Server Tanilli

Yüzyılların Gerçeği ve Mirası

Cilt: III

16.-17. YÜZYILLAR:
KAPİTALİZM VE DÜNYA

YÜZYILLARIN GERÇEĞİ VE MİRASI

İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ

Birinci basım: Nisan 1987
İkinci basım: Aralık 1990
Üçüncü basım: Aralık 1994

YÜZYILLARIN GERÇEĞİ VE MİRASI
İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ
Cilt III: XVI ve XVII. Yüzyıllar

Server Tanilli / Yayımlayan: Cem Yayınevi / 3. Basım: Aralık 1994
Dizgi: Ekran Dizgi / Baskı: Engin Matbaası

CEM YAYINEVİ Küçükparmakkapı İpek Sokak No: 11
Beyoğlu-İSTANBUL Tel: 243 05 50 - 243 20 23 Faks:244 15 33

SERVER TANİLLİ

yüzyılların gerçeği ve mirası

İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ
III
XVI ve XVII.
YÜZYILLAR

XVI VE XVII. YÜZYILLAR ÜSTÜNE

XV. yüzyılın sonlarına doğru, Evrenin derinliklerindeki Sirius yıldızından biri, dünyamıza baksa, bakabilseydi, insan topluluklarının dağınıklığını ve kendi köşelerine çekilmişliğini görüp ne kadar da şaşırırdı kimbilir! Uygarlıklar, birbirinden tam anlamıyla habersizdir: Amerika'da yaşayanlar, Pasifik'teki insanların çoğu, Eski Dünyaca bilinmiyorlardı; Eski Dünya'da Avrupa, Asya ve Afrika'nın, birbirleri hakkında dağınık ve bulanık düşünceleri vardır ancak. Her biri bir köşeye çekilmiştir uygarlıkların; aralarındaki ilişkiler yüzeyseldir: Ya hiç iyi tanımazlar birbirlerini, ya da hiç tanımazlar. Gerçekten evrensel bir anlayış, yöntem ve bilgilerle donanmış Avrupa'dır ki, büyük insanlık ailesinin bu dağınık üyelerini birleştirecektir çok geçmeden.

Neyle?

Çoğu zaman zorla; acı ekerek, gözyaşı biçerek!

Gerçekten, XV. yüzyılın sonlarında, Avrupa önemli konularda, dünyanın öteki kıtalarına oranla **teknik bir üstünlük** içindedir; hattâ Musonlar Asya'sı, dahası Çin'le de karşılaştırıldığında böyledir bu. XV. yüzyıl sonlarının Avrupalıları, ister yenilik olsun, ister daha önce bilinen yöntemlerin genelleştirilmesi biçiminde olsun, X. yüzyıldan beri Batı'da sürdürülen -alabildiğine geniş- teknik bir çabadan yararlanmaktadır: X. yüzyılda, su değirmenleri çoğalmıştır, at hamutuyla koşulmaktadır, öküz de boynuzlarına geçirilmiş boyundurukla; XIII. yüzyılda 1000 yılından beri -bir olasılıkla- dört katına varmış bir nüfus artışının baskısı altında, önemli bir buluş olarak, geminin kıçına bağlanan dümen bulunmuştur ve -Çinlilerden alınmış olan- mıknatıslı iğne git gide yayılmaktadır; XIII. yüzyıldan beri, Avrupa'nın çoğu ülkesinde, kredi ve uluslararası değiş-tokuş aracı olarak poliçe doğmuştur ve iktisadî ilişkilere alabildiğine kolaylık sağlamaktadır; XIV. yüzyılın sonlarıyla XV. yüzyılın başlarında -ve İtalya'nın kuzeyinde, Ren bölgesi Almanya'sında, Flandra'da sanayiin palazlanması ölçüsünde- fırınlar, su gücüyle işleyen körüklerle körüklendirilmekte, hareket kolu sistemi uygulanmaktadır; XV. yüzyılın ikinci yarısında, uzun Okyanus yolculuklarına has bir gemi, karavel yapılmıştır, usturlab ve kadran kullanımı, güneşin öğle vakti yüksekliğine

bakıp enlemi bulma hesaplamaları yaygınlaşmıştır; sabanda, tarım ve zanaat aletlerindeki bir yığın değişiklikleri ise saymıyoruz.

Asıl önemlisi, **kapitalizm** doğmaktadır.

O bin yıllık feodalitenin bağrında, onu aşan yeni bir düzen palazlanmaya başlamıştır.

Daha da özel olarak, yalnız Avrupalılardır ki, XV. yüzyılın sonlarında okyanusları aşabilmişler ve, XVI. yüzyılın başlarından başlayarak da, Avrupa dışında Batı uygarlığının alanlarını, bir «okyanus uygarlığı»nı yaratabilmişlerdir: Bir uygarlıktır ki bu, Avrupa, Amerika, Afrika ve Asya uygarlıkları gelir orada rastlaşır; birbirine çarpar, birbirini etkiler ve birbirine karışır. Olayın boyutları öyledir ki, Amerika uygarlıkları ise, -hiç olmazsa- maddî görünüşlerinde bir canlılık kazanırlar. O tarihe değin, insanoğlunun kurduğu «dünyalar»dan, bu «dünyalar»ı oluşturan iktisadî alanlardan, uygarlık alanlarından sözedilebilirdi; bunlar da, bir Akdeniz «dünya»sı, bir Çin «dünya»sı gibi, asıl dünyayı kucaklamaktan pek uzaktılar. Pasifik adaları, kutuplar, Afrika'nın içleri gibi hâlâ bir köşede kalıp soyutlanmış bölgeler olsa da, gerçeklik başkadır artık: Atlantik Okyanusu'nun merkezini ve Amerika'nın büyük bir parçasını kucaklayan, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Pasifik'in ötesine taşıp, Filipinler'e, Japonya'nın, Çin'in, Malezya'nın kapılarına gelip dayanmış İspanyol dünyası, Afrika'yı, Hind'i dolanıp Hint Okyanusu'na ve Baharat adalarına egemen olmuş Portekiz dünyası ile karşılaşır. Denebilir ki, bütün dünya, insanoğlu için bir gerçekliktir şimdi; ve Avrupa tarihi ile dünyanın geri kalan bölümünün tarihi -geniş ölçüde- birbirine bağlanmıştır.

Avrupa, değişen boyutlarda rol oynayacaktır bu dünyada.

Nasıl?

Önce Avrupa'dadır ki, son yüzyıllar tarihinin en kesin sonuçlu olayı gerçekleşir: Galilei, 1604 yılında, nesnelerin düşüşü kanununu, dinamiğin bu ilk kanununu bulduğunda, **modern bilim** doğar. Kökleri, çok önceleri, daha XIV ve XV. yüzyıllarda, Ockham'lı Guillaume'un, Jean Buridan'ın, Saksonya'Iı Albertus'un, Nicolas Oresmus'un tartışma ve çalışmalarıyla atılmış olan bilim, XVII. yüzyılda ilk devrimci çağını yaşar; insan, doğa üstünde sınırsız ölçüde bir egemenlik kazanmaya başlıyordu onunla. İnsanlığın düşünce dünyasında gerçekten köklü bir değişiklikti bu; ve artık her şey değişecekti: Mekanistleri, Descartes'ı, Newton'u, Aydınlıklar Yüzyılının filozofları, Auguste Comte'u, Darwin'i, Karl Marx'ı, Curie'si,

Einstein’i ile, tüm modern dünya, şu içinde yaşadığımız çağdaş dünya bundan doğacaktır.

Bireycilik de, bütün bu gelişmelerin ve değişikliklerin sonucudur.

Avrupa, dünya tarihinin dizginleri böyle ele geçirmeye başlar; bu arada, dünyayı Hıristiyanlaştırmaya ve Avrupalılaştırmaya girişir. Başarıları, doğrusu şaşılacak ölçüde oldu: Kara Afrika’daki girişimleri pek sınırlı kaldı bu bakımdan; Afrika’ya, Amerika’da çalıştırılacak insanlar yığını, bir köle deposu olarak baktılar özellikle. Asıl başarıya ulaştıkları yer Amerika oldu; orada insan kırımı, yerli uygarlıkların yok dilişi de girdi işin içine. Afrika’da ve Asya’da, İslâm, Hint ve Çin’e, Hıristiyanlığın ve Batı uygarlığının girişi ise yüzeyde kaldı. Niçin? Oralarda yaşayanlar, Avrupalılarınkinden pek farklı, ama Avrupa’nın üstünlüğü duygusuna kapılmayacak kadar da bir ilerleyişi gerçekleştirmiş olan bir dünyanın insanları idiler çünkü. Bu uygarlıklar, temellerinde pek bir değişiklik yapmadılar. Ne var ki, Hind’in Sikh’leri, kişi olarak Çin’in Wang-Yang-Ming’i, Japonların Zen Budizmi gibi, bireyin bağımsızlığı adına çıkışlar görürüz Asya’da da. Ve bunlar, ne denli sınırlı olursa olsunlar, ırka, iklime ve tarihe bağlı -bir yerde ikinci derecedeki- farklılıkların ötesinde, insan soyunun birliğine tanıklık ederler ve pek parlak bir biçimde yaparlar bunu. Öyle de olsa, Asya’nın Hıristiyanlığa ve Avrupa uygarlığına çıkardığı **geçici reddiye**, onlardaki -bir bakıma- evrensel değerlere sırtını çeviriş, insanlığın dizginlerini Avrupalıların eline bırakır; bunun yanı sıra da, teknik gücü ona terkeder ve böylece dünya egemenliğinin yolunu açar ona.

İşte, bu kitapta anlatacaklarımız.

I
XVI. YÜZYILDA AVRUPA

XV. yüzyılın sonlarıyla XVI. yüzyılın başları, **feodalizmin yükselişinin sonu** ile **çöküşünün başlangıcı**na işaret eder; bu dönemdedir ki, feodal üretim biçiminin çözülüşüne ve bağrında da, onun zıddı bir sosyal düzenin, yani **kapitalizmin doğuşu**na tanık oluyoruz. Marx, «kapitalist iktisadî düzen, feodal iktisadî düzenin bağrından doğmuştur» diye yazar ki, doğrudur. Aslında XIV ile XV. yüzyıllardan başlayarak, İtalya'da, Ren bölgesi kentlerinde ve Pay-Bas'da olmak üzere, Avrupa'da, kapitalizmin tek tük öğesi kendini belli ediyordu; ne var ki, kapitalist düzenin, az çok geniş bir coğrafyada ve geniş boyutlarda yerleşmesi, feodal toplumun, içinde taşıdığı tüm ilerleme olanaklarını bütünüyle tüketmesine bağlıydı. Bu koşullar ise, Avrupa'da, XVI. yüzyılın başlarında ete kemiğe büründü ancak.

Kapitalizmle iki yeni sosyal sınıf oluşmaya başlar: **Burjuvazi** ile **proletarya**.

Üretimin sosyal ilişkilerinde kesin ilerlemelerin yanı sıra, siyasal üstyapıda, feodal devlette ve onun ideolojisinde de, önemli değişiklikler olur. Bu anlamda, XV. yüzyılın sonu ile XVI. yüzyılda Batı Avrupa ülkelerinde yerleşmiş olan **mutlak monarşi** bu ilerlemelerin mantıksal sonucudur; nasıl kapitalist üretim biçiminin doğuşu ve burjuvazinin sınıf olarak ortaya çıkışı mutlakiyetin gelişinin kaynağında bulunuyorsa, mutlakiyet de -hiç olmazsa başlangıçta- kapitalizmin gelişmesine ve olgunlaşmasına -büyük ölçüde- katkıda bulundu. Mutlak monarşi: Orta Çağ'ın sonlarında, krallık iktidarı ile yükselen burjuvazi arasında geçici bir anlaşmadır bu.

Ya başka ilerlemeler?

XVI. yüzyıl, XIV. yüzyılın sonlarından başlayarak İtalya'da doğan **hümanizma** ve **Rönesans** hareketinin doruğuna çıktığı bir yüzyıl. Skolastiğin eleştirisi, feodal dinsel ideolojiye karşı mücadele; evrenin merkezi olarak insanın, Tanrı'nın yerini alışı: Hümanizma budur. Ve Rönesans, yeni bir edebiyat, yeni bir politika düşüncesi, giderek, sanata yeni ufuklar açacaktır. Aynı düşünsel ortamın bir sonucu olarak, XVI. yüzyıl, önce **doğabilimlerinde** gerçekleşen bir devrimin başladığı yüzyıl da.

Aynı yüzyılın manevî yaşamına damgasını vuran bir büyük hareket de **Reform**. Avrupa'nın büyük bir bölümünü Papalığın egemenliğinden kurtaran ve Protestanlığın kuruluşuna yol açan dinsel bir hareket bu. Roma

Kilisesinde yuvalanmış ve feodaliteye yaptırım kazandıran dinsel ideolojide açılan büyük gedik. Ama sadece ideolojik çerçevede sıkışıp kalmayan genişliğine sosyal bir hareket; bir yerde, burjuvazinin feodaliteye karşı ilk başkaldırısı.

BÖLÜM I
FEODAL DÜZENDEN KAPİTALİZME

XVI. yüzyıl, Batı Avrupa'da kapitalist üretim biçiminin kurulmaya başlandığı bir yüzyıl; «**feodalizmden kapitalizme geçiş**» in başlaması: O yüzyılın başta gelen özelliği bu.

Nasıl bir ortamda olur bu geçiş?

Ve hangi sonuçlara varır?

I
FEODAL İLİŞKİLERİN ÇÖZÜLÜŞÜ VE KAPİTALİZMİN DOĞUŞU

Kapitalizm, feodal ilişkilerin çözülmeye başladığı bir ortamda doğmaya başladı.

Oradan girelim konuya.

FEODAL İLİŞKİLERİN ÇÖZÜLÜŞÜ

Yeniden hatırlatalım: Feodal düzen de bir sömürüye dayanıyordu ya, orada feodal mülkiyetle doğrudan üreticinin sömürülmesini belirleyen, toprakta büyük mülkiyetle özerk köylü emeğinin bir arada bulunuşuydu değil miydi? İşte, XV. yüzyılın sonlarına doğru, bu öğelerin her biri çözülmeye başlamıştı; aralarındaki bağ da kopuyordu giderek.

Nasıl?

Büyük toprak mülkiyetinde çözülme vardı: Hiyerarşili, vassal ve süzeren ilişkisine dayanan ve süzerene karşı vassalin üstlendiği borçlarla yükümlü bu mülkiyet, sınırsız ve hukukça bağnaz bireysel mülkiyete dönüşüyordu git gide; ve bu yanıyla da, yeni zamanların özel mülkiyetine yaklaşıyordu. Feodal vassalleri, süzerenlerine bağlayan yükümlülükler, fiefi üstünde tasarrufta bulunmak hakkını sınırlayan her şeyle beraber, geçmişte kalmıştı artık. Fiefler başkalarına devredilebilmekte, parçalanabilmekte, elinde parası olanlarca satın alınabilmekteydi. Bu mülkiyetin hukuksal özgüllüğü silinmiş oluyordu böylece. Öte yandan, ticarî ve parasal ilişkilerin etkisiyle, **küçük köylü mülkiyetindeki çözülme** daha belirgin hale gelmişti. Kırsal kesimde mülklerde derin bir farklılaşmaya tanık oluyoruz: Bir yanda, hali vakti yerinde bir avuç toprak sahibi vardır; öte yanda da, pek az toprağı olan ya da hiç olmayan köylü kitlesi. Bu topraksız kitle, büyük ölçüde, doğrudan üretici değildir artık; yani, feodal sömürüye

tabi köylülerin temel özelliğini yitirmişlerdir. Köylünün topraktan ayrılmasına, feodal üretim biçiminin temel koşulu olan bağların kopuşuna can atan çiftlik kiracılarının git gide çoğaldığını görüyoruz.

Dahası var: Kimi ülkelerde tarım ürünlerinin ve hammaddelerin akışı için, içerde ya da dışarda geniş bir pazarın kurulması**, malikânelerin sadece ticarî yönden değerlendirilişi**ne uygun koşullar yaratıyordu. Toprak fiyatlarının ok gibi fırlayışı buradan ileri gelir. Bu ülkelerde, senyörlerin kendileri de, köylü mülkiyetinin geleneksel biçimine karşı savaş açtılar; artık, köylülerden boşalmış topraklar gerekiyordu onlara. **Fiyat devrimi**, XVI. yüzyılda, köylülerin ödemekle yükümlü oldukları ve yüzyıllardır değişmeden sürüp giden geleneksel rantların gerçek değerini birden düşürdü. İster istemez, senyörleri de **yeni eğilimler** içine soktu bu: Toprakları, işlesinler diye köylüleri bırakmak yerine, İngiltere’de olduğu gibi, çok daha kârlı olan çiftlik kiracılığı; ya da, serf düzeyine indirilmiş köylülerin çalıştığı malikâne işletmesine dönme, bu eğilimler arasında. Nitekim, Elbe’nin ötesindeki Almanya’da ve öteki Doğu Avrupa ülkelerinde senyörlerin yeğledikleri de budur. Son bir çözümlemede, bu sosyal değişiklikler, belirttiğimiz yerlerde, Orta Çağ’a has toprak mülkiyeti ilişkilerindeki çözülmenin temel sonucu oldu. Fransa’ya gelince, kırsal kesimdeki geleneksel ilişkileri koparıp atmaya kapıları açacak koşullar bulunmadığı için, feodal senyörler, iktisadî yaşamdan ağır ağır elendiler. Köylü ekonomisinin temellerinin kökünden yıkılışı, başka biçimler aldı orada, ancak sosyal sonuçlar aynı oldu: İktisadi bakımdan bağımsız köylülerin sayısı giderek azaldı; bununla beraber, bireysel ekonomileri ellerinden alınmış tarım katmanı büyüdü; bu katmanın toprakları öylesine yetersiz hale gelmişti ki, ek, yan bir kazanç olmaksızın yaşamlarını sürdüremezlerdi artık.

Genel olarak, zanaat ve ticaret geliştiği ölçüde, **ulusal zenginliğin git gide artan bir parçası, feodal denetimden yakasını kurtardı**; bu pay, senyörlük hukukuna dayanılarak sömürülüyordu şimdi. İktisadi gelişme, tarım-dışı etkenlerin egemenliği altına giriyordu; para olarak sermayeyi, ekonominin ve politikanın «güdücü sinir»i haline getiren sınaî ve ticarî gelişme yönlendiriyordu git gide. Senyörlük, bir malikânenin işletilmesi biçiminden toprağın önceliği biçimine dönüşüyordu; **toprakta tekel**, soylu sınıfın siyasal tekelinin tek temeli oluyordu; siyasal egemenliğe gelince, bundan böyle üretici sınıfları sömürme aracıydı o.

Feodalizme zıt sömürme biçimi, yani **kapitalizm** bu koşullarda doğacaktır.

Feodal toplumdan doğan kapitalist düzen, onun mutlak olarak zıddıydı. Gerçekten, feodalizm, doğrudan üreticinin üretim araçlarıyla donanmışlığına dayanıyordu; nitekim, köylüler toprak parçasının sahibiydi, zanaatçı da çalışma araçlarının. Kapitalizm ise tersine, **doğrudan üretici** ile **üretim araçlarının ayrılığı**, giderek **üretim araçlarının devredilebilirliği** üstüne kurulacaktır. Ayrıca feodalizm, şu ya da bu biçimde çalışanın ekonomi-dışı kullaştırılması üzerine kuruluydu; örneğin, toprak parçasına sıkı sıkıya bağlı köylü, giderek senyörlük malikânesinin mülkiyetine giriyordu. Oysa kapitalizm, aynı sonuca, yani doğrudan üreticinin sağladığı emek fazlasını karşılıksız olarak elinden, **bütünüyle iktisadî zorlama biçimlerine dayanarak** alacaktı. Başka bir deyişle, kapitalizmde, emekçi, yalnız her türlü kişisel bağımlılıktan kurtulmakla kalmayacak, ayrıca özerk yaşama araçlarından da yoksun kalacaktır; doğrudan üretici, ücretli olmayı kabul etmediğinde açlıktan ölmek tehdidi altındaydı.

Son olarak, feodalizmde, üretim araçlarının sahibi, artık ürün, yani rantı, doğrudan doğruya üreticiden, yani köylüden alırken, kapitalizmde çalışan, gerekli ürünü, **kapitalistin elinden** alacaktı. Böylece feodalizmde, artanın miktarı, -hiç olmazsa belli bir köylü kategorisinde- feodalin rant biçiminde ele geçirdiği paydan üstün olabiliyordu. Nitekim, bağımlı, hali vakti yerinde köylülerin kaynağı budur. Kapitalizmde böyle bir şey olanaksızdı; şu nedenle ki, emekçi, üretim araçlarından yoksun ve sadece emeğini ortaya koyma yeteneği olan bir birey olarak sürekli kendi kendini üretecekti.

KAPİTALİST ÜRETİMİN BAŞLANGIÇLARI

Orta Çağ'a has üretim, genellikle anında tüketime özgü, **bireysel küçük üretim**dir: kapitalizm, bundan farklı olarak, **ticarete ayrılını büyük sosyal üretim**in kapısını açar.

Bir altüst oluş içinde olur bu.

Bu altüst oluşta büyük coğrafi keşifler, ve onların, sosyal üretimin nitelik ve biçimini etkileyen iktisadî sonuçları büyük rol oynadılar. Bununla beraber, kapitalizme yol açan temel başlangıçların kaynakları, Batı Avrupa ülkelerindeki gelişmelerdedir. Bunlar, aslında **teknik başlangıçlar**dır, yani teknik araçların ve üretim usullerinin gelişmesi ve bu temel üzerinde olmak üzere, büyük üretime yol açacak, sosyal işbölümündeki gelişmedir; çalışanlar arasındaki işbölümü de bunun içindedir. Ayrıca, **iktisadî**

başlangıçlardır bunlar; yani zorunlu bir donanımı, hammaddeleri sağlamak, el emeğinin karşılığını ödemek amacıyla, büyük üretim için gerekli sermayelerin doğrudan bireylerce biriktirilmesidir. Son olarak da, üretici kitlenin üretim araçlarından yoksun bırakıldığı, giderek kapitaliste kendi emek gücünü satmak zorunda kaldığı koşulları yaratan **sosyal başlangıçlar**dır.

Teknik başlangıçlar olarak neleri görüyoruz?

Tarımda olduğundan çok daha fazla büyük değişiklikler, XVI. yüzyılda, **kentteki zanaatçı dünyasında** oldu. El emeği, üretimin temeli olmayı sürdürdüğü için, teknik gelişmenin başlıca görünüşlerinden biri olarak, doğa güçlerinin daha geniş biçimde kullanılmasına gidildi; başta da suyun. İlk Çağ'dan miras kalan su dolapları önde gelen enerji kaynakları oldular; yalnız tahıl: öğütmek için değil, demirci körüklerini işletmek, madenleri parçalamak, kumaşları tokaçlamak, tomrukları kereste haline getirmek için de. Bu çarklar. XIV. yüzyılın sonlarında yetkin hale getirildi. **Su enerjisi**, kimi sanayilerde, giderek insan ve hayvan gücünün yerine geçti.

> *O devirde büyük bir önem taşıyan ve en büyük pazara sahip olan dokuma üretimi, bu köklü değişikliklerden etkilendi. Dokuma deyince de, kumaş sanayi geliyordu başta. Tarım kesiminde tezgâh sanayii, eskiden olduğu gibi, kaba çuhacılık üretimini sürdürürken, kentteki sanayii, Orta Çağ'ın ikinci döneminde, pek değişik renkler üzerinden ince kumaş üretimine koyulmuştu. XIII yüzyılın temel buluşlarından biri, «yalın iğ»in yerine «çıkrık»ın geçmesiydi: Elle işletilen bir tekerlek, bir kolanı harekete geçiriyor, o da iği döndürüyordu, dokumacı, sırayla ipliği bükmek ve makaraya sarmak zorundaydı. XV. Yüzyılda «pedallı otomatik çıkrık» iki işlemin de aynı anda yapılmasına olanak sağladı.*
>
> *Atkacın yatay olarak yerleştirilmesiyle, yatay dokumacılık, o devirde büyük bir yaygınlık kazandı: eskinin düşey zanaatına oranla bir yetkinleşmeydi bu. Kumaşların tokaçlanmasında su gücüyle işleyen çarkın kullanılması da büyük önem kazandı, kumaşları işleyen ağır tokmaklar, hareket ettiriyordu bu. Dahası. XIII yüzyıldan başlayarak. - çivit, vb. - yerel boyalar, zanaatçıları doyurmuyordu artık; onlar da, Doğu'dan getirilen kırmızı böceği, zincifre (kırmızı boyalar) ve safran*

kullanmaya başladılar. O güç boyama sanatı, pek ileriye vardırılmış bir uzmanlık kazandı; boyacılar, renkler kadar çeşitli idiler.

Dokuma sanayiinin gelişimi, yeni dokuma çeşitlerini, özellikle, çeşitli Avrupa ülkelerinin İtalya'dan getirdikleri ipekli kumaşları ortaya çıkardı; pamuklu üretim, de yine orada doğdu.

***Maden sanayii**, ani bir gelişme içine girdi. Bunun belli başlı merkezleri, Almanya'da, Bohemya'da, Macaristan'da ve Avusturya'da bulunuyordu. XVI. yüzyılda, demir üretiminde pek büyük değişmeler görüldü. Tam bir gelişme içinde olan tarım ve zanaatın madenî araçlara büyük gereksemesi vardı. Feodaller, silah siparişlerini, özellikle XIV. yüzyılın ortalarında keşfedilen ateşli silah siparişlerini artırdılar.*

Maden çıkarma, genellikle açıkta ya da hafif bir derinliğe kadar yapılabiliyordu; öyle olunca da, madenler çabucak tükeniyordu. Ancak XV. yüzyıldadır ki, daha derinlemesine galeriler oyuldu. Düşey ya da eğik plânda kuyularla bu galerilere iniliyordu. Havalandırmaya ve pompa yerleştirilmesine yenilikler getirildi.

Madenlerin kırılıp ufalanmasıyla yıkanması, baştan aşağıya mekanikleştirilmişti. Maden işleme de yetkinleştirildi. Önceleri demir, madenden doğrudan indirgeme yoluyla elde ediliyordu. Alçak ve açık fırınlarda, maden bir kez eritildikten sonra, pek koyu bir hale geliyor ve çekiçlerle işlenerek, cüruftan temizleniyordu. XIV. yüzyılda. Avusturya'da Styrie'de, sonra da başka bölgelerde, tuğladan ya da taştan yapma, daha yüksek fırınlar ortaya çıktı Bu yüksek fırınlarda, eriyik demir de içinde olmak üzere, cürufla beraber akıyordu; kolay kırılır ve dövülemez bir halde olan bu eriyik, üretimin kalıntısıydı. Daha sonra, su gücüyle işleyen körüklerin kullanılmasıyla, daha yüksek fırınlarda ısı derecesi arttırıldı. Elde edilen eriyik miktarı çoğaldı: bunun bir bölümüyle toplar, gülleler, vb. yapılırken, bir bölümü tekrar eritildi: Çünkü, anlaşılmıştı ki artık, bu yolla daha yüksek nitelikte demir elde ediliyor ve daha az kayıp veriliyordu. Avrupa'da. XIV ve XV. yüzyıllarda yüksek fırınların ortaya çıkışı böyle oldu; maden sanayiinde dev bir rol oynayacaktı bu. Madenlerin işlenmesi de yetkinleşti: Su gücüyle işleyen çark, demir dövmek için ağır çekiçlerden yararlanmanın yolunu açtı. XV. Yüzyılda, ilkel makineler ortaya çıktı: Tornalar, delgi makineleri, perdah aletleri.

Sivri kemerler, karmaşık taşıyıcı noktalar sistemi, destek kemerler gibi, daha önceki dönemde başlamış yeni tekniklerin yerleşmesi, yapı tekniğinde başarıları da beraberinde getirdi. Bu dönem boyunca, gemi yapımında büyük ilerlemeler oldu. Avrupa'da, pahalı parşömenin yerine kâğıt üretimine geçildi. Barutun ve ateşli silahların kullanılması genelleşti. XV. yüzyılın ortalarında, hareketli maden harfleriyle basımcılık ve kollu baskı makinesi bulundu. Kendi kendine işleyen ilk mekanizma, yani duvar saati ortaya çıktı.

Tekniğin gelişmesi, üretimin bellibaşlı dallarında, zanaatçıların kendilerinin küçük çalışma aletlerini yetkinleştirmeleri sayesinde, hissedilir ilerlemelere yol açtı. Küçük zanaat üretimi devrinde teknikteki bu başarılar, kapitalist üretimin temellerini attı.

Kapitalist üretimin iktisadî başlangıçları olarak neleri görüyoruz?

Daha önce de belirtmiştik: Büyük bir kapitalist üretimi ayakları üzerinde durdurmak için, asgarî malî araçlar gerekir. Feodal dönemden başlayarak, önemli birikimler oldu; bu birikimin kaynakları da ticaretle tefecilikti. Daha önceki dönemin trampasının yerine, aracı yoluyla ticaret geçmişti; hammadde ile ona gereksemesi olan işçi, işçi ile mamul maddeyi bekleyen tüketici arasında, bir aracıydı söz konusu olan: Sanayinin kimi önemli dallarında, zanaatçılar, yerel ham madde değil, uzaktan, çoğu kez -yün, pamuk, boya, demir ve onun dışındaki madenler gibi- yabancı ülkelerden gelen maddeleri işliyorlardı; bunun gibi, mamul maddeler, yerel pazarlara ayrılmıyor, uzak pazarlara doğru yola çıkıyordu. Bu ticaret, kendini bu işe adayan özel bir insan kategorisini gerektiriyordu. **Toptan ticaret yapan büyük tacirler** böyle ortaya çıktılar. Avrupa'da, üretici güçlerin Doğu'ya oranla yeterli bir gelişme düzeyinde olmadığı daha eski bir dönemde uygulanan aracı yoluyla ticaret değildi söz konusu olan. Avrupalı tacirler, Doğu'dan, oraya hemen hiçbir şey satmadan, almışlardı. XIV ve XV. yüzyılların aracı yoluyla ticareti ise bambaşka oldu. Avrupalı ülkelerin kendi içlerinde ve aralarında gelişen ticaret, aslında Avrupa'da üretilen metayla ilgiliydi: İngiltere'nin yünü, Flandra ve Floransa'nın kumaşları, Venedik'in züccaciyesi, Fransız şarapları, Rusya'nın kürkleri, vb. Bir başka deyişle, üretici güçlerin gelişmesi, öylesine bir durum yaratmıştı ki, emeğin sosyal işbölümü sayesinde, kimi bölgeler, belli bir üretim dalında -örneğin, dokuma ya da maden sanayisi- uzmanlaşmışlar ve aralarında sıkı iktisadî

bağlar kurulmuştu. Pek doğal olarak, bu bölgeler arasında alış-veriş yaşamsal değerde bir iktisadî etken oluyor ve ticaret, onunla uğraşanların hızla zenginleştiği bir kaynak haline geliyor ve tacirler, üretim ve satış yerleri arasındaki fiyat farklılıklarından alabildiğine çıkar sağlıyorlardı. Afrika ile Amerika'nın çevresini dolanan denizyolları bulunduğunda, ticaret, yeni keşfedilen ülkelerin soyulması için bir bahane haline geldi; ileride göreceğimiz gibi, gerçek bir haydutluğu da beraberinde getiriyordu bu. Avrupa ülkelerinde pek önemli sermayelerin ortaya çıkışını büyük ölçüde açıklayan, işte bu ticaretin getirdiği -o inanılmayacak- kârlardır.

Sermaye birikiminin bir başka aracı **tefecilikti**. Tefecilerin altın çağı, köylüler gibi, feodaller de ticarî ilişkilerin içine sürüklendiklerinde başladı. Soylular, sık sık onlara başvurmak zorunda kalıyorlardı: çünkü, giderlerini, kendi gelirleriyle karşılayamıyorlardı: Tefeciler, köylülerin ziyaretine de kapılarını açık tutuyorlardı: Tarım mevsiminin sonunda elde edilen ürünle pazara çıkarılan malın getirdiklerinin dışında, belli mühletlerde senyöre ödenmesi gereken rantı ödemek yükümlülüğü, çiftçileri, altından kalkamayacakları borçlara sürüklüyordu. Feodal hükümdarlar, tutkularının sonucu olarak ya da lüks arzularını gidermek amacıyla, bankacılardan -durmadan- pek büyük ödünçler alıyorlardı; onların uyguladıkları korkunç faiz oranlarından da korkmuyorlardı. Gerçi, borcunu ödemeyi reddeden prensler seyrek değildi; ancak, tefecilerin devlete verilmiş ödünçlerden elde ettikleri gelirler öylesine fazlaydı ki, tehlikesine değiyordu. Tefeciler, madenleri -çoğu kez değerli maden ocaklarını- kiralıyor ya da vergileri ve öteki gelirleri topluyorlardı. Sonunda, birçok ülkede, soyluluk ünvanlarıyla donanmaya can atarken, putlarına tapmaktan da geri kalmayan para babaları ortaya çıktı.

Bununla beraber, ne denli önemli olursa olsun, sermayelerin oluşumu, kapitalist üretim biçiminin gelişmesini açıklamaya yetmez. Para, üretim araçlarına, başta da toprağa, doğrudan üreticilerin ellerinde olduğu sürece sahip olma olanağını vermiyordu. Gerçekten, daha başlardan başlayarak, büyük paraları gerektiren üretim araçları, kapitalistlerin mülkiyetinde oldu. Bununla beraber, egemen üretim biçimi bu değildi. Doğrudan üretici, üretim araçlarına sahip olduğu sürece, çalışma gücü bir meta değildi ve pazarda satın alınamıyordu. Öyle olunca da, kapitalist üretimin asıl özü eksik kalıyordu.

İLKEL BİRİKİM

Feodal düzende, ücretli emekçilere tek tuk rastlanıyordu. Köylülükte farklılaşmanın belirginleşmesiyle aynı zamanda bu emekçi katmanı da oluştu. Yığınla parçalı toprak görüldü ki, onları ellerinde bulunduranlar, yıl içinde sık sık, ücret karşılığında olmak üzere, hali vakti yerinde komşularının toprağında çalışmak, bulunduğu yerde ek bir iş yapmak, ya da kente gidip iş arayıp bulmak zorunda kalıyorlardı. Feodal dönemin alabildiğine kalabalık «ücretliler»i, üretim araçlarından henüz ayrılmamışlardı; evleri, ekilir biçilir bir toprak parçaları vardı ve komün mülklerinde yararlanabiliyorlardı. Son olarak da, çoğu kişisel olarak bağımlı olduklarından, kısıtlı bir hareket özgürlüğü içindeydiler.

Oysa ilke, yani kapitalizm öncesi birikim, doğrudan üreticiler kitlesinin üretim araçlarından ayrılmasından doğmuştur. Bu sosyal altüst oluş, çiftçileri mülklerinden etti; yalnızca emek güçlerini bıraktı onlara ve ellerinde toprakları da kalmadığı için bu emek gücünden yararlanamazlardı. Öte yandan, üretim araçları’ onlarla zıtlaşır hale gelmişti; çünkü, bu insanlar, sermaye gibi, başkalarının mülkiyetindeydiler ve bu sermayeye, ücretli sıfatıyla yalnızca katılabiliyorlardı. Bundan şu sonuç çıkar ki, sermayenin ilkel birikim tarihi, Orta Çağ’daki mülkiyet ve üretim ilişkilerinin derinden derine altüst oluşunun tarihidir; daha da açık bir deyişle, **doğrudan üreticilerin zorla mülksüzleştirilmelerinin** tarihidir bu. Biçimler ve yöntemler, ülkeden ülkeye değişiyordu; sürecin şu ya da bu dönemdeki yoğunluğu da. Ama öz her yerde aynı kaldı: Çiftçilere, doğrudan üreticiler olarak, bağımsız bir varlık sağlayan üretim araçlarının elden çıkışı ve emek güçlerinin meta haline dönüşümü.

«İlkel birikim tarihinde, diye yazar Marx, oluşmakta olan kapitalist sınıfın ilerleyişinde kaldıraç hizmeti görmüş olan bütün devrimler unutulmaz bir anı bırakmışlardır; özel olarak da, büyük kitleleri kendi üretim ve geleneksel yaşam araçlarından yoksun kılıp, onları birdenbire emek pazarına fırlatıp atan devrim». Daha önce, bir kaldıraç olarak, keşfedilen ülkelerin yağmalanmasından, oralardaki yerlilerin boyunduruk altına alınmalarından, ticaretten, özellikle de kara derililerin ticaretinden söz ettik. Ne var ki, bu gelişmenin temelinde, Avrupa’da çiftçilerin, köylülerin soygunu bulunmaktadır. Bunun klasik örneği İngiltere’de görülmüştür (çitleme / *inclosure* sistemi). Feodal mülkiyetin mali politikası aynı sonuçlara götürüyordu.

İlkel birikim, evrensel çapta bir tarih süreci oldu.

Şunu da belirtmeliyiz ki, çoğu kez aşılması alabildiğine güç yığınla engel, kapitalist ilişkilerin gelişmesini köstekliyordu: Toprakta feodal mülkiyet, kırsal kesimde ortaklaşmacı örfler, kent sanayiinde korporatif rejim. Fazla olarak, XVI ve XVII. yüzyıllarda, kapitalizmin doğuşu, Balı Avrupa'da birkaç ülkeyle ilgili bir olaydı: oysa. Orta ve Doğu Avrupa'da feodal düzen ve servaj varlığını sürdürüyordu. Bu dönem, kıtanın bu bölümünde, servajın ikinci basımı diye adlandırılması uygun gelecek bir olaya tanık oldu: Toprak sahipleri, köylülerin sömürülmesindeki feodal yöntemleri arttırıp yoğunlaştırarak, malikânelerini yeni koşullara uydurmak girişiminde bulundular.

İMALÂTHANE

Kapitalist üretimin ilk biçimi, **imalâthane** *(manufacture)* oldu.

Bütün Orta Çağ zanaatçılarında olduğu gibi, üretim elle idi burada da; ne var ki, imalât, işyerinde ya da çeşitli işyerleri arasında olsun, **işbölümü** üstüne kuruluydu; ve tek farklılık da bu noktada idi. Zanaatçı, bir nesnenin imalâtında yalnızca bir tek hareketi yapan bir emekçi oluyordu. İmalâthanenin temel yararı şuydu: Üretkenliğin birden yükselişine yol açıyordu ve üretimin hacminde de büyük bir artış sağlıyordu. İmalâthane, kitle halinde üretimin bir biçimiydi ve başta da, uzak pazarlar için çalışan sanayi dallarında ortaya çıktı. Büyük keşiflerin arkasından hammadde pazar ve kaynaklarındaki olağanüstü genişleme, birçok Batı Avrupa ülkesinde imalâthaneye alabildiğine canlılık getirdi. İçlerinde iki tip birbirinden ayrılıyor: Merkezîleşmiş imalâthane ile dağınık imalâthane, karma imalâthanelere de rastlandığı oluyordu; ne var ki, imalâthane üretiminde geçici bir aşamayı temsil ediyordu bunlar.

Merkezîleşmiş imalathanenin niteliği, bir tek işyerinde hayli fazla sayıda işçinin bir araya gelmesiydi; üretim de, bu işçilerden her birinin mamul maddeyi ortaya koymak için gerekli çalışmanın bir bölümünü yerine getirmek üzere örgütlenmişti. Bunu, sınırlı bir yerde toplanmış, hepsi de aynı işi yapan ve bir işbölümünü yerine getirmek üzere örgütlenmişti. Bunu, sınırlı bir yerde toplanmış, hepsi de aynı işi yapan ve bir işbölümüne gitmemiş az çok büyük sayıda işçinin, yalın ortak çalışmasıyla karıştırmamak. Merkezîleşmiş bir imalâthanenin örgütleyicisi, bir büyük girişime sermaye yatıran zengin bir tacir ya da bir usta-zanaatçı olabiliyordu. Çoğu merkezi imalâthanelerin kurulmasında mutlak monarşiler ön ayak oldular; sarayın, ordunun ve donanmanın

gereksemelerini karşılamak amacıyla yapıyorlardı bunu. Girişimleri çalıştırıp işletmek için gerekli bütün yatırımların olduğu yerlerde egemen olan böyle bir imalâthane tipiydi: Maden ocaklarının açılması ve maden sanayisinde böyleydi örneğin; kâğıtçılık, şeker, basım, vb. gibi yeni sanayi alanlarında da böyleydi.

Dağınık imalâthane ise, evde bir kapitalistin hesabına çalışan zanaatçıları içine alıyordu. Örgütleyicisi, genel olarak, zanaatçıyı, hammadde pazarından olduğu kadar, mamul maddelerin aktığı pazardan da sürüp atmış olan bir tacirdi.

Dağınık imalâthanenin kırsal kesime has bir dağılışı oldu.

> *Kırsal kesimde korporatif kurallar bilinmiyordu ve, geçirdiği çıraklık süresi ne olursa olsun, herkes bir mesleğe kendini adayabiliyordu orada. Tacir, çok miktarda hammadde satın alıyor ve işlemeleri için zanaatçılara dağıtıyordu. Yarı-mamul madde, bir zanaatçıdan ötekine geçiyordu: Dokumacı ipliği alıyordu; kumaşa gelince, arka arkaya tarazlayıcının, kırkıcının ve boyamacının elinden geçiyordu; sonunda satışa hazır bir halde tacire veriliyordu. Bu imalathanede de bir iş bölümü vardı gerçi, geçmişle olduğu gibi, bağımsız üreticiler olacağa benzerlerdi; ancak, gerçekte* ***bağımsızlıklarının temelinden yoksun kılınmışlardı****. Ne yararlandıkları hammaddelerin mülkiyeti ellerindeydi, ne de kullandıkları makinelerin; çoğu kez bunlar, tacir sağlıyordu onlara. Bu zanaatçılar, böylece, ücretli işçilerdi uygulamada; onaya koydukları ürünün değeri değil, sadece bir ücret ödeniyordu kendilerine. Ona Çağ zanaatçılığının üst yapısı olan bu dağınık imalathane, yöntemlerde ve üretimin tekniğinde hiçbir değişiklik yapmadan, zanaatçıların yaşam ve çalışma koşullarını bozuyor ve onları ücretliler düzeyine indiriyordu. Tacir ise, tersine, ticarî kârı olduğu gibi, evinde çalışan emekçinin artı-ürününü de ele geçiriyor, giderek çalışanın hakkı ödenmemiş olarak kalıyordu*

Karma imalâthanelerde, işlemlerin bir bölümü evde, ötekiler işyerinde yapılıyordu.

XVI ve XVII. yüzyıllarda, küçük zanaatçılık üstünlüğünü sürdürdü ve dağınık imalâthane, özellikle geleneksel sanayi dallarında (kumaş ve bez

dokumacılığı, dericilik, vb.) merkezileştirilmiş imalâthaneden daha yaygın oldu. Öte yandan, o dönemde en gelişmiş kapitalist üretim biçimi, merkezîleştirilmiş imalâthane oldu; çünkü, işbölümünün en ileri olduğu alan buydu. Her işçi, pek yalın bir iş yapıyor ve bu da verimi alabildiğine arttırıyordu. XVIII. yüzyılda «makineleşmeye geçiş»e olanak sağlayan koşullar da bu alanda yaratıldı yine.

TARIMDA VE TİCARETTE KAPİTALİST GELİŞMELER

Kapitalist ilişkiler, ağır ağır da olsa, tarıma da giriyordu; İngiltere ve Hollanda'da bu hız, başka yerlerde olduğundan yine farklıdır. İmalâthanedeki gelişme, git gide artan bir isteme yol açıyordu; öte yandan, kentteki halkın ve emekçilerin çoğalması da, yiyecek maddelerine olan isteğin her gün biraz daha fazla artmasına yol açıyordu. **Ticarete konu olan büyük tarımsal üretim**in kaynağında bu vardır. XVI. yüzyıl başlarında, servajın bütünüyle ortadan kalktığı ya da iyiden iyiye zayıfladığı ülkelerde, bu üretimin örgütleyicileri, genellikle topraklarını kiralayan köylüler oldu. Bunların çoğu zenginleşmiş çiftçilerdi, ya da gözleri büyüleyici ölçüde olmasa da, gelirlerini daha güvenli olan ticarette güven altına almayı yeğleyen hali vakti yerinde kentlilerdi.

Girişim düşüncesini taşıyan bu kişiler, bir işletmeyi tezgâhlamak için gerekli toprağı, senyörün malikânesinde buluyorlardı. Feodaller, çoğu kez bu toprakları, onlara bağlı olanlar ve çalışma aletleri ile kiraya veriyorlardı. Gerçekten, daha yarar sağlayıcı buluyorlardı bunu kendileri için; çünkü, kira sözleşmesinin öngördüğü rantın oranını, örf değil, pazardaki durum belirliyordu. Tarım ürünlerinin pahalılaşması, senyöre ödenen rantın değerini de çoğalttı sonuçta. Dahası, kira süresi ne olursa olsun, çiftlik kiracısı, ekip biçtiği toprak üzerinde de bir hak elde etmiyordu. Öte yandan, XVI. yüzyılda büyük toprakların kiralanması, kiracı için büyük karlar getiriyordu: Kira sözleşmeleri, hâlâ uzun vadeli idi ve ürünlerin fiyatları alabildiğine hızla yükseldiğinden, zilyed, yüksek kârlarla güvence altına alınmıştı.

Kiralamaya bir atılım getirmek için, Orta Çağ'ın toprak mülkiyeti ilişkilerini gerçektin altüst etmek gerekiyordu. Kırsal kesimdeki eski senyör-çiftçi bölünüşünün yerine, kapitalist çağı niteleyen bölünüş geçti: **Toprak sahibi-kiracı ücretli tarım işçisi** vardı artık. Böylece, kapitalist girişimci, gelip tarım emekçileri ile üretim araçlarının arasına giriyordu; ve sanayideki gibi bir kopuşu simgeliyordu. İster istemez rant üzerinde de

etkileri oldu bu altüst oluşun. Daha önceki dönemde, çiftçinin hemen tüm artık ürününü silip süpüren toprak rantı, şimdi kapitalist yaşama da bir şey bırakmak zorundaydı. Bu süreç, daha sonra kapitalist üretim biçimi bütünüyle zafere ulaştığında tamamlanmış olacaktı. Bununla beraber, bizi ilgilendiren dönemden başlayarak, toprak rantında bu yeniden dökümün öğelerinin ortaya çıkışı görülebiliyordu; çiftlik kirası gibi, kiracının kârı da, gündelikçinin çalışmasından zorla alınmış artık üründü.

Unutmadan ekleyelim: Büyük çiftlik kiracılarının yanısıra, kimi ülkelerde, kırsal kesime kapitalist ilişkileri taşıyan başkaları da vardı: İngiltere'de olduğu gibi **burjuvalaşmış soylular**dı bunlar.

Ya tecimsel üretimdeki gelişmeler? Ticaretin ve maliyenin yeni biçimleri?

Avrupa'ya kapitalizmin gelişinin bir işareti olarak, küçük üretiminin hem sanayide, hem tarımda yıkılışının büyük iktisadî sonuçları oldu. Her şeyden önce büyük işletmenin zaferiydi bu; onun, daha büyük ticarî olanakları ve yüksek bir verimliliği vardır. Bütün bunlar, Avrupa pazarlarında dolaşan **meta miktarının artması**na yol açtı zorunlu olarak. Ne var ki, işin esası şuradaydı: Emek gücünün bir meta haline gelmesiyledir ki, feodal üretimin iktisadî temelleri yıkıldı. **Meta-para ilişkileri evrenselleşti**; ve hem ürünlerin değiş tokuşunu kuşattı bu ilişkiler, hem üretim dünyasını. Ticarî üretimin gelişmesi, ister istemez, hem meta, hem para dolaşımının biçimleri üzerinde etkide bulunacaktı. XVI. yüzyılda yeni bir işlem türü ortaya çıktı: Varacağı yere gönderilmeden çok önce, örneğine bakıp, **toptan meta satın alımı.** Bu işlemlerin merkezi borsalar oldu; çeşitli Avrupa pazarlarındaki fiyat düzeyiyle ilgili en son bilgiler oralarda toplanıyordu. Bu işlemlerin vurgun niteliği taşıdığı her türlü kuşkunun dışında; ticarî malların birkaç ayrıcalıklının elinde toplanmasından ve fiyatların da keyfi olarak yükselmesine yol açmasından anlıyoruz bunu. Kredi de, uluslararası bir nitelik kazanarak daha yüksek bir düzeye erişti. Herkesin tanıdığı **kredi merkezleri** ortaya çıktı: Anvers, Lyon, vb. gibi. Bu merkezlerin müşterileri işadamları değildi yalnız, feodal prenslerdi de. **Değerler borsası** da kuruldu: İşlemler, poliçe ile yapılıyordu buralarda; bir değerler rayici saptanmıştı, spekülasyon da çabucak birini zengin ederken, ötekini batırmaktaydı; çeşitli sanayi ve ticaret girişimlerine katılmanın belgesi senetler dolaşıma giriyordu.

Neydi ufuktaki renk değişikliği?

Burjuvazi için kazanç devrinin şafağı sökmekteydi.

II
YENİ SINIFLAR VE YENİ SİYASAL YAPI

Kapitalist üretimin doğuşu, Avrupa'nın sosyal yapısında değişiklikleri de beraberinde getirdi; daha karmaşık hale geldi bu yapı.

Siyasal yapı da.

YENİ SOSYAL SINIFLAR

İki yeni sosyal sınıf oluşmaya başladı: **Burjuvazi** ile **proletarya**.

Kentlerdeki Orta Çağ burjuvazisinden de gelse, kapitalist burjuvazi, köklü olarak ayrılmaktadır ondan. Ancak, şu noktaya dikkati çekelim: XVI. yüzyılda bir burjuvazinin oluşumundan bahsederken, söz konusu olan, Orta Çağ'ın daha önceki dönemlerinde sayıları hayli fazla olan, ticaret ve tefeci sermayeyi ellerinde tutanlar değil, bir girişimciler sınıfı, feodalizme zıt **yeni bir üretim biçiminin taşıyıcıları**dır başta. Kent burjuvazisinden siyasal tabanı bakımından farklıdır bu sınıf. Yerel korporatif ayrıcalıkların karşısındadır ve kralın, ulusal çapta kendisini korumasını istemektedir. Son olarak, soylulara ve onların tekelindeki ayrıcalıklara karşıdır ve onun siyasal tekelini kıskanmaktadır.

Burjuvazi, olumsuz açıdan, kendi benzerini, ücretli işçiler sınıfını doğurmuştur. Bu sınıf da, yapısı bakımından, söz konusu olan dönemde türdeş değildir; bunun da kaynağında, kapitalist sömürü biçimlerinin çokluğu ve çeşitliliği bulunuyor. Bu sınıf, imalâthanelerde çalışan işçilerin yanı sıra, Engels'in **proletarya-öncesi** diye adlandırdığı başka katmanları da almaktadır içine. Bu proletarya-öncesi katmana, artık baş olma olanağından yoksun kalfa - zanaatçılar, tarım işçileri ve son olarak da, bir köyden bir köye iş arkasında koşan gündelikçiler giriyordu. Ne var ki, bu proletarya sınıfını doğuran temel sosyal öğe, topraksız köylüler ve varını yoğunu yitirmiş zanaatçılardı; kentlerdeki aşağı-halk tabakalarından öğeleri de eklemeli bunlara.

XVI. yüzyılda, ücretlilerin durumu, her yerde kötüleşti. Fiyat devriminin yarattığı koşullarda, gerçek ücretlerin oranı, XV. yüzyıldakine oranla düşmüştü. Bu dönemi nitelendirmek için kullanılan «ücretli kölelik» deyimi, işçilerin içinde bulunduğu durumu pek güzel dile getirir. Oluşum halindeki burjuva toplumu, feodalitenin zorla çalıştırma sistemine mirasçı olmuştu. XVI. yüzyılın ücretlileri, gerçekten köle durumundaydılar. Kaçan işçi, o yıllarda, kaçan serften çok daha ağır cezalara çarptırılıyordu;

kırbaçlanmaktan asılmaya kadar. İşçi hareketinin ilk adımları, aynı zamanda işçinin kendisinin de olgunlaşmamışlığının damgasını taşır. Kendilerini ani kin ve kızgınlığa terkeden işçiler, yangınlar çıkarıyor ve baskı yapanları öldürüyorlardı; bu ateşler, doğaldır ki, tutuşur tutuşmaz söndürülüyordu; kendiliğinden başkaldıranların ise gerçekten yerel bir niteliği vardı.

MUTLAKİYET VE KAPİTALİZMİN DOĞUŞU

Bir yandan feodal üretim ilişkilerinin çözülüşü, öte yandan kapitalizmin doğuşu, yeni bir devlet biçimine yol açtı.

Mutlak monarşidir bu.

Mutlak monarşi, feodal öğelerin yerel özerkliklerine karşı bir ağırlık olmak üzere, **krallık iktidarının güçlenişi**ydi; her üç zümrenin (ordre) temsilî kurumlarının can sıkıcı iddialarından da yakasını sıyırarak oluyordu bu güçleniş. Ulusal zenginliği elinde tutan birbirine zıt iki sınıf, zayıflayan soylularla yükselen burjuvazi arasında gerçekleşen geçici güçler dengesinden yararlanan krallık otoritesi, bir **hakem** rolüne soyunarak, onların üstüne yükselebildi. Krallık iktidarındaki bu açık sıyrılış, kendi sosyal temeli karşısında kazandığı bu bağımsızlık, burjuvazinin, siyasal iktidara göz koymak, yani soyluların tekeli için bir tehdit olmak için yeterince güçlendiği andan başlayarak, buharlaşıp kaybolur. Bu anda, krallık bu tekelin savunucusu olarak kendini açıkça ve hiçbir kayıt göstermeden ortaya koyar. Ne var ki, mutlakiyet, hakem rolünü oynamaktan çıkar çıkmaz, çökmeye başlar.

Nasıl kapitalist üretim biçiminin doğuşu ve burjuvazinin sınıf olarak ortaya çıkışı, mutlakiyetin gelişinin kaynağında bulunuyorsa, mutlakiyet de -hiç olmazsa başlangıçta- kapitalizmin gelişmesine, olgunlaşmasına -büyük ölçüde- katkıda bulundu. Şaşırtıcı hiçbir yanı da yoktur bunun; çünkü, burjuvazinin devletin kasalarına soktuğu para, feodal monarşinin temel maddi dayanaklarından biri oluyordu. Krallığın, «ulusal» burjuvazi ile ilgili olarak, belli bir süre, **koruyucu bir politika** izlemesinin nedeni budur. Krallık iktidarı, dışarıdan getirilen sanayi malları ile dışarıya gönderilen ham maddelerin üzerine yüksek vergiler koyarak, ülkede imalâthaneleri destekleyen bir fiyat dengesi yaratır. Dahası, Krallık Hazinesi, çoğu kez yeni imalâthanelerin kurulmasını destekler: Para yardımı ve özençlerde bulunur; ülkede bilinmeyen uzmanlık alanlarında dışardan ustalar getirmeyi iş edinir, ya da onların mesleki sırlarını bulma denemesine kalkar. Yollar ve kanalların yapımı yeni boyutlar kazanır; yolculukların güvenliği sağlamak

için önlemler alınır. Dış politikasında da, mutlakıyet, burjuvazinin çıkarlarını desteklemeye yönelir; mutlak monarşi, yeni sömürgeler ele geçirir, tacir gemilerinin yanına savaş gemilerini katar, uluslararası boyutlarda çeşitli ticaret ayrıcalıkları elde eder.

Mutlakiyetin kabul ettiği «çalışanlarla ilgili mevzuat» da, hayli şeyler söyler bu anlamda. Çeşitli ülkelerde kanunlar yayınlanır. Bunların amacı, burjuvaziye hemen hemen bedava bir işgücü sağlamaktır; o nedenle de, bu işgücü üzerinde bir yetki tanınır ona. İşçileri «disipline sokmak» için aman vermeyen kanunlar çıkarılır; işçilerin önüne tek bir yol açar bu kanunlar: Ücretli kölelik. Krallık iktidarı, ücretleri düzenleyerek, alt ve üst sınırlarını saptar; bununla beraber, çalışma günü için bir asgari süre de öngörür. Kanun, işçilerin örgütlenmesinin yanı sıra, ne denli az örgütlenmiş olursa olsun, her türlü protesto girişimini koğuşturur.

İşte, Orta Çağ'ın sonlarında, krallık iktidarı ile yükselen burjuvazi arasındaki geçici anlaşmanın temelleri!

Konuya yeniden değineceğiz ileride

BÖLÜM II
BÜYÜK COĞRAFYA BULUŞLARI VE SÖMÜRGE FETİHLERİNİN BAŞLANGIÇLARI

XV. yüzyılın sonlarında, o zamana değin dar denizlerin çevrelediği kendi küçük kıtalarına sığınmış Avrupalılar, uçsuz bucaksız okyanuslara açılırlar, yeni kıtalar keşfeder ve bulun dünyayla ilişki kurarlar: **Büyük coğrafya buluşları** diye adlandırılır bu. İki yüz yıldan fazla bir zamana yayılan bu etkinliğin, yalnız Avrupa tarihi bakımından değil, bütün insanlık tarihi bakımından önemli sonuçları olmuştur.

Neydi Avrupalıları okyanuslara atan?

I
BÜYÜK COĞRAFYA BULUŞLARI

«Büyük buluşlar»ı, Portekizliler ve İspanyollar başlattılar; öteki halklar, İngilizler, Hollandalılar, Fransızlar da onları izledi.

Olayın önemli nedenleri vardır.

BÜYÜK ÇOĞRAFYA BULUŞLARININ NEDENLERİ

Harekete en erken Portekizlilerin geçmesinde **siyasal** ve **dinsel nedenler** büyük rol oynuyor. Prens Denizci Henri (1394-1460), Afrika'nın Fas'ın güneyinde kalan kıyılarını araştırmak ister; niyeti de, masallara geçmiş bir ülkeyi, Rahip Jean'ın krallığını bulup, Fas'lı müslümanları arkadan çevirmektir. Aslında, Haçlı düşüncesinin bir uzantısıydı bu. Henri, bunun için, Saint Vincent Burnu yakınlarında, Sagres'da gerçek bir denizcilik okulu kurup, Cenova'lı ve Floransa'lı denizcilerle Alman astronomlarını oraya çekti. 1406 yılından başlayarak, Portekizliler, Afrika kıyıları boyunca ilerleyip 1445'e Yeşil Burun'a vardılar. İslâmı arkadan çevirme düşüncesi, kısa bir süre sonra İspanyolları da sahneye çıkardı; İspanya'da son müslüman devleti olan Gırnatanın düşmesinden sonra (1491), Asya'ya giden yolu Batı yönünden araştırmak için, Kristof Kolomb'un girişimini desteklediler. Son olarak, hepsi de havarilik ateşi ile doluydular; yani, uzaktaki bilinmeyen halklar bulunacak ve «gerçek din»e döndürülecekti.

Avrupalıların uzak diyarlara atılımının **iktisadi nedenleri** de vardır ki, git gide başa geçmiştir: XV. yüzyılın Avrupası, **değerli maden sıkıntısı** içindeydi. Nakit, monarşiler ve tam gelişmekte olan Batı ekonomisi için alabildiğine yetersizdi. Avrupalılar, Orta Avrupa'daki madenlerin

işletilmesini son haddine çıkardılarsa da, gümüş ve altın açlığını gideremediler. Efsanevî öyküler, Afrika’da ve Asya’da masalsı hazinelerden söz ediyorlardı: Türk fethi ise, onlara en çok istek duyulduğu bir anda, ilişkileri daha da güçleştirmişti. Böylece, Avrupalılar, altını bizzat gidip aramayı koydular kafalarına. Portekizlilerin, hiç olmazsa 1446’dan beri. Afrika kıyılarında, Sudan altını, fildişi, köle, biber ya da malagot karşılığında bakır, şarap, buğday, at, dokuma, silah değiş tokuşu yolundaki ilk başarıları, daha da kamçıladı istekleri.

Büyük coğrafya buluşlarının baş nedeni olarak, **Osmanlıların** Anadolu’da ve Akdeniz’in doğusundaki **ilerleyişleri** gösterilmiştir. Öyle denir: Osmanlılar, Hint’le Batı arasındaki eski ticaret yollarını kestiler ve baharat sağlamak böylece güçleşince, kaynaklara doğrudan varan yeni bir yolun aranmasına zorladılar Batılıları.

Gerçek midir bu?

Aslında, Osmanlıların savaşları, kimi zaman ticarete büyük sekte vuruyordu; ancak Osmanlıların kendileri, Batılılarla olan ticarete hiçbir zaman karşı olmadılar. Venedikliler ve Cenovalılarla yaptıkları ticaret andlaşmalarını seve seve yeniliyorlar ve hükümlerine de uyuyorlardı. Osmanlılar, İran yönünden kervan yollarının yanı sıra, İran Körfezi ile Kızıl Deniz yönünden deniz yollarını serbest bıraktılar. Yavuz Sultan Selim, 1514’te Mısır’ı fethettiğinde, Mısır’ın eski sahipleri Memluklar’ın Venediklilerle yapmış oldukları andlaşmaları hemen yeniledi. Daha sonra, 1528’ de, Kanunî Sultan Süleyman, I. François ile andlaşma yaptı ve Fransız gemileri de gelip İskenderiye’de Venediklilerle rekabete başladılar. Hatta Osmanlılar, Memlukluların baharata koydukları vergileri de azalttılar; %10 yerine, %5, sonra da %3 aldılar.

Hayır, baharat bunalımında Osmanlıların hemen hiçbir rolü yoktur.

Başka nedenlerden doğmuştur bu bunalım.

Önce Mısır’daki taht kavgaları gelir ki, Memlukları hayli sıkıntıya sokar bu. Bedeviler, bundan yararlanıp, kervan yollarını keserler. 1497’den başlayarak, Kahire pazarları kapanmak zorunda kalır; çünkü, Doğu’dan mal gelmemektedir artık. Aynı dönemde, İtalya, bir iktisadi bunalıma girer: Roma’da, Venedik’te bankalar birbiri ardından kapanır. Bu bunalıma yol açan da. Venedik devletinin, Osmanlılara ve Fransızlara karşı savaşta kullanmak üzere, büyük bir kredi istemesidir. Bir başka neden, git gide artan nakit kıtlığı olmalı. Portekizliler, Sudan altınını, Afrika’nın Atlantik

kıyılarından kendilerine çekiyorlardı: böylece, normal olarak Akdeniz'e gelmiyordu bu. Öte yandan, Mısır'daki karışıklıklar, baharat miktarını azaltıyordu. Alman tacirler de, Venedik'e, Orta Avrupa madenlerinden az gümüş götürüyorlardı. Bundan dolayı da bankalar iflâs ediyordu. Ancak, bu bunalımların ortaya çıktığı sıralarda, büyük coğrafya buluşları bir süre önce başlamıştı. Aslında Portekizlilerin. Afrika kıyıları boyunca ilerlemeleri, salt baharat adına değildir. Altının dışında, el emeğine, kölelere, dokumalar için boya maddelerine, yiyecek maddelerine, buğdaya, şekere, balığa gereksinmeleri vardı. Osmanlıların ilerleyişleri psikolojik bir rol oynamıştır olsa olsa. Onların kişiliğinde olmak üzere, İslâmın büyük saldırıya geçişi, tüm Hıristiyanlıkta toplu bir ruhsal sıkıntıya yol açmışa benzer; müslümanları arkadan çevirmeye kalkma isteğini arttıran da bu olsa gerek.

Kısacası, Portekizlileri, arkasından da İspanyolları okyanuslar ötesi serüvene götüren üç şey oldu: **İncil, zafer** ve **altın**.

Bilimsel ve teknik gelişmeler de böylesi bir yolculuğun koşullarını hazırlamıştır: XV. yüzyılın bilginleri, eski Yunan ve Romalıların coğrafya kuramlarını biliyorlardı. Coğrafyacı Ptolemaios, İsa'dan sonra ikinci yüzyılda şunu söylemişti: Bütün dünyayı çeviren tek bir okyanus vardır; böylece, Afrika'yı güneyden dolaşarak Hint'e varmak mümkün olmalıydı. Şunu da söylemişti: Dünya yuvarlaktır; öyle olunca da, Avrupa'dan kalkıp hep Batıya doğru yol alacak bir denizci, zorunlu olarak Asya'nın doğusuna varabilecekti. Bu yolculuğun -görece- kolaylığına inanmaya bir yanlışlık da neden oldu: Asya, Doğu'ya doğru daha da yayılmış sanılıyordu; ve böylece, Batı Avrupa'ya -gerçekte olduğundan da- az bir uzaklıkta olmalıydı.

Ayrıca, uzun süreden beri, pusula ve eksene ilişkin dümenden yararlanılıyordu; dahası, denizcilik sanatı büyük ilerlemeler kaydetmişti: Kuzey yıldızının olsun, Güneşin olsun -Ekvatorun güneyinde Kuzey yıldızı görünmüyordu çünkü- yüksekliğine bakarak enlemi hesaplamak öğrenilmişti. Buna karşılık, zaman ölçmede gereken yetkinlikte araçlar olmadığı için, boylamı belirleme söz konusu olduğunda, yapılan yanlışlar çoğu kez daha büyüktü. Son olarak da, XV. yüzyılın ortalarından başlayarak, yeni bir gemi tipi, okyanusun dev dalgalarını göğüsleyecek **karavel** yapılmıştı.

Bunun gibi, XIV ve XV. yüzyıllarda, Atlantik Okyanusu'nda deniz araştırmaları fazlalaşmıştı: İskandinav ve İngiliz denizcileri, Terre-Neuve adasına ve -belki de- Kanada kıyılarına varmışlardı; başkaları, Kanarya

adalarından yola çıkıp, Batı'ya dönerek Antilia'yı -kuşkusuz Küba'dır bu-bulmuşlardı. Son olarak da, 1420 dolaylarında, Portekizliler, Afrika'nın batı kıyılarını sistemli olarak araştırıp duruyorlardı.

PORTEKİZLİLERİN BULUŞLARI

İlk büyük coğrafya buluşlarına girişmek ve onları gerçekleştirmek onuru Portekizlilerindir.

Bir düzine olanak Portekizlileri destekledi.

XV. yüzyıla değin, Portekiz, Avrupa'nın kıyıcığında, belli başlı ticaret yollarıma katetliği Akdeniz havzasının dışında kalmış, az gelişmiş bir ülkeydi. Kıyılarını yalayan Atlantik Okyanusu'nda tek bir yol vardı onun için: Portekiz limanlarını İngiltere'ye ve Flandra'ya bağlayan deniz yolu. Atlantiğin uçsuz bucaksız genişliği bir bilinmezliğin de simgesiydi. Bununla beraber, yine bu coğrafi durumdur ki, Portekizlilere, sömürgeci yayılışta öteki Avrupa ülkelerinden önce davranma olanağı verdi. Güneydeki eyaletler Magriplilere karşı yeniden fethedilince, XIII. yüzyıl ortalarında birlik kesinlikle gerçekleştirilmişti. Soylularla, hayli kalabalık ve yeniden fetih savaşlarının ateşinde pişmiş şövalyeler, Portekiz'in dışında yeni ganimet kaynakları bulmak zorundaydılar. Gözler, Afrika'nın kuzey-batı kıyılarına çevrildi. XV. yüzyılda güneye, Arap coğrafyacılarının, içinden altın akan ırmakların bulunduğu ülkeler olarak gösterdikleri Afrika ülkelerine doğru yeni yollar bulmak için seferler düzenlemeye başlandı.

Gerçekten 1416 yılından başlayarak, prenslerinden biri, «Denizci» diye ün salan -I. Jean'ın beşinci oğlu- Henri, Portekiz kıyılarının en göze çarpan çıkıntısı olan Saint - Vincent Burnu yakınlarında Sagres'taki şatosunda, gerçek bir coğrafya ve harita araştırmaları merkezi kurar. Krallığın önde gelenlerinin, şövalyelerin ve kıyı kentlerindeki tacirlerin de desteğiyle olur bu. Sagres'ta toplanan bilginler ve bir de Prens Henri'nin tutkusu sayesinde, hemen her yıl, Afrika kıyılarını araştırmak ve gitgide daha güneye kaymak göreviyle yüklü bir sefer düzenlenir. Başlarda pek yavaş yürür Protekizlilerin ilerleyişi. Bu bilinmeyen denizler hakkında korkutucu şeylerin öyküsü dolaşmaktadır ağızlarda: Orada burada «mıknatıslı taşlar»dan sözedilir; yakınından bir gemi geçtiğinde, bu mıknatıs, çivileri yerinden oynatmakta, gemi darmadağın olup batmaktadır. Güneye doğru denizin git gide daha yakıcı olduğu da söylentiler arasındadır; o kadar ki, Ekvator'da sular kaynamaktadır. Ne var ki, Denizci Henri'nin ölümünden sonra izlenen yöntem ve inatla bu girişimler başarıyla sonuçlanır. 1420'de

Mader'e ulaşırlar; 1431'de Açores adalarını ele geçirirler; 1434 yılında Bojador Burnu'nu döndükten sonra, onu izleyen on beş yıl içinde bütün Senegal kıyılarını dolaşırlar ve Yeşil Burun'a erişip Gine Körfezi sularına girerler. Lizbon'a doğru ilk Afrikalı köle yüklemesi 1442 yılında olur. Portekizlilere pek kazançlı bir girişim olarak görünür bu; hatta Denizci Henri, tutar Papa'dan, Avrupa'ya siyahileri getirme tekelini alır. Ayrıca orada, yerlilerin Nijer ırmağının kaynaklarından elde ettikleri altına kavuşurlar: O tarihe değin, bu altın, kervanlarla Akdeniz'de Cezayir limanlarına taşınıyor ve Cenevizliler de onu gelip satın alıp. Avrupa'ya yeniden satıyorlardı. Portekizliler, Cenevizlilerin elinden bir kârlı ticareti kapmış olurlar. 1471 yılında Ekvator'dadırlar. Son olarak. 1488'de kaptan **Bartholomeu Diaz** Afrika'nın güneyindeki en son burnu dönüp Hint Okyanusu'na çıkar; bir ad da takar ona: «Fırtınalar Burnu», ne var ki, Portekiz Kralı II. Jean, geleceğin getireceklerini de sezinlediğinden olacak. «Güzel Umut Burnu» diye değiştirir onu.

Gerçekten Portekiz'e Hint yolunu açıyordu bu gezi.

On yıl sonra, 8 temmuz 1497'de, bir başka Portekizli denizci **Vasco de Gama**, üç karavelli bir seferin kaptanı olarak, Lizbon'dan aynı yola yeniden koyuluyordu.

> *Kafasında, daha önce* ***Pedro de Covilham****'ın sağladığı bilgiler de vardı. Portekizliler. Faslılarla çatışıp onların elinden Septe ve Tanca limanlarını alınca, kral II. Jean, Habeş imparatorunun bağlaşıklığını sağlamak amacıyla, bir iki adamıyla beraber bu Pedro de Covilham'ı yollamıştı. O da, Mısır yoluyla Habeşistan'a ulaşıp, Güney Afrika kıyılarına kadar uzanmıştı. Dönüşünde getirdiği bilgiler arasında şu da vardı: Afrika'nın doğu kıyılarından, yazın Muson rüzgârlarından da yararlanıp, Hindistan'a kadar gitmek kolaydı.*
>
> *Vasco de Gama, bundan cesaret alıp, ümit Burnu'nu döndükten sonra. Afrika'nın doğu kıyıları boyunca Zanzîbar'a kadar çıktı. 1498 nisanında, Ekvatorun hafifçe güneyinde, Somali'nin başladığı noktada, Malindi'de demir attı. Afrika'nın doğu kıyılarını izlerken, Vasco de Gama Hint yolu hakkında bilgi edinmek istiyordu. Her yola başvuruyordu: Arap denizcilerini esir ediyor ve konuşturmak için işkenceye tabî tutuyordu; az buçuk direndiklerinde de yerlileri -acımasız- kırıp geçiriyordu. Ovsa. Malindi ile Mozambik ve Somali'nin*

öteki limanları, uzun bir tarihten beri. İran ve Hint'le sıkı ilişkiler içindeydiler. İran ve Arap gemileri, Hint Okyanusu'nu katedip duruyorlardı. İki kez, biri 1418'de, öteki de 1421-1422'de, Arap denizlerini kullanan Çinli denizci Tgen He, Mozambik ve Somali kıyalarını ziyaret etmişti.

Vasco de Gama, sonunda Malindi'de, ünlü Arap denizcilerinden birini yol gösterici olarak elde etmeyi başardı: Hint Okyanusu için küçük çapta -pek hünerli - deniz haritaları yapmış olan Ahmet İbni Mecid, Portekiz filosunu Hindistan'a kadar götürdü. 1498 yılının 20 mayısında, Vasco de Gama'nın karavelleri Malabar kıyılarında Kalikut'ta demir atıyorlardı.

Portekizliler pek soğuk karşılandılar. Vasco de Gama'nın getirdiği orta düzeydeki malların hiçbiri, yerel hükümdarların yanında revaç bulmadı; dahası. Arap tacirler, Portekizlilere karşı çıkmışlardı. Vasco de Gama, içine düştüğü uyuşmazlıktan yakasını güç sıyırdı; karada kalan bir grup Portekizliyi kurtarmak için akla karayı seçti ve sonunda. 31 ağustosta, az buçuk baharat yükleyerek Kulikut'u terketti. Dönüş yolunda denizcileri büyük güçlükler bekliyordu; sefere çıkanların yarısından fazlası yolda kırıldılar. 10 temmuz 1499'da da Lizbon'a döndü.

Büyük yankıları oldu Vasco de Gama'nın yolculuğunun. 80 yıl süren çabalardan sonra, Portekizliler amaçlarına ulaşmışlardı: Balı Avrupa ile Hint Okyanusu'nun kıyı ülkeleri arasında doğrudan ilişki, ilk kez olmak üzere, gerçekleşmişti.

Bu arada, Kristof Kolomb da Amerika'yı bulmuştu.

İSPANYOLLARIN BULUŞLARI

Portekizliler, Afrika'nın güneyini dönüp, Hint Okyanusunda batıya doğru ilerlerken, İspanya hizmetindeki bir denizci **Kristof Kolomb**, batıya doğru yola çıkıyor ve yeni bir kıta keşfediyordu.

Kristof Kolomb'un yaşamı hakkında bilgilerimiz fazla değil. 1446 yılına doğru doğmuş bir Cenova'lıydı. Önce, babası gibi dokumacılık yaptı, sonra denize merak saldı; Tirenien ve Ege denizlerinde, Cenova bayrağını taşıyan gemilerde bir süre denizcilik yaptığı tanıtlanmış durumda. Sonunda, bir Cenova ticaret evinin komisyoncusu olarak gelip Lizbon'a yerleşti (1474). Orada, Portekizlilerin, Gine körfezi kıyıları üzerinden Sudan altını aramak

için yaptıkları girişimlerle ilgilendi. Bu seferlere katıldığını, Gine'ye gittiğini kendisi de söyler. Sonra, Portekiz kralına, Japonya'ya pek yakın sandığı -altınca zengin- Antilia adasına bir sefer yapma önerisinde bulundu. XIV ve XV. yüzyılların haritalarında, Atlantik'in çeşitli yerlerine, çizenlerin keyfine göre yerleştirilmiş «başıboş» adalar görüyoruz; Antilia da bunlardan biri. Kolomb da, Avrupa'nın batısındaki gizemli bir ülkeden şözedildiğini kuşkusuz duymuştu; ve balina avı için çıkıp fırtınalarla pek uzaklara sürüklenen Bask'lı ve Dieppe'li kimi denizciler, belki daha önce ayak da basmışlardı oralara; ve sonra bunlar, okyanusu bir boydan bir boya kaleden deniz akıntılarıyla Avrupa kıyılarına dönebilmişlerdi. Kolomb da, Asya kıtasının çıkıntılarından biri diye düşündüğü bu ülkeye ulaşılabileceği kanısındaydı. Portekiz kralı başından savınca, o da İspanya hizmetine geçti. Uzun yıllar kapıları dolaşıp çaldıktan sonra, zengin armatörler olan Pinzon Kardeşler in desteğini sağladı; arkasından da Katolik kralların tasarısına ilgi duymalarını başardı. 1492 yılında Santa-Fe'de bir sözleşme imzalandı: Kraliçe Kastilya'lı İsabelle, kendisine amirallik rütbesi veriyor, keşfedeceği topraklara kralın naibi olarak atamasını yapıyor ve bu ülkelerin getireceği gelirin % 10'unu da ona bırakıyordu.

> *Neydi nedenleri terazinin kefesinin Kolomb'dan yana ağır basmasının?*
>
> *İspanya'nın birleştirilmesi, XV. yüzyılın 70'li yıllarından başlayarak bir gerçekti; Gırnata. Magriplilerin bu son kalesi, Kolomb'un tasarısının kabul edildiği yıl ele geçirilmişti. İsabelle'le Ferdinand'ın mutlak monarşisi, feodal savaşların üstesinden gelip birliği gerçekleştirdikten sonra, sömürgecilik alanında, yayılışına kendisinden 80 yıl önce başlamış bulunan Portekiz'in önüne geçmek istiyordu. Uzak diyarlara seferler, İspanyol şövalyeleri için gerçek bir zorunluluktu; çünkü zahmetsizce zenginleşme olanağını görüyorlardı onda. Aragon'la, içinde yığınla İtalyanın bulunduğu Sevilla'nın bankacı ve tacirleri, yeni pazarlar arıyorlardı. Görülmez iplerden bir düğüm, saraya, Sevilla'nın, Siraküza'nın ve Barselona'nın iş çevrelerini bağlıyordu. Floransalı tacir Berardi ile, Aragon bankacılarıyla ilişkileri olan saraydan Samanjel ve Sanchez'in yardımları, Kristof Kolomb'un ilk seferinin hazırlanışında önemli bir rol oynamışlardı.*

Kolomb, 3 Ağustos 1492’de, üç karavelle, Palos limanından yola çıkar. Önce Kanarya adalarına uğranır, arkasından yüzünü doğru batıya çevirerek yola koyulur. Tam 33 gün gördükleri gökle denizdir sadece. 11 ekimi 12’ye bağlayan gece kara görünür sonunda; Kolomb’un sandığı gibi Japonya değil, Florida’ya yakın bir adadır bu. Arkadan, Küba ile Saint-Domingue’e uğranılır. Kolomb’un, Amiller sularında seçtiği yol, hayli karışık ve yararsız dolaşmalarla dolu görünüyor. Nedeni de pek basit bunun: İçinde altın bulunan bölgeler arıyordu. Arada gemilerinden birini yitiren Kolomb, İspanya’ya dönmeye karar verir; çıkışından yedi ay sonra ülkesindedir (15 mart 1493). Palas’ta büyük şenliklerle karşılanır. Kolomb, Asya’nın doğu kıyılarına ulaştığı sanıyordu: öyle olduğu içinde, ilk gördüğü ülkelerin yerlilerine *Hintli* dedi. Oralardan getirdiği de, yerli halktan bir iki kişiyle beraber, bir parça altın ve Avrupalıların görmedikleri çeşitli türden kuşlardı.

Hindistan’a ve Çin’e yakın olduğu sanılan ülkelerin bulunduğu haberi, İspanya’yı sevince boğdu. Kolomb, Atlantik ötesinde kolay kazançlar olduğu düşüne daldırdı herkesi. Öyle yazıyordu: «Haşmetmeaplarının -İsabelle’le Ferdinand’ı kastediyor- kendilerine, gerektiği kadar altın sağlayabileceğime inanmak gibi bir mutlulukları vardır... ve Haşmetmeaplarının, lütfedip emredecekleri kadar baharat, pamuk... ve arzu ettikleri kadar sarısabır ve köleler de vereceğim».

Yeni-Dünya’nın «değerlendirilmesi» programı işte böylesine güzeldi!

İspanyol sömürgecileri, daha sonraki yıllarda da bunu böyle yapacaklardır. Kolomb’un vaatleri, bunların doğruluğunu vaktinden önce belli ediyordu.

Kolomb, ilk yolculuğundan sonra üç gezi daha yaptı (1493-1496; 1498-1500; 1502-1504). Antiller’de başka adalar buldu, hatta iki kez Amerika kıtasına dokundu; önce Venezüella’ya, sonra da Orta Amerika’ya. Ne var ki, hayal kırıklığına uğrattı bütün bu girişimleri. Her seferinde azıcık altınla dönüyordu ve baharat diyarına giden yolu bulamamıştı! Saint-Domingue’yi sömürgeleştirme girişimi de boşa çıktı. Sonunda alabildiğine de düşman edinmişti. O nedenle de, Kastilya’lı İsabelle, keşfettiği topraklar üzerindeki kral naibliğini aldı kendisinden. Kolomb, 1506 yılında, gözden düşmüş, hemen hemen de unutulmuş bir halde öldü.

Son nefesine kadar, Asya kıtasını bulduğuna inanıyordu.

Ne var ki, daha Kolomb'un sağlığında, Asya ile Avrupa'nın arasında, o zamana değin bilinmeyen bir kıtanın keşfedildiği kuşkusu yaygınlaşmaya başlamıştı. Cenovalı olup İngiltere kralının hizmetine giren John Cabot, VII. Henri'nin kumandasına verdiği bir filo ile Terre-Neuve ve Kanada kıyılarını dolaşmıştı. Floransalı coğrafyacı ve bilgin denizci **Amerigo Vespucci** (1454-1512), Portekiz bayrağı altında bir yolculuk yapıp Güney Amerika'nın doğu kıyıları dolaylarına kadar gitti. Söylediklerine inanırsak, güneyde 52 derece enlem çizgisine kadar inmişti. Vespucci. 1504 - 1505 yıllarında yayınladığı mektuplarında, bu kıtanın yeni bir dünya olduğunu tanıtlamaya çalışıyordu. İşte onun onurunadır ki, Lorrain'li bir yayıncı, 1507 yılında yayınladığı bir kitabın önsözünde, Kolomb'un bulduğu kıtayı Amerika diye adlandırdı. 1513'te, İspanyol Balboa, Orta Amerika'yı, en dar bölümünde, Panama'da yaya olarak aşıyor ve uçsuz bucaksız bir okyanusla karşılaşıyordu: Pasifik Okyanusu'ydu bu. O okyanusa deniz yoluyla geçişi ise 1520 yılında bir Portekizli gerçekleştirecektir:

Magellan (1480-1521)'dır bu.

> *Baharat diyarına götürecek geçidin batıya doğru giderken bulunacağına inanıyordu Magellan da. Düşüncesini Portekiz kralına kabul ettiremeyince, Şarlken'in hizmetine girdi ve onun desteğini sağlamaya başardı. İspanya'dan 20 Eylül 1519'da, beş gemiyle yola çıktı; 265 adamı vardı. Önce Brezilya'ya uğradı, oradan Güney Amerika kıyılarına indi. Kıtanın bittiği noktada, bugün kendi adını taşıyan -600 kilometrelik- bir boğaz gördü. Onu aşıp, yine batıya doğru yoluna devam etti. Sakinliğini hep sürdüren bir okyanusta -bu yüzden onu «Pasifik» diye adlandırdı- Magellan, üç ay süren bir yolculuktan sonra, Mariannes adalarına, arkasından da Filipin adalarına ulaştı. Su ve taze yiyecek yokluğundan, adamları yolda «iskorbit»ten kırıldılar; kendisi de 1521 yılı nisanında, yerlilerle olan bir çatışmada öldürüldü. Geri kalanları, tek bir gemide toplaşıp,* ***Sebastian del Cano****'nun başkanlığında yolculuğu sürdürdüler. Del Cano, İspanya'ya, 6 Eylül 1521'de ulaşmayı başardı: Gezi üç yıl sürmüştü, arkaya kalansa 18 kişiydi sadece.*

Magellan'ın ve Del Cano'nun yolculuğu dev boyutlardaydı: Dünya çevresinde gerçekleştirilmiş ilk geziydi bu; dünyanın yuvarlak olduğu ve bir

yandan Avrupa ile Afrika, öte yandan Asya arasında bir dördüncü kıtanın yer aldığı kesinlikle ortaya çıkmıştı.

Evet, bir kıta keşfedilmişti, kalıyordu onu fethetmek ve sömürmek!

II
SÖMÜRGE İMPARATORLUKLARI VE COĞRAFYA BULUŞLARININ SONUÇLARI

Bu buluşlar, aynı zamanda geniş bir sömürgeci yayılışı da arkasından getirdi. Feodalitenin bağrından doğmuş olan kapitalist iktisadî düzen geliştikçe, sömürgeci yayılış hızlandı. Bu hareket, geniş bir pazar yayılışını, bunun yanı sıra da, durmadan yenilenen ilkel birikimin kaynaklarının keşfini içeriyordu. Olanaklar, Avrupa'da daha şimdiden sınırlı olduğu için, kapitalist üretimde gerçek «sıçrayış», uzak ülkelerdeki bitmez tükenmez kaynakları sömürerek mümkündü ancak. İspanya ve Portekiz, arkasından İngiltere. Fransa ve Pay - Bas. XVI. yüzyılda, sonra da XVII. yüzyılda. Eski ve Yeni Kıtada uçsuz bucaksız topraklar ele geçirdiler. Bu devletler, bu bölgelerin masalsı kaynaklarına el koydular ve «sömürge işletmesi» adına da iğrenç bir sistem çıkardılar ortaya.

Önce, daha başlardaki bir bölüşmeden sözedelim.

İSPANYOLLARLA PORTEKİZLİLER ARASINDA DÜNYANIN BÖLÜŞÜMÜ

Kristof Kolomb'un ilk yolculuğundan dönüşünün hemen arkasından, İspanya ile Portekiz arasında bir uyuşmazlık çıktı. Portekiz'de yaygın düşünce şuydu: Hint yolu üzerinde ya da ileride keşfedilecek bütün denizler ve topraklar Portekiz Tacının mülkleriydi ve yabancılara oraları kapalı olmak gerekirdi. İspanya, 1479 yılında, Kanarya adalarının güneyindeki bütün denizlerde Portekiz'in tekelini tanımıştı.

Kolomb'un yaptığı keşifler, İsabelle'le Ferdinand'ı, bu andlaşma üzerinde yeniden düşünmeye zorladı. Papa VI. Alexandre'a baskı yapıldı; o da, bir düzine kararla, 1493 yılında, yapılacak keşifler dünyasını, İspanya'nın yararına olmak üzere Portekiz'le İspanya arasında paylaştı.

> *Papa, katolik kralların buyruklarına göre, dünya haritası üzerinde, «bir kutuptan ötekine» giden bir çizgi çekti; çizgi, Yeşil Burun adalarının batısında 100 fersah -aşağı yukarı 600 km.- uzaklıktaki bir noktadan geçiyordu. Bu çizginin batısında kalan tüm denizler ve topraklar İspanyolların mülkü olarak tanınıyordu;*

doğusundakiler ise Portekizlilerin. Bundan hoşnut kalmayan Portekizliler, konuyu yeniden görüşme masasına getirdiler. Uzun çekişmeler bir sonuca bağlandı: 1494 temmuzunda ***Tordesillas Andlaşması*** *yapıldı. Bu andlaşma, ayırım çizgisini, 270 fersah -1600 km. dolayında- daha batıya alıyordu. Banda 50° boylamdan geçiyordu. Bu andlaşmaya dayanarak, İspanya, tüm Amerika üstünde hak ileri sürdü: Brezilya, bunun dışındaydı, çünkü Brezilya'nın büyük bir bölümü, Afrika ve Asya gibi, Portekiz alanında kalıyordu.*

Fransa'nın, iki komşusunun kendi aralarında anlaşarak yaptıkları bu dünya bölüşümünden, 1. François, hiç de hoşnut kalmamıştı: Öyle olduğu için de, İspanya'nın ya da Portekiz'in, böyle dünyanın yarısını kendilerinin diye göstermelerinin, Âdem'in vasiyetinin neresinde yazılı olduğunu kendi kendine sordu. Âdem'in vasiyeti de ortada olmadığı için, her iki ülke, «hakları»nı tanıtmada uzun süre zora başvurdular. XVII. yüzyıla değin, İspanyol ve Portekiz diplomatları, Papa kararları ile Tordesillas Andlaşması'na dayandılar; oysa, sömürge yayılışında üstünlük İngiltere'ye ve Pay-Bas'ya geçmişti. XVIII. yüzyılın ikinci yarısına değin, Güney Amerika'da ortaya çıkan sınır uyuşmazlıkları, Tordesillas Andlaşması'na göre çözüldü.

1529 yılında, Magellan'ın yolculuğundan sonra, Siraküza'da İspanyollarla Portekizliler arasındaki bir andlaşma, Büyük Okyanus'ta bir ikinci ayrım çizgisi saptıyordu: Molük adalarının doğusunda, 17. boylam derecesinden geçiyordu çizgi; ve henüz o sıralarda keşfedilmemiş Avustralya'yı, Kore'yi, Amur ve Yakutistan'ı katediyordu.

PORTEKİZ SÖMÜRGE İMPARATORLUĞU

Vasco de Gama'nın ilk yolculuğu, Avrupalılara Hint Okyanusu'nun yolunu açmıştı. Sonraki yıllarda Vasco de Gama'nın birkaç seferi, arkasından **Albukerk**'in gezisi, Portekiz'e bu okyanusta egemenliğini kurma olanağını sağladı. Yapılması gereken, önce Arap tacirlerini saf dışı bırakmaktı. Kızıl Deniz'in girişinde Socotora ile Aden'i (1513), arkasından İran Körfezi girişinde Hürmüz'ü (1515) ele geçiren Portekizliler, Asya denizlerini Akdeniz'e bağlayan iki giriş kapısını denetim altına almış oldular. Hint'in batı kıyılarında Goa'ya yerleştiler ki, Asya'daki yerleşmelerinin merkezi olup çıktı burası. Yerli güçlerin birbirleriyle didişmeleri, bu yayılışı kolaylaştırıyordu. Seylan kıyılarında birçok

noktanın işgali ve Malaka'nın alınışı (1511) Hindiçini'nin yolunu açtı onlara. Son olarak da, Sonda adalarına ve Çin kıyılarına ulaştılar (1517). 1520 yılında Pekin'de kabul edilen elçileri, Çin yönetiminden, Makao'yu elde etti (1530); Kantonun bu büyük limanı ile ticarete başlayacaklardır. Afrika'nın batı ve doğu kıyılarında da tezgâhlar sıraladılar; kimi zaman -örneğin Angola'da olduğu gibi- ülkenin içine de daldılar. **Alvarez Cabral**'ın, 1500 yılında -bir rastlantı sonucu- Brezilya'ya ayak basmasıyla, Portekiz egemenliği tâ oraya kadar yayılmış oldu.

Ne var ki, Portekizlilerin Hint Okyanusu'na ve Uzak Doğu'ya böylesi el atışları, çoğu çıkarları da zedeliyordu. Kendilerine direnen kitleleri bombardıman ederek, rastladıkları ticaret gemilerini yakarak, Portekizliler, Doğu ticareti üzerinde tam bir tekel kurmaya kalkmışlardı. Venedikli armatörler, Arap tacirler ve Mısırlı aracılar, kazançlarının temel kaynağına ket vurulduğunu açıkça görüyorlardı. Tepki gösterdiler: Venediklilerin parası ve silahlarıyla Kızıl Deniz'de bir Mısır donanması kuruldu. Portekizliler, bu donanmayı da yakıp hatırdılar. Venediklilerin, bu olayın arkasından Süveyş'te bir kanal açmayı düşünmüş olmaları da olası. Ancak, İtalya savaşlarıyla felce uğrayınca, doğuşu terkettiler ve alanı olduğu gibi hasımlarına bıraktılar.

Böylece, 1550 yılına doğru, Avrupalı bir devletin kurduğu ilk sömürge imparatorluğu ortaya çıkmış oldu.

Ne var ki, Portekizliler, Brezilya dışında, el attıkları ülkelerin içerlerine derinliğine dalmayı ve -terimin modern anlamıyla- sömürgeleştirmeyi düşünmediler: Kıyılarda yerleşip ticaret yuvaları kurmakla yetiniyorlardı; Lizbon'a gönderilecek değerli mallar da gelip bu yerlerde toplanıyordu. Bütün bu noktalar da, Goa'da oturan bir kral naibinin otoritesine bağlıydı.

Güney-doğu Asya'da gerçek bir **soygun rejimi** kurulmuştu.

> *Her yıl, ağır yük alan gemilerden oluşan bir donanma, ilkbaharda Lizbon'dan hareket ediyor. Umut Burnu'nu geçtikten sonra, güney-batı Musonlarından yararlanıp eylül ya da ekimde Goa'ya varıyordu. İki ay sonra da, baharat, ipekli, koku, kahve, nadir eşya ve değerli taşlarla yüklü olarak, Portekiz'e doğru yola çıkıyorlardı. Başka gemiler de Hint kıyıları, Çin limanları ve Sonda adaları arasında ilişkiyi sağlıyordu. Bütün bu ticaret, krallık yönetiminin mutlak denetimindeydi; hükümet, kimi mallar, özellikle baharat ticareti*

üzerinde tekel kurmuş, ötekilerden de önemli yararlar sağlıyordu. Baharat ticaretini krallığın tekeline almakla yetinilmemiş, bütün yerel hükümdarlar, bu baharatı, Portekiz acentalarına, Lizbon pazarındaki fiyatlardan 100 ila 300 kez daha aşağıya satmak zorunda bırakılmışlardı. Baharatın Avrupa'da yüksek fiyatlara satılmasını güvence altına almak için de, Portekiz makamları Hint'teki stoklarını -belli aralıklarla- yok ediyor ve Hint limanlarından çıkan karabiber, karanfil tanesi, küçük hindistan cevizi üstünde sert bir denetim uyguluyorlardı.

Güney-Doğu Asya ülkeleriyle ticaret yapmaları da Araplara yasaklanmıştı.

Bu ticaretin tehlikesi büyük de olsa -1590 ile 1599 yılları arasında Lizbon'dan kalkan 33 gemiden yalnız 16'sı dönebilmişti-, bıraktığı kazanç da o oranda idi. Bütün Avrupa için, sömürge malları edinmede başlıca merkez haline gelen **Lizbon**, büyük bir gelişme kaydetti. Ne var ki, Portekizliler, bu yararları uzun süre ellerinde tutmayı bilemediler. Sömürgelerdeki ticaret yuvaları arasındaki ilişkiler ağır ve -çoğu kez- geçici idi. Portekizlilerin kendileri de, bu denli geniş ve dağınık ülkelerden oluşan bir bütünü gerektiği gibi savunamayacak kadar azınlıktılar; belki bir buçuk milyonluk bir ülkeydi Portekiz o sıralar. Çok geçmedi, yerlerini İspanyollara, özellikle de Hollandalılara bırakmak zorunda kaldılar. XVIII. yüzyılda, bu geniş imparatorluktan yalnız sınırlardı geriye kalan: Afrika kıyılarında birkaç ticaret tezgâhı, Brezilya, Uzak-Doğu'da da Goa ile Makao.

Özetle, Portekizlilerin sömürge imparatorluğu uzun sürmedi.

İSPANYOL SÖMÜRGE İMPARATORLUĞU

İspanyol imparatorluğunun yazgısı başka oldu; çünkü, İspanyollar, Portekizlilerden farklı hareket ettiler. Kolomb yaşarken, yalnız Amiller ele geçirilmişti; ancak, onun ölümünden (1506) sonra, İspanyollar, kıtanın kendisini fethe başladılar: İlk keşiflerin sonuçları, İspanyol Tacıyla, yeni topraklara gelip yerleşmiş bulunan kolonları doyurmaktan uzaktı. Antiller'de az altın vardı; yerli halkın çoğunluğu yağmalanıp boğazlandıktan sonra, kolay ganimet umutları azalmaya başlamıştı. Bu arada, ülkelerinde yarı-aç bir duruma gelmiş olan İspanyol soyluları, Okyanusa karşı kitle halinde saldırıya geçiyorlardı. İspanyollar, bir yarım

yüzyıl içinde, egemenliklerini Meksika'ya, Orta Amerika'ya ve -Brezilya dışında- Güney Amerika'nın bir bölümüne yaydılar. Bu koca imparatorluğu, **İspanyol fatihleri** *(Conquisladores)* diye adlandırılan birkaç bin kişi, hem de pek kolayca kurdu. Bu şaşırtıcı başarıyı açıklayan da, koşulların uygunluğu, yerli halkların saflığı, Avrupa'dan gelmiş serüvencilerin gözüpekliği, başta da, silahlarının üstünlüğüdür. Bu fetihten, özellikle ikisi unutulmadan kaldı:

Cortez'in Meksika'yı ele geçirişi, Pizarro'nun da Peru'yu.

Olayların akışını genel çizgileriyle anlatalım: 1517-1518 yıllarında, İspanyol gemileri, Yukatan yarımadasına dayanırlar. Orada taştan tapınaklarıyla önemli birikimler bulup, farkına varırlar ki, ülkenin içine doğru altın dolu topraklar uzanmaktadır: O dev **Aztek İmparatorluğu**'nun adının anılışı ilk kez böyle olur. Gemiler Küba'ya dönerler. Altın imparatorluğu konusundaki kulaktan kulağa yayılan söylenti, kolonlar arasında büyük bir kaynaşmaya yol açar. Gözüpek bir serüvenci olan **Fernandez Cortez** (1485-1547), Küba yöneticisinin haberi olmadan 500 adam toplar yanına; yığınla top ve 16 atıyla, 1519 dolayında Meksika'ya yönelir. Karaya çıkar çıkmaz, Azteklerin boyun eğdirdikleri ve onlardan tiksinen kabilelerin desteğini sağlar kendisine. Arkadan Meksika'nın başkenti olan Tenoçtitlan'ı -bugünkü Meksiko - kuşatır. Azteklerin imparatoru **Moktezuma**'yı, kalleşçe aldatıp ele geçirir ve hazinelerine el koyar. Tenoçtitlan'ın kendisinin olduğunu sandığı bir sırada, bir başkaldırı patlak verir; Cortez ve askerleri kaçmak zorunda kalırlar. 1521 yılında, Cortez, güçlü bir orduyla gelir, uzun bir kuşatmadan sonra kenti alır; yağmalar ve hemen bütün genç erkekleri öldürtür. Onu izleyen yıllarda, İspanyol fatihi ve yoldaşları, tüm Meksika'yı, Guatemala'yı ve Honduras'ı ele geçirirler.

İspanyollar, zengin bir ülkenin ve pek eski bir uygarlığın sahibiydiler. Orada alabildiğine gümüş ve altın buldular. Geniş bereketli toprakları kendilerine ayırdılar, tarlalarında çalıştırmak için de binlerce köylüyü aralarında bölüştüler. Yerli köylüler, ilke olarak, İspanya Tacının «özgür vassaller»i olarak görülüyordu; ve sömürge makamları, yeni gelenlere, patronluk koşullarına -ya da *encomienda*- göre devrediyorlardı onları. Bu ise, aslında, düpedüz bir köleliği ve giderek yerli halkın dizginsiz sömürülüşünü gizleyen bir yutturmacadan başka bir şey değildi.

Yayılma, henüz başlamıştı. 1530 yılında, Meksika'dan çok daha zengin olan Peru fethedilir. **Francisco Pizarro** adlı bir fatih̦ az sayıda -180 kişiden fazla değildiler- maceracı bir gurubun başına geçer; Büyük okyanus'la güneye doğru yelken açarak Panama'dan uzaklaşır. Güney Amerika'nın kıyılarına uzanır ve 1532'de Peru'da karaya çıkar. Pizarro, Kajamarka kentine yaklaştığında, İnka hükümdarı Atahualpa'nın -5000 kişilik-ordusuyla karşılaşır. Aldatma ve kalleşlikle, Pizarro, Atahualpa'yı ele geçirir; arkasından da, İspanyollar, çok geçmeden Peru ordusunu darmadağın ederler. Peru'nun şefinden büyük bir kurtarmalık alan Pizarro, onu boğazlatır ve 1534 yılında da başkenti Kurzo'yu ele geçirir. Pizarro'nun bir yoldaşı Dicgo Almagro, Şili'nin kuzeyini fetheder (1535-1536), ve Oueseda ve Belalcazar adlı fatihler de, bugünkü Kolombiya'yı alırlar. Pizarro'nun birliğinden bir emektar, Francisco Orellana da, Amazon'un kaynaklarını keşfeder ve ırmağın denize döküldüğü yere kadar tüm akışını izler (1541-1542).

Francisco Pizarro, 1541 yılında öldürülecektir.

Yedi yıl süren bir çekişmeden sonra, Andlar ülkesi, Karayipler Denizi'nden Magellan Boğazı'na kadar, İspanya'nın mülkü oldu. Peru ile çevresindeki ülkeler, Meksika'dan çok daha masalsı hazineleri barındırıyorlardı. 1545 yılında keşfedilen Potosi'nin gümüş madenleri, eski dünyada olanlardan çok daha fazla ürün veriyorlardı. Peru'da da *encomienda* sistemi kuruldu. Binlerce ve binlerce yerli, ayrıca *mita*, yani angarya borcu altındaydılar ve böylece madenlerde zorla çalıştırılıyorlardı. İspanyol egemenliğinin ilk otuz yılının sonunda, acımasız bir sömürü, yerli halkı yarıya indirmişti. Fatihler, Meksika ve Peru'daki halkların eski uygarlıklarını, akıl almaz bir barbarlıkla, hayasızca yıkıp çiğnediler. Onların, insanı hayran bırakan mimarlık anıtlarıyla, baha biçilmez sanat eserlerini yokettiler. Bu halklar, zorla katolik yapıldı. İğrenç bir sömürü sistemi, fethedilmiş ülkelerin halklarını geriletti, silip süpürdü.

İleride yeniden döneceğiz bu konuya.

İNGİLİZ, HOLLANDALI VE FRANSIZLARIN SÖMÜRGE FETİHLERİNİN BAŞLANGIÇLARI

Sömürge edinmede, XVI. yüzyılın ortalarından başlayarak, İspanya ile Portekiz'in karşısına, tehlikeli bir rakip dikildi: İngiltere'dir bu. I. Elizabeth'in hükümdarlığı döneminde, büyük deniz yollarının egemenliği

adına, korkunç bir mücadele, İngiltere'yi İspanya'nın karşısına çıkardı. *Yenilmez Armadanın* yenilgisi, denizler üzerindeki İspanyol egemenliğine son verdi; İngiliz gemileri denizlerde ve okyanuslarda tam bir özgürlükle seyredebileceklerdi artık. İngilizler, yeni kıtaya ayak bastılar.

XVI. yüzyılın sonlarında, Atlantik kıyısında, Virjinia'da bir koloni kurdular; orada, kesin yerleşmeleri, XVII. yüzyılın başlarında olacaktır. Bunun yanı sıra, kabrador'u ve Grönland'ı döven denize girdiler ve Güyan'da yerleştiler; çok geçmedi, Bermuda adalarını, ele geçirdiler; 1632 yılından 1655'c kadar, İngilizler, Küçük Antillerde bir çok ada ile Jamaika'yı aldılar.

XVII. yüzyılın başlarında, Hollanda da karıştı kavgaya; onun sömürgeci yayılışı ise pek çabuk yürüdü. XVII. yüzyılın ilk on yılları boyunca, Hollandalılar, Hint Okyanusundaki deniz yolları üzerinde denetimlerini kurdular, Malezya takımadalarına yerleştiler ve Molük adalarını ele geçirdiler; Yeni Dünya'da da, Güyan'ın bir bölümü ile Küçük Antillerde birkaç adayı fethettiler; Sona takımadalarında, Cava'ya sıkı sıkıya yerleştiler ve orada Batavya -bugünkü Jakarta- kentini kurdular. 1602 yılında kurulan «Doğu Hint Hollanda Ortaklığı» orada dal budak saldı; bu ortaklık, kollarını tâ Çin ve Japon limanlarına değin uzattı. Hollandalılar 1600 ile 1644 yılları arasında, Avustralya'nın batı ve kuzey kıyılarını keşfettiler. 1642 ve 1643 yılları arasında ise, bir Hollandalı denizci **Abel Tasman**, Hint Okyanusu ile Büyük Okyanus'ta sefere çıktı ve Yeni Zelanda ile Fiji ve Tonga adalarını buldu.

XVII. yüzyılın başlarında **Fransızlar**, Kanada'da Saint-Laurent'a kadar uzandılar; arkasından da Güyan'da Cayenne sömürgesini kurdular.

İspanya, Amerika'daki belli başlı topraklarını, ancak İngiltere'yi, Hollanda'yı ve Fransa'yı karşı karşıya getiren azgın rekabet sayesinde elinde tutabildi. Portekiz'e gelince, 1584'ten 1640 yılına değin, bütün ele geçirdikleriyle beraber İspanya'nın vesayetindeydi; Güney-Doğu Asya'daki sömürgelerinden çoğunu da yitirdi.

Avrupa'lı sömürgeciler, Amerika'daki topraklarında, özel bir işletme tipi yarattılar: «Plantasyon» denen bu işletmede köleler çalışıyordu; Afrika'dan getirilen yüzbinlerce köle, şekerkamışı ve pamuk plantasyonlarında çile doyuruyorlardı. Kara derili insanların ticareti, XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla değin, en kazançlı uğraşlardan biri oldu. Batı Afrika, köle avlamak için, bir tür sahibinin izni olmadan girilemeyen yer olup çıktı; iki yüzyıl

içinde, halkından iki milyondan fazlasını yitirdi; bunun içinde, -en azından- bir milyonu, köle tacirlerinin giriştikleri seferler boyunca ve Yeni Dünya limanlarına taşınırken eriyip gitti.

RUSLARIN COĞRAFYA BULUŞLARI

Bugünkü Avrupa Rusya'sının tüm kuzeyi, XII ve XIII. yüzyıllarda, **Novgorod kökenli gezginler**ce araştırılıp keşfedilmiştir: Gözüpek kâşifler, Uralları aştılar ve Beyaz Deniz'e ve Baremler Denizi'ne götüren ırmak yollarını tanıdılar; Norveç ve Spitzberg kıyılarını da, XII. yüzyıldan başlayarak, Büyük-Kuzey'de oturan Ruslar gidip gördüler. Novgorodlular, XIV. yüzyılın ortalarında Ob kıyılarında görümlüler. XV. yüzyılda, Moskova voyvodaları, İrtiş doğrultusunda bir sefer düzenlediler; Sibirya -ya da daha çok Sibir, ya da Sebur- adını, Katalanya'da yapılan bir haritada, 1375 yılından başlayarak görüyoruz.

XV. yüzyılın sonlarıyla XVI. yüzyılın başlarında, Ob ırmağının aşağı bölgelerindeki topraklar, Moskova'nın elindeki topraklara katılır. 1550 yılında, Ob körfezine kadar olan deniz yoluyla, Taz'ın denize döküldüğü yer tanındı. Rus gezginleri, XVII. yüzyılın başlarında, Taz'ın aşağı bölümünde Mangazeia kentini kurdular; çok geçmedi, önemli bir ticaret merkezi ve Doğu'ya, Yenisey ve Lena havzalarına doğru yürüyüşte bir dayanak noktası oldu bu. Böylece Sibirya, **Yermak**'ın 1851-1852 yılındaki seferinden çok önce keşfedilmişti. Yermak'ın seferinin tarihsel önemi ise şurada: Onun, Tura, Tobol ve İrtiş havzalarında bulduğu geniş topraklar, Moskova ülkesine katıldı. Biraz daha sonra, XVII. yüzyılın ilk yarısı boyunca, Rus gezginleri İrtiş ve Taz kıyılarını terkederek, tâ Okrotsk Denizi'ne ve Çukotka'ya kadar erişirler. 1648'de, bir kazak, Semion Dejnev'le, sanayici Fedot Alexiev, kuzey sularında dolaşmak için, pek güzel donatılmış gemileriyle denize açılırlar. Kolyma'nın ağzından hareketle, Asya kıtasının kuzey-doğudaki en uç noktasını -bugünkü Dejnev Burnu- dolanırlar, Asya'yı Amerika'dan ayıran boğazı geçerler ve Anadir'in denize döküldüğü yere varırlar.

Rusların, Sibirya'da ve Uzak-doğu'daki keşiflerini, Kuzey-Asya'nın geniş alanlarını nüfusça kolonileştirme hareketi izledi: Büyük toprak sahiplerinden, Boyarlardan ve Voyvodoların keyfi davranışlarından kaçan binlerce sıradan insan, Uralları aştı. Sibirya'da yerleşen Ruslar, yerli halkla pek çabuk bağ kuruyorlardı: Onlara, kendi kültür yöntemlerini, giderek Rus uygarlığını tanıtıyorlardı; yeni gelenler, Sibirya'nın çeşitli halklarıyla,

bilerek ve isteyerek karışıyorlardı. Bunların, kıta Sibirya'sında olsun, Uzak-Kuzeyde ya da Kamçatka'da olsun, çok uluslu bir Rus devletinin oluşumunda büyük katkıları olmuştur. Bununla beraber, çok acılar da çektiler: -mal olarak verilen ağır bir ödenti anlamına - *yasak* koyan Çar voyvodolarının baskısından, Sibirya halkları arasına Hıristiyanlığı sokup yerleştirmek isteyen Rus papazlarının aşağılamalarından ve emeklerinin ürününe konmak için çırpınan tacirlerin kötü davranışlarından ileri geliyordu bu.

XVII. yüzyılın ilk yarısında, Rusların gerçekleştirdiği buluşların boyutları ve hızı pek çarpıcıdır. Yeni keşfedilen topraklar, Batı Avrupa'nın iki mislinden fazlaydı. Ruslar, Asya'nın -erişilmesi alabildiğine güç- Arktika bölgelerine ve Tayga'ya girdiler. Bütün bunların sonunda dünya haritasına, uçsuz bucaksız bir ülke sokuldu. Bu ülke, Urallar'dan Büyük Okyanus'a kadar yayılıyordu. Bu toprakların çevresi, gözüpek Rus gezginlerinin anlattıklarıyla aydınlığa kavuşmuştur.

COĞRAFYA BULUŞLARININ SONUÇLARI

Büyük coğrafya buluşlarının, Batı Avrupa, giderek insanlık tarihi bakımından çok büyük etkileri oldu.

Batı Avrupa'da, **iktisadi ilişkilere** Orta Çağ'da egemen sistemin yeni bir dökümünü de beraberinde getirdi bunlar. Akdeniz havzası, çok daha özel olarak da İtalyan kentleri, eski önemlerini yitirdiler: Uluslararası ticaretin çekim merkezi, önce Lizbon'a ve Sevilla'ya geçti, sonra da Anvers'e; XVI. yüzyılın sonunda, Hollandalılar, Escaut'nun ağızlarına yerleştiklerinde, Anvers, Amsterdam'a verdi önceliğini; Londra da, bir büyük ticaret merkezi oldu. Bu üç liman, dünyanın bütün ülkelerine mamul ürünler gönderiyor ve, kolonilerden, pamuk, şeker, tütün ve çeşitli ham madde taşıyıp getiriyorlardı; Anvers'in, Amsterdam'ın ve Londra'nın borsalarında her türlü malî işlem yapılıyordu. Marx, *Kapital'*inde öyle yazar: «Dünya pazarındaki bu ani gelişme, piyasadaki malların çoğalışı, Asya'nın ürünleriyle Amerika'nın hazinelerine konmak için Avrupalı uluslar arasındaki yarışma, sömürge sistemi, bütün bunlar, üretimin feodal sınırlarının parçalanıp atılmasında, geniş ölçüde katkıda bulundu».

Büyük keşiflerle beraber ortaya konan sömürge sistemi, Asya, Afrika ve Amerika'daki milyonlarca insanın hayasızca yağmalanmalarına dayanıyordu. Bu, Avrupa burjuvazisine, özellikle İngilizlerle Hollandalılara, **kapitalist üretimin gelişmesi için gerekli dev sermayeleri biriktirme**

olanağını verdi. «Amerika'nın, içinde altın ve gümüş bulunan bölgelerinin keşfi, yerlilerin köle durumuna düşürülmeleri, maden ocaklarına tıkılmaları ya da yok edilmeleri, Doğu'da Hind'in fethi ve yağmasının başlaması, kara derili insanların avlanmaları adına Afrika'nın bir tür ticaret alanına dönüştürülmesi, işte kapitalist çağın seherini simgeleyen ilkel birikimin göz alıcı yöntemleri».

Olan bitenin bu açık sergilenişi de Marx'ındır.

Avrupa'daki hemen bütün gelişmeler, «**fiyatlardaki devrim**» diye adlandırılan olayın etkisinde kalmıştır. XVI. yüzyılın 40'lı yıllarından başlayarak, malların fiyatları, git gide hızlanan biçimde yükseldi; Meksika ve Peru'dan gelen -akıllara durgunluk veren- altın ve gümüş yüzünden idi bu. Değerli madenlerin fiyatları ise azaldı: Yalnız miktarlarındaki çoğalmalar değildi neden; İspanyol sömürgelerindeki madenlerden çıkarılmaları, yerlilerin ve siyahilerin -hemen hemen- bedava emekleriyle sağlandığı içindi. Sonuç olarak, alış-veriş aracı olmasının yanı sıra, bir mal da olan altınla gümüşün değeri, düşmüştü; oysa, aynı zamanda, mamul ya da tarımsal ürünlerin elde edilmeleri için gerekli emek miktarı, XVI. yüzyılda, bir önceki yüzyıldakinin aynı kaldı. Bütün bu ürünlerin fiyatları, XVI. yüzyıl boyunca Batı Avrupa ülkelerinde 2, hatta 2,5 katına çıkmıştı; İspanya'da 4 katına çıktığını görüyoruz.

«Fiyatlardaki devrim», **sosyal bakımdan** ücretlilerin pek zararına oldu; gerçek ücretlerin değerini düşürdü. Bu düşüş ise, tersine -imalâthane ya da atölye sahipleri olarak- girişimcilerin yararına oldu; bir de tacirlerin. Yoksul köylülerin durumu daha da felâketti, tutup emek güçlerini satmak zorunda kaldılar. Soylular da felâkete gidiyorlardı: Çünkü, ürettikleri pazara giden ücretlileri bir yerde sömüremiyorlardı; ve böylece, nakit olarak para geliriyle yetinmek zorundaydılar. Burjuvalaşmış soylular ile, ürünlerinin bir bölümü pazara giden hali vakti yerinde köylüler ise, iktisadî bakımdan güçlendiler. «Fiyatlardaki devrim», kentte ve kırsal kesimde sınıf çelişmelerinin daha belirgin hale gelmesinde katkıda bulundu; küçük üreticilerin mülklerinin ellerinden çıkmasını çabuklaştırdı ve yeni bir sınıfın, **kapitalistler** sınıfının oluşumunu hızlandırdı.

Kayda değer bir başka önemli etki de şu: Büyük coğrafya buluşları, Avrupalının dünyasına, giderek **insan düşüncesine büyük boyutlar kazandırdı.** Avrupalılar, XV. yüzyıla değin, Avrupa ile Asya'nın bir bölümünü ve Kuzey Afrika'yı biliyorlardı yalnız; oysa, bir anda, o zamana

kadar bilmedikleri yığınla şeyin farkına vardılar: Yıldızlar, okyanuslar, kıtalar, bitkiler, insan ırkları, tartışılmaz uygarlıklar. Orta Çağ’dan kalma yığınla anlayışı alt üst etti bu; ve çok geçmedi, sosyal düşüncede, bilimde ve teknikte **gerçek bir devrimi** başlattı.

BÖLÜM III
YENİ BİR DÜŞÜNCE VE SANAT: RÖNESANS

Avrupalılar, dünya hakkındaki bilgilerini genişletir ve egemenliklerini yeryüzünün dört bir köşesine yayarken, kültür de olağanüstü bir gelişme içine girer: Bu dönemi, -«yeniden doğuş»- anlamına gelen **Rönesans** terimiyle adlandırmak âdet olmuştur.

Gerçekten bir «yeniden doğuş» muydu söz konusu olan?

I
YENİ BİR DÜNYA

Başta, sosyal gerçeklik, çok şeye ışık tutuyor.

RÖNESANS VE SOSYAL GERÇEKLİK

«Rönesans» terimi, XVI. yüzyılda ortaya atıldı. Gerçekten, o dönemin aydın kafaları, geçmiş yüzyıllardan derinden derine farklı bir devirde yaşadıklarının izlenimi içindeydiler. Onlara göre, Roma İmparatorluğumun yıkılışından başlayarak, uzun bir «karanlıklar» dönemi girmişti araya; bir barbarlık, bir vahşilik dönemiydi bu. Nitekim, Orta Çağ'ın belli bir aşamasındaki anıtları «gotik» diye adlandırırken, aslında barbarlığı kastediyorlardı bu deyimle. Şöyle düşünüyorlardı: Uygarlığı Germen istilâları yıkmıştı; ne var ki, şimdi yeniden dirilmekteydi o, yıkıntıları içinde «yeniden doğmakta»ydı. Rabelais'nin 1532 yılında yazdığı *Pantagruel'*inde sevimli dev Gargantua, acıklı gençlik yıllarını hatırlayıp yeni bir devrin doğuşunu selâmlarken şöyle der: «Yararlı bilgi adına ne varsa, hepsini yakıp yıkmış olan Got'ların zamanı hâlâ karanlıktı, mutsuzluk ve felâket tütüyordu üstünde... Ama Tanrı'nın yardımıyla, bilgiye bir ışık ve saygınlık geldi şimdi».

Böylesi bir düşünce, kuşkusuz, tümüyle yanlış günümüzde. Her şey bir yana, katedrallerin yapıldığı dönemin, hiç de bir barbarlık dönemi olmadığını söylemek yeter. Öte yandan, XVI. yüzyılın insanları, çoğu noktada, geçmiş yüzyılların gelenek ve alışkanlıklarını da terketmiş değillerdi. Bununla beraber, «Rönesans» terimi, yine de belli bir gerçekliği dile getiriyor. Gerçi, Orta Çağ uygarlığı ile Rönesans'ınki arasında tam bir kopuş olmadı; ama, öyle de olsa, XVI. yüzyılda, yeni görüşlerin ve yeni bir

ülkünün ortaya çıkıp zafer kazandığı da bir gerçek; edebiyatta ve güzel sanatlarda öyle, düşüncede de öyle.

Nedir Rönesans'ın temel niteliği?

Bu soruya hemen yanıt vermeden önce, belirtilmesi gereken önemli bir nokta var ki şu: XVI. yüzyılda, giderek XVII. yüzyıl başlarında, kapitalizmin doğuşundaki tüm karmaşıklık, farklılaşmış biçimler, bu doğuşun çelişmeli niteliği, zorunlu olarak ideolojiye de yansıyacaktı: Bu ideoloji, burjuvaziden ve soylulardan etkilendi; yeni bir ara tabaka olan aydınlar da, yeni sosyal durumu yansıtan düşüncelerin oluşumunda git gide etkin bir rol oynuyorlardı; ezilen kitlelerin özlemleri de gün ışığına çıkıyordu zaman zaman. Öyle de olsa, kültürün doğrultusu ve içeriği, bu dönemde, durumu git gide güçlenmekte olan **burjuvazinin çıkarlarına** hizmet etti.

Doğa bilimlerindeki yoğun gelişme, dünya görüşüyle feodalitenin dinsel ideolojisi arasındaki çelişmeleri arttırdı. İlk hümanistler, katolik dogmaları açıkça tartışmaya cesaret etmemiş de olsalar, Bruno ya da Galilei gibi düşünürler, ruhban çevrelere açıkça düşmanlıklarını gösterdiler. Doğal bilimlerdeki kazanımlara bakıp onları özümseyen filozoflar, Orta Çağ otoriterliğine yöneltilmiş eleştiriyi daha da açıp yaydılar; deneyim ve gözleme dayanan yeni bilgi yöntemlerini açıklayıp aydınlığa kavuşturdular. Sosyal yaşamı yöneten kanunların açıklanışında da ilk denemeleri görüyoruz. XVI. yüzyıl, giderek XVII. yüzyıl kültürü, her yanda açıkça **ulusaldır.** Sanat ve edebiyat da, misli görülmemiş bir sertlikte, **gerçekçiliğin doruk noktalarına** ulaşır.

Yeni kültür, **«Rönesans insanı»** dediğimiz yeni bir insan tipini de ortaya çıkardı.

Nasıl?

Rönesans üstüne yaptığı o güzel nitelendirmede, Engels, şöyle der özellikle: «İnsanlığın şimdiye değin tanıdığı, ilerici yönde en büyük altüst oluş oldu bu; bir devirdi ki Rönesans, devlere gereksinmesi vardı ve devler yarattı: Düşüncenin, tutkunun ve karakterin devlerini, evrenselliğin ve derin bilginin devlerini». Şu gerçeğin de altını çizer: «Burjuvazinin modern egemenliğini kuran insanlar, burjuva dar görüşlülüğünün dışında, her şey oldular»»; «o devrin insanları, iş bölümünün köleleri değillerdi henüz; bu iş bölümünün ne türlü sınırlar getirdiğini, ne denli dar görüşlülüklere yol açtığını onlardan sonra gelenlerde görürüz çoğu kez... Hemen hemen

istisnasız, hepsi de, bütün varlıklarıyla, devirlerindeki harekete, pratikteki mücadeleye atıldılar; kimi söz ve yazıyla, kimi kılıçla, çoğu kez her ikisiyle kavgaya girip katıldılar. Onları dört başı mamur insanlar yapan bu bütünlüktür işte, bu yaradılış gücüdür!»».

Gerçekten, bu devir, olağanüstü parlaklık ve yetenekte kişilikler yetiştirdi; hepsi de bilim ve sanatların gelişmesine dev katkılarda bulundular ve çevrelerindeki her şeyle ilgilendiler, ideolojik ve siyasal mücadeleye katıldılar: Leonardo da Vinci, pek büyük bir ressamdı; aynı zamanda, bir matematikçi, seçkin bir mekanisyen ve mühendis. Pek önemli buluşlar borçluyuz ona. Devrinin bir başka devi olan Michelangelo, bir heykeltraş, ressam ve mimar olduğu kadar, büyük bir şairdi de; tehlike anında, Floransa'nın savunmasının başına geçenlerden biri oldu. Büyük Alman ressamı Albrecht Dürer, matematikle, mekanikle, anatomi ile uğraştı ve kaleler yaptı.

Sanatla bilimin bu birliği rastlantı sonucu değildi; her ikisi arasında kesin farklılaşma gerçekleşmemişti henüz, dünyayı tanıma yeni yeni başlıyordu. Böylece sanata ve bilime hizmet edenler, doğa ve insan hakkında doğru bir görüş yaratabileceklerdi.

Zamanın serüvenci anlayışı, o da Rönesans insanlarına damgasını vurdu.

> *En çarpıcı örneklerinden biri de bunun, heykelci, kuyumcu ve madalyoncu İtalyan* ***Benvenuto Cellini*** *(1500-1571)dir. Bu çok yönlü sanatçı, yazdığı Anılar'ında pek çekici bir yazar olarak da kendini onaya kor. İçinde halk ağzından alınmış renkli deyişlerin bolca bulunduğu, bunun yanı sıra gramer kuralları kadar pek kitabî biçimlere de sinini dönmüş bir dille, alabildiğine ilginç bir eser yarattı. Cellini, bu gürültülü devrin ilginç kişiliklerinden çekici portreler sunar bize. Okuyucu, devlere yaraşır bir iradeyle donanmış, istediğini kesin olarak bilen coşkulu bir insanın, yaratırken cesaretin doruğuna çıkan ve, her adımda kendini bitirircesine yoran ve insanüstü bir çabayla çalışan, bu sayede de karasında kurduğu her şeyi ete kemiğe büründüren bir sanatçının -en beklenmedik- öykülerinin arkasından sürüklenir gider. Cellini'nin, yaşadığı dünyanın önde gelenleri, prensler, krallar, tek kelimeyle müşterisi*

olmuş bütün bu insanlar karşısında gösterdiği bağımsız tutum ve kendine saygı, çarpar insanı.

Cellini'nin aynı zamanda, kendi ateşli yaradılışının arkasından da gittiği oluyordu çoğu zaman; skandallara ve cinayetlere varan taşkınlık nöbetlerine de tutuluyordu. Kullanmak zorunda kalmadığı zamanlarda bile, hançeri her zaman yanındaydı. Bir çok cinayetler işledi bilerek; kalemine bir vicdan azabının gölgesi bile değmeden onları da anlatır. Cellini, özsaygı ile yoğrulmuştu ve kişiliği hakkında sağlam bir kanısı vardı.

*Cellini'nin **Anılar**ını okurken, şu inanç buram buram tüter satırlarında: Zaferlerini, hiç de sosyal hiyerarşinin doruğundaki ayrıcalıklı durumuna borçlu değildir; ten ine, yeteneklerine ve cesaretlerine dayanarak kazanmıştır onları ve, göğsünü dolduran bir tür aşağı-halk tabakası gururunun kaynağında da, bu yetenekler, bu cesaret vardır.*

İTALYAN HÜMANİZMASI

Nedir Rönesansın temel niteliği? **Eski Yunan ve Roma Çağ'ına coşkuyla bağlanış**. Bu bağlanış, bütün Batı Avrupa'da yayılan güçlü bir düşünce akımıyla aynı zamanda gelişti; Orta Çağ'ın son yüzyıllarında İtalya'da doğan bu akım, hümanizmadır.

Hatırlatmış olalım: XIV. yüzyılın sonlarından başlayarak, İtalya'da, yığınla kültür adamı, Eski Yunan ve Latin dünyasının tüm anılarına tutkuyla sarılıyorlardı. İlk Çağ yazarlarının eserlerini yeniden bulup toplamak çabası içindeydiler; hemen hepsi de manastırlara dağılmıştı bu eserlerin ve Orta Çağ boyunca da, keşişlerce saklanmış ve kopyaları çıkarılmıştı. Topladıkları yazmalarda çoğu kez yanlışlıklar ve bozmalar olduğu için, hümanistler, bu metinlerin ilk biçimini saptamak, arkasından da asıl anlamını ortaya koyabilmek için, açıklamaya ve yorumlamaya girişiyorlardı. Türk istilâsından kaçan Bizanslı bilginler de, ellerinde sadece çevirileri bulunan Batılılara, eski Yunan edebiyatının asıl metinlerini getirip tanıttılar. Roma'da, Venedik'te, Floransa'da ilk genel kitaplıklar ve ilk edebiyat dernekleri, ya da akademiler kuruldu. XV. yüzyıl sonlarında, Laurent de Mediris'nin -ünlü Yunan filozofu Platon'un onuruna- kurduğu Platon akademisi böyle ortaya çıktı. Yazarlar ve bilginler bir araya geliyor, edebiyat ve felsefe sorunları üstüne tartışıyorlardı oralarda. İşte, bu yoğun aranışın içindeki kültür adamlarına «hümanist» adı verildi.

Üniversitelerde ruhban çevrelerden gelen hocaların, özellikle ilahiyat temeline dayanan -o bir yerde tek sesli- öğretimleri yanında, bu hümanistler, çoşkulu bir hareket içinde **yeni bir kültür** yarattılar; ya da ilk Çağ düşüncesinin en sağlıklı öğeleri Hıristiyanlığın içine gelip giriyordu. Kilise dışındaki geniş bir aydın çevreye hitap ediyordu bu kültür; ve -sözlü- öğretimle değil, **kitap yoluyla** yayılıyordu. Görünüşte yalın bir teknik, ama aslında insanoğlunun ortaya koyduğu en büyük buluşlardan biri olan basımcılık da o sıralara rastlamıştı ve hümanizmanın yayılışını hızlandırıyordu; kendileri de seçkin birer hümanist olan kimi basımcılar, XVI. yüzyılın başlarında, hümanizmanın en ateşli yaylaları oldular: Basel de bir **Froben** vardır, Venedik'te **Alde Manuce,** Paris'te **Henri Estienne;** yüzyılın ikinci yarısında, bunların en ünlülerinden biri, Anvers'te yerleşmiş bir Fransız olacaktır, **Plantin.**

Ne görüyoruz bu yeni kültürde?

Hümanizma, karmaşık bir geçiş döneminde ete kemiğe büründü gerçi; özelliği de, çeşitli öğretilerden gelen dağınık öğelerin bir karması oluşu. Bu bakımdan, eksiksiz bir öğreti değildir hümanizma. Öyle de olsa, onun -çoğu kez birbirinden pek farklı ve hümanizmanın gelişmesinin değişik aşamalarına ilişkin- çeşitli akımları, aynı noktalarda birleşiyorlardı: Katolik kilise, tüm doğal eğilimleri, günah deyip damgalayarak ve çilecilikle nefsi köreltmeyi erdem diye ilân ederek insan kişiliğini sürekli alçaltırken, hümanistler, **insanın yüceliğini** ilân ediyor, **aklının gücünü** ve **yetkinliğe ulaşma olasılığını** göklere çıkarıyorlardı. İnsanın yazgısını saptayan Tanrı değildi; bu yazgıyı, sonsuz olasılıkları kullanarak biçimlendiren insanın tâ kendisiydi. Temelde dindar olan hümanistler, aslında dini dünyasallaştırıyorlardı; evrenin merkezi olarak insan. Tanrı'nın yerini alıyordu. Hümanistlerin erdem diye önerdiklerinin de, Kilisenin vaaz ettikleriyle ortak hiçbir yanı yoktu; erdem, eylem susuzluğuyla, yiğitlik, amaçlarına ulaşabilmek için gözünü budaktan sakınmamak, o sınırsız cesaretti. **İskolastiğin eleştirisi, feodal dinsel ideolojiye karşı mücadele**: Hümanizmanın ilerici yanını belirleyen bunlardır.

Hümanistlerin Grek-Latin kültürüne karşı gösterdikleri -o doymak bilmez- ilgi, pek anlaşılır bir şeydir aslında: Onları çeken, dünyasallığı ve canlılığı idi bu kültürün. Eski Yunan'la Roma'ya olan bu sevgi ve saygı ise, İtalya'da ve özellikle XV. yüzyılda pek güçlüydü; güçlüydü, çünkü İtalya'da, antik gelenekler hiçbir zaman bütünüyle kaybolmamıştı ve eski

Roma'nın yıkıntıları herkesin hayranlığını çekip duruyordu. Hümanistler, Roma tarihine kendi ulusal geçmişleri olarak bakmışlardır. Son olarak, XIV. yüzyılda, İtalya, tarihsel gelişmesi içinde, öteki Avrupa ülkelerinden ilerdeydi. Kapitalist üretim ilişkilerinin ilk biçimleri, en ilerlemiş kentlerde, İtalya'da ortaya çıktı. Bu önemli değişiklikler, öteki Avrupa ülkelerinden ileride olan İtalya'nın gelişme düzeyinin yüksekliğine tanıklık ediyordu. Kentlilerin yeni yaşam koşulları, girişimci ruh, para biriktirme susuzluğu, sanayide, ticaret ve maliyede, -kimi zaman rastlantıya bağlı- eser ve işlemler, hızlanan ve yepyeni bir yaşam biçimi, bütün bunlar *popolani* arasında, özellikle de genç burjuva çevrelerde, yeni bir dünya görüşünün oluşumuna yol açmıştır.

«Kim ki paranın ve devrin efendisidir, her şeyin de efendisidir». O dönemde yaşamış birinin sözüdür bu. Bu sosyal ortam, feodal toplum ortamına zıt bir dünya görüşü oluşturacaktı elbette. Bu yeni dünya görüşü, **insanın toplumdaki rolü** hakkında **yeni bir ölçüt** getiriyordu; yeteneklerini, çıkarlarını ve haklarını değerlendirişi başkaydı. Şaşmalı mı buna? Kent yaşamının dinamizmi, çeşitli partiler ya da guruplar arasındaki sert sınıfsal mücadele, çoğu zaman hali vakti yerinde kentlilere -hatta kimi zaman onlardan bir iki gömlek aşağıda olanlara- bekledikleri bir şeyi veriyordu: Yükselmek, doğdukları kentte önemli bir yer tutmak, ya da girginlikleri, hünerleri ve güçleri sayesinde prensin sevgisini kazanmak. Yeni koşullarda, bir imalâthanenin, bir korporasyonun ya da bir kaslın içindeki bağlar gevşediğinde, girişimci ya da bir tacir rakiplerine karşı ciddi bir kavga verirken yalnız başına kaldığında, bütün bu nitelikler, zenginliklere götüren kapıları açabilecekti; kazancın çekiciliğiyle kamçılanmış bu girişimci ya da tacirin dayanabileceği tek şey vardı: Kendi yetenekleri!

Hümanizmanın temelindeki **bireycilik** buradan geliyor.

Bu mücadelede, hümanistler, tacir ve zanaatçı çevreleri temsil ediyorlardı başla: genç burjuvazinin bir bölümünü oluşturan da bu çevrelerdi. Yeli düşünceler, İtalya'da büyük yankılar yaptı. Rönesansın bir çok kişisi, *popolianiden*, «liberal meslekler»in insanlarındandı; soylulardan gelenler de vardı içlerinde. Feodal dünya görüşünün temellerini yıkarken, insan kişiliğini felce uğratan yığınla engeli kırıp parçalarken, hümanistler aslında **halkın en geniş katlarının çıkarlarını** dile getiriyorlardı; öyle olduğu için de, uzun zaman ilahiyatçı dogmaların tutsağı olmuş olan halk kitlelerinin

yaratıcı gücünün yeniden ortaya çıkış oldu bu. Halk kaynaklarıyla beslenen sanat ve edebiyat, kendine özgü bir parlaklık kazandı ve bütün bir devre damgasını vurdu.

İşte, hümanizma adını verdiğimiz bu görüş, Rönesans adını alacak olan parlak kültürün ideolojik içeriğini oluşturur. Bu kültürün kaynakları, **İtalyan kent kültürü**ne çıkar; o da, daha önceki çağın kent kültürüne salar köklerini. Rönesansın temsilcileri, ilerici eğilimlerini bundan aldılar. Onu daha bir belirginleştirip vurgulamak ve geliştirmekle yetinmediler; **nitel bir sıçrayış** oldu bu: Burjuvazi, Orta Çağ'ın kentlilerinden geldiği halde onlardan ne kadar ayrılıyorsa, Rönesans da, Orta Çağ'ın kent kültüründen o kadar farklıdır. Sonra, eski Yunan ve Roma'nın felsefe, edebiyat ve sanatının basit bir tekrarlanışı değildi söz konusu olan. İlerlemeden yana olan aydınlar, İlk Çağ'ın mirasına, büyük bir susamışlıkla sarılıp, XIV ve XVI. yüzyıllar arasında, yepyeni bir kültür yarattılar; bu kültür, daha önceki yüzyıllardakinden nitel olarak farklıdır.

XIV ve XV. yüzyıllar, İtalya'da Rönesans öncesinin yüzyılları oldu. Kapitalist ilişkiler. Avrupa'nın öteki ülkelerinde de palazlanmaya başladığında, hareket onları da içine aldı.

İTALYA DIŞINDA HÜMANİZMA VE EDEBİYAT

Avrupa'da, XVI. yüzyılda edebiyatın gelişimi, **ulusal edebi dillerin ete kemiğe bürünmesiyle** atbaşı gitti: bu dillerin, esinlerini ve zenginliklerini folklordan ve halk söyleyişinden aldıklarını yeniden hatırlatmış olalım. Latince, dar bir bilginler çevresinin malı olarak kalırken, halk kitlesinin anladığı zengin ve renkli konuşulan dil, kendine özgü yerini aldı. Görsel sanatlar gibi, Rönesansın edebiyatı da, **insanın güzelliğini, aklını, yaratıcı gücünü** selâmlar.

Hıımanizma, bütün bir XVI. yüzyıl boyunca, İtalya'da parlaklığını sürdürürken, edebiyatta iki büyük epik şair ortaya çıkar: *Çılgın Roland'ın* yazarı **Ludovico Ariosto**. (1474-1533) ile, *Kurtarılmış Kudüs'ün* yazarı **Tasso** (1544-1595). Ariosto, kahramanının ve çeşitli ülkeleri dolaşıp duran şövalye dostlarının -çoğu kez akıl almaz- serüvenlerini anlatır poeminde. Yüce duygular bakımından zengin ve görkemli eylemlerle dolu çalkantılı bir yaşamı dile getirmek için bir bahanedir bu aslında. Ariosto, çöküp gitmekte olan feodal düzenin kimi çizgilerini zekice eleştirir ve onun karşısına, şövalye edebiyatının geleneksel konusunun elverdiği ölçüde,

çekici ve değişik, yaratıcılık ateşiyle kızgın bir dünyada daha güzel ve daha zengin bir yaşamın düşünü çıkarır.

Ünlü **Machiavelli** de, XVI. yüzyılda, İtalya'da ortaya çıkacaktır.

Ne var ki, hümanizma, çabucak yarımadanın dışına taştı ve bütün Batı Avrupa'da görkemli bir edebiyatın açılıp serpilişine yol açtı Avrupa Hümanizmasını başlıca merkezlerinden biri Fransa oldu. İki büyük bilgin, ona, kendine özgü bir parlaklık kazandırdılar: **Guillaume Bude** ve **Henri Estienne**. Biri, hukukçu ve I. François'nın kitaplığının müdürü olarak. Roma hukukunu yorumladı ve Eski Yunan ve Latin yazarlarının yaşamı üstüne çalıştı; öteki, Parisli -ve hümanizma âşığı- Ünlü bir basımcı aileden geliyordu, Yunan dilinin ilk büyük sözlüklerinden birini o yayımladı. Asıl belirtilmesi gereken noktalardan biri de şu: Fransa'da hümanizmayı. I. François özel olarak koruyup destekledi. Hümanizmayı yöntem ve düşünce olarak, Paris Üniversitesi -özellikle de İlahiyat Fakültesi, Yani Sorbonne- hoş karşılamıyordu. I François, Guillaume Bude'nin önerisiyle, yeni bir öğretim yuvası kurdu: 1530'da, yunanca ve ibranice, sonra da felsefe, matematik, coğrafya ve tıp dersleri vermekle yükümlü «kral okutmanları» atadı. **College de France**'ın kökeni budur; skolastiğin bendesi Sorbonne'un karşısında, Fransa'da hümanizmanın zaferini temsil edecektir bu kuruluş.

Fransız hümanizması, pek parlak bir edebi rönesansa da yol açtı. Şiirde, büyük adlar olarak, Marot (1496-1544)'dan başka, asıl Ronsard (1524-1585)'ı, du Bellay (1491-1543)'i görüyoruz; onların yanı sıra da bir yazarlar topluluğu: La Pleiade. Ancak, nesrin en büyük ustaları, iki kişi oldu: *Gargantua* ile *Pantagruel'in* yazarı **Rabelais** (1494-1553) ile, ünlü *Denemeler'in* yazarı **Michel de Montaigne** (1533-1592). Her ikisi de, Fransız edebiyatına, Orta Çağ'dakinden farklı türler, düşünceler ve konular getirmiştir. Fransız diline Yunan, Latin ya da yabancı kökenli kelimeler de sokarak -alabildiğine- zenginleştirmişlerdir onu. Ve yine onlardan sonradır ki, daha önce latince yazan bilgin ve filozoflar, düşüncelerini fransızcada dile getirmeye başlamışlardır.

> *Rönesans'ın ruhunu en iyi temsil eden. François Rabelais'dir aslında; hümanistlerin düşledikleri -o özgür ve ahenkli biçimde gelişmiş- insanın oluşumunu onun eserinde görürüz. O ölümsüz yergi romanlarında.* ***Gargantua****'da ve* ***Pantagruel'****de. Rabelais, olanca şenliğiyle Orta Çağ düşüncesine karşı çıkar, feodalitenin temellerine*

saldırır; özellikle de, düşüncenin içinde boğulduğu Katolik Kiliseye karşı yapar bunu. Egemen ve ısıran bir dille, çoğu kez gülünç kişileri dolar kalemine. Kimler yoktur ki? Obur kişiler, zır cahil skolastik ilahiyatçılar, yargıçlar ve görevlerini kötüye kullanan Hazine görevlileri. Çekiştirir, kınar, sıra dayağından geçirir ve gözünü budaktan esirgemeden yapar bunu. Öte yandan, köylülerin çetin yaşamını içten gelen bir yakınlıkla anlatır. Söyleyişlerinde, tüm zenginliği halk dilinden devşirir; tadına doyulmaz kelimeleri, atasözlerini -gözalıcı biçimde- alır, çeker, çevirir, ustaca kullanır. Şaklabanlık, kaba şaka, matrak, edepsizce öyküler, maskaralıkla acayiplik kolkoladır. Halk tiyatrosu seyircisinin sevdiği şeylerdi bunlar.

Duyuları aklın yönettiği, baskıdan âzâde ideal yaşam: Rabelais, Theleme manastırını anlattığı romanında dile getirir bunu; o manastırın ilkesi de şudur: «İstediğini yap!» Yazar, insana karşı derin bir inanç içindedir; doğadan aldığı aklının bereketliliğine güvenir. Gerçekten tüketilemeyecek olan yetenekler, en yüce iyilik, genel iyilik adına gelişecektir.

Yeter ki engeller kalksın!

Pay-Bas’da, Almanya’da ve İngiltere’de de hümanistler ortaya çıktı. İçlerinde en tanınmışı da, **Erasmus** (1466-1536) oldu. Rotterdam’da doğan Erasmus, Fransa’da, İngiltere’de, İtalya’da, Basel’de yaşadı; gerçeği söylemek gerekirse, yurdu yoktu: Bir Avrupalı oldu o. Erasmus’la hümanizma, dinsel ve ahlâkî kaygılar içine girer. Gerçekten Erasmus, pagan ya da hıristiyan, eski yığınla metni inceleyip yayınlamakla yetinmedi; onun, 1509’da yayınladığı *Deliliğe Övgü’sü*, yaşadığı devre, Kilise’nin kötü davranışlarına karşı yöneltilmiş acı bir yergidir. *Eski Sözler* ve *Konuşmalar’ı*, Eski Yunan ve Roma yazarlarını okurken çıkardığı felsefi ve ahlâkî dersleri herkesin önüne götürüp koyar. Ne var ki, ulusal dillerin gelişme içine girdiği bir sırada, Erasmus, Bude’nin yaptığı gibi, Latince yazıyordu.

SHAKESPEARE VE CERVANTES

Rönesans, İngiltere’de ve İspanya’da dünya edebiyatının iki doruğunu yetiştirdi.

Gerçekten, hümanizma, İngiltere’de de açılıp serpildi: Oxford ve Cambridge Üniversiteleri geliştiler; başlıca kentlerde yığınla okul (kollej)

açıldı: Bu okullarda, yeni bir öğretimin yanı sıra, henüz ürkek ve çekingen de olsa, «modern» bilimin başlangıcının işaretlerini görürüz. İngiliz Rönesansının eserleri, ne resim ne de mimarlıkta pek özgün olamadılar gerçi; ne var ki edebiyat, hele o ünlü «Elizabeth Çağı»nda, -kendine özgü bir güç ve parlaklıkla- ulusal duyarlılığı dile getirmesini bildi. Şiir, önemli bir hamle yaptı; özellikle uzun şiirde akla ilk gelen de **Edmund Spenser** (1552-1599). Spenser, İngiliz dilini ünlendirmek istedi: Yergiden doğa güzelliklerine doğru uzanır şiiri; Chauser soyundan bir şairdir o. Bununla beraber, Londra'da olsun, eyaletlerde olsun, büyük tutku tiyatroyaydı, İngiliz edebiyatının en büyük tiyatro yazarı da işte bu dönemde yaşadı.

William Shakespeare (1546-1616)'i kastediyoruz.

> *Tiyatro yazarlığının devi Shakespeare, iki devrin ara yerinde, çökmekte olan feodalizmle oluşmakta olan kapitalizm arasında yaşadı. Bu geçiş dönemi boyunca ortaya çıkan tutkuları, uyuşmazlıkları ve çelişmeleri, olağanüstü bir güçle anlattı. Shakespeare, hümanizmaya has ülkülerin, yaşadığı devirle uyuşmaz olduğunun -pekâlâ- farkındaydı.*
>
> *İngiltere tarihinden, özellikle XIV ve XV. yüzyıllar İngilteresinin iç çekişmelerinden çekip çıkardığı dramlarında, sanatçı, kabına sığmaz feodallerin, olayların akışında verdikleri zararı gösterdi. **IV. Henri**'de ve **Windsor'un Şen Kadınları**'nda gördüğümüz Falstaff, bir çok yönleriyle ilgi çekici de olsa. Shakespeare için, yaşanan dönemin hayasız bir asalak tipi oldu. **Güzel Biten Her Şey İyidir**'de, aristokratların çalım ve kasılmalarıyla alay eder. Doymak bilmez açgözlülük, pençesinde kıvranılan altın hırsı: Şhakespeare in **Atinalı Timon** ile **Venedik Taciri**nde açıkladığı budur. Aynı adı taşıyan dramdaki katil kral II. Richard, kendi tutkusunu doyurmak için kan dökmekten çekinmeyen bir feodal despot, utanmaz bir serüvencidir. **Romeo ile Juliette**, Shekespeare'in bir gençlik eseridir. Kendilerinden mutluluğun esirgendiği iki genç aşığın acı öyküsüdür bu; esirgenir, çünkü ikisinin de yaşadıkları toplum, uzlaşmazlıkların paramparça ettiği, kan gütme gibi Orta Çağ'ın boş inançlarının pençesindeki bir toplumdur.*
>
> *Shakespeare'in en büyük trajedileri, **Hamlet, Othello** ve **Kral Lear**'dır. Yazarın bu oyunlarında yarattığı kişilikler galerisinde, güçlü*

ve karmaşık bireyler görürüz. Onların acı yazgısı, kaçınılmaz bir uyuşmazlığı açıklar; bu uyuşmazlık, bütün canlılığıyla yaşayan bir kişilikle, anlamsız bir yıkıcılığı temsil eden sosyal ortam arasında çıkmıştır.

Shakespeare'in kişileri, hiçbir zaman basite indirgenmiş insanlar olmadılar; yazar, onları bütün görünüşleri altında ele alıp araştırıyor ve her insan yaradılışına has çelişmeleri keşfediyordu. Onun eserini incelerken özetle şöyle der Puşkin: «Shakespeare'in yarattığı kişiler, bir tutkunun ya da bir kötülüğün dökümü halindeki insanlar olmadılar; bu kişiler, tutkuların ve çeşitli eksikliklerin gelip kendilerini yakalayıp avucunda tuttuğu canlı varlıklardır. Duruma göre, onların yaradılışlarının çeşitli yüzleri sevimlerin önüne çıkar.» Shakespeare'in oyunlarının merkez kişileri, yazarın didik didik ettiği bir sosyal temel üzerinde gelişirler. Hiçbir zaman durağan değildirler, donanmamışlardır ve olayların akışına göre değişirler; mücadeleyle biçimlenmiş olarak, deney imlerle de zenginleşerek...

Bütün başarısızlıklarına karşın. II Phillippe dönemi, İspanya'da pek önemli bir dinsel, sanatsal ve edebi harekete de yol açtı; İspanyol tarihçilerinin «altın yüzyıl» dedikleri bu dönem, XVII. yüzyıl ortalarına değin sürdü ve komşu ülkelerin kültürünü de etkiledi. Sainte Therese d'Avila, keşiş Saint Jean de la Croix ve Dominiken Louis de Grenade o sıralarda yaşadılar; her üçü de pek tanınmış dinsel eserlerin yazarlarıdır. Yunan kökenli ünlü ressam, **El Greco** (1541-1614), dinsel tablolarında İspanyolların derin imanını dile getirdi. Son olarak, II. Philippe'in saltanatının son yıllarında. İnebahtı Savaşı'nın eski askerlerinden biri, **Miguel de Cervantes** (1547-1616) kendisini ölümsüzler arasına sokacak ünlü romanını yazmaya başlıyordu.

Shakespeare'de toplumla çatışan kişilik sorunu, genellikle trajik bir yankı bırakırken, Cervantes, bütünüyle başka bir açıdan yaklaşır konuya. Yazar, bu çatışmayı, traji-komik ve yergici bir planda olmak üzere, ölümsüz romanı ***Saf Soylu Manche'lı Don Quichotte****'ta ele alır. Cervantes, sersem sepelek dolaşan şövalyeler üzerine yazılmış kitaplar hakkında bir yergi yazmayı tasarlıyordu başlarda: ancak eser, salt şu ya da bu ebedî türün eleştirisi olmaktan çıktı, aştı onu.*

Yazar, XVI. yüzyılla XVII. yüzyıl başlarındaki İspanya'nın yaşamını -alabildiğine renklilikle- çizer. Solgun çehreli şövalye Don Ouichotte, bir soylu kişidir; yeryüzünde adaleti yeniden kurmak gibi yüce bir çılgınlığa kapılıp servetini bu uğurda yitirmiş bir soylu kişi. Serüven aramaya çıkar, yazarın arzuladığı biçimde, değişik ve çoğu kez de gülünç şeyler geçer başından. Yanında sadık seyisi Sancho Panço vardır. Uyanık, hünerli, yalın ve sağlam köylü mantığı olan bir kişidir o. Cervantes, şunu göstermek istemiştir eserinde: Hümanistlerin soylu ilkelerine dayanan ve en büyük amaçları fethetmeye adanmış bir özgür yaşam, çözülme yolundaki Orta Çağ düzeniyle uzlaşmaz. Yazar, alaycılığını sivri dilini, İspanyol mutlakiyetine, ülkede uygulanan zalim, açgözlü ve yırtıcı tiranlığa da uzatır. Dar ufuklu, ama yukarıdan bakıp çalım satan soylularla, laubali ve zır cahil ruhbanı eleştirip ayıplar, görevlerini kötüye kullanan görevlileri aşağılayıp horlar. Soylu özlemlerle aklını kaçırmış Don Quichotte, olayların akışı boyunca, kendine hasım bir dünyaya çarpar durur: hiç de öğütlenemeyecek dalaverelerle toplumda elverişli bir yer kapmış hinoğluhin tacirlerin dünyasıdır bu; tuzu kuru köylü kalabalığı ve öteki kazanç avcılarıyla karşılaşır.

Cervantes'in evrensel edebiyatın şaheserlerinden biri olan ***Don Quichotte'****u, Rönesans'ın gerçekçiliğini tamamladı. Gelecek yüzyıllarda ortaya çıkacak olan gerçekçi romanı haber verir o. Topluma meydan okuyan, varolan iğrenç koşullara karşı çıkan yüce kişi teması, daha sonraki yıllarda, XVIII ve XIX. Yüzyıl edebiyatında bir çok kez yeniden ele alınacaktır.*

HÜMANİZMANIN BUNALIMI

XVI. yüzyılın sonuna doğru ve XVII. yüzyıl başlarında, düşünceleri Rönesans-öncesi ve Rönesansın edebiyat ve sanatında billurlaşan **hümanist bireyciliğin bunalımı** başlayacaktır.

Nereden geliyordu bu bunalım?

Şuradan: Hümanistlerin yarattığı insan ülküsü, o yetkin ve tüm feodal baskılardan kurtulmuş insan, tam bir yükseliş halinde olan burjuvazinin özlemlerine, kurulmakta olan kapitalist düzenin gereksinmelerine yanıt veriyordu hiç kuşkusuz. Ne var ki, bir yerde, havada kalmaya mahkûmdu bu ülkü; doğanın verdiği sınırsız yeteneklerin yetkinleştirdiği, bu yetenekleri yaşama geçirip onları çoğaltmak isteyen insan, bir burjuva

ülküsüydü; ancak, bu ülküde, bu sınıfa has bencillik ve açgözlülük ortaya çıkmamıştı henüz. Devrin tablo ve heykelleri, ahenkli bir gelişimi tatmış insanları çiziyorlardı; onlarda çizgilerin güzelliği iç dünyadaki yetkinlikle iç içeydi. Dönemin sanatçı ve yazarları şu iyimser inançla doluydular: Bu ülküyü, yeni toplumun gerçek yaşamında zafere ulaştırmak mümkündü.

Oysa, burjuvazinin güçlenip mutlak monarşilerin de başarı kazanmasıyla, hümanizma da derin bir bunalım içine girer. Ülkü ile tarihsel gerçeklik arasındaki çatlak, acılı biçimde aydınlığa çıkar; edebiyat ve sanatın ustaları şunu görürler: Yükselen kapitalist toplum, insanlığın özgürce atılımına uygun kuralları gerçekten yaratabilecek durumda değildir. Sosyal kötülükler, üstesinden gelinemeyecek denli derin görünür onlara. Örneğin, Michelangelo'nun son eserlerindeki o üzgün ve trajik işaretler buradan ileri gelir. Bu trajik yankı, aşağı-Rönesans'ın edebiyatında özellikle duyurur kendini.

Böylece, iyimser hayallerin gerçekle temasta yıkılışı, kimi ülkelerde feodal-katolik gericiliğin başarı kazanması, kimi yerlerde de ilkel birikim devrinin dehşet verici sahneleri karşısında hümanist çevrelerde ayakların birden yere basışı, düşünür ve sanatçıları, insanın bedensel ve ahlâkî erdemleriyle, sosyal ilişkiler konusunda vaktiyle ortaya konmuş kavramları yeniden düşünmeye ve derinleştirmeye götürdü; insanın yaradılışındaki tüm karmaşıklığın üstündeki örtüyü kaldırmaya koyuldular. O denli gözde ülkülerin başarısı konusunda düş kırıklığına uğrayınca, hümanistler, ilk hümanistlerin gördüğü biçimiyle insanın gerçek doğası karşısında kuşkuya kapıldılar. Dengeli, durmuş oturmuş insan deyince, mutluluk arkasından koşan ve dünyaya en güzel düzeni sağlamayı öğrenmekten başka bir gereksinmesi olmayan bir insanı anlıyorlardı. Montaigne öyle diyordu: «Her "ben", başlı başına bir varlıktır; başka bir yerde bulamazsınız onu ve çelişmelerle doludur. Kendisini çevreleyen ilişkilerinde, insan, en yüce tepelere de çıkabilir, en baş döndürücü düşüşlere de uğrayabilir».

II
FELSEFE VE BİLİM

Hümanistler, soyut bireşimlere, felsefi sistemlere, Orta Çağ'ın büyük ilâhiyatçılarının görkemli yapılarına sırtlarını dönmüş gibidirler. İlk Çağ'ın felsefeleri içinde yakınlık duydukları, doğrudan doğruya günlük yaşamımızı ilgilendirenlerdir daha çok: Epikurosçuluğun yanı sıra Stoacılık. Bununla beraber, Yunanca metinlerle doğrudan ilişki, onları Platon'la Aristoteles'e

kayıtsız bırakamazdı. Raffaello’nun Vatikan’daki o ünlü freskosunun tam ortasına konulan da bu iki filozoftur; biri göğü gösterir orada, öteki yeri. Floransa, Platoncu çalışmaların beşiği olacaktır; Padova Aristotelesçi incelemelerin.

XVI. yüzyıl, doğa bilimlerinde de, başta Kopernik in yaptığı bir devrimin tanığı.

YENİ PLATONCULUK VE POMPONAZZİ’NİN AKILCILIĞI

Floransa’da Platoncu Akademinin kurulmasından önce, Almanya’da **Nicolaus de Kues** (1401-1464), 1464 yılına doğru, *De la docte ignoranca* adlı kitabını yazarak, XV.’yüzyılın -belki de- en ilginç eserini koymuştur ortaya; ilginçti, çünkü Orta Çağ’ın evren anlayışla bağları koparıyor ve, Aristoteles’in fiziğinden başlayarak kendini ağır ağır dayatmış olan, mertebeli fizik dünya görüşüne karşı çıkıyordu. Bunun yanı sıra, biz insanların sınırlı bilgilerimizi Tanrı’nın sonsuzluğundan ayıran uçuruma işaret ediyordu: Bütün zıtlar o Tanrı’da birleşiyordu; bu niteliğiyle de, insan aklının erişemeyeceği bir şeydi Tanrı. Tanrı’yla insan arasında tek bir bağ kurulabilirdi ancak: Kişisel, eksik ve sınırlı mistik bir sezgi; öte yandan, bizim sınırlı bilgilerimiz, sürekli bir ilerlemenin kaynağı olabilirdi. Nicolaus de Kues’in Fransa’da da yankıları oldu: Onun düşünceleriyle Montaigne’nin Tanrı’yı «bilinmez» bir şey diye göstermesi arasında bir ilişki olsa gerek; Montaigne’ye göre. Tanrı, insan aklının öylesine erişemeyeceği bir şeydir ki, en iyisi ondan hiç sözetmemektir.

Platoncu Akademi deyince, akla ilk gelen adlardan biri, **Marsilius Ficinus** (1431-1499). Medici’lerin destekledikleri bu düşünür, Platon’un, arkasından da Plotin’in çeviricisi ve yorumcusu oldu. Platon’un *Şölen*’i üzerine yaptığı yorumda, Platon Akademisi’nin belli başlı üyelerini konuşturur; bu eser, İtalya’da olduğu kadar Fransa’da da, aşk şiiri üzerinde büyük bir etkide bulunacaktır. Platon da, güzel bedenlerin aşkından güzel ruhların aşkına, oradan -Tanrı’yla da karışan- güzellik düşüncesine aşama aşama geçilir; Ficinus’ta, bedensel aşkla manevî aşk arasındaki zıtlık daha da keskinleşir; saf aşk, ruh, birbirini izleyen aracılarla götürür Tanrısal birliğe: Şiir esini, din esini, peygamber esinidir bu aracılar. XVI. yüzyıl başlarında, İtalya’da, Ficinus’un düşüncesini avamileştiren aşk diyalogları yazılacaktır. Bununla beraber. Ficinus’un Platonculuğu bir estetik felsefesi olarak kalır; hümanistler ve şairlerin yanı sıra, Botticelli ya da Luca Signorelli gibi ressamlar da Platoncu Akademi’nin ziyaretçileri arasındadır.

Bunlar bir yana, Ficinus'un asıl amacı, Platonculuktan, kimi hıristiyan düşünceleri, özellikle ruhun ölümsüzlüğüne olan inancı desteklemek için kanıtlar çıkarmaktır. Aristotelesci felsefeyle güçlükle bağdaşır bir inançtır bu. *Platoncu İlahiyat* ya da *Ruhun Ölümsüzlüğü Üstüne* adını verdiği büyük eserini bu amaçla yazar.

Ficinus'un hayranlarından Pico della Mirandola'nın aranışlarından daha önce sözetmiştik.

Floransa'lı Yeni Platonculuk, çelişmeli özlemler de taşısa, Rönesans'ın birbirinden pek farklı eğilimlerini besledi; Lefevre d'Etaples, Calvin Ronsard, birbirinden ayrı zeminlerde ondan esinlendiler.

Öte yandan, Avrupa çapında önemli olan akılcılık da, Padova'da, Venedik ve yöredeki üniversitelerde ağırlığını ortaya koydu. Oralardaki pratik tacir anlayışıyla ulusal gerçekliğin bir etkisi olsa gerek bunda; Venediklilere mal edilen şu söz, hayli anlamlı da bu bakımdan: «Ben önce Venedikliyim, sonra Hıristiyanım».

Aristoteles'in yorumcusu Müslüman İbni Rüşd'ün öğrencileri, Padova'da etkiliydiler. İbni Rüşd'e göre, -malûm - madde ve hareket ebedî idi ve yaratılmamıştı. «Dünyanın ve insanlığın ruhu» olan bir «etkin akıl» vardır ki, her bireysel akıl ondan almaktadır kaynağını ve ölümsüz olan da odur; bireysel ruh ise -tersine- ölümlüdür. 1240'ta Paris Üniversitesi'nin, 1513'te de Papa X.Leon'un mahkûm ettikleri böylesi bir felsefenin hıristiyan Avrupa'da nasıl olup da öğretilebildiğini anlayabilmek için, onu tamamlayan bir düşünceyi, «çifte gerçek» öğretisini eklemek gerekir: Padovalılar da, İbni Rüşd gibi, aklın kimi dinsel dogmalara zıt düştüğünü söylüyorlardı; ancak inanmak gerekiyordu onlara, vahyin ürünüydüler çünkü. Padovalıların bir bölümü de, İbni Rüşd'ü değil, Aristoteles'in bir başka yorumcusunu izlerler: İsa'dan sonraki III. yüzyılda yaşamış Aphrodisias'lı Alexandre'ı. Ona göre, ruh bedenin bir ürünüydü; bundan çıkan sonuç da şuydu: Bedenle beraber o da yok oluyordu.

Peki öyleyse, Cennet ve Cehennem ne olacaktı?

İbni Rüşdçülük ile Alexandrinizm, XVI. yüzyılda Avrupa'da etkilerini sürdürdüler. Ama daha da önemli olan **Pomponazzi** (1462-1525)'nin görüşleri oldu; öyle denir onun için: «Skolastiklerin sonuncusu, Aydınlıklar Çağının ise ilki». Pomponazzi, Aquino'lu Toma ile İbni Rüşd'ün Aristoteles üstüne yorumlarını reddediyordu. O, 1516'da basılmış *Ruhun Ölümsüzlüğü* ile, 1520'de yazılan ve kopyaları elden ele dolaşan *Doğada ve Büyülerde*

Olup Bitenlerin Nedenleri adlı eserinde, «vahyi ve mucizeleri bir yana bırakarak ve bütünüyle doğal sınırlar içinde kalarak» sorunları incelemek ister; yani, sadece akıldan yararlanmaktadır ve, ilke olarak da, aklın her şeyin yargıcı olduğunu belirtir baştan.

Tek kelimeyle bir akılcıdır o.

İnsan ruhu bedenle başlar, bedenle yok olur; ruhun ölümsüzlüğü diye bir şey yoktur. Ve Pomponazzi, Yeni Platonculuğun, insan, bu Tanrı'nın oğlu hakkında söylediklerini de alır bir bir yıkar. Ona göre, insan doğada olağanüstü biridir sadece. İnsan, hatta kimi zaman hayvanların en ilerisinden de geridir: Kunduzlardan daha az hünerli insanlar vardır; arıların ortaya koyduğu yurttaşlık niteliğinden yoksun insanlar da. Ve öyle insanlar vardır ki, sahibinin mezarı başına gelip ölen köpeğin erdemlerinden nasipsizdir. İnsanların ancak küçük bir bölümü, insanlığın ayrıcalığı olan akla sahiptir. İnsan, Tanrı suretinde değildir; zafer kazanmış bir kahraman da değildir o. "Öte dünyada ödül ve ceza inancını yok ederek, ahlaki yıkıyorsunuz" diyenlere, şöyle yanıt veriyordu Pomponazzi: "Erdemin ödülü, erdemin kendisidir."

Bu arada, Kutsal Kitap'taki mucizelerin temellerini de yıkar. Pomponazzi'ye göre, mucizeler, bütünüyle doğal, ancak bizim bilmediğimiz nedenlerin beklenmedik şaşırtıcı sonuçlarıdır yalnızca. «Doğal nedenler», bu olayları açıklamak için yeter bize... Görüleni, doğal aklın, tanıtladığını terkedip, görünmeyeni ve inanılmaz olanı aramaya kalkmak, gülünçtür gerçekten, ve baştan aşağıya saçmadır, zırvalıktır... İsa'nın ve Havarilerinin mucizeleri için de aynı şey söylenebilir». Ancak, İsa'nın ortaya koyduğu, Kilise'nin kanıtladığı bu mucizeleri akla dayanarak kabul edemeyiz; bizi, dayanaksız bir iman inanmaya götürebilir onları.

Daha 1412'de, Latran Konsilinde de dolaşan bu söylentileri mahkûm etti Kilise; çünkü katolikliğe göre, mucizelere inanmak gerekiyordu; ve akıl, vahiy yardımcı olduğunda, dinin temellerinden biriydi. Ne var ki, Pomponazzi'nin etkisi büyük oldu. Binlerce Avrupalı, Padova'ya öğretim yapmaya geldi; Pomponazzi'nin kitapları her yerde okundu. Rabelais, Etienne Dolet, Jean Bodin, Montaigne, XVII. yüzyılın özgür düşüncelileri, Aydınlıklar yüzyılının «filozoflar»ı, onun öğrencileridir aslında.

YENİ BİLİMSEL GÖRÜŞ

XVI. yüzyıldan başlayarak, yeni bir bilimsel görüş de olgunlaşmaya başlar; ilk fetihleri de **doğa bilimleri**ndedir.

Doğal bilimlerindeki parlak kazanımlar, o zamanlar devrimci bir sınıf olan burjuvazinin çıkarlarına da bütünüyle yanıt veriyordu. Bu kazanımlar, sanayide birikmiş geniş deneyimin genelleşmesine de bir canlılık ve hız getirdi. Doğa bilimleri, öte yandan, geçerliği kalmamış feodal rejimin dinsel görüşlerine karşı ideolojik mücadelesinde güçlü bir silah oldu burjuvazi için.

XV. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, önde gelen düşünürler ve bilginler, yeni araştırma yöntemlerinin uygulanması zorunluluğu üstünde ısrar ediyorlardı. Dış dünyanın incelenip araştırılması yolunda -sayısı git gide artan- sesler yükseliyordu; araştırma yöntemi olarak da, aklın doğruladığı ve genelleştirdiği **gözlem** ve **deneyim**i ileri sürüyorlardı. Çok geçmedi, bilim, dinin gerici dogmatizmine karşı başkaldırdı. Bilimsel alandaki bu başkaldırıya, çoğu ülkede, halk kitlelerinin feodalizme ve onun ideolojik kalesi olan Katolik Kilisesi'ne karşı ayaklanışı eşlik etti.

Dünya üstüne bilimsel bir görüş adına savaş da, İtalya'da başladı; çünkü, kapitalizmin ilk tomurcukları orada uç vermişti. Bu yeni eğilimlerin öncülerinden biri, yine Nicolaus de Kues oldu; dinin dogmalarına dayanarak, Dünyayı olup bitmiş bir Evrenin merkezi yapıp çıkan Orta Çağ'lı skolastiklerin görüşünü reddetti. Nicolaus de Kues, gerçeği tanımak için gözleme ve deneyime başvurmak gerektiğini söyleyerek, büyük bir çağrıda bulundu.

Rönesans'ın en büyük dehalarından biri olan Leonardo da Vinci de, deneyimin önemini derinden kavradı. «Bilgelik, deneyimin oğludur» diyordu. Deneyime dayanan bir bilimin uygulamadaki önemine dikkat çekerek, şöyle yazıyordu özetle: «Bilim kumandan, uygulama ise askerlerdir». Yorulmak bilmez ve titiz bir araştırmacı olan Leonardo, doğadaki çeşitli olaylar hakkında yığınla deneyim yaptı ve kılı kırk yaran gözlemlerde bulundu: çeşitli makine ve mekanizma tasarıları koydu ortaya ve uçan bir araç yapmaya kalktı hatta.

XVI. yüzyıldan başlayarak, **astronomi** de onur mevkiine çıkarıldı. Astronomi, denizcilikteki yoğun gelişmenin gereksinmelerine yanıt veriyordu. Yeni keşfedilen kaynakların yerini saptamak ve gemilerin tutacakları yönü ve yolu belirlemek için, astronominin verilerinden yararlanmak zorunlu idi. Pek yararlı buluşlar yapıldı. Pusula ve usturlab yetkin hale getirildi; teleskoplar ve açısal yükseklik ölçen âletler, bunun gibi denizciliğin kimi âletleri ortaya çıktı.

Evren üstüne olsun, insanın o evrendeki yeri üstüne olsun, o tarihe değin ne ki tasarlanıyor ve biliniyor, baştan aşağıya değişti. Ve, artık kör bir imana değil, doğanın kanunlarına dayanan, dünya hakkında bilimsel yeni bir tablo çıktı ortaya. **Dünya üstüne bilimsel bir görüş** olgunlaşmakta idi; ve skolastik öğretilere karşı mücadele içinde ortaya çıkmıştı bu ve o mücadele içinde gelişiyordu.

Bu konuda ilk devrimi, Nicolas Kopernik yapar; onu Giordano Bruno'nun çabaları izler.

> *Gerçekten, yeni bir dünya görüşünün gelişimini, Polonyalı büyük bilgin **Nicolas Kopernik** (1473-1543)'in çalışmaları büyük ölçüde destekledi. Öldüğü yıl yayınlanan **Gök Yuvarlarının Dönüşü Üstüne İnceleme** adlı eserinde, Kopernik, Ptolameius'un dünya merkezli kuramını çürütüyordu: Katolik Kilisesi'nin de desteklediği bu kurama göre. Dünya, Evrenin merkezinde durağan bir nesneydi; Güneşle gezegenler de onun çevresinde dönüyorlardı. Bilgin, reddedilmez kanıtlar ileri sürerek Ptolameius'un sistemini geçersiz kıldı; onun yerine **Güneş-merkezli kuramı** koydu: Buna göre, Dünya, öteki gezegenler gibi, biri kendi çevresinde, öteki de Güneş çevresinde olmak üzere, çifte bir hareket içindeydi. Kopernik'in keşfi, gerçekten devrimci bir eylem oldu. Engels, öyle der haklı olarak onun için: «Bu keşifle, doğa bilimi ilahiyat karşısında bağımsızlığa kavuşur.»*
>
> *Gerçekten, bağımsızlığa kavuşuyordu.*
>
> *Kopernik'in sistemi, büyük İtalyan filozofu **Giordano Bruno** (1548-1600)'nun kişiliğinde, yorulmak bilmez bir izleyici ve yayıcı buldu Bruno, Kopernik'in ilkelerini geliştirdi ve devri için pek ileri bilimsel tahminlerde bulundu; çeşitli alanlardaki buluşlar bu tahminleri doğruladı. Bir çok gezi yaptı Bruno; gittiği her ülkede. Evrenin sonsuzluğu ve dünyaların çokluğunun yanı sıra, doğa kanunlarının birliği öğretisini -sürükleyici bir dille- anlattı Şunu tanıtladı: Madde ebedîdir, sürekli olarak hareket halindedir ve değişmektedir. Bruno, düşüncelerini bir düzine eserde şiirsel bir dille anlattı; bütün bunlarda bilimsel bilgi kör imanın karşısına çıkarılıyordu.*

Ne var ki, Bruno'nun, Katolik Kilisesi'nin dogmalarıyla taban tabana zıt ilkeleri, Engizisyon'un kin ve zulmüyle karşılaştı. Tutuklandı, işkenceye kondu ve -uzun bir hapsin sonunda-Roma'da diri diri yakıldı. Katolik Kilisece, Kopernik'in sistemi «sapma» olarak ilân edildi ve eserleri de yasak kitaplar listesine geçirildi; kendisini izleyenler de ısrarla koğuşturuldu ve zulme uğratıldılar. Bununla beraber, Kopernik'in cesur düşünceleri, ilerleme ile ilgili olduğundan, bilginler sahip çıktılar onlara. Polonyalı dâhinin kuramının doğruluğu kesinlikle ortaya çıktı. Yığınla bilgin, kendilerinden önce gelenin ilkelerini daha da ileriye götürdüler ve yetkinleştirdiler. Danimarkalı astronom **Tycho Brahe**, katalogunu yaptığı yıldızları inceden inceye gözlemlemeye başladı; onun sayesindedir ki, Alman astronomu Johannes Kepler, XVII. yüzyılda, gezegenlerin Güneş çevresindeki hareketinin kanunlarını ortaya koyacak; alabildiğine ileriye vardırılmış hesapların şortunda, açık matematik formüller halinde dile getirecektir onları.

Arkalarından bilimde bir başka devrimci gelecektir: Galileo Galilei.

Aynı dönemde, **biyoloji** ve **tıp**ta da bilgiler alabildiğine genişledi. Daha çok **Paracelsus** adıyla tanınmış olan İsviçreli bilgin, büyük hekim, Theophrastus Bombastus Von Hohenheim (1493-1541), maddenin kimyasal niteliklerini inceledi; simyaya olan inancını sürdürse de, hayvan ve insan organizmalarındaki süreçlerin inorganik doğadaki kimyasal süreçlere benzediği varsayımını ileri sürdü. Paracelsus, hastalıkların üstesinden gelmede organizmaya yardımcı ilaçlar kuramını hazırladı. Tıptaki uygulamaya ayrıca sağaltıcı çeşitli maddeler soktu; bunlar arasında madenî bileşikler bulunuyor. **Andre Vesale** (1514-1564) adlı bir başka ünlü hekim, bilimsel anatominin yaratıcısı oldu. Bruxelles'de doğan bu hekim, genel olarak İtalya'da çalıştı. İnsan bedeninin yapısına ilişkin kanunlar ileri sürdü; bunu yaparken de, Eskilerin söylediklerine aldırmayarak, kendi kişisel gözlemlerine dayandı. Ayrıca, cesetler üzerinde çalıştı.

ESKİNİN KALINTILARI

Dev boyutlardadır bütün bu sonuçlar ve gelecek yüzyılların buluşlarına da kapıları açmaktadır. Bununla beraber şunu da unutmayalım: XVI. yüzyılın insanları, bir çok noktada, bugünkü insanlardan pek farklı bir düşünce ve duyuş biçimini de sürdürüyorlardı. XVI. yüzyılın bilginleri, hassas çalışma araçlarından yoksundular: Ağırlık ve ölçülerde yeknesak hiçbir sistem yoktu; en yalın matematik işlemler hâlâ zorlukla yapılıyordu;

zaman kavramı bile belirgin değildi ve, öyle olduğu için de, o devirde yaşamış insanlardan çoğunun gerçek doğum tarihlerini bilmiyoruz. Daha da önemlisi, eleştirici düşünce, hâlâ pek gelişmemiş durumdaydı. Doğaüstü, günlük yaşamın birçok olaylarına gelip karışıyordu; hayaletlere, büyücülere ve mucizelere inanış egemendi.

Her yıl, mahkemelerin yüzlerce büyücülük olayı hakkında karar verdiğini görüyoruz. İnanışa göre, büyücüler esrarlı hastalıklara yol açıyorlardı; felâket getirici yağmur, dolu ve sise neden oluyorlardı; hayvana dönüşüyor, örümcek, sinek, canavar kedi ya da kurt oluyorlardı. Hemen hemen herkes **astrolojiye** inanıyordu. Astrologlara göre, insan bedenindeki her noktanın, her ruh halinin gökteki bir olayla ilgisi vardı: Mars karaciğeri etkiliyordu; Satürn akciğerleri, Güneş de mideyi. Bir doğum esnasında, gökteki gezegenlerden birinin durumunun, yeni doğan çocuğun karakterini ya da yazgısını -kaçınılmaz biçimde- belirlediğine inanılıyordu; doğumda bakılan yaldız falı, böylece insanların yazgısını çizecek diye düşünülüyordu.

III
YENİ POLİTİKA

XVI. yüzyıldan başlayarak, **sosyal yaşamın olayları** karşısındaki tutum ile **devlete ilişkin görüşler**'de de önemli değişiklikler oldu. Sosyal ve siyasal sorunlar, sınıf mücadelesinin keskinleşmesinin sonucu olarak, çoğalan bir ilgi uyandırdılar. Bunlarda da, burjuva ideolojisinin başlardaki nitelikleri olan **amprizm** ve **akılcılık** görülüyor. Devlet söz konusu oldukta, burjuva ideologlar, onun tanrısal değil, **dünyasal** niteliğine dikkati çekiyorlardı. Sosyal olayları, gözlemlerden, usavurmalardan, deneyim ve karşılaştırmalardan yola çıkarak, açıklama girişimleri oldu. Toplum yaşamını yöneten kanunların bulunmasında ilk adımlar atıldı.

Bu bakımdan karşımıza çıkan ilk ad, İtalyan Niccolo Machiavelli.

MACHIAVELLI

Floransa'lı **Niccolo Machiavelli** (1469-1527), paramparça edilmiş ülkesinin birleştirilmesinin ateşli yandaşı, öncü İtalyan burjuvazisinin - az sayıdaki - temsilcilerinin özlemlerinin yorumcusu oldu. Toplum ve devlet hakkındaki modern bilimin yaratıcılarından biridir o.

Machiavelli, görüşlerini din otoritelerine değil, yaşamdan aldığı olaylara dayandırdı. Marx, ondan sözederken öyle der: Machiavelli, «devlete insanlar olarak bakan ve devletle ilgili doğal kanunları da, ilahiyattan değil, akıldan ve deneyimden çıkaran» düşünürlerden biri oldu. Machiavelli,

hıristiyan dininin kimi tezlerini eleştirdi; bunu yaparken, örneğin yazgıya boyun eğmenin vaazedilmesinin, insanları zayıflattığı ve dünyayı ite köpeğe feda ettiği düşüncesindeydi. Cismani iktidarı, ona göre İtalya'nın birleştirilmesinde baş engellerden biri olan Papalığı, uzlaşmaz biçimde eleştiriyordu.

Ülkesinin, yığınla küçük devletin bitip tükenmek bilmez anlaşmazlık ve savaşlarla zayıflatılmasına, giderek hesapsız felâketlerle acı çekmesine bakıp. Machiavelli, şu sonuca vardı: İtalya'da **tek bir merkezi devlet** yaratmak gerekiyordu. Onun gözünde, en iyi devlet biçimi, burjuvazinin ağır basacağı, «cumhuriyet» ti. Bununla beraber, merkezî bir devleti kurmak ve sağlamlaştırmak için, belli koşullarda, bir hükümdarın sınırsız kişisel diktatörlüğünü yerleştirmek gerekiyordu ona göre. Bu hükümdar, ülkedeki parçalanmışlığa bir son verecek ve burjuvaziyi, hem büyük feodallere hem de halk kitlelerine karşı savunacaktı. Siyaset konusundaki o ünlü eseri *Hükümdar* (Le Prince)'da, Machiavelli, monarşiyi güçlendirmenin araçlarını, -ayrıntılarıyla- inceler; bu ayrıntıları da, kendi çağındaki İtalyan tiranlarının yaptıklarına bakıp onlardan almıştı! Bir ulusal birlik döneminde ilerlemeden yana düşüncelerin savunucusu olan Machiavelli, bu amaca ulanmak için her türlü aracı kabul ediyordu, ahlâk dışı yollar da içindeydi bunların. Hiçbir şeyden çekinmeyen havası, politika diye «makyavelizm»e sonradan verilmiş anlam buradan gelir.

Öteki eserlerinde olduğu gibi, *Floransa Tarihi'nde* de, **sosyal yaşamın kanunları** hakkında belli bir anlayışı dile getirir: İklimin, örf ve âdetler üzerindeki etkisinden sözeder ve devlet rejimlerinin birbiri arkasından sürüp gelmesinin nedenlerini araştırır. Floransa'nın gürültülü patırtılı tarihinde, yurttaşların aristokrasiye karşı mücadelesinin yanı sıra, kentin hali vakti yerinde tabakaları ile aşağı-halk tabakaları arasındaki çatışmaların farkına varmıştır. Şunu da görebilmiştir Machiavelli: Çeşitli sosyal zümreleri, mülkiyet ilişkileri alanında karşı karşıya getiren uyuşmazlıklardır ki, siyaset yaşamında değişiklikleri belirlemektedir. Benzer koşullarda tarihsel olayların belli bir tekrarlanış içinde olduklarını saptayan Machiavelli, şu sonuca varır bundan: Geçmiş hakkında yapacağımız dikkatli bir inceleme, geleceği sezmemize yardımcı olur.

Gerçekten, önemli bir düşünürdür Machiavelli.

Fransa'da oluşmakta olan burjuvazi de, **Jean Bodin**'in (1530-1596) kişiliğinde bir ideolog buldu.

Mutlak monarşinin yandaşı Jean Bodin, feodal parçalanmışlığın kalıntılarına son vermede güven verici bir araç olarak bakıyordu böylesi bir monarşiye. Orta Çağ'ın son döneminde, Bodin, devlet ve hukuk üstüne sistemli bir öğreti öneren ilk düşünürlerden biri oldu. Eserlerinden en önemlisi ***Cumhuriyet*** *(La Republique)tir. Bodin'e göre, monarkın kişiliğinde temsil edilen üstün iktidardır hükümran olan; dokunulmaması gereken bir şeydir o ve uyruklarının ortak malıdır Machiavelli gibi, o da sosyal yaşamın kimi kanunlarını formüllendirmenin aranışı içinde oldu; o da, iklimin, halkların yaşamının niteliği ve özellikleri üzerindeki etkisini saptadı; bunun gibi coğrafi ortamın -dağların, ovaların, ırmakların ve denizlerin, toprağın bereketliliğinin, vb.- etkileri üstünde durdu.*

Bodin, yaşadığı zamanki toplumun durumu ile İlk Çağ'daki halkların içinde bulundukları koşulları karşılaştırdı birbirleriyle ve çeşitli alanlarda, özellikle de teknik alanda önemli ilerlemelerin olduğunu saptadı. Buradan, tarihte ilerleme düşüncesine vardı. Bodin, insanların yaşamında maddî çıkarların nasıl bir yer tuttuğunu anlamıştı. Devrimlerin nedenlerini incelerken, servetler arasındaki eşitsizliği, yani zenginliğin kimi ellerde toplanıp, yoksulluğun da çoğunluğun payına düşmüş olmasının oynadığı role işaret eder. Bodin, başkaldırıları önlemek için, halka ödünler vermeye razı olmayı ve gerektiğinde de yukarıdan reformlara başvurmayı öğütler devletin önde gelenlerine.

İLK ÜTOPYALAR

Öğretilerini sergilediğimiz siyaset düşünürleri, sosyal yaşamın sorunları ile devlet ve hukuka ilişkin sorunlara, burjuvazinin görüş açısından bakıyorlardı; çünkü, burjuvazi yönetmek istiyor ve kendi sınıf çıkarlarının yorumcularını sürüyordu ortaya. Aynı devirde kimi yazarlar da, gündemdeki sosyal davanın bir başka görünüşünü yansıtırlar eserlerinde; ilkel birikim döneminin emekçilere, köylülere ve zanaatçılara çektirdiği acıları dile getirirler. Çökmekte olan feodal sınıf kadar, yükselen burjuvazinin de aşırı sömürüsüyle boğuşan halk kitlelerinin istek ve umutları, ütopyacı sosyalizmin bu ilk temsilcilerinin yazdıklarında derin bir yankı buldu.

Modern çağın ilk ütopyacısı da bir İngiliz: Thomas Morus.

Thomas Morus (1478-1535), köylüleri kitleler halinde tarlalarından kovan çitlemeler *(enclosures)* döneminin tanığı oldu; bu köylüler aç, yurtsuz-yuvasız, Londra'da ve başka yerlerde dolaşıyor, yolları arşınlıyorlardı; dilenmekten başka yapacakları da yoktu. Thomas Morus, ünlü *Ütopya* adlı eserinde, halkın üzerine çökmüş felâketlerin canlı bir tablosunu çizer bize. Yürürlükteki iktisadî ve sosyal âdetleri de acı bir dille sergileyip eleştiren Thomas Morus, bunlardan şu sonuca varır: Bütün bu acıların kaynağı, özel mülkiyettir. Öyle yazar: «Nerede ki özel mülkiyet vardır, nerede ki her şeyin ölçüsü paradır, devlet işlerinin âdil ve yolunda gideceği pek az olasıdır». Morus'a göre, ancak özel mülkiyetin kökünden ortadan kaldırılmasıyladır ki, eşitlik ve adalet gerçekleşebilecektir.

> *Kitabının ikinci bölümünde, Thomas Morus, gerçekliğin bu hiç de çekici olmayan tablosunun karşısına, -Yunancada «hiçbir yerde bulunmayan» anlamına- Ütopya adını verdiği sözde bir bilinmez adada yaşayan insanların ülküsel yaşamı çıkarır. Özel mülkiyet yoktur bu adada, para da. Herkes, bir bedensel çalışmaya kendini vermek zorundadır; bilginlerle, kamusal görevleri yerine getiren görevliler bunun dışındadırlar. Kentteki ve köydeki üretim, babaerkil bir nitelik taşır. Ütopya'nın halkı, emeklerinin ürünlerini, bir ücret karşılığında olmadan, kamusal depolara götürürler ve oralardan, yaşamaları için gerekli her şeyi -bir karşılık ödemeden - alırlar.*
>
> *Ütopya'nın işleri, en geniş demokrasi temelinde yönetilir: Yargıçları halk seçer ve onlar da halkın çıkarlarını savunmakla yükümlüdürler; önemli sorunlar, halkın genel tanışmasına sunulur. Böylesi bir sosyal ve siyasal ortam. Morus'un belirttiğine göre, ütopyacıların pek yüksek olan düşünsel ve ahlakî düzeyleri üstünde olumlu etkide bulunmaktadır.*

Ütopya'da çizilen ülküsel komünist toplum tablosu, üretici güçlerin gelişme derecesine bağlı belli bir tarihsel darlığın damgasını taşımaktadır. Morus'un düşüncesinde ideal ekonomi, küçük zanaat ve tarım üretimine dayanıyordu; ayrıca, ağır suçlar için ceza olarak, köleliği de kabul ediyordu.

Özel mülkiyetin ortadan kaldırıldığı bir toplumda, insanların mutlu yaşamından bir başka tabloyu, büyük İtalyan yazar **Tommaso Campanella** (1568-1639)'ya borçluyuz. Ülkesinin kurtuluşu adına da savaşmış bu yazar,

Güneş Sitesi adlı eserinde çizer bu tabloyu. Kitap, XVII. yüzyılın başlarında yayınlanır; yazar, kitabından tanıdığı Morus gibi, bir yolcuyu konuşturur: Yolcu, hayalî bir ülkeyi nasıl keşfettiğini anlatır; Ütopya'da olduğu gibi, bu hayalî ülkede de özel mülkiyet yoktur ve üretimle bölüşüm topluca gerçekleştirilir. Güneş Sitesi'ni, en bilge ve bilgin bir kişi yönetir. Erkekle kadın orada eşittirler birbirine. Yirmi yaşından yukarı olanlar, Yüce Kurul'u oluştururlar; sosyal yaşama değinen önemli sorunlar çözülür bu kurulda. Önde gelen en saygın kişiler, sanat ve meslekleri en iyi incelemiş olanlar ve bunları yurttaşların yararına uygulamasını bilen kişilerdir.

Campanella'nın sosyal ütopyacılığı da, Morus'un düşünceleri gibi, tarihsel bir dargörüşlülüğün damgasını taşır. Ona göre de toplumun çektiği tüm acıların nedenini, bencillik ve bilgisizlikte aramalıdır. Campanella'nın *Güneş Sitesi'nde* önerdiği ideal yönetim sistemi, başındaki «yüce papaz»ıyla, Orta Çağ'ın ilâhiyatçı öğretilerinin -tartışılmaz- etkilerini yansıtır.

Bununla beraber, toplumun gelişmesini yöneten gerçek kanunların bilgisine dayanmayışları bakımından, geleceğin komünist toplumunu tasarlayan çocuksu birer girişim niteliğini taşısalar da, bu iki yazarın dahice öngörüşlerinin pek büyük tarihsel yankıları oldu. İnsanın insan, sömürmesinin ve zulmünün olmadığı bir toplum adına, sıradan insanların yüzyıllardan beri sürdürdükleri özlemlere kulak veren bu soylu düşünürler, burjuva hümanistlerden çok daha uzağa gittiler. Sosyalist düşüncenin sonraki gelişimine damgalarını vuranlar da, bu ilk ütopyacılar oldular.

IV
SANATIN YENİ UFUKLARI

Rönesans, demokratik niteliğini -bütün parlaklığıyla- sanat alanında ortaya koydu; o devrin insanlarının yaşamında büyük rol oynayan da bu sanat oldu bir bakıma.

İTALYAN RÖNESANSININ DORUĞU

İtalyanların *Quattrocento* diye adlandırdıkları bütün bir XV. yüzyıl boyunca, Floransa, Medici'ler ailesinin koruyuculuğu altında, İtalya'nın en bereketli sanat ocağı olmuştu. O yüzyılda Floransa, mimar Brunelleschi, heykeltraş Ghiberti ve Donatello, ressam Fra Angelico, Masaccio, Piero della Francesca, son olarak da Botticelli ile pırıl pırıldır. *Quattrocento***,** bütün İtalya'da, resimde teknik ilerlemelerin yüzyılı oldu; perspektifin

kanunları keşfedilmişti; insan bedeninin yapısı inceden inceye incelenmişti. Böylece, XVI. yüzyılın devlerine giden yol açılmıştı.

İtalyan Rönesansı, doruğuna, XVI. yüzyılın ilk otuz yılında varır. Resmin, heykelin ve mimarlığın şaheserlerinin -bir bakıma inanılmaz- çiçeklenişidir bu. Rönesans öncesi dönemde gerçekleşmiş olan «insanın keşfi» en güzel ürünlerini verir; derin bir hümanizmanın rengini taşıyan, insan ruh ve zekâsının o gizli güçlerinin de yaratılışlarına karıştığı eserlerdir bunlar. Sanatın titanları devridir bu: Leonardo da Vinci, Raffaello, Michelangelo, Tiziano, Giorgione ve başkaları... Aynı yıllarda, Bramante, Palladio gibi mimarlar da, İtalya'nın birçok kentinde görkemli yapılar kurarlar; hepsinde, büyüklükle inceliğin çizgileri gelip buluşur.

Rönesansın sanatçıları, insanı dile getirmek için, **gerçeğin yetkinlikle kucaklaştığı biçimler** buldular. Portre sanatı, iç yaşama gösterilmeye başlanan ilginin de etkisiyle -başlı başına- bir değer kazanır. **Gerçekçiliğin zaferi**, anatomide kazanılmış bilgiler ve perspektifin bulunuşuyla gerçekleşti; bununla beraber, eski anıtlar da, kılı kırk yaran bir incelemenin konusuydular.

İtalyan Rönesansının başta üç devi var: Leonardo da Vinci, Raffaello ve Michelangelo.

Leonardo da Vinci (1452-1519) yalnız büyük bir bilgin değil, devrinin aynı zamanda en önde gelen ressamlarından biri olarak, insanı resmetmede derin bir ruhbilimciliğe erişti. Tablolarının o görkemli kuruluşunda çarpıcı olan, olağanüstü belirginlik ve orantılarda ahenktir. Leonardo, insanları ve eşyayı hafif ve mavimsi bir sisle kaplayarak, aydınlıkla-karanlığı eşsiz bir ustalıkla kullanır. Gerçi, insan kişiliği, dikkatinin hep merkezindedir, ancak insanı çevreleyen doğayı da unutmaz; ve onun tablolarındadır ki, Batı Avrupa sanatında, ilk kez, peyzaj, bir yerde insanın kaçınılmaz varlığına bağlı kalsa da, başlı başına bir değer kazanır. *Cena'da*, bir Milano manastırının yemekhanesini süsleyen o hayranlık verici freskoda, Vinci'nin anlattığı şudur: İsa, Havarilerini bir paskalya yemeğine çağırmıştır ve şölende, içlerinden birinin ihanet edeceğini haber verir. Soylu bir dramatizmle işlenmiştir konu. Ressam, Havarilerden her birinin karakterini ve, İsa'nın «sizlerden biriniz bana ihanet edecek» dediğinde, onlardaki şaşkınlığı, bunalımı, kızgınlığı, derin üzüntüyü olağanüstü bir güçle ortaya koyar. Leonardo, yontulmamış, cesur ve güçlü insan tipleri yaratmak için, modellerini gidip İtalyan köylüleri arasında arıyordu.

Mona Lisa'nın diye bilinen ünlü portre, *La Jaconde,* çizgileri pek düşsel dağları arkasına alan genç bir kadını resmeder. Bir insanda bütün bir insansoyluluğu dile getirilmiştir. O kaçıcı ve esrarlı gülüş, evet o kaçıcı ve esrarlı gülüş, modelin ruhundaki en ince titreyişleri ve iç dünyasındaki bütün karmaşıklığı verir bize.

Leonardo da Vinci, resim sanatının en büyük kuramcılarından biri oldu aynı zamanda. Resmin temel ilkelerinin hazırlanmasını ve formüllendirilmesini ona borçluyuz. *Resim Üstüne İncelemesi'nde,* kaba doğacılığı ve doğanın körükörüne kopya edilmesini mahkûm eder. Ona göre, resim, aklın genelleştirici etkinliğinin bir sonucudur ve gerçekliği tanımaya götüren güçlü bir araçtır; resim, der, «gerçekten bir bilimdir ve doğanın meşru çocuğudur».

İtalyan Rönesansının bir başka dehâsı, yaşamının en çiçekli zamanında ölümün tırpanladığı **Raffaello** (1483-1520), hümanistlerin düşledikleri ideal insanı canlandırdı eserlerinde, ve olanca ahengi, güzelliği içinde yaptı bunu. Çeşitli kişiliklerden oluşan gerçek bir galeri yarattı. Bu kişiliklerin her biri, büyük ressama has ustalıkla çizildi; ve sanatçı, aradığı birliği ve ahengi bozmadan, karakterlerin şu ya da bu özelliğini fırçasıyla belirgin hale getirdi. Raffaello'nun tüm Meryem Anaları içinde, en güzeli, *Ermiş Sirtus Meryemi'dir* belki. Resim, Meryem Ana'nın önünde diz çökmüş biçimde gösterilen Papa V. Sixtus'tan alır adını. Tablonun kuruluşundaki soylu yalınlık, çizgilerdeki, kitle ve renklerdeki ahenk hayran eder insanı. Meryem, sessiz saflığı içinde, çehresini aydınlatan manevî hava, analık onuru ve sevinciyle kendine bağlar seyredenleri. Papa, Vatikan'da odaları süslemeye çağırmıştı Raffaello'yu; sanatçı, büyük bir ustalıkla başardı bu güç işi ve bunu yaparken de, resimle mimarlığı bağdaştırdı.

Bedensel ve manevi tüm güçlerini elinde toplamış insan ise, dev **Micheangelo** (1475-1564)'nun resminde ve heykelinde ortaya konmuştur. Onun kişileri, olağanüstü yoğun bir yaşamı yaşarlar; kendi gerçeklerinde insanüstüne erişmişlerdir. Biçimlerin gücü, dev boyutlara varır. Bu biçimler, kahramanlığı ve mücadele ile yaratışın dokunaklılığını sergilerler. Floransa'nın alanlarından birini süslemek için genç Michelangelo'nun yaptığı -o hayran olunacak- mermerden *David,* gençliğinden ve gücünden yararlanan bir halk adamıdır; yurdunu yiğitçe savunan bir kahramandır. İnsanın zayıflığını temsil eden Orta Çağ heykellerinin ne kadar da zıddıdır! Michelangelo'nun, küçük Sixtina kilisesinin freskolarını süslediği erkek ve

kadın peygamberler, insandaki tükenmez gücün onuruna yapılmış birer övgüdürler. Bununla beraber, daha sonraki eserlerinde, ikiciliği, derin acı ve umutsuzluğu dile getiren kişiler görürüz sanatçının. Özellikle Papa II. Julius'un mezarındaki kölelerle, Medici'lerin sandukası için yaptığı *Gündüz ve Gece* adlı temsilî biçimlerin simgeleştirdikleri budur; Vatikan'da, *Son Hüküm'*deki günahkârlar da böyledir. Niçin? diye soracaksınız, söyleyelim. Michelangelo, olgunluk eserlerini, ülkesini saran felâketlerin etkisi altında yarattı: Yabancı istilâsı, Floransa Cumhuriyeti'nin bozgunu, ulusal birlik umutlarının çöküşü; XVI. yüzyıl, İtalyan gerçekliğinin en karanlık görünüşlerini yansıtır bu olaylar.

XVI. yüzyılda, bağımsızlığını ve cumhuriyetçi bir yönetimi hâlâ koruyan Venedik'le, şiirsel, canlı, neşeli ve şakrak bir sanat açılıp serpildi: **Giorgione** (1477-1510)'nin, **Tiziano** (1490'a doğru-1579)'nun, **Veronese** (1528-1588) ile öteki ressamların sanatıdır bu. Bununla beraber, çok geçmeden acılı ve kaygılı işaretlere rastlarız. Tiziano'nun kimi tablolarında, özellikle de **Tintoretto** (1518-1594)'nun resimlerinde iç sıkıntısı, hattâ karışıklık ve düzensizlik gösterir kendisini.

Niçin?

1530 yılı dolaylarından başlayarak, feodal ve katolik gericilik saldırıya geçer. Sanal, özenticilik anlamına «**maniyerizm**» adı verilen bir davranışın içine düşer; Rönesans ülküsünden ayrılır ve yapmacıklıca kadar gider. Bununla beraber, kendini daha da psikolojik aranışlara vermiş demokratik bir sanatın öncüleri de bu dönemde ortaya çıkar. Sanatta ilerici ve gerici eğilimlerin çatıştığı bu aşamayla hümanizmada bunalımın yaklaşması arasında bir ilişki vardır.

Çok kez aşağı-Rönesans adı verilir bu döneme.

ÖTEKİ AVRUPA ÜLKELERİNDE RÖNESANS

Sanatın İtalya dışındaki gelişmesi de aynı süreci yaşadı: **Gerçekçiliğin** ve -belli bir noktaya kadar da- **demokratikleşme**nin gelişi. Bununla beraber, içinde geliştiği daha çetin koşullar nedeniyle, sanat, kendine özgü bir iz taşıdı oralarda. Bir yerde, feodal âdetlerin sürüp gittiği görüldü, kimi yerlerde de derin altüst oluşların etkisi: Sınıf mücadeleleri, çetin ulusal kurtuluş savaşları ve zalim din savaşları. Fransa'da ve Almanya'da Rönesans. İtalya'da olduğu kadar tutarlı olmadı. Bu ülkelerde sanat. Orta Çağ'dan gelen engelleri aşmada büvük güçlüklerle karşılaştı ve bu kurtuluş çok daha ağır aralıklarla gerçekleşti; çok daha fazla tutukluklar, çelişmeler,

gerilimler yaşandı. Öyle de olsa, gerçekçi eğilimler kendilerine bir yol açtılar ve pek özel yapıda özgün sanat eserleri koydular ortaya.

XVI. yüzyıl İtalyan sanatının, kişilerini kahramanlaştırmada pek açık bir eğilim taşıdığı, olabildiğince genci tipik çizgiler gösteren imgelere gittiği nc kadar gerçekse. Kuzeyli ülkelerde, insanın bireysel niteliklerine, ruhsal varlığına, yaradılış özelliklerine büyük bir dikkat gösterildiği de o kadar gerçek. Hollanda'lı ve Alman ressamlar, günlük yaşamın ayrıntılarına verdiler kendilerini; öyle olduğu için de, onların tablolarında, başlı başına bir önem taşır ortam, cansız doğa resimleri çoğalır. Yeni bir resim türü çıkar ortaya: **Peyzaj**. İtalyanlarda olduğu gibi, kişi ya da kişileri resmetmede bir fon olarak yararlanılan peyzaj, sanatçının yaratışında başlı başına bir konu olup çıkar. XVI, giderek XVII. yüzyıl Hollanda ressamlarının peyzajları, doğa karşısında derin bir aşkı, pek ince bir gözlemi sergilerler.

Sanat şiir olur, güzellik ve büyüleyiş olur.

XV ve XVI. yüzyıl Flaman ve Hollanda ressamları, bir Van Eyk (1384-1441), bir Ouentin Malsys (1466-1530), bir Lucas de Leyde (1494-1533) ve başka birçokları, Avrupa'da sanatın ilerlemesinde büyük rol oynadılar. Konularını, sıradan insanların günlük yaşamlarında arayarak, sanatı zenginleştirdiler; ve bu günlük yaşamın şiirini ve akışını da bütün incelikleriyle canlandırdılar.

Baba Peter Bruegel'in (1530'a doğru-1569) eseri, «demokratik» gerçekçiliğin pek göze çarpan örneğidir.

> *Özellikle Anvers'te çalışmış olan ressam, çoğunlukta Hollanda köylülerinin yaşamını saptamaya vermiştir kendini. İtalyan ressamlarının, bir Leonardo da Vinci'nin, bîr Raffaello'nun, vb. halktan insanları, Kutsal Kitap'taki kişilere modellik edecek çizgiler taşırlar; İtalyanlar, halkın işbaşındaki yaşamını yansıtmadılar. Bruegel ise, tablolarında, başlıca konu olarak bütün görünüşleriyle köylülerin yaşamını alır. Her mevsimdeki tarla çalışmalarından sahneleri büyük bir yakınlıkla resmeder; doğa, derin bir gözlem gücü ve şiirsel bir duyguyla yaratılmıştır. Bruegel'in köylüleri, boyunlarına vurulmuş boyunduruğu, -ses çıkarmadan- taşıyan sersemlenmiş varlıklar değildir; hareketli, dikkatli ve becerikli, haklarını tanıtma mücadelesinde yetenekli insanlardır.* ***Kermesse*** *adlı tablosunda. Bruegel, kendilerini alabildiğine sevince kaptırmış köylüleri büyük bir*

coşku ile resmetmiştir. İnsanları en canlı anlarında bir çırpıda yakalayan gerçek bir danstır bu: ağır ve yoğun bir çalışmadan sonra, sevinç patlayıvermiştir birden.

Pay-Bas'daki devrimci olaylardan derinliğine heyecanlanan Bruegel, resimlerinden birinde, bir İspanyol birliğinin bir köye saldırısını ve başıboş askerlerin barışa susamış halka karşı yaptıkları taşkınlıkları anlatır.

Doğrusu ürperir insan.

Reform ve Köylü Savaşları sırasında Alman halkının yaşamında ortaya çıkan derin sosyal ve ideolojik değişiklikler, büyük ressamların eserlerine de yansıdı. **Albrecht Dürer** (1471-1528)'in, **Genç Hans Holbein** (1497-1543)'ın, **Lucas Cranach** (1472-1553)'ın, ve öteki kimi ressamların eserleri bu dönemde yaratılmışlardır.

Alabildiğine çeşitli ve derin bir felsefi düşüncenin zenginliğini taşıyan Albrecht Dürer'in sanatı, Almanya'da yeni hümanist ve bilimsel düşüncelerle, Orta Çağ'ın dünya görüşü arasındaki çetin mücadeleyi yansıtır özünde. Onun kimi gençlik eserleri, örneğin Apokalips, vb. teması üstüne gravürleri, yazgının elinde oyuncak olan insanın boş gururunu taşırlar hâlâ; çehreler görsel sağlamlıktan uzak, donmuş kalmışlardır. Sanatçı, daha sonra gerçekçiliğe doğru gelişecektir.

İtalyan ustalar gibi, Dürer de, sanatsal yöntemini, deneyime ve bilimsel bilgilere dayandırıyordu. Sanat sorunlarına eğilen çeşitli kuramsal eserler borçluyuz ona; doğruluk ve doğaya uygunluk ilkesinin altını çizer onlarda. Kompozisyonlarında, gerçekliği ilgi çekici karmaşıklığı içinde yeniden yaratmak ve bireyselleşen çarpıcı çizgiyi yakalamak arzusu buluruz. Çoğu tablo ve gravürlerinde, sanatçı, insanın iç dünyasını en ayrıntılı yönleriyle yansıtmaya verir kendini; bunu yaparken, anıtsallık zevki, bütünsel görüşlere doğru götürür onu. Yakınlık duyduğu halktan insanlara, Dürer'ın eserlerinde sık sık rastlarız. Bu hümanist ressam, en büyük portre sanatçılarından biridir: Özellikle güçlü, cesur, belirgin çizgili kişileri resmetmekten hoşlanmıştır, derin yaratıcı düşünceyi ortaya koymak için yapar bunu, ve ona göre, ele aldığı her insanda da böyle bir düşünce vardır. Ünlü

çağdaşlarının bir seri portresini, özellikle de Erasmus'unkini Dürer'in fırçasına borçluyuzdur. En dikkat çekici eserlerinden biri ***Dört Havari*** *tablosudur. Çehrelere verdiği gergin ve şiirli anlam, çizgilerdeki keskinlik, olağanüstü irade ve hareketliliğe olan saygıyı büyük bir ustalıkla koyar ortaya. Dürer'in eserlerinin özelliklerinden biri. Alman halkının devrimci gelenekleriyle olan açık bağlantısıdır.*

Dürer'in çağdaşı Genç Hans Holbein da, insanı hayran eden bir portreci oldu. Zamanının birçok doruk kişilerinin portrelerini çizdi. Düşüncelerini paylaştığı -Erasmus, Thomas Morus, vb gibi- hümanistlerin portrelerinde, modellerindeki manevî gücünün soyluluğunu ve büyüklüğü ortaya koymaya çabalamıştır

Fransa'da Rönesans, mutlak monarşinin oluşum ve güçleniş koşulları içinde gerçekleşti: Krallık otoritesi sanat üzerine ağırlığını koydu; kralın ve sarayın hizmetine soktu onu. İtalya savaşları, Fransızlara, İtalyan Rönesansının harikalarını keşfettirdi. İtalyan sanatçılar baş köşeye geçirildi; Fransa'ya çağrıldılar, uzun süre orada kalıp, Fransız zevkini yoğurup biçimlendirdiler. Leonardo da Vinci, yaşamının son yıllarını, Val de Loire'da geçirmiştir.

XV ve XVI. yüzyıllar Fransız ressamları, **portre** sanatında pek başarılı oldular. Tabloları, ünlü kişilerin ya da yalnızca «mutlu doğmuşlar»ın anılarını sürdürüp durur. Tablolar, heykeller, gravürler, vb. o devirde Fransa'da hemen her yanda boy atan sayısız şatoları süslüyorlardı.

Fransız Rönesans sanat dünyasının temsilcileri arasında en önemli adlar, ressam ve desenci olarak Jean Fouquet, François Clouet ve heykeltraş olarak da Michel Colombe, Jean Goujon, Germain Pilon'dur.

Gözleri büyüleyecek denli zengin olan Rönesans, tüm Avrupa ülkelerinin sanatında **gerçekçi eğilimler**in gelişmesini hızlandırdı. Bu gelişme, XVII. yüzyılda, gerçekçi resmin büyük ustalarından bir topluluğu çıkaracaktır karşımıza: İspanya'da Diego Velasquez'i, Flandra'da Paul Rubens'i, Hollanda'da Franz Hals'ı ve özellikle de Rembrandt'ı. Onların eserleri, doğrudan doğruya Rönesansın geleneklerini sürdürür; ama aynı zamanda, sonraki devirlerin de habercisidirler çok yönden.

MÜZİK OKULLARI

Prens yaşamının olanca debdebesine, dinsel yaşamın bütün törenlerine eşlik eden müzik de, XVI. yüzyıl boyunca derin bir değişiklik içine girdi.

Org, viola ve -klavsenle piyanonun atası- virjinal gibi. Orta Çağ'ın sonlarında ortaya çıkmış -ya da yetkinleştirilmiş- yeni müzik âletleri, sayısız besteciye esin verdi. Bütün Avrupa'da **ulusal müzik okulları**nın gelişmesinde parlak bir dönemin başladığını görüyoruz: Fransa'da bir Joasquin des Pres ile Janequin vardır; İspanya'da Luis Milan, İngiltere'de Byrd. Ne var ki, en bereketli yenilikler İtalya'dan geldi yine: **Palestrina** (1524-1594), dinsel müziği yaydı: **Monteverdi** (1567-1642), 1607 yılında oynanan *Orfeo'*suyla yeni bir türün, operanın gerçek yaratıcısı oldu. XVI. yüzyılda pek rağbette olan «madrigal»dan doğdu bu tür; «madrigal» deyince de, tek kişinin ya da birçok kişinin yorumladığı, konusu dinsel olmayan bir şarkı anlaşılıyordu.

Gelecek yüzyıllarda, tüm Avrupa'da büyük bir başarı kazanacaktır opera.

BÖLÜM IV
ESKİ DİNDEN YENİ DİNE: REFORM

XVI. yüzyıl, Avrupa'da **Reform** yüzyılıdır aynı zamanda. «Reform» deyince, Avrupa'nın büyük bir bölümünü Papalığın egemenliğinden çıkaran ve Protestan Kiliselerinin kurulmasına yol açan dinsel hareket anlaşılır.

Nereden kaynaklanıyordu bu?

I
REFORM'UN KAYNAKLARI

Reform hareketiyle, başta kapitalizmin doğuşu arasında yakın bir ilişki var.

Buradan girmeli konuya.

KAPİTALİZM VE REFORM

Gerçekten Reform, **burjuvazinin feodaliteye karşı ilk başkaldırı eylemi** oldu. Başkaldırı olayının, ilkin, bütünüyle manevî bir alanda olması da çok iyi gösteriyor ki, tarihsel ilerlemeyi temsil eden sosyal sınıflar, artık geçerliğini yitirmiş yerleşik düzenin kendilerine dayattığı engellerden kurtulmaları için, bu düzene yaptırım kazandıran **ideolojiyi yıkmakla** işe başlıyorlar kaçınılmaz olarak. Nitekim, Reform için öyle olmuştur. Ezilen sınıflar, haksızlığın ve akıldışı oluşumun bilincine varmadıkları sürece, feodalizm devrilemezdi.

Reformun sadece ideolojik bir çerçeveye sıkışıp kalmaması, **genişliğine sosyal bir hareket** oluşu da, karşısına çıktığı Orta Çağ ideolojisinin ayırıcı özellikleri ile açıklanır. Batı Avrupa'da feodalizm, bilindiği gibi, ideolojik temelini, gerekçesini, Katoliklikte buluyordu. Oysa, Kilise, feodal rejimin yalnız manevî kalesi değildi; yaşamın -istisnasız- bütün görünüşlerine sızan ve onlara mührünü basan, evrensel bir sosyal kurumu da temsil ediyordu aynı zamanda. Katolik Kilisesi, öte yandan, Avrupa'nın en büyük toprak mülkiyetine sahipti; haksızlıkları, bütün sosyal sınıfların çıkarlarına zarar veriyordu. Öyle olunca da, Kiliseye karşı takınılacak tutum, yaptıklarını ayıplamadan ibaret kalmayacaktı yalnız; birikmiş bütün hınçlar, er geç ortaya dökülecekti.

Açıktan açığa başkaldırı kaçınılmazdı.

Katoliklik, yükselen burjuvaziye mutlak olarak uygun değildi; tersine, felce uğratıyordu onu. Burjuvazi, istediği gibi davranmakta serbest kalıp, karışanı edeni olmasın istiyordu. Oysa, bir malın maliyet fiyatını akla uygun arttırmakla yetinilmesini isteyen Katolikliğin «**adil değer**» kuramı, kazançları -hissedilir biçimde- kırpıp azaltıyordu. Aslında, tefecilerin ustaca önünü kestikleri faizli ödünç yasağı, bu tür zenginliklerin üzerine tanrısal bir leke sürüyordu. Girişim ruhuyla çalkalanan burjuvalar, birbirini izleyen dinsel bayramlara ve tanrısal görevlere, değerli zamanı gözü kapalı harcama konusunda karşı çıkıyorlardı. Ama, daha da önemlisi, din uğruna harcamak zorunda bırakıldıkları yığınla anlamsız para, bir yerde hasisçe bağlı oldukları keselerine dokunuyordu. Kilise, çeşitli bahanelerle, müminlerden hatırı sayılır servetleri alıp iç ediyordu; oysa, başlarda ilkel birikim hırsına tutulmuş insanların elinde yeterince de yoktu böylesi zenginlikler. Dinsel hizmetler için ödemeler, çeşitli sungu ve bağışlar, zorunlu sadaka ve özellikle öşür, ulusal servetlerin büyük bir bölümünü yanlış yerlere akıtıyordu; burjuvaların gözünde ise, bunlar daha üretken biçimde kullanılabilirdi. Yığınla servet, hesaba gelmez bir rahip ve papaz güruhunu beslemeye, âyin için pahalı şeyleri satın almaya ve Kilisenin süslenmesine ayrılıyordu.

Burjuvazi, Kilisenin rahatsız edici ve yıkıcı vesayetinden kurtarılmadıkça ve, daha doğrusu, onu kendi gereksinmelerine uydurmadıkça, soylulara karşı siyasal bir zafer umamayacağı gibi, durmuş oturmuş bir iktisadî üstünlük de sağlayamazdı. Öyle olduğu içindir ki, burjuvazinin, XVI. yüzyılda reform çevresindeki düşüncelerin tercümanı olmasında şaşılacak hiçbir yan yoktur.

SOYLULAR VE REFORM

Bununla beraber, çökmekte olan Orta Çağ'ın öteki sosyal sınıfları da, reformcu düşüncenin uzağında kalmadılar. Yığınla soylu katıldı buna; kent halkının ve kırsal kesimin aşağı tabakaları da. Soylular için, Kilisenin manevî tekelinin ağır bir yük olmadığını söyleyebiliriz; zaten, soylular olmasa, kim destek sağlayacaktı Kiliseye? Fazla olarak, Kilise makamlarında en çok kazanç getiren noktalarda yer alanlar genç soylulardı; çoğu kez de ailenin en küçük oğulları. Oysa. Reformun en gayretli savunucuları, Almanya, güney-batı Fransa, İngiltere, İsveç ve kimi öteki ülkelerin soyluları arasından çıktı. Protestanlığın Almanya'da, İngiltere'de ve İskoçya'da zaferini belirleyen de, gerçekten soyluların bu katılışı

olmuştur. Bu aykırılığın nedenini, ideolojik alanda aramamalı; maddî yaşamın kendisinden doğmuştur bu. Soylular, reformcu düşüncelerin özüne bile girmeden, doğmakta olan sosyal hareketlerden, kendi sosyal çıkarları adına yarar sağlamanın arkasına düştüler.

Burjuvazi, yeni bir ilahiyat, insanın Tanrı karşısındaki tutumuna ilişkin yeni bir öğreti, yani yeni bir ahlâk gereksinmesi içindeyse, soylular da, Kilisenin elindeki hesapsız servetleri, özellikle de **toprakları ele geçirmek** için bir bahane arıyorlardı. XVI. yüzyılın soylularının, büyük çoğunluğuyla, eski zenginliği yoktu artık; öyle olduğu için de, yanından yöresinden alabildiğine kırpılmış topraklarını kuşatan o hesapsız Kilise mülklerine çevirmişlerdi gözlerini. Burjuva Reformu, Kilisenin mallarını dinden bağımsızlaştırıp dünyasallaştırmayı isterken, soylular omuz verdiler buna; ve böylesi bir reform, göründüğü kadarıyla, feodal toplumun temellerini de tehlikeye atmıyordu. Son olarak, soylular ve krallık iktidarı, burjuvazinin, Kilisenin cismanî iktidarına karşı giriştiği mücadeleye hoş bir gözle bakabilirlerdi. Kiliseyi, yalnız ve yalnız öte dünya yaşamıyla uğraşır duruma getirmek: Avrupa monarşilerinin her gece gördükleri bir düştü bu.

HALK KİTLELERİ VE REFORM

Reformcu harekette, **halkın aşağı-tabakaları** önemli bir rol oynadılar: Reform lehine coşkun bir halk akımı oluştu. Burjuvazinin başlattığı Reform karşısında, ezilen kitlelerin tutumu, bir bütün olarak ne oldu? Bizi şimdi burada ilgilendiren de bu. Hali vakti yerinde kentlilerle aynı Sınıfa giren aşağı halk tabakası. Reformun itici gücü oldu. Şurası gerçektir ki, halk kitleleri kendi ilahiyatlarını bir formüle kavuşturduklarında, reformun yaydığı düşüncelerin pek uzağındaydı düşündükleri. Öyle de olsa, bu kitleler, Reforma hemen her zaman destek oldular; özellikle de başlarda. Şaşmamalı da buna. Halkın bu aşağı tabakaları çoğunlukla burjuvazinin çektiği acıları çekiyordu. Ucuza gelecek bir Kilisenin kurulması, dertlerini büyük ölçüde hafifletecekti onların da.

Köylülüğün tutumu çok daha karmaşık oldu. Yerel âdetin sürmesinde yararları bulunduğu hallerde, köylüler, uzağında kaldılar Reformun; çünkü, Kilisede yapılacak yeniliklerin, toprak mülkiyeti ile rant ilişkileri konusunda yerleşik âdetleri sarsacağının korkusu içindeydiler, ileride göreceğimiz gibi, din savaşları Zamanında Fransız köylülerinin tutumu böyle oldu. Buna karşı, soylularla Kilisenin senyörleri rant ve toprak konusunda köylülere karşı mücadeleye başladıklarında, bir başka deyişle,

toprak sahibi sınıflar, yerleşik tarım rejimini kendi yararlarına bozmayı istediklerinde, köylüler, halkçı reforma etkin olarak katılmaya hazırdılar; çünkü, geleneksel haklarını daha iyi savunabilmek için, onda ideolojik bir destek bulacakları umudundaydılar.

Reformun, esas olarak, sosyo-ekonomik ve siyasal öncülleri ile, hareketin başladığı sırada güçlerin dağılımı bunlardı işte.

REFORM VE HÜMANİZMA

Hümanizma, zaman bakımından Reform'dan öncedir: özü bakımından da. Bunlar, burjuva çağının sahnesinde ortaya çıkmış iki ideoloji biçimiydi ki, karşılıklı olarak birbirlerini etkilemiş ve XVI. yüzyılda Avrupa halklarının tüm manevî yaşamına damgalarını vurmuşlardır. Denebilir ki, Reform, **hümanist düşüncelerin**, geleneksel düşünce ve biçimlere alışkın **halk kitlelerinin anlayabileceği ses perdesine aktarılması**ydı.

Gerçekten, bu düşüncelere verilecek biçim, o devirde, dinsel olabilirdi ancak. Özellikle, Engels'in dediği gibi, Orta Çağ'da, «kitle, duygularını dinsel bir gıdayla besliyordu; böylece, coşkun bir harekete yol açmak için, kendi çıkarlarının dinsel bir rüküşlükle karşısına çıkması gerekiyordu». Bir başka deyişle, Reformun dili, tutkuları ve düşleri, hümanist ideolojinin ileri sürdüğü aynı sosyal ve ahlâkî amaç ve görüşleri saklıyordu örtüsü altında. Kısacası, reformcular ve hümanistler, aynı düşünsel gelişmeyi tanımamış kitlelere güveniyor; ve bunu yaparken de, kendine özgü bir dil ve bir simgeye başvuruyorlardı. Kimi, Kutsal Kitap'tan alıyordu bunları; kimi de Eski Yunan ve Roma'nın pagan mirasından. Kuşkusuz, kültürel ve tarihsel planda, ayırımlar pek büyüktü; çünkü, her iki halde de, halkın manevî gelişimi, birbirinden bütünüyle farklı bir yol izlemişti. Ancak, sosyal ve ahlâkî planda, bu iki ideoloji biçiminin ortak birçok yanları vardı. Her iki halde de, burjuva bireyciliği, korporatif rejimin engellerini karşısına almak zorunda kaldı; hareket etmek susuzluğu, seyretmekle zıtlaşıyor, kişiliğini dayatmak ve başarmak arzusu, sofulukla «iyi eylemler»de bulunmak isteği ile atbaşı gitmiyordu. Kısacası, burjuva ahlâk ve estetiği Katolikliğin ahlâk ve estetiğine çarpıyordu.

Hümanizma, **birçok görünüş altında**, Reformu hızlandırdı. Basımcılığın yayılması, kitapları, geniş kitlelerin eline verdi. XVI. yüzyılda, Basel'de, 16 basımevi vardı; Augsbourg'ta 20, Kolonya'da, 21, Nurenberg'te de 24. Nurenberg'te Coberger, 100 işçi çalıştırdığı 24 makinede basıyordu kitapları. Kitaplar Frankfurt. Salzburg, Nordlingen ve Ulm fuarlarında hayli

sürüm yapıyordu. XVI. yüzyılın ilk yarısında, Almanya'da dokuz üniversite açılmıştı (Viyana, Heidelberg, Erfurt, vb.). Bunun yanı sıra, büyük kütüphaneler kurmak, sanat eserleri toplamak hoş karşılanan bir şey oldu. Çeşitli ülkelerde, hümanistlerin halk diline kazandırdıkları Kutsa! Kitap çevirileri, hıristiyan kuralların bilimsel eleştirisine girişmek olanağını verdi; git gide daha fazla sayıda mümin İncil'i adayabiliyordu. Ama, aynı zamanda, yeni yorumlar da başgösterdi, bu arada kuşkular da. Yalnızca Almanya'da, Luther'in yaptığı çeviriden önce yirmi çeviri gün ışığına çıkmıştı. Bu olay, onun öğretisinin niçin öyle hızla yayıldığını -büyük ölçüde- açıklar bize: Kitleler, Kutsal Kitab'ın ailecek okunması yoluyla hazırlanmışlardı.

Son olarak, hümanistlerin, «İncil'in saflığı»ndan uzaklaştığından dolayı Kiliseye yönelttikleri saldırılar; bilgisizlikleri, ahlaksızlıkları, dünya işlerine dalmaları, sözlerindeki skolastik ve böbürlenme, giderek boş inançlara inanmalarından dolayı din hizmetlilerine karşı yapılan suçlamalar, müminlerin gözünde saygınlıklarını büyük ölçüde azaltmıştı hepsinin; o kadar ki, bu müminler, yeni bir Kilise vaazedenlerîn sözlerine kulak vereceklerdir çok geçmeden. XV. yüzyılda bir Alman hümanisti öyle yazar. «Manastır yapılacak zaman değildir artık, yakında onları yıkma dönemi açılacak». Alman hümanizmasının bir başka temsilcisi, Mutian Ruf da, -üstüne basa basa- şöyle der: «Rahiplerin söylediklerinden çok daha fazla, filozofların sözlerini değerlendirmesini öğrenin!». Kendisini dinleyenlere, hıristiyan dogması hakkındaki düşüncelerini gizlemeyi öğütlemekten başka bir şey yapamıyordu. Kendisi de, âyinlerdeki törenlerin dış görünüşlerindeki şatafata bakıp Katolik kiliseyi aşağılıyordu: «Kutsal Kitap'ta, diyordu, bir alay zırva vardır»». Ruf, ölü gömme törenlerini de reddediyordu.

Bu türden düşünceler ve görüşler, kafaları Reforma hazırlıyordu hiç kuşkusuz.

REFORM ÖNCESİNDE ROMA KİLİSESİ

Katolik Roma Kilisesinin, Avrupa feodalizminin siyasal sistemi içindeki durumu, XV. yüzyılın sonuna doğru köklü biçimde değişmişti. Onun, feodal parçalanma dönemi boyunca Avrupa dünyasının üstünde kendisine bir yer sağlamış olan merkezî niteliğinin, zamanla **merkezîleşmiş feodal monarşilerin güçlenişinde ciddî bir engel** olduğu oraya çıktı. Bununla beraber, Papalık, ne Kilisenin başı olmaktan vazgeçmeyi düşünüyordu, ne

de Avrupa’da en üstün senyör rolünü oynamaktan. Öyle olduğu için de, ülkelerin iç ve dış siyasal işlerine karışıyordu. İngiltere ile Fransa, Papalığın iddialarına az-buçuk karşı koymayı becermişlerdi; parçalanmış Almanya ile İtalya ise, istediği zaman pençesine alacağı birer ülke olarak duruyorlardı. Papalığın geçmişteki büyüklüğü, otoritesinin tartışılmaz niteliği, canlılığını yitirip silikleştiği ölçüde, Vatikan’la piskoposluk dairelerinde, insanların gözüne git gide daha batan şeyler vardı: Ahlaksal çürümüşlük, dinsel konularda sömürüp çıkar sağlama, eş-dost ve hısım-akraba kayırıcılığı. Katolik Kilise, **dev bir malî örgüt** haline gelmişti ve müminlerin saflığını sömürmek için fır dönüyordu. Vatikan’da işlemler öylesi bir hünerle yapılıyordu ki, onu, pek de yerinde olarak, Avrupa’lı bankerlerin ilk okulu olarak gösterebiliriz. Tüm Katolik dünya, bucaklara ayrılmış ve herbirinin başına da Papalığın gelirlerini toplayan tahsildarlar geçirilmişti.

Avrupa ülkelerinin Kilisece soygunu, en kaba boyutlarına ulaştı. Para sızdırmak için her bahaneye başvuruluyordu; gün geldi, inançlar tiksinti verecek biçimde kötüye kullanılır oldu. Ayin, gerçek bir ticaret işletmesi olup çıkmıştı. Papanın maliyecilerinin utanmazlığı, en açık biçimiyle, **günahların kilisece bağışlanması** (indulgence) ticaretinde gösteriyordu kendisini; devrin en hayasız aldatması bu idi. Birbirleriyle kıran kırana yarışan çeşitti manastırlar ve tarikatlar arasında, ermişlere tapma öylesine boyutlara erişti ki. İsa bile unutuldu. Ermişlerden arta kalan artıkları ululamaya gelen müminleri kendilerine çekmek için, manastırlar arasında gerçekten bir yarışmadır başladı. Saksonya’da Ermiş Anne manastırı 5000 kalıntı toplamıştı elinde; bunların arasında «İsa’nın doğduğu zaman içine konulduğu yemlikten gelen saman», «Bakire Meryem’in sütü», «gerçek haçtan bir parça»... da vardı.

Hümanizmanın doruğa çıktığı bir sırada, böylesi uygulamalar, pek doğaldır ki, tiksinti uyandırıyor ve protestolara yol açıyordu. Kilise, geçmişteki manevi egemenliğini yitirmişti. Skolastik, derin bir bunalım geçiriyordu. İmanı akılla haklı çıkarmak, giderek bilmeyi sınırlandırmak yerine, XVI. yüzyılın başlarından başlayarak, **akıl imanın karşısına çıktı, zincirlerinden kurtuldu ve** -en azından- bu dünya ile ilgili işlerde **bağımsızlığını ileri sürdü**. Kilise, boş inançların bir yığınıydı artık; aylak aylâk dolaşan, cahil ve açgözlü bir papaz güruhunun barınağıydı bu. Yeni bir çağın dayattığı sınavın üstesinden gelemezdi.

Bir reform, egemen sınıf bakımından bile kendisini dayatıyordu.

II
LUTHER'Cİ REFORM

XVI. yüzyıl burjuva reformunun habercisi **Martin Luther** (1483-1546) oldu.

MARTİN LUTHER

Luther. Saksonya'da Eisleben'de, hali vakti yerinde bir madenci ailesinde dünyaya geldi. Babası, kirayla birkaç eritme fırını ve Mansfield yakınında maden ocakları işletiyordu. Baba Luther'in oğlu için düşündüğü, hukuk mesleği idi. Ataerkil bir nitelik taşıyan ailede olsun, sert bir Katolik eğitimin yapıldığı okulda olsun, genç Martin'i bir reformcu olmaya yöneltecek hiçbir şey yoktu aslında. 1501'de, Erfurt Üniversitesine girer. Üniversitede. Occam yorumuna göre nominalizm pek modaydı; Luther, Occam'ın öğretisinden etkilendi. Bu öğretiye göre, yalnız ve yalnız iç dünyada duyulan Tanrı esini imana götürebilir ve tıkıl tanıtlayamazdı bunu. 1505'te Luther, felsefede ustadır: babasının esefle karşıladığı ilâhiyat mesleğini seçer. Augustin'lerin yanına girer. İlahiyat üstüne incelemeleri, hep nominalist öğretilerin etkisinde olmak üzere, birbirini izler. Occam, örneğin dindeki kutsallaştırma eylemlerinin bütünüyle manevî şeyler olduğunda ısrar ediyordu; böylece, Papa'nın dinsel otoritesine kuşku düşürüyor ve hıristiyan imanını kurtuluş öğretisinin bağrına yerleştiriyordu. 1509'da Luther, felsefe doktoru unvanını alır ve Wittenberg Üniversitesi'nde ders vermeye başlar. 1517 yılında, günahların kilisece bağışlanması belgesinin satışı konusunda Papalıkla arasında çıkan uyuşmazlıktan sonra, Luther, Katoliklikten git gide ayrılır ve 1520'de Roma'ya bağları kesin olarak kopar.

Papa da aforoz eder onu.

Luther'in öğretisi, kademe kademe gelişti; ama, dört dörtlük bir niteliğe kavuşamadı hiçbir zaman. Kutsal Kitabın günü geçmiş skolastik yorum biçimlerini reddederken, Luther, dogmaların tarihsel anlamına varabilmek için, gramer açısından ve tarihsel bir çözümlemeye gitti.

Luther'in öğretisinin dayandığı düşünce, **iman yoluyla aklanma** idi.

> *Katolik öğreti, bilindiği gibi, Tanrıyı, insan eylemlerinin yüce yargıcı olarak sunuyordu; ve, bu Tanrı, korkunç derecede soğuk ve kaygısızdı. Müminler, Tanrı korkusu içinde, kurtarıcı yanında şefaatte bulunsunlar diye, Bakire Meryem'e ya da ermişlere güvenip*

kendilerini bırakıyorlardı. Luther, şu görüşten hareket ediyordu: Mümin, ne denli az olursa olsun, Tanrıya yaklaşmakta mutlak olarak güçsüzdür. Sonsuz olarak yetkin Tanrıyla, ilk günahla lekelenmiş insan arasındaki zıtlık öylesine giderilemez durumdaydı ki, Luther, «ermişlik»e -ne ölçüde olursa olsun - ulaşmak yolunda her türlü girişime bir küfür olarak bakıyordu. Böylece, insanın kendisi, kendi kurtuluşu için hiçbir şey yapamaz: ve bu kurtuluş, iyi eylemleri için insana sunulmuş bir «ödül» de değildir. Kadiri mutlak, sonsuz derecede rahman ve rahim olan Tanrı kurtuluşa götürür; ve onun için insanın nitelik ve değerlerinin hiçbir hükmü yoktur İnsanlığın kurtuluşu. Tanrının oğlu İsa'nın, bütün insanlar adına acı çekmesiyle sağlanmıştır. Luther, müminden, bu özveriye, imanıyla katılmasını ister yalnız. Kurtuluş, sadece tanrısal yargılamanın bir sonucu olduğu için, müminin «güzel eylemler»i boşunadır. Kurtuluşu, bu iyi eylemlerde, yani kilise'nin kurallarına, giderek sofuluğun dış görünüşlerine uymada gören Katolikliğin 180 derece zıddıydı bu düşünce.

Böylece, iyi eylemlerin ödülü diye ortaya çıkan Katolik yorumunu reddederek, Luther, İncil'le ilgili kendi yorumunu yapar: Tanrının, katılmasını beklemeksizin, insana bahşettiği sonsuz yarlıgama, iman bile, bir değerlilik, bir onur değildir. Yeni bir «bağışlama» doğuyordu bundan. Tanrıdan gelen ve insanlara ruhbanın eliyle götürülen «bağışlama», Luther'in anladığı biçimiyle, müminin vicdanında sürekli hazır bir güç haline geliyordu; bu güç, yine kişide her zaman varlığını sürdüren ilk günahla mücadele etmesi olanağını sağlıyordu ona, giderek kurtuluşa erişmesini.

Luther'in öğretisi, -insanın Tanrı karşısındaki tutumu olan- imanı, müminin iç dünyasındaki bir durum, açıktan açığa ***bireysel bir iş*** *haline getiriyordu: Mümini, Kilise kurallarının tüm baskısından kurtarmak, çoğu kez külfetli ve masraflı iyi eylemlerde bulunmak borcundan, kısaca, imanı temsil eden Kilise'nin önünde «değerler»ini arttırmak borcundan azat etmekti bu. Ve sonra, iman, İsa'nın bütün insanlığın kurtuluşu adına çektiği acıya inanan mümine Tanrıca verildiğinden, Kilise, Tanrıyla mümin arasında tek aracı olduğunu ileri süremeyecekti artık; bunun gibi, ayinleri yönetenlere de, Tanrının bağışlamasını kabul edip, onu, Tanrıya ulaşması için günahkâra götüren tek hıristiyanlar olarak bakılamayacaktı bundan sonra.*

Luther'in Kilisesinde, rahibin yerine papaz geçmişti. Onun rolü, özel bir hazırlanışla, Tanrı kelâmını müminlere taşımaktı; ama, hiçbir şey, onu, inananlar topluluğunun öteki üyelerinin üstüne çıkaramazdı.

Luther'ci ilahiyata göre, «Tanrı, insana doğrudan doğruya hitap eder»; onun kelâmını taşıyan da, Kutsal Kitap'tır. İkinci temel dogma çıkıyordu bu durumdan: ***Kutsal Kitap****,* ***İmanın tek kaynağıdır****. Kutsal geleneklerin yanılmaz olduğu gerçeğinin, bir başka deyişle, «Kilise Babalarının yazdıklarının reddedilmesi demekti bu; Konsil kararlarıyla. Papalık bildirilerinin de. Bütün bunlar, diyordu Luther, Katolik öğretinin söylediğinin tersine, yanılmazlıkları söz konusu olmayan insanların eseridir. Bu yazılarda, böylece havli yanlış, hâttâ dine aykırılıklar vardı Bu sonuçlar. Katolik Kilisesinin geleceği için* pek *çarpıcı idi; çünkü, Katolik uygulamada. Kutsal Kitabın uygun görmediği, haklı çıkarmadığı her şeyi reddediyordu. Ona, Protestan Kilise denmesi de bu yüzdendir. Luther'cilik ermişlere, suretlere tapmayı, diz çöküp yalvarmayı ve haç çıkarmayı, mihrabı ve çileyi reddediyordu*

Bununla beraber, Luther'cilik, dinsel bireyciliği mantıksal sonucuna götürmüyor, yani dış görünüşten başka bir şey olmayan, bir din kurumu olarak **Kiliseyi yadsımaya gitmiyordu**; Kilisenin müminin kurtuluşundaki rolü üzerine olan tartışmayı çözülmemiş bir halde bırakıyordu. Yedi kutsal eylemden üçünü saklı tutuyordu: Vaftiz. İsa'nın etini ve kanını temsil etmek üzere, ekmek ve şarap kullanılarak yapılan kutsallama ayini ve tövbe idi bunlar.

LUTHER'İN SOSYAL VE SİYASAL GÖRÜŞLERİ

Reformu, yalnız Kilise ile sınırlandırmayı istediği için, Luther'e göre, «**hıristiyan özgürlüğü**», imanın bir parçasıdır; imanın ise, dünyasal toplum umurunda değildir. Hıristiyan özgürlük ise, onun yorumuna göre, her hıristiyanın, kişisel inancına dayanarak, kendi Tanrısına doğrudan doğruya «yakınlaşması»ndan başka bir şey değildir. Dünyasal konular bakımından ise, o, iktidarda bulunanlara, tam bir alçakgönüllülükle boyun eğmelidir; çünkü, bu iktidar sahiplerini, «Tanrı, hoşgörüyle karşılar». Luther, biraz sert de olsa, halkı okşayıcı tüm belagatini, papazlara karşı yönetir: Kudas ayininde Kilise çanağını müminlerden esirgediği için, Hıristiyan özgürlüğünü yüzyıllar boyunca çiğnemekle suçlar onları; günah çıkarmayı

ruhbanın tekeline sokmak, giderek günahların bağışlanmasını pişmanlıktan önceye almakla bir de. Ne var ki, aynı zamanda, tüm umutlarını da, Kilise'yi Roma'nın vesayetinden kurtarabilecek güç olarak, İmparatora, prenslere ve şövalyelere bağlar. Onların yaptıkları baskı ise, Luther'in gözünde hıristiyan özgürlüğünü hiç de sınırlandırmıyordu.

1520 yılında yayınladığı, *Hıristiyan Özgürlüğü Üstüne Küçük Kitap* adlı yergisinde, Luther, bu özgürlüğün, başkasına hizmet zorunluğundan kurtulma olarak yorumlanmaması gerektiğinin altını çizer. *Dünyasal Otorite* (1532) adlı eserinde, Luther, iki düzene, dünyasal düzenle manevî düzene ilişkin öğretisini açıklar. Dünyasal olan, manevî olana hizmet etmekle beraber, ilâhî hukuka değil, doğal hukuka girer o; böylece, hıristiyan özgürlüğün ilkeleri, asıl anlamlarıyla, ona uygulanmazlar. Luther, daha da ileri giderek, hıristiyandan, **dünyasal otoriteye boyun eğmeyi** istiyordu; çünkü, yetkin olmasa, hatta haksız da olsa, dünyasal düzen, manevî özgürlüğe olanak sağlar; hıristiyan düzene hizmet eder. Luther, vicdanı (iman), dindarlığın dış görünümü bakımından kurtarıyor, ama bir toplumun üyesi, bir İçişi olarak, insanı, kurulu dünyasal düzenin boyunduruğu altına sokuyordu.

LUTHERCI REFORMUN BELLİ BAŞLI AŞAMALARI VE TARİHSEL SONUCU

Başlarda, inanmış bir Katolik olarak, Luther, Roma ile bir kopuşu hiç de düşünmüyordu. Ancak, Alman toplumunun çeşitli katmanlarınca uzun bir tarihten beri beklenen söz bir kez ağızdan çıkınca, bir sosyal güç haline geldi ve Luther'i de arkasından sürükledi; ne var ki, o, duraksamasız girmedi bu yola, çünkü sonuçlarından korkuyordu. Tarihin cilvesi şurada ki. «şimşeği çakıp», Almanya'nın tanıdığı en büyük devrimci fırtınayı koparma, yaradılıştan pısırık ve görüşleri bakımından pek tutucu olan Luther'e düştü.

Kısaca anlatalım gelişmeleri.

1517'de Johannes Tetzel adında bir dominiken keşişi, yanında banker Fugger'in adamları, Wittenberg dolaylarında görülür; kıçını yırta yırta -çok affedersiniz! - Papa'nın günah bağışlama belgelerini satmaktadır. 31 Ekim 1517'de de, Luther, Wittenberg Üniversitesi Kilisesinin kapılarına **95 tez**'ini asıp, ilân eder. O sıralarda, Kilisenin kutsamaları, kural ve hiyerarşisi ile, tüm katolik inançlarını sürdürüyordu henüz: «Tanrı, yardımcısı rahibe bakmadan, kimsenin suçunu bağışlamaz!» diye yazıyordu

7’nci tezde; öteki tezlerde de, Papalığın otoritesini savunuyordu. Roma’dan ayrıldığı tek nokta, günahların bağışlanmasındaki uygulama üstündeydi. Şu düşünceyi ileri sürüyordu Luther: Kilise’nin görevi, günahları ertelemek değil, önlemektir; Papalığın günah bağışlamaları Tanrı korkusunu ortadan kaldırıyorsa, bundan da zararlı hiçbir şey olamazdı.

Ne var ki, Luther, Tanrı’nın bağışlamasının müminlere geçirilmesinde rahiplerin rolünü yadsımıştı daha önceden. İnsan, Tanrı esinini, rahiplerin yardımı olmaksızın kendi içinde duyar. Ruhban, müminleri yalnız yatıştırmakla görevli değildir; onlara korku da aşılmalıdırlar. Yoksulların ve bahtsızların yardımına koşmanın, bir bağışlama satın almaktan çok daha iyi olduğunu sokmalıdır hıristiyanların kafalarına: Biri, insanı daha iyi yapar; ama öteki, «cezasız kaldığı bilinci»ni aşılayarak daha kötü hale getirir. Tezlerinde Luther, özellikle Kilisece günahların bağışlanması uygulaması karşısındaki tutumuyla alt edilemez durumdaydı.

Luther, tezlerinin dar bir rahip çevresinde kalacağı inanandaydı; tersi oldu: Hemen Almancıya çevrildi bunlar ve alabildiğine yayıldı. Luther, bir zaman için, Katolik Roma Kilisesinin Almanya’da kazandığı önemden hoşnut olmayanların düşüncelerine egemen oldu: ve toplumda, bu Kiliseye karşı çıkma isteğini ortaklaşa duyan çeşitli katmanları kendine çeken bir kutup haline geldi.

Çok geçmedi, ilahiyatçılar ve yüksek rütbeli papazlar, Luther’e saldırmaya başladılar. Dört bir yandan suçlamalar geliyordu: Dinden sapmakla, Hus’çu olmakla suçluyorlardı onu. Luther, birçok kez durumunu aydınlatmak zorunda kaldı. Ne var ki, düşmanlarının saldırısı arttığı ölçüde, o da Roma çizgisinden ayrılıyordu git gide. 1518 yılının Ağustosunda, Roma’ya çağrıldı. Bu yolculuğun, ölüm ya da Vatikan’ın yeraltı hapishanelerinde ömür boyu hapis anlamına geldiğini biliyordu. Ancak, Luther, güçlü koruyucuların lütfuna uğradı. Saksonya Seçmeni Bilge Friedriche, Luther’in sorgusunun Almanya’da yapılması konusunda ısrar etti. Vatikan’ın görevlendirdiği Kardinal Caetani, bir görüşme için Augsburg’a geldi. Maximilien ölmüştü ve yeni imparator için eli kulağındaki seçim, Papa’yı ödün vermek zorunda bırakıyordu. Kardinal, Luther’in söylediklerini geri alması için çabaladı. Ancak Luther de, yanlış yolda olduğunun Kutsal Kitab’a dayanılarak tanıtlanmasını istedi ondan. Papa’nın elçisi, reformcuyu dinledikçe, karşısında, «kaşarlanmış ve tehlikeli bir sapkın»ın bulunduğu inancına varıyordu git gide. Luther de,

onu egemenliği altına almak kararını yürüttü günden güne ve Papa'nın hiç de yanılmaz olmadığını açıkladı.

Gece olduğunda, Luther, Papalık elçisinin vardığı sonucu beklemeksizin kenti terketti. Elçi ise, Seçmen'de, Luther'in Roma'ya teslim edilmesini boşuna deneyip durdu. Friedriche, sapkınlığın yansız bir yargıç ya da bir Konsilce tanıtlanmadıkça, kesinlikle reddetti bunu. Koruyucusunun sarsılmadan direndiğini gören Luther de, Almanya'dan kaçma tasarısından vazgeçti.

1519 yılı Haziranında Leipzig'te bir tartışma oldu. Aradan geçen zaman içinde, Luther de, tezlerinden kimini gözden geçirdi: Papalık iktidarının gerekli, hatta meşru olduğundan kuşkulanıyordu artık. Tartışmaya katılmak zorunda kaldığında, Papa'nın otoritesinin tanrısal hukuka değil -çünkü Kutsal Kitap böyle bir makam tanımıyordu- insanların koyduğu hukuka dayandığını, giderek Papa'nın hiç de yanılmaz olmadığını söyledi; Roma Kilisesinin, başkalar, üzerinde, kendisine emretmek hakkını veren hiçbir üstünlüğü olmadığını açıkladı; Konsillerin, yanılma tıynetlerinde olan insanlardan oluştuğu için, yanlış yapabileceklerini, yanlışlar da yaptıklarını belirtti; sonuç olarak, imana ilişkin her sorunda tek yüce makam vardı ona göre: Kutsal Kitap. Kendisinin Wyclif'in, Hus'un ve öteki sapkınların izleyicisi olduğu konusundaki suçlamalara karşı da, Luther, çoğu noktada onlar gibi düşündüğünü açıkladı. Luther, Papa'nın aforoz etme yetkisini de tartışıyordu; ona göre, Kilise, bir manevî topluluktu ve kimsenin de onun üzerinde otoritesi yoktu.

Leipzig tartışmasının belgeleri, bir sonuç çıkarılsın diye, Paris ve Erfurt Üniversitelerine gönderildi. Erfurt Üniversitesi, bu konuda yetersiz olduğunu söyledi; Sorbonne ise, yanıtını 1521 yılı Nisanına değin bekletti.

Oysa, Luther'in öğretisinin temel tezlerinin ete kemiğe bürünmesi de bu yıllar içerisinde oldu. Ne var ki, 1520 yılı Eylülünde, Papa, reformcuyu sapkın diye mahkûm eden kararını ilân ediyordu. 60 gün içinde, söylediklerini geri alması, yoksa aforoz edileceği belirtiliyordu bununla. Luther'in bütün yazdıkları, ateşte yakıldı. Luther de, gerilemeyi asla düşünmüyordu. Ünü halk arasında öylesine yaygınlaşmış ve otoritesi geniş kitlelerce öylesine tanınmıştı ki, bu türlü tehditlere pabuç bırakacak durumda değildi. Leipzig'te, Erfurt'ta, Viyana'da, Papalık kararının kopyaları parçalandı; başka yerlerde piskoposlar, halkın harekete geçmesinden korkarak, onu yayınlamadılar bile.

O tarihten başlayarak, Luther, Tanrı'nın bir aracı olarak görmeye başladı kendisini; Papa suretinde ortaya çıkmış olan Deccal'a ve Şeytan'ın ortağına karşı savaşmak amacıyla görevlendirilmişti. Roma Kilisesi, bir «haydut yuvası», «günahkârların en utanmazı», «günah diyarı» idi gözünde. Papa'nın saptadığı 60 günün sonunda, Luther, herkesin gözü önünde, Papalığı ve Kilise hiyerarşisini savunan yığınla eseri ve Papalık kararını yaktı.

Roma ile kopuş tamdı artık.

Aynı yıl, Luther'in, Reformun geleceği için pek önemli üç yeni kitabı yayınlandı. ***Alman Soylularına Bildiri*** *adını taşıyan birincisi, imparatoru, prensler, ve şövalyeleri, Kilisede reform yapmaya, yani Papanın iktidarını tasfiye etmeye çağırıyordu; görevlerini Almanya'daki başpiskoposlardan birine devrederek, Romanın uyguladığı sömürüden ülkeyi kurtarmaya da bir çağrıydı bu; ayrıca, kilise mallarının dünyasallaştırılmasını, manastır tarikatlarının feshedilmesini, rahiplere evlilik hakkının tanınmasını -Luther'in kendisi de 40 yaşındayken evlendi- ve, son olarak da, sapkınlık suçlamasıyla başlanmış koğuşturmalara son verilmesini istiyordu. Sapkınları, akla dayanan kanıtlarla yenmek gerekir diyordu, ateşle değil.*

İkinci yergi kitabı, 1520 yılında ***Babil Esareti*** *adıyla yayınlanır. Luther, o eserinde, bütün hıristiyanların olan Kilisede, hiyerarşiyi tekeline alarak, kutsamaların özündeki anlamı kararttığından dolayı Papalığı mahkûm eder. Hıristiyanların evrensel rahipliğini öğütler; çünkü, tüm Hıristiyanlar, kutsallığın simgelerine sahiptirler, der. Hepsi de rahip olduğundan, Kutsal Kitabı vaazetmek ve dinsel eylem ve işlemleri yönetmek için aralarından kimin ehil olduğunu kendilerinin belirlemeye hakları vardır. Papa, hırisriyanları, Kilisenin kutsal çağrılarıyla Kudas ayinini ellerinden aldığı için, yüzyıllar boyu kölelikte tutmuştur. Aslında, tek bir dinsel eylem vardır. İsa'ya iman ederek, günahların bağışlanması.*

Luther'in üçüncü yergi kitabı olan ***Hıristiyan Özgürlüğü****nü yukarıda belirttik.*

Luther'in öğretisi, böylece kesin biçimini alıyordu.

WORMS FERMANI

Henüz seçilmiş olan İmparator, ancak 1521 yılının başlarında Almanya’nın işlerine el atabildi. Bununla beraber. Kilise reformuna yönelik hareket, ülkede öylesine boyutlara varmıştı ki, düne kadar hâlâ meçhul olan keşiş Luther hakkında ne yapılması gerektiği sorunu, ulusal bir önem kazanmıştı İmparator için. Oysa, Şarlken’in Luther reformu karşısındaki tutumu, kimse için bir sır değildi; İmparator kesinlikle karşıydı ona. İmzasını taşıyan özel bir fermanla, Pay-Bas’dan, Luther’in bütün yazdıklarının yakılmasını istemişti. Papalık Büyükelçisi, Almanya’da da böyle hareket etmesini öğütlüyordu kendisine. İmparator, evrensel bir Kilise, İmparatorluğun bütünlüğünün başta gelen güvencesiyken, uçsuz bucaksız ülkesinde bir sapmaya hoşgörüyle bakabilir miydi zaten? Dahası, Papa’nın otoritesini azaltmak hoşuna gitse de, asıl düşü, bu otoriteyi yıkmak değil, kendine bağımlı kılmaktı. Kısacası, Almanya’da bu ulusal Kilise düşüncesi, politikasının yüksek amaçlarıyla çelişme halindeydi.

Bununla beraber, İmparator, Almanya da, prenslerin görüşlerini gözönünde tutmamazlık edemezdi. Reform düşüncesi ise, bu prensler arasında güçlü yandaşlar bulmuştu. Nitekim İmparator, Luther’in cezalandırılmadan önce dinlenilmesini isteyen Saksonya’lı Friedriche’in isteğine boyun eğmek zorunda kaldı. Luther, Worms’ta, birinci İmparatorluk Dieti’nin önüne çağrıldı. Kendisine, gidiş-dönüş yolculuk güvenliği sağlayan bir izin belgesi verildi. Ulrich von Hutten’in, İmparatorluk şövalyeleri adına kendisine önerdiği bir silahlı birliğin eşlik etmesini reddetti. Worms’a kadar, bütün bir yol boyunca, hattâ kentte, insanlar, yığınlar halinde yolu üstüne çıkıyorlardı. Luther, yaradılıştan pek cesur değildi; öyle de olsa, kendisine el uzatan prenslerin oluşturduğu Dietin huzuruna çıkış, cesaret verdi kendisine. Luther, 17 Nisan 1521’de, İmparatordun ve İmparatorluk ileri gelenlerinin huzuruna çıkarıldı. Kendisine, sapmadan vazgeçip geçmediği sorulduğunda şöyle dedi: «Yanlışlarım, Kutsal Kitap’la ya da akıl yoluyla ortaya konmadıkça, söylediklerimi geri alamam, almak da istemem. Tanrı yardımcım olsun. Amin!». Bu yanıttan öfkelenen İmparator, meclisi terketti; Luther ise, dostlarının alkışları arasında, evine döndü.

Bununla beraber, şunu da belirtmeli: Luther, Worms’ta, vicdan özgürlüğünü savunmadığı gibi, herkesin gerçeği dile getirme hakkını da savunmuş değildi; savunduğu, «keşfettiği» mutlak gerçekti ve Katoliklik,

kendi yandaşları indinde ne kadar yanılmaz olduğunu istiyorsa, o da, otoritelerin yardımıyla o kadar yanılmaz olmayı istiyordu.

26 Nisanda, Luther, Worms'u terkediyordu. Wittenberg yolu üzerinde, Thuringe ormanında, silahlı adamlar, Saksonya Seçicisinin oturduğu yere, Wartburg şatosuna kadar eşlik etmek üzere, kendisini bekliyorlardı. Luther, «şövalye George» adıyla, bir yıla yakın gizlendi orada.

1521 yılı Mayısında, bir İmparatorluk fermanı. Luther'i, otoritelerin emirlerini hiçe sayan bir sapkın olarak, kanun-dışı ilân etli. Ne var ki, reformcu, artık elin erişemeyeceği yerdeydi. Az sonra, İmparator, Almanya'yı, bir uzun zaman için terketti. Prensler, umurlarında bile olmayan İmparatora pek itaat etmeyi düşünmüyorlardı. Worms fermanı, ölü bir metin olarak kaldı. Reform, yolunda gidiyordu. Kalın duvarların arkasında kendini güven içinde duyan Luther, Kutsal Kitabı Latinceden Almancaya çevirmeye girişti. Çeviri, 1522 yılının Eylülünde yayınlandı; basılan 5000 nüsha iki ayda tükendi. Luther, bunu yaparken. Reformu güçlendirmeye katkıda bulunuyordu; öte yandan, Alman nesrinin yaratıcısı durumundaydı bu eserle.

Warlburg'ta, Luther'in, tutuculuğunun yanı sıra, halk kitlelerini Reformdan uzak tutma, giderek kendini prenslerin yoluna verme yolunda git gide artan arzusu alabildiğine ortaya çıktı. Reformcu kanatta da bir ayrılık başgösterdi. Luther, Reform konusunda, açıkça burjuvazinin ve prenslerin yanını tutuyordu; onların ise, amaçları, Roma Kilisesinden ayrılmak, hiyerarşiyi, giderek kültü yalınlaştırmak ve daha az pahalı kılmak ve son olarak da Kilise mülklerini dinden bağımsız hale getirmekle sınırlıydı. Reformun ılımlı kanadının, halk kitlelerinin istekleriyle ortak hiçbir yanı yoktu; yığınlar ise, Kilise'de değişikliğe giderken, sosyal düzeni altüst etmeyi, feodal rejimi, prenslerin özerkliklerini ve keyfiliklerini reforma tâbi tutmayı, bir yerde açıkça tasfiye etmeyi istiyorlardı. Luther'in, eline kalemi alıp da, Warburg'ta, *Hıristiyanların Başkaldırı ve Ayaklanmalardan Kaçınmalarına Çağrı*'yı yazmış olmasında şaşılacak hiçbir şey yoktur bu bakımdan.

Reformun yazgısını prenslerin otoritesine bağlıyordu kesin olarak.

III
HALKTAN GELEN REFORM

Luther'ci Reformun niteliği aydınlığa çıktığı ölçüde, köylü ve kentli halk muhalefetinin ondan kopmakta olduğu da açığa çıkıyordu.

Nasıl?

ANABATİSTLER

İlk işaret olarak, «**Zwickau Peygamberleri**» hareketini görüyoruz; başında da, esnaf loncasından Nicolas Storch vardır. «İman yoluyla aklanma» öğretisinden yola çıkarak, Luther'den çok daha ileri gittiler bunlar. Kutsamaların, ancak imanla Tanrı'nın bağlayıcılığını sağlayacağı gerçeğinden, «Zwickau Peygamberleri» şuna varıyorlardı: Vaftiz kutsaması, ancak erginlere uygulandığında bir değer taşır; böylece, gencecikken yapılmış olana ek olarak bir yeni vaftiz istiyorlardı. Onlara verilen «Anabatistler» adı da buradan geliyor *(ana* Grekçe yeniden demek, *baptizein de* suya batırılmış). Bunun gibi, müminin Tanrı'yla doğrudan doğruya ilişkiye girdiği düşüncesinden şunu çıkardılar: Her «ermiş» kişide Tanrısal vahye erişme yeteneği vardır. Onlara göre, gerçek, yalnız bilginlere ve ileri gelen kişilere değil, yoksullara ve bahtsızlara da kendini veriyordu; yaşayış biçimleri bakımından Tanrı'ya en yakın olanlar da bu sonunculardı zaten. Kim ki bu vahiyle aydınlanmıştır, kim ki ruhunda Tanrı'nın sesini duymuştur, ilahi kelâmı dünyaya yayabilecektir. İncil zamanındaki ilkel Hıristiyanlığın saflığına dönüş, «peygamberlik» yeteneğini doğuruyordu. Bir peygamberin vaazettiği yaşayan İncil, yazılı metinlerdeki «ölü harfler»den çok daha değerliydi.

Bu görüşlerin, sosyal planda, bu dünyanın önde gelenleri ve varlıklıları için topladığı tehlikeyi farketmek zor olmasa gerek. **Yoksul kitlelerin sosyal özlemleri**ne Tanrısal bir yaptırım sağlıyordu bu düşünceler. İsa'nın, ermişleriyle beraber, yeryüzünde «bin yıllık saltanatı»nı bekleyişin düşüncelerde ne denli canlı oluşuna bakarak, halktan gelen reformun, sosyal bir muhalefete, kitlelerin devrimci bir dönüşüm arzularına sıkı sıkıya bağlı olduğunu kolayca anlıyoruz. Böylesi bir bekleyiş içinde olanlar, zenginlerin ve güçlülerin yerle bir olacakları, dünyasal tahtların yıkılırken yoksulların da yükselecekleri devrin eli kulağında olduğuna da inanılıyordu. Bu düşsel inançlar, pek belirli sosyal eğilimlerin de tanığı: Yerleşik düzeni altüst etmek gerekiyordu.

THOMAS MUNZER

Halka dayalı Reformun başları arasında, en yetenekli ve en bilginlerinden biri **Thomas Munzer** (1490-1525) oldu.

Thomas Munzer, 1520 yılının başlarında, Luther'i, hâlâ bir örnek, Tanrı'nın çocuklarını yöneten bir meşale olarak görüyordu. Aradan bir yıl

geçmişti ki, 1521 başlarında, Reform hakkında kendi görüşünü formüllendiriyordu. «Peygamberler» gibi o da, Tanrı'yı kitaptan tanımanın yetersizliğine inanıyordu; Tanrı'yla doğrudan bir ilişki ona göre de gerekliydi. Bundan şuraya varıyordu: Dört dörtlük bir imanın tek kaynağı Kutsal Kitap değil, Tanrısal buyruklara göre yaşayan herkesin erişebileceği canlı bir vahiydi. İşte burada, Munzer'in Reformuyla Luther'in Reformu arasındaki temel farklılığı görüyoruz.

Luther, manevî ile cismani arasında mutlak bir ayrılık yapıyordu. Munzer, bu zıtlığı kaldırdı. Munzer, imanın ilgilendiği alanı sosyal ilişkilerin alanından ayırmadığı için, iman eyleminin manevî insanın değil, doğrudan insanın, toplumun bir üyesi olarak insanın eseri olmasını istiyordu. İman, ona göre, edilgin bir seyre dalış olmamalıydı: tersine, bütün bencil eğilimleri boğmaya yönelik gerçek bir etkinlikti o. İman, insanın, hemcinsine karşı yürürlükteki sosyal ilişkiler çerçevesi içinde duyduğu -sınırları belli- bir aşkın dile gelişi değildi: Munzer'in önerdiği eylem, genel iyiliğin zararına olarak, özel çıkarlara hizmet eden tüm sosyal ve siyasal kurumları sarsan eylemdi. Böylece, genel iyilik ve ortak çıkar ilkesini davranış kuralı olarak kabul eden yücelirdi; imansız, salt kendi bencil çıkarlarının arkasından koşup, onlar için yaşayan kişiydi.

Böylece soyut, tanınması olanaksız bir Tanrı yerine, Munzer, gerçek iman adına, «Tanrı hükümdarlığı» adını verdiği, haksever bir sosyal düzen ilkesini vaazediyordu. Engels'in de dediği gibi, «Munzer için, Tanrı hükümdarlığı, içinde hiçbir sınıf farklılığının, hiçbir özel mülkiyetin, toplumun üyelerinin karşısına dikilmiş yabancı, özerk hiçbir devlet iktidarının olmadığı bir toplumdan başka bir şey değildi».

Halka dayalı Reformun başı, Munzer'in ilahiyatıdır ki, feodalitenin ezdiği halk kitlelerinin özlemlerini dile getirdi, getirebildi. Yazgıya boyun eğme, ahlâkî yetkinliğe ulaşma, bir köşeye çekilip derin düşüncelere dalma değildi söylediği; **devrim** istiyordu, **dinsiz - imansız ezicilerin şiddet yoluyla yokedilmeleri**ydi önerdiği. Munzer'in öğretisinin bu görünüşünü özetlerken, Engels öyle der: »Yürürlükteki bütün iktidarlar, devrime boyun eğmiyor ve katılmayı reddediyorlarsa yıkılmalıdırlar: bütün çalışmalar ve mallar ortak hale getirilmelidir...» Munzer, daha o zamandan, dahice bir öngörüşle, haksever bir sosyal rejimin görünüşlerinden bazılarını farketmişti; kentteki ve kırsaldaki en yoksul halk katmanlarının akıllarından geçirdikleri -ister istemez bulanık- bir düşünceyi yansıttı. Ne var ki, uzak

bir gelecek hakkındaki bu pek sisli öngörü, onun öğretisinin temeli değildir; bu öğretinin temeli, **varolan feodal rejimi tartışmak**tır. «Bütün dünya bir büyük sarsıntıyı göze almalıdır, diye yazıyordu. İmansızların yerle bir olacakları ve kendi halinde insanların yükselecekleri gün gelecektir». Reform düşüncelerinin sosyal ilişkilere uygulanması, bu ilişkileri, »Tanrısal hukuk»un gereklerini halkçı bir yorum içinde değiştirmeye çağırma: Thomas Munzer'in öğretisinin ana düşüncesi budur. Almanya'da halka dayalı Reformun doruk noktası, 1525 yılındaki **Köylüler Savaşı** olacaktır.

Bunu ileride anlatacağız; sadece bir noktaya değinelim şimdi.

KÖYLÜLER SAVAŞININ YİTİRİLMESİNDEN SONRA ALMANYA'DA REFORM

Köylüler savaşındaki yenilgi, halktan gelen Reformun da yenilgisinin başlangıcını ilân ediyordu ve Lutherci Reformun geleceğini başarısız kılıyordu. Katolikliğe bağlı kalmış, Katolik Roma Kilisesinin kayıtsız-şartsız üstünlüğünü yeniden kurmak arzusundaki İmparatorla prensler, bu savaşın yol açtığı olaylardan yararlanmak eğilimindeydiler: Onları, sapkınlığın yayılmasının, devlet için yıkıcı ve ruh için zararlı ne tür sonuçlara vardığının bir «tanık»ı olarak göstermek istiyorlardı. Bununla beraber, prenslerin bir başka takımı ve daha güçlü olanları, daha önce Luther Reformundan alabildiğine yarar sağlamanın fırsatını yakalamış ve Kilisenin elinden mülklerini ve gelirlerini almışlardı. Bu prensler arasında, Toton Tarikatının başı ve Tarikat devletini dinden bağımsız bir dukalık haline getiren Saksonya Seçmenini görüyoruz; Hesse, Brandeburg, Schleswig-Holstein, Mansfield, Silezya ve Brunswick-Luneburg prensleri de bunlar arasındaydı. Hepsi de, 1525 ve 1528 yılları arasında Lutherciliği kabul etmişlerdi. Bunlardan her biri, piskoposluk görevlerini kendilerine mal ederek, prensliklerinde Kilisenin başı oluyorlardı. Onların, yerel toplulukları denetlemek amacıyla kurdukları «ziyaret komiteleri», prens iktidarının birer aracı oldular.

Reformdan doğan Kilise demokrasisi, zıddı bir sonuca vardı: Roma'dan kopan Kilise, prenslerin sultası altına girdi. Çok geçmeden, ruhanî çevrelerin işlerine göz kulak olsun diye seçtikleri denetimcilere istediklerini kabul ettiriyorlardı. Luther'ci Reformun örgütlenişinde ve yayılmasında bir büyük rol, Luther'in dostu **Philippe Melanchton'**a (1497-1560) düştü. Grekçeyi ve İbraniceyi derinliğine bilen bu büyük bilgin, Luther'in öğretimini sistemleştirmek için çok şey yaptı. Oysa, başkaldıran köylülerin

cellâtlarıyla Luther aynı saftaydılar. Papa'nın despotluğuna karşı vaazda bulunan adam, prenslerin despotluğunun avukatı oldu.

Bu döneme doğru, Luther Reformu, Almanya'nın sınırlarının dışına çıkıp, İsveç'e, Danimarka'ya, Norveç'e de sıçradı; Polonya'da, Macaristan'da, Avusturya'da da yığınla yandaş buldu kendine. Ne var ki, Reformculuğun ılımlı ve otoriter niteliği, kapitalist gelişme yolunda Almanya'dan çok daha ileriye gitmiş bulunan ülkelerin burjuvazisini doyurmuyordu.

Ona kendi vaazcıları gerekiyordu, buldu da.

IV

İSVİÇRE'DE REFORM

İsviçre'de Reform'un gelişmesini iyi anlayabilmek için, önce Konfederasyona bir göz atmak gerekir.

REFORM ÖNCESİNDE İSVİÇRE KONFEDERASYONU

İsviçre Konfederasyonunu oluşturan kantonlar, iki guruba ayrılıyordu: Birinci gurupta, Schwyz, Uri, Unterwald gibi -«Ormanlık» da denen-tarımsal kantonlar yer alıyordu; ikinci gurupta Zürich, Bâle, Berne gibi daha ileri (kentsel) kantonlar bulunuyordu. İlk gurupta, az gelişmiş feodal ilişkiler örtüsü altında, ortakçı ilişkiler varlıklarını sürdürüyorlardı. Siyasal üstünlük, az sayıdaki büyük toprak sahiplerinin oluşturduğu bir oligarşinin elindeydi. Ortaklığın üyelerinden büyük bir bölümünün varını yoğunu yitirmesinin sonucu olarak, çok sayıda «işe yaramayan eller» vardı. Kanton iktidarları, paralı askerler olarak kullanılsınlar diye, başka devletlerle sözleşme yapıp kişisel kazanç kaynağı haline getirdiler onları, Fransa'da hizmet eden havlı İsviçreli görüyoruz. İsviçreli piyadeye, en iyisi diye bakılıyordu Avrupa'da. Yoksulların kanı üstüne kurulu bu ticaret, ülke için bir afet olup çıktı; halkın en etkin bölümü bu uğurda mahvolup gidiyordu çünkü.

Kentsel kantonlar ise, ticaret, zanaat ve kredi merkezleriydiler. Alplerin ötesine götüren geçitler, İsviçre'yi, İtalya'ya ve Güney Almanya'ya bağlıyordu. Zürich, zanaatçılığın ve imalâthanelerin başlıca merkezlerinden biri oldu. Siyasal iktidar bakımından, kentsel kantonlar da birer oligarşiydiler; şu farkla ki, Zürich'te zenginleşmiş esnaf-ustalar kantonu yönetirken, Bâle ile Berne'de soylu ailelerdi bu yöneticiler. Pek doğal olarak, paralı asker ticareti, el emeği sıkıntısı çekilen kantonlarda alabildiğine sert bir muhalefetle karşılaşıyordu.

ULRİCH ZWİNGLİ

İsviçre’deki Reformun Almanya’daki ile hayli benzer yanları oldu. Papa karşıtı mayalaşma pek yaygın oldu orada ve Reform da, birbirinden ayrı kantonların içinde, siyasal parçalanmışlık koşullarında gerçekleşti. Yine Almanya’da olduğu gibi, orada da Reform, gerçek anlamda ilahiyatın çerçevesinin çabucak dışına taştı. Reforma ilgi duyan iktidarlar, başta yerel oligarşinin çıkarı adına olmak üzere, kendi siyasal, sosyal ve iktisadî amaçlarını gerçekleştirmenin bir aracı olarak bakıyorlardı ona. Bu Reform, **Ulrich Zvvingli**’nin (1484-1531) kişiliğinde pek yetkin bir baş da buldu kendine.

Hali vakti yerinde bir köylü ailesinin çocuğu olan Zwingli. Luther’den bir yıl sonra doğdu. Viyana Üniversitesi’nde okudu. Picco della Mirandola ile Rotterdam’lı Erasmus’un büyük etkisi altında kaldı. İsviçreliler adına Papa’nın hizmetinde bulunduğunda, paralı askerliğin manevî ve siyasal ne korkunç sonuçları olduğunu gözleriyle görebilme fırsatını elde etti; İsviçreli ileri gelenlerin yararına yürütülen bu uygulama, halka pek pahalıya oturuyor ve aziz evlâtları da bu yolda heder olup gidiyordu. Zwingli, top önüne sürülen bu insan ticaretinin, bu «kan bedeli»nin katıksız hasımı olup çıktı. 1521 yılında, Zürich’te piskoposluk kurulu üyesi oldu; ve Zürich de, paralı askerliğin -pek ağır misilleme cezası altında- yasaklandığı tek kantondu.

Zwingli, Luther’in yazdıklarını öğrenir öğrenmez, ateşli bir yayıcısı oldu onun. Perhize, günah çıkarmaya, keşişliğe, ayin musikisine ve dinsel suretlere karşı vaaza başladı. 1523’te. Zürich Belediye Meclisi, resmî olarak, Reformu gerçekleştirmekle görevlendirdi onu; esnaf kuruluşları da tam destek sağladılar kendisine. Suretler, heykeller, haçlar ve öteki süsler, tüm kanton kiliselerinden kaldırıldı. Freskolarla süslü duvarlar alçıyla sıvandı; ermişlerden kalan kutsal nesneler yerlere atıldı. Sunakların yerini, sıradan masalar aldı. Orglar kırılıp parçalandı, ayinlere son verildi. Kilise, bir dua evi, dinsel görevin yerine getirildiği, ilâhî kelâmın vaazedildiği bir yer oluyordu. Hacca gitme ve ayin alayları durduruldu; yılda yalnız dört dinsel bayram kabul edildi. Kilise, kaynaklarına dönüyordu. Manastır mülkleri dünyasallaştırıldı. Dinsel ve ahlâkî davranış kurallarını gözetip denetlemek üzere özel bir mahkeme kuruldu; evlilik işlerine de bakmakla yükümlüydü bu mahkeme.

İsviçre’nin zengin kantonlarıyla birçok İmparatorluk kentlerinde, Zwingli’nin Reformu’nun hayli izleyicisi oldu. Berne, 1528 yılında Reforma katıldı; çok geçmedi Basel ile Schaffhouse izledi onu (1529). 1528 yılında, Zwingli. *Gerçek ve Sahte Din Üstüne* adıyla, ilahiyatının ilk temel kitabını yayınladı. Öğretisi, gelenekten çok. Luther’cilik ya da Calvin’cilikle çerçevelenmişti. Uygulamaya daha çok ağırlık veren bir eğilimdeydi; Kutsal Kitap hakkında önerdiği yorum ise, daha aklî idi. Zwingli, bir yandan, kuddas töreninde ekmekle şarabın İsa peygamberin etiyle kanına dönüştüğünü ileri süren Katolik düşünceyi! Öte yandan dinsel işlemlerde İsa’nın gerçekten bulunduğuna inanan Luther’ci dogmayı reddediyordu. Ona göre, kuddas ayini. İsa’yı düşünmeye götüren simgesel bir eylemdi: ve müminlerle onu birleştiren manevi topluluğu gösteriyordu.

Son bir çözümlemede, Zwingli’nin önerdiği örgütleniş, Luther’ci kiliseninkinden daha demokratikti. Topluluğun, kendi vaazcılarını ve papazlarını seçme hakkı vardı: topluluğun temsilcileri, bölgenin en yüksek dinsel iktidarını üstleniyorlardı. Öşrün ödenmesi zorunlu olmaktan çıkarıldı.

Bununla beraber. Zwingli’nin Reformu, uygulamada, dinsel iktidarın Zürich’te kurulmasına yol açtı. Bu dinsel iktidar, cismanî ve manevî yetkileri elinde topladığı için, sivil ve siyasal konularda mutlak yetkili idi ve her şeyi keyfince yönetiyordu. Ormanlık bölgelerdeki kantonlar, Katolikliğe bağlı kaldılar ve çeşitli kantonlar arasındaki o pek eskilerden sürüp gelmiş siyasal uyuşmazlık dinsel bir nitelik aldı artık. Zürich’in ormanlık bölge kantonlarına karşı başlattığı savaşa, Zwingli bizzat katıldı; 1531 yılındaki Kappel savaşında da ölüm derecesinde yaralandı.

Zürich için yenilgiyle sonuçlanmıştı bu savaş.

V
CALVİN’Cİ REFORM

Luther’cilik Fransa’ya girmişti: ne var ki, orada genişliğine yayılamazdı. Başta, Papalığa karşı olan tutumu, çekiciliğinden hayli yitirmesine neden oluyordu: Fransız monarşisi, ülkeyi, Roma’nın yağmalamasından korumayı bilmişlerdi. Sonra, Luther’in «iman yoluyla aklanma» öğretisinin sonucu olan, kimi temel düşüncelerindeki yarım yamalak önlemler, Fransız «tiers-etat»sının pek etkin burjuva katmanını doyuracak durumda değildi; onun için yapılmamıştı çünkü. Öyle olunca da, burjuvazi, bir başka öğretide Protestanlığın yeni bir biçimini buldu.

Jean Calvin’in (1509-1564) öğretişiydi bu.

JEAN CALVIN

Geleceğin Reformcusu, Noyon (Picardie) piskoposluğunda bir görevlinin ailesinde dünyaya geldi. Calvin, Paris Üniversitesinde ilahiyat öğrenimi yaptı; arkasından, babasının arzusuna uyarak, önce Orleans'da, sonra da Bourges da hukuk öğrenimi gördü. Aynı zamanda, dilbilimde de büyük bir hazırlanış içindeydi; yunanca, latince ve ibranice öğreniyordu. 1530'dan önce, Calvin'in yaşamında, Reform davasına bağlanacağını gösteren hiçbir işaret yoktur. Böylesi bir dönüşümün birden olduğunu kendisi de yazacaktır sonra. 1534 yılında, Fransa'da, Protestanlara karşı zulüm başladığında, yaşamlarını kurtarmak için ülkelerini terkeden yığınla insan arasında Calvin'i de görüyoruz. Önce Strasbourg, sonra Basel olmak üzere, bu göç sırasında, ilahiyat üstüne temel eseri olan *Hıristiyan Dini Öğretimi'nin* ilk bölümünü de beraberinde taşıdığını gösteren belirtiler vardır; bu kitap, 1536 yılında Basel'de yayınlanacaktır ve yazarımız da 26 yaşındadır o sıralar. Kitap, I. François'ya bir hitapla başlar: Calvin, Protestanlara olan zulme bir son verilmesi için krala bir çağrıda bulunur onunla; çağrısına dayanak olarak da, görüşlerini ayrıntılı biçimde sergiler.

Luther'in yazdıklarıyla karşılaştırıldığında, *Hıristiyan Dini Öğretiminde* çok daha büyük bir mantıksal tutarlılık, daha akla dayanan bir düşünüş ve Hıristiyanlıktaki hümanist akımla da sıkı bir bağlılık görülür. Kilise Babalarından biri olan Ermiş Augustinus'un öğretisiyle, Orta Çağ skolastiklerinin ve kendi zamanındaki Katolik hümanistlerin bir bileşimidir bu. Açıktır ki, Luther'le Zwingli de bir yana bırakılmış değildir; Protestanlığın temellerini ayrıntılarıyla, ama bütün aydınlığıyla açıklama hünerinde onların etkisi açık.

> *Calvin, Duns Scot gibi, Tanrının mutlak ve tekelci egemenliğine iman etmekten yola çıkıyordu. Ve, buradan insanın, bütün eserleriyle, Tanrı gözünde mutlak liyakatsizliğine varıyordu. Böylece, mümüminin kurtuluşu mümkünse, yalnız ve yalnız Tanrının bağışlamasıyla olabilirdi bu. İsa, çektiği acıda, bütün insanlığın kurtuluşunu sağlamıştı; ve Tanrının esrarlı eylemi, günahkârları, cehennem azaplarından kurtarabilirdi.*
>
> *Ne var ki, Luther'in «İman yoluyla aklanma»sı yerine, Calvin'ci, öğretinin merkezinde,* ***Tanrının sevgili kulunun mutlak yazgısı*** *dogmasını buluyoruz. Ona göre, her insan, Tanrının keyfi bir*

kararıyla, yanılmaz bir biçimde, mezar ötesinde kurtarabilir ya da lanetlenebilir; kişisel çabalar ya da kilisenin katılması, tanrısal hükmü değiştirebilecek şeyler değildir. Bu yeğleme, kimi insanları Cehennemin ebedî azaplarına mahkûm ederken, kimi insanlara da Cennette kurtuluşu sağlar. Hangi nedenlere dayanıyor bu yeğleme? Bilemeyiz. Nasıl ki, ölümünden sonra her müminin başına neler geleceğini de bilemeyiz. Seçkin, bağışlamadan uzakta değildir; ve giriştiği her şey yalnız Tanrının yüceliği adınadır. Oysa cehennemlik kişi, göğü yatıştırmaz; bütün liyakatleri boşunadır. Kısacası, ***kurtuluş bir Tanrı bağışıdır****. Müminin böyle bir bağışa erişmesi konusundaki iradesi, bir işarettir yalnız; yoksa, kurtuluşun bir koşulu değildir. Calvin, mümini bütün dünyasal bağlardan kopararak ve yazgısını Tanrının o bilinmez iradesine bırakarak, imanı, alabildiğine bireyselleştirdi; oluşmakta olan burjuva toplumunun sosyal atomculuğunu yansıtıyordu bununla.*

XVI. yüzyılın bütün Reformcuları içinde, öğretisinde, -kuşkusuz mistik bir biçim altında- ilkel birikim döneminin temel niteliklerinden birini yansıtan Calvin'dir. Engels'in de belirttiği gibi, Calvin'in «yazgı öğretisi, yarışmacı ticaret dünyasında, başarı ve başarısızlığın, insanın etkinliğine ya da hünerine bağlı değil, tersine, onun denetiminin dışında bağımsız koşulların eseri olmasının, böylesi bir olayın dinsel plandaki anlatımı idi. Ne isteyenin iradesine bağlıydı bu koşullar, ne de çalışanın; üstün ve bilinmez iktisadî güçlerin insafına kalmış şeylerdi bunlar...». Böylece Calvin'cilik, **kapitalizmin özel bir gelişme gösterdiği ülkelerde** yayılmışsa, şaşılacak hiçbir yanı yoktur bunun.

Calvin, manevi otoritesi -şu ya da bu biçimde- müminin öteki dünyadaki yazgısını etkileyen Katolik Kiliseyle, Luther'den çok daha köklü bir kopuşa gitti. Luther'in Tanrısı aşktı, acıma ve bağışlamaydı; Calvin'inki ise, acımak bilmeyen yüce bir yargıç. Luther'i düşündüren temel sorun, insanın nasıl kurtuluşa erişebileceğiydi; Calvin'i uğraştıran ise başka: Calvin, insanın niçin kurtarılması gerektiğini bilmek istiyordu. Calvin'de ön plâna gelen, cezalandırmada acımasız olan Tanrı'nın sağ kolundan müminin duyacağı korkuydu; korku, pişmanlığa götürüyordu, ancak tek kurtuluş umudu olarak, İsa'nın bütün insanlığı kurtarmak üzere katlandığı özveri kalıyordu. Luther'in öğretisinde gördüğümüz Tanrısal acımanın yerini,

Calvin’de «kanun» almıştı. Buna uydurmalıdır mümin yaşamını. Luther’den farklı olarak, Calvin’in, «Tanrı’nın sevgili kulları»nın bir azınlık ve cehennemliklerin de çoğunluk olduğunu çıkarsamada, bir korkusu yoktur.

Aykırı gelecek söylemesi, yazgı öğretisi, umutsuzluk yaratmadı ve yazgıcılığa götürmedi insanları. Tam tersine, eşsiz bir güç akımına yol açtı; tüm yaşam, yeryüzündeki bütün görünüşleriyle, Tanrı’nın seçkin kullarından olmanın bir işareti olmalıydı. Calvin’den sonra gelenler, **yeryüzündeki görev öğretisini** formüllendirdiler. Tanrı’nın iradesi bilinemez olsa da, insan, öte dünyada kendisine nasıl bir gelecek sağlandığını, dünyadaki yaşamına göre, girişimlerindeki başarılarına göre keşfedebilirdi. Şuraya vardı bu düşünce: Maddî rahatlık, seçkinlerden olmanın bir işareti olmak gerekir, yoksulluk da lanete uğramışlığın. Bir başka deyişle, Calvin’ciliğin vaazettiği dindarlık, mümini, dünya işlerinden ayırmıyordu; tersine, insanın yeryüzünde gerçekleştirebileceği her girişim, «görev»i oluyor, Tanrı’nın yüceliğine bağlılık eylemine dönüşüyordu. Yükselen burjuvazinin. Calvin’ci öğretiyi, kazanç amacıyla yaptığı tüm şiddet ve gaspların dinsel yaptırımı olarak görmesi pek doğaldır. Calvin’cilik, kapitalist birikim uğrundaki her türlü alçaklık ve namussuzluğu olduğu kadar, yoksullara karşı horlamayı ve zalimliği de kutsallaştırıyordu.

Calvin’ci Kilise, yeni burjuva ahlâkını temsil ediyordu.

CALVİN’Cİ KİLİSE

Calvin, **dinsel bireyciliği**, Luther’den daha ileriye götürdü: Ona göre, her mümin, bütün gücünü, kişisel mutluluğa erişmek için kullanmalıydı. Kilisesi, Tanrı’nın seçkin kullarının Kilisesiydi; ruhban ortadan kaldırılmıştı bu Kilisede ve örgütlenişinde «cumhuriyetçi» ilkeler üstün geliyordu: Müminler, imana ilişkin tüm konularda, kendilerine yol gösterecek olanları kendileri seçiyorlardı; doğaldır ki, uygulamada bu, «en iyiler»in, giderek zenginlerin işiydi. Topluluk, papazın dışında, ihtiyar heyetini (presbyteriens) ve papaz çömezlerini (diyakos) seçiyordu. İhtiyar heyeti, topluluğun yönelimini üstleniyor, ötekiler sadaka işleriyle uğraşıyorlardı. Merkezi örgüt, 12 yaşlıyla 5 papazı içine alan bir kuruldu; bütün bunların hükümet görevi de vardı aynı zamanda. Merkezi örgülün. Kilise dışından bir çoğunluğu içine alması, devletin nasıl din erkine dayalı bir hale getirildiğini gösterir; Kilise, politikasının bir aracı yapıyordu devleti.

Calvin, Cenevre'ye davet edildi. Orada, resmî olmayan gerçek bir **dinerki** (teokrasi) kuruldu: Kilise, sınırsız bir cismanî iktidardan yararlanıyordu uygulamada. Belediye Meclisi, mutlak olarak kendisine bağımlıydı. Bir çeyrek yüzyıla yakın bir süre (1540-1564), aslında, Calvin yönetti kenti. Protestanlar arasındaki pek geniş ve tartışılmaz olan otoritesi, «Cenevre Papası» diye adlandırılmasına yol açtı. Bozguncu düşünceler karşısında, Calvin, hoşgörüsüz ve acımasızdı. Din ve mezhep seçme özgürlüğüne, Katolik Kilisede olduğu gibi, Protestan Kilise de yabancı kaldı; yığınla insan, sapkınlık suçlamasıyla öldürüldü, ya da ketten sürülüp çıkarıldı. Calvin, hümanist eğitimden geçtiği halde, bir büyük bilgini, **Michel Servet'**yi, kan dolaşımını gördü diye, ve üçübirlik dogmasını reddettiği, ayrıca Anabatistlere sempati beslediğinden dolayı, odun yığınları üstüne çıkarmakta duraksama göstermedi.

Calvin'in, kendisinin tutuculuğuna karşın, öğretisi öylesine bir **sosyal dinamizm** taşıyordu ki, Fransa'da iç savaşlar, Pay-Bas'daki devrim ile XVII. yüzyılda İngiltere'de burjuva devrimi, hep Calvin'cilik bayrağı altında ortaya çıktılar.

VI
İNGİLTERE'DE REFORM

Calvin'cilik Fransa'yı, Pay-Bas'yı ve İskoçya'yı sararken, İngiltere de, Roma'nın otoritesinden sıyrılıyordu. Ne var ki, İngiltere'de Reform, kendine özgü nitelikler gösterdi: Hareket, Almanya'da, Cenevre'de ya da Fransa'da olduğu gibi, kişilerin değil, hükümdarların eseri oldu. Öte yandan, Kral VIII. Henri, Roma'yla bağları koparıp Papa'nın otoritesini reddettikten sonra bile, Katolik öğretiye bağlı kaldı. Gerçi, çok geçmeden, Luther'ci ve Calvin'ci inançlar İngiltere'de de yayılacaktır; ancak, hiç biri ülkeyi bütünüyle egemenliğine alamayacaktır. Böylece, İngiltere'de Reform, **kendine özgü bir renk** kazanır: Yarı-katolik, yarı-protestandır o; Anglikanizm diye işte buna deniyor.

ROMA'YLA KOPUŞ VE SONUÇLARI

1509 yılından beri İngiltere kralı olan **VIII. Henri**, başlarda ateşli bir Katolikti; o kadar ki, 1521'de Luther'ci görüşle savaşmak amacıyla bir kitap bile yazmış ve, Papa da kendisine, İngiliz krallarının bugün de taşıdıkları, «imanın savunucusu» ünvanını vermişti. Ancak, 1527'de boşanmayı istedi: Eşi, Catherine d'Aragon, erkek evlât vermemişti kendisine; belki, asıl önemlisi, saraydaki kadınlardan Anne Boleyn'e abayı

yakmıştı ve, onunla evlenebilmesi için de, eşinden boşanması gerekiyordu. Papa, işi yokuşa sürdü: Catherine d'Aragon, Şarlken'in de teyzesi olduğu için, Papa, İmparatorun şimşeklerini üzerine çekmesinden korkuyordu bir yerde. VIII. Henri, altı yıl bekledikten sonra, işi bitirmek istedi: İngiliz ruhbanını, Papa'nın otoritesini reddetmeye ve kendisini dinsel şef olarak tanımaya zorladı; arkasından da, Canterbury arşöveği Thomas Cranmer'e, evliliğini bozdurttu ve Anne Boleyn'le evlenip İngiltere kraliçesi ilân etti onu (1533).

Aslında, İngiliz Kilisesinde, Roma'ya karşı bağımsız davranmanın uzun bir geleneği vardı: Orta Çağ'daki sapkınlıkların anısı, özellikle bir Wyclf'in tavrı, kimi çevrelerde canlılığını koruyordu; sonra, Hıristiyan hümanizmasının etkisi de, okumuş yazmış çevrelerde pek derindi. Papa, bu evliliği geçersiz ilân edince, kral da, Parlamentoya «Acte de Suprematie»yi oylattı (1534). Bu kanun, Papa'nın İngiltere Kilisesinin «tek ve en yüksek şefi» olarak tanıyordu. Arkasından, VIII. Henri, tarikatlara son verdi ve mallarına el koydu. O yıllarda, İngiltere'de, sekiz yüzden fazla manastır vardı, kimisi alabildiğine de zenginleşmişti. Kral, bu zenginliğin bir bölümünü kendisi için alıkoydu, geri kalanı ise satılığa çıkarıldı, bu manastır mallarının -yok pahasına- satışından yığınla aile yükünü tuttu; kral, bu parsadan soylulara da hayli şey ayırdığı için, onlar da harekete omuz verdiler.

Ne var ki, Papalıktan kopmuş da olsa, VIII. Henri, Katolik öğretiye bağlı kalıyordu. Böylece, dogmada hiçbir değişiklik yapmadı: «Altı Madde Kanunu» (1539), Papa'nın yüksek otoritesine olan inanç -kuşkusuz- bir yana, bütün Katolik inançları zorunlu kılıyordu. Kralın bu dinsel politikası, Protestanların olduğu kadar, Katoliklerin de saldırısına uğradı. Katolikler, ayrıcalıkla suçlarken onu, Protestanlar Katolik dogmaya bağlı kalmakla suçluyorlardı. VIII. Henri, zamanının hemen hemen çoğu insanı gibi hoşgörüsüz olduğundan, kendisi gibi düşünmeyenlere karşı pek amansız davrandı: Protestanları sapkın diye ateşte yaktırdı; Roma'ya bağlı kalanları ise, hain diye damgalayıp, ölüme mahkûm etti. Şansölyesi, ünlü Thomas Morus, aslında iyi bir Katolik olduğu halde, Acte de Suprematie'yi tanımayanlar arasındaydı; ölümü de bu yüzden oldu.

SONRAKİ GELİŞMELER VE ELİZABETH'İN REFORMU

VIII. Henri'nin ölümünden (1547) sonra, tahta, sırasıyla uç çocuğu geçti; ancak, her biri kendine özgü bir dinsel politika uyguladı uyruklarına.

Böylece, onbeş yıl içinde, İngilizler, üç kez din değiştirmek zorunda kaldılar.

Genç **VI. Edouard** (1547-1553) döneminde, Luther'ci, sonra da Calvin'ci görüşler yayıldı krallıkta: Ayin kaldırıldı, rahipler evlenebildiler, kiliselerde heykeller kırıldı.

Catherine d'Aragon'un kızı ve ateşli bir katolik olan **Marie Tudor**, krallığı katolikliğe sürükledi: Ayinler ve Papa'nın İngiltere üzerindeki otoritesi geri geldi. İspanya kralı II. Philippe'le evlenmesi, halkın pek gözünden düşürdü onu; tahta, baba bir kızkardeşi Elisabeth'i, giderek protestanlığı geçirmek için komplolar birbirini izledi. Kraliçe, sapkınlara karşı daha da zalimleşti o zaman; tarihte, «Kanlı Marie» diye anılması bu yüzdendir. Ne var ki, 1558'de öldü.

Yerine, Anne Boleyn'in kızı **Elisabeth** (1558-1603) geçti. Elisabeth, aslında babasının zamanındaki durumu yeniden kurmak arzusundaydı: İnanç ve törenlerinde katolik, ama Papanın otoritesinin yerine, hükümdarın otoritesinin bulunduğu bir Kilise. Ancak, protestan uyruklarına da güvenceler vermişi gerekiyordu: çünkü, onların desteği olmadan yönetemezdi: Gerçekten katolikler. VIII. Henri'nin Anne Boleyn'le evliliğinin Papaca hükümsüz sayılmış olmasından kalkarak, Elisabeth'in, taht üzerinde hiçbir hakkı olmadığını ileri sürüyorlardı.

Tahta çıkışından birkaç ay sonra. Elisabeth, Parlamentoda yeni bir «Acte de Suprematie» oylattı; bu kanun, krallıkta yüksek bir din otoritesi tanıyordu kendisine. Arkasından. «Tekbiçimcilik Kanunu», Calvin'ci rengi ağır basan resmi bir »Dualar Kitabı»nı zorunlu kılıyordu. Piskoposlar, bunu protesto ettiklerinde, Elisabeth, hepsinin işine son verdi: öyle ki, sonunda, yüksek ruhban, baştan aşağıya yenilenmiş oluyordu. Birkaç yıl sonra, 1563'te, İngiltere'nin dinsel öğretisini kesinlikle saptamaya karar verdi ve «Otuz Dokuz Madde Bildirisi»ni yayınladı. Bu belge, çoğu noktada katolik öğretiye ters düşüyordu: Yalnız Papa'nın otoritesini reddetmekle kalmıyor, başka şeyleri de reddediyordu; Katolikliğin kutsal saydığı yedi şeyden sadece ikisini kabul ediyor ve ekmek ve şarapla kutsallama ayinine (Eucharistie) Roma Kilisesinin verdiği anlamdan bambaşka bir anlam veriyordu. Bununla beraber, Elisabeth, Katoliklikten görkemli törenleri, -İngilizceye çevrilmiş olarak- duaları, ruhban giysisini, son olarak da ruhban mertebesini alıyordu.

Bütün bu belgeler, **Anglikanizm** denen, Hıristiyanlığın özel bir biçimini saptamışlardır ki, günümüze değin sürer.

Anglikanizm, **Katoliklikle Protestanlığın bir karışımı** olduğu için, doğal olarak, ne katolikleri hoşnut edebilirdi, ne de protestanları. Bunlar içinde Katolikler en tehlikeli olanlarıydı; çünkü, onların muhalefeti, yalnız dinsel değil, siyasaldı da. Onların gözünde, yukarıda da belirttiğimiz gibi. Elisabeth meşru bir hükümdar değildi: öyle olduğu için de, tahtı kuzini, İskoçya Kraliçesi **Marie Stuart**'a verilmeliydi. Marie Stuart, Calvin'ci John Knox'un vaazlarıyla bağnazlaşmış İskoçyalı uyruklarınca ülkeden kovulduğu için, İngiltere'ye sığınmıştı ve Elisabeth de kendisine mahpus olarak bakıyordu. İskoçya Kraliçesinin varlığı, İngiliz Katoliklerinde, tahta onu geçirip, Katolikliği diriltmek umudunu artırdı. Komplolarını çoğalttılar, hattâ başkaldırdıkları oldu: bunları, İspanya Kralı II. Philippe'le -Elisabeth'i aforoz etmiş (1570) olan- Papa da destekliyordu. O tarihlerden, özellikle de 1580'den sonra, Elisabeth'in gözünde, Katolikler birer haindi artık. Mezhepleri yasaklandı: onu, başka yasaklar izledi. Rahipler, özellikle Pay-Bas'dan ya da Fransa'dan Katolikliği vaaz etmek için kalkıp gizlice gelen Cizvitler, ağır işkencelere tâbi tutuldu. 1586'da, Marie Stuart'ın da bilgisiyle, birkaç Katoliğin düzenlediği yeni bir komplo ortaya çıkarılınca, Elisabeth, rakibinden kurtulmaya karar verdi: Marie, ölüme mahkûm edildi ve kafası kesildi (1587).

Gerçi, Katolikler, Anglikanizmi kabul edemezlerdi: ancak, İngiltere'de yaşayan Calvin'ciler de, onu kabul etmiyorlardı: Piskoposluk kurumunun sürdürülmesine, katolik dualara, ruhban giysilerine karşı çıkıp duruyorlardı: İngiltere Kilisesini, içindeki «Papacı putperestlik»ten «arındırma»yı istiyorlardı. Onlara, «arındırıcılar» anlamına Püritenler denmesi de bu yüzdendir. Ayrıca, «Acte de Suprematie»ye de karşı çıkıyorlardı; çünkü, onlara göre, bu belge, Kiliseyi hükümdarın kulu haline getiriyordu. Bu nedenle, Elisabeth, onları da başkaldıranlar olarak gördü. İngiliz Kilisesine -ya da onların deyimiyle (kanunla) yerleştirilmiş Kiliseye- çoğu kez yaptıkları pek sert saldırılara, Elisabeth, zulümle karşılık veriyordu. Püritanizm, yine de kırsal kesimlerdeki soylular arasında kendisine yandaşlar buldu; bunların kimisi Avam meclisinde üye idiler de. Püritenlerle Anglikanlar arasındaki uyuşmazlık, milletvekillerini hükümdara karşı çıkaracak ve, XVII. yüzyılda, İngiltere tarihinde, önemli bir rol oynayacaktır bu çatışma.

VII
KATOLİK TEPKİSİ

XVI. yüzyılın ortalarında, Reform hareketi öylesine başarılar kazanmıştı ki, dinsel olduğu kadar siyasal mücadele de onun üstüne yoğunlaştı. Roma, İngiltere'yi, İskoçya'yı, İskandinav ülkelerini, büyük bir bölümüyle Almanya'yı, Pay-Bas'yı yitirmişti; Reform, Fransa'ya girmişti, Polonya'ya ve Macaristan'a. Katolikler şunu anlamışlardı: Roma Kilisesi, Reforma karşı durmak ve eski durumunu yeniden elde etmek istiyorsa, saldırıya geçmeliydi.

Ne olabilirdi silahı?

Kilisenin içinde bir yenileşmeye gitmek; Avrupa toplumunun yeni koşullarına böyle uyabilirdi.

İLK ÖNLEMLER

1545'ten 1563 yılına kadar, çeşitli aralıklarla toplanan **Trento Konsili**'nin üstlendiği görev bu oldu. Çoğulculuk (geliri yüksek papazlık orunlarının tek elde toplanması) ile, yerinde bulunmayış (gerektirdiği görevleri yerine getirmeden kazançlı hizmetlerden yararlanma) ortadan kaldırıldı. Kilise yararlandırmaları yasaklandı, Papalık makamındaki insan sayısı azaltıldı; başpiskoposların kutsaması için ödemeye son verildi.

Özetle, Roma Kilisesi, dış görünüşteki bozukluklardan, en güven verici dayanaklarını bile mahkûm eden kötülüklerden sıyrılmaya karar vermişti. Mutlak monarşilere birtakım ödünler vermeye kadar gitti; Kilise mülklerinin -bir bölümüyle- dünyasallaştırmasını tanıdı ve Kilise görevlerine yapılan kimi atamaları denetleme yetkisi verdi hükümdarlara. Ancak, öte yandan, dogmaya, külte ve törenlere ilişkin konularda, Vatikan hiçbir ödün vermek istemedi. Trento Konsili, Protestanları bir kez daha sapkın diye mahkûm etti ve «Papa ile Konsillerin yanılmazlığı»nın yeniden altını çizdi. Papa, iman konusunda en yüce makam olarak kabul edildi. Külte ilişkin biçimlere dokunulmadı: Ayin, ermişlerle suretlere bağlılık, ermişlerden kalan kalıntılara saygı duyma olduğu gibi kaldı; rahiplerin bekârlığı kuralı sürdürüldü, keşişlik, büyük perhizler, bayramlar ve kutsal yerlere hacca gitmeler de. Bu «reform»dan, kendisine, dokunulmak şöyle dursun, Katolik Kilisede hiyerarşi merkezîleşti, Papaların mutlak otoritesine bağlı kılındı. Konsil, her tür basın-yayına sert bir sansür koymaya karar verdi ve müminlere okunması yasaklanan kitapların listesini (İndex) ilân etti.

Gericilik, git gide zenginleştirecektir bu listeyi.

Bununla beraber, bu Katolik saldırısı XVI. yüzyılın sonlarına değin, kimi başarılar kazandı: Reform, Polonya'da, Macaristan'da ve Pay-Bas'nın güneyinde yenilgiye uğradı. Feodal mutlakiyet, Avrupa'da -Hollanda'nın dışında- hâlâ sürüyordu. İktidardaki feodallerin devrimci hareketlere karşı olan tepkisi, Karşı-Reformla kucaklaşıp kaynaştı. Feodaller, kendi yaşamsal sınıf çıkarlarını Katoliklikle özdeleştirdiler git gide; öte yandan, «Protestan» adı da, yerleşik otoriteyi devirmeden yana olanla eşanlama gelmeye başladı.

CİZVİTLER TARİKATI

Katolikliğin düşmanlarına karşı mücadele etmek için yeni yöntemler gerekiyordu. Bir İspanyol soylusu olan **İgnace de Loyola**'nın yeni kurduğu **Cizvitler Tarikatı**, özel bir rol üstlendi. Tarikatın Anayasası ya da «İsa ortaklığı», 1540 yılında onaylandı. Öyle diyorlardı Cizvitler: Gerçek imanın düşmanlarıyla savaşmada her türlü yol mubahtır. Kurnaz ve kalleş bir taktik hazırlayıp uyguladılar ve, «amaç, araçları meşru kılar» ilkesini benimsedikleri için, eylemlerinde büyük bir esneklik gösterdiler. İncelmiş politikacılar ve diplomatlar, saray adamları, eğitici ve öğreticiler, hekimler olarak, manevî ve siyasal hemen bütün alanlara giriyorlardı. Ve her yerde, dine hizmet için durumlarından yararlanmayı biliyorlardı. Orta Çağ'ın manastır tarikatlarından farklı olarak, dünyayı terkedip, manastır duvarlarının arkasına çekilmek zorunda değillerdi; tersine, yine Kilisenin hizmetinde, dünyasal bir yaşam sürüyorlar, kibar takımı arasında hem de en kibar olmaya çalışıyorlardı. Silahları, pohpohlama, entrika çevirme, kara çalma, komplo, öldürme ya da zehirleme idi.

Tarikatın, alabildiğine merkezîleşmiş bir örgütlenişi oldu: Roma'da oturan bir general vardı başında; maiyetinde, kendisine en yakın olanlarla beraber, büyük bir gizlilik içinde tarikatın politikasını oluşturuyordu. Mutlak bir bağlılık andıyla bağlanmış olan İgnacienler, uysal araçlarıydılar bu politikanın. Öyle diyordu Loyola: «Ast rütbeden olan biri, üstüne, yüzükoyun ya da sırt üstüne de çevrilebilen bir ceset gibi uymalıdır». Cizvitler, Reformun her yanda zafere ulaşmadığı ülkeler (Almanya) kadar, zafere ulaşmak için hâlâ mücadele ettiği ülkelere (Fransa, Polonya) çevirdiler yüzlerini. Bu ülkelerde, Katolikliğin yeniden yerine oturması, büyük ölçüde onların eseridir. Kilisenin başı olarak Papaya bağlı ülkeleri genişletmek için, Cizvitler, eski ve yeni kıtada keşfedilen yeni ülkelere (Orta ve Güney Amerika, Hindistan, Hindi Çini, Çin ve Japonya) akın

ettiler. Amerika fatihlerinin (Konkistador) ve Avrupalı tacirlerin kendilerini kaptırdıkları şiddet, zulüm ve yağmayı ilâhî kelâm örtüyordu. Son olarak, genç beyin ve yürekleri ele geçirebilmek için, Cizvitler, eğitime büyük önem vermeye başladılar birden. Kilise içinde ve dışında, eğitimi tekellerine aldılar. Görevi, derin bilgili gençler yetiştirmek olan kollejler kurdular; Roma’ya körü körüne bağlı bu gençler, «İsa Ortaklığı»nın saflarını kabartacaklardı. Batı Avrupa’da Katolik tepkiyi temsil eden Cizvitler, -dinsel ya da dünyasal- hak mezhep dışı her tür okumaya, düşünce özgürlüğünün tüm belirtilerine ve ezilenler yönünden gelen bütün protesto girişimlerine kar$_{5}$ı alabildiğine bir mücadelenin içinde oldular. Cizvit adı bile, kalleş ve her türlü ilkeden yoksun, karanlıkçı ve sosyal ilerleme düşmanı kişinin eşanlamı olup çıktı.

BÖLÜM V
XVI. YÜZYILIN İLK YARISINDA ALMANYA VE KÖYLÜLER SAVAŞI

XVI. yüzyılın ilk çeyreği, Almanya'da, **Köylüler Savaşı** ile biter. 1524-1525 yıllarını içine alan bu savaş, Almanya'nın, giderek o yüzyıldaki Avrupa tarihinin en önemli olaylarından biridir. Köylüler savaşını iyice anlayabilmek için, önce o dönem Almanya'sına göz atmak gerekir.

Batı Avrupa'daki kimi ülkelerden farklı bir Almanya'dır bu.

I
XVI. YÜZYILIN İLK YARISINDA ALMANYA

Konuya, XV. yüzyılın sonlarıyla XVI. yüzyılın başlarında, Almanya'nın iktisadî tablosunu çizerek girelim.

XV. YÜZYILIN SONUYLA XVI. YÜZYILIN BAŞINDA ALMANYA'NIN İKTİSADİ GELİŞMESİ

XVI. yüzyılın başlarında, Almanya'da, **feodalizm** ve **servaj** egemendi. Halk, esas olarak, kırsal kesimde bağımlı köylülerle serilerden, kentlerde de lonca esnafından oluşuyordu. Bununla beraber, sanayide, kapitalist üretimin ilk öğelerinin geliştiğini görüyoruz. Dokumacılıkta ve maden sanayiinde, dağınık düzende imalâthane ortaya çıkmıştı; ve gerekli parayı bulmak bakımından da şöyle bir sistem üstüne kuruluydu: Tacir, zanaatçılara gerekli ham maddeyi sağlamayı ve mamul maddeyi piyasaya sürmeyi üstleniyordu. Öte yandan, dıştan bakıldığında bir bağımsızlığı sürdüren doğrudan üretici de, istifçi için çalışıyordu. Söz konusu sistem, özellikle tarım bölgelerinde yaygındı; bu bölgeler, korporatif engelleri tanımıyordu çünkü. Birçok yerde, bu zanaatçıların sömürülmesi ağırlık kazanmıştı ve nedeni de şuydu: istifçiler, bu esnafın ücretini, onların kendi ürettikleri maddelerle ödüyorlardı sık sık.

Kapitalist ilişkiler, **maden zenginliklerini işleyen sanayie** giriyordu. Almanya, çeşitli madenlerin üretimi bakımından, ön plânda gelen bir yer tutuyordu Avrupa'da. Teknik ilerleme (daha derinlere inen yeraltı geçitleri, pompalama ve havalandırma sistemleri), yatırımlarda hissedilir bir artmayı gerektiriyordu. Büyük girişimcilerle boy ölçüşmekten aciz küçük madenciler varlarını yoklarını yitiriyorlardı. Bir Fugger'ler, bir Welzer'ler, bir Hohsteter'ler, bir İmhoof'lar gibi büyük tacir ve bankacılar,

sermayelerini maden sanayiine yatırıyor, bunun için de, İmparator ya da prenslerden, madenleri işletme hakkını satın alıyorlardı. Bu tecim evleri, Avusturya, Bohemya ve Macaristan maden sanayisine de el atıyorlardı. Welzer'ler, Yeni Dünya'daki değerli madenlerin çıkarılmasını örgütlemeye de kalktılar. Maden ortaklıklarının kazançları, toplumun çeşitli katlarını sömürme sayesinde şişlikçe şişiyordu. Kimlerdi bu sömürülenler? Zanaatçılar, köylüler, işçiler. Bütün bu girişimler ve onların sonuçları, toplumdaki genel hıncı körükleyip duruyordu. Kentlerin orta burjuvazisi, tacirlerin ve bankacıların elindeki sermayelerin hacminin sınırlandırılmasını ve ticaret ortaklıklarının ayrıcalıklarının ortadan kaldırmasını istiyordu.

Almanya, dünya ticaretinin büyük yolları üstünde olmanın yararlarını hâlâ görüyordu. Yukarı Almanya kentlerinin, özellikle, Augsburg ve Nuremberg'in tacirleri, bu uluslararası ticaretten, büyük kazançlar sağlıyorlardı. Renan kentlerindeki ticaret pek yoğundu; Hansa'nın git gide çaptan düştüğü ülkenin kuzeyinde ise, çöküntü içindeydi bu.

Alman ekonomisinde kendini gösteren kapitalist öğeler, gelişmelerinde, **feodal engellerce** felce uğratılıyorlardı. Sanayi kentleri, feodallerle olan sıkı ilişkilerini sürdürüyorlardı. Ekonomide egemen olan aslında tarımdı hep. Franconie'de, Rotenburg halkının büyük çoğunluğu, kendini buna vermişti. Heilbronn kenti, esas olarak şarapçılıkla uğraşıyordu. Franconie'de ve Almanya'nın başka birkaç bölgesinde, kent halkının bir bölümü, feodal plânda bağımlı kalmıştı ve senyore edimde bulunuyorlardı. Eringen kentinin özgür sakinleri de yoktu uygulamada. Genel kural olarak, kentlerde toprak, prenslerin ve öteki önemsiz soyluların mülkiyetindeydi. Kent esnafını, korporasyonlar ilkesi yasaklanmış da olsa, korporatif kanunlar yönetiyordu.

Alman ekonomisindeki ilerleme, Pay-Bas, İngiltere ve İtalya'nın kimi eyaletlerindeki ekonomilere oranla gerideydi ve, çeşitli bölgelerde, tekdüze olmaktan da uzaktı; aralarında istikrarlı bağlar yoktu bu bölgelerin. Almanya'nın doğusuyla batısı birbirinden kopuktu bu anlamda. **Tek bir iktisadi merkez oluşmuş değildi** ve kimi eyaletler, dış pazarlarla, içerde aralarında olduğundan çok daha sıkı ilişki içindeydiler. Güney kentleri, İtalya kentleriyle yoğun ticaret ilişkileri vardı; Hansa Birliği, Baltık ve Kuzey Denizi ticaretini elinde tutuyordu.

Ticarî üretimdeki ilerleme, kurbanı köylüler olan feodal sömürünün düzeyini etkilemekten de geri kalmıyordu. Toprak sahipleri, mühletleri

azaltarak ve yükümlülükleri çoğaltarak, kesenekçilerin haklarını çiğniyorlardı. Kilise ve devlet, sömürü yükünü daha da ağırlaştırdılar. Yaklaşık hesaplara göre, bir köylü ailesi, ürününün ancak %36'sını elde edebiliyordu; geri kalanı ise şöyle bölüşülüyordu: %53 senyöre gidiyordu, %6.5 Kiliseye ve %4 de devlete. Kendilerine ürün karşılık gösterilerek ödünç vermiş olan tefeciler de sömürüyorlardı köylüleri ve ek bir pay alıyorlardı; tahıldaki fiyatları ayarlayan kent tacirleri de katılıyorlardı bu sömürüye.

Köylülerin çeşitli sızlanma ve yakınmalarından anlıyoruz ki, toprak sahipleri, eski edimleri durmadan çoğaltıyor ve yenilerini icat ediyorlardı. Köylüleri ezmek, ellerini keselerine uzatmak ya da mal olarak ödentiler sağlamak için her fırsattan yararlanıyorlardı: Toprakların satımı, miras, evlilik, vb. Güney-Batı Almanya'daki serflerin durumu özellikle ağırlaşmıştı. Feodaller, örfle yerleşmiş kuralları çiğniyor ve borçların miktarını arttırıyorlardı. Senyör tepkisi sınır tanımıyordu: Angaryalar, git gide daha ağırlaşmıştı, otlakların ve ortak ormanların kullanılması için yeni edimler gerekiyordu; kara ve su avcılığı yasaklanmıştı onlara.

Köylüler, efendilerinin kendilerini açlığa mahkûm ettiklerinden yakınıyorlardı.

XVI. YÜZYIL BAŞLARINDA ALMANYA'DA SİYASAL DURUM

İktisadi birliğin olmayışının **siyasal etkileri** oldu. İngiltere, Fransa ve Avrupa'nın kimi öteki ülkeleri merkezîleşmiş ulusal devletler olup çıktıkları halde, Almanya, hiçbir siyasal birliği olmayan, alabildiğine parçalanmış bir ülke durumundaydı. Kutsal Roma Germen imparatorluğu, Habsburgların üstün otoritesi altında, feodal prenslikleri, İmparatorluk şövalyelerini ve İmparatorluk kentlerini toplayan, istikrarı fazla olmayan siyasal bir yığıntı idi aslında. İmparatorun prensler üzerindeki iktidarı, bütünüyle sözde idi ve İmparatorluk maliyesi, ordusu ve idaresi diye bir şey yoktu. Büyük prenslerden her birinde olduğu gibi, İmparator da, miras yoluyla kendisine geçmiş malikânelerin sahibiydi; İmparator, yalnız bu topraklar üzerinde, bütün genişliğiyle kullanabilirdi iktidarını.

İmparatorluk, özerk prensliklerin oldukça gevşek bir birliğini temsil ediyordu uygulamada; bu prensliklerin, bir iç tutarlılığı vardı ve giderek merkezî gerçek monarşiler olup çıkmışlardı. Prensler, vergi topluyorlardı, kendi orduları vardı ve geniş bir görevli topluluğunu tutuyorlardı ellerinin altında. Topraklarını genişletme sevdasında oldukları için, aralarında sık sık

uyuşmazlıklar çıkıyordu ve İmparatora karşı savaşları destekledikleri de görülüyordu. Seçim yoluyla oluşan İmparatorluk iktidarı, geleneksel olarak **Habsburglar**'ın elindeydi. I. Maximilien'in ölümünde, Seçiciler 1519 yılında, onun torunu, **Şarlken**'i seçtiler Germen imparatoru olarak. Şarlken, İspanya'ya anası yoluyla mirasçı olmuştu. Uçsuz bucaksız toprakların sahibiydi: İmparatorluğu, Almanya'yı, Bohemya'yla beraber Avusturya'yı ve 1526 yılında katılmış Macaristan'ın bir bölümünü, İspanya'yı, Pay-Bas'yı, İtalya'nın bir bölümünü ve yeni bulunmuş kıtada, yani Amerika'da sömürgeleri içine alıyordu. Şarlken için Almanya, topraklarının bir parçasıydı ancak; İmparator olarak da, Habsburgların sürdürdükleri **evrensel egemenlik görüşlerini** destekliyordu. Böylesi bir politika, Almanya'da imparatorluk iktidarını, güçlendirmek şöyle dursun, altını oyuyor ve prensliklerin başına buyruk kesilmelerine katkıda bulunuyordu.

SOSYAL ÇELİŞMELERİN DERİNLEŞMESİ İLE SINIF MÜCADELESİNİN KESKİNLEŞMESİ

İktisadî ve siyasal birliğin yokluğu, bunun gibi ekonomide, geri ve yeni işletme biçimlerinin aynı zamanda bulunuşu, **sosyal ilişkilerde** -alabildiğine- gerginliğe yol açıyordu. Feodal toplumun bağrındaki köylülerle senyörleri karşı karşıya getiren zıtlığın yanı sıra, kapitalist gelişmenin ortaya çıkardığı yeni sosyal güçler arasında da uyuşmazlıklar patlak veriyordu. Aynı zamanda, sömürücü sınıfın çeşitli guruplarını birbiriyle çatıştıran sosyal mücadele de keskinleşiyordu.

Senyörlerin tepkisindeki güçlenişe karşı köylülerin mücadelesi, XV. yüzyılın sonlarından başlayarak bir genişlik kazanmıştı.

> ***Köylülerin gizli dernekleri*** *yürütüyordu bu mücadeleyi 1502 yılında, Spire piskoposluğunda, Bundshuh adlı gizli derneğin bir tertibi onaya çıkarıldı. Derneğin üyeleri, servajın ortadan kaldırılmasını, ödentilerin indirilmesini, dünyasallaştırılmış toprakların köylülere verilmesini istiyorlardı. Ulusal bir başkaldırının başına geçmenin hazırlığı içindeydiler ve merkezlerini de Bruchsal'da kurmuşlardı. Tertip onaya çıkarılınca, komplonun hazırlayıcısı* ***Joss Fritz*** *ile yoldaşlarından bir kaçı, kaçacak zamanı bulabildiler. Bundschuh'un başkaldırısını canlandırmak için. 1513 ve 1517 yıllarında yeni girişimler oldu. Bu kez, sosyal olduğu kadar siyasaldı*

da istekler: Prenslerin ortaya çıkardığı çok başlılığa son verilmesi ve, birleşmiş ve bölünmez bir monarşinin kurulması isteniyordu.

Köylülerin bir başka gizli demeği Wurtemberg'te kuruldu; ***Yoksul Konrad'ın tertibi*** *diye adlandırılır bu üyeleri. 1514 yılında, kentlilerle beraber Dük Ulrich'e karşı kararlı bir mücadelenin içine girdiler.*

Köylülerin eylemlerini, kentlerin halktan öğeleri ve çoğu kez küçük burjuvazi de destekliyordu. Yöneticiler arasında, köylü şeflerin dışında, burjuvazinin devrimci çevrelerinin temsilcileri de bulunuyordu. Ne var ki, burjuvazinin az güvenilir bir bağlaşık olduğu görüldü. Wurtemberg'te kentler, köylülerle birlikte harekete geçmişlerdi; ancak, Dük, malî hafifletme vaadinde bulunur bulunmazda, köylüleri bir güzel terketmişlerdi.

Köylü hareketinin yeniden başlaması, kentteki sınıf çelişmelerini belirginleştirecekti.

Kentliler senyörlere, piskoposlara ya da Kilise dışı önde gelenlere karşı mücadele ediyorlardı. Yönetici siyasal gücü, tacirlerin ve zanaatçıların yüksek tabakaları temsil ediyordu. Toplumun burjuva öğesi de onların arasından çıktı. Ne var ki, bu yükselen burjuvazi, tutarlı bir devrimci programı biçimlendirebilecek durumda değildi. Ülkenin birliğine ilişkin istemlerin yanı sıra, pek dar çaplı yerel çıkarlarla, küçük ayrıcalıkların ortaya çıkardığı sorunlar da kendini gösteriyordu. Bununla beraber, güney batı ile merkezlerdeki kentlerin çoğunda, burjuva öğeler, ele geçirdikleri siyasal iktidarı, zenginleşme yolunda kullanan soyluların egemenliğine karşı çıkıyorlardı.

Kent halkı içinde, sömürülen kitlelerle, hali vakti yerinde burjuvalar arasındaki zıtlık git gide keskinleşiyordu. Sağlamlığın ve işi sürdürme düşüncesinin eksikliği, örgütleşmenin bulunmayışı, kentliler için olduğu kadar köylüler için de vahim bir engeldi. Kentlerdeki aşağı-halk tabakası, sınıfını yitirmiş, feodal ve korporatif toplumun artığı, göz dolduran bir siyasal eylem kadar aşağılık bir ihanete de yatkın öğelerden oluşuyordu. Prensler, köylü ayaklanmalarını bastırmak için, ordularını da işte bu lümpen proletarya arasından topluyorlardı. Aşağı-halk tabakasının öteki bölümü, ebedî yoldaşlar, maden ve imalâthanelerin ücretli işçileri, toplumun devrimci gücünü temsil ediyordu. Halk ayaklanmasının şefleri, gerçekten devrimci kumaşa sahip insanlar da işte onlar arasından çıkıyordu.

XVI. yüzyılın tarihsel ortamında, Almanya’da soylular, sömürücü sınıfın mahkûm edilmiş bir zümresini temsil ediyorlardı. Soylular, ne iktisadî gelişmede bulabilmişlerdi yerlerini, ne idarî ve askerî organlarda. İmparatorluğun sefil durumu, İmparatorluk şövalyeliğinin derin çöküşünün bir nedeniydi; bu şövalye zümresi, prenslerin git gide güçlenişini de önleyememişlerdi zaten. Şövalyenin durumu, Kilisenin ya da laik senyörlerin malikânelerinde de pek iyi değildi; çünkü, bu çevreler, sürekli ordularını, ateşli silahlarla donanmış paralı piyadelerden oluşturuyorlardı ve kalabalık bir görevli zümresiyle çevriliydiler; bütün bunların sonucu olarak da soyluların hizmetinden vazgeçmenin çabası içindeydiler. Devrimci siyasal bir program belirlemekten aciz şövalyelik, kaçınılmaz olarak yok oluşuna gidiyordu. Ne var ki, siyasal etkinliğin kızışması karşısında, şövalyeler, bir muhalefet gücü oluşturdular; prenslerin keyfiliği ile Katolik kilisenin vesayetine karşı olan mücadeleye katıldılar.

Ortadaki durum, yalnız prenslerin ve kentlerdeki soylu ailelerin hoşuna gidiyordu. Ülkenin iktisadî ve siyasal bakımdan parçalanmışlığı, yerel zorbaları destekliyordu. İmparatorluk iktidarının güçsüzlüğü, onların işine yarıyordu; bu iktidar, onların halkı kendilerine bağımlı kılmalarını ve egemenliklerini güçlendirmelerini önleyebilecek durumda değildi pek. Prenslerin çıkarları, şövalyelerin, burjuvaların ve İmparatorun çıkarlarının yüz seksen derece karşısındaydı; ve her iki taraf da, kendine göre, durumunu değiştirmenin uğraşı içindeydiler.

KİLİSEYLE PAPALIĞA KARŞI ARTAN MUHALEFET. ALMAN HÜMANİZMASI

Siyasal bozukluktan ve İmparatorluk iktidarının zayıflığından yararlanan Papalık, Alman yüksek ruhban takımının da desteğiyle, Almanya’yı, **özel bir avlanma alanı** yapıp çıkmıştı; durmadan yeni gelirler sağlıyordu ondan. Roma’nın uyguladığı bu yağma, hem prenslerin, hem köylülerin hoşnutsuzluğuma karşılaşıyordu. Prensler ve küçük soylular, gelirlerini Papalıkla bölüşmek istemiyorlardı ve Kilisenin mallarının dünyasallaştırılmasına dayanarak, zenginleşme hesabı içindeydiler. Kilisenin, ölçüsü git gide artan haracının ağırlığını sırlında duyan köylülerle burjuvalara gelince, «ucuz» bir Kilise düşlüyorlardı. Öncü aydınlar, Katolik Kilisenin dayattığı ideolojik egemenlikle savaşıyor; dinle ilgisi olmayan kültürün ilerleyebilmesi adına, dogmatikle skolastiğin etkisine karşı çıkıyorlardı. Katolik olan evrensel bir monarşinin düşü arkasındaki

İmparator, yalnız o, siyasal bağlaşığı katolikliğin, giderek Papalığın etkisini sürdürmesinden yanaydı.

Katolik Kiliseye karşı muhalefet, ileri **aydın çevreler**'de kendini gösterdi önce; burjuvazinin ve soylulardan bir bölümünün çıkarlarını dile getiriyordu bunlar. Muhalefetteki bu düşünce, üniversite çevrelerinde toplaşmış Alman hümanistlerinin eserlerine damgasını vurdu. Bu hümanistler, çoğu ilerici düşüncelere sahip horalar, edebiyatçılar, orada burada dolaşan şairler ve vaızlardı.

Almanya'daki hümanistlerin matematikle doğa bilimlerine karşı ilgileri azdı. İlahiyat ve felsefe incelemelerine dalmış, çağlarının büyük sorunlarına çözümler arıyorlardı onlar da. Yazdıklarında ve söylediklerinde alabildiğine bir ılımlılık içindeydiler; yürürlükteki rejim hakkında en ufak bir eleştirinin ağızlarından çıkmasından korkuyorlardı. Gerçekliğe soyutlayarak bakıyorlardı ve halk kitlelerinin devrimci gücünden korkuyorlardı.

XVI. yüzyıl başlarındaki Alman hümanistlerini en çok etkileyen, Rotterdam'lı **Erasmus** (1466-1536) oldu.

Çağının en derin bilgili aydınlarından biridir o.

> *Erasmus, Hollanda'da Rotterdam'da doğdu: ilk öğrenimini bir manastır okulunda yaptı. Sonra, Paris Üniversitesi'ndeki dersleri izledi ve eski dillere merak sardı. Çeşitli tarihlerde Hollanda'da, Fransa'da, İngiltere'de ve İtalya'da yaşadı; Cambridge Üniversitesinde ders verdi ve Şarlken'in sarayında hizmet etti. Yaşamının sonlarında Basel'e geçti ve orada bilim ve edebiyata verdi kendini.*
>
> *Erasmus, asıl ününü, bir taşlama eseri olan* ***Deliliğe Övgü****'ye borçludur. Feodal toplumun sert bir yergisidir bu. Yazar, bu toplumun kötülüklerini sergileyip eleştirir onda ve tanınmış otoriteleri alaya alır. Delilik, yaptığı monologda, tüm sosyal ve dinsel âdetlerin kendisine bağımlı olduğunu söyler ve gerçek mutluluğu kendisinin verdiğini açıklar. Erasmus'un matrağından kimse kurtaramaz yakasını: Ne papalar, ne rahipler, ne krallar, ne prensler, ne de zengin tacirler. Kilise'nin, «rezil yaşamlarıyla İsa'yı katleden» inançsız Papalardan daha korkunç düşmanları olmadığını söyler bir yerde.*
>
> *Erasmus, aslında dini ve Katolik kilise'yi yadsımayı düşünmüyordu; onları daha yetkin ve etkin kılabilmek için,*

arındırmayı ve kemirip ve duran kötülüklerden kurtarmayı istiyordu yalnız. Sosyal ve siyasal düzen hakkındaki eleştirisi de melezdir. Asalak olduklarını yüzlerine vurup feodal efendilere karşı ağzına geleni söyler; öte yandan, «bedensel içgüdülerine göre yaşarlar» deyip halk kitlelerini horlar. Ülküsel olan, aydın seçkinlerden oluşan bir toplumdur ona göre. Edebî eserlerinde öylesine köktenci düşünceler dile getiren Erasmus, gerçek yaşama hükmeden efendileri koltukluyor ve devrimci mücadelenin her türlü görünümüne karşı çıkıyordu.

Alman hümanizmasının bir başka temsilcisinin, **Johannes Reuchlin**'in (1455-1522) etkinliğini nitelendiren de yine böyle uzlaşmacı bir tutumdur. Bu büyük dilci ve filozof, eski diller üstüne olan derin bilgisinden dolayı dünya çapında ün kazandı. Reuchlin de, Erasmus gibi, kendi fildişi kulesinden bakıyordu dünyaya: Ne çağının gereklerini anlamasına olanak verirdi bu, ne de Kiliseyle bir kopuşa götürebilirdi onu. Hümanist düşünceleri, katolik ahlâk ve dogmatikle uzlaştırma eğilimi içindeydi. Reuchlin, hümanist üniversite hocaları çevresinde, Hıristiyanlığı, dinsel dogmatik üstüne değil, edebiyatın ilk kaynaklarına dayandıran bir düşünür ve dilci olarak tutuldu ve rağbet gördü. İbranî eserlerini savunması, karanlıkçı katoliklere kaşı hümanistlerin yürüttükleri mücadelenin merkezine getirip oturttu onu.

1509 yılında. Hıristiyanlığı kabul etmiş bir Yahudi olan **Pfeterkorn**, bu Yahudi eserlerine karşı savaş açtı. Arkasından, Kolonya'lı ilâhiyatçılar, yasaklanmalarını öğütlediler bunların. Sorunu çözmek için Reuchlin'e başvuruldu. Bütün kitapların ayırım gözetmeden yok edilmeleri hakkındaki her türlü girişime kesinlikle karşı çıktı; Hıristiyan dininin incelenmesi için yararlı görüyordu onları, Sert bir edebî tartışmaya yol açtı bu ve Almanya'nın aydın çevreleri iki hasım cepheye bölündü: Bir yanda Reuchlin'ciler vardı, öte yanda Kolonya'lı ilâhiyatçıların yandaşları olan karanlıkçılar. İşte, Alman hümanist edebiyatının ünlü anıtı bu mücadele sırasında doğdu: Latince adı *Epistolae omscurorum virorum* olan *Karanlık İnsanların Mektupları.* Zır cahil ilâhiyatçılar üstüne bir yergi olan bu eseri, Erfurt'lu bir genç hümanist topluluğu kaleme almıştı; aralarından Ulrich von Hutten ve Crotus Rubianus özellikle bilinir. Okuyucu, üniversite rütbeleriyle donanmış kişilerin uzun bir geçidini seyreder onda: Hocalar,

olgunluk sınavını vermiş öğrenciler ve boş inançlı keşişler. Hepsi de, en boş ve anlamsız konular adına, akıl hocaları, Kolonya'lı ilâhiyatçı Ortuinus Gratius'tan öğüt alırlar; ve her defasında da, bilgisizliğin, ahmaklığın ve boş gururun örneğidir bunlar. Bu eser, önce bu karanlık kafaların bizzat kendilerinin yazdıkları olarak karşılandı ve, onların arasına varıncaya değin, geniş bir çevreye yayıldı. Büyük bir başarı kazandı bu yergi, alabildiğine yankılar yaptı; skolastiklere indirilmiş korkunç bir darbe oldu bu ve Alman hümanistlerinin düşüncelerinin de bir zaferi.

XVI. yüzyılın ilk yarısında parlayan ünlü hümanistler topluluğu arasında **Ulrich von Hutten** (1488-1523)'in önemli bir yeri var. Bir şövalye ailesinde doğdu Hutten ve bir manastırda papaz çömezi oldu; oradan yakasını sıyırdı gerçi, ancak yakınlarınca dışlanmakla sonuçlandı bu. Ondan sonra da, başıboş bir şair yaşamı sürdü. Zamanının en gürültülü edebî ve siyasal çatışmalarına katıldı ve Alman edebiyatında derin bir iz bıraktı. *Nemo* (kimse) adlı şiirinde, bilginin ve ahlâkın gerçek taşıyıcısı olarak Nemo'yu gösteriyordu; resmî bir durumu olmayan bir kişiydi bu. Hutten, eleştirisinin bütün mızraklarını Papalığa karşı yöneltiyordu. *Trias romana seu Vadiscus* adındaki diyalogda, Papalığın asalaklığını açıklayıp ilân ediyor ve onunla mücadeleye çağırıyordu insanları. Şöyle diyordu: «Boyun eğdirmek için üç şey yeterli Roma'ya: Şiddet, hile ve ikiyüzlülük... Üç şey düzeltebilir Roma'yı: Alman prenslerinin sertliği, Hıristiyanların hoşgörüsüzlüğü ve Türk orduları». Diyalogda bulunanların birinin ağzından, Papalığın tüm ilkelerini yerle bir etmeye, onları yazanlarla esin verenleri yok etmeye çağırıyordu. Hutten, Katolik Kilisenin amansız düşmanlarıyla, Reform yandaşlarını birbirine kenetliyordu böylece. Sınıfının bir insanı olarak da, tüm umutlarını, halkın eylemine değil, şövalyelerin silahlı bir başkaldırısına bağlıyordu.

Prensler arasında dağılmış bir iktidarın yıkıntıları üzerine kurulmuş merkezî bir soylular imparatorluğu.

Buydu siyasal ülküsü Hutten'in.

ALMANYA'DA KİTLESEL EYLEMLERDE REFORMUN ETKİLERİ, ŞÖVALYELER BAŞKALDIRISI

İçinde bulunulan durumun yaratığı hoşnutsuzluk ve Papalığa karşı duyulan kin, çok geçmedi, toplumun bütün katlarını sardı. Ülke, derin bir sosyal kaynaşmanın merkezi olup çıktı. Hafif bir parmak dokunması, açık bir mücadeleyi arkasından getirecekti. Martin Luther, 1517 yılında,

Papalığın «günah bağışlama» belgelerine karşı açtığı savaşla başlattı bunu. Başlarda, muhalefetteki tüm öğeler, Luther’i haklı buldukları için aralarında birleşmişlerdi; Luther de, Papalıkla kopuşu ve Katolik kilisenin reformunu istiyordu. Ne var ki, çok geçmeden, farklı çıkarlar yüzünden, sosyal güçler arasında ayrılıklar oldu. Soyluların, köylülerin, burjuvaların, kentlerdeki aşağı-halk tabakalarının, başlamış olan dinsel ve siyasal mücadele hakkında birbirinden farklı görüşleri vardı; ama, hepsi de, amaçlarına silah zoruyla varacaklarının bilinci içindeydiler.

İlk önce, **şövalyeler** oldu silaha sarılan (1522).

Almanya’da prenslerin egemenliğine son vermek için, Reformun yol açtığı halk hareketinden yararlanmak istediler. Şövalyelerin ayaklanmasına ideolojik yönden esin veren Ulrich von Hutten’le, soyluların askerî şefi, arkadaşı Franz von Sickingen oldu. Soylular, servaj üstüne kurulu tek ve bölünmez bir imparatorluk için mücadele ettiler; bu imparatorluğu, soylular, işe kimseyi katmadan yöneteceklerdi. Ne var ki, ezilen sınıfların katılımını hesapta tutmadıkları için, eylemleri başarısızlıkla sonuçlanacaktı isler istemez. Kent halkının bile desteğini sağlayamadılar. Prensler, ortaklaşa bir çabayla, şövalyeleri bozguna uğrattılar. Başkaldırının şeflerinden İmparator da yüz çevirdi. İmparatorluk orduları, prenslerin yardımına geldiler. Ayaklananların son kalesi, Sickingen şatosu, saldırıyla ele geçirildi ve yakılıp yıkıldı. Franz von Sickingen de ölenler arasındaydı. Hutten, hasta bir halde, İsviçre’ye kaçabildi ve orada birkaç ay sonra oldu.

Almanya’da sosyal hareket, Reform döneminde köylüler savaşıyla doruğuna çıkacaktır.

II
ALMANYA’DA KÖYLÜLER SAVAŞI

Luther’in, Kilise’yi, İncil’in anlayışına göre reforma tâbi tutmak yolundaki çağrısını köylüler duydular ve kendilerine göre yorumladılar. Thomas Munzer de, bir halk reformunu öğütlüyor; insan aklının canlı bir açıklanışı olarak gördüğü Tanrı kelâmına göre, tüm sosyal yaşamın kökten kurulmasını ileri sürüyordu.

Köylüler savaşı, feodal boyunduruğun özellikle ağır bastığı ve başkaldırıların daha önce sık sık olduğu Güney-Batı Almanya’da başladı.

KÖYLÜLER SAVAŞININ BAŞLANGIÇLARI

İsviçre’ye komşu olan bu ülke, keskin bir siyasal ve sosyal mücadeleye sahneydi. Zwingli’nin öğretisi, kendine uygun bir zemin bulmuştu orada;

Reformun en köktenci akımı olan Anabatistlik de, Munzer'in ve yandaşlarının propagandasının yankıları da büyük olmuştu.

Ayaklanma, 1524 yılı yazında, Yukarı-Ren üzerinde, Stuhlingen prensliğinde patlak verdi. Bir çok köyde, köylüler efendilerine karşı başkaldırdılar ve «yeni haksız vergiler»in kaldırılmasını istediler. Yukarı-Ren'le Yukarı-Tuna arasındaki yerlerde de izlendi bu örnek: Hegan'da, Klettgan'da, Baar'da ve Kara Ormanın güneyinde. Köylüler, efendilerine birbirine benzer istekleri ileri sürdüler. Genel bir başkaldırıyı önlemek amacıyla, feodaller, köylülerin şeflerini, ödünler vaadederek, görüşmeye çağırıyorlardı. Bu yoldan bir uzlaşmaya varıldı; ne var ki, devrimci kitlelerce reddedildi bu. Başkaldırı, 1524 yılının sonbaharında tüm Yukarı-Renani'yi sardı. Git gide örgütlü bir nitelik aldı; büyük bir bölümüyle, Anabatistlerle, Munzer ve yoldaşları etkiledi bunu. Munzer'in düşüncelerinin etkisinde pek kalmış olan Anabatist vaiz Balthazar Hubmayer'in kendisi de, o yılın yaz sonu ile sonbaharında Klettfan'da bulundu. Özel görevlileri, kentlerde ve köylerde yaygın bir etkinlikte bulundular. Bu vaizler, köylülerin yerel yakınmalarını, ortak bir program haline getirdiler. Halkın pek tuttuğu «Tanrısal hukuk» istemi, bir sosyal devrimi amaçlayan bir bildiri havasına bürünüyordu. 1524 yılı sonuyla 1525 yılı başlarında, ilk ortak devrimci program yayınlandı: **Mektup-makale** diye adlandırılır bu.

Köylülerin yerel istemlerine bir giriş olarak gösterilir sık sık.

Mektup-makale, köylüler savaşı boyunca ortaya konmuş bütün öteki programlardan farklı olarak, ödün ya da kısmi değişiklikler adına bir mücadeleye çağrı değildi: tersine, **siyasal ve sosyal düzenin yeni baştan kurulması**nı istiyordu ve sosyal hakkaniyet temelleri üstüne kurulu yeni toplum işte bu düzenden çıkacaktı. Onu kaleme alanlar, halkın çoğunluğunu sefalete ve yoksunluğa mahkûm eden yerleşik düzenin sürmesini olanaksız görüyorlardı; ve bu çağrı herkeseydi, başta da çalışan kitlelere: Tam ve evrensel bir eşitliğin ilkesine göre yaratılacak ortak bir iyiliğe yaşamlarını adamaları için bir Dernekte birleşmeleri isteniyordu. Elendiler, onlar da çağrılıyordu bu Derneğe: ona girip ortak yazgıyı paylaşmaları isteniyordu. Şatolarını ve saraylarını terketmeliydiler; gelip, herkes gibi kulübelerde yaşamalı, kamunun yararına bir işle uğraşmalı, tanrısal hukukun ilkelerine göre hakları olanla yetinmeliydiler. Reddederlerse bunu, Dernek aforozla cezalandıracaktı onları, yani toplumun boykotu ile karşılaşacaklardı.

Mektup-Makalenin yazarlarının düşüncesine göre, tek seçim vardı efendilerin önünde: Derneğin koşullarına uymak: yoksa, «paramparça» edileceklerdi. Baskının ve ihanetin ocakları olan tüm şatolar ve manastırlar hemen yerle bir edilmeliydiler. Mektup-makale, amansız devrimci bir mücadeleye çağırıyordu halkı ve ezenlerle her türlü uzlaşma düşüncesini reddediyordu. Sosyal ülkü olarak, mallarda tam eşitliğe dayalı bir toplum; siyasal ülkü olarak da, halkın sınırsız egemenliğine dayanan demokratik bir cumhuriyet öneriyordu.

Oysa, mektup-makale, ortak bir mücadelenin programı olmayacaktı. Başkaldırıyı yönetenler, çoğunlukla görüşmeye yatkındılar. Onların bu tulumlarından yararlanan feodaller ve kentlerdeki yüksek görevliler, ayaklananların başlarıyla sözleşmeler yapmaya hazırlanıyorlar, onları çevrelerinden soyutlamaya çalışıyorlardı. 1524 yılı Kasımında, Wilingen'de yüksek görevliler, Breg vadisindeki gurubun şefleriyle bir anlaşma yaptılar ve yakınma konusu yığınla şeyi ortadan kaldırmayı vaadettiler onlara. Ayaklananlar arasında anlaşmazlık başgösterdi; bundan yararlanan Wilingen yüksek görevlileri, Breg vadisi köylülerinin üstüne birden atıldılar ve ezdiler. Bu ilk yenilgi, köylülerin direnişini kırmak şöyle dursun, tam tersine, sıkı sıkıya birbirlerine bağlanmaya ve daha kararlı bir mücadele yürütmeye götürdü onları.

Yukarı-Ren ile Yukarı-Tuna köylülerinin eylemleri, çok geçmeden tüm Almanya'yı içine alacak ve ulusal bir niteliğe bürünecek olan büyük köylüler savaşının bir önsözü oldu. 1525 yılı başlarında, Yukarı-Suab köylüleri ayaklandılar; onları, az sonra, Franconie, Thuringe ve Saksonya'nın köylü kitlelerinin başkaldırısı izledi. Başkaldırı ocakları, üç büyük bölgeye yayıldılar; herbirinde de, halk kitlelerinin mücadelesi, kendine özgü bir niteliğe büründü.

Suab'da ve Kara Orman'da köylüler yalnız kaldılar mücadelelerinde: kentlerin desteğini görmediler. Dahası, Suab Birliğine giren İmparatorluk kentleri, ayaklananları dize getirmek için feodallere yardım ettiler. Gerçekten, kentlerde soylulara karşı güçlü bir muhalefet vardı: ne var ki, muhalefette olanlar, bu soyluları iktidardan uzaklaştırıp köylülerle gelip buluşabilecek durumda değildiler. Ilımlılardan oluşan bir çoğunluk, köylüleri yönetenler arasında üstünlük kazandı. Başkaldırının, sonunda yenilgiye varmasının temel nedenlerinden biri de bu oldu. Franconie'de köylüler, bir çok kentin ve -köylülerin mücadelesinden kendi yararlarına da

bir şey uman- şövalyelerin bir bölümünün desteğini elde ettiler. Köylülerin istemleri ikinci plâna itildi ve kent burjuvaları kendi programlarını öne çıkardılar. Ayaklanma, Saksonya ile Thuringen'de özellikle sert oldu. Köylü ve halktan kitleler, üstünlüğü elde ettiler: mücadeleyi gerçekten devrimci eğilimdeki şefler yönetiyordu çünkü.

Thomas Munzer ve yoldaşları.

SUAB VE KARA ORMAN KÖYLÜLERİNİN SAVAŞI 12 MADDE

Yukarı-Suab'da, başkaldırı, 1525 Şubatında kitlesel oldu.

Bir yakınmalar listesi düzenlemiş olan Kempten manastırı köylüleri, davalarına bir mahkemenin bakmasını reddettiler ve «**tanrısal hukuk**»u zorla yerleştirmek amacıyla silaha sarıldılar. Munzer'in devrimci partisinin giriştiği eylem yankılar yapıyordu. Kempten ihtilâlcilerine, yerel birliklerini kurmuş olan Allagan bölgesindeki malikânelerin köylüleri de gelip katıldılar. Başkaldırı, Yukarı-Suab'ı yaktı tutuşturdu. Sert vuruyordu köylüler: Efendilerinin egemenliğine kesinlikle son vermek umuduyla, şatolara ve manastırlara saldırıyor ve yakıp yıkıyorlardı. Bununla beraber, köylü birliklerin şefleri, mücadelenin yöntem ve amaçları bakımından birlik değillerdi aralarında; «tanrısal hukuk» anlayışları hayli farklıydı birbirlerinden. İçlerinde en kararlıları, Munzer'in öğretisine göre yorumluyorlardı onu; tam bir sosyal eşitliği kurmaya bir çağrı olmalıydı bu. Ilımlı olanlar ise, İsviçre'li reformcu Zwingli'ye bağlananların görüşüyle bakıyorlardı ona; servajın kaldırılmasıyla feodal boyunduruğun hafifletilmesi olmalıydı bu. Ne var ki, hareketin gelişmesi, ılımlıların hemen uzlaşma yoluna girmelerini engelledi.

1525 Martının başlarında, Yukarı-Suab köylülerinin belli başlı üç bölümü bir Hıristiyan Derneği oluşturdular; şefleri de Suab Birliği ile görüşmelere giriştiler. Bu Birlik, güçleri toplamak ve başkaldıranları ezmek için uygun zamanı kolluyordu. Böylece, köylülerin yerel yakınmalarını almışlardı ve görüşmelere temel olabilecek genel istemleri belirlemişlerdi: **12 Madde**'nin kökeni budur. Zwingli'nin görüşündeki vaazcılar, bunları, Kutsal Kitap'tan alıntılarla kanıtladılar.

12 Madde, özellikle girişi, köylülerin barışçı niyetlerini açığa vurur.

> *İlk iki madde, Kilise'de, köylülerin anladığı biçimiyle bir reform istiyordu: Papazlar serbestçe seçilebilmeli ve görevlerine son verilebilmeliydi; ayrıca papazlar da. İncil'i kendiliklerinden hiçbir*

ekleme yapmadan vaazetmeliydiler. Bu papazlara topluluk bakacaktı; giderler de, tahıl üzerinden alınacak bir «adil öşür» (büyük öşür) gelirinden karşılanacaktı; ayrıca köylüler, hayvanlar ve yemişler üzerinden ödenen «küçük öşür»ü vermeyi reddediyorlardı. Programlarında, ilk yerin, Kilise'de reforma ilişkin istemlere verilmiş olması, Almanya'da, Köylüler Savaşı ile Reform hareketi arasında nasıl sıkı bir bağın olduğunu gösterir bize. 3. madde, servajın -kayıtsız şartsız- kaldırılmasını istiyordu: Çünkü İsa, kendisini bütün insanlık adına feda ederek insanları kurtarmıştı. Yine buna dayanarak, köylüler, «ölüm hali» âdetine (ailenin başı öldüğünde arkaya bıraktığı malların bir bölümüne ya da tümüne el koyma) son verilmesini istiyorlardı. Öteki istemler daha ılımlıydılar: angaryaların ve ödentilerin azaltılması, haksız para cezalarının kaldırılması -Orman, otlak ve sular gibi- ortak malların kullanılmasına ilişkin hakların köylülere geri verilmesi Köylüler, feodal düzenin ve büyük toprak mülkiyetinin ortadan kaldırılmasını ileri sürmüyorlardı; istedikleri, kahırlarının hafifletilmesiydi yalnızca.

Bununla beraber, 12 Madde, çok ince ve nazik sorunlara değiniyordu; öyle olduğu için de, köylüler savaşının ortak programlarını oluşturdular. Ne var ki, başkaldıranların en devrimci olanları, bu ileri sürülenlerden hoşnut kalmak bir yana, bütün bunlara bir «asgari» olarak bakıyorlardı. Onlar için, son amaç. Mektup-maddede dile getirilen devrimci değişiklikleri gerçekleştirmekti.

Suab Birliği yöneticilerinin uyguladıkları erteleme ve görüşme taktiği, umulan sonuçları vermedi. Hıristiyan Derneği parçalanmadı. Silah elde mücadele kaçınılmazdı. Kentlerde aşağı-halk tabakaları, soyluların karşısına dikildiler. Siyasal altüst oluşların git gide ağır basan tehdidi karşısında, Suab Birliği, bunun sonucunda kentlerin desteğinden yoksun kalacağını gördüğü için, feodaller, acele davranmaya karar verdiler. Nisanın başlarında, ateşkes bozularak, Lig'teki birliklerin başı Georg Truchsess, Ulm yakınlarındaki Leipheim'de bulunan başkaldıranların kampına birdenbire saldırdı. Köylüler yenildiler; ancak, Yukarı-Suab'daki köylü güçlerin asıl topluluğuna karşı girişilen askerî eylemler başarısızlıkla sonuçlandı. Efendilerinin ihaneti, ihtiyatlı davranmayı öğretmişti köylülere. Başkaldırının ateşi hızla yayılıyordu.

Çok geçmedi, tüm Orta-Almanya tutuştu.

FRANCONİE’DE AYAKLANMA. HEİLBRONN PROGRAMI

1525 yılı ilkbaharında, Franconie’deki köylüler ayaklandılar. Daha kalabalık birlikler halinde birçok guruplar oluşturdular. İçlerinde en önemlisi, **Beyaz Birlik** diye adlananı burjuvazinin temsilcileri yönetiyordu: Meyhaneci Georg Metzler ile Wendel Hipler. Bu birliği oluşturan bölüklere ise devrimci eğilimde insanlar kumanda ediyorlardı. Neckar vadisi köylülerinin başında Jacklein Rohrbach adlı bir köylü vardı. **Kara Birlik** ise, varını yoğunu yitirmiş bir şövalyenin, Florian Geyer’in emrindeydi. Büyük bir kararlılık içinde hareket ediyordu bu iki birlik; ve her türlü uzlaşmayı reddediyorlardı. Rohrbach’ın kurduğu devrim mahkemesinin bir kararı gereğince, düşmanlıkların yolunu açmış olan Kont Ludwig von Hefenstein’la en yakın arkadaşları kurşuna dizildiler. Franconie’deki feodaller arasında panik yarattı bu ve, bir zaman için, bütün direniş felce uğradı. Ne var ki, başkaldırının yönetimi, hali vakti yerinde burjuvalardaydı: onlar da, hareketi çıkarlarına göre yönlendirmeyi bildiler.

Franconie olayları, Köylüler Savaşına, ilk burjuva devrimlerinin kimi renklerini vurdular.

Bununla beraber, başkaldırının gerçek değerlendirmesini yapabilmek için, onu harekete geçiren güçlerin neler olduğunu bilmek önemlidir. Daha yukarda söylemiştik: Franconie kentleri, -öteden beri- Almanya’nın en gelişmiş kentleri değildi, ve burjuva çevreler, orada. XVI. yüzyıldaki boyutlarıyla bile, -kelimenin dar anlamıyla- yükselen burjuva sınıfını temsil etmiyorlardı. Senyörlere bağımlı burjuvaların sayısı hâlâ da fazlaydı. Senyörlerin tepkisi şiddetini arttırdığından, köylüler kadar, bu burjuvalar da, artan baskıyı duyuyorlardı. Korporasyon ustaları, kendilerine üye olmayan zanaatçılara ve imalâthanelere engel olsun diye, korporatif kısıtlamaları daha da güçlendirmenin mücadelesini veriyorlardı. Pek doğal olarak, kentsel harekette, kapitalizme karşı eğilimler, kapitalist eğilimlerden daha az güçlü değildi.

Franconie burjuvalarının, **Heilbronn Programı** adıyla bilinen reformlar tasarısında dile getirdikleri isteklerin incelenmesinden çıkan bu. Bu programın yazarı, hareketin en tutarlı kişilerinden biri olan Wendel Hipler oldu. Soylu ve Hohenlohe kontunun eski şansölyesi bir aileden gelen Hipler, pek bilgiliydi ve geniş bir siyasal kültürü vardı. Engels, öyle der onun için: Hareketin tüm şefleri arasında «Wendel Hipler, devrin durumunu

-hiç kuşkusuz- en iyi anlayanıydı... ve modern burjuva toplumunu önceden görebiliyordu».

Heilbronn’un Programı, köylülerin istemlerini içermiyordu; sadece *İmparator III. Friedrich’in Reformu* adını taşıyan bir burjuva yergisinin anlayışı içinde, İmparatorluğun reform tasarısı ile, Kilise’nin reformuna ilişkin önerileri içine almaktaydı. Şu anlaşılmıştı: İmparatorluğun reformu sonuna erdirilmediği sürece, köylüler, efendilerine karşı borçlarını yerine getirmeye devam edeceklerdi. Burjuvaların feodal soylularla bir uzlaşmaya varma arzularını bütün açıklığıyla görürüz burada. Köylülerin borçlarından kurtulmalar, için ödeyecekleri miktar yirmi misline çıkarılmıştı: soyluların feodal rant üstündeki haklarını yitirmeleriyle uğradıkları zarar bol bol giderilmişti. Dinde reform sorunu, 12 Madde’de olduğu gibi, Heilbronn Programı’nda da önde bir yer tutuyordu. Bunda önemli noktalar, müminler topluluğu önünde, «kendiliğinden bir eklemede bulunmadan», İncil’i doğruca vaaz etmekle sorumlu olan papazların seçimi idi: bunun yanı sıra da, ruhbanın elinden cismani iktidarı almak, manastırları kapamak, manastırlarla ilgili olsun, askerî olsun tarikatlara son vermek ve Kilise’nin mülklerinin dünvevîleştirilmesiydi.

İmparatorluk reformu taslağı doğrudan doğruya prensleri hedef tutuyordu; onların iktidarına son vermek, gelirlerini ellerinden alarak. İmparatorluğun aylığa bağlanmış öteki soylu yüksek görevlileri arasına katmaktı amacı. Bu ise, prenslerin hoşuna gidecek bir şey değildi: ancak, varlarını yoklarını yitirmenin tehdit etliği şövalyelere bütünüyle uygundu. Program tasarısı, kast ayrıcalıklar, ilkesini reddetmeden, herkes için ortak bir «doğal ve tanrısal hukuk» yaratıyor ve işlenen suçlardan dolayı kanun önünde herkesin eşitliğini getiriyordu. Prenslik mahkemelerinde uygulanan Roma hukukuna son vermek ve aslında prenslerin mutlakiyetinin birer oyuncağı olan -Roma hukukunda uzman- bilgin hukukçuları kovmak da bir öneri idi. Ticari ilişkileri yüreklendirmek için, imparatorlukta tek bir paranın kullanılması, ağırlık ve ölçü sisteminin birleştirilmesi ve iç gümrüklerin ortadan kaldırılması öngörülüyordu. Ayrıca, burjuvazinin çıkarlarını korumak için, büyük sermayeyi sınırlandırmak ve ticaret tekellerine son vermek amacıyla önlemler önerilmişti: Ticarete yatırılan ana para 10.000 guldeni aşmayacaktı. Son olarak da, özellikle madenlerin işletilmesi ile ilgili kralî haklar ortadan kaldırılarak özgür girişimin gelişimi yüreklendirilmiş olacaktı.

Tasarı, burjuvazinin İmparatorlukta siyasal etkisini güvence altına almak istiyor ve özellikle İmparatorluk mahkemesindeki koltukların çoğunluğunu -16 koltuktan 10'unu- kentlerin temsilcilerine ayırmayı öneriyordu.

Bu burjuva programını 12 Maddeyle uzlaştırmak amacıyla, Heilbronn'da bir başka belge kabul edildi: **12 Madde Bildirisi.** Bu, köylülerin istemlerini kırpıp buduyor ve uygulamalarını da, İmparatorluk reformunun gerçekleştirilmesine kadar erteliyordu.

Hipler, başkaldırıyı örgütlemeye ve köylü saflarındaki kararsızlıkları önlemeye kalktı. Silaha sarılmış köylülerin savaş bitmeden birliklerini terk etmemeleri için söz vermelerini önerdi ve bir ücretli ordu kurma yolundaki tasarıyı destekledi. Kendi gözünde yönetici güç şövalyelerdi; köylü birliklerin yönetimini onlara bıraktı. Onun ısrarıyladır ki, Beyaz Birlik'in kumandası, soyluların başkaldırısına katılanlardan birine, şövalye Goetz von Berlichingen'e verildi. Kişisel çıkarlarını gerçekleştirmenin bir yoluydu bu, ve arkasından da, köylülerin davasına ihanet etti. Köylülerin ayaklanmasını, aslında onlara hasım güçlerin çıkarlarına tâbi tutma yolundaki bu politika, yenilgiyi kaçınılmaz kılıyordu.

SAKSONYA'DA VE THURİNGE'DE AYAKLANMA

Saksonya ile Thuringe'dedir ki, Köylüler Savaşı, örgütleniş ve kararlılıkta en yetkin örneğini ortaya koydu. Hareketin temel gücü, köylü ve aşağı-halk tabakalarıydı. Oradaki başkaldırıdır ki, tüm savaşın doruk noktası oldu. Hareketin merkezi, bir İmparatorluk kenti olan Mulhausen'di, şefi de Thomas Munzer.

1525 Şubatında, ülkenin güneyinde başkaldırı patlak verir vermez, Munzer, Thuringe'e geldi ve Mulhausen'de yerleşti. Yandaşlarının büyük etkisi vardı orada; çünkü, Anabatistlerle büyük bir anlaşma içinde hareket ediyorlar ve geniş bir demokratik harekete dayanıyorlardı. Uzun bir süreden beri oluşan siyasal değişiklik etkisini gösterdi ve soyluların üstünlüğüne son verdi. İktidar, halkın seçtiği sürekli bir kurulun eline geçti; Munzer de, bu kurulun ideolojik yöneticisi oldu. O ve arkadaşları, daha önce efendilerine karşı birçok kez direnmiş olan Thuringe madencilerini hareketin içine çekip almak için, büyük varlık gösterdiler. Aynı zamanda, merkezî ve Güney-Almanya'da başkaldırmış olanlarla ilişki kurdular; ve, uzlaşma yanlısı ılımlı öğeleri etkisiz hale getirdiler. Munzer'le yandaşları sayesinde, köylüler mücadelesi, Mektup-maddedeki istemler doğrultusunda devrimci ve köktenci bir niteliğe büründü git gide.

Görünüşe bakılırsa, Mulhausen'de, Munzer'in sosyal programını yürürlüğe koymak için tüm koşullar vardı. Ne var ki, aslında öyle değildi. Munzer'in, kendi görüşüne göre girişmesi gereken şeyler gerçekleşemez göründü ve yapabileceği her şey, geçmişteki eylemlerine zıt düşüyordu. Havada bir öğreti sahibi olarak kalmamak için, Munzer, olayların zorlamasıyla programından ve devrimci mücadelenin ivedi zorunluluklarının kendisine emrettiği şeylerden vazgeçti. «Mulhausen, az buçuk demokratik anayasası... ve yoksulların imdadına koşan -aceleyle düşünülmüş- sistemiyle, özgür, cumhuriyetçi bir kent olarak kaldı». Bununla beraber, unutulmamalı ki, Mulhausen devrimci hükümeti, hemen hemen üç ay sürdü ve prens ordularıyla kesin bir çatışmaya girmek amacıyla yapılan hazırlık çalışmalarında etkisi oldu.

KÖYLÜLERİN EZİLMESİ

Başkaldırının böylesi boyutlara ulaşabileceğini beklemedikleri için, feodallerin cesaretleri kırıldı önce, ve etkili bir direnişi örgütlemede yetersiz kaldılar. Dahası, prenslerin silahlı güçlerinden bir bölümüyle, Habsburg'ların orduları İtalya'da savaştaydılar. Birkaç prens, ayaklananlarla -kendi güçlerine dayanarak- savaşmaya kalktı; ancak, köylü birliklerin kararlı eylemleri, çabalarını boşa çıkardı onların. Kimi yerlerde, feodaller, yüzlerinin rengini belli etmemek zorunda kaldılar ve halkın kurduğu Hıristiyan Derneğe girmek istermiş gibi davrandılar. Direnmede en az yetenek gösterenler, Franconie prensleri ile Orta Almanya'ya komşu ülkelerin prensleri oldular; aralarında uzun zamandan beri sürdürdükleri düşmanlıklar vardı çünkü. Franconie şövalyeleri, başkaldıranlara birleştiler. En iyi örgütlenenler ise, Güney-Batı Almanya'nın feodalleri oldular; Suab Birliğine dahildiler ve ellerinde hemen savaşa sürebilecekleri birlikler vardı. Birlik ordularının şefi George Truchsess, görüşmeleri başlatma eğilimindeki köylü birliklerin zayıflıklarıyla savunmacı taktiklerinden ustalıkla yararlanmasını bildi; Birlik şefleriyle ayrı ayrı anlaşmalar sağladı ve paralı askerlerden bir ordu düzenlemek için zaman kazandı.

> *1525 yılı Martının başları, Suab başkaldırısının en güçlü bir anıdır; köylü güçlerin sayısı 40.000 insana ulaştığı halde, Truchsess'in elinde 2.000 savaşçı vardı: öyle de olsa, Birlik şefleriyle bir ateşkes anlaşmasını yapabilmesini engellemedi bu. Nisanda, ordusu 10.000 kişiye ulaşmıştı; saldırıya geçmesi için yeterliydi bu. Truchsess, şefleri*

ısrarla bir uzlaşma arayan Baltringen ve Leipheim birliklerinin kolayca hakkından geldi. Arkasından Lac birlisine saldırdı. İyi örgütlenmiş ve başka yerlerden gelmiş insanlarla büyümüş olan bu birlik. Suab Birliğinin paralı askerlerine karşı korkunç bir savaş verdi. Ordusunu bütünüyle tehlikeye atmamak için, Truchsess, yeniden görüşme taktiğine başvurdu. Lac Birliği, görünüşte uygun olan Weingarten barış anlaşmasının hükümlerini kabul ettiler ve. Obcrallgau ile Umcrallgau birliklerini de kendileri gibi davranmaya inandırdılar. Truchsess'in hilesi, kendisini mutlak bir yenilgiden kurtarıyordu. 40 000 kişilik güçlü köylü ordusu, dört koldan harekete geçmişti. Truchsess'i kolayca ezebilirdi. Köylülerin, siyasal plânda dar düşünceli oluşları burada tümüyle kendini gösterdi: Bir anlaşmayı kabul etmekle yalnız yanılgılarını ortaya koymuş olmadılar, yenilmez olanları ezmede Truchsess'e yardımda bulunmuş oldular.

Suab'da bütün örgütlü direnişin kırıldığına hükmeden Suab Birliği, güçlerini Franconie'ye geçirdi. Ayaklananların durumu orada daha da güçtü: Köylülerle kentliler arasında bir eylem birliği yoktu. Uzlaşma eğilimindeki ılımlılar, kentlerde pek girişkindiler, ve başkaldıranların safına geçmiş şövalyeler ihanet etmenin uzağında değildiler.

Truchsess'e, Franconie'de yardım eden oydu.

Orada da köylüler, görüşmeleri başlatmaya yatkındılar. Weiblingen'de, sayıca üstün, topçu birliğine sahip ve konumları sağlam olan bir düşmana rastladı. Truchsess savaşa girişmek tehlikesini göze alamadı ve görüşme önerdi. Arkasından, bir gaflet anını yakalayıp, köylülere birden saldırdı: köylüler, korkunç bir direnişle yanıt verdilerse de, yenildiler. Jacklein Rohrbach, çatışmada esir düştü ve korkunç bir işkenceye tâbi tutuldu: Hafif ateşte yakıldı, soylular başını koparıp, köylülerin davasına ortak olmuş kentlerde dolaştırdılar. Heilbronn'da, imparatorluk reformu tartışılırken, kent soyluları temsilcileri, olası bir teslim konusunda, daha şimdiden Truchsess'le görüşmelere girişmişlerdi. Goetz von Berlichingen, ihanette bulundu ve gitti gizlice katıldı ona. Florian Geyer'in yönettiği Kara Birlik, kahramanca direnişini sürdürdü. Eşit koşullarda olmayan bir savaşta, hemen bütün yandaşlarını yitirdi.

Ve kendisi de kahramanca öldü.

Truchsess'in kazandığı zaferler, Orta Almanya'daki feodalleri canlandırdı. Başkaldıranları demir ve ateşle dize getirmeye giriştiler. Franconie kentlerinin soyluları, onlardan geri kalmadılar; karar saatinde, köylülerin davasına katılmış olan kentlilere karşı terörü sürdürdüler.

Franconie'nin örgütlü köylü güçlerinin büyük bir bölümünü kırıp geçirdikten sonra. Truchsess, yeni başkaldırı ocaklarının tüttüğü Güney-Batı Almanya'ya geçti hızla. Hegau köylüleri, Fribourg'u işgal etmişlerdi ve saldırıyı sürdürüyorlardı. Truchsess, onları dize getirmek için birliklerini savaşa bile sokmadı; Lac Birliğinin başkaldıranları, feodallerle imzaladıkları andlaşmanın uygulanmasına sıkı bir bağlılık içinde, böyle bir görevi üstlendiler.

23.000 kişiden oluşan ve topçusuyla Truchsess'in paralı askerlerine karşı kahramanca bir direniş yürütmüş olan Allgau Birliği kalıyordu geriye: Ancak, yöneticilerden kimisi ihanet ettiğinden, birlik kuşatıldı ve ağır kayıplar verdi. 25 Temmuzda, Köylüler Savaşı, Suab'da sona ermişti.

Mayısla, Saksonya ve Hesse feodalleri, Saksonya ve Thuringe'de başkaldıranları ezdiler. Munzer'in birliğinde silahlı 6.000 kişiden fazla yoklu ve birkaç da topu vardı. Pfeiffer'in yönettiği Anabatisller, mücadeleye katılmak istemediler; bu ise, başkaldıranların saflarını hissedilir ölçüde zayıflattı. Deneyimli ve güvenilir şefler eksikti. Munzer'in kumandasında, Frankhausen'in kuzeyindeki bir tepede müstahkem bir kamp kuruldu; bu tepe, sonraları Schlachtberg (Savaş Dağı) diye anılacaktır. Prenslerin görüşme için yaptıkları girişim boşa çıktı. Munzer, teslim olunması düşüncesinde olduklarını söyleyen iki hainin boynunu vurdurdu; savaşçıların kararına daha bir canlılık getirdi bu. Ne var ki, sayıca üstün düşman, çok geçmeden savunmayı yardı ve kampı dağıttı. 5.000'e yakın başkaldırıcı kılıçtan geçirildi. Ağır yaralı Munzer, Frankenhausen'e esir düştü ve, boynu vurulmadan önce, işkenceden geçirildi. 25 Mayısta Mulhausen teslim oldu. Kenti, devrimci eyleminden ötürü cezalandırmak amacıyla, İmparatorluk kenti olmanın kendisine sağladığı haklar elinden alındı, Saksonya dukalığına katıldı.

Alsace'ta başkaldırı, Lorraine dükünün elindeki Fransız birliklerince bastırıldı. Bir yirmi bin kadar köylü boğazlandı, direniş, Habsburg'ların Alpler bölgesi ülkelerinde, yani Styrie'de, Carinthie'de, Kraina'da ve

Tyrol'da, böyle bu denli çabuk bastırılmadı. Örgütlenişin iyi olduğu Tyrol'de savaş gerçekten korkunç bir biçim aldı. 1525 yılı Haziranında, başkaldırının bu en keskin anında, arşidük Ferdinand, İnnsbruck'ta bir meclis topladı: Uygulamada, köylülerin ve burjuvazinin oluşturduğu temsilî bir meclis oldu bu ve, belli bir süre, efendilere iradesini dayattı. Ferdinand, önemli ödünler vermek zorunlu kaldı. Avusturya'da, 1526 yılında, yeni bir başkaldırı dalgası yükseldi. Bu kez, Alp bölgesi köylülerini, olağanüstü nitelikleri olan bir şef, Michael Geismaier yönetiyordu. Dağlarda siper tutan, üstlerine yollanan birliklerin erişemedikleri köylüler, birliklerini yeniden toplamayı bildiler ve düşmana ağır darbeler vurdular; 1526 yazında, Bavyeralı, Avusturyalı ve Suab Birliğinden olan birlikleri yok ettiler. Son sözü söylemeden bir önceki son parlak eylem oldu bu. Geismaier'in yavuz ordusu dışardan hiçbir yardım almadı. Dört bir yandan kuşatılınca, ordunun geri kalanları Venedik ülkesine sığındı. 1552 yılında, bu korku bilmez köylü şef, kiralık katillerin darbeleri altında can verdi.

KÖYLÜLER SAVAŞINDA BAŞARISIZLIĞIN NEDENLERİ

Köylülerin yenilgisinin yığınla nedeni vardır; genel, tarihsel ve bir yerde de yerel nedenlerdir bunlar.

Köylüler, yalnız başlarına zafer kazanamazlardı. Onlara, bir bağlaşık ve siyasal bir yönlendirici gerekiyordu: Burjuvazi ya da ücretli işçilerdi bunlar. Oysa, bu sınıflardan ne biri, ne de ötekisi kesinlikle oluşmuş değildi. Başkaldırıya birçok yerde katılmış olan orta burjuvazi, kendi yerel zümre çıkarlarından vazgeçemedi; bu da, çoğu kez ihanete götürdü onu. Kent halkının yukarı tabakaları, genel olarak, karşı safta savaşa katıldılar; başkaldırının özel boyutlar kazandığı Güney-Batı Almanya'da Suab Birliği'nin üyeleri olan İmparatorluk kentleri, hareketin bastırılmasına katıldılar. Son anda, köylüler yapayalnızdılar. Toplumun tüm sömürücü güçleri, ona karşı birleşmişti. Reformun ideologu olan Martin Luther, prenslerin adamı olmuş, 1525 Mayısında, başkaldıranların cezalandırılmaları için, tüyler ürpertici canavarlıklara çağrı çıkarmıştı. Öyle diyordu: «Kudurmuş köpeklere karşı nasıl hareket edilirse, öyle yapmalı; gizli ya da açık, gebertmeli bunları, boğazlamalı, hançerlemeli... Tâ ki herkes, bir başkaldırandan daha zehirli ve daha kötü bir şey bulunmadığını bilsin!».

Yerel dağınıklık nelere mal oluyor? Köylülerin ve şeflerinin siyasal görüş darlığı hangi felâketleri getiriyor?

Köylüler Savaşının çarpıcı biçimde gösterdiği bir gerçek de budur.

Siyasal parçalanma, koşullarında, bütün bu olumsuz çizgiler, özel bir ağırlıkla ortaya çıkıyorlar. Nitekim, başkaldırı üç büyük guruba bölündü; her biri de, ortak bir merkeze sahip olmadan, birbirinden farklı üç bölgede, birbirinden bağımsız hareket ettiler; hattâ aynı eyalette bile birlik yoktu, köylüler, yerel birliklerini kuruyor; ama bunlar birbirlerinden ayrı hareket ediyor ve her biri, kendi görüşüne göre, düşmanla görüşmeye giriyordu. Munzer ve devrimci partisi, savaşın yönetiminde - kuşkusuz-bir azınlığı temsil ediyordu; başkaldıran kitleleri örgütlemek ve ideolojik olarak birleştirmek mücadelesini yalnız onlar verdi; ne var ki, **köylülerin kendiliğinden dağınıklığı**nın getirdiği engeli onlar da aşamadılar. Görev, örgütlü devrimci bir sınıfın üstlenebileceği bir görevdi aslında; o zamanın Almanya'sında da işte bu yoktu.

Yenilgi, köylülerin durumunu daha da ağırlaştırdı ve tüm Alman halkının tarihsel yazgısı üzerinde acıklı etkilerde bulundu. Feodal baskı, engel tanımadan artabilirdi artık. Senyörlerin savaştan önce başlamış olan tepkisi yoğunlaştı; doğu eyaletlerinde o ölçülere vardı ki bu, köylülerin ikinci bir köleliğinden söz etmek yerinde olur. Köylüler Savaşı, özellikle prenslerin işine yaradı. Prensler, eskisinden çok daha sertlikle, soylulara ve kentlilere boyun eğdirdiler ve Kilise mülklerinin dünyasallaştırılması sayesinde zenginleştiler. Savaşın başarısızlıkla sona ermesi, **Almanya'nın bölünmüşlüğü**nü sağlama bağladı; başarısızlığın nedenlerinden biri de bu bölünmüşlüktür.

MUNSTER KOMÜNÜ

Köylüler Savaşının başarısızlığı, halk arasındaki dayanıksız öğeleri düş kırıklığına uğrattı ve cesaretlerini kırdı; sapkınlık akımı da darbe yedi bundan. Anabatistler arasında yeni düşünceler yayıldı: «barışçı devrim»den sözedilmeye başlandı: İsa'nın ikinci gelişini sessizce oturup beklemek anlamına geliyordu bu da. Ne var ki, kimi tarikatlarda bu düşünceler. Mesih'in gelişinden önce dünyayı «imansızlar»dan arındıracak olan şiddet eylemlerine çağrılarla gelip birleştiler. Anabalist vaazcıları, İsa'nın o «Son Hüküm»den önce gelip kuracağı bin yıllık saltanatın başlangıcı diye gördükleri birtakım tarihler veriyorlardı. Strasbourg'ta vaazeden Melchior Hofman'ın haberi şuydu: Kentin yazgısında yeni bir Kudüs olmak vardı ve Tanrı'nın saltanatı, büyük değişikliklerin arkasından. 1553 yılında kurulacaktı.

Anabatistler hareketi, özellikle Almanya'nın -Pay-Bas ile sıkı sıkıya ilişkileri olan- kuzey-batı kentlerinde genişlik kazandı. Anabalist vaazcılar, Hollanda'dan gelip oralara doluşuyorlardı; Reform sayesinde gerçekleşmiş -görece de olsa- vicdan özgürlüğünden yararlanmak ve hareketleri için bir merkez edinmek umudu içindeydiler. Haarlem'de fırıncı olan Jan Matis'in etkinliği özellikle bereketli sonuçlar verdi: bir de, daha çok Leyde'li Jean adıyla tanınan ve gelip Munster'e yerleşen çömezi Johann Benkels'in yaptıkları. Tarikatlarının içinde birleşen Anabatistler, kentin senyörüne karşı mücadelenin başına geçtiler; 1534 Şubatında, belediye meclisinde çoğunluğu kazanıp, iktidara geçtiler. 16 ay sürecektir üstünlükleri. Bütün bu zaman boyunca, kent, kendisini kuşatan birliklerin -durmadan tekrarlanan- saldırılarına direndi durdu.

«Yeni Kudüs», diye ilan edilmiş olan Munster'de, eşitçi hıristiyan kurallar yerleştirildi. Üretim araçları, geçmişte olduğu gibi, özel mülkiyene kaldılar. Ancak, tüketim maddeleri, çoğunlukla, eşitçi bir paylaşıma tâbi tutuluyordu. Topluluğun işlerini yöneten diyakoslar, herkesin elinde ne var biliyorlardı ve fazlasını yoksullara yardım diye alıyorlardı. Herkesin bir arada katıldığı yemekler düzenliyorlardı. Para ortadan kaldırılmıştı ve değiş-tokuş malla yapılıyordu. Altın, gümüş ve öteki hazinelere el konmuştu. Bu ortakçı âdetler, kent kuşatıldığı sürece pek etkili oldu; tüm kaynakların harekete geçirilmesine olanak sağladı. Kurulmuş olan siyasal iktidar da, etkinliğini bu amaca yöneltmişti; Kutsal Kitab'ın söylediklerini izliyordu. Bunun yönetimini üstlenmiş olan Leyde'li Jean, diktatörlük yetkileriyle donatılmıştı.

Munster Komünü yalnız başına kaldı. Yönetimin kuruluşunun hemen arkasından, öteki kentlerin Anabatistlerinin ona yardım olsun diye yaptıkları girişimleri, yerel feodal güçler önledi. Hiç de kolay yürümeyen bir kuşatmanın ve kahramanca bir direnişin sonunda. Munster düştü. Düşmanın eline geçmektense kendini yakmayı yeğleyen yığınla Anabalist oldu. Aralarından Leyde'li Jean'ın da bulunduğu sağ kalanlar, piskoposun emriyle işkenceden geçirildiler ve dayanılmaz acılar içinde öldüler.

Munster Komunu. Köylüler Savaşının son birlikte hareketiydi. Halk kitlelerinin, güzel bir gelecek adına, ezenlere karşı bir mücadeleyi yürütmede nasıl yenilmez bir iradeyle dolu olduklarını göstermişti bir kez daha.

PRENSLER REFORMUNUN ZAFERİ. AUGSBOURG DİN BARIŞI

Köylüler Savaşının başarısızlığı, burjuva ve halk Reformunun başarısızlığın, da sürükledi beraberinde. Devrimci gelişmenin doruğuna ulaştığı bir sırada, burjuvazi, kendi siyasal ve dinsel isteklerini formülleştirmişti; ne var ki, sonradan her türlü muhalefetten vazgeçti ve prenslerin mutlakiyetine boyun eğdi. Burjuva reformunun ideoloğu olan Luther, prenslerin adamı haline geldi. Almanya'da zafer kazanan onların Reformuydu.

Köylüler Savaşı, gerici Katoliklerin durumunu sarsmış ve Luther'ci prenslerinkini güçlendirmişti. Bu prensler, yerel Kilise üzerindeki egemenliklerini daha da sağlamlaştırdılar ve kendi prensliklerindeki Kilise mülklerini dünyasallaştırdılar. Katolik prensler de, Papalığın uygun görmesiyle, kısmi bir dünyasallaştırmaya gittiler. Gerçekten, Papa, böylesi ödünlerle, prensleri, Katolik Kilisesinin kucağında tutmak istiyordu. 1526 yılında toplanan Spire Diyeti, bir yeni dinsel uzlaşma taslağı hazırladı; Luther Yitikle Katoliklik arasında seçim yapma hakkını tanıyordu prenslere.

Şarlken, İtalya'yla hep savaş içinde olduğu için, böylesi bir düzenlemeyi önlemek için hiçbir şey yapamadı. Ancak, bir ateşkesten yararlanarak, Spire'de bir Diyet topladı ve, Worms Fermanı'nın (1521) yeniden tanınmasını sağladı; bu ferman, hatırlanacağı gibi, Luther'ci inanışın vaazını yasaklıyordu. Luther'ci prenslerle kentler buna uymayı reddettiler ve protesto ettiler bu kararı; «protestan» adı da işte buradan gelir. 1530 yılında **Augsburg Açıklaması**nın ilânı, Luther'çilere kendi amentülerinin tanınması adına, protestan prenslerle görüşmeye girmeyi kesinlikle reddetti. Böylesi bir karşılık, Luther'ci prenslerle birçok İmparatorluk kentini İmparatora karşı askerî bakımdan bağlaşıklığa götürdü; Smalkalde'da imzaladılar bunu. Şarlken, pek tehlikeli bir duruma düşüyordu; yedi seçmenden üçü -Saksonya, Brandebourg ve Palatinat- Luther'ci idi ve Kolonya başpiskoposu açıkça bu mezhebe eğilimliydi. Oysa, az sonra Saksonya dükü, İmparator tarafına geçti; bu da, patlayan savaşta (birinci Smalkalde savaşı) Şarlken'e hasımlarını yenme olanağını sağladı. 1548 yılında Augsbourg'ta varılan barış, Katolik dinini, az çok reforma uğramış biçimiyle, eski yerine oturtuyordu. Ateşkes, en fazla dört yıl sürdü. İmparatoru güçlenmiş görmek korkusu prensleri harekete getirdi; içlerinden Katolik olan bir kaçı, Habsburg'lara karşı Fransa kralı II. Henri'yle bağlaşıklığa gittiler. İkinci Smalkade savaşı başladı. Sonuç ise, tam bir başarısızlık oldu Şarlken için. Neredeyse Saksonya düküne esir düşecekti;

dük ise, tehlikeli bir anda, eski bağlaşıkları ile yeniden birleşmişti. 1555 yılında **Augsbourg Din Barışı** imzalandı. Prensler, kendi seçtikleri dini -cujus regio, ejus religio ilkesine göre- uyruklarına dayatmak hakkını elde ediyorlardı. Bütün plânlarının suya düştüğünü gören Şarlken, 1556 yılında tahttan feragat etti; Almanya'da kardeşi I.Ferdinand, İspanya'da da oğlu II. Philippe yararına yapıyordu bunu.

BÖLÜM VI
KAPİTALİZMİN PALAZLANIŞI VE MUTLAK MONARŞİLERİN OLUŞUMU

Avrupa, bir uygarlıksa da, siyasal birliği yoktur. Maddi alanda İmparatorun, manevî alanda da Papa'nın -karşılıklı yardımlaşarak- yürüttükleri Orta Çağ'ın o hıristiyan cumhuriyeti kavramı kaybolmuş değil gerçi; ne var ki, gücünden yitirmiştir. Papa'nın otoritesini, hem de dinsel konularda ve Katolik devletlerde tanımazlıktan gelenler vardır ya da ona karşı çıkanlar; İmparatorun otoritesi ise, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğuma sınırlıdır git gide. Rönesansın bireyciliği, politikada, Avrupa'yı bir devletler sistemi halinde örgütleme biçiminde ortaya çıkmaktadır: bu devletler uluslardır ve denge içindedirler. Devletler arasında bir hukuksal eşitliğin yanı sıra, -uzlaşmaz güçlerce keskin bir rekabet içine atılıp bölünmüş de olsalar- birbirine benzer örf ve ülküdeki özgür bireyler arasında hukuk eşitliği düşüncesi, Orta Çağ'ın, bütün hunlara bir mertebe içinde bakan anlayışının yerine geçmekte.

Eğilim, **büyük devletlerin kurulması** yönündedir. Daha Orta Çağ'da başlamış olan toplaşma, görece de olsa, yeni bir dengeye ulaşma yolundadır. Fransa gibi kimi devletler, vassalleri olan ülkeleri kralın doğrudan otoritesi altına sokma işini tamamlamışlardır; Burgonya dukalığı 1493'te, Bretagne dukalığı da 1532'de krallık iktidarına bağlanmışlardır. Başka yerlerde, birbirine komşu devletler, İspanya'da olduğu gibi, evlilik yoluyla ya da hükümdarların ortaklığıyla birleşmişlerdir; Aragon'la Kastilya'yı, 1469'da evlenen Ferdinand ve İsabelle bir araya gelirmiş, sonra her iki ülke, 1516'da, -geleceğin Şarlken'i- Gand'lı Charles'in iktidarı altına girmişlerdir. Britanya adalarında, Galles prensliği İngiltere'yle birleşmiş ve 1536'da aynı yönetime tâbi olmuşlardır. Kutsal İmparatorlukta, prensler, gerçek devletlere dönüştürmüşlerdir senyörlüklerini. İtalya, aralarında her türlü bağlılıktan sıyrılmış birtakım devletlere bölünmüş halde durmaktadır; onlar arasındaki dengeyi, dışardan büyük devletler gelip bozacaktır.

I
MUTLAK MONARŞİNİN GELİŞMESİ VE KOŞULLARI

Bu devletlerden çoğu, **mutlak monarşi**ye doğru gelişmektedirler. Ne zaman söz konusudur böyle bir yönelim biçimi? Kral, ulusal ülküyü temsil etmesinin yanı sıra, hukuksal olarak ya da uygulamada, kendisine egemenlik sağlayan yetkilere de sahipse mutlak monarşi vardır: Kralın, kanun yapma, adaleli sağlama, vergi koyma, sürekli ordu besleme, görevlileri seçme, kamu düzenine ve özellikle de krallık otoritesine saldırıları olağanüstü yargılama yoluyla hükme bağlama yetkisi olmalıdır. Mutlak monarşi düşüncesi, kralla vassalleri ve uyrukları arasındaki ilişkileri düzenleyen eskinin sözleşme ve örf düşüncesine gelip eklenmekledir; o, bu eski düşünceleri ortadan kaldırmadığı gibi, onlar da, mutlak monarşiyi yatıştırıp, yumuşatılmakladırlar.

Nedir mutlak monarşiye götüren nedenler?

ÇEŞİTLİ ETKENLER

Bu büyük devletlere can veren ve birliklerini sağlayan güçlü bir **yurtseverlik duygusu** görüyoruz. Bu inanç, yerel yurtseverliğe ve egemen prense bağlılık duygusuna -garip biçimde- gelip karışır. Aslında, pek eski bir geçmişi olan yurtseverlik, yabancıya karşı büyük mücadeleler, krallık görevlilerinin eylemi, yeni iktisadî ilişkiler, ve dahası hümanistlerin saray çevreleri ve büyük burjuvalar üzerindeki etkisiyle, serpilip gelişir. Fransız hümanisti Bude, ülkesinin ortaklaşa bir ruhu, bir kişiliği olduğu inancından hareketle, *De Asse* adlı eserini, «Fransa'nın dehası»na ithaf eder; Fransa'nın kendine özgü erdemlerini sıralayanlar, onun üstünlüğünü ilân edenler vardır; bir Fransız hümanisti de, ulusların başı olarak bakar Fransa'ya. Her şey bir yana, ne yapmıştır Charles Martel? Magripliler üzerinde kazandığı o büyük zaferle özgürlüğü armağan etmiştir Avrupa'ya. Yurtseverlik duygusunda, başka Avrupa'lı halkların da Fransa'dan geri kalır yanı yoktur. Venediklilerin, Floransalıların, Napolilerin İtalya'sında, Machiavelli gibi hümanistler, İtalya'nın birliği ve bağımsızlığı adına kalem oynatmaktadırlar. Çeşitli ulusları barındıran Kutsal Roma-Germen İmparatorluğunda, Alman birliği ülküsünü savunan hümanist vardır.

Ve bu yurtseverlik, yer yer **milliyetçilik** kokar.

Mutlak monarşinin ilerleyişi, kralların iktidarlarını arttırmak isteğine bağlı değil yalnız. Roma hukuku, daha XIII. yüzyılda, bütün yetkileri kişiliğinde toplayan ve iradesi kanun demek olan mutlak Prens düşüncesini getirmişti. XVI. yüzyılda Eski Yunan'la Roma'nın revaç bulması, Roma hukukuna yeni bir canlılık getirir ve İlk Çağ'ın «**kahraman**» düşüncesini

ekler ona. Kimdir kahraman? Her şeye egemen ve hayırsever yarı-tanrı, halkların da kendilerini adamak gereksinmesini duydukları varlığın bir örneği.

Güçlü bir iktidar zorunluluğunu, önce **uluslar arasındaki mücadeleler** dayattı. Kapitalizmin doğuşu ve palazlanışıyla beraber, iktisadî ve siyasal üstünlük için kıran kırana bir savaş başlamıştı. Savaş, güçlü iktidarı, hızla karar alacak ve kararları herkesçe ve her yerde hemen uygulanacak yönetimleri gerektiriyordu.

Güçlü iktidar zorunluluğu, **ulusların yapısı**ndan da doğuyordu. Gerçekten, her ulusun içinde, yerel birimlerin yanı sıra, yığınla eyalet, belediye, köy topluluğu, üniversiteler, meslek kuruluşları, sınıf ve zümreler yer alıyordu. Monarşiler, her biriyle sözleşmeler yapmıştı; ve her topluluk ve kuruluşun ayrıcalıkları, örfleri, kuralları, bağışıklıkları, yargısı, mülkleri, şefleri, temsilcileri vardı ve hepsi de bir güçtü bunların. Bu topluluk ve kuruluşları, kendi çıkarları, durmadan karşı karşıya getiriyordu. Bu uyuşmazlıklarda kralın yeterince güçlü olması ve, ortak iyilik adına, çalışmalarını düzene koyması gerekiyordu. Ne var ki, öte yandan, bu bölünmeler, onları birbirine karşı kullanma olanağını da veriyordu krala.

Ayrıca, bu uluslar, **büyük feodal ailelerin rekabeti**ne sahneydi. İspanya'da Eboli'ler, Albe'ler vardı; Pay-Bas'da ve Franche-Comte'da Chalon'lar, Vergez'ler, Horn'lar, Egmont'lar bulunuyordu; Fransa'da da Bourbon'lar, Montmorency'ler, Gue'ler, Conde'ler, vb. Orta Çağ'ın, giderek feodal düzenin duygu ve alışkanlıklarını sürdürdükleri için tehlikeliydi bunlar. Sadakat bağları, bir «fedailer», «beslemeler» oluşturmuştu çevrelerinde, ve bunlar, ölümü göze alıp her şeyi yapabilirlerdi. Kralın, onun da bu büyük ailelerin çevresinde yandaşları bulunduğu gibi, kendi çevresinde de yandaşları vardı; ve başkaldıranlara karşı, çoğu kez, onların rakiplerinden yararlanıyordu.

Son olarak, mutlak monarşi, iki sınıfın, **burjuvazi ile soyluların mücadelesi**nin bir sonucuydu.

BURJUVAZİ İLE SOYLULAR MÜCADELESİ VE MUTLAK MONARŞİ

Gerçekten, başta paraya gereksinmesi olduğu için ve feodallere karşı olmak üzere, kral, burjuvazinin desteğini kolayca elde etti.

Nasıl oldu bu?

Krallık iktidarı, ödünç para alarak, krallık mülklerini ve vergileri kiralayarak, işletmeler üzerinde tekeller tanıyarak, Kilisenin tefecilik üstüne

olan yasaklarına karşı koruyarak, senyörlerin ticaretin önüne koydukları engellere karşı ellerinden tutarak, korporasyonlara karşı destekleyerek, tacir burjuvaları zenginleştirdi. Krallık iktidarı, tacir burjuvalarla imalâthane sahibi, burjuvaları, yeni proletaryaya karşı da korudu. Bu burjuvaların düşü, soylulaşmaktı; onu da ancak kral sağlayabilirdi onlara; ve bu değişiklik, soylulara has birtakım kamu görevlerinin kapısını açıyor kendilerine; piskoposluk ve manastırlar, soyluluk beratı, soylu Deflerini elde etme olanaklarına kavuşturuyordu burjuvaları. Böylece, burjuvalar soylular arasına giriyor ve, denebilir ki, burjuvazi aristokratlaşıyordu. Ne var ki, bu soylulaşmış burjuvalar, kazanç ve biriktirme hırsı, hesabı davranma ihtiyatlığı gibi, kimi burjuva âdetlerini sürdürüyorlardı. Bir anlamda, soylular da burjuvalaşıyorlardı. Bununla beraber, bütüne bakıldığında, soyluların iki kanadı vardır: Eski kılıç soyluları ile yeni soylular; biri herkesi küçük görüp yukardan bakarken, öteki, uzun boylu uğraşarak, güçlükle bu sıfatı elde etmiş ve üyelerinden çoğu savaşçılık mesleğinde dirsek çürüttükten sonra, «yetenek»ini ortaya koymuştur.

Soylular da, burjuvaziye karşı, **kralın lütfuna sığınarak** kendilerini savunabilirlerdi ancak. Soylular, meslek diye sadece askerliği bellediklerinden, topraklarını ve «feodal» haklarını savsaklıyorlardı. Ayrıca, para değerindeki düşüş, para olarak saptanmış ödentilerin değerini de düşürüyordu. Gerçi soylular, topraklarında, köylülerin mal olarak yaptıkları ödentiler ve hizmetlerle yaşamlarını sürdürebilirlerdi. Ne var ki, kralların sarayları, kentlerdeki salonlar ve toplantılar, uzak diyarlara seferler kendilerini çekiyordu. Senyörlüğün şanından olan lüks ve eli açıklık, burjuvazi yükseldikçe, daha tehlikeli hale geliyordu soylular için, batırıyordu onları. Soyluların evlerinde bir alay hizmetçi ve uşak vardı. Düğünler, birer balo, gezi, bale ve gösteri vesilesiydi; cenaze törenleri de, sayısız ayinleri, yas giysisi giymiş yoksullar, mum taşıyan dullar ve yetimlerin geçişini, sadakaları getiriyordu beraberinde ve bunlar, işleri tıkırında bir burjuva ailesinin -hemen hemen- bir yıllık geliri ölçüsünde bir serveti eritip götürüyordu! Kral sarayında verilen baloda, giysiler, bütün dikkatleri üzerine çevirmeliydi. Böylece, soylu da, kralın hizmetine girmek zorundaydı. Mertebesine göre, bir eyaletin ya da bir müstahkem yerin yönetimini, alayda, bölükte, ya da muhafız bölüğünde bir görev istiyor; çocuklarının düğününde bağışlar, küçük oğulları için manastırlar ve piskoposluklar diliyordu. Aslında, burjuvaya karşı, soylu, toplumdaki

yerini, ancak krala başvurarak savunabilirdi; düklük, markilik, kontluk, baronluk, onları toplumda ön sırada gösterecek bütün bu unvanlar, bütün yaşama araçları, her şey devletin, giderek kralın elindeydi.

Burjuvazi ile soylular arasındaki mücadele: Mutlak monarşilerin gelişmesinin baş etkeni budur.

MUTLAKİYETİN SINIRLARI

Aslında, bu mutlak monarşilerin, günlük yaşamda uyrukları üzerindeki gücü ve etkisi, XIX. yüzyıldaki liberal demokratik yönetimlerinkinden de azdır. Hıristiyanlığın tanrısal kanunu, krallığın temel kanunları, mülkiyeti güvenceye bağlayan kimi devletler hukuku kuralları, heyetler ve topluluklar onların sözleşmeleri, örfleri, ayrıcalıkları, bütün bunlar, kralın iktidarını sınırlamaktadır; Krallık görevlilerinin sayıca azlığı ile haber alıp verme güçlükleri de sınırlamaktadır bu iktidarı. Yalnız sivil görevlilere bakarak söylemiş olalım: Avrupa'da, kralın en kalabalık görevliye sahip olduğu Fransa'da, bu sayı, 1505 yılına doğru, aşağı yukarı 15 milyonluk ve 480.000 km^{2}'lik bir ülkede, olsa olsa 12 bin kişiyi aşmıyordu; yani, 1250 yurttaş ve 40 km^{2}'ye de 56 görevli düştüğünü hatırlatalım). Böylece, merkezî yönetim iktidarını uyguluyordu; ne var ki, bugün olduğundan daha seyrek, daha az etkiliydi bu. Öte yandan, senyörler, heyetler ve topluluklar, bugün devlete düşen yığınla görevi, krallık denetimi altında yerine getiriyorlardı.

Ne olursa olsun, mutlak monarşi, XVI. yüzyılda, **ilerici bir rol** oynadı. Marx'ın işaret ettiği gibi, «bir uygarlık merkezi, sosyal birliğin taşıyıcısı olarak» görünüyordu o. İktisadî politikası pek tutarlı olmasa da, sanayiin ve ticaretin gelişmesini destekliyordu; ve burjuvazinin henüz yeterince güç kazanmamış olduğu ve korumaya gereksinmesi bulunduğu bir dönemde sağlanıyordu bu destek. Ne var ki, mutlakiyetin bu ilerici rolü, tarihsel plânda sınırlı oldu: Kapitalizmin gelişmesi, feodal ilişkilerin sürmesiyle uzlaşmazdı; nitekim, XVII. yüzyıldan başlayarak, mutlak monarşi, kapitalist gelişmenin bir engeli olup çıkacaktır.

Mutlak monarşinin en gelişmiş örneğini Fransa koydu ortaya.

II
EN GELİŞMİŞ ÖRNEK: FRANSIZ MONARŞİSİ

Gerçekten, mutlak monarşinin -yukarıda belirttiğimiz - koşulları, en iyi Fransa'da oluşmuş bulunuyordu. Böylece, Fransız kralları, **VIII. Charles**

(1483-1498**), XII. Louis** (1498-1515), **I. François** (1515-1547), **II. Henri** (1547-1559), ülkelerine en çok egemen olan hükümdarlar oldular.

Fransa kralının mutlak iktidarı, **hukuksal yönden** de tanındı. Egemenliği, tanrısal vekâletten geliyordu. Yalnız, Tanrı önünde sorumluydu. Bütün yetkiler de elindeydi: Savaş ilânı ve barış yapma ona aitti; uyruklarına istediği gibi vergi satabilirdi; kanun koyabilirdi, çünkü canlı bir yasaydı kendisi; hüküm verebilirdi, çünkü yüce yargıçtı ve kararlarına karşı bir başka yere gidilemezdi. Bununla beraber, kralın da uyacağı kurallar vardır: Sözleşmeler ve örflerle krallığın temel kanunları; bu temel kanunlar içinde başta geleni de, Taç, Hugues Capet hanedanında, en büyük erkek evlâda geçecektir, kral vasiyetname ya da başka bir yolla bu kanunlarda hiçbir değişikliğe gidemeyecektir, taç giyerken içtiği anda uyacaktır, yani Kiliseyi sapkınlığa karşı koruyacaktır.

KRALIN ETKİ ARAÇLARI

Uygulamada, 1484'te Etats Genereaux'nun başarısızlığa uğramasından bu yana, kralın karşısına çıkabilecek -özel ya da kamusal- hiçbir özgürlük yoktur. Kral, **vergilendirmeye egemen**dir ve bunun hâlâ oylandığı -Burgonya, Normandiya, Provence gibi- kimi eyaletlerin aslında bir hakları yoktur; kral lütfederse miktarı tartışabilir yalnız. Kral, **adaletin de** başıdır. Zümrelerin temsilcilerinin kralın görevlisinin çevresinde toplanıp örfü uyguladıkları halk mahkemelerinin yerine duruşmalar geçmiştir: Kral adına adaleti yerine getirenler, krallık görevlilerinden oluşan bir kurulla beraber hükme bağlarlar olayı; I. François'dan sonra, bir üst derece mahkeme de yoktur.

Kralın, meslekten sürekli ve kalabalık bir **ordu**su vardır; 1513'te 80.000 kişiye varan bu ordunun maaşını kral verir, kumandanlarını kendisi seçer; 300 müstahkem mevki, kapalı kentler ya da şatolar marifetiyle ülkeyi susta durdurur.

Kralın, sayısı git gide artan **görevlileri** vardır. Her görev bir hizmettir ve her hizmet hükümdarın bir bağışı. Kamu iktidarının tüm görevlileri, kralın temsilcileri olmuştur. Avrupa'nın en kalabalık idaresi olarak, sayıları 10 ile 12 bin arasındaki bu görevliler, hor yerde kralın iradesini yerine getirirler. Kralın çevresinde, kendisine bağlı kişilerden oluşan küçük bir kurul, siyasal kararların alınmasında yardımcı olurken, şansölye ile dilekçe amirleriyle beraber olağan bir kurul da adalet ve idare işlerini düzenler; Büyük Kurul, kralın yüksek adaletini, ya da «ağırbaşlı»» adaleti uygular. Paris'te ve -en

son bağlanmış- eyaletlerde, görevli yargıçlardan oluşan Parlömanlar, kanunları tescil eder, adalete bakar ve kararlarıyla idareyi sürdürürler. Genel yöneticiler, eyaletlerde kralın tüm otoritesine sahiptir. Pek güçlü senyörler olan bu genel yöneticilere karşı kralın güveni yoktur. Onlara karşı Parlömanları tutar kral. 1545'te, sınır eyaletleri dışında, genel yöneticiler ortadan kaldırılır. Parlömanların altında, kralın adlî görevlileri, vekilleri ve kurullarıyla, adalet ve asayiş yetkilerine sahiptir. II. Henri, onlarla Parlömanlar arasına, bir aracı yargılama sokar. Kral Konseyince yönetilen ve Hesap Dairelerince denetlenen krallık maliyesini I. François yetkinleştirdi; 1523'te, Tasarruf Hazinesi'ni kurdu ki, tüm gelirler orada toplanıyor ve giderler de oradan yapılıyordu. Hazine görevlileri, maliye bölgelerine göz kulak olmaktadır. 1542'de. 16 genel Gelir Toplama Dairesi kurulur.

Özetle, işbölümü böyle gelişmektedir.

MUTLAKIYET, TOPLUM VE İKTİSADİ YAŞAM

Bu etki araçları sayesinde, krallık otoritesi. **Kiliseye** de dayatır kendini. Piskoposlarla rahipler, krala körükörüne bağlı insanlar olarak görülürler ve kralı savunmakla yükümlüdürler. Kral, cismanî başıdır Kilisenin: Kilise kanunlarına yaptırım kazandıran odur: yalnız o toplayabilir konsilleri ya da toplanmasına izin verebilir; Kilisenin mülkleri de onun koruyuculuğu altındadır. 1510 tarihli Corcordat uyarınca, Papalığın gerekli gördüğü piskoposlarla rahipleri o seçmektedir; soylu ailelerin küçük evlâtlarını verimli kaynaklarla donatmanın da bir yoludur bu. Kral, yetkilileri bulunmadığı zaman, piskoposların ve manastırların gelirlerini, bir şölenle toplar. Konseyi, Kiliseyi yönetir; Parlömanları, papaz çömezlerini krallık yargılamasına tâbi tutar ve Kilise yargılamasının elinden hemen tüm davalarını alır. Paris Parlömanı, Kilisenin genel asayişini sağlar.

Kral, **feodal senyörlere** de egemendir. Sadece vassaller kalmıştır krallıkta. Tüm senyörlükler fieftir. Her senyör, yalnız krala karşı sorumludur. Senyör adaletini yayamaz, müstahkem şato kuramaz, unvanın değiştiremez; koğuşturma, dava konusudur bunlar ve geri alınır. Vassaller, uyruklardan başka bir şey değillerdir. Kral, senyörlüğe de iradesini kabul ettirir. Senyörlerin vassallerini kendi vergisine tâbi tutar ve ayrıca, senyörlerin de vassallere vergi koymasını önler. Tüm uyruklar, senyörlerin adaletini kral adaletinin önüne götürebilirler: Yığınla konu, kral adaletine ayrılmıştır; bir önlem olarak da, krallık yargıcı, senyörlük yargıcını yetersiz,

yetkisini kuşkulu görürse, bir davaya bakabilir. Feodal savaşlar sona ermiştir: Sonuncusu, Foix'inkiydi (1484-1512). Senyörler uyuşmazlıklarını, kralın yargıçlarıyla çözerler. Feodal egemenlikler dönemi kapanmıştır. 1523'te, I. François, Bourbon dükünü hain olarak ilân edip, topraklarını Taca bağlar; 1532'de de, Bretagne bağlanmıştır; kala kala güneyde bir Albrets prensliği kalmıştır.

Kral, **eyaletlere**, eski **komün** ya da **kentlere** de egemendir. Eyaletlerin bağlılık andlaşmalarına müdahale edebilir; onların Adalet Konseylerini Parlamentolara, yüksek görevlilerini kendi eyalet görevlilerine dönüştürebilir; görevleri eyalete yabancı kişilere verebilir, meclislerini birbirinden ayırabilir, kentlerde seçimlere el koyabilir, seçilmiş heyetlerin etkinliğini denetleyebilir, korporasyon örgütlerini bir sisteme bağlayabilir; kentlerdeki zanaatçı ve aşağı-halk tabakasını, -krallık görevlilerinin yargılamasına bağlı- ayrıcalıklı, mertebeli kuruluşlar haline getirebilir; bu görevliler, öte yandan, serbest mesleklerin etkinliğini de bir düzene bağlarlar.

Kral, **bütün iktisadi yaşamı da yönlendirmenin** arkasındadır ve «merkantilizm», adı verilen bir iktisadî milliyetçilik politikası gütmektedir: Bununla, iktisadî bakımdan kendi yağıyla kavrulmayı gerçekleştirmekte ve «devletin siniri ve gücü»» olan değerli maden miktarını çoğaltmaktadır; bunları sağlamak için de, dışarıdan mal almayı engelleme amacıyla savurganlığı önleme kanunları koymakta ve dışarıya nakit para çıkışını önleyen kanunlar yayınlamaktadır: daha çok da, dışardan gelen mallardan gümrük vergileri almaktadır.

Kral, ulusun tüm zümrelerine **lütuf**ta bulunur: Fahrî ya da kazançlı görevler verir, maaş bağlar, armağan sunar, ayrıcalık sağlar, vergi iadesinde bulunur, nişan, madalya dağıtır, soyluluk bahşeder, vb. Mutlakiyetin kendi çehresini ortaya koyan Saray, yeni bir örgüt olarak, bir mertebe olur, bir meslek haline gelir ve gözleri büyüler.

Böylece, ayrıcalıkların birbirinden ayırdığı sınıflar ve zümreler, hükümdara bağlanır; kendi rekabetleriyle yetinip, hükümdarın mutlak otoritesini güvence altına alırlar.

FRANSIZ MUTLAKIYETİNİN SINIRLARI

Bununla beraber, uygulamada, **sınırları** vardır bu iktidarın. Kral, işe karıştığında iradesini hep kabul ettirse de, görevlilerin sayıca azlığı, iletişim ve ulaşımın ağırlığı, her yere ve her zaman erişme olanağını vermez ona.

Eyalet yaşamının pek etkin olduğu bir çağda ve ortamda, yerel güçler etkilerini -büyük ölçüde- korurlar. Öte yandan, o devrin anlayışındaki bulanıklık nedeniyle, kurumlar da, pek çeşitli ve durmadan değişen fiilî durumların bir yığıntısıdır. Görev adına ortaya çıkanlar da, fazla uzmanlığı olmayan, değişen hak ve yetkilere sahip insan ya da insanlardır; onların senyörlükler, kentler, Kilise kuruluşlarından oluşan bir bütünü -istenildiği gibi- sınırlaması da olanaksızdır.

Kralın iktidarını, kendi görevlileri de yavaş yavaş yumuşattılar. Uzun bir süreden beri, görevlere adaylıklarını koyanlar, saray halkına, kralın kâtiplerine, şansölyeye ya da yardımcılarına, işleri olsun diye rüşvet veriyorlardı. Krallar, bu alışkanlıktan pay almaya ve malî görevleri satmaya, ya da «hiç bir zaman ödenmeyecek bir ödünç» karşılığında vermeye başladılar. I. François, 1524 yılından başlayarak, «bu yeni metaya bir dükkân hizmeti görsün diye», bir İşler Hazinesi kurdu. Krallar, görevlilere, para karşılığında, görevlerini bir bakasına satmaya ya da miras olarak bırakmaya izin verir oldular. Bu âdetler, yüzyıl boyunca yaygınlık kazanıp genişledi ve örgütlendi, giderek bir kurum olup çıktı. Bu kurum, görevlerin artmasına ve görevlilerin de çoğalmasına katkıda bulundu; bu görevliler topluluğunda sorumluluk sulanıp ciddiliğini kaybediyor, ayrıca ortak çıkarlarını savunmaya götürüyordu onları. Bu görevliler, makamlarının mülkiyetine sahip insanlar olarak hareket ediyorlardı; öyle olunca da, kral, bunları onların ellerinden, belli hallerde para ödeyerek ya da uzun süren bir dava sonunda alabiliyordu. Böylece görevliler, git gide kraldan bağımsız bir «dördüncü sınıf» olup çıktılar. Krallar da, 1550'den sonra, kararlarını uygulatmak amacıyla git gide artan ölçüde, istediklerinde azledebilecekleri geçici görevliler kullanmak zorunda kaldılar.

Üzerinde durulması gereken bir başka konu da, **din savaşları**dır.

> *Gerçekten, II. Henri'nin bir yarışmada vakitsiz ölümüyle, krallık, küçük krallara. II. François'ya, IX Charles'a kaldı ve Catherine de Medicis de naip oldu. Büyükler, Guise'lerle Bourbon'lar, Sarayı etki altına almanın yarışması, giderek kavgasına başladılar. Guise'ler Katolikleri, Bourbonlar da Protestanları tutuyorlardı.* ***Saint-Barthelemy*** *günü. -eyaletler bir yana-yalnız Paris'te, 3000'i aşkın Protestan öldürüldü (24 Ağustos 1572). Böylesi kıyımlarla damgalanmış olan din savaşları, krallık iktidarının saygınlığını*

*düşürüp tehlikeye soktu, Kral, iki aşırı ucun arasında, onların saldırılarıyla yüzyüze kaldı. III. Henri döneminde, 1576 yılında kurulan Katolik Birliği, senyörlerin iktidarını yeniden kurup feodal parçalanmışlığı geri getirmeye kalktı. 1585 yılında kurulan Birlik demokratik eğilimler taşıyordu. Protestan kuramcılar, gelenekler adına (Hotman, **la Franco-Gallia**), ya da sosyal sözleşme adına (Vindiciae contra tyranos), seçilmiş meclislerle kralın iktidarını sınırlamak istediler. Birkaç kez Etats Genercaux toplantısına çağrıldı. Düzensizliğin vardığı boyutlar, Birlikçilerin İspanyadan yana ve ulusal çıkarlara aykırı politikaları, IV. Henri'ye iktidarın yollarını açtı; o da III. Henri'nin bir bağnazca öldürülmesinin (1589) arkasından, Protestanlıktan döndü (25 Şubat 1594), krallığa barış getirip. **Nantes Fermanı** ve **Vervins Andlaşması** (1598) ile, iç savaşa ve yabancı istilasına son verdi.*

Bu uzun savaşlar, sonunda mutlakiyetin gelişmesini de kolaylaştıracaktı ister istemez. İngiltere'den farklı olarak, ticaretin, sanayinin ve burjuvazinin gelişmesi engellenmişti. Calvin'ci inanışta yığınla zanaatçı İngiltere'ye göçtüler ve mesleklerinin sırlarını da oraya götürdüler. Yanıp yıkılmış, nüfusu azalmış bir ülkede iktisadi ilerleme kösteklendi. Hükümet, sanayi yaşamını düzenlemeyi sürdürebildi; görevliler, kralın iktidarının geçmediği yerlerde bile, bu düzenlemeyi uygulayıp, kendi ağırlıklarını arttırdılar. Korporasvonlar, ve çeşitli özel statüler hakkındaki 1581 ve 1597 Fermanları, çırakların sayısını ve çıraklık süresini sertçe sınırlayıp, büyük imalâthanelerin gelişmesini engellediler. Kralın ağır vergileriyle, başkaldıranların ele geçirdikleri yerlerde koydukları büyük vergiler, sermaye birikimini önledi. Büyük burjuvazi, İngiltere ile Pay-Bas'da olduğundan daha az gelişti; soylular da, burjuvazinin tavrını almadılar. Mutlakiyetin koşullarının yerine, ılımlı monarşinin ya da bir burjuva cumhuriyetinin koşulları geçmedi.

İşte Fransa'daki gelişmelerin ana çizgileri.

Fransız, monarşisine benzer Avrupa monarşileri hangileri oldu?

Ayrıntılarda olmasa da, yönetim koşulları ve tipi bakımından, Fransız monarşisi ile İspanyol monarşisi arasında benzerlik açık; hiç de yerinde olmayarak, iktisadî bakımdan çöküş içinde gösterilen İspanya. **Şarlken** (1516-1555) ve **II. Philippe** zamanında (1555-1598), bir mutlakiyet ülkesi

oldu. İspanyolların eline geçmiş Napoli devleti ya da Savoie-Piemont devleti gibi birçok İtalyan devletinde de mutlak monarşi görüyoruz; Kutsal-İmparatorluktaki birçok Alman prensliğini, yeni ordular, kapitalizm ve Roma hukuku birer mutlak ve bürokratik monarşiye dönüştürdüler ve Şarlken'in, İmparatorluğu birlik içinde tutmak ve merkezîleştirmek çabalarına karşın, uygulamada bağımsızlıklarını da sürdürdü bu prenslikler.

Ne var ki, farklı yönetim biçimleri de vardır.

III
ILIMLI MONARŞİLER VE BURJUVA CUMHURİYETLER

Kapitalizmin ve burjuvazinin, Fransa'da olduğundan çok daha önemli olduğu yerlerde, ılımlı monarşi ya da burjuva cumhuriyetler görüyoruz; bunu belirleyen de, burjuvazinin gelişme derecesi oluyor oralarda. Bu gelişmenin, yine Fransa'dakinden daha az boyutlarda olduğu ülkelerde ise, hâlâ feodal ve kimi zaman aristokrasinin üste çıktığı krallıklar sahneye geliyor.

Fazla yerimiz olmadığından birkaç örnekle yetineceğiz.

MUTLAKIYETTEN ILIMLI MONARŞİYE: İNGİLTERE

İngiltere, XVI. yüzyılda, fiilî bir mutlakiyet aşamasına varmıştı. Ne var ki, bu mutlakiyet, öylesine hızlı bir sosyal gelişmeye yol açtı ki, o yüzyılın sonlarına doğru, hukuk alanında da saptanmasına geçilmeden devrini tamamlamıştı.

Nasıl?

Gerçekten, **VII. Henri** döneminde (1485-1509), daha önceki uzun bir gelişme boyunca, senyörlerce ve kimi kuramcılarca (legiste) krallığa dayatılmış **belli ilkeler** buluyoruz. Bu ilkeler, toplumsal bilinçte öylesine yerleşmişti ki, yeni koşullarda da sürdü. Bu kuramlara göre, kralın edindiği ilk miras kanundur. Çünkü kanun yoluyla kraldır o; ve, kanun olmazsa kral da olmaz: Kanun, kralın üstündedir. Her zaman uygulanmasalar da, bilinçlerde yaşayan başka ilkeler de vardı: Kral, Parlamentonun iznini almadan, yeni bir vergi koyamaz, hiçbir kanun çıkaramaz; hiç kimse, işlediği suçu gösteren bir belge olmadan ve çabucak yargılanmadan hapsedilemez; suçluluk ya da suçsuzluğa, on iki yurttaştan oluşan bir *jury* hükmetmelidir; görevliler, görevlerinde işledikleri suçlardan dolayı, mahkeme önüne çıkarılmalıdır; kralın Bakanları, Avam Kamarasınca seçilmelidirler.

Kralın pek az görevlisi vardı. Adaletin ve idarenin en büyük bölümü, kral adına, onun atadığı önemli kişilerce yürütülüyordu. İngiltere, kontluklara bölünmüştü. Her birinde, yerel büyük soylular arasından çıkan ve milislere kumanda eden bir *lord* vardı; orta toprak soyluları ile soylu olmayan zengin toprak sahipleri arasından seçilen bir *sheriff* ve sulh yargıçları yargılayıp asayişi sağlıyorlardı. Kralın, onlar üzerinde bir otoritesi yoktu. Kuzeyde, kontluk örgütlenişi kuraldı: Senyörler, uygulamada otoritelerini koruyorlardı. Kontluklar, Galler ülkesinde 1536 yılına değin yoktu. Bütün bunlar, aristokrasinin ve birkaç büyük kentin üstünlüğünü sağladı.

Ne var ki, VII. Henri, mutlak bir kral olarak hareket etti; **VIII. Henri** (1509-1547), daha da ileriye götürdü bunu; **VI. Edouard** (1547-1553)'ın ardından **Marie Tudor** da öyle davrandı; son olarak, fiilî mutlakiyet, **Elizabeth** (1559-1603) ile doruğuna vardı. VII. Henri, iç savaşlardan bitkin hale gelmiş, huzur ve otorite isteyen bir ülke bulmuştu. İki Gül Savaşı, soyluları parçalamıştı, yeni soylular ise, her şeyi krala borçluydular. Parlamento uysallaştı. Yüz Yıl Savaşının keskinleştirdiği ulusal duygu, Fransızlara karşı duyulan kin ve korku, krallık iktidarını destekliyordu. Kral, İngiltere'de pek erken yayılan Rönesans'ın düşüncelerinden de yararlanıyordu. İngilizler, çok geçmedi dinsel sorunların içine gömüldüler, politikaya az-buçuk kayıtsızlık gösterip, yönetimi krala bıraktılar. Ulusçulukları, Papaya pek düşman etmişti onları; ve VIII. Henri, VI. Edouard, Elizabeth de hükümdarlığa halk arasında bir saygınlık kazandırdılar. Son olarak, kralın önemli bir etken olduğu iktisadi hamle, **burjuvazinin gelişmesi**ne yol açtı; burjuvazinin ise, krallık iktidarının desteğine gereksinmesi vardır.

İngiltere, XV. yüzyılın sonlarında, her şeyden önce çiftçi ve çobanlardan oluşan bir ulustu hâlâ. Ne var ki, daha o yıllarda, yünlerinden hafif dokumalar yapmaya başlamışlardı; bu dokumalar, Flaman kumaşlarından daha ucuzdu ve onlarla kıta Avrupa'sında büyük bir rekabete girişmişti ve bu rekabet tâ Orta Doğu'ya değin uzanıyordu. VII. Henri, ham yünün dışarıya satılmasına karşı koyduğu vergilerle, bu sanayiyi korudu: Öyle olunca da, ham yünün fiyatı yükselmeye başladı ve İngiliz yünlerinden yapılan Flaman kumaşlarının fiyatlarının da fırlamasına yol açtı. VIII. Henri, 1536-1539 yıllarında, manastır mülklerinin satışa çıkarılmasıyla İngiliz ekonomisine kesin bir hamle kazandırdı. Bu sermaye akışıyla, İngiltere'de gerçekten bir **iktisadi devrim** oldu; ve İngiltere, XVI. yüzyılın

ikinci yarısında, bir bakıma, büyük deniz ticaretine ve merkezîleşmiş büyük sanayiye sahip bir ülkeydi artık; ve korumak gerekiyordu bunu. Zengin bir burjuvazi, toprak satın alıyor, *gentrye* giriyordu; ve, yerel görevler için eski saygınlarla rekabete girişiyordu. Keskin bir sınıf mücadelesi başlamıştı: Güney-Doğu İngiltere'de, küçük soylular da kendilerini kapitalist tarıma ve büyük ticarete verdikleri için, o kadar keskin değildi bu mücadele; kimi bölgelerde ise alabildiğine sertti: Nitekim 1569'da, büyük feodaller, Northumberland ve Westmoreland kontları, kraliçeye karşı ayaklanmışlardı; katolikliği ve onun temsilcisi Marie Stuart'ı savunmak kadar, bu yeni insanların yükselişini durdurmak için de yapmışlardı bunu. **Krallığın zaferi, yeni kapitalist toplumun zaferi oldu.** Öte yandan, krallık, avare dolaşan ve 1549'da başkaldırmış yeni proletaryayı dizginleyip işe koşmak zorundaydı; bunun gibi, toprak sahiplerinin «**çitleme**»ye (enclosure) gittikleri ve yünlü sanayi için koyun otlakları haline getirdikleri ekili topraklardan kovdukları kesenekçi ve kiracılar da bu proletaryaya katılmışlardı, onlara da dur demek gerekiyordu. Kapitalistlerin gereksinmeleri, sınıflar arasındaki zıtlık, krallık iktidarını destekledi.

> *Reform, ne ucuzlatmıştı Kiliseyi, ne de demokratlaştırmıştı. Yük, başta öşür biçimi altında, geçmişteki ağırlığıyla sırtlara bindi. Belki şu farkla yalnız: Bu öşrü, onu satın almış ya da kralın kendilerine bağışladığı yığınla kişi topluyordu artık. Manastırların kapatılmalarının ve mülklerinin dünyasallaştırılmalarının sonuçları, oralara bağlı binlerce çiftçi için çok daha ağır oldu. Mülklerin değişmesi, bu küçük kesenekçilerin yoksulluğa düşmesi ve haklarını yitirmeleri demek oluyordu. Gerçekten, yeni sahipler, köylülerle ilişkileri düzenleyen atadan kalma âdetlerle bağlı değildiler. Daha fazla gelire ve ranta konmak için, bu âdetleri koparıp atmakta hiçbir rahatsızlık duymadılar. «Çitleme»lerin doğurduğu felâketlere, kazanç hırsının doğurduğu felâketler gelip eklendi. Yeni malikler, rantları ve fineleri yeniden yükselttiler, tarlaları çitle çevirdiler ve babadan oğula kesenekçi olanları kovdular oralardan. Manastırların, ekilir toprakların üçte birine yakın miktarına sahip oldukları göz önünde tutulursa, köylüleri çarpan felâketin boyutları hakkında bir düşünceye varılabilir. Marx, manastırların dünyasallaştırılması konusunda sonradan şunları yazacaktı: «Reform ve onun sonucu olarak Kilisenin*

mallarına karşı girişilen soygun, XVI. yüzyılda halka şiddet yoluyla el koyma yolunda yeni ve korkunç bir eğilime yol açtı.

İlk halk hareketi, VIII. Henri'nin sağlığında, 1536 yılında, İngiltere'nin kuzeyinde patlak verdi. Başkaldırı, soyluların yönelmesine ve istemlerin genci niteliğine karşın, hiç kuşkusuz, halkın aşağı tabakalarının tiksintisini dile getiriyordu VIII. Henri'nin ölümünde, Tac, henüz pek genç olan VI. Edouard'a geçince, dayısı Somerset dükü naip oldu. VI. Edouard zamanında Reform, daha da ileri gitti. Protestanlarınkine yakın yeni bir amentü hazırlandı. Din hizmeti İngilizce yapılmaya başlandı; kimi Katolik âdet ve ayinlere son verildi. 1548 yılında, devlet yönetimindeki durumunu güçlendirmek için sosyal demagojiye yatkın olan Somerset, «çitleme»ler hakkında yeni bir araştırmaya girişti. Krallığın koyduğu kurallara uymadıkları bahanesiyle, rakiplerine ve kendini kıskananlara ağır para cezaları biçti. Hükümet yapısında bir çatlak doğurdu bu ve giderek idarede karışıklığa yol açtı. Hoşnutsuzlukları git gide artan halk kitleleri bundan yararlandılar.

1549 yılında ülkenin büyük bir bölümünde ayaklanmalar patlak verdi. Baharda, kontlukların çoğunda, «çitleme»lere karşı protesto eylemleri görüldü. Bunların içinde en önemlisi. İngiltere'nin doğusunda, soyluların en alt tabakalarından birinden gelen ***Robert Ket*** *adlı birinin yönettiği bir başkaldırı oldu. Hareketin merkezi, sanayi bakımından pek gelişmiş bölgelerden biri olan Norfolk kontluğu idi. Hayli zamandan beri, çok sayıda ve güçlü freeholders, ortaklaşacı mülkiyeti yok eden çitçilere karşı korkunç bir direniş içindeydiler orada. Hareket, kontluğun güneyinde, Altleborough'ta çitlerin yıkılması ile başladı ve hızla yayıldı. 20 haziranda, başkaldıranlar, kontluğu güneyden kuzeye katettikten sonra, karargâhlarını başkent Norwich'ten pek de uzakta olmayan bir yerde kurdular. 20.000 kişiydiler daha şimdiden. Kentlerin aşağı-halk tabakalarından yardım gören ayaklananlar, 22 haziranda Norwich'i ele geçirdiler. Kendilerine karşı -Northampton markisinin kumandasında- gönderilen 1200 kişilik silahlı bir birlik bozguna uğratıldı. Başkaldıranlar programlarını Londra'ya yolladılar. «Çitleme»lerin sona erdirilmesini, ortak toprakların köylülere geri verilmesini istiyorlardı. Ayaklananlar, ayrıca lordların ortak topraklardan yararlanma hakkından da yoksun*

kılınmaları arzusundaydılar, gerekçe olarak şöyle diyorlardı: «Onların yeterince kendi toprakları vardır. Biz... barış yargıçlarının, şeriflerin... Kral VIII. Henri'nin hükümdarlığının ilk yılından başlayarak, halktan gizledikleri, «çitleme»lere karşı... iyi kanunların yeniden yürürlüğe sokulmasını istiyoruz. (Madde 27).

29 maddelik bu programda, Almanya'da ayaklanan köylülerin ünlü «12 Madde»sini, pek dikkat çekecek biçimde -hemen kelimesi kelimesine- hatırlatan çok madde vardır. Zamanın bir vakanüvisi, Ket'in, başkaldıranlara hitapla yaptığı bir konuşmayı anlatır: «Şimdi zengin kişiler alay edip hiçe sayıyorlar sizi; eriyorlar ve bırakmıyorlar ayaklarınızın üzerinde doğrulasınız. Servetler kasalarına akıyor, sizler ise sefalet içindesiniz: Yediğiniz bakla ve içtiğiniz yulaf çorbasıdır». Ne var ki, Ket, başkaldıranların, «mülkiyet hakkı»na saygılı davranmalarına çalışıyordu: yani, kimi yoksullar arasında görülen eşitçi eğilimlerin silinmesine çaba gösteriyordu. Bu yoksullar ise yayınladıkları bir belgede şöyle diyorlardı: «Bütün çitleri yerle bir edeceğiz, tüm çukurları dolduracağız ve herkese ortak otlaklardan yararlanmasını sağlayacağız... Her şeyin özgür ve eşit kullanılmasını istiyoruz». Çiftçilerin bu eşitçi eğilimi, antifeodal başkaldırıya katılan tüm yoksulların eğilimi oldu.

Ayaklananlar arasında kaynaşmanın olmayışı, pek derin sosyal farklılıklar, servetlerdeki çeşitlilik, hareketin dibini alttan alta oydu. Londra'nın üstüne yürümek yerine, Ket, görüşmelere kalktı. Aradan geçen zaman içinde, hükümet, özellikle Alman ve İtalyan paralı askerlerden oluşan bir ordu kurdu. 27 Ağustos 1549'da, Norwich'te yapılan kesin savaşta, başkaldıranlar, kendilerinden daha iyi donanmış ve alabildiğine talim görmüş düzenli orduya yenildiler. Kan gövdeyi götürdü. Robert Ket ve kardeşi William, kimi öteki «kışkırtıcılar»la beraber darağacına yollandılar. Robert Ket'in başkaldırısına yol açan şey, Watyler'inkinden farklı olarak, küçük şato sisteminin çözülmesi değildi yalnız: Kapitalist ilişkiler küçük şatolara gelip girmişti; ve bu ilişkiler, kuşkusuz, hem parçalı mülkiyete düşmandı, hem de öteki geleneksel işletme biçimlerine. Köylülük, yeni soylularla burjuvazinin bağlaşıklığı karşısında soyutlanmıştı; yenilgisi de kaçınılmazdı öyle olunca.

VIII. Henri ve arkasından gelenler, zorla ödünç ve bağış koparak, gümrüklerden pay alarak, kendilerine kaynaklar yarattılar. Krallar, 1539-1549 yılları arasında, Parlamentonun anayasal değer tanıdığı duyurular ve krallık konseyi kararlarıyla yasamada bulundular. 14S7'de yeniden örgütlenen, sonra da 1517'de Şansölye Wolsey'in düzene soktuğu, Konsey'in adlî bölümü, yani «Yaldızlı Oda», krallığın ayrıcalıklarını tanımayanları kararlarıyla zorladı; sheriffler, sulh yargıçları ve bütün İngilizler, kralın iradesini yerine getirmeye koyuldular. 1540'ta istikrarını bulmuş olan «Özel Konsey», öteki konseylere de egemen olarak, hükümetin birliğini sağladı. Öte yandan, kral, Avam Meclisi seçimleri için resmî adaylık uyguluyordu. Lordlar Meclisine gelince, kralın atadığı piskoposlar, baş papazların (abbe) yerine geçtiler.

İngiliz mutlakiyeti, XVI. yüzyılda doruğuna, kraliçe Elizabeth ile vardı; daha önceki uygulamalar, onun döneminde son noktasına ulaştı. Yüksek Komisyon Divanı (1583), Kraliçenin Kiliseye üstünlüğüne (1559 tarihli kanun) karşı çıkanları *jury*siz yargıladı. Devlet Sekreterleri Bakan oldular; onlar arasında William Cecil, başta gelen bir rol oynadı. Hükümet, bireyleri desteklemek üzere, iktisadi yaşama, **sıkı bir merkantilist politikayla** sürekli müdahalelerde bulundu. İspanyol istilâsı korkusu altında yaşayan hükümet, savaşta yararlanabileceği devlet kaynaklarını, donanma ve sanayileri sonuna değin arttırdı. Gemi yapımına prim verildi, balık yenmesini dayatan kanunlar çıkarıldı; yabancı gemilerle taşınan mallara daha yüksek gümrükler koyan, tekelci ticaret ortaklıkları yaratan Hansa'ya karşı savaş açan 1559 tarihli Denizcilik Kanunu (Act of Navigation), ülkeye gemi ve denizci sağladı, ticareti geliştirdi. 1563 tarihli Zanaatçılar Statüsü, el emeğini düzenledi; mesleki eğitimi sağladı ve el emeğinin ustalarla kapitalistler arasındaki dağılımına kurallar koydu. Tekeller, ortaklıklar, kıta Avrupa'sından din savaşları nedeniyle kovulmuş yabancıların yerleştirilmesi, onlara tanınan ayrıcalıklar, yeni sanayi kollarının doğuşuna yol açtı: Başta da top ve barut yapımı, demir, kalay, kurşun, kükürt geliyor: sonra da hafif dokumaları, Anvers'ten Manchester'e gelen pamuğu görüyoruz, vb. 1571'den başlayarak, 1545 tarihli Statü faizli ödünce uygulandı. Bir para reformu, İngilizlere, Avrupa'nın en sağlam parasını sağladı. Fiyatların ılımlı kalması ve ekinin de bol olması koşuluyla, dışarıya buğday satımına da izin verildi.

Mutlak monarşiye bağlı iktisadî gelişme, **mutlak monarşiye muhalefeti** de yarattı. 1575 dolaylarından başlayarak, büyük tacirlerin ve merkezileşmiş imalâthanelerin sahibi büyük sanayicilerin sayısı ve gönenci, alabildiğine arttı. Kendi güçlerinin bilincindeydi bu insanlar ve özellikle de iktisadî etkinliklerinde serbest kalma gereksinmesini duyuyorlardı. Öyle olduğu için de, kendilerine dayatılan düzenlemelere ve mutlakıyete düşman oldular. Aynı zamanda, Kraliçenin dayattığı Anglikan Kilisesine karşı çıkan Protestanların sayısı ve kızgınlığı da artıyordu git gide; istedikleri, müminlerin kendiliğinden örgütlenişine ve papaz'ların seçimine dayanan Presbiteryen bir Kilise idi, ya da Kilisenin de olmadığı bir bağımsızlık istiyorlardı.

Şu da var: İngiltere'de özgürlüğün ilkeleri, hiçbir zaman geçerliliklerini yitirmemişlerdi. VIII. Henri'nin kendisi, bu ilkelere karsı saygısını hep ortaya koymuştur. Parlamento, boyun eğerken bile, haklarını hatırlamıştı hep. Özetle, mutlakıyeti olanaksız kılacak bir düşünce değişikliği yetiyordu. Muhalifler, uzun süre İspanyol tehlikesiyle durduruldular. Ancak Parlamento, 1603 yılında. Elizabeth'den, tekellerden vazgeçme vaadini söküp aldığında, değişme de kendini haber verdi.

Mutlakiyetle burjuva özgürlükleri arasında mücadele başlamıştı.

PAY-BAS'DA DEVRİM

Pay-Bas, değişik unvanları olan aynı prense bağlı **eyaletler topluluğu**ydu.

İmparator Maximilien, sonra da oğlu Güzel Philippe, ülkeyi, mutlak egemenlikleri altında birleştirmeyi denemişlerdiyse de, senyörlerin ve kentlerin özerklik ve bağımsızlık anlayışına çarpmıştı girişimleri. Ancak devletin, esnaf kuruluşlarına karşı «tacirler»i koruması sayesinde, kapitalizm de zaferini kazanır. Anvers, Bruges'e üstünlüğünü kabul ettirir ve, kendisine ham madde sağladığı kadar alıcısı da olan, Pay-Bas'nın iktisadi birliğini kurar. Ticaret serbestliğine, iktisadî bireyciliğe, giderek yerel özerkliklere karşı monarşik merkeziyetçiliğe tutkun kapitalist bir burjuvazi, zanaatçı kentlerin burjuvazisine üstün gelir. Soylular gibi yaşayan bu büyük burjuvalara karşı, soylular da, kendilerini burjuvalardan ayırmak ve sosyal üstünlüklerini korumak amacıyla. Prensin bahşettiği görev ve ayrıcalıklara dayanırlar. İktisadî gelişmeye eşlik eden Rönesansın gelişmesi, bireyciliği, gurup ve özerklikleri bozup parçalama doygusunu geliştirir; bu parçalanmanın üstesinden ise ancak güçlü bil prens gelebilirdi.

Roma hukuku da, çoğu kafaya mülkiyetle ilgili düşünceler sokar. 1516'da ülkenin prensi olan -geleceğin Şarlken'i- Gand'lı Charles, **mutlakiyetin kurumlarını yaratmak** ister. Her eyalete, hükümdarın doğrudan temsilcilerini yerleştirir: Görevleri iyi belirlenmemiş bir genel yönetici vardır; Adalet Divanları, çoğu yerde Hesap Odaları; eğitimleri ve çıkarları gereği hükümete yakınlık duyan burjuvaların eline geçmiş belediye görevlileri. Charles, eyaletleri merkezî yönetime bağlar. Ülkeyi bir Konseyin yardım ettiği bir naip yönetmektedir; çok geçmeden bu Konsey, Fransa'daki gibi üçe bölünür: İçinde soyluların yer aldığı, politikaya bakan Devlet Konseyi; hukukçular, burjuvalar ve küçük soylulardan oluşan ve adaletle idareye bakan Özel Konsey ile Maliye Konseyi (1531). Charles, temsilcilerini Etats Genereaux'ya göndermelerini dayatır. Son olarak da, 1547'de, soylulardan oluşan, ücretini kendisinin ödediği ve kendisine bağlı sürekli bir ordu kurar. Görevlileri, yaşamın her alanına burunlarını sokarlar; alış verişi, borsayı, tersaneleri, kamu yardımlaşmasını düzen altına almak ister, örfleri yazılı hale getirmeye, Roma hukukunu sokmaya kalkarlar. Bu ortak kurumlar. On Yedi Eyalete bir birlik getirir ve ulusal duygunun uyanışını tamamlarlar.

Ne var ki, hukuka geçmemiş, sadece **uygulamada bir mutlakıyet**ti bu. Charles, keyfince sürekli vergi koyamadı: toplananı istediği gibi kullandı, ancak Etats Generaux vergiyi oylama hakkını elinde tuttu; siyasal sistemin anahtar, da işte bu noktaydı. Çok geçmeden, burjuvazinin gelişmesi, mutlakiyeti olanaksız hale getirecektir. Hep, feodal dönemle burjuva dönemi arasında gördüğümüz mutlakiyetçi dönem, Pay-Bas'da pek kısa sürdü: mutlakiyet, hukuk alanına geçip yerleşemedi.

Şarlken'in oğlu **II. Philippe** (1555-1598). Pay-Bas'yı, hukuksal yönden de bir monarşi yapmak ister: çünkü, coğrafi durumu ve kaynakları, Avrupa egemenliğini sağlayacaktır ona. Boşa çıkar çabası. İspanyol yönetimi, iktisadi alandaki düzenlemeleriyle, ülkenin çıkarlarını bozar: Örneğin, gemilerde tayfaların sayısının çoğaltılması emri, maliyet fiyatlarını artırır; 1577'de İspanyol Hazinesinin iflâsı ise, bütün dünyayı etkiler. İçten içe bir iktisadî bunalım, hükümete karşı olan sızlanmaları daha belirginleştirir.

II. Philippe, soylularla burjuvazi arasındaki dengeyi, burjuvalar yararına bozarak, muhalefetin kapılarını açar. 1559'da İspanya'ya hareket ettiğinde, Naîp Marguerite de Parme'ın yanına, üç burjuvadan oluşan bir Konsey bırakır; içlerinden biri Granvelle'dir. Bu yarı resmi kurul, tüm önemli işleri

eline geçirir ve Devlet Konseyinin varlığını hiçe indirir. Soyluların önemi azalmıştır; oysa, topraklarını kapitalistler gibi işlettikleri, borsada spekülasyon yaptıkları, kapitalist girişimlerde sermayeleri olduğu, burjuvalardan tiksinseler de burjuvalaştıkları halde, iktisadî bunalım onların da arkasındadır. Aynı zamanda Devlet Konseyi üyesi de olan Granvelle'le, Devlet Konseyinde bir arada bulunmayı reddederler.

Devrimi, **büyük soylular** başlatır.

Oysa burjuvalar, II, Philippe'i tutmazlar ve ona karşı birleşirler. Bunun sonucu şudur: Kral, ulusal ülküyü temsil etmemektedir artık. Her İspanyol, ülkenin vergilerini yabancı amaçlar için kullanan bir yabancı gibi görünmeye başlar. İspanyol birlikleri, arkadan da -1567'den 1573'e değin- **Dük d' Albe'nin terör hükümeti**, kasılma, zalimlik, sofuluk ve har vurup harman savurmalarıyla nefretini uyandırır herkesin. Her şeyi dinsel çıkarların arkasına takan kralın din politikası, bu yaşamı genişliğine alan, Rönesans kafalı ve -hangi dinden olursa olsun- tacirlere buyur etme gereksinmesini duyan bir ülkede, hayli ılımlı ve hoşgörülü katolikleri kaygılandırır. Son olarak da, 1543'ten beri ilerleme içinde olan Calvin'ciler, Protestan bir devletin düşünü görürler ve devrimcidirler, Katolik kralın da uzlaşmaz düşmanıdırlar. Alış-veriş üstüne sürekli vergi koyup mutlakiyeti katmerleştirmeve kalkmakla, Albe, bardağı taşırır (1571). Alış-veriş felce uğrar. Sefalet hüküm sürmeye başlar. İç savuş başlar. Devrim, mutlak rejimden bir burjuva rejime geçtiğinde olağan yürüyüşünü izleyecektir: Soyluların devrimindin sonra, burjuva devrimi gelecektir, sonra demokratik devrim, arkasından da burjuva gericiliği.

Gerçekten Pay-Bas, önce **federal** yapıda bir **liberal burjuva devleti**ne dönüşür. 1572 yılından başlayarak, Calvin'ciler, Calvin'ci bir devlet kurarlar; Hollanda ve Zelanda deltasının koruduğu bu devletin başında, genel yönetici (stathouder) (durak, **Prens Guillaume d'Orange** vardır. Prensin çevresine sığınmış Fransız Calvin'cileri, devrime bir gerekçe ve bir siyasal öğreti verirler: İktidar, halka Tanrı'dan gelmekte ve halk da onu krala vermektedir; kral, gerçek ve doğal kanunu olan Tanrı'nın kanununa uyuyorsa iktidarı elinde tutabilir; tersi olduğunda, halk, kendisi değil, ama yüksek görevlileri aracılığıyla bu iktidardan yoksun kılabilir onu. Pay-Bas'da da, harekete geçecek olan Etats Generaux'dur; çünkü, Pay-Bas, bir eyaletler topluluğu değil, birleşmiş bir ulustur. Böylece doğal haklarla ilgili akılcı bir kuram, geleneğin, tarihsel hakların, kralın ayrıcalıklarının yerine

geçiyor; kapitalizmin ve mutlak monarşinin ortaya çıkardığı gelişimin sonuçlarını dile getiriyor ve gerekçelendiriyordu. Okumuş burjuva görevliler ile avukatların aklı yattı buna. 19 Ekim 1576'da, **Gand Barışı** ile, hükümdarın yerine gelen Etats Generaux, bu ilkeler üzerine yeni devleti kuruyordu.

Ne var ki, II. Philippe'le uzlaşma girişimleri, Guillaume d'Orange'ı ve Calvin'cileri kaygılandırdı. Savaşın yakıp yıktığı bir ülkede, işçilerle zanaatçıların sefaletinden yararlandılar. Yazdıkları yergi eserleri, halkın, her türlü otoriteye ve özellikle de Kiliseye karşı güvensizlik ve kinini bileyledi; Tanrı iktidarının sahibi olduğu için, halk, bundan sonuçlar da çıkardı. 1577 Ağustosunda, Bruxelles'de, **On Sekizler Komitesi** diye adlandırılan bir komite, otoriter bir demokrasi kurdu ve halkın diktatörlüğünü Etats Generaux'ya da uyguladı. Bir diktatörde, Prens Guillaume d' Orange'de kendi varlığını dile getiren halk, diz çökmüş bir halde, sevinç hıçkırıklarıyla kabul etti onu; «sanki kenti Tanrı'nın kendisi dolaşıyordu». Demokratik hareket, Orta ve Güney Pay-Bas'da kentten kente yayıldı.

Ancak, mülkiyete saldırılar, burjuvalarla soyluları korkuttu ve güçlü bir iktidarı özletti onlara. Kiliselerin ve manastırların yağmalanması, papazlara ve keşişlere saldırılar din duygusunu uyandırdı, Cizvitlerin vaazını kolaylaştırdı. Katolikliğin çıkarları her şeyin önüne geçti. Öte yandan savaş, Anver'sin yağmalanması (1576), Kuzeydeki başkaldıranların Escaut ağzına koydukları abluka, güneyden göçmüş Calvin'ci tacirlerin yerleştiği ve ticareti Anvers'in ticaretinin yerine geçen Hollanda ve Zelanda'nın rekabeti ile ülke çökmüştü.

Pay-Bas, **iki ulusa** bölündü, Güneydeki soylular ve burjuvalar, demokratlardan kendiliğinden sıyrıldılar ve 1579'da **Arras Birliğini** kurdular; bu olurken, kuzeydeki Calvin'ci burjuvalar da. **Utrech Birliği**'ni oluşturuyorlardı. Genel yönetici Farnese Arras Birliğini İspanya kralıyla uzlaştırdı; kral, bir süre için, mutlakiyetten vazgeçti ve, yavaş yavaş, çoğu orduların gelip geçmesine elverişli geniş ovalardan oluşan Güneyin on eyaletini yeniden ele geçirdi. Kuzeyde, ırmak kolları, bataklıklar, geniş su alanları, taşkınların ve denizin koruduğu Delta eyaletleri, bir kıyıda kaldılar. Din farklılığı, orduların yakıp yıkmaları, iktisadî rekabet, bu iki milliyeti git gide ayırdı birbirinden.

1598'de, II. Philippe, birliği yeniden kurmaya kalktı. Arşidük Albert ile İsabelle'in yönetiminde olmak üzere, Pay-Bas'ya, açık bir özerklik tanıdı.

Ne var ki, yalnız Güney tanıdı bu ikisini, Kuzey, burjuva, protestan, feodal, liberal devlet yazgısını izlivordu. Güney ise, git gide bir mutlakiyet ülkesi olacaktır yeniden.

Pay-Bas'daki devrimin tarihsel önemi nedir?

Pay-Bas devrimi, Avrupa'da **ilk burjuva devrimi** oldu. Bu devrimin gerçekleştiği dönem, doğan kapitalizmin henüz imalâthane aşamasında bulunduğu, «ticaret üstünlüğünün sanayi üstünlüğünden önce geldiği» ve, kapitalist toplumun yükselen sınıflarının -burjuvazi ile proletaryanın- henüz olgunluğa erişmediği bir dönemdir. Başkaldırı, yabancı vesayetindeki bir ülkede patlak vermişti; bir kurtuluş savaşı biçimini aldı, Calvin'cilik de ideolojik bayrağıydı. İtici güç halk kitleleriydi, ancak devrim, ülkenin kuzeyinde başarıya ulaştı; çünkü iktisadî, sosyal ve siyasal koşullar orada uygundu. Bununla beraber, iktidar, devrimci burjuvazinin eline geçmedi; soylularla bağlaşıklık içindeki tutucu tacir oligarşisinin eline geçti. Oranjizm, bu ortaklığın simgesi oldu ve cumhuriyetin tarihinde büyük bir rol oynadı. Gerçekleştirilen iktisadî, sosyal ve siyasal reformlar, yarım-önlemler oldular ancak ve feodal kalıntılar varlıklarını her yanda sürdürdüler. XVII. yüzyılın sonlarında. İngiltere, daha köktenci bir burjuva devrimi yapıp, Avrupa'da ön sırayı alacaktır; Hollanda ise, ikinci plânda gelen güçler arasına girecektir git gide.

IV

«ORTA ÇAĞ'LI» MONARŞİLER

Bundan önce anlattıklarımızdan farklı olarak, içinde güçlü bir burjuvazinin boy atmadığı ülkelerde, krallık, mutlak monarşi aşamasının berisindedir.

Polonya ile Rusya'dan sözetmek istiyoruz.

POLONYA

Polonya, son Jagallon'lar, yani I. Jean Albert (1492-1501), 1. Alexandre (1501-1506), I. Sgismond (1506-1548), II. Sigismond Auguste (1548-1572); sonra da -gelecekte Fransa'ya III. Henri adıyla kral olacak olan-Henri de Valois (1573-1574), Etienne Bathory, (1576-1586), III. Sigismond Vasa zamanında, başında bir kralın bulunduğu «aristokratik bir cumhuriyet» olur.

Aslında, birbiriyle bağdaşmayan dört kümeden oluşmuş bir devlettir bu: Krallık, Litvanya, Krallık Prusyası ile Dükalık Prusyası, bir kralın egemenliğinde, gevşek bir toplaşma içindedir. Kral, seçimle

belirlenmektedir; ve Etienne Bathory’nin ölümünün arkasından, 1587’de olduğu gibi, partiler arkasında, savaşlara bile yol açmaktadır seçim. Yeni kanunlar ve ordunun bakımı için vergi koymak, içinde yalnız soyluların temsil edildiği Diyetlerin yetkisinde; ancak, oybirliği gerekiyor, ve doğaldır ki, bu da her türlü kararı güçlüğe uğratıyor. Kralın ne ordusu vardır, ne hazinesi, ne de örgütü. Kendi topraklarında yaşıyor ve devletin giderlerini kendi gelirlerinden ödüyor. Aslında, senyörlerin başta geleni. Orta Çağlı bu krallık, yeni anlamıyla mutlak monarşi olamamıştır.

Pek burjuvazi de yok Polonya’da. Kapitalist Avrupa’nın kıyıcığındaki bu ülkenin başlıca ticareti, dışarıya buğday satmak. Batı’nın tahıl istemine yanıt verenler, uçsuz bucaksız toprakların sahibi olan senyörler. Bunlar, kapitalin yerine el-emeğini koyuyor ve üretim için de, köylüleri, git gide daha fazla boyunduruk altına alıyorlar. Köylülere böylesine hükmetmek ve buğdaylarından daha fazla kazanç sağlamak için, bu soylular, kralın yetkilerini sınırlıyor ve öteki sosyal sınıfları feda etmeyi dayatıyorlar ona. Adayları yükümlülükler altına sokan krallık seçimi, büyük senyörlere karşı bir şey yapmaya kalksa, -Batı’nın zengin burjuvalarının gücüne asla sahip olmayan- yoksul bir soylu takımından başka bir şey olmayan kralların yetersizliği, ister istemez meydanın büyük senyörlere bırakılmasını desteklemekte.

I. Jean Albert’le, 1493 ve 1496’da, **köylülerin yer değiştirmeleri sınırlandırılır:** Senyör, köylüleri toprağında tutmakta ve çalışmaya zorlamaktadır onları; adaletle temsilcisidir bu köylülerin ve, uygulamada, onlarla, kendilerine ulaşmayan krallık adaletinin arasında yer almaktadır; adamlarının efendisidir. 1520-1521’de, Diyetler, köylüleri, ekip biçmekle yükümlü oldukları toprağa bağlarlar. Senyörler, tarım topluluklarının topraklarını mülklerine katabilirler. Komünler, adlî özerkliklerini yitirirler ve soyluların mahkemelerine tabidirler. Soylular ise, topraklarında mutlak efendidir.

1493 ve 1496’da, soylular, gümrük vergileriyle Hazineye olan ödentilerden de bağışık tutuldular. Burjuvalar, askerî mesleklerden ve yüksek Kilise makamlarından uzaklaştırıldılar; yalnız soylular girebiliyorlardı buralara Sigismond-Auguste zamanında, 1564’ten sonra, yabancı lüks nesneleri daha uygun fiyata sağlamaları amacıyla, soylular, mutlak değiş-tokuş ilkesini ilân ettiler. Öyle olunca da, ulusal sanayi, yabancı rekabet karşısında çöktü. Tacirler, azamî bir fiyat zorunluğunu

dayatan düzenlemelere tâbi tutuldular; dışarıya kendilerinin gidip mal almaları da yasaklandı. Soylular, buğdaylarını almak için gelen yabancılardan bu malları doğrudan doğruya sağlamayı daha uygun gördüler. Aynı zamanda, Türklerin İstanbul'u, Tatarların da Karadeniz ülkelerini ele geçirmeleriyle, Güneydeki ticaret yolları Polonyalılara kapanmıştı. Ticaret engellenmişti. Soyluların harcadıkları burjuvazi gelişemezdi.

1493 ve 1496'da, soylular, savaş halinde konacak vergileri belirlemek üzere eyalet Diyetleri (diyetin) kurmak hakkını elde ettiler. Bu meclisler, asıl Diyet'teki temsilcilerine emredici vekâlet verdiler ve onun kararlarını reddetmekte ya da yerine getirmekte özgürlüklerini ilân ettiler. Böylece, yerel çıkarlar, genel çıkarın üstüne çıktı. Mielnik Ayrıcalığı (1501), Piskoposlarla soyluların önde gelenlerinden oluşan Senato ya da Krallık Konseyi'nin yetkilerini çoğalttı: Kral, onların öğütlerine uymak ve adaleti de onların istediği gibi yerine getirmekle yükümlüydü; tersi olursa, bağlılık andından dönebileceklerdi. Tacı ve krallık alâmetlerini saklayan Senato idi; yöneticiler, ona danışıyorlardı. **Nihil Novi Anayasası** (1505), krala, Senato ile eyalet temsilcilerinin izni olmadan yeni herhangi bir şey yapmak olanağını tanımadı. I. Sigismond döneminde, **Laesae Majestatis Anayasası**, senatörlerle Diyet temsilcilerinin dokunulmazlıklarını güvenceye bağladı. Krallık iktidarı senatonun elindeydi; kral, görevini gerçekten bırakmış durumdaydı. 1573'te **Pacta convena**, Henri de Valois ya, Senato'nun izni olmaksızın savaş ve barışa karar veremeyeceğini, Diyet'in iznini almadan seferberliğe kalkamayacağını, 16 senatörden oluşan bir konseyin yardımını kabul edeceğini ve Diyet'i de iki yılda bir toplayacağını emrediyordu. Bunlara aykırı davrandığında, uyrukları, her türlü itaatten azad olacaklardı. 1592'de Engizisyon Diyeli, kral hakkında ciddî bir soruşturma açmaya kadar gitti.

Bütün bunlar olurken, dış tehlike bilinci de zayıfladı. Diyet. 1512, 1514, 1527 yıllarında, sürekli ordu tutmak için düzenli vergi konulmasını reddetti. Soyluların topladığı birlikler hesapta tutuldu. Sigismond, Toton Şövalyelerinin başı Albert de Brandebourg'u, Protestanlığı kabulde -Polonya'nın egemenliğinde olmak üzere- Prusya'nın prensi diye kendini ilân etmede serbest bıraktı (1525). Prusya doğmuştu. 1526'da Avusturya Hanedanı, Macaristan ve Bohemya'ya el koydu. Moskova devleti büyüdü ve güçlendi. Polonya kralı, hıristiyan prensler arasında rol oynayamaz oldu artık. Krallık Prusya'sı, 1596'da, Potonya Diyeti'nde oturuma katılmaya

karar verse, Litvanya, kendi görevlilerini, Hazinesini, ordusunu ayrıca elinde tuttuğu halde aynı biçimde davransa, Dukalık Prusyası, vassallik andını yenilemiş olsa da, Polonya **zayıflamış bir devlettir**, müstahkem mevkileri yoktur, donanması yoktur, hemen hemen ordusu da yoktur.

Çökmektedir özetle.

MOSKOVA DEVLETİ

Buna karşılık, yarı Asya'lı Rusya, ırkı, ortodoks mezhebindeki Hıristiyan dini, imansıza karşı kini, Avrupa'lı devletler arasına kaymaya zorluyor onu. Rusya, XVI. yüzyılda bir mutlak monarşi olacaktır. Oysa, burjuvazi zayıftır orada, soylularla mücadeleye girmek için yetersizdir ve Rus Çarlarını da pek kaygılandırmaktadır bu soylular.

III. Ivan (1462-1505) döneminde, Rusya, **çevresinden soyutlanmış** bir devlet durumundadır. Yalnız Kuzeyin buzlu denizlerine çıkışı vardır; bir yanında Tatar düşmanları, öte yanında da kendine hasım Avrupa'lı komşularıyla yüzyüzedir. Polonya. Litvanya, Hansa kentleri (Revel, Riga). Avrupa mal ve tekniğinin Rusya'ya serbestçe girmesini engellerler; tüm özgür ulusların ezeli düşmanları olarak gördükleri Rusların, Batı'nın askeri tekniği ile donanmasını istemezler çünkü.

Aslında bir **tarım ülkesi**dir Rusya. 10 ilâ 40 evlik köylerde zayıf bir nüfus yoğunluğu içindeki köylüler, küçük işletmelerde tahıl yetiştirmeye vermişlerdir kendilerini. Nadasla beraber, üç yıllık almaşık ekim usulünü uygularlar; orman yakıp tarla açarak yarı-göçebe yaşamı sürmek de hâlâ sıkça rastlanan bir olaydır. Verim de zayıftır. 1497 yılında bir altmış kadar olan kentler, bir yandan bir müstahkem mevki, öte yandan birer pazardırlar: tam orta yerlerindeki otlaklarıyla bir tarım görünümündedirler. Ticaret kısırdır. Çeşidi ve miktarı az, pahalı bir **tarnsit ticareti**dir bu: Kürk, bal ve balmumuyla, Doğu'nun değerli taşları, sırması, ilâçları ve baharatı Batı'ya geçer. Anvers'in lüks kumaşlarıyla, kalayının yanı sıra, dantel ve silahlar da Doğu'ya. Ticaret merkezleri, özerk durumdaki Büyük Novgorod ve Pskov'dur. Ticaret, küçük dükkânlarda yapılır. Zanaatçıların çoğu bir mengenenin başında yalnız çalışırlar. Burjuvazi pek azdır, yoksul ve güçsüzdür.

Köyler ve kentler, ırmak ya da yol boylarına serpili **büyük senyör toprakları** üstündedir. Yerleşme pek gevşektir. Her senyörün, toprakları üstünde tam bir otoritesi vardır. Ayrıca, içlerinden çoğu bağışıklık anlaşmaları ile korunmuştur. Prensin hiçbir görevlisi işlerine karışmaz,

vergi vermezler, hizmette bulunmazlar; yalnız ve yalnız Prense karşı sorumludurlar ve, devletin insan ve malî kaynakları eksik kaldığı için, onun kimi yetkilerini de kullanırlar.

Her prensliğin içinde, Prensin malikânesi, senyör malikâneleri ve bir de «kara topraklar» vardır; bu sonuncular, Prensin koruması altındadır ve üzerlerine, vergi ve hizmetleriyle savunmaya katılan özgür topluluklar yerleşmiştir. Prensi, malikânesinin dışında, kentlerde *namesini kiler*, tarımsal kantonlarda *volosteli*ler temsil ederler. *Namestniki*ler olsun, *Volostelil*er olsun, silahlarıyla Prensin kulluğuna girmiş vassallerdir: Toprakları olan daha zayıf prensler, ya da aşağı sınıftan askerî yetenekleri olan kişilerdir bunlar. Bütün bu vassallerin Batı'daki vassaller gibi hakları ve borçları vardır. Ne var ki, seçtikleri senyörün hizmetine hâlâ serbestçe girebilmektedirler.

Asıl Prens, **Moskova büyük prensi**dir. Moskova, büyük istilâ yollarının dışında, ormanlarla korunmuş, yol kavşağında bir kenttir. Uzun bir süreden beri, kolonlar ve silahlı kişiler akar durur oraya. 1327'den beri dinsel bir başkenttir; 1353'ten beri, Büyük Prens, Rusya'nın süzereni Altın Ordu Hanından, prensler üzerinde adlî yetki almıştır; zengindir ve saygınlığı vardır.

III. İvan, senyörken devlet başkanı olur. Daha güçlü olduğu için, prenslerin *boyarları*, guruplar halinde hizmetine geçerler: Zayıf prensler bağımsızlıklarını terkederler; bir avuç bağımsız prenslik kalır kala kala. **Ülkenin birleştirilmesi** gerçekleşmiştir. 1402, 1500-1503 yıllarındaki savaşlarla, III. İvan, Litvanya prensine, Dinyeper ve Duna üstündeki uçsuz bucaksız topraklarda egemenliğini tanıtmış ve «tüm Rusya'nın hükümdarı» unvanını kabul ettirmiştir ona. Son olarak da, Altın Ordu devletinin parçalanmasından yararlanarak, Tatara vergi ödemeyi, muhafızlık etmeyi reddeder ve tutar, her türlü yabancı hükümdarlardan bağımsız «otokrat» olarak ilân eder kendisini. Bütün Rusların gözünde, «Şeytanın görevlisi», «İmansız»a karşı hıristiyan ve ulusal direnişin canlı temsilcisidir artık.

Başarılarının yanı sıra, Ortodoks dini de işin içine girer ve Bizans'ın son imparatorunun yeğeni Sophie Palaiologos ile evlenir. Çağdaşları, bu evliliğe siyasal bir simge olarak bakarlar. Kilise, bütün Rusların kafalarına ve gönüllerine hitap eden düşünceleri alır, formüllendirir. Gerçek inanca tek bağlı Rusya, kutsal bir ülkedir; «Kutsal Rusya»dır o. Rus halkı, bu «yeni İsrail», tüm hıristiyan halklara egemen olsun ve İsa'nın hükümdarlığını

zafere ulaştırsın diye Tanrıca seçilmiştir. Moskova devleti, dünya yıkılıncaya değin sürecek ve Evrendeki tüm halklara egemen olacaktır. Moskova, bu «üçüncü Roma», hıristiyan dünyanın son ve tek başkentidir. Moskova hükümdarı, Bizans imparatorunun tanrısal özüne mirasçı olmuştur. Bu «Tanrı kuzusu», eylemlerinden dolayı yalnız Tanrı'ya karşı sorumludur. Onun iradesine karşı çıkmak bir günahtır. Kiliseye ve onun başına varıncaya değin herkes, Prense boyun eğmek zorundadır. Bireyin yalnız başına davranmak özgürlüğü yoktur. Son olarak, çoğunluk şu düşüncede birleşir: Prens, dinsel törenlere harfi harfine uymayı, Kutsal Kitabı kelimesi kelimesine kabul etmeyi herkese emrederek, sapkınlığa götüren özgür düşünceyi bastırarak, insanların selâmetini sağlamakla yükümlüdür.

III. İvan, mutlak iktidarının tanrısal kökenli olduğunu simgeleyen, yeni işaretler kabul etti: İki başlı kartal, âsâ, dünya yuvarları, taht. Büyük toprak sahibinin yaşam biçimini terkedip Bizans sarayının protokoluna uydu: Uyruklarından uzakta, sıradan ölümlülerin ancak alınları yerde kendisine yaklaşabilecekleri insan üstü bir varlık olarak yaşamaya başladı.

Tatarlara ve Batılı sapkınlara karşı bir Rus Haçlısının mutlak şefi olarak, uçsuz bucaksız sınırlarda, pek güçsüz halkıyla Tatar akınlarını göğüslemek zorunda olduğu için. Batılı danışmanlara uyup, -Avrupa usulü savaşan-toplu tüfekli ilk paralı askerlerden birlikler kurdu; doğaldır ki, karşısına yığınla malî sorun da çıkarıyordu bu. III. İvan, bir Moskovalı devlet düşüncesine yabancı değildi: Bir askerî karargâh modeline göre örgütlenecekti bu, giderek her türlü kişisel özgürlüğü dışlayacak demir gibi bir disipline tâbi olacaktı.

Ne var ki, araçlar eksikti elinde: Hizmetindeki soylular, kolay işlenir değildi. Yenilip de kutsallığı kabul etmiş prenslere gelince, savaş zamanı birliklerini sevkediyor, yüklendikleri görevi yerine getiriyor, Boyarlar kurulunda yerlerini alıyor, ancak babadan oğula geçen prensliklerinde özerkliklerini de koruyorlardı. Bir aristokratik federasyon görünümündeydi Rusya. Öte yandan, ilke olarak, soylular, Litvanya büyük prensini ya da Polonya kralını, yani bir başka süzereni seçme hakkını sürdürüyorlardı.

III. İvan, bu aristokratlara karşı, toplumdaki tabakaları kullanan bir mücadeleyi başlattı.

> *Geçmişi olmayan sıradan insanlardan bir bürokrasi yaratır; sona ermiş prensliklerin silahlı adamlarından alt düzeyde bir askeri kadro düzenler; ülkesine kattığı toprakların küçük mülkiyet sahiplerini, köylüleri, serserileri de katar bunlara. Ömür boyu «Hizmetkârları» olarak toplar onları, bir de toprak verir kendilerine:* ***Pomeştia****,* ***pomieçnik*** *diye adlandırılmaları da buradan geliyor.*
>
> *Öte yandan. III. İvan, soylu tabaka ile köylüler tabakasını karşı karşıya getirir. Altın, gümüş gibi değerli madenleri Tatarlar ellerinde tutamadıkları için, para ekonomisi gelişiyordu. Mal ve angarya olarak ödentilerin yerine, yavaş yavaş para olarak ödentiler geçiyordu. Köylü, hasadını çabucak satmak zorundaydı ve buğday tacirleri yararlanıyordu bundan da. En ufak bir aksilik, köylüyü, senyörüne yüksek faizlerle borçlanmaya götürüyordu. Borcunu ödeyemeyince de, senyörü için çalışmak zorundaydı ve özgürlüğünü de yitirmişti artık. Senyörün alacağı, yurtluğa bağlıyordu onu. Borçlu çiftçiye, toprağa bağlı ve onunla alınıp satılan bir kimse olarak bakılıyordu. Köylü, insan kıtlığı çekilen bir ülkede, her zaman olası bir yola başvuruyordu, yani kaçıyordu. Senyörler ve* ***pomieçnik****ler, el emeğinden yoksun kalınca, hükümdara karşı olan yükümlülüklerini yerine getiremezlerdi. Hükümdar, köylülere karşı olmak üzere onların tarafını tuttu. Çiftçilere toprakları terketmeyi yasakladı, ve, önceleri özgür ama şimdi yurtluğa bağlı,* ***pomieçnik****e boyun eğmekle yükümlü köylüleriyle «kara topraklar»ı* ***pomestie*** *olarak vermeğe başladı.*

Böylece, bu tabakalar mücadelesi, III. Ivan’a, **uysal bir soylular zümresi** sağladı.

Son olarak da, geleneksel babadan oğula geçme kuralını bir yana atıp -ki, Fransa’nın mutlak kralları böyle bir şeyi yapamazlardı- ilk evliliğinden doğan mirasçıları haklarından yoksun kılıp, Sofya’dan olan oğlunu, Bizans İmparatorluğunun gerçek mirasçısı olarak, hükümdarlığına ortak etti ve mirasçı seçti.

Kendi politikasını sıkı sıkıya sürdüren III. Basil (1503-1533)’den sonra, torunu IV. **Korkunç İvan** (1533-1584) zamanında büyük değişiklikler oldu. IV. İvan, 16 yaşındayken taç giydi ve ilk kez -resmi olarak- Çar unvanı alıp, böylece sezarların mirasçısı ilân etti kendisini. Ulusal Kiliseye karışmakta da yetkili olduğunu söylüyordu.

IV. İvan, Tatarlara karşı Rus Haçlı Seferini izledi; aslında, büyük ticaret yollarının düzenini sağlamak ister gibi bir görünüşü de vardı bu seferin. 1552'de, Kazan Hanlığını fethediyordu. Rus birlikleri, arkasından Astrakan'ı ele geçireceklerdir. Volga'nın aktığı tüm bölge, Moskova denetimi altındadır. Astrakan, Avrupa ile Asya arasında, Kafkasya, Türkistan, İran tacirlerinin doluştuğu bir temas noktası oluyordu. 1582 yılında fethedilen Sibirya Hanlığı, Rus egemenliğini tâ Yenisey ve Altaylara kadar yaydı. Arkadan, IV. İvan, Baltık üzerinden, Rusya'yı soyutlayan Batılı sapkınlara çevirdi yüzünü. 1558-1560 yılları arasında, Litvanya'yı aldı. Ne var ki İsveç, Danimarka, Litvanya, Polonya işe müdahale ettiler. Savaş 1582 yılına değin sürdü ve IV. İvan, Litvanya'dan vazgeçmek zorunda kaldı.

Otuz yıl süren savaşlar, Moskova toplumunu ve komşularını altüst etti. Devletin borçları, alabildiğine arttı. IV. İvan, tüfekçi ya da *streliç* sınıfını geliştirmek, topçu, istihkâm, yabancı paralı askerler sınıfını örgütlemek, süvari sınıfını büyütmek, ölçüsüz derecede genişlemiş sınır boylarına yeni kentler, kaleler kurmak zorunda kaldı.

Disiplin gerekiyordu, para da.

Ticaret gelişti. Kırım Hanlığı ile kurulan bağlaşıklık, Kara Deniz üzerinden Avrupa ile ilişkilerin kapısını açtı. Kırım yoluyla. Almanya'dan, İtalya'dan, Macaristan'dan tacirler ve zanaat ustaları geldi. 1553'te, *Chancellor*'un gezisinin arkasından, İngilizler, Kuzey Burnu, Beyaz Deniz ve Buz Okyanusunun dolambaçlı yollarını aşarak, Rusya ve Asya'ya ulaştılar. Moskova'daki İngiliz kumpanyası, 1567 yılından başlayarak, tüm Rusya'da, Kazan'da, Astrakan'da ticaret bağışıklığı elde etti; İran'a serbest geçiş hakkının yanı sıra, Kuzey Dvina'nın döküldüğü yerde, İagry adasında başlı başına bir liman sahibi oluyordu; belli başlı Rus kentlerinde depolar ve ticaret şubeleri de elde ettiklerinin arasındaydı. İngilizleri Hollandalılar, Anversliler, Brükselliler ve, IV. İvan'ın ölümünden sonra da, 1586'da Fransızlar izledi. 1558'den 1581'c kadar, Ruslar, Narva limanını kullandılar, 1567'de 70 İngiliz gemisi geldi oraya. Ancak, 1581'de, İsveçliler, Narva'yı ele geçirince, İvan, Arkhangelsk'i kurdu (1584).

İngiliz, Hollanda tacirleri, yerel tacirlerin yanında, en uzak yerlere kadar gittiler, doğrudan doğruya satın aldılar, ülkenin içine canlılık getirdiler. Para akmaya başladı. Lüks nesne ticaretine, tarım ürünleri ticareti eklendi; buğday, yün, kenevir, et, deri, zift, katran, balık ticaret konusu oldu.

Moskova'da, Kazan'da, on ya da daha fazla dükkânın sahibi büyük tacirler çıktı ortaya. Sayıları fazla değildi bu tacirlerin ve çeşitli nedenlerle de zayıf durumdaydılar: Her ikisi de vergiden bağışık Kilise kuruluşlarıyla yabana tacirlerin rekabeti vardı; sık sık az-buçuk ticarete de kalkan *pomieçnik*lerin rekabeti vardı; mayalı içkiler, havyar ve tütün Çarların tekeli altındaydı; Hazinenin pek yeterli olmayan görevlilerinin denetimine olanak sağlamak üzere, pazarların sayısı sınırlanmıştı; vergiler de alabildiğine ağırdı.

Rus toplumunda bir **bunalım** doğacaktır bundan.

Çar, paranın dolaşımından yararlanıp paralı askerlerinin ücretlerini ödeyebildi. Çok zengin tacirlere, servetleriyle sorumlu oldukları görevler yükledi: Bir ticaret vergisi vereceklerdi, ya da bir devlet tekelinin işletilmesi bırakılıyordu kendilerine. Fetihlerin yol açtığı Rus toplumundaki büyük bunalımdan da yararlandı. Yeni topraklar alabildiğine insan çağırıyordu. Kilise, -Stroganov'lar gibi- büyük tacir aileleri, orta ve aşağı Volga havzalarında ve Kama'da devletten topraklar aldılar; Kama'dan, doğal zenginlikleri efsanelere geçmiş Urallar'a çıkış kolaylaşmıştı da. Onlar da çiftçiler çağırdılar. Manastırlar ve yeni kentler, Ufa, Şamara (1586), Saratov (1590) kaynaşmaya başladılar. Oka'nın güneyinde, stepte, kaçkınlar, Kazaklardan, avcılardan, yağmacılardan oluşan serbest kumpanyalar kurdular. Onların arkasına çiftçiler yerleştiler, sırasıra kentler, Briansk (156ü), Ovel (1564), Voronej, Livny (1586) vb. de korudular onları.

Ancak, insan kıtlığı vardı. Merkezdeki topraklar boşaldı. Borçlu ya da Hazinenin baskısındaki çiftçiler kaçtılar. Moskova bölgesinde, 1575'ten sonra, toprakların %70 ilâ %96'sı sürülmemişti. Köyler sahipsizdi. *Pomieçnik*ler görevlerini yerine getirmiyordu, senyörler hiç vergi vermiyordu. Devlet, kendisine vergi verecekler üzerinde denetimi yitiriyordu ve Hazine boşalmıştı. Ancak, büyük toprak sahipleri ile *pomieçnik*ler arasında çiftçiler üstüne uyuşmazlık vardı ve her ikisi de, mücadelelerinde olsun, davalarında olsun, çözümü merkezî otoriteye başvurarak buluyorlardı.

Böylece, IV. İvan, toprak esasına dayalı eski idarenin yanına, bir devlet idaresi koydu.

> *Çar'ın ve Konseyinin alımda, bir Razrjad, Çar'la bütün idare birimleri arasında aracı olur: Özel hazineden ayrı bir Devlet Hazinesi, mühürdarlık, dilekçe, polis, tüfekçi, topçu, paralı asker daireleri*

*(**prikaz**)'nin yanı sıra. 1558'de kurulan ve fethedilmiş topraklar üzerinde bir tür koloniler bakanlığı olan «Kazan Sarayı»; Yabancı İşler Sekreterliği (1549), Elçiler Dairesi (1564) görüyoruz.*

*1556 tarihli bir emirname, **pomieçnik**lerin görevlerini düzenledi. 20.000 yerine, 50 hektar toprak başına, bir donanmış silahlı süvari getireceklerdi. Yararlandıkları toprak ölçüsü 140 hektardan 230 hektara kadar yükseliyordu; ancak içlerinde 300, 1.000,1.300 hektarlık olanlar da vardı. Yararlanma ömür boyu, arkasından da babadan oğula olur; ancak, Çar'ın hizmetinden ayrılıp, bir başka prensin vassali olamayacaklardı. Yararlanmalar, pek az şey getiriyordu. Silahlanmadan kötü duruma düşünce, **pomieçnik**ler, köylüleri sıkıştırıyorlardı, onlar da kaçıyorlardı.*

Askerlik hizmeti, tüm toprak sahipleri için zorunlu hale gelir. Ancak bir vergi ödeyerek kurtulabilirlerdi bundan. Vassallerin birlikleri ortadan kaybolur; ordu birleştirilir. Çar, ordu için, arzu ettiğinde vergi koyabiliyordu: Barut vergisi, tüfekçi vergisi, vb. 1554 yılından başlayarak, hiçbir bağışıklık beratı verilmedi; eskiden tanınmış bağışıklıklar azaltıldı ve, 1580 yılında da ruhbana tanınmış olan malî bağışıklık askıya alındı.

Bu reformlar, eski soyluların muhalefetiyle karşılaştı. 1565 yılında, IV. İvan, **Opriçnina**'yı kurdu. *Opriçnikler,* Çara göz kulak olmak ve ülkede her türlü ihaneti söndürmekle yükümlü muhafız birlikleri, bir tür «sadıklar»dı: Eski soylulardan bile girenler oldu içine. *Opriçniklere* Rusya'nın merkezinde fiefler verildi: Öyle olunca, yığınla mülkiyet devri de oldu; toprak prensleri, atadan kalma malikânelerini terkedip, yöredeki bölgeye *(zemçina)* ve, özel olarak da sınırlara yakın, yeni fethedilmiş topraklara göçmek zorunda kaldılar. Kendilerini merkezi bölgedeki halka bağlayan atadan kalma bağlar koptu. Tanımadıkları bir ortamda çevreden soyutlandılar; ancak, Çar'ın görevlileri olarak uyuluyordu kendilerine ve sınır boylarında saldırılara uğruyor ve Çar'ın korumasıyla yakalarını sıyırabiliyorlardı. *Opriçnina,* gözden düşmüş ve baştan aşağıya ihanet kuşkusu alında olan *zemçinayı* polis denetimi altına aldı. *Opriçniklerin,* ellerinden gelen her türlü şiddeti göstermek hakları vardı onlara. Yığınla prens ailesinin kökü kazındı. 1570 yılında, Büyük Norgorod yağmalandı; ırmak, taşıyamayacağı kadar cesetle dolup taştı.

Ancak, öte yandan *pomieçikleri* ve *opriçnikleri* için, İvan, **köylüleri toprağa bağladı** ve **serf** haline getirdi. 1550 Yasasına göre, borcunu ödeyemeyen, alacaklısına teslim ediliyordu ve borcunu ödeyinceye değin çalışmak zorundaydı yanında. 1574 yılında İvan, her «kara» köylüye, devlet hesabına 4 hektar toprağı işlemeyi emretti. Bu angarya, köylülerin kaçışına karşı getirilmiş geçici bir önlemdi. 1580 ve 1581'de, Çar, çiftçilerin -ne türlü olursa olsun- senyörlerini reddetmelerini yasakladı: Çiftçiler, senyörlerinden izin almadan toprağı terkedemeyeceklerdi artık; kaçan çiftçiler ise sert bir biçimde koğuşturuldu.

Sonuç olarak, Moskova devleti -tartışmasız biçimde- bir **mutlak monarşi**dir. Çar, hukuk bakımından ve uygulamada egemenliğin tam yetkilerine sahiptir: Yasama, yürütme ve yargı yetkisi elindedir; keyfine göre vergi salabiliyor, sürekli bir ordu vardır emrinde, görevliler de kendi seçtikleridir. Ne var ki, Moskova monarşisi, haklarının daha geniş çerçevesi bakımından Batı Avrupa'daki mutlak monarşilerden farklı: Bu monarşide, hükümdarın keyfiliğine sınır çizebilecek temel kanunlar yok gibi; örneğin, tahta mirasçı olma konusunda böyle, bireylere ve devletten olanlara has -mülkiyet gibi- haklar konusunda da böyle. Buna karşı, uygulamada, bu monarşinin iktidarı -belki- daha sınırlı: Bağışıklıkların bulunması ve öteki sınıflara karşı koyabilecek kapitalist bir burjuvazinin yokluğu bakımından durum bu. Böylece, Moskova mutlak monarşisi, «mutlak monarşi» ailesi içinde bir tür. İçlerinde, kapitalizmin zayıflığının da -belki- egemen bir nitelik olarak belirdiği toplumlara ilişkin Asya'lı mutlak monarşilere yaklaşıyor daha çok. Ne var ki, XVI. yüzyılda Batı Avrupa mutlak monarşilerinin içinde bulunduğu aynı temel koşullara sahip o da: Yeni gereksinmelere uydurulmuş Antik öğretilerin yeniden doğuşunun desteklediği özel bir ulusal ülkü, bütün bir halkın bir misyona inanması, Tanrı'nın sureti, zafer kazanmış ulusal bir kahramanda kendini ortaya koyan ulusun bireyci tutkusu; alabildiğine tehdit altında olduğu kabul edilen sınırlarla yabancıya karşı sürekli savaş, gelişme halinde bir para ekonomisi; bir bölümüyle Batı'da olduğundan farklı bir sınıf mücadelesi, çünkü burada burjuvazi -soylular uzlaşmazlığı değil, bir bakıma birbirine benzeyen iki soylu zümrenin uyuşmazlığı söz konusudur ve nedeni de, şu ya da bu soylu zümreden olsun, toprak senyörüne ilişkin her şey, Avrupa'da olduğundan daha iyi silahlanmış köylüye karşıdır; daha iyi silahlanmış, çünkü mesafeler, kaçış ve iki senyör arasındaki pazarlık olanakları nedeniyle, sınıf

mücadelesi, mücadele olarak aynı sonuçları doğurmaktadır: Devlet hakem ve egemen olarak kalmaktadır; böylece, Batı'da olduğu gibi zümrelerin mücadelesinin de yaratıcısıdır. Temel koşullar aynı kalmakta ve mutlak monarşinin varlığı da açıklanmış gözükmektedir.

V

DIŞ POLİTİKANIN YENİ TEMELLERİ

XVI. yüzyılın Avrupa'sında, dış politika da, yeni temeller üzerine oturmaya başlamıştır. Devletler, bir sistem içinde görülmektedir; her biri de, bir **denge**yi sürdürmekle görevlidir. Bunu gerçekleştirmek için, devletler arasında sürekli ilişkiler olmalıdır ve bu ilişkilere de belli birtakım kurallar, daha yerinde bir deyişle, bir **uluslararası hukuk** uygulanmalıdır. Herhangi bir devletin, bu dengeyi kendi yararına bozmasını önlemek için de, **müdahale hakkı** ortaya çıkıyor: Her devlet, bir başka devlete, kendi dindaşlarını savunmak için bir din ilkesi adına, ya da özgürlüğü sağlamak amacıyla bir siyasal ilke adına müdahale edebilir. Bu denge, bir devletin gücünü arttırmasını ve ötekilere egemen olmasını önlemek için bir araçtır aslında; iştahlara konulmuş bir fren bir yerde. 31 Mart 1495'te, Fransa kralına karşı, Vencdik'i, İmparatoru, İspanya kralını, Milano dükünü, Papayı içine alan Venedik Birliği, denge sisteminin tüm Avrupa'ya yaygınlaştırılmasının ilk belirtisi oldu. Avrupa diplomasi dilinde, İtalya'dan alınma kavramlar vardır artık: «Güçler dengesi», «güçlerin karşı-ağırlığı», vb. «Hıristiyan topluluğu», «hıristiyan cumhuriyeti» düşüncesi canlılığını yitirmiştir. Avrupa dengesi, sürekli diplomasi, uluslararası hukuk, müdahale ilkesi, tâ Viyana Kongresi'ne ve ötesine değin, Avrupa politikasına egemen olacaktır.

GENEL KOŞULLAR

Yeni eylem araçları gerçekten gerekliydi. Avrupalı devletler, XV. yüzyıl İtalyanların, örnek alarak, yeni bir teknik olarak **sürekli diplomasi**yi kabul ederler. XV. yüzyılın sonlarına değin, sadece törenler için gelen elçiler vardı; elçi bir iş görüşmek için gelir ve dönerdi. Bu usule, XVI. yüzyılda, kral ailesindeki doğumlar, evlilikler, ölümler, tahta çıkışlar, andlaşmaların onaylanması için de uygulanmak üzere uyuldu. Ne var ki, komşular hakkında kesik ve kopuk birtakım bilgiler veriyordu bu yol. VIII. Charles'a karşı büyük birliğin kurulduğu 1495 yılından başlayarak, bağlaşıklar, yansızlar ve yarının hasımları ile kesintisiz ilişkilerin zorunlu olduğu görüldü; ve, belli bir devletin başkentinde sürekli oturacak temsilciler

yoluna gidildi. Aslında, Venediklilerin bir buluşu idi bu; her yerde öykünüldü.

Gerçek **elçiler ailesi** oluşmaya başladı.

> *Sürekli elçi, elinin altında, kendisine bilgi sağlayacak bir şebekeyi kullanan, ayrıcalıklı bir casustu aslında. 1. François'nin, Venedik'te, etkisi ta Doğu'ya kadar ulaşan Pellicier'si ünlüdür; II. Philippe zamanında İspanyollar da, bu bakımdan hayli hünerli örnekler koydular onaya. Ne var ki, elçinin yaşamı güçlüklerle doludur bir yerde: Geçici bir dokunulmazlıktan yararlandığı için iyi korunmuş değildir; tehlikeli girişimlerin içinde işler pek ağır gitmektedir ve bir de aldığı para azdır. Elçilerin yanı sıra. I. François, Şarlken, II. Philippe, yığınla gizli ajan, serüvenci, hekim de kullandılar. Diplomasi, o dönemde de, bir başka planda sürdürülen bir savaştı; alışılmış silahları da yalan ve hileydi. Venedik elçileri, dönüşte, yazılı bir rapor veriyor ve bu, Doge'un huzurunda Senato'da törenle okunuyordu; Venedik elçilerinin bu raporları, bugün pek değerli tarihsel kaynaklar arasındadır.*

XVI. yüzyılda, üstünlük, Akdeniz'den Okyanuslara geçer. Daha önce, Akdeniz ve kuzeyin dar denizleri (Baltık, Kuzey Denizi, Manche) ile sınırlı olan Avrupa uygarlığı, giderek politikası, XVI. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Atlantik çapında olmuştur. Bunun bir sonucu şudur: Akdeniz için düşünülmüş olan kadırga ile, birer Okyanus aracı olan öteki gemiler, -kalyon, karavel, vb.- arasında bir mücadele başlamıştır; bu sonuncuların askerî rolü git gide büyüyecek ve, yüzyılın sonlarına doğru, kadırgaya üstünlüklerini tanıtacaklardır.

Ordunun yapısında ve **savaş tekniğinde** de önemli değişiklikler vardır: Bu ordu, yine paralı askerlerden oluşan bir meslek ordusudur; çünkü askerlik, uzun bir bireysel hazırlanışı ve deneyimi gerektirmektedir. Orduda, kimi sınıflar bakımından, ülkeler uzmanlaşmışlardır. Örneğin, VIII. Charles'in ordusunda, ağır süvariler, Fransa'da kırsal kesimin soylularıdır; ağır piyade İsviçreli ya da Almanda; hafif piyade, onlardan daha atak Kuzey ve Güney Fransalı insanlar. Savaş, uzun sürebiliyordu; çünkü, karşılıklı razı oluşa bağlıydı. Ateşli silahlar, pek ağır ve etkisi de az olduğundan, düşmanı durdurup, savaşı kabul eder duruma getirmek güç

oluyordu. Bu bakımdan, İtalya Savaşları (1494-1516), büyük yenilikler getirir. Topçuluk, o zamana değin, sadece kuşatmalarda geçerliydi; bu kez savaşta, öteki silahlarla ilişki içine girer. Marignan Savaşı (1515), topçuluğun bu bakımdan önemini daha çok ortaya koyar, aslında Marignan, üç silahın, **topçuluğun, süvarinin ve piyadenin yakın ilişkisinin kurulması** yönünden, modern zamanların ilk büyük savaşıdır. Bu arada, önce Almanların kullandığı «arkebüz» adı verilen tüfek hızla yaygınlaştı; yaylı oktan (arbalete) daha kullanışlıydı bu, Yay ve yaylı ok, git gide seyrekleşti ve ortadan silindi giderek.

> *En etkin yenilikleri gerçekleştirenler de İspanyollar oldular. Onların en ünlü kumandanlarından biri olan **Kurtuba'lı Gonzalve**, birliklerini «coronelia» adını verdiği bir biçimde örgütledi; bütün silahlara bu örgütlenişte yer veriliyordu. Her «coronelia», 6.000 piyade, 800 ağır süvari, 800 hafif süvari, 22 toptan oluşuyordu. Piyade, 500 kişilik bölükler halinde gruplandırılmıştı; bu bölüklerden her birine 100 tüfekçi, 200 mızraklı asker ve -yuvarlak bir kalkanla (rondache) silahlandırılmış -200 kalkancı düşüyordu.*
>
> *İspanyol piyadesi, bütün savaş alanlarında özellikle korkutucu hale gelecektir.*

İsviçre'li askerler pahalıydı, Alman askerleri de sarhoş. Piyade, git gide ulusallaşmaya başladı. 1534'te, I. François, her birini bir eyaletin oluşturduğu birlikler kurdu. Ne var ki, 1570 yılından başlayarak, ordular daha az kalabalıktır ve daha az donanmıştır. Kapitalizmin bunalımı, fiyatlardaki yükseliş, iç savaşların üretime getirdiği engeller, Avrupa'nın git gide uluslara bölünüşü ve başka bölünmeler, orduların kaynaklarını azalttı.

XVI. yüzyıl, bu bakımdan, bir düşüşle biter.

İMPARATORLUKLAR VE «EMPERYALİZMLER

İsa, Tanrı'dan öyle dilemişti: «Bir olsunlar, bizim bir olduğumuz gibi!». Böylece, insan soyunun çeşitli parçaları, tek bir kanuna, tek bir yönetime uymak zorundaydılar. En yüce otorite adına hak ileri süren de iki kişi vardı: **Papa** ve **İmparator**.

Gerçekten Papa, evrensel egemenliğini, uyrukları bağlılık andından döndürmek, hükümdarları tahtından indirmek, onlara taç giydirip yönlendirmek hakkını ileri sürüyordu. Ne var ki, uygulamada etkisi pek

azdır artık: Boşyere Haçlı Seferi vaazında bulunur; hükümdarın, hakemliğine saygıda bir çıkarları yoksa, uyuşmazlıklarda hakemliğine soyunması da boşunadır. 1494'te, Tordesillas'ta, İspanya ile Portekiz, keşfettikleri yeni toprakları aralarında bölüştüklerinde, krallar, Papa'nın ünlü kararının hükümlerini değiştirdiler; onun tam yetkisini reddederken, devletler arasındaki karşılıklı yükümlülükleri kendiliğinden değiştiremeyeceğini belirttiler. 1540'ta, I. François, Papa'nın yargısının manevî olduğunu, krallar arasında toprakları bölüştürmenin yetkisine girmediğini açıkça söyledi. İmparatorlar da, hem Roma İmparatorlarının mirasçısı olduklarını, hem de iktidarlarını doğrudan doğruya Tanrı'dan aldıklarını, böylece cismanî alanda en yüce makam, yargıç, aracı, hakem olduklarını ileri sürüyorlardı: Bütün taçlar üzerinde üstünlükleri vardı; bütün krallar vassalleriydiler ve feodal görevle yükümlüydüler karşılarında; hukuksal bakımdan, yalnız İmparatora «Haşmetmeap» denebilirdi; yalnız o krallıkları yaratabilir ve bütün krallıklarda dinsel ve İmparatorluk görevleri dağıtabilirdi. Hıristiyanlığın genel işlerinin yürüyüşü, özellikle imansızlara ve sapkınlara karşı hareketin, giderek Haçlıların başı o olmak gerekirdi.

Bu dünya egemenliği düşüncesi, kimsenin karşı çıkmadığı canlı ve derin düşüncelere yanıt veriyordu. Ne var ki, uygulamada, kimse farkına varmasa da, düşünceler ve duygular değişiyordu. Ulusla çeşitliliğe saygılı, kardeş halklar arasında birliğin aracı olarak İmparatorluk düşüncesi, gizliden gizliye, başka toprakları ve halkları -durup dinlenmeden- ele geçirip özümseyen, başkalarını kendi iradesine uymaya zorlayan fatih bir ulusun hegemonyası düşüncesine, deyim yerindeyse, bir tür «**emperyalizm**»e dönüşüyordu. Bu hegemonya, yalnız kara Avrupa'sı ile de sınırlı değildi; bir yerde Okyanuslara da açılmıştı.

Bu hegemonyanın adayları da vardı.

Ne var ki, hemen her yerde de ulusal duyguların duvarına çarpıyordu başı.

Gerçekten bu hegemonyalar, başka ulusların çıkarlarını temsil eden hükümdarların direnişine yol açtı. Bu hükümdarlar, bir **güçler dengesi** yaratmak için kendi aralarında birlikler yaratmanın aranışı içine girdiler. Bu içgüdü, giderek Avrupa dengesi kuralı haline geldi. Böylece, krallıklar arasında bir hiyerarşinin bulunduğuna inanan Orta Çağ düşüncesinin yerine, **özgür ulusların eşitliğe dayanan topluluğu** düşüncesi geçiyordu. Bu denge sistemi, daha XV. yüzyılın ikinci yarısında, İtalya'da gerçekleşmişti.

Fransa kralı VIII. Charles’a karşı, Papa’yı, Venedik’le Milano’yu, Habsburg’u, Aragon’la Kastilya’yı bir araya getiren **Venedik Birliği** (1495); denge politikasının İtalya’dan Avrupa’ya geçişini temsil eder. Fransa’ya karşı geleneksel kininin sonucu olarak yaptığı yanlışlar bir an için unutulursa, bu politikanın uzmanı da İngiltere oldu.

Denge sisteminin yol açtığı birliklerin daha birçok örnekleri gösterilebilir.

Okyanuslarda denge gerçekleştirilemedi; ancak, **denizlerin serbestliği** ve **fiilî işgal** kuramı biçiminde anlaşıldı. Tek başına işgal, hak yaratıyordu.

Modern sömürgeciliğin temelleri böyle böyle atılacaktır.

Politika, her şeyden önce, güç ilişkilerinin değerlendirilmesi üzerine kuruludur. Yüce kanun çıkardır; tek ölçütü de etkililiğidir. Tanrı ve ahlak, sık sık başvurulan kavramlardır; uygulamada da hep savsaklanan. En başta Papalar, verilen söze ihanetin örneklerini verirler. Haçlılar düşüncesi, durmadan sözü edilse de, kaybolur. Osmanlılara karşı birçok kez birlik kurulur (1508, 1513, vb.). Ne var ki, gösteriştir ve siyasal manevralardır bunlar. İlk örneği Papa verir; II. Julius, Haçlılar için toplanan paraların bir bölümünü Saint-Pierre’in yapımına harcar; Papa, ayrıca, Cem Sultan’ı bahane edip, II. Bayezid’i yolar durur. I. François, İmparatorluğun büyük hasmı Osmanlılarla bağlaşıklık kurmuştur; 1536’da, Fransa’nın, Orta-Doğu’da ticarî üstünlüğünü kuran ilk andlaşmayı imzalar. Şarlken, Tlemcen’de, Tunus’ta Müslümanlarla anlaşır; kardeşi Osmanlılarla barış yapar, Babı Ali’ye vergi öder.

Reform, kimi zaman dinsel duyguları ulusal duyguların üzerine çıkardı; özellikle de 1560 ve 1590 yılları arasında oldu bu. Dindaşlar, ülkeden ülkeye, kendi yurttaşlarına karşı olmak üzere, silahlı dayanışma içine girdiler. Ne var ki, Reform, genelde daha çok ulusların gelişmesini destekledi. Yüzyılın sonlarında, **ulusal duygular** her yanda bastırıyordu. Hümanizma ulusallaşmıştı; ulusal bireycilik, siyasal ya da dinsel evrenselciliğe üstün gelmişti.

SAVAŞ VE BARIŞ

Savaş, açık ya da kapalı olarak, Avrupa’yı, Asyalılara, yani Osmanlılara ve Tatarlara karşı koruyan müstahkem bir bölgenin berisinde sürdürülür. Akdeniz, İstria ile Dalmaçya’dan tâ Girit ve Kıbrıs’a değin kalelerden bir kemerle çevrilidir. Ne var ki, bütün bu hatlar, Osmanlı ilerleyişi karşısında aşınmış ve delinmiştir. Kara Avrupa’sında da öyledir. Toplar, Asya’lı

süvariye çevrilidir. Ancak, başta mesafe Hıristiyanlığın yararına rol oynar; azık ve gereç sağlamanın güçlüğü ve ağırlığı Türklerin saldırılarını git gide felce uğratmakta ve kesin sonuçlar alınmadan bitmektedir.

Aslında, gerçek anlamda cephe de yoktur. Ordular yeterince kalabalık değildir. Sınırları korumak da söz konusu değildir; aslında sınır, belirsiz bir bölgedir. Yüzyıl boyunca, yavaş yavaş bu kavram doğacaktır. Seferlerin sonucu, seyrek olarak alınır. Zaten seferlerin amacı, düşman ordularının yokedilmesi değildir; düşman savaşı kabul ederse, ordusu yokedilir. Ancak, bununla düşmanın boyun eğmesi nadirdir. Başarının sonucunu almak hemen hemen olanaksızdır. Mesafeler, azık ve gereç sağlamanın güçlüğü, daha içerilere dalmayı önler. Savaşlar da, başta kuşatma savaşlarıdır; buna ek birtakım hareketler de vardır: Müstahkem yerler, yiyecek depoları, tersaneler işgal edilir; yiyeceğin bitmesi, paranın tükenmesiyle, düşmanın barış istemek zorunda kalması beklenir. Son metelikle savaş da kazanılmış olur. Böylece, krallıkların «kapılar»ı olan kaleleri, ya da krallıklara götüren doğal yolları ele geçirmek gerekir. Habsburg'ların elindeki Yeni Dünya ile Avrupa arasındaki yollar ve onların güven altında tutulması önem kazanmıştır; Amerika'daki zenginlikleri taşıyan Portekiz ve İspanyol kalyonlarını, Fransız, bir süre sonra da İngiliz korsanları soyup duracaktır. Yüzyılın ortalarına doğru, Şarlken, korunmuş kafile usulünü kabul etmek zorunda kaldı ki, kural haline gelecektir bu. Asıl yol, Akdeniz'de İspanya'dan İtalya'ya giden deniz yolu, bir de İtalya'dan Ren ülkelerine ve Pay-Bas'ya giden kara yolları ve geçitleri oldu. Savaşı birçok cephelerde birden sürdürmenin olanakları yoktur. İç savaşlara yabancı güçlerin müdahalesi ise kuraldı: Fransızlar Almanya'ya, İngilizlerle Alman Protestanları Fransa'ya, İspanyollar Fransa'daki birleşmelere karışıp duruyorlardı. 1585'te Kraliçe Elizabeth, işin kuramını da koyar ortaya: Ezilen halklara -prensleri yoluyla- yardım etmek, zulme uğrayan dindaşların imdadına koşmak bir ödevdir.

Ne var ki, savaşların korkunçluğu ve iğrençliği, onları önlemek ya da hafifletmek yolunda kuramların ortaya atılmasına da yol açtı. Erasmus, *Barış Dilekçesi'nde* (1517), **tam barışı** öğütler. Ona göre, akılla donanmış insanlar için, hele hele Hıristiyanlar için savaş tiksinti verici bir şeydir. Herkes davasında haklı olduğunu söyler; öyle olunca da bir hakem gereklidir. Hükmün işe o kadar önemi yoktur. Öyle der: «En adil savaşlara -haksız da olsa- yeğlenemeyecek barış yoktur». Kuramcıların çoğu, **adil**

savaşı kabul ediyor ve uyuşmazlıkları, **uluslararası ahlak bilinci** ve **uluslararası hukuk** yoluyla azaltmayı umuyorlardı. Bu konuda Salamanka Üniversitesi'nde Profesör, katolik **Vittoria**'nın çabaları başta gelir kuşkusuz. Ona göre, barış ülküdür, savaş kötülüktür. Bununla beraber, pek büyük kötülükleri savuşturmak amacıyla savaşa cevaz vardır: Kendini savunmak, hukuk çiğnenmişse ve çiğneyen zararı gidermeyi reddediyorsa, müslümanların ezdiği hıristiyan halkları kurtarmak böyledir. Hıristiyan dinini yaymak için savaşa izin yoktur; çünkü Tanrı, kendisine yapılan küfrün öcünü almanın görevini insanlara vermemiştir; ve, uyuşmazlık, daha önceki kötülüklerden çok daha ağır olanlara yol açar. Avrupalı devletler, birbirine bağlı ve eşit devletlerden oluşan bir topluluktur; aralarından birine verilen zararın giderilmesini kokuşturmakla görevlidirler. «Yapanları kim olursa olsun, kurbanları kim olursa olsun, uluslararası topluluk her türlü haksızlıktan etkilenir». Devletler, yabancıların kendi ülkelerinde dolaşmalarına ve yerleşmelerine hoşgörüyle bakmalıdırlar; yeter ki, bunlar, daha önce yerleşmiş olanlara zarar vermesin. Devletler, bir «insanî toplum», bir «İnsanlık Cumhuriyeti» kurmakla yükümlüdürler.

Yüzyıl, bireyciliğin yükselişini, haklarda eşitlik, dayanışma ve kardeşlik ile dengelemenin aranışı içindeydi.

II
XVII. YÜZYILDA AVRUPA

XVII. yüzyıl, açıkça bir «**bunalım**» yüzyılıdır Avrupa’da; iktisadî, sosyal, siyasal, kültürel, toplumun hemen her kurumunu içine alan bir bunalım. Uzun zamandan beri bir arada yaşayan, birbirine karıştığı kadar, birbiriyle de çatışan, yığınla uzlaşmaz eğilimler; her devlette, her sınıf ve zümrede ve hemen her insanda görülen bu. Yoğunluk derecesi, yerine ve zamanına göre değişse de süreklidir bu bunalım.

Yeni bir denge, yeni bir düzen aranışı içindedir dünya.

Nedir aslında olan?

Kapitalizmin yükselen sınıfı burjuvazinin zenginliği ve etkinliği, feodal üretim ilişkilerinin bağrında kapitalist üretimin öğeleri önem kazandığı ölçüde artıyordu, kapitalizmin iyiden iyiye kök saldığı ülkelerde, burjuvazi, mutlak feodal monarşinin kendisini koruyup gözetmesiyle yetinmek istemiyordu artık. **Gözü iktidardadır**; devleti, yani asıl baskı aracını ele geçirip, kapitalist rejimin hizmetine sokmak ve asalak bir sınıfı, feodalleri iktidardan yoksun bırakmak: Gündemindeki baş madde budur. Aslında, daha XVI. yüzyıldan beri, gözü iktidardadır burjuvazinin. Reform ve Almanya’daki köylü savaşları, bu anlamda ilk girişimleriydi onun; Pay-Bas’daki devrim de. Her iki halde de söz konusu olan, iktidarın feodallerden burjuvaziye geçirilmesiydi; yeni kapitalist rejimin eski feodal rejime karşı bir zaferi, geride kalmış bir düzenden daha ileride bir başka düzene devrimci yoldan bir geçişti görülen.

XVII. yüzyıldaki **İngiliz burjuva devrimi** ile kesin sonuç alınmış olur. Bu bakımdan, İngiliz devrimi, yalnız İngiltere ve Avrupa tarihinin değil, insanlık tarihinin de en önemli olaylarından biridir. Ne var ki, kapitalist ekonominin ve burjuva egemenliğinin, Avrupa’da bile genel bir olgu haline gelebilmesi için, daha hayli zaman gerekecektir.

Yalnız siyasal ve sosyal alanda değildir ileriye doğru sıçrayış; felsefe, feodal değerlere karşı «kuşku»sunu açıkça ilân etmiştir ve bilimde devrim olmaktadır gerçekten: Descartes’ın, Galilei’nin, Newton’un çağındayız. Yalnız doğa bilimlerinde de değildir köklü değişme; siyasal ve sosyal düşüncenin de ufku değişmiştir: Bir Locke gelmiştir ve, hemen bütün bir XVIII. yüzyılın arkasından yürüyeceği bir miras bırakacaktır geriye. Daha da önemlisi, Avrupa düşüncesinin çok önemli bir buluşu vardır: İlerleme düşüncesi. Özetle, sürekli bir başkaldırı içine giriyordu insan aklı; XVII. yüzyıl, bir düşünceler kasırgası içinde biter Avrupa’da.

Michelet, «Büyük Yüzyıl» diyordu XVII. yüzyıl için; haklıydı.

BÖLÜM I
İNGİLTERE'DE BURJUVA DEVRİMİ

XVII. yüzyıl Avrupa'sının ilk göze çarpan olayı, **İngiltere'deki burjuva devrimi**dir. Öteki Avrupa ülkelerinden daha erken başlayan ve kendine özgü niteliklerle gelişen kapitalizm, bu olayla zaferini kazanır; feodal rejim tasfiye edilir, giderek Orta Çağ kapanır, modern tarih başlar.

Böylece, yalnız İngiltere çapında değil, bütün bir tarih çapındadır da olay.

I
İNGİLİZ DEVRİMİN KÖKENLERİ

İngiliz burjuva devrimi, kendine özgü sosyal ve siyasal bir bunalımdan doğdu. Nasıl?

İNGİLTERE'NİN YÜKSELİŞİ VE HOLLANDA'YA KARŞİ MÜCADELESİ

XVI. yüzyılda, ilk büyük coğrafya buluşlarından sonra, en zengin devletler İspanya ile Portekiz'di. Uçsuz bucaksız sömürgeler fethetmelerdi her iki ülke de ve altın akıyordu oralardan. Güçlerine diyecek yoktu; donanmaları bütün denizlere egemendi ve hele İspanya'nın kara orduları korkunçtu. Ne var ki, uzun sürmedi bu üstünlükleri; çok geçmedi, tehlikeli bir rakip çıktı karşılarına: Pay-Bas Cumhuriyeti.

XVI. yüzyılda gerçekleştirdiği burjuva devriminin arkasından, Pay-Bas'nın iktisadî gelişmesi büyük bir hız kazanmıştı; dünyanın önde gelen bir ticaret gücü olup çıkmıştı ve alabildiğine zengin sömürgeler edinmişti. İmalâthane sanayisi, özellikle Pay-Bas'da gelişmişti. Hollanda'nın ince tülü ile yünlüleri, bütün dünyada ünlüydü. Hollandalılar, hemen tüm ülkelerin mallarını denizyoluyla taşıma ayrıcalığını elde ettikleri için, bir bakıma bütün dünya ticaretini denetleyebiliyorlardı. «**Denizlerin hamalı**»: Öyleydi adları o dönemde. Bu üstünlük, sarsılmaz gibi görünüyordu gerçi; ne var ki, denizden elde ettikleri yararlar uzun sürmedi; «denizlerin hamailinin yerine, «deniz köpekleri» geçti; «**deniz köpekleri**» de, İngiliz korsan-tacirlerinin o sıralardaki adı.

Savaşlar, korsanlık, siyahilerin ticareti ve sömürgelerin yağması: İngiliz burjuvazisini zenginleştiren bunlar olacaktır. Gerçekten, XVII. yüzyılın ortalarına doğru, İngiltere'de sanayi, tarım ve ticaret, olağanüstü bir gelişme

içine girerler; **zengin** ve **güçlü bir burjuvazi** doğar. Bununla beraber, bu gelişmeyi tökezleten engeller de vardır: Korporasyonlar, İngiltere’nin büyük bir bölümünde hüküm süren geri kalmış feodal tarım, bir de monarşinin mutlak iktidarı.

Neydi rolleri her birinin?

XVII. YÜZYILIN İLK YARISINDA İNGİLTERE’DE SANAYİ VE TARIM

İngiliz kentlerinde, sanayinin ilerlemesinin karşısında meslek kuruluşları bulunuyordu; krallığın koruduğu bu kuruluşlar, feodal nitelikleriyle, sanayinin gelişmesine bir takanaktılar. Ülkenin güneyinde ve doğusunda ise, mesleklerin yanı sıra, imalâthane üretiminde apayrı bir atılım görüyoruz; özellikle de yünlü kumaş üretimindeydi gelişme. Bu imalâthaneler, yığınla işçinin emeğine başvuruyorlardı; işçilerin çoğu da evlerde çalışıyorlardı. Bu sanayi dalının gelişmesi, büyük ölçüde ham madde gerektirdiğinden, koyun yetiştirilmesi de o oranda yoğunlaştı.

Tarıma gelince... İngiltere’de servaj, daha XV. yüzyılda, büyük köylü ayaklanmalarının sonucu kaldırılmıştı; angarya, hemen bütünüyle silinmişti. Ülkenin güney-doğusunda, senyöre belli ödentileri olan köylülerin yanı sıra, yeni bir köylü tabakası da oluşur: «**yeoman**»lar diye adlandırılan bağımsız toprak sahipleridir bunlar. Bu çevredendir ki, zengin köylüler çıkmaya başlayacaktır yavaş yavaş; bunlar, yanlarında tarım işçileri çalıştırıyor ve komşularına, ödeyemeyecekleri kadar borç para verip, sonra da onları bağımlı kılıyorlardı kendilerine. «Kuştüyü yataklarda uyuyorlar» ve «gümüş sahanlarda yiyorlar»: Yoksul köylülerin, bu zengin yeomanların yaşamına bakıp söyledikleri buydu.

Aynı dönemde, ülkenin güneyinde, alabildiğine yoksul köylüler yaşamaktadır; başkalarının topraklarında gerçekten acılı bir yaşamdı sürdürdükleri ve, mülk diye de *«cottage»* diye adlandırılan in gibi yerler, ya da kulübeleri vardı; oralarda oturanlara verilen *«cottager»* adı da buradan geliyor, bu kulübeler, yontulmamış taşlardan yapılmıştı; daha çok da, balçıkla sıvanmış sırıklardan oluşuyordu. Damları, sazla ya da otlarla örtülüydü. Baca olmadığından, duman, damdaki bir açıklıktan çıkıp gidiyordu ve öyle olduğu için de bütün evi dolduruyordu. Yataklar, samandan torbalardı. Evcil hayvanlar -bir çift koyunla bir domuz- insanlarla bir arada yaşıyorlardı. Bu yoksul «**cottager**»ler, genellikle, tarım işçisi olarak toprak sahiplerinin, ya da kimi yeomanların yanında çalışırlardı.

İngiltere’nin güney-doğusunda, toprak sahiplerinin çoğu, gündelikçi -çok kez de *«cottager»*- tutuyordu ve topraklarını, bu ücretli el emeğinden yararlanarak değerlendiriyorlardı. Büyük feodal senyörlerden daha girişimci olan bu toprak sahipleri, topraktaki çalışmayı yetkinleştiriyor ve, kent pazarlarına, git gide artan bir hız ve ölçüde, tahıl ve hayvan sürüyorlardı. Bu topraklar, feodal senyörlerin mülklerinde yerleşmiş köylülerinkinden çok daha verimliydi. «**Yeni Soylular**» diye adlandırılan bu toprak sahipleri, kendilerini, hemen bütünüyle ticarete veriyor ya da imalâthaneler kuruyorlardı. Senyörlere olduğundan çok daha fazla, burjuvalara yakındılar. İngiltere’nin özellikle kuzey ve batısındaki geri kalmış bölgelerde yerleşmiş olan **feodal senyörler** ise, hayvan yetiştiriciliği ile uğraşıyorlardı ve, içiçe geçmiş topraklar, zorlandırılmış almaşık ekin gibi, atadan kalma tarımı sürdürüyorlar, giderek yeni tarım yöntemlerinin uygulanmasını engellemiş oluyorlardı.

İngiltere’nin kuzey-doğusundaki geri bölgelerde ise, köylüler, senyörlerine, yalnız kimi ödentilerde bulunmakla yükümlü değildiler; bunların yanı sıra, senyörler, ellerindeki toprak parçalarını satmak ya da miras yoluyla kendilerine geçirmek zorunda bırakıyorlardı onları. Köylüler de, büyük bir para ödeyerek bu yaptırımdan yakalarını kurtarabiliyorlardı.

Zorla uygulanan kitle halindeki «**çitleme**»ler, köylere sefalet taşıyorlardı. Topraklarından kovulmuş yığınla köylü, serseri oluyor ve, bir lokma ekmek bulmak için, yollarda başıboş dolaşıyorlardı. Serseriler, kanunlarla alabildiğine sert cezalandırılıyorlardı; kızgın demirle dağlanıyor, ya da derilerinden kan fışkırıncaya değin kırbaçlanıyorlardı. Tam bir sefalet içine düşürülmüş köylüler, bu «çitleme»lere karşı başkaldırıyorlardı. Özellikle 1640 yılında başlayarak, köylü hareketlerinin genişlik kazandığını görüyoruz; onu izleyen yıllarda daha da artacaktır bu.

Kuzeyin ve batının geri kalmış bölgelerindeki köylüler, feodal senyörlere ödedikleri ödentilerden kurtarılmanın arkasındaydılar; *«cottage»ler,* toprak elde etmenin umudu içindeydiler. Küçük mülkiyet sahiplerine, yeomanlara gelince, her şeyden önce, vergilerin indirilmesini ve komşuları toprak sahiplerinin keyfi hareketlerine son verilmesini istiyorlardı; istiyorlardı, çünkü kırsal kesimde, tüm kamusal ve adlî yetkiler bu komşuların elindeydi ve asayişi de onlar sağlıyorlardı. Kapitalizmin iktisadî gelişmesinin önündeki takanak ise, **kralın keyfiliği** idi. Geri bölgelerin feodal senyörleriyle, -krallığa bağımlı- Kilisenin desteklediği İngiliz hükümdarlar,

imalâthaneleri, tacirleri, yeni soyluları haraca bağlıyor ve halk kitlelerini acımasızca eziyorlardı.

STUARTLAR'IN ZORBA YÖNETİMİ

Tudor Hanedanından olan I. Elizabeth, doğrudan mirasçı bırakmadan ölünce (1603), yerine, yakın hısımları olan İskoçya kralı Jacques Stuart, **I. Jacques** (1603-1625) adıyla, İngiltere tahtına çıkar; Stuart Hanedanının yönetimi başlar böylece. Kralları artık aynı da olsa, İngiltere ile İskoçya, birbirlerinden ayrı iki devlet olmayı sürdüreceklerdir yine de. Ne var ki, feodal senyörlerin desteklediği yeni kral, Parlamentoyu hiçbir halde umursamıyordu; meclise danışmadan, istediği an yeni vergi koyabiliyordu: oysa, tâ XIV. yüzyıla çıkan bir örfe göre, ancak Parlamentonun rızasıyla yapabilirdi bunu.

Yerine geçen **I. Charles** (1625-1649) da böyle davranır.

İş, kralla da kalmıyor, Sarayın görevlileri, zengin kentliler ve soyluları, krala «armağanlar» vermeye ya da «gönüllü vergi» ödemeye zorluyor, reddettiklerinde de hemen hapishaneye yolluyorlardı. Bu arada kral, sabun, şarap, kömür ve demir üretimini ve satımını tekeline alır; haklarını da zengin tacirlere devreder. Bu tekeller, özellikle burjuvazinin hoşnutsuzluğuna yol açar.

Anglikan Kilise, Charles'in zamanında pek büyük bir güç kazanmıştı: Uçsuz bucaksız toprakları vardı ve köylülere ağır vergiler yüklüyordu; mülklerini kiralıyor ve ondalık alıyordu. Genel bir hoşnutsuzluğun kaynağıydı bu vergiler de. Anglikan Kiliseye karşı her tür gösteri ise, acımasızca cezalandırılıyordu.

> *Kilisenin hasımlarına karşı, Krallık makamlarının ne türlü belâlar yağdırdığını. **Doktor Bastwick** ile dostu **Lilburne'**ün başlarına gelenler pek güzel gösterir bize.*
>
> *Doktor Bastwick, Anglikan Kiliseye ve piskoposlara karşı yayımladığı kitaplarından dolayı, kralın adlî makamlarının emriyle, bir gün tutuklanıp hapsedildi. Yazar, bu kitaplarda, piskoposları, «şeytanın suç ortakları» olarak ilân ediyordu. Verilen hüküm uyarınca, cellat, herkesin gözü önünde, uzun bıçağıyla, Bastwick'in iki kulağını kesti ve kızgın bir demir çubukla da, yüzünü dağladı Mahkeme, ayrıca, Doktor Bastwick'e 5.000 Sterlin para cezası biçip, ömür boyu hapse mahkûm etti kendisini.*

Lilburne, hücresinde onu görmeye geldi. Bir küçük toprak sahibinin oğlu olan Lilburne, Londra kumaşçılarından birinin yanında çıraktı. Bastwick'in ricası üzerine, Hollanda'ya geçti ve. Doktorun hapishanede yazdığı kitabı yayınladı orada. Bunun üzerine Lilburne, 500 Sterlin ödemeye mahkûm edildi. Hapishaneden Parlamentoya kadar yol boyunca kırbaçlandı ve orada, herkes görsün diye direğe bağlanıp, boynuna da ağaçtan ağır bir halka geçirildi. Lilburne, cesaretle göğüsledi bu işkenceleri ve halka hitapla, kralın ve Kilisenin despotluğunu haykırmayı sürdürdü. Kırbaçlandı. O zaman da, cebinden halka çağrıda bulunan kâğıtları çıkarıp kalabalığın ortasına fırlatıp attı.

Başına gelenler. Lilburne'ün manevi gücünü kırmadı. Krala ve yandaşlarına karşı ateşli bir kitap yayınlattı; oy hakkının genişletilmesini istiyordu bu kitapta. Zincire vuruldu bu kez ve ömür boyu hapse mahkûm edildi. İki yıldan fazla hücrede kaldı ve ancak devrimin başlarında salıverildi.

Despotluğun sayısız kurbanlarından sadece biriydi Lilburne.

I. Charles zamanında, kralla Parlamento arasındaki çatışma kızıştı. Kral, 1629 yılında, Parlamentoyu feshetti ve tam on bir yıl toplantıya çağırmadı. Lord Strafford, başdanışmanı oldu kralın; onu, açıkça mücadeleye ve mutlak bir hükümdar olarak davranmaya itiyordu. Oysa, olsa olsa iki halde mümkündü bu: Kral, Parlamentodan geçirmeden vergi koyabilmeliydi; ve bir de yalnız kendisine bağlı bir ordusu olmalıydı.

Tasarının ilk bölümünü gerçekleştirmek amacıyla, I. Charles, 1635'te «*shipmoney*» denen vergiyi tüm yurt düzeyinde yeniden koydu; Parlamentonun doğuşundan önce salınan bir vergiydi bu; kıyı kentlerinde yaşayan halktan alınıyordu ve Normanların saldırılarına karşı mücadelede harcanıyordu. Uysal bir ordu yaratabilmek için de, kral, şer ortağı Lord Strafford'u, İrlanda'ya gönderdi; görünüşte, başkaldırmış İrlandalılarla savaşmak için bir ordu kurulacaktı orada.

I. Charles'ın, mutlak iktidarı yeniden yerleştirmek uğruna harcadığı çabalar, burjuvazinin ve yeni soyluların öfkesine yol açtı; halk kitlelerinde, krallık iktidarına karşı biriken kin ise, taşma noktasına geliyordu. Bu arada, feodal senyörlerin zulmü, İngiltere'nin kuzeyi ile batısında, tarımın gelişmesini köstekliyordu. Kral, bu gerici toprak sahiplerini tutuyordu; her

türlü yeni düşünce ve eğilimi boğan Kiliseyi de destekliyordu. Tekeller ve meslek örgütleri sistemi, sanayinin gelişmesine birer engeldi. Parlemento toplantıya çağrılmaz olmuştu, burjuvazinin is? hiçbir siyasal hakkı yoktu. İmalât sanayisinin gelişimi ve tarıma, toprakta verimi arttıracak yeni yöntemlerin sokulması, devrime başvurmadan olanaksız hale gelmişti; yolları açmak için, **mutlak monarşi yıkılmalıydı** ve Tacın temel iki desteği yok edilmeliydi: Feodal soylulukla Anglikan Kilise idi bunlar.

II
DEVRİMİN AŞAMALARI

İngiliz devriminin tarihi üç döneme ayrılabilir: Birinci dönem **devrimin hazırlanması**dır ki, Parlamentonun toplantıya çağrılış tarihi olan 1640'tan, iç savaşın başlayış tarihi olan 1642'ye kadar sürer. İkinci dönem, sınıf mücadelesinin doruk noktası olan **iç savaştır**; 1642'den 1649'a kadar sürer ve İngiltere'de Cumhuriyetin ilânı ve kralın kafasının kesilmesiyle sonuçlanır. 1649'dan 1658'e değin uzanan üçüncü dönem, **Cumhuriyet** ve **Protektorayı** (burjuvazinin askerî diktatörlüğü) içerir, arkasından da, -günümüze değin süren- krallık iktidarı yeniden kurulur.

DEVRİMİN EŞİĞİNDE

1637'de İskoçya'da bir ayaklanma oldu. 1. Charles'in kışkırtmasıyla olmuştu bu: Kral, İngiliz mutlakıyetini oraya kadar da yaymak ve, Calvinciliğin hüküm sürdüğü İskoçya'ya, İngiliz mutlakiyetini destekleyen Anglikan Kiliseyi sokmak istiyordu. Ayaklanmanın daha ilk gününden başlayarak, olayların akışı, I. Charles'in aleyhine gelişti. Ne parası vardı, nede ordusu; öyle olunca da, Parlamentoyu toplantıya çağırmak zorunda kaldı. Parlamento, on bir yıllık bir aradan sonra, 1640'ta yeniden toplandı. Ancak, krala istediği parayı vermemek kararını alırken, bununla yetinmeyip, kralın keyfiliğine son verecek birtakım istemlerde de bulundu; ayrıca, İskoçyalılarla gizli ilişkiye geçti. Birkaç hafta sonra, kral, yeniden feshetti Parlamentoyu; sonradan «Kısa Parlamento» diye adlandırılması buradan ileri geliyor.

Bununla beraber, kralın paraya gereksinmesi sona ermemişti; başkaldırı genişliyordu. Öyle olunca da, kral. Parlamentoyu yeniden toplantıya çağırmak zorunda kaldı. Kontluklardaki tarım soylularıyla, kent ve limanlardaki tacir burjuvaların temsilcilerinin doluştukları Parlamento, hiç ele avuca gelir bir durumda değildi bu kez; meclis, kralın içinde bulunduğu güçlüklerin bilincinde olarak, istemlerini tekrarladı ve ayak diredi. Evlerin

duvarlarına devrimci afişler asılmaya başlanmıştı; bunu gören yönetim, Parlamentoyu üçüncü kez feshetmeye cesaret edemedi. İngiliz burjuva devriminin Parlamentosu işte bu olacaktır; on iki yıl sürekli toplantı halinde olduğu için de, «**Uzun Parlamento**» (Long Parlement) diye anılacakla.

Parlamento, sonunda isteklerine kavuştu: Lord Strafford adalet huzuruna çıkarıldı ve yurda ihanet suçundan ölüme mahkûm edildi. Çok geçmedi, mutlakiyetin bir başka yandaşı, Başpiskopos Land da aynı akıbete uğradı. Parlemento, olağanüstü mahkemeleri ortadan kaldırdı; «shipmoney»e son verdi; vergileri oylama konusundaki yetkisinin altını yeniden çizdi ve, 1641 Kasımında da, **«Büyük Uyarı**»yı kabul etti. Bu belge, kralın keyfi hareketlerini sıralıyor ve, krallığın en önemli görevlerinin Parlamentonun uygun göreceği kişilere verilmesinin yanı sıra, -en az- üç yılda bir toplantıya çağrılmasını istiyordu.

Kral, deliye dönmüş bir halde, muhalefetin başlarını tutuklatmak için bizzat Parlamentoya gitti. Ne var ki, bu şefler, City’de, yani Londra’da, Parlamentoyu tutan burjuvazinin ticarethaneleriyle bankalarının bulunduğu mahallede gizlenmişlerdi. Bütün kent kaynaşmaya başladı. Muhalefetin militanlarını korumak amacıyla, tayfalar da, doklardan ayrılıp, guruplar halinde gelip katıldılar. Londra yöresinden beş bin köylü ile küçük toprak sahibi, Parlementonun krala karşı giriştiği mücadelede onu desteklemek amacıyla, silahlı olarak başkente girdiler. Başkaldıranlar şapkalarına, Parlamentonun siyasal istemlerini destekleyen bir dilekçe iliştirmişlerdi. Böylece, yalnız **kentteki halk kitleleri** değil, **kırsal kesimdeki yığınlar** da siyasal mücadeleye katılmışlar ve devrime kazanılmışlardı. Çok geçmedi, beş milletvekili, silahlı muhafızlarıyla beraber, Parlamentoya gelip girdiler. Tacir ve zanaatçılardan oluşan Londra milisi, Parlamentonun savunmasını üstlendi.

Başkentin kendisine artık baş eğmediğini gören kral, yandaşlarıyla Londra’dan kaçıp (1642) İngiltere’nin kuzeyine çekildi. Ülkenin bu geri bölgesindeki yerel aristokrasinin, feodal senyörlerin desteğiyle, yeni bir ordu düzenledi.

HALK KİTLELERİ VE PARLAMENTONUN KRALA KARŞI MÜCADELESİ. İÇ SAVAŞIN BAŞLANGIÇLARI

1642 Ağustosunda, kral, Parlamentoya karşı savaş ilân etti.

İktisadî bakımdan geri kalmış kuzey-batı bölgesindeki feodaller, kralın safındaydı. Londra da içinde olmak üzere, güney-batı bölgeleri, burjuvalar

ve yeni soylulaşmış burjuvalar, Parlamentoyu tutuyorlardı. Tayfalar, daha baştan devrim cephesine geçmişlerdi; devrimci İngiltere'nin, Kıta Avrupa'sında la mutlak monarşilerin herhangi bir müdahalesinden korkmaması için önemliydi bu katılış. Anglikan Kilise, kralı tutuyordu; İngiliz Protestanları (Püritenler), kararlı biçimde devrimden yana çıktılar.

> *O dönemin siyasal partilerinin adları bile. Protestanlığın çeşitli eğilimlerinden gelir.*
>
> *Parlamentoya egemen olan zengin burjuvazinin partisi,* ***Presbiteryenler*** *adını aldı. Kilisenin başlarından oluşan Kongrece yönetilen, birleşik Calvin'ci Kilisenin yandaşlarıydı bunlar; yeni katılmış küçük soylularla, küçük burjuvazinin partisinin adı ise,* ***Bağımsızlar****dı. Her dinsel bölgenin dinsel bağımsızlığından yana olanlardı bunlar da.*

Savaş başlarında durum, kraldan yana gelişti. Kralı tutan feodaller, meslekten askerdiler ve süvarileri de, disiplinli ve talimli savaşçılardı. Buna karşılık, Parlamentonun topladığı halk milisleri, pek örgütlü olmadığı gibi, iyi bir talimden de geçmemişlerdi. Bu milisin şefleri, krala karşıt olan feodallerden oluşuyorlardı özellikle ve kralla bir uzlaşmayı kafalarından geçirdikleri için gönülsüz savaşıyorlardı; Parlamentonun Presbiteryen çoğunluğu da böyle bir eğilim içindeydi.

Parlamentonun yalpalayan politikası ve Parlamento ordusunun başarısızlıkları, İngiliz toplumunun köktenci çevrelerinde hoşnutsuzluk uyandırdı. Hoşnutsuzlar, Bağımsızlar Partisinin çevresinde toplaştılar. Partinin başında, İngiliz devriminin en ünlü kişisini görüyoruz: **Oliver Cromwell** (1599-1658)'dir bu. Küçük soylulardan gelen Cromwell, köylülerden, zanaatçılardan ve küçük burjuvazinin öteki temsilcilerinden oluşan bir süvari birliği kurdu; Calvin'ci Kilisenin öteki ateşli yandaşları olan Bağımsızları da vardı aralarında. Birliklerinde süren demir gibi bir disiplin sayesinde, Cromwell, krala karşı, Marston Moor'da ilk zaferi kazandı (1644 Temmuzu). Cromwell, ordunun yeniden örgütlenmesi iznini aldı Parlamentodan ve bu «yeni usul ordu»yla, 1645'te, Naseby'de, öldürücü bir darbe vurdu krala: Yığınla esir aldı ve krallık ordusunun bütün toplarını da ele geçirdi. Yenenler, kralın yazışmalarını da ele geçirmişlerdi: Ve bu yazışmalardan anlaşıldı ki, kral, bir yandan Parlamentoyla ateşkes

görüşmeleri yaparken, öte yandan, Fransız kralını da yardıma çağırıyordu; ayrıca, yandaşlarına yolladığı mektuplarda, zafere ulaşılması halinde başkaldıranlara çok ağır cezalar vereceğini söylüyordu. Bütün bunların yayınlanması genel bir öfkeye yol açtı ve kralın saygınlığı sıfıra indi. Naseby savaşından sonra I. Charles, başka yenilgilere uğradı. 1646 Martında, krallığın hemen tüm kaleleri Cromwell'e teslim olmuştu. Kral, İskoçya'ya kaçtı. Ancak İskoçyalılar, sözde Parlamento ordusuna yardım olsun diye vereceklerini söyleyip, 400.000 Sterlin karşılığında, kralı İngiltere'ye teslim ettiler (Ocak 1647). Parlamento ile kral arasındaki mücadele bitmişti; bir başka mücadele başlayacaktır.

Parlamento ile ordu arasında olacaktır bu.

Savaş sürerken, Parlamento, feodal rejimi ucun ucun tasfiye amacıyla kimi reformlara da başvuruyordu; kralın ve Kilisenin topraklarının yanı sıra, krala yandaş olanların da topraklarına el konmuştu ve satışa çıkarılmıştı. Şövalyelerin ellerindeki tımarların ortadan kaldırılmasının (1646) önemli sonuçları oldu. Bu topraklara ilişkin tüm yükümlülüklere son verildi; toprak artık soylularındı. Ne var ki, soyluların mülkiyeti her türlü feodal ödentiden kurtulduğu halde, köylülerin toprakları, eskiden olduğu gibi, köylülerin Lordlara ödedikleri tüm ödentilerle, bir feodal mülkiyet olarak kalıyordu. Böylece köylülük, hiçbir yarar edinmemişti devrimden. İngiliz devriminde, burjuvazi, yeni oluşmuş bir soylulukla bağlaşık olarak, monarşiye, feodal soylulara ve egemen Kiliseye karşı savaşıyordu.

Ne var ki, devrimin temel gücü **halk kitleleri** oldular.

KİTLE HAREKETLERİNİN YOĞUNLAŞMASI VE CUMHURİYET

Kendi çıkarlarını savunan önlemleri Parlamento sayesinde aldıktan sonra, yeni toprak sahipleri ile yükünü (utmuş burjuvazi, kraldan çok, halk hareketlerinden korkmaya başladılar. Kral, Parlamento ordusuna esir düşünce, Parlamentodaki Presbiteryenler, devrimin sona erdiği düşüncesine vardılar ve kralla barış yapmaya kalktılar. Ancak, yukarda da belirttiğimiz gibi, halk kitleleri hiçbir şey elde etmemişlerdi devrimden: o yüzden de, halkta devrimci davranışlar dinmemişti. Askerler, devrimin itici gücü oldular. Yeni bir parti **Eşitçiler Partisi** çıktı ortaya: Başı **John Lilburne** (1618-1657)'dü; bu büyük yetenekleri olan kişi, genci oyun yanı sıra, krallığın sona erdirilmesini ve köylülere «korular»ın geri verilmesini istiyordu.

Siyasal iktidar, **ordu**ya geçmişti artık.

Parlamento, savaşın sona erdiği gerekçesiyle, ordunun dağılmasına karar verdi. Ne var ki, karar orduyu ayağa kaldırdı: Birlikler, kendi temsilcilerini seçti ve onlardan asker temsilcileri «şûra»ları oluştu; yeni usul ordunun bağımsız subaylarından oluşan «Büyükler» vardı, onları da kesin kararlar almaya zorladılar. Askerler üste çıkmasınlar diye, Cromwell, tuttu «Ordu Kurulumu kurdu; bu kurula askerler katılıyor, ancak subaylarca gözetim altında tutuluyorlardı. Arkasından, ordu Londra'yı işgal etti ve iktidarı uygulamada da ele aldı. **Sınıf mücadelesi ordu içinde de sürüyordu** şimdi. Büyüklerle Eşitçiler, İngiliz devletinin gelecekteki siyasal yapısını tartışıyorlardı. Büyükler, genel oydan korkuyorlardı; ve malı mülkü olmayanların iktidarı ele geçirip özel mülkiyete son vereceklerini söylüyorlardı. Bu uyuşmazlıklar öylesine sivrileşti ki, Eşitçi askerlerin ayaklanmaları başladı. Cromwell, söndürdü hepsini; ve Ordu Kurulunu feshedip yalnız «Subaylar Kurulu»nu saklı tuttu.

Ordu içindeki bu mücadeleden yararlanan karşı devrimciler, saklandıkları yerden başlarını çıkardılar. Parlamentonun Presbiteryenleri, açıkça kralcılarla anlaştılar. Kral, ordunun gözetiminden çıktı ve İskoçyalı feodallerle ilişki kurdu; onlar da, 20.000 kişilik bir ordu kurarak devrimci orduyla savaşmak üzere İngiltere'ye saldırdılar. Tehlikenin bilincinde olan Büyüklerle Eşitçiler Partisi birleştiler. Cromwell'in ordusu, İskoçyalıları bozguna uğrattı ve kral tutuklandı; «dökülen kanlar ve Tanrı'nın ve yoksul İngiltere halkının davasına verdiği zarardan dolayı», adalet huzuruna çıkarıldı. Ordu, Parlamentodan Presbiteryenleri kovarken, bağımsız milletvekilleri de, despot, hain ve ulus düşmanı kralı ölüme mahkûm etti ve 30 Ocak 1649'da kralın kafası kesildi; olay, çoğu İngiliz'de ve tüm Avrupa'da büyük heyecan yarattı. Arkasından «kralın ve Lordlar Meclisinin olmadığı» bir **Cumhuriyet** ilân edildi.

Kralın idamından sonra, 1649 yılından başlayarak, halk hareketi, kazandığı zaferden de cesaret bularak, yoğunlaştı. 1649'da, Eşitçilerin tarafına geçmiş olan birçok alayların bir başkaldırıyı örgütledikleri anda, Cromwell, dört bin askerin başına geçip, ayaklanmayı bastırdı. Başkaldıran askerlerin şeflerini kurşuna dizdirdi. Bu arada, Lilburne de tutuklandı; çünkü, zenginlerin yoksullara baskı yaptığını ve halkın boynuna «yeni kölelik zincirleri» vurduğunu yazıyordu yayınladığı şeylerde. Krala karşı mücadelesinde, Cromwell, ordunun çoğunluğuna dayanmıştı; ancak, askerler kendi gerçek isteklerini öne sürdüklerinde de acımasızca ezmişti

onları. Burjuvazi, bu hareketinden dolayı derin bir hayranlık gösterisinde bulundu Cromwell'e; Parlamento, minnettarlığını belirtti ve, para getirecek birçok işlere birden el atmış olanlar, tutup altından bir kupa armağan ettiler kendisine.

İç savaş, İngiltere'de, sanayiyi durgunluğa sürükledi; tarıma yoksulluk geldi, kitlelerde açlık ve sefalet başladı. İşte o sıralardadır ki, Londra dolayındaki tepelerde ve başka yerlerde, **Aşırı Eşitçiler** ortaya çıkar.

> *Yoksul köylü ve zanaatçılardı bunlar. «Kazma ile iş gören toprak işçisi» anlamına «digger»di ve adlandırılıyorlardı; adları böyleydi, çünkü çadırlarını diktikten sonra, boş toprakları çapalamaya koyuluyorlardı. Sıradan insanların, devrimden hiçbir şey elde etmediklerini söylüyor ve «gerçek eşitçiler» diye adlandırıyorlardı kendilerini; çünkü istedikleri, yalnız siyasa! haklarda eşitlik değil, servetlerde de eşitlikti. «Toprak kimsenin değildir» diyorlardı. Şeflerinden biri,* ***Winstanley*** *şöyle yazıyordu: «Bütün insanlar, şu adına özel mülkiyet denen iğrenç şeyi yeryüzünden silip atmak için tüm çabalarını birleştirmelidirler»; «birlikte çalışınız ve ekmeğinizi de ortaklaşa yiyiniz»; «özel mülkiyeti yok ettiğiniz anda, ne zengin olacaktır ne yoksul, ne baskı olacaktır ne savaş». Ne var ki Winstanley, baskıya, mücadeleye başkaldırıyla değil, inandırma ve örneklik ederek son verilebileceğini düşünüyordu.*
>
> *Cromwell, ordusunun da yardımıyla, bu «kazmacılar»a dağıttı ve aşırı eşitçilerin çoğunu tutuklattı.*

Köylüler, hemen her yanda ayaklanıyordu. Lordların uyguladıkları komün topraklarının «çitlenmesi»ne karşı harekete geçmişlerdi. Cromwell, askerlikten kaçan köylüleri ya da «çitleme»lere karşı çıkanları zalimce cezalandırıyordu. İngiltere'de feodal sistem gerçi çürümüştü; ancak halkın da, onu kesinlikle yok etmek için silahı ele alması gerekmişti. Devrim, kralın yandaşlarına karşı, ordu saflarında, kentlerde ve köylerde yiğitçe savaşan köylülerle (veomanlar) zanaatçılar sayesinde zafere ulaşmıştı. Cromwell, halk kitlelerinin başında, krala karşı korkunç bir mücadele yürütmüştü; ordu gücünden yararlanmayı bilmiş, kralın kellesini kopartmış ve -kimini ölüme mahkûm ettiği- kral yandaşlarını saf dışı bırakmıştı. Ne var ki, Cromwell, burjuvazinin ve yeni soyluların ortaya çıkardığı bir

kişiydi: öyle okluğu için de, halk kitleleri, durumlarını köklü biçimde düzeltmesi için isteklerini ortaya koyar koymaz. Cromwell de, olanca zalimlikle halk hareketini bastırdı.

SAVAŞLAR VE SÖMÜRGE FETİHLERİ. PROTEKTORA

İngiltere'nin, XII ile XVI. yüzyıllar arasında fethettiği **İrlanda**, bir sekiz yüzyıldan beri başkaldırmış durumdaydı. Ayaklanmayı bastırmak için, Cromwell, bir büyük ordu yolladı oraya; ele geçirilecek topraklar da bu ordunun subay ve askerlerinin olacaktı. 1649 yılında adaya boyun eğdirilmeye başlandı; halkı, uzun süre ve inatla mücadeleyi sürdürdü. Cromwell, İrlanda köylülerini astırıyor ve zaten sefalet içindeki kulübelerini yaktırıyordu. Topraklarına el koydu ve İngiliz asker ve subayları arasında paylaşıldı; Lordların kapıştıkları da oldu. Böylece Cromwell, özellikle orta ve zengin köylülerden oluşan ordusundan, İrlanda köylülerine boyun eğdirmek ve İngiltere'deki yoksul köylülerin hareketini ezmek amacıyla yararlanmıştı.

İrlanda'nın fethi ve yağmalanması, İngiliz ordusunu, bir uzun süre iç siyasal mücadelenin uzağında tuttu. İrlanda'daki savaş, ne bir iç savaştı, ne de bir ordunun krala karşı savaşı; düpedüz bir sömürge savaşıydı bu, bir haydutluktu. İrlandalıların topraklarına konmuş ve onlara zulmeden İngiliz Lordları, İngiltere'deki halka baskı yapılmasında ve monarşinin yeniden kurulmasında da rol oynuyordu. Başkaldıran İrlandalıların büyük bir çoğunluğunu, İngilizler tutsak olarak aldılar ve Kuzey Amerika'ya köle olarak sattılar.

Daha o yıllardan başlayarak bir İrlanda sorunu doğacaktır.

Bu arada, İskoçya'daki bir başkaldırı da ezildi (1650).

İrlanda'daki ayaklanmayı boğduktan sonra, Cromwell, denizlerin egemenliği adına bir mücadeleye girişti. Böylece, tüm silahlı güçlerin yüzünü, İngiltere'nin en büyük rakibi olan Hollanda'ya çevirdi. İngiltere, büyük boyda 40 gemiyi içeren dev bir savaş donanması yapmıştı. 1651de, Parlamento, Hollandalılara karşı olmak üzere, bir **Denizcilik Kanunu** (Act of Navigation) yayınladı. Bu kanuna göre, İngiltere'ye gönderilecek malları ancak İngiliz gemileri taşıyacaklardı. O güne değin, gemileriyle bütün ülkelerin mallarını taşıyan «deniz hamalları», İngiltere ve sömürgeleriyle tüm ticaret kapılarının bir anda kapandığını gördüler. Ne var ki, Hollanda, İngiltere gibi bir yeni kapitalist ülkeye deniz üstünlüğünü hemen bırakma niyetinde değildi. İki ülke arasında savaş patladı; iki yıl sürdü savaş ve

İngilizlerin zaferiyle sonuçlandı. Hollandalılar, çıkarlarına düpedüz zarar verecek olan «Denizcilik Kanunu»nu tanımak zorunda kaldılar.

İngiltere'nin sömürgelerini genişletme arzusunda olan Cromwell, İspanya'nın elinden - Amiller denizindeki- köle ticaretinin bir merkezi olan Jamaika adasını aldı. Oradaki şekerkamışı plantasyonlarını işletmek için, Jamaika'da oturan İngiliz patronlar, köleleştirdikleri İrlandalıların ve Siyahilerin emeğinden yararlanıyorlardı. Kuzey Amerika'da da birçok yerde yerleşmeler oldu.

Halk hareketinden nefret eden yeni soylularla burjuvazinin bir bölümü, bir **askeri diktatörlüğün** kurulmasını istediler. 1653'te Cromwell, Uzun Parlamentoyu feshetmişti; 1654'te de, yüksek rütbeli subaylar kurulunun bir kararıyla Cromwell, «ömür boyu koruyucu lord» unvanıyla yönetimin başına getirildi.

Ve bu yeni yönetim, Parlamentosuz olacaktır.

Güçlü İngiliz ordusu, baştan aşağı kendisine bağlıydı, ülke, «Koruyucu»ya sadık generallerin yönettikleri bölümlere ayrıldı. Askerî diktatör olan Cromwell, **yeni soylularla burjuvazinin yararına** hareket ediyordu; bu sınıflar ise, monarşinin yeniden kurulmasına karşı çıkarken, tüm halk hareketlerini de acımasızca boğduruyorlardı. Ne var ki, burjuvazi amaçlarına ulaştı gerçi, ama halkın desteğini de yitirdi. Kralın yandaşları, başlarını gizlendikleri yerden çıkardılar ve iktidarı yeniden ele geçirmenin tezgâhını kurmaya koyuldular.

STUARTLARIN DÖNÜŞÜ VE PARLAMENTONUN İKTİDARA GEÇİŞİ

Cromwell, 1658'de öldü. O sıralarda askerlerin hoşnutsuzluğu artmıştı. Öyle olunca da, «ayak takımı»nın tekrar hareketlenmesinden korkan yeni egemen sınıf olan burjuvazi, yeni soylularla beraber, birlikleri Londra'yı ellerinde tutan Cromwell'in generallerinin yardımıyla krallığı tekrar kurdular (1660). Devrimden önce olduğu gibi, her iki Meclis, Avam Meclisi ile Lordlar Meclisi toplantıya çağrıldı. «Konvansiyon Parlamento» -kralca davet edilmediği için böyle adlandırıldı- 1660 Nisanında, «krallığın eski temel kanunlarına uygun olarak, yönetimin Krala, Lordlara ve Halka ait olması gerektiğine karar verdi.

Yeni kral, 1660 Mayısında, debdebe ile girdi Londra'ya.

Ne var ki, yeniden iktidara gelmiş olan Stuartlar, önce **II. Charles** (1660-1685), sonra da **II. Jacques** (1685-1688), ilk Stuartlar gibi hareket ettiler;

kim ki, devrime katılmıştır, koğuşturup zulmetmeye başladılar. O kadar ki, Cromwell'le devrimin en yiğit savaşçılarının cesetleri mezarlarından çıkarılıp darağacına çekildi.

Stuartlar, yalnız İngiliz halkına değil, devrimin başını çekmiş olan İngiliz burjuvazisine de düşmanlıklarını gösteriyorlardı. Öyle olunca da, kralın öç ve keyfiliğine karşı, burjuvazi, kendisini koruyacak önlemleri alma zorunluluğunu duydu. 1679'da, Parlamento, **Habeas Corpus Act**'ı kabul edip yayımladı. Bu kanun, keyfi tutuklamaları yasaklıyordu: Tutuklunun bulunduğu hapishanenin müdürüne ihzar müzekkeresini artık yargıçlar kaleme alacaktı. Tutuklu, bu müzekkere sayesinde, 24 saat içerisinde mahkeme önüne çıkarılmasını isteyebiliyordu; tutuklamanın kanuna uygun olup olmadığını da bu mahkeme saptayacaktı. Ne var ki, uygulamada, sadece zenginler bu haktan yararlanabiliyorlardı; çünkü, çoğunlukla yargıç, serbest bırakılması için, yüklü bir para istiyordu tutukludan.

1688'de, burjuvazi, çağdaşların «Şanlı Devrim» dedikleri, ama aslında kansız bir saray darbesini başardı; Stuartları kovarak, yerlerine onların yakın hısımlarından birini geçirdi: **Guillaume d'Orange** tahta çıktı. Ancak Parlamento, Tacı sunarken, 1689 Şubatında kabul ettiği bir **Haklar Bildirisi**ni de önlerine koyuyordu Guillaume'la eşi Mary'nin. Bildiri, daha önce kimi bildirilerin de açığa kavuşturduğu kralla Parlamento arasındaki ilişkilerin yanı sıra, İngilizlerin geleneksel haklarını tekrarlayan maddeleri içeriyordu. Her ikisi de, Bildiri üstüne and içtikten sonra, III. Guillaume ve II. Mary adlarıyla, İngiltere kral ve kraliçesi ilân edildiler. Parlamentonun zaferi tamdı bu kez; ülkedeki sınıfsal güçler ilişkisini, Stuartların mutlakiyetinden çok daha iyi yansıtıyordu.

İngiliz devrimi, feodalizmin son kalıntılarını da silip süpürürken, **Parlamentonun sınırladığı bir monarşi** İngiltere'de hüküm sürmeye başladı. Bu monarşinin dayanacağı yeni kuramsal temeli, devrimden sonra, John Locke, *Sivil Yönetim Üstüne İnceleme* adlı eserinde bize verecektir. Daha şimdiden elde edilmiş sonuçlar ise şunlardı: Parlamentarizmin çift partili bir düzeni olacaktı: Daha önceki gelişmeler **Torie'lerle Whig'leri** ortaya çıkarmışı.; Torie'ler, tarım soyluları ile Anglikan Kilisenin yandaşlarıydı; Whig'ler ise, aslında ticaret ve sermayenin temsilcilerinden oluşuyordu; birinciler temelde kralın haklarından, ikinciler ise Parlamentonun haklarından yanaydılar. Ülkede yönetici rolünü, Parlamento seçimlerinde çoğunluğu elde etmiş parti üstleniyordu. Bakanlar ve

Başbakan, bu partinin önde gelenleri arasından çıkarılıyordu; ve hükümet, Parlamentoya karşı siyasal bakımdan sorumlu idi. Böylece, Parlamentonun desteğini yitiren hükümet, çekilecekti. Bununla beraber, Parlamentoda çoğunlukta olan parti, halkı gerçekten temsil etmiyordu; çünkü, yalnız zenginlerin ve önde gelen kişilerin, yani halkın ancak küçük bir bölümünün seçme hakkı vardı.

Büyük halk kitlelerine gelince, oy hakkından yoksundu onlar.

III

İNGİLİZ DEVRİMİNİN TARİHSEL ANLAMI VE SONUÇLARI

XVII. yüzyıldaki İngiliz devrimi, **ilk burjuva devrimi** oldu: Onunla mutlak monarşinin, feodal senyörlerin, doğrudan doğruya krala bağımlı Kilisenin otoritesine son verildi; kapitalizmin önündeki engeller kaldırıldı. İngiltere'de kapitalist rejimin zaferinin bir simgesidir o. Devrim, feodal rejimden kapitalist sisteme geçişi işaretlerken, giderek Orta Çağ'ı da kapatır, modern tarihi başlatır. Bu bakımdan, İngiliz burjuva devrimi, yalnız İngiltere ve Avrupa tarihinin değil, insanlık tarihinin de en önemli olaylarından biridir. Bununla beraber, kapitalist ekonominin ve burjuva egemenliğinin, Avrupa'da bile genel bir olgu haline gelebilmesi için daha hayli zaman gerekecektir.

İngiltere'nin 1689 ile 1714 yılları arasındaki tablosunda belli başlı noktalar ise şunlardır: III. Guillaume 1702'de öldü; yerine, II. Jacques'ın ikinci kızı -Danimarka kralından dul kalan-Anne'ın geçmesi gerekiyordu; ancak, o da çocuk bırakmadan öldü 1714'de. Ne var ki, Parlamento, daha 1701'de verdiği bir kararla, İngiltere tahtına hiçbir zaman bir Katolik kralın geçemeyeceğine, Anne öldüğünde de tahtın I. Jacques'ın torunu, Protestan Sophie de Hanovre'a kalacağına karar veriyordu. Parlamento, ikinci kez tahtın durumun düzenliyordu. 1714'te Sophie'nin oğlu George de Hanovre, **I. George** adıyla, İngiltere kralı oldu. O yıldan başlayarak, **Hanovre Hanedanı**nı göreceğiz tahtta.

I. Guillaume'un tahta çıkışıyla, I. George'unki arasında geçen yıllar, İngiltere tahtında dört bakımdan önemli: Birinci olarak, içerde III. Guillaume ile Anne, Parlamentoyu her yıl toplantıya çağırdılar; Parlamentonun her iki meclisinin oyladığı kanunları veto etmemeyi âdet edindiler. Bu iki örneği, onlardan sonra gelecek krallar da izleyecektir. İkinci olarak, 1707 de, İngiltere ile İskoçya'nın siyasal birliği de gerçekleşti; devletin adı «Büyük Britanya Krallığı »dır artık Üçüncü olarak,

III. Guillaume’un gelişiyle, İngiltere, Avrupa’da etkin bir politikaya dönecektir: 1689’dan 1713’e değin, İngiltere, Fransa’ya karşı koalisyonların baş oyuncusu oldu; bu mücadeleden ticaret ve sömürge olarak pek önemli kazançlar elde edecektir. Son olarak, İngiltere, **dev bir iktisadi gelişme** içine girdi.

Gerçekten ülke, bu yirmi beş yıl boyunca sürekli savaş içinde de olsa, alabildiğine zenginleşti. Hep gelişme halinde olan kumaş sanayisine, kâğıt, halı ve -Nantes Fermanının kaldırılışından sonra Fransız Protestanlarının getirdikleri- renkli tül sanayisine eklendi. Ticaret de gelişti: Ticaret gemilerinin sayısı, 1660 ile 1714 arasında iki katına çıktı; Londra ve Bristol iki büyük limandı. Yığınla tacir, «üç köşeli ticaret» denen alış-verişten hesapsız kazançlar sağlıyorlardı; Afrika kıyılarına gidiyor, ıvır-zıvır eşya karşılığında köle alıp, onları Antiller’e ve Amerika’ya götürüp satıyor; oralardan da şeker, tütün, rom, kürk yükleyip getiriyorlardı. En önemlisi, Doğu Hint İngiliz Kumpanyası olmak üzere geleneksel ortakların yanı sıra, 1694’te zengin tacirlerin ve devlet hazinesinin katılımıyla **İngiltere Bankası** kuruldu; banka, iş adamlarına gerekli krediyi sağlarken, kimi zaman devlete de borç para veriyordu. 1703 yılından beri Portekiz’in bağlaşığı olan İngiltere, Brezilya madenlerinin ürettiği altına da kavuşmuştu; kaçakçılık yoluyla, İspanya Amerika’sındaki gümüşün bir bölümünü de topluyordu. XVIII. yüzyıl başlarında. Sterlin. Avrupa’nın en sağlam parasıdır; Londra. Amsterdam’ı tahtından indirmiş ve malî alanda on safa geçmiştir.

Böylece İngiltere’de, armatörleri, tacirleri, simsarları, bankacıları, spekülatörlerle, hesapsız zenginleşen bir burjuvazi vardır; yeni ticaret pazarlarının kollayışı içinde, İngiltere’yi, rakipleri Hollandalılara, Fransızlara, İspanyollara karşı savaştan savaşa sürüklemektedir. Utrecht Anlaşmasıyla (1713), Fransa’dan ve İspanya’dan, ne denli korkunç iktisadî yararlar elde edeceklerini göreceğiz ilerde; bütün bunlarla da, İngiltere, daha şimdiden elinde tuttuğu iktisadî üstünlüğü XVIII. yüzyılda geliştirip duracaktır. İngiltere, XVI. yüzyılda İspanya’yı alt etmişti, XVII. yüzyılda Hollanda’yı yener ve, XVIII. yüzyılda da, Fransa’ya tanıtacaktır üstünlüğünü.

Böylesi bir güçleniş, onun burjuva gelişmesinin sonucuydu doğrudan doğruya.

BÖLÜM II
FRANSA'DA MUTLAKİYETİN DORUĞU

İngiltere'deki gelişmeler, XVII. yüzyılda «ılımlı monarşi» ile sonuçlanırken, Fransız monarşisi, İngiltere'den farklı iktisadî ve sosyal koşullar yüzünden, doruğuna çıkar aynı yüzyılda. Fransa'da, özellikle XVIII. yüzyılda çoğu gelişmeye damgasını vuracak önemli bir olaydır bu.

I
IV. HENRİ

Uzun ve güç bir mücadeleden sonra iktidara gelen IV. Henri, iki temel görevle karşı karşıyaydı: **Barışı sağlamlaştırmak** ve iç savaşla perişan olmuş **ülkenin iktisadi durumunu düzeltmek**. IV. Henri, bunu yaptı ve 16 yıl süren hükümdarlığı (1596-1610), Fransa'da mutlakiyetin güçlendiği bir dönem oldu.

MONARŞİNİN SİYASAL VE İKTİSADİ BAKIMDAN GÜÇLENDİRİLMESİ

Henri de Navarre, kısa yaşamı boyunca, her türlü denemeden geçti: Yenilgileri ve zaferleri tattı; gerileme ve ilerleme dönemlerini gördü; çetin bir yaşamın deneyimleri kurnazlığı öğretti ona, esnekliği, manevra sanatını. Zeki, keskin görüşlü ve inatçıydı. İlk yapılacak şey şuydu hiç kuşkusuz: Ülkede siyasal iklimi yumuşatıp sakinleştirmek; belli bir durup oturmuşluğa ağır ağır ulaşabilmek için, birbirine düşman parti ve gurupları uzlaştırmak. IV. Henri, övgücü tarihçilerin çoğu kez söylediği gibi, öyle «iyi bir kral», «halkın kralı» olmadı; ancak, tahtın sağlam bir zemine basmadığının da bilincindeydi ve onu kalımlı kılacak çareleri araştırıyordu.

Daha önce Huguenot ([1]) iken Katolikliğe dönmüş ve dinsel sorunlara pek de öyle yürekten bağlı olmayan IV. Henri, ülkeye yavaş yavaş barış getirecek bir uzlaşma arıyordu. Başta **Sully** olmak üzere, dürüst ve hünerli kişilerin de yardımıyla, kısa olan bir süre içinde çok şey elde etmesini bildi: Kimini parayla kiralayarak, kimini pohpohlayıp kandırarak, hınç ve öfkeleri git gide dindirip küllendirdi ve birbirine hâlâ diş bileyen düşman safları boldü.

1598’ deki **Nantes Fermanı**, Protestanların kimi haklarını saklı tutarak, Katolikliği devlet dini olarak kabul ediyordu ülkede. Fermanın gizli hükümlerine göre. Protestanlar, Fransa’nın güneyinde -La Rochelle, Montauban, Montpellier, vb. -kimi kentlerin kendilerine bırakıldığını görmüşlerdi ve orada mevzilenebileceklerdi. Nantes Fermanı bir uzlaşmaydı aslında ve, bu niteliğiyle de, her iki karşı kampın aşırı uçlarını doyurmamıştı; ancak, çoğunlukla kabul edilebilecek bir şeydi. Barışçı bir temel yaratıyor ve din sorunundaki sivri noktaları törpülüyordu.

IV. Henri ve Başbakanı Sully, **malî yükü de azaltabildiler** belli bir ölçüde. Gerçi, krallığın halka vaadettiği «her pazar tencerede tavuk» hayallerde kaldı; öyle de olsa, doğrudan vergilerde bir azalma, devlet giderlerine bir çeki düzen verme ve savaşların durdurulması, bütün olarak köylülerin durumuna ferahlık getirdi az-buçuk.

> *Gerçekten, iç savaşların yakıp yıktığı ülke çabucak kalkınıverdi. Bunun onuru, başta köylülerindir. Yakılmış ve yağmalanmış geniş alanların yeniden sürülüp ekilmesi gerekti. Öküzler yetmediğinde, insanlar koşuluyordu sabana. Çok az zaman içinde, Fransa, ekili tarlalar, bire on veren bağlarla donandı. Hükümet de, tarımı ele almanın iktisadî bakımdan yeniden doğuşun onsuz olmaz koşulu olduğunu ve bunun yönetici sınıfın çıkarlarına da bütünüyle yanıt verdiğini anlıyordu Köylülere karşı izlenen politikayı da açıklar bu: Adam başına vergi (taille) azaltıldı, ödenmemiş «kalıntılar» silindi: ayrıca, bir ferman, borçlarından ötürü köylüleri tutuklamayı ve hayvanlarını satmayı yasaklıyordu. Bütün bu önlemler, maliye genel denenmesi Sully’nin girişimiyle gerçekleştirildi; şu ünlü söz de onundur: «Ekim ve otlak, Fransa’yı emziren iki memedir bunlar». Buna karşılık dolaylı vergiler artırıldı.*
>
> *İç savaşlar sona erdiğinde,* ***ilkel birikim davası da hızla ilerledi****. XVII. yüzyılın eşiğinde fiyatların kararlılık kazanması, sanayi ve ticaretin gelişimini hızlandırdı, imalathaneler çoğaldı. «Kralı» adı verilen imalathaneler, ötekilere oranla ayrıcalıklı idi. Devlet yardımda bulunuyor onlara, şu ya da bu metain üretiminde tekeller tanıyordu. Lüks eşya sanayisi gelişti; arkasından geniş bir dışsatım izledi bu maddeleri. Hükümet, ulusal sanayiyi kurmak amacıyla, bir himaye*

politikasına bağlandı. Yavaş yavaş kentler yıkıntılarını onarıp doğruldular, yollar ve köprüler eski hallerine getirildi.

IV. Henri'nin hükümdarlığının başlarında acınacak bir durumda olan ***maliye****, giderek* ***düzeldi****. Bu, büyük ölçüde kendini mutlak monarşiye adamış ve -o zamanın yönetici çevrelerinde pek seyrek görülen- bir dürüstlüğün timsali Sully'nin eseridir. Sully, önce dalavere, halkı ve devlet kasasını soyup yağmalamakla zenginleşen maliyecilere, tefecilere ve çiftlik kiracılarına karşı savaş açtı. Örneğin gümrükler 500.000 liraya kiralanıyor, ama kiracılarına bir milyon lira gelir bırakıyordu. Sully, kiralamaları devlet için en yararlı koşullara kavuşturdu; faiz oranları indirildi ve yararsız bir düzine görev ortadan kaldırıldı. Bu sonuncu önlem devletin giderlerini azaltıyor ve yerlerini yitirmiş görevlileri* ***tiers-etat****nın vergiye tâbi sıraları arasına atıyordu.*

*Bununla beraber, Sully'nin getirdiği önlemler****, mutlakiyetçi devletin mali politikasının özüne dokunmuyordu****. Makamların satılması, iltizam vb. kaldırılmamıştı. Tersine hükümet, kimi görevleri ortadan kaldırırken, çoğu da -babadan oğula geçmek üzere- başkalarını getirmişti. Mültezimler, halkı yağmalamayı sürdürüyorlardı. Öyle de olsa, IV. Henri'nin zamanında, maliye sistem'i sağlığa kavuştu Yaşamının sonunda, mutlakiyetin tarihinde ilk kez olmak üzere, bütçe, açık vermemişti*

Düşmanları uzlaştırarak, tutkulardaki kaynaşmayı dindirerek, krallık iktidarı, uzlaşmazlıkların üstüne çıkıyor, yavaş yavaş **hakem rolü**ne soyunuyordu; böylesi bir üstün iktidar, sonuçta monarşinin güçlenişine yaradı. IV. Henri, tek başına yönetmek istediğini açıkça dile getiriyordu: «Emrettiğim şeyler tartışılmasın; baş benim ve uyulmasını isterim!» diyordu. Doğrudan doğruya krala ve Bakanlarına bağlı dev bir bürokrasinin kurulması da yardımcı oldu buna. *Etats Genereaux*, IV. Henri zamanında toplantıya hiç çağrılmadı. Ne var ki, krallık iktidarının güçlü olmasında, soyluların da çıkarı vardı: Soylular, yeni bir köylü ayaklanmasının tehdidi altındaydılar; öyle olduğu için de, köylülerin dizginlerini ellerinde tutmalıydılar. Yükselen, ama her şeye karşın zayıf durumda olan burjuvazi de, krallık iktidarını desteklemek zorunda olduğunu görüyordu. Bütün bunlar, IV. Henri için elverişli koşullardı: o da yararlanmasını bildi

bunlardan. Onu, Fransız mutlakiyetinin üstün bir temsilcisi olarak pekâlâ gösterebiliriz.

DIŞ POLİTİKA VE TİCARET

Fransa'nın Kuzey Amerika'daki ilk sömürge toprakları, IV. Henri zamanında fethedildi: 1604'te, Fransızlar, Kanada'nın bir bölümünü ele geçirdiler ve Port-Royal'i -şimdiki Anapolis- kurdular; dört yıl sonra da, Saint-Laurent kıyılarında Quebec doğuyordu.

Fransa, ticaret alanında eski hakları onaylamak üzere, Osmanlılarla bir anlaşma yapmıştı; 1580 yılından hemen sonra da, Fransa ile Rusya arasında ticaret ilişkileri kuruldu.

> *Fransız tacirlerin Moskova'ya kadar deniz yoluyla yaptıkları ilk yolculuk, 1586 tarihli. O yıl Arkhangelsk'e varırlar. Ertesi yıl, bir tacir heyeti, Moskova'ya ulaşır ve Fedor'a, Fransızlara, Rusya'da bir engele rastlamaksızın ticaret yapma hakkının tanınması için bir dilekçe sunarlar. Dilekçe kabul edilir. Karşılığı da şu olur: Çarla Fransız tacirlerin arasında ticaret andlaşması. Tahta yerleşir yerleşmez, IV. Henri, 1595'te Çara bir mektup gönderir, Fransız hükümetinin Rusya'yla ticaret ilişkilerini sağlamlaştırma isteğini dile getiriyordu bu mektupta.*
>
> *Fransa-Rusya ilişkileri, daha sonra Richelieu döneminde gelişecektir.*

Bütün bu dönem boyunca, İspanya ve Avusturya Habsburgları, Fransa'nın bir numaralı düşmanı olarak kaldılar; Avrupa'da Katolik gericiliğin kalesiydi onlar. 1598 yılında Fransa ile İspanya arasında gerçi barış yapıldı; ancak İspanya, Fransa'daki prenslerin hükümete karşı tezgâhladıkları komplolara yardım etmeyi sürdürdü; öte yandan, IV. Henri de, Almanya'daki protestan prenslere yardım ediyordu. 1609'da Fransa, açıkça savaş hazırlıklarına başladı. Ne var ki, 1610 Mayısında, kralın Paris'te birkaç dostuyla dolaştığı bir sırada, arabası, bir dolaşım tıkanıklığında duraklar, o sırada, bir bilinmez kişi fırlar basamağa: **Ravaillac** adlı bağnaz bir keşiş eskisidir bu; uzun zamandan beri fırsat kollamaktadır. Hançeriyle kralı yüreğinden vurur. Katili, bir olasılıkla katolik gericilik silahlandırmıştı; IV. Henri'ye, Nantes Fermanı'nın ve İspanyol-aleyhtarı politikanın hesabını soruyorlardı bu cinayetle.

II
RİCHELİEU ZAMANINDA MUTLAK MONARŞİ

14 Mayıs 1610'da, IV. Henri'nin öldürülmesi, Fransız devletinin güçlendirilmesi yolunda başlanmış işi, bir süre için kesintiye uğrattı.

İşlerin rayına oturması ise zaman aldı.

«ON DÖRT YILLIK KÖTÜ YÖNETİM» VE RİCHELİEU'NÜN İKTİDARA GELİŞİ

Katoliklerle Protestanlar arasında iç savaş sona ermişti gerçi ve Fransa birliğini kurmuş bir devletti; ne var ki, Huguenotların elinde 200 dolayında mevzi vardı; bir Huguenot ordusu ile donanması varlığı sürdürüyordu; bunun gibi, bağımsız bir Huguenot yönetiminin malî araçları, vb. yürürlükleydi. Feodal katolik muhalefet, Mareşal Biron'un idamıyla (1602) bir parça hafiflemiş idiyse de, ilerde etkinliğe geçmeyecek değildi ve ülkeyi yeniden bir iç savaşa atmak için ilk fırsatı kolluyordu; elde edecekleri vardı çünkü: Yerel iktidarını güçlendirmenin yanı sıra, krallık Hazinesinden kesesine aktaracağı havadan nice olanaklar...

IV. Henri'nin öldürülmesinden sonra, oğlu XIII. Louis'nin yaşının küçüklüğü nedeniyle, iktidar, dul eşi Marie de Medis'ye geçti; aslında, o da değil, daha baştan gözdesi Floransa'lı Concini yönetecektir ülkeyi, onu Luynes izleyecektir. Prensler ve büyükler, iktidarın bu yeni durumundan yararlanıp, naipliğe, -vakit yitirmeden- «haklar»ını dayattılar ve Fransa, yeniden bir karışıklık dönemi içine atıldı; arada duraklamalar da olsa, 10 yıla yakın sürecektir bu. Ne halk, ne de burjuvazi, aristokrasinin öne sürdüğü şeyleri desteklemiyordu; ne var ki büyükler, iç savaş tehdidiyle. Marie de Mecidis'yi, *Etats Generaux'yu* toplamaya razı ettiler; aynı vesileyle şunları da elde ettiler: Prens Conde'ye 450.000 lira, Dük de Longouville'e 100.000 liralık maaş ve Mayenne'e de, «evlenme giderleri için»» 300.000 lira.

1614'te toplanan *Etats Generaux*, **büyük senyörlerin muhalefetinin zayıflığı**nı ortaya koydu. Kent burjuvazisi ile yeni soylulaşmış bürokrasiyi temsil eden *tiers etat*, bu muhalefete destek sağlamayı reddetti. Egemen tabakalar, ruhbanla soylular monarşiyi güçlendirmede birleştiler; ne var ki, burjuvaziden doğan bu sonradan görmelerin siyasal yükselişine karşı yüzleri ekşiyerek giriyorlardı işin içine.

Bu arada, mutlak feodal rejime karşı, gizliden gizliye bir başka muhalefet yükselmekteydi ülkede: **Sıradan halkın muhalefeti**ydi bu. *Tiers etat*nın

liderleri, bu kozdan cesaretle yararlanmasını bildiler. Temsilcileri -Paris tacirlerinin başı- Robert Miron'un ağzından, *tiers etat,* krala bir dilekçe sundu: «Topluma ve bireylere karşı girişilmiş taşkınlıklar, adaleti ve yargıçları horlama, yoksullara baskı, kendi halinde insanlara şiddete» ilişkindi dilekçe; bunların suçluları olarak da senyörlerle resmî makamlar gösteriliyordu ve açıkça, halkın kendi savunmasını kendisinin sağlayabileceği de duyurulmak isleniyordu. Öyle diyordu Miran: «Haşmetmeab bunu gerçekleştirmezse, halkın umutsuzluğa kapılıp, askerin silahlı köylüden başka bir şey olmadığını farketmesi, örsken çekiç olmasından korkulur». *Tiers etat*nın temsilcisi söylevini diz çökerek de okumuş olsa, hükümet, toplantıyı dağıttı ve milletvekilleri hiçbir karar alamadan dağıldılar.

*Etats Generaux*nun son toplantısı oluyordu bu; yeniden 1789'da toplanacaktır.

Aristokratik muhalefetin, hoşnutsuz kitlelere dayanarak, birçok kez silaha sarıldığı oldu; ancak, hükümet acele davranıp, vergileri indirdi ve böylece halkı yatıştırmayı başardı. Aynı zamanda, en etkili büyüklere yeni maaşlar bağlamak gerekiyordu: Loudun Andlaşması (1616) dolayısıyla, Conde, bir buçuk milyon lira daha alırken, yandaşları da ödüllendirildiler; özel bir krallık buyrultusunda, muhalefetin, «kralın hoşuna gitmekken başka bir şey yapmadığı söyleniyordu.

Fransız mutlakiyeti, XIII. Louis'nin Başbakanı **Richelieu'nün yönetimi** (1624-1642) dönemindedir ki, kesin olarak güçlendi.

Gerçekten de Richelieu'nün zamanındadır ki, yeni siyasal sistemin kuruluşu tamamlandı. Bu sistem, bir 150 yıl daha krallık iktidarının sürmesine olanak verecektir; halk kitlelerinin korkunç sömürüsü, ulus bütçesinin sarayca utanç verici yağması, yığınların sürekli ayaklanması, bitip tükenmeyen iktisadi bunalımlar bahasına olacaktır bu, ama olacaktır. Bu bakımdan, Richelieu'nün politikasına, ilkelerine ve vardığı sonuçlara dikkatle eğilmek gerekir.

RİCHELİEU'NÜN SİYASAL VE SOSYAL FELSEFESİ

Soylu bir aileden geliyordu Richelieu; 23 yaşındayken Luçon Piskoposu oldu ve 1614 yılındaki *Etats Generaux* toplantısına ruhbanın temsilcisi olarak katıldı. 1616 yılından başlayarak, naiplik üyesi ve çok geçmeden başkanı olarak görüyoruz onu; yeni yetme kralla annesi arasında çalışmalar ortaya çıkınca da, sürgünde kralın annesinin yanında olacaktır. Ancak,

1624’te, Richelieu, Krallık Konseyine girer ve, 1630’da da, kralca Başbakan seçilir; mutlakiyetin kalesi ve, bir bakıma da kuramcısı olup çıkar.

Richelieu, siyasetinin temellerini, *Siyasal Vasiyetnamesinde* açıklamıştır. Kitap, ancak ölümünden sonra yayınlandı; çoğu tarihçi, gerçeğe uygunluğunu tartışmış ise de, kitabın Richelieu’nün asıl düşüncelerini yansıttığı da kuşkusuz. Politikası pek pragmatik de olsa, ve o yüzden, içerdeki ve dışardaki olayların akışına göre birden yön değiştirdiği de görülse, Richelieu, **önceden hazırlanmış belli bir plâna göre** hareket ediyordu; kitabından, bu plânın genel Çizgilerini yakalamak mümkün. Bu politika, denebilir ki, krallık iktidarını, giderek Fransa’nın dışarıya karşı durumunu güçlendirmek adına her şeyi harekete geçirmek istiyordu.

Richelieu’nün, temel görevlerinden biri olarak gördüğü şuydu: Yükselen burjuvazi karşısında **soyluların üstünlüğünü yeniden kurmak**. Soylu bir kökenden geldiği için, açıktır ki, soyluların baskın çıkmasını istiyordu; o sınıfa yakınlık duyuyordu. Ancak saray, soyluların çıkarlarını dile getirirken, onlara karşı bir tür eğitici rol de oynuyordu. Böylece, ikili bir tutumu var Richelieu’nün: Bir yandan, «... bazı insanların (burjuvalar ve görevliler) gönenç ve kendilerini beğenmişliği, cesaretten başka bir şeyleri olmayanları (soylular) bunaltıyor...» diye yazarken, öte yandan, «bu zümrede (soylular) arasında doğmuş olanların, halka karşı şiddet kullanmak gibi pek alışılmış bir eksiklikleri var» diye yazar. Belli ki Richelieu, şiddete başvurma hakkını, yalnızca monarşinin devlet örgütünün eline vermek istemektedir.

Richelieu, soyluların ve monarşinin halk kitlelerini sömürme hakkını ilke olarak koymakla yetinmez, haklı göstermeye de kalkar bunu: «Halkın karnı pek doyarsa, der, görevlerine bağlı tutmak olanağı kalmaz»; «sırtı yüke alışık kalırlar gibidir onlar, çalışmadan çok uzun bir dinlenişte şımarırlar»». Hemen ekleyip, bu çalışmanın «katır-millet»in gücü oranında olmasını söyler; ancak bu da, iyi niyete bağlıdır. Richelieu, o işitilmemiş vergi ve haraç uygulamasını da, kralla halkın çıkarlarının ahengi kuramı altında gizler.

Fransa’da katolikliğin Reformcu hareket üzerindeki zaferinden sonra, merkezî iktidarın çözümlemesi gereken en ivedi işlerinden biri, ülkenin güneyindeki **Huguenot Cumhuriyetine son vermek**, bu bir tür «devlet içindeki devlet» tasfiye etmekti. Hükümet, bunu yapabilecek durumda

değildi henüz. Richelieu’ye göre, hükümdar, uyruklarının ruhlarına gereken özeni göstermeliydi; ancak, «...bu özen, rastlantıda da kalsa, kötü otların kökünü kazımaya kalkarken, has buğdayı da yolmadan alıkoymamalıydı onu». XIII. Louis’nin hükümeti, Huguenotların dinsel duygularına pek karışmıyordu; takıldığı onların siyasal bakımdan tutumları, Dük de Rohan’ın yönettiği partizan ve askerî örgütlenişleriydi. Huguenotlara karşı askerî harekât 8 yıl sürdü (1620-1628) ve, asıl kaleleri olan La Rochelle in alınışıyla sona erdi; 1629’da da, Huguenot direnişinin Languedoc dağlarındaki son ocakları söndürüldü. İstihkâmlarının bir bölümü yıkıldı, bir bölümüne el konuldu; kendilerine özgü askeri birlik bulundurmaları yasaklandı. Öte yandan hükümet, Ales Barışı dolayısıyla, Nantes Fermanı’nı yeniden tanıyor ve Huguenotların ayin özgürlüğü de güvence altına alınmış oluyordu.

Aynı zamanda, hükümet, katolik oldukları halde dikkafalılıktan vazgeçmeyen kimi aristokratlara boyun eğdirmek için en kararlı önlemleri aldı. Feodal şatolar yıkıldı, soylular arasında düellolar -ölüm cezası tehdidiyle- yasaklandı ve, herkese örnek olsun diye, kılıçla çarpışma meraklısı bir haylaz, Boneville idam edildi. Hükümet, her turlu muhalefet girişimi karşısında, hemen «tertip»» damgasını basıp, acımasız bir ciddiyet gösteriyordu. Richelieu’ye göre, «adaletin simgesi olan değnek, hiçbir zaman bir köşeye atılmamalıdır». **Bastırma politikası,** hattâ aynı siyasal iktidarın koyduğu usul kanunlarını bile bilmezlikten geliyordu. Richelieu, ona da bir gerekçe gösteriyordu; «kanunlar uygulanırken, suçluluğun kanıtları sonra da araştırılabilir!».

Hükümet, kararlarının uygulanmasını sağlama bağlamak için, merkezî iktidarın, kendisine sadık ve bağımlı kişiler arasından seçtiği yerel görevlilere başvuruyordu git gide. Onların temel görevi, bir eyaletin vergilerinin devlet kasasına girmesini sağlamaktı. Bu görevliler, eski yönetim ve adalet organlarını kesinlikle ikinci plâna itiyorlardı: Eyalet parlömanları, çeşitli malî ve adlî kurullar, kemlerde mahallenin «burjuva milisi»ne dayanan belediyeleriydi bunlar. Aslında, bu yerel otoriteler de, günü geçmiş ayrıcalıklarının savunmaya istekli değillerdi pek; merkezin seçtiği görevliler ve hükümetle işbirliği yapıyorlardı.

Merkez örgütünde de, devlet sekreterlerinin (Bakanlar) rolleri, soyca prensler ve dükler aleyhine git gide artıyordu: Bu prensler ve dükler, kralın «Büyük Kurul»una hep katılıyorlardı gerçi, ancak devletin gerçekten

önemli işleri «**Küçük Kurul**»da çözüme bağlanıyordu ve asıl etkin hükümet de o idi. Merkezin seçtiği yerel görevlilerin raporlarını o alıyordu; tam yetkiyle donanmış müfettişleri yerlerine gönderen oydu ve, Richelieu başta olmak üzere, gerçek güçlü iktidarı temsil eden de oydu.

Richelieu, krallık otoritesine kararlı ya da kararsız her türlü muhalefetle mücadele etti. Parlömanlar, yazılı uyarı haklarını yapmaz oldular ve hükümet, hoşuna gitmeyen bir parloman üyesinin görevini zorla satın alıyordu; içlerinden kimisi sürgüne yollandı ya da hapse atıldı.

Bununla beraber, yargıçlık ya da öteki görevlere geçmiş zıpçıktılara karşı eski soyluların alınmasını istedikleri kesin önlemler alınmadı, daha doğrusu alınamadı; çünkü -avukatlık, savcılık ya da parlöman danışmanlığı da içinde olmak üzere- çeşitli görevlerin zenginlere satışı, mutlakiyetçi Fransa'nın ulusal gelir kaynaklarından biriydi. Hükümet, bütün görevleri satın aldıktan sonra bile, parlömanlardan yakasını kurtaracak olanakları hiçbir zaman bulamadı; tâ 1789 devrimine değin, hükümeti parlömanların karşısına çıkaran sürekli mücadelenin kısırlığı, direnişi kökünden kırmanın olanaksızlığı buradan gelir. Richelieu, konunun siyasal ve sosyal yanına da dikkat ediyordu; Devlet görevlerinin para babalarına satışı, burjuvazinin bir bölümünü, devlet arabasına, bir başka deyişle, mutlakiyetin yazgısına bağlıyordu: «Parasını belli bir siyasal sisteme yatıran, diyordu Richelieu, o sistemin yıkılışına yardımcı olmaz».

Hazine için bir başka gelir yolu da, **kiralama sistemi** idi: Mali çevreler, devlete ödünç para verirken, şu ya da bu verginin toplanması hakkını da alıyor, böylece verdiklerinin karşılığını fazlasıyla elde ediyorlardı.

Mali güçlükler vardı ve bunlar **siyasal ve askerî sorunlar**la yakından ilgiliydi. Güçlüklerin boyutlarını görmek için de, Fransa'nın o dönemdeki uluslararası durumuna göz atmak yeter: XVI. yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi, hemen bütün ulusal devletleri yutmuş olan katolik Habsburgların o dev gücü, tehditlerini savurur olmuştu yeniden. Kardinal Richelieu. Katolik Kilise ile ulusal bütünlüğün çıkarları arasında duraksamalı oldu uzun süre; kimi zaman, Habsburg İspanyası ve Papa ile bağlaşıklığa eğilimli oldu, kimi zaman da Almanya'daki protestan prensleri malî bakımdan destekleyip Habsburgları zayıflatmaya çabaladı.

1630 yılında, Richelieu, safını seçti: Alman İmparatoruna karşı savaşında, Protestan İsveç'e, yıllık önemli bir malî yardımda bulunmaya karar verdi. Fransa'nın Otuz Yıl Savaşına -dolambaçlı yoldan- girişi böyle

olur. Öte yandan, Richelieu, İsveç'le protestan prenslerin kesin bir zaferini de fazla desteklememe çabasındaydı. Bununla beraber, İsveç'in 1635 yılında uğradığı ciddi yenilgiler, Fransa'yı, ister istemez savaşın içine soktu: Fransa, İspanya ve Avusturya Habsburglarına karşı, onların Pay-Bas'da, Almanya'da, İtalya ve İspanya'daki topraklarına aynı anda bir seri askerî harekâta girişti. Pek çabuk ortaya çıktı ki, Fransa böyle bir savaşa hazırlıklı değildir; nitekim, 1636'da, Almanlar Burgonya'yı istilâ ettiler, İspanyollar da Picardic ile Guyenne'i. İspanyolların, Flandra'dan başlayarak yaptıkları akınlar, daha şimdiden Paris'i tehdit eder olmuştu; hükümetin çağrısı üzerine alelacele kurulmuş halk ordusu, yalnızca o, Paris'in 20 fersah kuzeyindeki Corbie'de İspanyolları yenebildi ve kuzeye doğru püskürttü onları. Savaş, para ve insan olarak, büyük özveriler bahasına sürdürüldü. Ayrıca, paraya olan gereksinme, halk üzerinde ağır malî baskılara da götürüyordu hükümeti; bu ise **başkaldırılara** yol açıyordu ister istemez ve başkaldırılar da, ayaklananlara karşı kullanmak üzere, cepheden asker çekilmesini gerektiriyordu.

HALK HAREKETLERİ

Fransız monarşisinin güçlenişi, soylular ile burjuvazi arasındaki çelişmelerin bir yüzüydü; ne var ki, madalyonun öteki yüzünde **emekçilerin işitilmemiş sömürüsü** yatar. Ardı arkası kesilmeyen köylü ve aşağı-halk tabakalarındaki başkaldırıların temelinde bu var.

Tarihçiler, köylü ayaklanmalarını **üç dalga halinde** saptıyorlar: 1624 te Quercy'de bir başkaldırı dalgası; 1636-1637'de, Saintonge'da, Perigord la güney-batı ve güneyin öteki bölgelerinde bir ikinci dalga: 1639'da da Aşağı-Normandiya da bir üçüncüsü. Hükümet, bütün bu ayaklanmaları, acımasız bir sertlikle ezdi: Başkaldıranlar, dar ağacına ya da tekerlek işkencesine yollandı; ne soruşturma gerekti, ne hüküm, ayaklanmaya katılmada bir tahmin yetti sadece. O zamanki Adalet bakanı Seguier, bütün bu bastırmalara kanıt diye şunları gösterip haklı çıkarmaya çalıştı yapılanları: «Krala, onun iktidarına hizmet ve kamunun yararı, bütün bu örnekleri vermeye ve olağan usullerin atlanmasına götürmüştür».

> *1624'teki Ouercy'deki ayaklanmaya, bölgeye **tuz vergisi**nin konması neden oldu. Ayaklananlar, verginin kaldırılmasını istiyorlardı. Verginin ev başına miktarı, hatta toplanması, zengin köylülere bırakıldığından, tüm kızgınlıklar, tahsildarların üstünde toplandı;*

evleri ateşe verildi, malları yağmalandı. Ayaklanma, çok geçmedi, genel olarak zenginlere karşı bir harekete dönüştü Köylülerin ordusu, 16.000 kişiye ulaştı ve kentlerdeki yoksullar da ona katılmaya hazırdılar. Başkaldıranlar, bölgenin merkezi olan Cahors kentinin üzerine yürüdülerse de, yerel soyluların düzenlediği bir orduca yenildiler.

1636 ve 1637 yıllarında Saintonge, Perigord ve öteki eyaletlerde patlak veren ayaklanmalar, ***şaraba konan vergi*** *yüzündendi; hükümet. Fransa'nın Otuz Yıl Savaşına katılması nedeniyle ortaya çıkan askerî giderleri karşılamak için koymuştu bunu. Vergi, bölgedeki şarap üreticilerine pek dokundu. Ayrıca, bir İspanyol istilası tehlikesine karşı köy ve kentlerde karargâh kurmuş ordunun baskın; ve kötü hareketleri de halkı umutsuzluğa götürmüştü.*

Başkaldırı, bir buçuk yıl sürdü ve Fransa'nın büyük bir bölümünü kapladı. Köylülerden oluşan birliklerin mevcudu, Saintogne'da 40.000'e. Perigord'da ise 60.000'e çıktı. Yalnız kentlerdeki aşağı-halk tabakaları değil, kent burjuvazisi de yakınlık gösteriyordu harekete. 1637 ilkbaharında başkaldıranların birlikleri Bergerac'ı bile ele geçirmeyi başardılar. Ne var ki, Dük de Lavalette'in kumanda ettiği ve yerel soyluların topladığı birliklerce desteklenen krallık ordusu, ayaklananları yendi ve dağıttı; doğaldır ki, arkasından da asıp kesme geldi.

Aşağı-Normandiya'da «baldırı-çıplaklar»ın ayaklanışı (1639), bölgeye ***tuz vergisi****nin konacağını sezen köylülerin hoşnutsuzluğundun doğdu Başkaldıranlar, halkı, vergiyi ödememeye, silahlanıp kendilerine katılmaya ve tahsildarları öldürmeye çağırıyorlardı. Ayaklananların 20.000'e ulaşan ordusunda yalnız köylüler yoktu; yoksul kentliler, hatta burjuvalar da vardı. Ne var ki. 1639 sonbaharında, «baldırı çıplakların ordusu. -Mareşal Gassion'un kumanda ettiği- krallık güçlerince hemen bütünüyle yok edildiler; esir edilen küçük bir bölümü de dar ağacına gönderildi.*

Başkaldırılar, nesnel olarak, mutlakiyete ağır darbeler indirmiş olsalar da, bilinçli olarak, krallık iktidarını devirmek, ya da feodal baskıdan kurtulmak amacına yönelmiş değillerdi; öyle olunca da, bir ya da az sayıda birkaç eyaletin sınırlarını hiçbir zaman aşamadılar ve tüm ülkenin desteğini

sağlayamadılar. Hepsi de **yerel gerekçelerle** ortaya çıkmışlardı: O güne değin bağışık oldukları şu ya da bu verginin eyalete konması, tahsildarların baskıları, şu ya da bu yerde kral birliklerinin aşırılıkları, vb. Senyörlerin haracına ya da -Perigord örneğinde olduğu gibi- ruhbanın aldığı ondalığa karşı protestonun işin İçine girdiği hallerde bile, başkaldıran güçler çevreden soyutlanmış kaldılar ve güçlü bir köylü ordusuna dönüşemediler. Kentlerdeki burjuvazinin -özellikle en zengin ve etkili takımının- eyaletlerde köylü ayaklanmalarının kendisine de dokunmasına bakıp, hükümet güçlerinden çok başkaldıranlara karşı duyduğu korkuyu da eklemeli buna. Az çok güçlükle, hattâ kimi zaman ayaklananlarla uzlaşma zorunda da kalsa, hükümet, hep yenerek çıktı işin içinden; zaferlerinin arkasından ise, halkı yıldırmaya yönelik, korkunç bir cezalandırma geldi. Öyle de olsa, ayaklanmaların, çoğu kez bastıran güçler çekilir çekilmez yeniden patlak vermesini engellemiyordu bu. Böylece, 1637'de «Croquantlar»ın pek yerel kalan başkaldırısı, 1639'daki o dev «Baldırı çıplaklar» hareketine yol açtı; öylesine büyük boyutlu hareketti ki bu, öteki eyaletlere de taştı ve ulus çapında bir hareket diye, o yüzyılda yaşayanların belleklerine kazındı; iktisadî bakımdan yüksek düzeydeki bir eyalette vergi toplanmasını uzun süre kesintiye uğrattı ve başkalarına da örnek oldu bu.

Tarımsal, ya da hem tarımsal hem kentsel nitelikteki bu hareketlerden başka, Fransa'da kimi kentlerde, yoksul emekçilerin ve zanaatçıların birçok ayaklanmalarına da tanık oluyoruz. Bu volkan-kentlerden birinin patlamasıyla geçmeyen yıl yoktu.

Çoğu zaman, kentteki aşağı-halk tabakalarının ayaklanışı, yeni bir vergi yüzünden oluyordu; kimi mesleklere, ya da çalışan halkın çoğunluğuna dokunuyordu vergi, hattâ pek sık olarak varlıklı tabakaların da canını yakıyordu. Yeni vergiler ya da başıboş askerlerin haraçları, bardağı taşıran bir damlaydı. Kalabalık, vergi dairelerini kuşatıyor, tahsildarlara, mültezimlere, «kuşkululara, -krallık iktidarının temsilcileri de içinde olmak üzere- düzenin koruyucularına saldırıyorlardı. Kimi zaman, «yaşasın vergisiz kral!» diye bağırıyorlardı; XIII. Louis'nin resimlerini yırtıp üzerinde tepinildiği haller de oldu (1630). Dijon da, kralın portresini yaktılar. Genellikle, bir zaman seyirci kalıp, arkadan bastırılıyordu hareket; bastıranlar da, kimi zaman yöredeki soyluların ya da Kilise adamlarının da yardımıyla, varlıklı kentlilerin milisleri ve yerel birliklerle askeri birliklerdi. Ayrıca, af çıkarıp, işin kapatıldığı da oluyordu: 1641'deki Bayonne «ayak

takımının vergiye karşı başkaldırışı böyle sonuçlandı; olayın arkasından Richelieu'nün söylediği de şuydu: «... Halk da fazla haksız sayılmaz ve cezaya müstahak değilse de, üzerinde düşünülecek zaman da pek yok!».

III
MUTLAKIYETİN GEÇİCİ BUNALIMI

Kadiri-mutlak Bakan, Fransa'nın «bilkuvve» diktatörü kardinal Richelieu, 1642'de öldü, hemen arkasından da XIII. Louis (1643). Yeni Fransa kralına, o sırada henüz beş yaşında olan küçük XIV. Louis ile, Tacın naibi, annesi Anne d'Autriche'e, sürüp giden Otuz Yıl Savaşından başka ne kalıyordu miras olarak?

İKTİSADİ VE SOSYAL TABLO

Fransa, Avrupa'nın **en merkezîleşmiş** devletlerinden biriydi o yıllarda: 500.000 km^2 dolayında bir ülke, 15 milyon dolayında bir nüfus. Daha önce belirttiğimiz gibi, sosyal ve siyasal rejim, görünüşte pek yalındı: Yetkileri sınırsız bir kralın yönettiği ruhban, soylular ve «esnaf takımı». Bu ahenk ve bu dış yalınlık, karmaşık sosyal bir gerçekliği, birbirine karışmış, sosyal ilişkilerden bir yumağı gizliyordu. Engels'in ünlü tanımına göre, «devlet iktidarının bir zaman için belli bir bağımsızlığı koruduğu dönemlerden» biriydi bu. Gerçekten, XVII ve XVIII. yüzyılların mutlak monarşisi, soylularla burjuvazi arasında bir dengeyi sürdürüyordu. Ne var ki, iktidarın bu görünüşteki aracı rolü uzun sürmez; devletin soylular ve burjuvazi arasında kurduğu denge, bonapartizmin burjuvazi ile proletarya arasında gerçekleştirdiği denge kadar aldatıcıdır.

Bununla beraber, burjuvazi, XVII. yüzyılda bile, sömürücü bir sınıftı; bu durumu da, mutlakiyetin gölgesinde soylulara yaklaşmasını -belli bir ölçüde- mümkün kılıyordu. Bu iki sınıfın ortak temeli, halk kitlelerini acımasızca sömürmeleriydi.

Fransız halkının ezici çoğunluğu köylülerden oluşuyordu; 12 milyon dolayında, savaşların, haraçların, düşman ordularının istilâsının yanı sıra, kendi ülkesinin ordularının yağmasıyla da perişan olmuş bir kitleydi bu. Özellikle Kilise toprakları üzerinde istediği gibi hareket edemeyen bir tabaka bir yana bırakılırsa, öteki köylüler özgürdüler, bireysel özgürlükleri toprağın bağımlılığıma bir arada olsa da böyleydi bu. Ve, XVI. yüzyılın ortalarında, toprakların yarısına yakını belli bir yüzde ödeyen köylülerce değerlendirilse de, bu toprak hukuksal yönden onların değildi; senyöre belli

bir ödenti karşılığında bırakılmıştı onlara. Öteki topraklar, kısa ya da uzun vadeli kira ilkesine göre işletiliyordu. Hukuksal plânda, Hazine, ödenti borçlusu köylüyü, malik olarak görüyordu, çünkü vergiyi haklı gösterecek mülkiyetti; dokuz yıldan fazla bir süre kiracı kalan da, malik olarak vergilendiriliyordu.

Böylece, «malikler»», mülkiyet üzerine konmuş kralî vergilerle adam başına vergilerin dışında, köydeki önemsiz soyluya da ödenti ile yükümlüydü; çünkü, gerçek mülkiyet sahibi oydu ve, köylüler artık eskisi gibi angarya ve keyfi vergiye tâbi olmasalar bile, senyörler, bu ödenti ve vergileri yine de sürdürüyorlardı. Köylüleri iyice baskı altında tutmak için, uzun bir süreden beri alınmayan birtakım ödentileri de yürürlüğe koyuyorlardı; kendi topraklarından geçen yollardan, ırmaklarından yararlanma adına alınan ödentiler böyleydi. Soylular yönetiminin özerkliğini kaldırır ve onları iktidardan yoksun kılarken, Richelieu, onların ayrıcalıklarına dokunmamıştı ve köylüler aleyhine iktisadî durumlarını güçlendirmelerini de engellememişti.

Böylece, **doğrudan vergiler**in yanı sıra, köylüler, başta tuz, şarap ve tütün olmak üzere, günlük gereksinme maddeleri için de **dolaylı vergi** ödemek zorundaydılar. **Tuz vergisi** özellikle ağırdı. Halk -kişi başına- belli bir miktar tuz satın almak zorundaydı ve aldığını da yalnız yemeklerde kullanabilirdi; et tuzlamasına bir kaşık bile harcayan, büyük cezalara uğruyordu. Ulusal birliğin henüz tam olarak kurulmamış olması yüzünden, fiyatlar da bölgeden bölgeye değişiyordu. Tuz kaçakçılığı, sıkı bir biçimde koğuşturuluyordu.

Fransa’yı yakıp yıkan savaşlardan sonra tarım ekonomisini eski haline getirme olanaksızlığı, en azından güçlüğü, köylülere ödemelerde hiçbir mühlet tanımayan ve hiçbir engel karşısında da gerilemeyen, hattâ IV. Henri bir kanunla yasakladığı halde, kara sabanı ve yük hayvanlarını bile satılığa çıkaran Hazine ile senyörlerin acımasızlığı, köylüyü git gide artan borçların altına soktu. Devlete ve senyöre ödediği vergilerin dışında, köylüler, yine bu senyörlere ve tefecilere, faiz diye, sık sık ana borcu da aşan bir ek para ödemek zorunda kaldılar. O yüzden de, XVII. yüzyılın 40’lı yıllarında, Fransa’da köylülüğün durumu, yüzyılın başındakine oranla çok daha kötüydü.

Köylüler, bacacız ve penceresiz, ahşap kulübelerde yaşıyorlardı genellikle: penceresizdiler, çünkü pencereler de vergiye tâbiydi. Evde

dokunmuş kaba giysilerdi giydikleri, soğukta da tahtadan ayakkabılar ayaklarında; tarlalarını çoğu kez kendi yaptıkları araçlarla sürüp biçiyorlardı. Az-buçuk hali vakti yerinde olan küçük bir köylü zümresi, -«çift sürenler» (laboureurs) adıyla- ayrı bir tabaka oluşturuyorlardı; geri kalanlar, ev işi zanaat üretiminde ek bir gelir aranışı içindeydiler.

Hazinenin kasalarına akan vergiler, ordunun bakımına, krallığın idaresine ve Saray giderlerine harcanıyordu. Orduda kumanda görevlerine, idarede yönetici mevkilere ve dahası, Saray hizmetlerine giriş ancak soylulara açık olduğu için, toplanan paralar da, başta bu soylulara yarıyordu. Unutmadan ekleyelim: Katolikliğin yüksek ruhban görevlerine giriş de, bu soyluların bir ayrıcalığıydı yine ve soylu ailelerde yaşça en küçük erkek çocuklara ayrılıyordu genellikle.

Kentlerdeki halkın bölünüşü şöyleydi: Başta büyük ticaret ve maliye zümresi geliyordu; onlara, hali vakti yerinde zanaatçılarla, korporasyon ustaları ekleniyordu. Bunlar burjuvazinin, özel haklarından yararlanan tabakasıydı: bu haklar, kent yönetim kuruluna seçilme hakkından başlayıp tuz vergisinden -kurtulmalık vererek- kurtulma hakkına kadar uzanıyordu. Bu zümreler, ayrıcalıklı durumlarını savunuyorlardı; örneğin, «mekanik sanatları», yani kentlerde aşağı-halk tabakalarını oluşturan kalfa ve çırakların gelip aralarına girmelerini istemiyorlardı. Sosyal hiyerarşinin altında, yoksullar, köyden kaçıp kente çalışmak için gelmiş varını yoğunu yitirmiş köylüler, gündelikçi işçiler, hamallar ya da kısacası dilenciler bulunuyordu.

İktisadî bakımdan önemli olanlar, Marsilya, Bordeaux, Nantes, Saint-Malo, Le Havre gibi, **liman kentleri**ydi başta. Deniz ticareti ile uğraşıyordu bu kentler. **İç ticarete** gelince, feodal parçalanışın miras bıraktığı kimi iç sınırların direnişi yüzünden hâlâ güçlüklerle karşı karşıyaydı: Birbirinden farklı ağırlık, ölçü ve yargılama sistemlerine sahip bölgeler, bir yerde ticaret ve gümrük ayrıcalıklarından da yararlandıkları için, birleşmiş bir iç pazarın gelişmesini de engellemiş oluyordu. Nadir de olsa, kırsal kesimden bir zenginin, varını yoğunu yitirmiş bir senyörün kimi haklarını satın alıp, yörenin öteki insanlarının sırtından kazanç sağladığı da görülüyordu.

Toprak satın almak, bir başka yatırım yoluydu. Burjuva, varını yoğunu yitirmiş bir feodal senyörün toprağını, mülkiyet sahibi unvanı ile köylülerin sırtına bindirilmiş yükümlülüklere varıncaya dek, tüm haklarıyla satın alıyordu. Bu haklar, krallık otoritesince bir belgeyle tanınıyordu ve

mülkiyet sahibi burjuva, birkaç yıl sonra «soylulaşmış» oluyordu; asıl soylu kökenden gelenler onu kendilerinden saymıyorlardı gerçi ve öyle olduğu için de, örneğin damlarının üstüne bir fırıldak yerleştirmek hakları yoktu; ancak, öyle de olsa, burjuvalar arasında «**soylulaşma**» diye bir olgu vardı.

Burjuva, parasını devlete de yatırıp, birtakım görevler satın alıyordu; bunlarla da, sırası «**kılıç soyluluğu**»ndan sonra gelen «**kaftan soyluluğu**»na girme olanağını elde etmiş oluyordu. Fiyatı görevin türüne göre değişen bu hak, miras yoluyla da geçiyordu; devlet, mirasçılık halinde, yıllık bir vergi almakla yetiniyordu sadece.

MAZARİN'İN YÖNETİMİ

Richelieu ile XIII. Louis yönelimi sona erdiğinde. Fransa, onca malî çabalar bahasına sürdüremezdi savaşı. Kral XIV. Louis küçük olduğu için, naiplik, annesi Anne d'Autriche'e verilmiş; o da, iktidarın kullanımını gözdesi **Mazarin**'e bırakmıştı. Genç XIV. Louis'nin hükümdarlığının başlarında, IV. Henri'nin ölümünün ertesinde ortaya çıkan birtakım güçlüklerin yenilendiği görüldü. Savaş sürüyordu, ve daha şimdiden. Sarayda soylular arasında -kralın en yakın hısımlarını da içine alan- guruplaşmalar vardı: Bu soylular, naipliğin zayıflığından yararlanıp, ondan koparacaklarını koparmanın, hattâ bu arada Mazarin'i saf dışı bırakmanın arkasındaydılar, Mazarin'in yanıtı da şu oldu onlara: Kiminin ileri sürdüğüne katıldı, kimini sürgüne yolladı, büyükler ise, -bir süre için- sessiz kaldılar.

Halka gelince, ordunun, vergilerin ve mültezimlerin yağmaladığı kitleler, sabrın son noktasına gelip dayanmışlardı. **Halk ayaklanmaları**, Richelieu'den sonra yeniden başladı.

> *Rouergue'de 1643'te patlayan bir başkaldırı, hızla öteki eyaletlere yayıldı: Guyenne'le Gaskonya'ya, Saintonge'la Angoumois ve Poitou'ya. Ayaklananların bir bölümü, ormanlara ve dağlara sığındılar; ötekiler evlerine dönüp saklandılar, ayaklanmış izlenimi vermediler, ama birikmiş vergileri de ödemediler. Karışıklıklar Languedoc'ta, Provence'te ve Turenne'de sürdü; dalgalar halinde batıdan doğuya ve güneyden kuzeye geçti.*
>
> *Karışıklıkları sınırlandırma sorununun yöneticileri ne denli düşündürdüğünü, kimi yerde devede kulak ödünlerle, kimi yerde terörle ülkede barışı sağlamak için nasıl davrandıklarını, o dönemdeki*

hükümetin yazışmalarından açıkça görüyoruz, kimi eyaletlerde parlömanlar, halkın istemlerinin önünden gidiyor, vergilerin ertelenmesi ya da azaltılması yolunda kararlar alıyorlardı; ne var ki, mültezimlerle tahsildarlara karşı parlömanları kendi yanlarında görüp, köylülerdeki kaynaşmayı daha da artırıyordu bu. Baskı da, umulan sonuçları vermekten uzaktı; çünkü, baskı köylüleri sertleştiriyor ve direnişlerini daha da yoğunlaştırmaya götürüyordu onları.

Karışıklıklar, kırsal kesimle de sınırlı kalmıyordu; kentler de, -1643 yılından başlayarak- ardı arkası kesilmeyen ayaklanmalara sahneydi. Ne var ki, kentlerdeki yoksul tabakalardan kaynaklanan bu ayaklanmaların örgütlü bir merkezi yoktu; birbirinden kopuk, tek başına tutuşan ateşlerdi bunlar ve öyle oldukları için de, her defasında, sivil burjuva muhafızları, hükümet ve kimi zaman da soyluların ordularınca ezilip söndürülüyorlardı.

1645'te, karışıklıklar Languedoc'a da yansıdı; orada halk hareketinin sosyal nedenlerine eklenen dinsel nedenler vardı; Fransa'nın güneyinde yaşayan yığınla Huguenot, iktidarın gencecik bir kralın eline geçmesinden yararlanıp, Richelieu zamanında ellerinden alınmış haklarını -zorla da olsa - yeniden ele geçirmenin umuduna kapıldılar.

Kimi gelişme fırsatı bulan, kimi daha çekirdek halindeyken ezilen bütün bu karışıklıklar, ayaklanmalar ve başkaldırılar dalgası, korkunç bütçe açığı ve eyalette kol gezen açlık, hükümeti, **iç ve dış politikadaki tutumunu** -vakit yitirmeden- **değiştirmeye** zorladı. Kitleler üzerindeki malî baskı -geçici olarak- hafifletildi; birikmiş vergi borçları uzatıldı ya da ertelendi; vaktiyle yaptıklarına göz yumulan kimi mültezimler de, yetkilerini «kötüye kullandıkları» gerekçesiyle adalet önüne çıkarılarak ve mallarına el konularak «sünger sıkıldı». «Kaftan soyluları» üzerindeki baskılar da, para ele etmenin bir aracıydı: Yeni görevler icat edilip satıldı, bu kişilerin mirasçılarından alınan vergiler de öne alındı. Ne var ki, bütün bunlar savaşı sürdürmek için yetersizdi; fazla olarak, Fransa, barış gereksinmesi içindeydi. Gerçekten hükümet, Uzun Parlamentonun I. Charles'a karşı elde ettiği başarılara bakıp İngiltere'deki olayların «kötü örnek» olmasından korkuyordu: Bölük börçük başkaldırılar, onların etkisinde kalıp tüm ülkeye

yayılamaz mıydı? İşte bu nedenlerden dolayıdır ki, Mazarin, 1645 yılından başlayarak, Munster'de barış görüşmelerinde bulunan Fransız heyetine, isteklerinde -olabildiğince- ılımlı davranmalarını söyledi.

Bununla beraber, barışın imzalanmasından önce, Fransa'da **Fronde hareketi** başgösterdi; tüm feodal mutlakiyeti sarsan pek vahim bir bunalımdı bu.

Tarihçiler, iki aşamada alıyorlar bu hareketi: Eski Fronde, ya da Parlamenter Fronde (1648-1649); ve «genç» Fronde ya da Prensler Fronde'u (1650-1653).

Bir yandan «kaftan soylularına karşı uygulanan malî baskılarla irkilen, öte yandan, örneğin İngiltere örneğinden kamçılanan Paris Parlömanı, 13 Mayıs 1648'de, Mazarin'in malî önlemlerine karşı dikleşti. Fransa'daki tüm öteki parlömanlar gibi, kanunları kaydetmekle yetkili bir adlî kuruluş olan Paris Parlömanı, yeni adlî görevler yaratılmasını onaylamayı reddetti. Bununla da kalmayıp, İngiltere'de Uzun Parlamentonun yaptıklarını hatırlatan geniş bir reform programı öneriyordu: Vergilerin ilânını Parlöman uygun bulmalı, keyfi tutuklamalar önlenmeliydi, vb.; Richelieu'nün icat ettiği, kanunlara olduğu kadar, Fransız anlayışına da aykırı, hükümetin despotluğunun denetlenmez ajanları olan müfettişliklerin de kaldırılması isteniyordu. Bu arada, bütün bu görevlilerin başı, halkın nefret ettiği Emery'ye de işten et çektirilmeliydi. Naiplik, bu istemleri, «ayak takımının kral hazretlerinin onurunu kırmaya» tahammül edemeyeceği yolunda yanıtladı. Ancak Saray, bir manevra yapmak zorunda kaldı: Emery, topraklarının başına gönderildi, müfettişliklerin kaldırılacağı da vaadedildi. Saray, Dairelerin ortak toplantılarını yasakladı; öyle de olsa, bunlar toplantılarını sürdürdüler.

Conde'nin Lens'ta kazandığı zaferin hükümete sağladığı geçici otoriteden yararlanarak, Mazarin, muhalefete karşı çıkma denemesinde bulundu ve Parlömanın iki saygın üyesinin tutuklanmasını emretti. 1648 yılının 26 ve 27 Ağustos günlerinde, Paris halkı, sokaklarda barikatlarını kurarak yanıtladı bunu. Sıradan halkın, hükümet birliklerine karşı savaşına, burjuvalar da gelip katıldılar. Mazarin, tutukladıklarını serbest bırakmak zorunda kaldı; çoğu istemlerine katıldığını söyleyip, Parlömanla görüşmelere bile girişti.

Aynı zamanda Münster'deki Fransız heyetine, ne babasına olursa olsun, barışı imzalamayı emretti; Westfalya Andlaşmasına (1648) göre. Fransa -

Strasbourg dışında- Alsace'ı alıyor ve -100 yıldan beri kendisinin olan- Lorraine'de de Metz, Toul ve Verdun üzerinde egemenliğini tanıtmış oluyordu. Ne var ki, bu önemsiz kazanımlar, Fransa ile İsveç'in, Roma-Germen İmparatorluğuna üstünlüğünü sağlayacak ölçüde değildiler. Bununla beraber İspanya, zayıflamış da olsa, Fransız monarşisi ile barış imzalamayı reddetti; bunu yaparken, Fransız monarşisinin -çok geçmeden- içerdeki ayaklanmaların yangınında yıkılıp gideceği umudu içindeydi.

Westfalya Barış Andlaşmasının imzalanmasından hemen sonra, hükümet ve Saray erkânı Paris'i terkettiler. Savaştan dönen Conde'nin ordusu, başkaldırmış kenti kuşattı; öte yandan. Parlömanla Paris halkı da kendilerini savunmaya hazırlanıyorlardı. Parlöman, içerde vergilendirmeye gitti, Saraya yandaş olanların mallarına el koydu ve kenti savunacak olanlardan bir ordu kurdu. Parisliler, üç ay direndiler; Guyenne. Normandiya ve Poitou gibi kimi eyaletler desteklediler bu direnişi, köylüler de silahlanıp, hükümet ordularına saldırdılar.

Bununla beraber, Paris kuşatması, burjuvaziyi halktan ayıran bir takını farklı görüşleri de aydınlığa çıkardı: Yoksullar, ekmek üstüne spekülasyon yapanlara karşı önlemler alınmasını istiyorlardı, burjuvazi içinse ürkütücü idi bu. Burjuvazi, özellikle I. Charles'in -1649 Şubatında- kafasının kesildiği haberinin gelmesinden sonra, sınıf mücadelesinin «İngiliz usulü» şiddetlenmesi olasılığından da korkuyordu. Bu yüzden, Parlöman, hükümetle görüşmeleri başlattı ve, 15 Mart 1649'da, Sarayla anlaştığı haberini verdi. Kraliçe ile Mazarin, tantana ile Paris'e döndüler.

Ne var ki, Paris Parlömanının ihanetine uğrayan Fronde hareketi, yeniden doğmakta gecikmedi; bu kez, Mazarin'in horladığı bir avuç soylu, kitlelerdeki huzursuzluktan kendi kişisel amaçları için yararlanmaya kalktılar. Prens Condd, Paris kuşatması için bir ödül istiyordu. Mazarin, kimi yakınlarıyla beraber onu tutuklatarak yanıt verdi bu isteğe. Gözdeye karşı tiksintisini sürdüren halkın öfkesine yol açtı bu ve Mazarin, bir kez daha Paris'ten kaçmak zorunda kaldı: Parlöman, halkın baskısı altında, kanun dışı ilân etti onu; Bordeaux Parlömanı da Parislileri destekledi.

Ne var ki, Bordeaux halkı, daha da ileriye gitti. Bordeaux'da, bir tür demokratik Cumhuriyet yönetimi kuruldu; yönetim, İngiliz *leveller*'lerle ilişkiye girdi ve programına da, onların kimi düşüncelerini aldı. Ancak, Bordeaux'daki hareket, Koruyucu Lord olmak adına devrimden git gide

uzaklaşmakla olan Cromwell'den destek görmedi; tek başına kaldı ve krallık güçle»rinin darbeleri altında dağıldı.

Bütün bunlar olurken, Prenslerin orduları, hükümet birliklerini kadar zalimce, köylü ayaklanmalarını bastırıyorlardı: Fronde yanlıları ile Mazarin'in yanlıları arasında, sosyal farklılıklar yoktu; öyle olduğu için de, Mazarin, ayaklanmış soyluların önüne birkaç kemik parçası atınca, savaş kolayca sona erdi. 12 Ekim 1652'de, Kardinal-Bakan, sağlama bağlanmış bir durum ve iktidarın sahibi olarak, Paris'e dondu; ancak hükümet, Fronde'un istemlerini -her şeye karşın- kabul etmek zorunda kaldı. Fransa'da mutlakiyet yeniden başladı; ve gitgide, 50-70 yıllarının feodal gericiliğinin koruyuculuğuna dönüşme yoluna girdi.

Fransa'da, mutlak monarşi, burjuvazi ile soylular arasında açıkça bir aracı rolü oynamayı sürdürüyordu. XVII. yüzyıl mutlakiyeti, şu nitelikleri ortaya koyar: 1) Vergi yükünü kırsal kesimden ticaret ve sanayinin üstüne aktararak, soyluların gelirlerini arttırmak eğilimi (öle yandan, sanayinin gelişmesini de desteklemek gerekiyordu; sanayicilerle ticaret ortaklıklarına tanınan koruyucu önlemlerin nedeni budur); 2) Malî çevrelerin gelirlerine el atma girişimlerinin yanı sıra, kimi zaman iflâsın eşiğine gelip dayanan rejime payanda vurmak için yine bu malî çevrelere yaslanmak zorunluluğu; 3) Parlamentoya iyice yerleşmiş «kaftan soyluları»na karşı mücadele ve, aynı zamanda, bürokratik örgüte, bu arada yerel görevlilere destek sağlamak. Soylulara sınırsız bir ağırlık sağlayan bu çelişmeli çizgi, mutlakiyetin iç çelişmelerinin şiddetlenmesinin de bir kaynağı idi.

IV
XIV. LOUİS VE MUTLAKİYETİN YERLEŞMESİ

1659'da, **Pireneler Andlaşması**, Fransa ile İspanya arasındaki savaşa son veriyordu. Diktatörlük yılları boyunca, Fransa'nın en zengin adamlarından biri haline gelmiş olan Mazarin 1661 Martında ölünce, 22 yaşındaki XIV. Louis, artık başbakanlığı kendisinin yapacağını açıkladı. 54 yıllık hükümdarlığında iç ve dış politika sorunlarıyla kendisi uğraştı ve devlet sekreterlerine, özellikle de maliye genel denetimcisine dayanarak vurunu bunları. İktidarın aşırı merkezîleşmesine bakıp, Fransa'da, XVII. yüzyıl «XIV. Louis Yüzyılı», hükümdarın kendisi de «Güneş Kral» diye nitelendirilebilir; nitekim, Saray tarihçiliği de, dalkavukluk edip böyle adlandırmaktadır onu. Yüksek soyluların eskisinden pek farklı görkemi; hükümdarlığın ilk yıllarındaki parlak askerî zaferler ve sonlarına doğru

korkunç yenilgiler; bilim ve sanatı koruyup gözetmenin yanı sıra, bağımsız düşüncenin acımasızca bastırılması; Huguenot'ların haklarının son kalıntılarının da tasfiyesi.

İşte, XIV. Louis yönetiminin kendine özgü nitelikleri!

Takati aşan malî çabalar bahasına yürütülmüştür bu yönetim ve, krallığı da, kaç kez felâkete yakın bir duruma getirip sokmuştur.

Nasıl?

İLK YILLAR

Ülkenin üretici güçleri, **asalak soylular sınıfının hizmetine** verilmişti. «Soylulaşmış» yığınla burjuva bile, vaktiyle sahip oldukları unvanlarından ve ayrıcalıklarından yoksun kılındıklarını, git gide artan yeni bir vergiyle hırpalandıklarını görüyorlardı; ve bütün bunlar, soyluların saygınlığını yükseltmek uğruna başvurulmuş önlemlerdi. Bununla beraber, soyluluk unvanının verilmesi, devlet gelirlerinin arttırılmasında bir kaynaktı ve Maliye Bakanlığı, işleri düzeltmek için sık sık bu yola başvuruyordu. Böylece 1698 yılında. Hazineye acele para gerektiğinden, XIV. Louis, 500 burjuvayı, adam başına -o zamanın parasıyla- 6000 liradan soylulaştırdı. Bununla beraber, 1715'ten başlayarak, hükümet, 1689'dan sonra verilmiş tüm soyluluk belgelerini geçersiz sayacak ve yeniden satışa çıkaracaktır onları.

XIV. Louis, yeni bir Fronde hareketinden korktuğu için, hükümdarlığının ilk yıllarından başlayarak, **parlömanlara karşı savaş** açtı ve ellerindeki siyasal ve iktisadî ayrıcalıkları çekip almaya kalktı. Böylece, yeni kanunları kayda geçerken sahip oldukları uyarma haklarını sınırladı. Uyuşmazlık halindeki taraflardan yargıçların para alma hakkı da düzenlendi ve kanunca belirlenen durumlarda istenecek en fazla miktar saptandı. 68'de, XIV. Louis, bizzat Paris Parlömanına gitti, tutanakları önüne getirtti ve Fronde'la ilgili tüm sayfaları kendi eliyle yırtıp çıkardı.

Geleceğin tarihçilerinin işini ne kadar da güçleştirmiştir bu davranış!

XIV. Louis, Fronde'u hatırlatan ne ki var, tasfiye etmek istiyordu. Paris'e bile dayanamaz olduğu için, tuttu Versailles'a taşındı. Heder olup giden insan yaşamı bir yana, 500 milyona yakın para harcandı **Versailies Sarayı** için; yalnız onun ünlü çeşmelerine su sağlamak amacıyla, üç yıl boyunca 22.000 asker ve 8.000 duvarcı çalıştı. Bu çalışmalar için 9 milyon lira harcandı; 10.000 insanın yaşamına mal oldu ve bitirilmeden de terkedildi işler.

Versailles’da, kralın kişiliği çevresinde, en ince noktalara varan bir teşrifata gidildi. Kralın huzur ve güvenliğini 10.000 süvari ve piyade sağlıyordu; hizmetindeki insanların sayısı 4.000 kişiye yükseldi ve bunlar arasında ülkenin en yüksek soylularının temsilcileri de bulunuyordu. Kralın kravatlarına ve tazılarına bakanlara varıncaya değin görevliler ayrıldı. Saray, bir **kral kültü** yaşamaya başladı: Sabah uyanışı, hazırlanışı, kahvaltısı, yığınla insanın katılmasıyla oluyordu; sabahleyin gömleği törenle uzatılıyor kendisine ve akşamleyin el şamdanını tutmak, seçkinlere vergi bir onur olarak görülüyor ve soyca prensler arasında tartışmaya yol açıyordu.

Aristokratların yeni herhangi bir hareketine engel olmak düşüncesiyle, kral, çevresinde topladı hepsini; hepsi de, gözünün görebileceği noktalarda bulunduruluyorlardı sürekli olarak. Versailles’da, görkemli gece şölenleri düzenleniyordu: Louis’nin kendisi şaşaadan hoşlanıyordu, maiyetinin de aynı şaşaayı sürdürmesini istiyordu. Balolar ve mücevherli giysiler onları maddî yönden yıkıyor ve git gide kralın lütuf ve cömertliğine bırakıyordu. Kralsa, ödüllendiriyor onları, borçlarını ödüyor ve kralın masasında oynamaları için para veriyor ve arpalıklar bağışlıyordu. Ülkenin en ünlü kadınları, kralın metresi olmanın tartışmasını yapıyorlardı aralarında; Sarayda, şu ya da bu gözdenin de kendi çevresi vardı ve hısımlarıyla dostları mevki ve çıkar arkasındandılar.

Eyaletteki soylular karşısında, XIV. Louis, çifte politika izliyordu; onları, köylüler üzerindeki baskılarını arttırmakta serbest bırakır, senyörlerin alacaklarını alabilmeleri için krallık vergisini azaltmaya kadar giderken, her türlü başeğmezlik ve ayrılıkçılıkla da mücadele ediyordu. 1665 yılında, ücra eyaletlere, oralardaki soyluların kötü davranışlarını sorup araştırmak için olağanüstü mahkemeler yollandı. Kanunları açıkça çiğneyip, Orta Çağ’daki haydut-şövalye âdetini sürdürmeye kalkan birkaçı idam edildi; kralın adaletinden kaçanlar ise, gıyaplarında yargılandılar, içlerinden çoğu ölüme mahkûm edildi, şatoları yıkıldı ve ormanları yerle bir edildi. Ancak, öyle de olsa. Louis soyluların kralı olarak kalıyordu doğaldır ki: Haklarının geriye verilmesi için, suçluya, boyun eğmek ve kralın hizmetine girmek yetiyordu. Soylunun hakkı, hattâ başlıca görevi, aylaklık olmakta devam ediyordu: Tarımda olsun, sanayi ya da ticarette olsun, her türlü uğraş bir aykırılık olarak görülüyordu. Çalışmaya koyulan bir soylu, kendi sınıfı

içinde aşağıya düşmüş demekti ve ancak kralın «saygınlığı geri getirme» konusundaki bir mektubuyla eski durumunu kazanabilirdi.

Köylüler üstündeki vergilerin azaltılması, hükümeti, başka kaynaklar aramaya zorladı. Bu görev de, maliye genel denetimcisi, **Jean-Baptiste Colbert** (1619-1683)'e düştü.

COLBERTİN POLİTİKASI VE SONUÇLARI

Burjuva kökenli olan Colbert, mutlakiyetin sadık bir hizmetçisi oldu; Tacın malî durumunu sağlamlaştırma kaygısıyla, doğan **kapitalist sanayi ve ticareti koruma politikası** izliyordu. Ne var ki, böyle bir politika, ancak uzun vadede sonuç verebilirdi; kısa vadede ise, devlet giderlerinin artmasına neden oldu. Colbert'in kurduğu büyük imalâthaneler, başlarda, ancak devletin desteğiyle yaşayabilirlerdi; 1664 tarihli bir krallık emirnamesi, yıllık bir milyon lirayı bu amaca ayırdı. Ancak, bu giderlere geçici bir çare olarak da, Colbert, dolaylı vergileri de birkaç kez arttırmak zorunda kaldı ve mültezimlerden yeniden borç para alabilmek için de, «sünger sıkma» politikasını terketti. XIV. Louis bile, genel mültezim Bernard'la arayı düzeltme gereğini duydu. Boşalmış kasaları doldurmak amacıyla, Sarayın altın ve gümüş kap-kacağı eritildi; bu arada, Saray erkânının ellerindekine de el kondu: 1688 de, bu türden bir girişim sonunda uç milyon parça mücevher elde edildi ve on milyona satıldı.

Sürekli para gereksinmesine yanıt vermek: Colbert'in iktisadi politikasını yönlendiren buydu. Sermaye bulabilmek için de, ticaret dengesi ile ilgili **merkantilist kuramı** uygulamaya çabaladı. Fransa'yı, dışardan mal satın almaktan kurtarmak gerekiyordu: tersine, dışardan bir katkı olmalıydı. Bu amaçla da, ilke olarak lüks eşya üretimine yönelik imalâthaneler kurulmasını destekledi: «Venedik» aynaları, İngiliz turu çoraplar, Hollanda tipi ince kumaşlar, vb. Abbeville'de kurulan Vanrobais adlı -devri için pek büyük olan- bir imalâthanede 6.000'den fazla işçi çalışıyordu; Lyon'daki dokuma atölyeleri, Fransa'da ipekli gereksinmesinin yarısından fazlasını karşılıyordu; Alençon'da, Normandiya'da, dantel üretimine başlandı ki, bunun dışsatım vergisi, Colbert'in Maliye Bakanlığı için -savsaklanamaz- bir gelir kaynağı idi. Ne var ki, savaş sanayisi de gelişiyordu aynı zamanda; İngiltere'den, çelik üretimi için uzmanlar getirildi gizlice ve Viyana'da, önemli bir çelikhanenin kurulduğu sıralarda, Saint-Etienne'de silah üretimine başlandı.

Colbert, **ticareti de koruyordu**: Onun yönetimindedir ki, Akdeniz'i Garonne'a bağlayan Languedoc (ya da güney) kanalı açıldı ve, Saint-Omer'den Calais'ye uzanacak kanalın yapımına başlandı. Aynı zamanda, yeni yollar açılıyor ve eskileri genişletiliyordu. İçerdeki gümrük engelleri, bir bölümüyle ortadan kaldırılmıştı. Dışsatımı geliştirmek için, ayrıcalıklı ticaret ortaklıkları kuruldu, sömürgeler elde edildi. Ancak, tekelci ortaklıklar ve sömürgeler, tehlike altındaydılar ve Fransa'ya bekleneni getirmekten de uzaktılar.

Böyle birbirinden pek farklı -ve kimi zaman da çelişik- yöntemlerle, Fransa'nın malî durumunu düzeltmek amacıyla, bu tür coşkulu girişimlerin yanı sıra, Hazine, o ebedî gelir kaynağını da elinin altında tutuyordu: **Ülkenin çalışan kitlelerini ezmekti** bu. Vergileri azaltma tasarıları, hemen her yola başvurarak, yeni vergilerle bir yana atılıyordu. Vergilendirmenin, senyörlerin haraçlarının, mültezimlerin baskılarının ve açlığın umutsuzluğa ittiği halk, **yeni ayaklanmalarla** yanıt veriyordu bütün bunlara.

> *50'li yılların sonlarında, İspanyol Flandra'sına komşu Boulounnais bölgesi, askeri birlikleri ağırlama yükümlülüğünden yakasını kurtarmıştı. Ancak, Pireneler Barışı (1659)'ndan hemen sonra. Hazine, bu kez sürekli yeni bir vergi kovdu bölgeye. Krala, bunun kaldırılması için gönderilen heyet, eli boş döndü; ve. 1662 yılında. Boulonnais'li köylüler, 6000 kişi dolayında bir birlik donattılar ve ayaklandılar. Hükümet, ayaklanmayı bastırmak için, acele ordu yolladı üstlerine. Köylüler, umutsuzluğun verdiği güçle çarpıştılar, -ölü ya da yaralı- 600 kişi yitirdiler; 3000 kişi de esir düştü. Paris, sorgulamacılarını gecikmeden yollamıştı; 1200 kişi yargılamadan geçirildi; bir bölümü idama mahkûm oldu. «daha gürbüz» 400 kişi de yaşam boyu kürek cezasına çarptırıldı.*
>
> *1664 yılında, tuz üstüne konan yeni bir vergi, Landların ayaklanmasına yol açtı.*
>
> *Onu, başkaları izledi.*
>
> *1674 yılından sonra, başkaldırılarda bir azalma olur: Mutlakivet yeneceğini yenmiş, halkın iflahı kesilmiş ve yıldırılmıştır. Bunun ardından, önde gelen bir sorunla uğraşılabilirdi artık.*

XIV. Louis için en önemli sorunlardan biri, IV. Henri zamanında, 1598 yılında Nantes Fermanı ile tanınmış ve, Richelieu döneminde de, 1629'da altı yeniden çizilmiş olan, **Protestanlara tanınmış hakların tasfiye edilmesi**ydi. Bu haklara karşı saldırı, daha 1665 yılında başlamıştı: Huguenotlar, Katolikliği kabule zorlanıyorlardı; yeni mezhebe dönenler de, eski dindaşlarına olan borçlarından bağışık tutuluyorlardı; bunun gibi, Dragon Süvarilerine bakmayacakları gibi, iki yıl da vergi ödemeyeceklerdi. 1667 yılında, bir «Dinden Dönenler Kasası» açıldı; Katolikliği her kabul etmiş olana, soylu ya da sıradan insan oluşuna göre değişen, çeşitli primler veriliyordu. 1681 yılında, yedi yaşından başlayarak, çocukların Katolikliğe döndürülmesi izni çıktı ve, direnen ana-babalardan çocukları zorla alınmaya başlandı. Huguenotlar, devlet görevine giremiyorlardı; maliye, hukuk, tıp alanındaki etkinliklerin kapısı yüzlerine kapatılmıştı; ne öğretici olabiliyorlardı, ne de korporasyon ustası. Son olarak, cenaze töreni yapmaları da yasaklandı; geceleyin ve gizlice gömebilirlerdi ölülerini. 1684'te, halkının çoğunluğu Protestan olan Bearn'da, Languedoc'ta ve Poitou'da, «çizmeli misyonerler», yani Dragon Süvarileri yerleştirildi; halkı Katolikliğe döndürmek için her şeye izinliydi bunlar: Kadınların ırzına geçmekten, evde işkenceye kadar. Katolik gericilik, Nantes Fermanının geri alınmasına kadar gitti; bu ise, Dragon Süvarilerine yeni bir şiddet fırsatı verdi: Huguenotlar hapishaneleri dolduruyor ve kürek cezasına çarptırılıyorlardı. 60'lı yıllarda başlayan bütün bu zulüm döneminde, çoğu zanaatçı olmak üzere, 400.000 Protestan, yabancı ülkelere sığındı; gidip İngiliz, Hollanda, Cenova ve Prusya ekonomisini güçlendirdiler.

Gericiliğin, bir ülkenin başına açtığı felâketin boyutlarına bakınız!

1702 yılında, Languedoc'ta, köylülerle kentlerin sıradan insanlarını içine alan büyük bir ayaklanma patlak verdi. Başkaldıranlar, vergilerin kaldırılmasını, mallarda eşitliği ve vicdan özgürlüğü istiyorlardı. Bu ayaklanma, **Kamisarlar hareketi** diye anılır. Ezilen Calvin'cilerin başlattığı hareket, kısa sürede Languedoc'un dışına taştı ve Fransa'nın güneyindeki tüm emekçilerin genel yakınlığını çekti. Ayrıntıya girmeden söyleyelim: Başkaldırılar, kimi kentlerle 300 senyörlük şatosunu ele geçirdiler; 200'e yakın Katolik Kilisesini yıktılar; alabildiğine donanmış krallık ordusuna, iki yıldan fazla direndiler. Ancak. 1704 sonbaharındadır ki, 25.000 kişilik bir ordu, başkaldıranların üstesinden gelebildi. Hükümet,

ödün vermek zorunda da kaldı: Languedoc'ta vergiler azaltılacak, düşük fiyata tuz satılacak ve birikmiş vergi borçları ortadan kaldırılacaktı.

Ne var ki, 1709 ve 1715 yıllarında, yeni başkaldırı ateşleri tutuştu.

Huguenotlarla hesabını gördükten sonra, XIV. Louis, yaşlandıkça daha da yobazlaştığından, **Jansenistler hareketi**yle çatışmaya girdi: Jansenistler, aslında Katolik dinine inansalar da, Reform'la bilimsel düşünce arasında bir bireşim aranışı içindeydiler. Jansenist piskopos ve rahiplerin sürgüne yollanması, tutuklanmaları, zulme uğramaları, yeni karışıklıklara yol açtı.

FRANSA'NIN AVRUPA HEGEMONYASI

1659'da, İspanyollarla yapılmış Pireneler Barışından sonra, mutlak iktidar, öteki işlerin yanı sıra, **ordunun ve donanmanın yeniden kuruluşu** işine el attı. XVII. yüzyılın ortalarına değin, Fransa'nın kendisinin gemileri yoktu, 1661'de Hollanda'dan 32 firkateyn satın almak gerekmişti ve bunlar. Amsterdam top fabrikalarında dökülmüş toplarla donatılmıştı. Ne var ki, daha 1677 yılı dolayında, Fransa, Colbert'in çabalarıyla, kendi tersanelerini kurmuş ve 300'den fazla gemiden oluşan bir donanmayı denize indirebilmişti. Bununla beraber, XVIII. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak. Hazinenin yoksullaşması ve hükümetin savsaklaması yüzünden ülke, yeniden donanmadan yoksun kalacaktır: 1705'te, daha önce yapılmış tüm gemi tezgâhları ile gemiler, özel kişilerin, armatörlerin ve korsanların eline geçti ve Hazine, kazancın ancak beşte birini ayırabilmişti kendisine.

Ordunun yeniden kuruluşu, biraz daha semereli oldu: Silahlar tek biçimleştirildi, topçu sınıfı kabul edilip topçu birlikleri kuruldu, humbaracı ve kazmacı birlikler yerlerini aldı, levazım hizmeti ile askere alma sistemi gözden geçirildi. Ülkeyi düzenli olarak dolaşıp yıkan açlık da yardımcı oluyordu işlerin yürümesine; açlar, kursaklarının yiyecek göreceği umuduyla orduya gönüllü olarak giriyorlardı. Subaylar, bir bölük ya da bir tabur satın alacak kadar serveti olan soylular arasından seçiliyordu. Yüzbaşı ve albay rütbelerinin satışı, malî bir gelir kaynağıydı devlet için.

Otuz Yıl Savaşının sona ermesi, Habsburglar yönünden gelecek bir saldırı olasılığını azaltmıştı; ve, **Avrupa'ya egemenliğini yaymayı** düşünen Fransa'ydı şimdi. Fransa, bu işe iki yoldan girişti: Bir yandan, XIV. Louis, devlet adamlarına, hattâ Avrupa hükümdarlarına destek olup etkin bir diplomasi uygulamaya başladı; öte yandan, XVII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, mutlakivetçi yönetim, git gide saldırgan bir politika izlemeye koyuldu.

1659’da Pireneler Barışının yapıldığı sırada, Mazarin, İspanya kralının ikinci çocuğu Marie-Thereze ile genç XIV. Louis’nin evlenmesiyle ilgili bir koşulu da Andlaşmaya koydurmuştu. Mazarin, Fransa’nın İspanya Tacı üzerindeki haklarını güvenceye bağlama umudundaydı; İspanyol hükümeti de, Marie-Thereze’in İspanya Tacı üzerindeki tüm mirasçılık haklarından vazgeçmesini isteyip, tehlikeyi savuşturmaya kalktı. Ne var ki, İspanyol diplomasisi, geline, 500.000 altınlık bir çeyiz vermeyi kabul ederek, kendi kendine bir tuzak kurmuştu; çünkü, İspanya böyle bir şeyi ödeyebilecek durumda değildi. Mazarin, çeyizin ödenmesi için, İspanya’va karşı silahlı bir müdahale yolunda bir bahaneyi elinde tutuyordu böylece. 1665’te, İspanyalı IV. Philippe’in ölümünden sonra, Fransa, ödenmemiş çeyizinin karşılığı olarak, Pay-Bas’nın güneyindeki topraklarını kendisine devretmesini istedi İspanya’dan; İspanyol hükümeti de bunu reddedince, XIV. Louis, İspanya’ya savaş ilan etti: «Tevarus» savaşı diye adlandırıldı bu. İspanya, hazır değildi bu savaşa; o yüzden de, Fransız ordusu, çabucak ve kolayca Flandra ile Franche-Comte’nin büyük bir bölümünü ele geçirdi. Ancak. XIV. Louis’nin bu savaşları, Avrupa’yı kaygıya düşürdü. İngiltere, Hollanda ve İsveç, dün Fransa’nın bağlaşıklarıyken, bir araya geldiler ve XIV. Louis, çabucak barışa gitmekle kalmadı, Franche-Comte’yi de terketti. **Aix-la Chapelle Andlaşması** (2 Mayıs 1668), Fransa’ya, -Lille’le beraber-Flandra’nın bir parçasını bırakıyordu yalnız.

Onu izleyen birkaç yıl, gelecekteki olayların diplomatik hazırlıklarıyla geçti. İngiltere kralı II. Charles’in desteği sağlandı. İsveç hükümeti de Fransa’nın tarafına geçti. Harbiye Nazırı Louvois, hem de Hollanda’dan büyük silah yedeklerini satın aldı ve, 1672 yazında, Fransa, Hollanda’ya karşı askerî harekâta girişti. Fransız ordusu, hızla Utrecht, Overijsel ve Gueldre eyaletlerini ele geçirdi ve Amsterdam’ın üstüne yürüdü. Hollanda hükümeti görüşmelere başladı; ancak XIV. Louis’nin ölçüsüz istekleri karşısında, Hollanda, düşmana terketmektense ülkenin büyük bir bölümünü suya boğmayı yeğleyip bendleri açmaya karar verdi. Fransız ordusu, geri çekilmek zorunda kaldı ve savaşın ağırlığı Palatinat’ya kaydı; ayrıca, Fransız orduları, sivil halka korkunç zararlara mal olan «toprak yakma» taktiğini uyguluyorlardı. Savaş, İspanya Tacına ait olan Sicilya’ya da taşındı. 1678 yılında imzalanan **Nimegue Andlaşmasıyla**, Fransa Franche-Comte’nin yanı sıra, Ypres, Valenciennes, Cambrai, Mauberge ile Pay-Bas’nın güneyindeki öteki kentleri elde ediyordu.

Bu zaferler, Fransa'nın saygınlığını alabildiğine yükseltti; XIV. Louis, Avrupa saraylarına isteklerini kabul ettirecek bir duruma gelmişti. At üstündeki heykelinin kaidesinin Elbe'yi gösteren bir figürle süslenmesini emretti; Elbe'ye, topraklarının doğudaki sınırı olarak bakıyordu çünkü.

Kurduğu özel daireler, zayıflamış Almanya'ya komşu ya da bu ülkeyi Fransa'ya katmak amacıyla, barış zamanında bile, akla gelebilecek tüm bahaneleri hazırlıyorlardı ona. Strasbourg, 20.000 Fransız askeriyle böyle işgal edildi. Arkasından da, XIV. Louis, Hollanda'ya ait Alost kentini istedi; barış andlaşmasına sokulmasının unutulmuş olmasıydı bahanesi de!

1684'te, Kutsal İmparatorluğun İmparatoru ile İspanya kralı, **Ratisbonne Andlaşmasıyla**, Fransa'nın ele geçirdiği tüm toprakları tanıyorlardı. Ne var ki, İmparatorluk, Hollanda, İsveç, İspanya ve Fransa tarafından tehdit edildiğini hisseden öteki devletler, **Augsburg Birliği** adıyla, Fransa'ya karşı bir savunma bağlaşıklığı kurdular. O sıralarda, Fransa, Palatinat'yı yeniden işgal ediyor ve ayrıca, İngiltere Tacını, I. Charles'in oğlu Jacques'a vermeye kalkıyordu: Jacques, yanında askerleri, Fransız gemileriyle İrlanda'ya ayak bastı ise de, yenilgiye uğradı. İngiliz ve Hollanda'da ve Ren'de zaferler kazansa da, İngiliz donanması, Dieppe'i, Le Havre'ı, Saint-Malo'yu, Dunquerque'le Calais'yi toplarının ateşi altında tutuyordu.

Uzatmayalım, savaş uğruna 700 milyon lira sarfedildi, ülkeyi de yeniden açlığa mahkûm ettikten sonra, XIV. Louis, 1697 yılında, **Ryswick Barışı**nı imzalıyordu; bu andlaşmaya göre Fransa, İspanya ve Strasbourg sınırı üzerindeki birkaç yer dışında, tüm ele geçirdiği toprakları bağlaşık devletlere terkediyordu; ne var ki, Strasbourg'ta bile, Vauban'ın yaptırdığı istihkâmları yıkmak gerekti. XIV. Louis, ayrıca II. Jacques'ı desteklemekten vazgeçip, III. Guillaume'u, İngiltere kralı olarak tanıyacaktı.

1700'de, İspanya'nın -Habsburg Hanedanından- son kralı II. Charles, mirasçı bırakmadan ölünce, XIV. Louis, Charles'in torunu **Philippe d'Anjou** için, tuttu İspanya Tacını istedi; bu da, «tevarüs hakkı»na dayanılarak yapılıyordu. Ancak, Habsburg Hanedanından Almanya imparatoru I. Leopold, II. Charles'ın öteki kızkardeşiyle evlenmiş olduğu için, o da aynı hakkı ileri sürüp, İspanya tahtına talip oldu. İngiltere ile Hollanda da karıştılar uyuşmazlığa; çünkü, İspanya'nın Fransa'nın egemenliği altına düşmesinden korkuyorlardı. XIV. Louis de, bu konudaki niyetlerini saklamıyordu zaten; Philippe d'Anjou'yu İspanya kralı ve kendi mirasçısı ilân ettiğinde öyle demişti: «Pireneler diye bir şey yoktur!».

Savaş, 1701'de patladı. Bir yanda, Fransa ile Bavyera ve Kolonya Seçicileri vardı; öte yanda da, İngiltere'yi, Birleşik Eyaletler'i ve İmparatorluğu içine alan bir koalisyon. Arkadan Danimarka, Portekiz, Savoie ve Brandenbourg da bu koalisyona katıldılar. Dahası, yabancı ülkelere sürülmüş ya da sığınmış tüm Huguenotlar da, Fransa'ya karşı olan saflarda savaştılar. Askerî harekât, Pay-Bas'da, İspanya'da, İtalya'da, Ren kıyılarında ve deniz üstünde aynı anda başlayıp gelişti.

İspanya ile ilgili bu tevarüs savaşında, Fransa, denizde ve karada, bir düzine ağır yenilgilere uğradı; o kadar ki, Fransız donanmasının -1705 Martında- Malaga'da yakılmasının arkasından, XIV. Louis, barış görüşmelerini başlattı; ne var ki, Fransız monarşisi, bağlaşıklarının koşullarını kabul edilemez görüp reddetti. Düşman orduları da Fransa'yı istilâ edip, askerleri Versailles yakınlarına kadar sokulduğu halde, XIV. Louis'nin davranışı buydu. Böyle olunca da, savaş sürdü. Ancak 1708 sonbaharında Lille düştükten, ünlü Villars'ın kumanda ettiği Fransız ordusu -1709 sonbaharında- Malplaquet'de yenildikten sonra, Fransa'nın durumu umutsuz görünüyordu: Hazine tamtakırdı, ordunun maaşını vermek ne kelime, beslemek bile mümkün değildi; ülke açlığın pençesindeydi ve Orta Doğu'dan ya da Afrika'dan tahıl getirecek tek gemi kalmamıştı. Altın kap-kacağın eritilmesinden devede kulak bir para sağlandı ve XIV. Louis, yeniden barış istedi. Fransa'nın düşmanları bir seri istek ileri sürüyorlardı; bunlar arasında, Philippe'in İspanya'dan çıkarılması ve Flandra ile Alsace'ın geri verilmesi de vardı. Fransa, hazırdı bunları kabul etmeye. Ne var ki, uluslararası durumdaki değişiklik, savaşanlar arasındaki güç dengesini de değiştirmişti. Fransa'ya karşı kurulan koalisyon, iç çelişmeler yüzünden zayıflamıştı; öyle olunca da, Fransa, İngiltere ve Hollanda ile Utrecht'te (1713), İmparatorlukla da Rastatt'ta (1714) «koruyucu bir barış» imzalamayı başardı: V. Philippe (d'Anjou), İspanya tahtını elinde tutacaktı, ancak kendisi ve mirasçıları adına Fransa Tacı üzerinde bir şey ileriye süremeyecekti.

Böylece, Fransa'nın Avrupa üzerindeki hegemonyası sona ermişti. Savaş, tüm Avrupa'ya ve bu arada Fransa'nın kendisine, **mutlakiyetin iğretiliğini ve iç zayıflığını** tanıtlamıştı. XIV. Louis'nin dış politikası, ülkeye, üç milyon insanın yaşamına mal olmuştu ki, nüfusun % 20'sine yakın bir rakamdı bu; kamu borçları, -yıllık 117 milyon frank gelire karşı, 2.6 milyar frank borç gibi- korkunç bir miktara yükselmişti; ülke, dehşet verici bir

yoksulluğun içine düşmüştü. O yüzdendir ki, XIV. Louis’nin, 54 yıllık bir saltanattan sonra, -1715’te- ölüm haberi duyulduğunda, gerine gerine, bir «Oh!» çekti herkes.

Haklıydılar da!

BÖLÜM III
ÖTEKİ AVRUPA DEVLETLERİ

Merkantilizmin denizlerde üstünlükleri geliştirdiği ve karadaki yayılışların yüzlerini denizlere çevirdiği Avrupa’da, İngiltere ve Fransa’dan sonra öteki devletlere baktığımızda gördüğümüz şudur: Polonya ve İsveç bir yana, mutlakiyet, daha birleşmiş, daha merkezîleşmiş bir devlet anlayışı ilerleyiş içindedir; ve bu devlet, toplumun hemen bütün sınıflarını hizmetine daha çok koşmak eğilimindedir. Öte yandan, Habsburglar dizginlenmek istenir, ama yok edilemez. En önemli olaylardan biri de, Rusya’nın «yeni bir güç» olarak, Avrupa’da sahneye çıkmasıdır.

Gelişmeleri, bir sıraya uyarak anlatalım.

I
AUGSBURG BARIŞININ ERTESİNDE ALMANYA. OTUZ YIL SAVAŞI

Köylü Savaşlarının yıkıntıları ve Reformun arkasından prens iktidarlarının güçlenişi, Almanya’nın iktisadî ve siyasal gelişmesinde, gerici güçlerin zaferini hızlandırdı.

Ne oldu?

ALMANYA’NIN İKTİSADÎ BAKIMDAN GERİLEYİŞİ, SERVAJIN YENİDEN DOĞUŞU

Gerçekten, sanayide kapitalist öğeler zayıflayıp eridiler. Siyasal yönden parçalanmışlık, içeride ticaretin gelişmesini tökezletiyordu ve tek bir pazarın oluşumunu önlüyordu. XVI. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, büyük coğrafya buluşlarının arkasından dünya ticaret yolları haritasının kökünden değişikliğe uğraması, etkisini duyurur oldu git gide. Akdeniz ticaretindeki gerileyiş de, Almanya’nın güney-batısındaki kentlere hissedilir bir darbe vurdu ve çökertti onları. Hansa, kuzeyde vaktiyle sahip olduğu önemi yitirmişti. Uluslararası ticarette baş köşeye Hollanda tacirleri geçmişti. Tüm eski Hansa kentlerinden, yalnız Hamburg ve Bremen deniz ticaretini sürdürebiliyordu.

Almanya’nın, kapitalist gelişme yoluna girmiş öteki Avrupa ülkelerine oranla **iktisadî gecikmişliği**, XVI. yüzyıl ortalarından başlayarak göze çarpar oldu. Almanya, sanayi ürünleri yerine, Doğu’ya, tarım ürünleri, özellikle de buğday satıyordu. Soylular, yeni zenginleşme kaynaklarının

açıldığını gördüler: Doğu eyaletlerindeki kırsal kesimin sıradan soyluları, angarya ile işlenen topraklarını genişlettiler; rant-emek başa geçti. Böylece, yüz yıldan az bir zamanda, Elbe bölgesinin özgür köylüleri, önce uygulamada, sonra da hukuksal bakımdan **serf** haline geldiler.

Köylülerin durumu her yerde bozuldu. Mücadelenin azgınlaştığı bölgelerde, köylülerin sahip oldukları tüm haklar, hayasızca ayaklar altına alınıp çiğnendi; onların ortak malları senyör mülklerine dönüştürüldü ve köylüler de serf haline getirildiler. İçlerinde en bahtsızlar da, Habsburg'ların -miras yoluyla geçen- malikânelerinde çalışan köylüler oldular.

XVI. yüzyılın ortalarından başlayarak, **başkaldırılar** birbirini izledi.

> *Bir köylü savaşı, 1595-1597de Yukarı ve Aşağı-Avusturya'da patladı ve komşu bölgelere yayıldı. Köylüler, 1525 yılında olduğu gibi, Reform adına ayağa kalktılar; çünkü, feodal boyunduruktan toptan kurtulmanın aracı olarak bakıyorlardı ona. Başkaldıranlar, gerçekten devrimci bir ordu kurdular: ateşli, ateşsiz silahlarla donanmıştı ordu ve seçme şeflerce yönetiliyordu. Hükümetin askerî birliklerini, 1596 sonbaharında yenilgiye uğrattılar ve Viyana'yı tehdide başladılar. Ne var ki, önceki hallerde olduğu gibi, köylülerin saflığı ve aralarında birlik olmayışları, feodallerin imdadına yetişti. Hükümet, Georg Tasch'ın yönlendirdiği ılımlı öğelerle görüşmelere başladı ve bir ateşkes sağladı. Soluk alıp güç kazandıktan sonra da, 1597 yazında bütün ayaklanmış olanlar ezilip yok edildiler.*

Avusturya ve güney-doğu köylüleri üzerindeki feodal sömürü son haddine vardı. Orta ve Doğu Avrupa'nın başka yerlerinde olduğu gibi, servajın dirildiği görüldü. Habsburg'ların topraklarında ve Bavyera'da, Otuz Yıl Savaşı başlarına değin köylü ayaklanmalarının ateşi yandı durdu.

XVI. YÜZYILIN İKİNCİ YARISIYLA XVII. YÜZYIL BAŞLARINDA ALMANYA'DA SİYASAL VE DİNSEL MÜCADELE

Din konusunda varılan Augsbourg Barışı, Almanya'da bir süre için, belli bir siyasal denge yarattı. Ancak, öylesine de geçici idi ki bu denge! Prensleri İmparatorluk iktidarına karşı çıkaracak, ayrıca prensleri, katolikleri ve protestanları kendi aralarında birbirine düşürecek yeni uyuşmazlıklar mayalanıyordu. Habsburg monarşisinin geniş bir çok uluslu

devlet haline gelmiş olması da, Almanya'da, **siyasal istikrarsızlığı**, azaltmak şöyle dursun, daha da arttırdı.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında, **prenslerin gücündeki artış** sürdü. Mutlakiyete yandaş oldukları için, onun düzen ve âdetlerini tutup kendi ülkelerinde de uygulamaya başladılar; kendi görevlileri vardı ve kendi sürekli orduları. Kentliler de içinde olmak üzere, köylülerden soylulara değin, toplumun bütün tabakaları, prenslerin uyruğu oldular. Temsili meclisler -ya da *land-tags*- hemen tüm anlamlarını yitirip, prens iktidarının birer eklentisi, uzantısı olup çıktılar. Hükümran prensler, küçük soylulara dayanıyorlardı; onlar da, köylülere boyun eğdirmek ve git gide artan sömürüye karşı dirençlerini kırmak için, merkezî bir prenslik örgütünün yardımını arıyorlardı. Prens, tarımdaki ve kentteki halkın sırtına sürekli vergileriyle binmişti; soylular da, prense bağımlı serf ve köylülerden elde ettikleri artık-ürünün bir bölümünü devretmekle yükümlü idiler; bu yükümlülük, karşılıklı destekleşmeye hiç de engel değildi. Soylular, ayrıca prensin çevresine girerek ya da orduda hizmet alarak, ödün elde ediyorlardı. Öyle de olsa, Kilisenin elinden alınmış toprakların bölüşülmesi, köylülerden istenecek edimler ya da kast ayrıcalıklarının korunması söz konusu oldukta, prensin iktidarıyla küçük soylular arasında sürtüşmeler kaçınılmazdı. Soylular, kendi siyasal haklarını savunuyorlardı ve prensin yetkilerini yontma çabasındaydılar. Ne var ki, yerleşik siyasal düzeni sarsmayacak ufak çapta bir mücadeleydi bu. Katolik prensliklerde, soyluların ve kentlerdeki burjuvazinin mutlakiyetine muhalefet, çoğu kez dinsel bir anlam kazanıyordu. Ancak, katolik güçler, -ister Luther'cilik ister Calvin'cilik biçiminde ortaya çıksın- Reformun yayılışına kesinlikle karşı çıktılar.

İmparatorluk içindeki büyük prenslikler güçlenirken, Habsburg hanedanının gücü de artıyordu. XVI. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlayarak, miras yoluyla ele geçirdikleri toprakların yüzölçümü, İmparatorluğun herhangi bir prensliğininkinden çok daha fazlaydı. Bu topraklar, Avusturya, Styrie, Carinthie, Kraine ve Tyrol'dan başka, -Mohaç Meydan Savaşından sonra- 1526'da katılmış Bohemya ile Batı Macaristan'ı da kapsıyordu. Bu devlette, birbiriyle uyarsız etnik öğelerden oluşmuş olmasının yanı sıra, sayıca fazla Slav ve Macar halkın üzerinde Alman soylularının vesayeti hüküm sürüyordu; ve devletin, hanedan bölüşmeleriyle temeli oyuluyordu. **I. Ferdinand** (1556-1564)'ın ölümünde,

Habsburgların toprakları, oğulları arasında paylaşıldı: İmparatorluk tacını **II. Maximilien** giydi ve Avusturya ile Bohemya'yı elde etti; Ferdinand Tyrol'u aldı, Charles da Styrie, Carinthie ile Kraina'yı. Bu arada, Avusturya'ya komşu Bavyera dukalığı da güçleniyordu.

Habsburgların elinde artık babadan oğula geçer duruma gelen İmparatorluk iktidarı, çözülüşün bütün izlerini taşımaktadır. İmparator, Seçicilerin sürekli denetimi altındadır; bu Seçicilerin, uyulmasına kıskançlıkla göz kulak oldukları seçim «kapitülasyonlar»ı ise, imparatorun hareket dünyasını içeride ve dışarıda sınırlamaktaydı. Prensler hukuk, adalet, din ve iktisadi politika konularında tam özgürlük içindeydiler.

Almanya'da siyasal mücadele, dinsel çelişmelerin yoğunlaşmasının arkasından sertleşti. Katolik prenslerle protestan prensler arasında 1555 yılında sağlanmış olan denge, XVI. yüzyılın sonlarından başlayarak bozuldu. Burjuvazi ile bir bölüm soyluların muhalefetini dile getiren Protestanlık, Katolik prenslerin sert önlemlerine karşın, güney ve güney-batı kentlerinde yaygınlık kazandı. Öte yandan, Kilise mallarının dünyasallaştırılması sayesinde zenginleşme olasılıklarına bakıp, bu katolik prensler arasında da yeni bir eğilim baş gösterdi. Ancak, siyasal güçler dengesinin Protestan parti yararına değişmesi, Katolikler cephesini korkunç bir direnişe götürdü. Avusturya ve Bavyera'da özellikle etkin olan bu Katolikler, Protestanların istilâsını ortadan kaldırmak, giderek yitirdikleri eski durumlarını yeniden ele geçirmek düşüncesiyle, saldırıya geçtiler. Cizvitlerin eski öğrencisi **II. Rodolphe** (1576-1612)'un İmparatorluk tahtına çıkışı, Almanya'daki Katolik tepkiyi destekledi.

Katoliklerle Protestanlar arasındaki uyuşmazlık, birbirine rakip iki siyasal ve askerî gurubun kutuplaşmasına yol açtı.

> *Tarih bakımından ilk doğan, 1608 yılında, Donawoerth'teki olayların arkasından* ***İncil Birliği*** *oldu. Protestanlık, Bavyera Katolik dükalığının sınırında kurulmuş olan bir İmparatorluk kentinde, XVI. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak üstünlüğünü kurmuştu Katolikler, İmparatorun kendilerini destekleyeceğini bildikleri için, Protestanlarla sürekli uyuşmazlık çıkardılar. Bavyera dükü Maximilien, Katolik halkı savunmak bahanesiyle, kenti işgal etti ve dükalığına kattı; bütün bunları, Rodolphe'la anlaşarak yapıyordu kuşkusuz. Protestanlar, Katoliklerin ilerleyişini durdurmak için, birleşmek zorunda kaldılar.*

*Birliğin yönetimine, Calvinci bir kişi olan Palatina Seçicisi V. Friedrich getirildi Hareketin yanıtı gelmekle gecikmedi. 1609 yılında, Katolik prensleri, **Alman Kutsal Birliğini** kurdular ve başına da Bavyera'lı Maximilien'i geçirdiler.*

Her iki taraf da, kesin savaşa girmeye hazırdılar. Ancak. Avrupa devletlerinde olduğu kadar Almanya'da da hüküm süren -alabildiğine-karmaşık durum, bir askeri uyuşmazlığın çıkışını geciktirdi.

Alman prenslerinin dinsel bir temel üzerindeki siyasal ve askerî guruplaşmaları, **derin iç uyuşmazlıkların kıvranışları** içindeydi. Protestan cephesinde, Luther'ci ve Calvin'ci prenslerin çıkarları çatışıp duruyordu; Katoliklerin cephesinde ise, Habsburg'lar, Birliğin askerî güçlerine kumanda eden ve İmparatorluk tacında gözü olan Bavyera'lı Maximilien'le zıtlaşıyorlardı. Öte yandan, Katoliklerle Protestanlar, prenslik ayrıcalıklarını sürdürmede ve İmparatorlukta Habsburg'ların güçlenmesine yol açmamakta -aynı ölçüde- ilgiliydiler. Avrupa'lı güçler de, fetih açıklarını doyurmak amacıyla saldırıya hazır durumda, Almanya'yı bölüp parçalayan bu çekişmelerde ustaca yararlanıyorlardı.

XVII. YÜZYIL BAŞLARINDA ULUSLARARASI DURUM. DIŞ POLİTİKA ÇELİŞMELERİNİN AĞIRLAŞMASI

Otuz Yıl Savaşı (1618-1648), bir ülkenin iç uyuşmazlığı çerçevesinin çok dışına taştı. XVII. yüzyılın başlarında, batı ve kuzey Avrupa'da dış politikanın durumunu göz önüne getirirsek, Avrupa çapındaki bu tutuşmanın nedenleriyle niteliğini daha iyi anlarız.

Keskin bir rekabet, Fransa'yı Almanya'nın karşısına çıkarıyordu. Fransa, pek güçlü mutlak bir monarşi haline gelmişti ve çevresindeki devletlere hegemonyasını dayatma eğilimindeydi. Habsburg monarşisi ise, Fransa'nın bu tutkularına bir engeldi. Habsburg'lar, hanedanlığa dayanan katmalarla, Avusturya'yı, İspanya'yı ve İmparatorluğu bir araya getirmişler ve şimdi de, Fransa ile sınırdaş olan Alman prenslikleri üzerinde denetimlerini kurmak aranışı içindeydiler; o yüzden de, rakiplerine uygun gelecek herhangi bir sınır değişikliğine asla göz yummuyorlardı. Şarlken zamanında, Fransa, güney-batıdan, kuzeyden ve doğudan bir kıskaç içine girmiş oldu. Avusturya-İspanya Birliği, Şarlken'in tahttan çekilmesinden sonra, bozuldu; ancak, daha sonra, bu birliği yeniden kurmak için girişimler tekrarlandı. Otuz Yıl Savaşının eşiğinde olduğu gibi, çarpışmalar sürerken

de, özellikle İtalya üzerindeki vesayet konusunda kimi çelişmelere karşın, İspanya Avusturya ile bağlaşıklık içinde oldu.

Fransa, Augsburg Barışının arkasından Almanya'da Protestanlığın yandaşlarıyla Katolikler arasında kurulmuş olan dengeyi sürdürmeye çalışıyordu; ve Habsburg'ların güçlenişine karşı bir güvence olarak görüyordu bunu. Fransız monarşisi, Protestan prensleri koruyor ve Katolik güçlerin birliğini bozmaya, en etkili Katolik prenslerden biri olan Bavyera Dükünü kendi yanına çekmeye çabalıyordu. Öte yandan, Fransa, Alsace ile Lorraine'i ülkesine katmak, İmparatorluk aleyhine toprak kazanmayı aklından geçiriyordu.

Almanya'daki Katolik tepki, Protestanların kazananlarını tehlikeye soktu ve, Fransa kralı IV. Henri'ye, Protestan Alman prenslerinin oluşturacakları Habsburg'lar karşıtı bir birliği kurma fırsatı sağladı. Ancak, IV. Henri'nin öldürülmesi, çarpışmaların başlamasını geciktirdi.

İsveç ve Danimarka Krallıkları da, Almanya'da mayalanan uyuşmazlıktan yararlanmaya hazırlanıyorlardı.

Birer Alman ülkesi olan Schleswig Holstein, Danimarka'nın elindeydi ve Danimarka kralı da, Holstein dükü sıfatıyla, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğunun prensi durumundaydı. Danimarka, Baltık ve Kuzey Denizindeki ticaret için Hansa'nın devamı olarak görüyordu kendini ve, öyle olduğu için de, Habsburg'ların, Kuzey Almanya'da durumlarını güçlendirme yolundaki her türlü girişimlerine engel olma çabasındaydı.

Kuzey Avrupa'da korkunç bir askerî-güç haline gelmiş olan İsveç, Baltık denizini bir «İsveç gölü» yapmak istiyordu. Finlandiya'ya boyun eğdirmiş, Polonya'dan Livonya'yı almış ve XVII. yüzyılın başlarında Rusya'nın zayıflamasından yararlanıp, Stolbovo Andlaşmasıyla (1617), Neva ile Narvan'ın denize döküldükleri yerlerle beraber İngrie'yi koparmıştı onun elinden. İsveç, Almanya'daki niyetlerinin gerçekleşmesinde Polonya ile tutuştuğu savaştan rahatsızdı ve bir türlü bitmiyordu bu savaş. Polonya» ise, Habsburg ve Avrupa'daki öteki aşırı Katolik güçlerle bağlaşıktı. Habsburg'lar da, İsveç'le Polonya arasındaki bir barış andlaşmasından rahatsız olacaktı; çünkü, Polonya ilk fırsatı bulduğunda elinden kayabilir ve Almanya'ya karşı savaşa girebilirdi.

Habsburg'lara karşı olan cephe, Hollanda ile İngiltere'yi de alıyordu içine: Hollanda, İspanya Habsburg'larının vesayetinden yakasını sıyırmıştı; Protestan prenslerin ve -Otuz Yıl Savaşına ilk girecek ülke olan-

Danimarka'nın ateşli bir bağlaşığı idi. Hollanda'nın amacı, İspanya ile Avusturya'yı zayıflatmak ve ticaret donanmasının eski Hansa ticaret yolları üzerinde üstünlüğünü sağlamaktı.

İngiltere de, Habsburg'ların, Almanya'nın Kuzey Denizine yakın topraklarında durumlarını güçlendirme girişimlerine karşı çıkıyordu. İngiltere'nin Protestan prenslere destek olmasında, hanedan yakınlıkları da rol oynuyordu: İncil Birliği'nin başı olan Palatina Seçicisi Friedrich, kral I. Jacques Stuart'ın damadı idi. Oysa, İngiltere'nin durumu tutarlılıktan uzaktı; şu nedenle ki: Çıkarları, hem Avrupa'da, hem Orta Doğu'da, özellikle Osmanlı İmparatorluğu ile siyasal ve ticarî ilişkiler bakımından Fransa'nın çıkarları ile çalışıyordu. Öyle olduğu için de, Habsburg'lara karşı birliğin üyesi olan devletlerin güçlenmesini istemiyordu. İngiltere kralı, İspanya'ya yaklaşma amacıyla birtakım çıkışlarda bulunmuştu.

Osmanlı İmparatorluğu ise, doğrudan doğruya ya da dolayısıyla, Avrupa devletleri arasındaki uyuşmazlıkta yan tutuyordu.

> *Osmanlılar, bu devletlerden çoğuna, özellikle de Avusturya'ya ve onun başkenti Viyana'ya ağırlığını hissettiriyordu. Öyle olunca da, Habsburg'ların düşmanları, pek doğal olarak Osmanlı İmparatorluğu ile bağlaşıklığı arıyorlardı. Fransa, daha XVI. yüzyılın ilk yarısından başlayarak, Osmanlı ülkesinde birtakım ticaret ayrıcalıkları elde etmişti ve Otuz Yıl Savaşı boyunca bu durumunu korudu. İngiltere, arkada kalmak istemedi: o da, Bab-ı Âli'den, önemli ticaret ayrıcalıkları elde etmeyi başardı.*
>
> *Osmanlı İmparatorluğu da, Avrupa'da uyuşmazlıktan, Balkanlardaki durumunu güçlendirmek için yararlanmak umudundaydı. Müslüman Türklere karşı Hıristiyanlığın bir ileri karakolu olan Avusturya'nın yenilgisi, Osmanlıları, Avrupa'daki başlıca düşmanından kurtaracaktı. Öyle olduğu için de. Avrupa'daki uyuşmazlığa bir katkıda bulunmak için her şeyi yapmaya hazırdı.*

Avrupa'lı güçlerden çoğu, şu ya da bu biçimde, Habsburg monarşisine karşı bir şeyi üstlenmişlerdi. Habsburg'ları tutanlar içinde ise, yalnız İspanya, ona askerî bir yardım sağlayabilecek durumdaydı; Rusya'yla uyuşmazlığından sıyrılma çabasındaki Polonya, olsa olsa manevî bir destek sağlayabilirdi ona.

BOHEMYA'NIN AYAKLANIŞI
OTUZ YIL SAVAŞLARININ BAŞLARI

Bohemya, 1526'da, Habsburg monarşisine katılmıştı. Çek soyluları, kendi kast ayrıcalıklarının süreceği güvencesini almışlardı: Biçimsel olarak, kralı seçme hakkını elinde tutan Ulusal Meclis (Diyet), eyalet temsili meclisleri, Huss'çü inanışa dokunmama, kentlerin özerkliği, vb. Ne var ki I. Ferdinand tahta çıkar çıkmaz, unutuldu bu vaatler. II. Rodolphe döneminde, Katolik gericilik baskın çıktığında, Çek Protestanlarının haklarına saldırı başladı. Kentlilerle bağlaşıklık içindeki Bohemya soyluları, sert eylemlere giriştiler ve İncil Birliği ile birleşmeye hazırlandılar. II. Rodolphe, ödün vermek zorunluluğunu duydu: Bir «İmparator Mektubu»na damgasını bastı; Bohemya'da Katolik olmayan herkese ayin özgürlüğü veriyordu mektup ve imanlarının «savunucular»ını seçmekte serbest bırakıyordu onları (1609).

Bununla beraber, Çek soyluları, eli kulağında gördükleri bir mücadeleye hazırlanıyorlardı. Bir ordu kurup, kumandasını da Kont Thurn'a verdiler. II. Rodolphe ve, arkasından da -1612 yılından başlayarak- kardeşi Mathias, Bohemya'daki muhalefetin İncil Birliği ile bağlaşıklık kurmasından korkup. «İmparator Mektubu»na uydular; ve, ortaya çıkan siyasal değişikliği -üstü kapalı- tanıdılar. 1618de, Styrie'li Ferdinand Mathias'ın yerine geçtiğinde, durum değişti. Cizvitlerin dostu ve Protestanların da korkunç hasmı olan Ferdinand, «İmparatorluk Mektubu»nu tanımadığını söyledi ve Çek hareketinin şeflerini koğuşturmaya kalktı. Prag'da iktidar, «savunucular»a karşı koğuşturmaya girişmiş olan on «vekilden oluşan yeni bir kuruluşa verildi. Karışıklıklar başladı. Silahlı halk, kral sarayının salonuna girdi ve İmparatorluk görevlileriyle Çek halkına ihanet edenlerin cezalandırılmasını istedi; yöneticilerden ikisi, şatonun pencerelerinden aşağıya atıldı. Avusturya ile bağların kopması demekti bu. Prag'da, bu pencereden adam atma olayı, Otuz Yıl Savaşının bir işareti oldu.

Çek Diyeti, otuz yöneticiden oluşan bir hükümet kurdu: hükümet, önce Bohemya'da, sonra da Moravya'da iktidarı ele aldı. Ulusal orduyu güçlendirip Cizvitleri kovdu. Ferdinand, Bohemya'daki krallık iktidarından alındı. Çatışmalar başladı. Kont Thurn'un yönettiği Çek ordusu, Habsburg'ların ordusunu birkaç kez bozguna uğratıp, tâ Viyana'nın varoşlarına değin gelip dayandı. Ne var ki, kısa süreli başarılar oldu bunlar. Öte yandan, Habsburg'ların -Katolik prensler gibi- bağlaşıkları vardı, oysa Çekler, bir bakıma tek başlarına idiler. Ayaklanmanın şefleri, Protestan

Almanlardan yardım görecekleri hesabıyla, ayrıca Birliğin paralı askerlerine pek güvendikleri için, halkı silahlanmaya çağırmadılar. Diyet, Almanya'daki tüm Protestan güçlerin desteğini sağlamak düşüncesiyle, Palatina seçicisi Friedrich'i Bohemya kralı olarak seçti. Oysa, hiçbir değişiklik olmadı. Friedrich'in ordusu yoktu, güveneceği silahlı bağlaşıkları da; öyle olduğu için de, üç aydan fazla dayanamadı. Habsburg'larla savaşa hazırlanacak yerde, Katolik Birliği ile görüşmelere girişti; hazırlanmakta olan bastırmaya ustu kapalı bir «evet» demeye geliyordu bu.

8 Kasım 1620'de, o kesin **Ak Dağ Savaşı**, işte bu koşullarda oldu. Çek birlikleri ezildiler. Bohemya, Moravya ve eski Bohemya krallığının öteki eyaletleri, **II. Ferdinand** (1619-1637)'ın askerlerince işgal edildi; Cizvitlerin rezilliklerinin yanı sıra Habsburg idaresine terkedildi. Başkaldırıya katılanların bastırılması pek sert oldu. Öldürülenlerin ya da kaçanların malları -çoğu Alman olan- katoliklere geçti. Protestanlar kovuldu ve Katolik Kilisenin dışında başka herhangi bir Kilisenin ayini yasaklandı.

Ulusal kurtuluş girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

Bohemya'nın yenilgisinin arkasından, Katolik gericilik tüm Almanya'da kol gezdi. Bohemya'nın bahtsız eski kralı, Palatinat kontu Friedrich, İmparatorlukta kanun dışı ilân edildi. İspanya birlikleri Palatinat'yı işgal ettiler ve Friedrich'ten Seçicilik unvanı alınıp Bavyera'lı Maximilien'e verildi. Almanya'da çatışmalar sürdü. Katolik birlikler, kuzey-batı doğrultusunda ilerliyorlardı. İncil Birliği'nin paralı askerleri de, Mansfled'in kumandasında aynı yöne çevirdiler başlarını. Bunlar olurken, Bohemya'da ve Avusturya'da köylülerin kitle eylemleri de başladı.

Savaş, başka ülkelerin de katılımıyla, çeşitli dönemlerden geçecektir.

OTUZ YIL SAVAŞININ AŞAMALARI

Katolik birliklerin kuzeye doğru saldırısı, Danimarka'yı, Hollanda'yı ve İngiltere'yi kaygılandırdı. Habsburg koalisyonu, Kuzey Denizi ile Baltık kıyılarındaki durumlarını güçlendirirken, bu devletlerin yaşamsal çıkarlarını da tehdit ediyordu. 1625 yılı sonlarında, Habsburg'lara karşı, Fransa'nın da katılmasıyla, bir askerî bağlaşıklık kurdular aralarında. Danimarka kralı **IV. Christian**, İngiltere ve Hollanda'dan yardım aldı ve Almanya'da Katolik partiye karşı savaşa girişeceğine söz verdi. Protestanlara askeri yardım kisvesi altındaki Danimarka müdahalesinin amacı pek açıktı: Almanya'nın kuzey eyaletlerini Danimarka'ya katmak.

Wallenstein'ın ordusuna birkaç kez yenilen IV. Christian, sonunda barış istemek zorunda kaldı. **Lübeck Andlaşması**yla (1629), eski durumuna dönülüyor ve Danimarka, Almanya'nın iç işlerine karışmamayı kabul ediyordu.

II. Ferdinand, zaferin arkasından bütün niyetlerini de ortaya döktü: Bir **Geri Verme Fermanı** çıkararak (1629), Protestanları, Kilisenin elinden aldıkları toprakları geri vermeye zorladı. Bunun gibi, Alman Anayasasını da değiştirip, İmparatorun yetkilerini arttırmak, ve öldüğünde, İmparatorluk tacını oğluna, yani Habsburg ailesine bırakmak istiyordu. Son olarak da, Polonya ve İspanya ile anlaşıp, üç Protestan güç, yani Birleşik-Eyaletler, İngiltere ve İsveç aleyhine, Baltıktaki ticareti tekeline almayı düşünüyordu. Ne var ki, bu niyetler, yalnız Alman prenslerini değil, komşu devletleri de korkuttu; en çok kaygılanan da, Ballık kıyılarındaki çıkarları nedeniyle, İsveç kralı Gustav Adolphe'du. Richelieu'nün diplomasisi de işin içine girerek, Ferdinand'a'karşı yeni bir hasım olarak o çıkarıldı.

Baltık kıyılarının bir bölümünü Rusya'nın ve Polonya'nın elinden alan **Gustave Adolphe** (1594-1632), Oder'in denize döküldüğü yerin iki yakasını, yani Pomeranya'yı da katmak istiyordu bunlara. Yürekten Luther'ci olduğu için, İmparatorluktaki Katolikliğin ilerleyişine karşı çıkmak da amaçlarından biriydi.

İsveç kralının, Wallenstein'ın birliklerinden pek farklı olarak, yetkin bir ordusu vardı. Paralı askerlerin çok az yer tuttuğu ordu, daha çok İsveç köylülerinden oluşuyordu; bir bakıma ulusal bir orduydu bu: Ciddi bir disiplin hüküm sürüyordu orduda, yağma yasaklanmıştı ve sabah - akşam Luther'ci dualar okunuyordu; ayrıca, askerlerin silahları da, hasımlarınınkinden pek üstündü; son olarak, Gustave Adolphe'un da büyük bir kumandan olduğunu söyleyelim.

Kralın Almanya'daki seferi iki yıl sürdü (1630-1632). Rastladığı tüm İmparatorluk güçlerini yendi; Pomeranya ile Brandebourg'u işgal etti, tüm Almanya'yı katedip Mayence'a kadar indi, arkasından da Bavyera'yı ele geçirdi; Saksonya'ya dönüp, orada Lutzen'de Wallenstein'le karşılaştı; İmparatorluk güçleri yine yenildilerse de, Gustave Adolphe da öldürüldü (1632). İki yıl sonra. İsveçliler büyük bir yenilgiye uğradılar (1634).

II. Ferdinand'ın -görünüşe göre- korkacağı bir hasım kalmamıştı; olsa olsa, İsveç'le Fransa arasında entrika çeviren Wallenstein vardı ki, onu da öldürttü (1634).

O zaman da, Richelieu Fransa’yı savaşa soktu (1635).

Aslında, Richelieu, «üstü örtülü» bir savaş yürütmüştü o güne değin. Fransa, Habsburgların güçlenişini ve Almanya’daki etkisinin düşüşünü hoş karşılayamazdı. İsveç’le bağlaşıklık tazelendi ve savaş açıldı. Fransız birlikleri. Almanya’da, Pay-Bas’da, İtalya’da ve Pirenelerde olmak üzere, dört cephede birden saldırıya geçmişti. Çok geçmedi Hollanda. Mantou Dükalığı, Savoie ve Venedik de savaşa girdiler. Habsburg’lara karşı bu birleşmede yönetici rol Fransa’ya düşüyordu.

Güçlü Protestan prenslerin İmparator safına geçmeleri durumu etkilemedi; üstünlük, Habsburg’ların düşmanlarındaydı. Almanya’da, Fransa’nın denetiminde 180.000 kişilik bir ordu çarpışıyordu; başında da, hizmetini Fransa’nın parayla satın aldığı Bernard de Saxe-Weimar vardı. Ordular, kesin savaşlara girmiyor, düşman saflarının gerilerine akınlar yaparak, karşılıklı birbirlerini hırpalayıp güçten düşürmeye çalışıyorlardı. Savaşın, böylece uzayıp gideceği açıktı; nitekim de öyle oldu.

Bu arada, barışçı halkın çektiği acıları anlatmaya gerek yok.

Habsburg’ların orduları, yenilgi üstüne yenilgiye uğradılar: 1642 yazında, İsveçliler, İmparatorluk güçlerini -Leipzig yakınında- Breitenfeld’de ezdiler ve Leipzig de işgal edildi. Fransızlar, İspanyolları 1643 ilkbaharında Rocroi’da yendiler. İsveçliler, 1645 ilkbaharında Bohemya’da Jancovice’de pek büyük bir zafer kazandılar: İmparatorluk ordusu savaş alanında 7.000 ölü bırakmıştı. Fransız ve İsveç orduları doğrudan doğruya Viyana’yı tehdit etmeden önce, Habsburg’lar, kendilerini yenik sayıp savaş yapmayı reddettiler.

Bu tehdit başlayınca da, III. Ferdinand, barış istedi.

WESTFALYA ANDLAŞMAS1 VE OTUZ YIL SAVAŞININ SONUÇLARI

1648 yılında Osnabruck ile Munster de imzalanan **Westfalya Andlaşması**, Almanya’nın siyasal ve dinsel örgütlenişini düzenliyor ve İsveç’le Fransa’ya. İmparatorluk topraklarından kimi yerleri dağıtıyordu.

Başta, Katolik, Luther’ci. Calvin’ci, üç mezhebin üçü de Kutsal İmparatorlukta tanınmış oldu: ancak prensler. Augsburg Barışında olduğu gibi, kendi inandıkları dini uyruklarına da dayamak haklarını ellerinde tuttular.

İkinci olarak, Habsburg’ların umud ettiklerinin tersine, İmparatorun seçimle belirlenmesi ilkesi olduğu gibi kaldı. İmparatorun ise, kendi toprakları dışında hiçbir gerçek iktidarı yoktu: sayısı yediden sekize çıkan

Seçiciler, bağımsızlıklarını sürdürüyorlardı. İmparatora karşı olmamak koşuluyla, yabancı hükümdarlarla andlaşma yapabileceklerdi. Fransa ile İsveç, «Germen Anayasası ile özgürlüklerini sürdürmenin bekçisi olacaklardı.

Böylece, dinsel alanda olduğu gibi, siyasal alanda da, Habsburg'ların birlik umudları kesinlikle yok edilmişti. Almanya, 350 devletten oluşan bir Konfederasyon olarak kalıyordu; böylesi parçalanmış bir Almanya, içerde karışıklıkların, uluslararası plânda da sürtüşmelerin kaynağı olacaktır.

Üçüncü olarak, Fransa ile İsveç, yeni topraklar kazanıyorlardı: Fransa 1552'den beri işgal ettiği üç piskoposluğu kesinlikle ele geçirmiş oluyordu; ayrıca, -Strasbourg dışında- Alsace'ı, daha doğrusu Habsburg hanedanının bu bölgedeki hak ve mülklerini de alıyordu. İsveç ise, Almanya'dan Pomeranya'yı, Bremen ve Werden'i elde ediyordu. Bavyera ve Brandebourg Seçicilerinin toprakları da -hissedilir biçimde- genişlemişti.

Otuz Yıl Savaşı, Almanya'ya sayılamayacak kadar çok acılara ve felâketlere mal olmuştu. Kuzey-doğu ile güney-batıdaki çoğu bölgelerde, nüfus yarıya inmişti hemen hemen; en korkuncu da, Bohemya'nın başına gelendi: 2,5 milyon insandan kala kala 700.000 insan kalmıştı geriye. Askerî harekâtın yapıldığı bölgelerde, 18.310 köy ve 1.629 kent yıkılmıştı. Almanya'nın üretici güçleri, hemen hemen yok edilmişti. İsveçliler, hemen tüm dökümhaneleri ve madenleri alt üst etmişlerdi. Engels, «barış geldiğinde, Almanya ezilmiş, kolu kanadı kırılmış, kanlar içinde sefalete gömülmüştü; ama, en sefil durumda olan köylüydü bir kez daha» der ki, doğrudur.

bütün bunların sonucu olarak **servaj** da geri geldi.

II

BİR TACİRLER CUMHURİYETİ: XVII. YÜZYILDA BIRLEŞIK-EYALETLER

Otuz Yıl Savaşının Kutsal Roma-Germen İmparatorluğunun çoğu bölgesini yakıp yıktığı sıralarda, Kuzey Denizi ile Baltık Denizinin kıyı ülkeleri, Orta Avrupa'nın iktisadî yaşamında ortaya çıkmış değişikliklerden yararlanıyorlardı. Baltık Denizinde o yıllarda iki devlet git gide gelişiyordu: Zengin demir ve bakır madenleriyle **İsveç**; hatırı sayılır geçiş paralarının alındığı boğazlara bekçilik eden **Danimarka**. Kuzey Denizi kavşağı, önemli donanmaların rastlaşma yeri oluyordu: Bir bölümü İngiliz, bir bölümü Birleşik-Eyaletlerin bayraklarını dalgalandırıyordu bunların; ama,

özellikle **Birleşik - Eyaletler**inki önemliydi, çünkü, XVII. yüzyılın ortalarında, Hansa'nın kesin çöküşünün parsasını o toplamıştı.

BİRLEŞİK-EYALETLERİN ÖRGÜTÜ

İspanya kralının, bağımsızlığını 1648 yılında tanıdığı Birleşik-Eyaletler, o yıllar iki milyon nüfusu olan bir ülkeydi. Devlet, yedi eyaletle, Etats Generaux ülkesinden oluşuyordu.

Yedi eyaletin nitelikleri pek çeşitli idi. Bir bölümü denizden kazanılmış ve dalgaların istilasına karşı bentlerin korudukları **Hollanda** ile **Zelanda**, yoğun bir deniz ticaretinden zenginliyorlardı. Hollanda, fazla olarak, Birleşik-Eyaletlerin en önemli bölgesiydi: Amsterdam, Leyde, Rotterdam, La Haye, Haarlem olmak üzere başlıca kentler oradaydı; donanması da, bütün Cumhuriyet donanmasının yarısıydı. Öyle olduğu için de, yabancılar, tüm Birleşik-Eyaletleri, Hollanda adıyla anıyorlardı. Utrecht, Gueldre ve Over-Yssel, sadece tarımla uğraşan eyaletlerdi. Son olarak, kuzeydeki iki eyalet, Frise'le Groningue tarımla denizciliği birleştirmişlerdi. Etats Generaux ülkesi. Birleşik-Eyaletlerin 1581'den sonra İspanyolların elinden aldıkları topraklardı.

Birleşik-Eyaletler, bir **federal cumhuriyetti.**

Gerçekten, yedi eyalet, federe devletler halinde, tek bir devlet oluşturmuşlardı. Her biri, kendi yönelimini istediği gibi belirliyordu. Yürütme organı olarak, bir ***Stathouder****'ın yanında, küçük bir yasama meclisi vardı. Savaş, diplomasi, malî sorunlar, sömürgelerin yönetimi gibi. yedi eyaletin ortak sorunlarına* ***federal yönetim*** *bakıyordu. Bu yönetim de, Etats Generaux'nun yanı sıra, Büyük Barınıcı ile Genel Stathouder'den oluşuyordu.*

Etats Generaux, her yıl Hollanda'da la Have'de toplanan otuz kadar üyeli bir meclisti, Meclis, yalnız, halkın seçtiği milletvekillerinden değil, her eyaleti temsil eden temsilcilerden de oluşuyordu Her temsilcinin bir oyu vardı ve önemli kararlar oybirliğiyle alınıyordu.

Büyük Barınıcı*, Dış İşleri Bakanı rolünü oynuyordu. Bunların içinde en önemlisi de Jean de Witt oldu ki, 1653'ten 1672'ye değin görevinde kaldı. Bu yirmi yıl, Birleşik-Eyaletlerin doruğuna vardığı yıllardır.*

__Genel Stathouder__, tüm askeri yetkilerle donatılmış bir kumandan ve amiraldi. Suskun Guillaume'dan başlayarak, bu görev, __Orange ailesi__nden gelenlere verildi hep; Suskun Guillaume'dan sonra Maurice de Nassau geçti yerine.

Orange ailesi, saygınlığı, ateşli bir Calvin'ci olarak ün kazanmış olması, toprak soyluları üzerinde olduğu gibi, kentlerin uzlaşmaz Calvin'ci halkının büyük bir bölümü üzerinde de etkisi nedeniyle, bir «parti»ye dayanıyordu böylece: Oranjist parti. Ancak. XVII. yüzyılın ortalarında, iktisadî gönenç, bir başka zıt eğilimi çıkardı bunun karşısına: __Cumhuriyetçileri__. Cumhuriyetçileri, Hollanda ve Zelanda eyaletlerindeki kentlerin iş adamları ve ticaret burjuvazisi destekliyordu ve ılımlı bir Calvin'ciliğin yandaşlarıydı bunlar.

Eyalet kurumlarının sürdürülmesi, yerel çeşitli özerkliklerin direnişini yansıtırken, destekliyordu da onları. Aynı zamanda, büyük bir coğrafi ve sosyal çeşitlilik görüyoruz: Hollanda'da sanayi ve ticaret burjuvazisinin üstünlüğü açıktı: oysa, Gueldre ya da Overysell gibi eyaletlerde tarım soylular, çok daha etkin durumdaydılar. Bağımsızlık sağlandıktan sonra, bu farklılık, çoğu iç mücadelelerin kaynağı olacaktır. Ne var ki, birliği sağlayan güçlü öğeler de vardı: Dil. Calvin'ciliğin üstünlüğü, kıskanç rakipler karşısında Birleşik-Eyaletlerin gönencini savunma zorunluluğu başta geliyordu.

BIRLEŞİK-EYALETLERİN İKTİSADÎ GÜCÜ

Hollandalıların başlıca kaynakları, uzun zaman, bir yandan tereyağı ve peynir üretimi ile hayvan yetiştiriciliği, öte yandan Kuzey Denizinde ringa balığı avcılığı oldu. Ne var ki. XVII. yüzyılda ulusal zenginlik. Avrupa'da ve Avrupa dışında **deniz ticareti**ne dayandı.

Birleşik-Eyaletlerin ticaret donanması, pek çabuk gelişmişti: 1614 yılından başlayarak, yalnız Hollanda ve Zelanda eyaletlerinin elindeki donanma. İngiltere, İskoçya, Fransa ve İspanya'nın tümünün deniz gücünden fazlaydı. Tersaneler pek yetkin ve gemi yapımcıları bütün Avrupa'da ünlüydü. Tayfalar öylesine eğitimli, çalışkan ve kanaatkâr idiler ki, bir Hollanda gemisinde, aynı büyüklükteki bir Fransız gemisindeki tayfaların yarısı çalışıyordu ve aldıkları ücret de, Fransa'dakinden üçte bir daha aşağıydı. «Deniz hamalları» diye adlandırılmaları da buradan geliyor. Öyle olduğu için de, mallar, Hollanda gemileriyle pek düşük fiyata

taşınabiliyordu. Buna bakarak. XIV. Louis'nin tahta çıktığı sıralarda ve Richelieu'nün çabalarına karşın, Fransız tacirlerinden çoğunun dışarıdan getirdikleri ve dışarıya sattıkları malları niçin Hollanda gemilerine taşıttıklarını pek iyi anlıyoruz.

Kuzey Denizi'yle Baltık'ta, Hollandalılar, Hansa'yı kesinlikle yenmişlerdi; Hansa, 1670'e doğru ortadan silindi. Hollanda gemileri, İskandinav ülkelerine, Prusya'ya, Polonya'ya, Rusya, İspanya ve Portekiz'in şarapla zeytinyağını, Fransa ile İtalya'nın lüks maddelerini, dokuma ve tuzunu taşıyor; oralardan tahıl, salamura et, deri, yün, zift ve katran, kereste, demir, bakır ve kurşun getiriyordu. Akdeniz'de, Cenova'da, Livurna'da, Napoli'de, Kıbrıs'ta, Orta Doğu'da, Echelles'de, Hollanda ticarî kolonileri bulunuyordu. 1660 yılına doğru. Hollanda gemileri, Colbert'in söyleyişiyle. Avrupa ticaret donanmasının dörtte üçünü oluşturuyordu.

Hollandalılar, Avrupa'da taşımacılıkla yerinmiyorlardı. 1580 yılında, II. Philippe, Portekiz'i kendi ülkesine kattığında. Hollandalılar, artık Lizbon'dan baharat satın alamaz oldular: onu, Asya'ya gidip Sonda ve Molük adalarında aramaları gerekti. 1602 yılında, 6 milyon florin sermayeli, **Doğu Hint Kumpanyası** kuruldu; 3000 florinli 2000 hisse senedi vardı Kumpanyanın. Böylece, hissedar olmak için zengin olmak gerekiyordu; ne var ki, Hollanda'nın önde gelen hemen bütün ailelerinin edinebilecekleri ve Kumpanyanın kazancına ilgi gösterebilecekleri kadar da çoktu hisse senetleri. Hollandalılar, Cava adasını işgal edip, orada 1621'de, Batavia kentinin temellerini attılar; arkasından Molük de, Sumatra'da, Malakka yarımadasında, Çin'de ve Japonya'da ticaret şubeleri kurdular. Avrupa'yı -Güney Afrika yoluyla- sonda adalarına bağlayan deniz yolunun üzerinde Seylan adasını (1640) ve Cap'ı (1651) işgal ettiler ([2]). Asya'dan Avrupa'ya getirdikleri ürünler –baharat, çay, ipekli, Çin porselenleri-. Kumpanyanın ortaklarını korkunç biçimde zenginleştiriyordu: Paylaşımda *%* 25'e, kimi zaman *%* 75'e yükseliyordu kazanç.

1621 yılında. Atlantik Okyanusunda ticaret yapmak için bir başka ortaklık. **Batı Hint Kumpanyası** kuruldu. Kumpanya, önce Gine körfezinde ticaret şubeleri kurdu; orada yerlilerden köle ve altın satın alıyorlardı. Sonra, Kuzey Amerika'nın doğu kıyılarında Yeni Amsterdam kolonisi (bugünkü New-York) kuruldu; ne var ki, ancak kırk yıl kadar bir

ömrü oldu koloninin (1626-1667). Öte yandan, o zaman İspanyol olan Brezilya’da, Hollandalılar, bugün Hollanda Guyane’ı dediğimiz bölgeyi ele geçirdiler. Son olarak da, Antiller denizinde işgal ettikleri **Curaçao**, İspanyol Amerikası ile yapılan kaçakçılık ticaretinin pek kârlı bir merkezi olup çıktı.

Avrupa’dan, Yakın-Doğu’dan; Asya’dan ve Amerika’dan gelen mallar, Amsterdam’a doluşuyordu, sonra da tüm Avrupa’ya satılıyordu. Bu mallar, çoğu kez aylarca büyük depolarda istif ediliyor ve en çok kârın elde edileceği bir anda satışa çıkarılıyordu; pazarlara egemen olan Hollandalılar, fiyatlara da egemendiler böylece.

Tacirlerin, o sıralarda, tüm ülkeler için geçerli olabilecek sağlıklı ve kararlı bir paraya gereksinmeleri vardı; bu amaçladır ki, 1609’da **Amsterdam Bankası**nı kurdular. Arkasından, bütün zengin kişiler, sermayelerini bu bankanın kasalarına yatırma alışkanlığını edindiler. Bankanın elinde biriken sermaye git gide büyüdü ve Birleşik-Eyaletlerin tüm ticaretini yönlendirir oldu. Amsterdam, 1660 yılında, bir yüzyıl önce Anvers ne idiyse o olmuştu, yani Avrupa’nın en büyük malî merkezi haline gelmişti.

Ticaretin Hollanda’ya sağladığı sermayenin göz büyüleyici miktarı, **sanayi ve tarımdaki o dev atılımı** da açıklar. Anvers’ten gelen Protestan işçiler, Utrecht’le kadife sanayisini, Haarlem’de tül, Leyde’de kumaş sanayisini geliştirdiler; daha sonra, Nantes Fermanının geri alınmasının (1685) arkasından göç eden Fransız Protestanları, ipekli ve şapka sanayisini soktular Hollanda’ya. Dışarıdan getirilen Çin çömlekleri ile elmas, Delf’teki çiniciliği ve Amsterdam’daki elmas yontuculuğunu doğurdu. Bunlar olurken, köylüler, denizden ekime toprak kazanıyorlardı; bunları kurutuyor ve insanı şaşırtıcı bir bereketi olan *pelder*leri elde ediyorlardı. Bunun sonucu olarak, buğday üretimi arttı, kentlerin dolayında sebzecilik gelişti; çiçek, özellikle lâle üretimi Birleşik-Eyaletlerin zenginlik kaynaklarından biri oldu.

Deniz ticaretinin bu önemine, sermayelerin böylesi akışına, Hollandalıların dünyada oynadıkları rolle nüfusları arasındaki oransızlığa bakıp, Birleşik-Eyaletleri, Orta Çağ’daki İtalyan tacir cumhuriyetlerine benzetebiliriz; bir Cenova’ya, bir Piza’ya, bir Venedike.

XVII. yüzyılın sonlarında, Birleşik-Eyaletlerin ekonomisi, giderek gönenci, bir durgunluk geçirir, arkasından da -İngiltere gibi öteki rakip

ülkenin etkinliğine oranla- sürekli bir düşüş içine girer.

Nedir nedenleri bunun?

Başta, savaşların damgasını vurduğu ve İngilizlerin «Denizcilik Kanunu»nu (Act of Navigation) (1651) yayınlamalarıyla keskinleşen **İngiliz-Hollanda rekabeti** geliyor; ikinci olarak, Fransa'ya karşı açılan savaş gelir ki, Cumhuriyet için ezici bir yük olmuş ve yıllarca ticaretini engelleyip durmuştur; üçüncü olarak, Oranjist ve Cumhuriyetçi «partiler» arasındaki mücadeleleri göstermeli; son olarak da, Guillaume d'Orange'ın, 1688'de İngiltere tahtına oturuşu önemlidir: Yeni kral, Birleşik-Eyaletlerin çıkarlarını İngiltere'nin çıkarlarının arkasına takmak gibi bir eğilim içindeydi artık.

III
GERİLEYENLER VE İLERLEYENLER

XVII. yüzyıl Avrupası, gerileyenlerle ilerleyenlerin Avrupa’sıdır. Gerileyenler arasında ilk göze çarpanlardan biri, İspanya’dır. Aslında bir çelişmeler ülkesidir o: İktisadî bakımdan gerileyen İspanya, sanat alanındaki büyüklüğünü sürdürmektedir.

İSPANYA: ÇELİŞMELER ÜLKESİ

III. Philippe (1598-1621) zamanında, İspanya’nın eski büyüklük ve gücü bir anıydı artık. Bu kral, tüm yaşamı boyunca devlet işlerine karşı bir tiksinti duydu; bütün yetkileri de, gözdesi, yetersiz bir kişi olan Dük de Lerma’ya terketti. Lerma, onun ailesinden olanlar ve kuyrukları, krallığın kasalarını -hayasızca- yağmaladılar. Büyükler, siyasal iktidarı yeniden ele geçirmek için krallığın zayıflamasından yararlandılar.

Batmış malikânelerinin acınacak gelirinden başka bir şeyleri olmayan soylular hayli çoktu. Çalışacak yerde, yarı-aç yaşamayı yeğliyorlardı. Onurları, sefaletlerini göstermeye de engeldi; o yüzden de onu maskeleyecek bir tutum takınıyorlardı; küçük soylular, çoğu kez saray halkı arasına girmenin arkasından koşuyorlar, ya da ruhban takımına, orduya, idareye giriyorlardı. Aç gözlü görevliler, krallığın gelirlerinin büyük bir bölümünü ceplerine indiriyorlardı. Sayıları çoktu; çünkü hükümet, satmak amacıyla yeni görevler icat ediyordu durmadan. Asalak ruhban takımı da çoğaldı; yığınla manastır yapıldı. İspanya Kilisesi, tüm toprakların üçte birini tutuyordu elinde.

Vergilerin çoğalması, üretici çalışmanın yararını ortadan kaldırdı. Kendi toprak parçalarını terkedip, kentlerde de iş bulamayan köylülerle, eski zanaatçılar serseriliğe başvuruyor, meslekten dilenci oluyor, ya da karın doyurmak için manastırlara giriyorlardı. XVII. yüzyılın başlarında yazılmış bir kitapta, İspanya’da 150.000 dilenci ve serseri olduğu kaydedilir. O yıllarda yaşamış biri şöyle yazar: «İspanyolların çoğu gerçek bir miskin olup çıktılar; bir bölümü soylu-miskinler, ötekiler de dilenci-miskinler!».

Morisklerin İspanya’dan kovulmaları, ülke ekonomisi için pek zararlı oldu: çünkü, bu ekonomi, çok şey borçluydu onlara. Geçen devrin, güney ve doğu eyaletlerindeki tarımsal atılımı onlar gerçekleştirmişlerdi, ipekböcekçiliğini onlar biliyorlardı. Onların kovulmalarıyla ilgili karar, ruhbanın isteğiyle oldu; bunda da, Katolikliğin bir zaferini görüyorlardı. Hükümet de, böylesi bir hareketin gelecekteki sonuçlarını düşünmeksizin, Hazinenin boşalmış kasalarını onlardan koparacaklarıyla doldurmanın arkasındaydı. Moriskler, İslâm dinine inanmak ve İspanya’nın

düşmanlarıyla gizli ilişkilerde bulunmakla suçlandılar. Ferman, ülkeyi terkederek gidip Afrika'nın kuzeyine yerleşmelerini emrediyordu. İlk kovulanlar, 1609 yılında, halkın üçte birini oluşturan Valansiya Moriskleri oldular; sonraki iki yılda da ötekiler izledi onları. Bu halktan %6'sı alıkondu yalnız; çünkü, evleri, pirinçlikleri, sulama kanallarını korumak, şeker kamışı üretimini sürdürmek, yeni gelenlere de bütün bunların marifetini öğretmek için gerekliydi bu. Kovulanlar, beraberlerinde götürebileceklerini götürdüler; çoğu da yollarda yağmalandı. Valansiya Morisklerinin bir bölümü başkaldırdı; gidip dağlara sığındılar ve bir hükümdar seçtiler kendilerine. Korkunç çatışmalar oldu: Başkaldıranların binlercesi yaşamını yitirdi; sonunda tüm direniş kırıldı. Toplam olarak, 400.000'e yakın insan kovuldu İspanya'dan.

IV. Philippe zamanında (1621-1665), yetkiler, kralın gözdesi, Kont Olivares'e geçti. İktisadî yaşam, tümüyle dondu. Bu durgunluğun nedenleri, bir bölümüyle, XVI. yüzyılın sonlarında başlamış olan nüfustaki azalıştı. Az çok doğru kestirmelere göre, İspanya, XVII. yüzyılın ilk yarısı boyunca nüfusunun üçte birini yitirmiş olmalı; nedenleri de, açlıklar, sık sık ortaya çıkan salgınlar, savaşlar, Morisklerin İspanya'dan kovulmaları ve sömürgelere olan göçtü. Ülkenin iktisadi çöküşünden mutlak olarak habersiz, II. Philippe'in serüvenci amaçlarının neye mal olduklarından da hiçbir ders çıkarmamış olan hükümet, saldırgan ve gerici dış politikasını sürdürdü. III. Philippe'in hükümdarlığının son yıllarında, İspanya Habsburg'ları, Avusturya Habsburg'larıyla ortaklaşa, az önce patlamış olan Otuz Yıl Savaşına katıldılar. Öteki devletler, özellikle Fransa ve İsveç, Avrupa'da Habsburg'ların hegemonyasına karşı çıkmaya açıkça kararlı olarak, sert hareketlerde bulundular; bunlar da, bu külfetli savaşın İspanya aleyhindeki sonucunu belirledi. 1648 yılında imzalanan **Westfalva Andlaşması**, İspanya'yı Hollanda'nın bağımsızlığını tanımak zorunda bıraktı. Fransa ile İspanya arasındaki çatışmalara son vermek amacıyla yapılan 1659 tarihli Pireneler Andlaşmasıyla da, İspanya Roussillon ile, Pay-Bas'da İspanya'nın elindeki toprakların bir bölümünü terketti: Bunlar da Artois idi, bir de Flandra ile Luxemburg'taki yığınla müstahkem mevki.

Avrupa'nın çeşitli noktalarında İspanya'yı bitirip tüketen savaşlar sürerken, Katalonya ile Portekiz'de -hem de aynı zamanda olmak üzere- iki başkaldırı patlak verdi.

Portekiz soylular, 1640 yılında. Lizbonluların desteğiyle bir komplo düzenlediler, İspanyol egemenliğine karşı ayaklanış, çabucak tüm ülkeyi sardı. Kral ordusu, Otuz Yıl Savaşının cephelerindeydi ve Katalonya başkaldırısını bastırmakla uğraşıyordu. Portekiz. İspanya'dan koptu sonunda.

1640 yılında patlamış olan o korkunç Katalonya başkaldırısına yolaçan, vergilerin çoğalışı, halkın yoksullaşmasının yanı sıra, eyaletin ayrıcalıklarını, örflerini ve adli özerkliğini ortadan kaldırmak. Korteslerin haklarına son vermek amacıyla mutlak monarşinin giriştiği hareketlerdi. 20 yıllarına doğru, Katalonya kent ve köylerinde konaklamış bulunan Kastilya Askerleri, uzun süredir ücretlerini alamadıkları için halkı durmadan yağmalıyorlardı. 1640 ilkbaharında, Gerone eyaletinin dağlıları, yağmacıları kuşattılar. Haziranda, köylüler Barselona'ya girdiler. Kentliler, ayaklanmalara katıldı. Kral naibi ile hükümete bağlı çeşitli kişiler, boğazlandı. Tüm Katalonya başkaldırdı. Ayaklananların üzerine yürüyen kralın birlikleri, yenilgiden yenilgiye uğradılar ve savaş uzayıp gitti. Eyaletin bir bölümünü Fransızlar ele geçirdi. Ancak 1652 yılındadır ki, Barselona, tam 15 ay süren bir kuşatma sonunda, IV. Philıppe'e teslim oldu. Ertesi yıl, kral, Katalonya'nın bağışıklık ve ayrıcalıkların, tanımak zorunda kaldı. Bu başkaldırı, artık ikinci plânda bir güç haline gelmiş bulunan İspanya'nın iktisadî ve siyasal bakımdan zayıflayışının derinliğini koymuştu ortaya.

III. Philippe'le IV. Philippe'in pek silik hükümdarlıklarından sonra, dört yaşındayken tahta çıkan (1665) **II. Charles**, öylesine sağlıksız idi ki, Avrupa, her yıl ölüm haberini bekledi; bu haberse, 1700 yılında geldi.

İspanya, iktisadî ve siyasal alanda bir çöküntüyü yaşasa da, «altın çağ»ın uygarlığı, edebiyatta, tiyatroda ve sanatta sürüyordu. XVII. yüzyılda özellikle resim, pek parlak bir dönemi yaşar: Resmin o yüzyılda **Ribera**, **Zurbaran, Murillo** gibi önemli sanatçıları vardır. Ama, içlerinde en büyüğü -hiç kuşkusuz- **Velasquez** (1599-1660)'dir: Kral ailesini ve «Büyükler»i gösteren yığınla tablo bıraktı bize o; alabildiğine yoksullukla, alabildiğine zenginliğin dirsek dirseğe yürüdüğü İspanya'nın, bu çelişmeler ülkesinin görkem ve sefaletlerini canlandırır fırçası.

İTALYA'NIN BİTMEYEN DRAMI

İtalya’nın XVI. yüzyılın ortalarından başlayarak, iktisadi bir gerileme içine girdiğini, bunun da sonucu olarak, sosyal ve siyasal çıkmazlar ortasında çırpındığını biliyoruz.

XVII. yüzyılda da sürer bu durum.

Halk kitlelerinin düştüğü korkunç sefalet ve İspanyol boyunduruğu, İtalya’nın güneyinde ve Sicilya’da, köylülerle kent halkı arasında sık sık karışıklıklara yol açıyordu. Bir önemli başkaldırı, 1647 yılında Sicilya’da patlak verdi: İspanya kral naibi kaçmakta buldu selâmeti: Palermo’da bir demokratik cumhuriyet kuruldu. Ayaklananlar, vergilerin kaldırılmasını ve kotu yöneticilerin kovulmalarını istiyorlardı. Başkaldırı, çok geçmedi, adanın büyük bir bölümüne yayıldı. Birçok noktada, köylüler, feodallerle hesaplaşmaya başladılar. Başkaldıranları ezmek için, Baronların güçlü bir ordusuyla İspanyol birlikleri ortaklaşa harekete giriştiler; korkuya düşmüş korporasyon temsilcileri de gelip katıldılar onlara. Ne var ki, İspanyollarla feodallerin baskısına karşı halkın yürüttüğü eylem durmadı. 1648 yılında, güney İtalya’da **Masaniello**’nun başkaldırısı ezildikten sonradır ki sonu geldi bunların.

Gerçekten, 1647’de Napoli’de, bir halk ayaklanması patlak verdi. Kral naibinin, yoksulların başlıca besini olan yemişler üzerine bir vergi koymasının arkasından doğmuştu bu. Thomas Aniello adındaki, daha çok da Masaniello diye adlanan bir balıkçının yönetimindeki Napoli’liler, silaha sarıldılar, vergi defterini yaktılar ve hapishanelerin kapılarını açtılar. İspanyol rejimine yandaş etkili kişilerin konaklarına saldırıldı. Kral naibi ile birçok büyük feodalin sığındıkları kale kuşatıldı. Çevredeki köylüler de, kazma ve kürekleriyle yardıma koştular. Kentliler, çeşitli noktalarda kenti savunmak amacıyla birliklere bölündüler; süvarileri ve topçuları da vardı; kadınlar da özel birlikler kurdular aralarında. Büyük saygınlığı olan Masaniello, Napoli halkının genel şefi ilân edildi.

Başkaldırı, Abruzzes’lara yayıldı ve Kalabriya ile Apulie’yi tutuşturdu. Apulie köylüleri yiyecek gereksinmeleri için hayvanlarını Napoli’ye gönderdiler. Salerno, Taranto ve başka yerlerdeki halk, zenginlere karşı silaha sarıldılar. Bari’de, İspanyol majistraları ile tahsildarları ele geçirdiler. Foggia’da, Napoli’den kaçıp gelmiş olan önemli kişiler, ellerine düştüler. İspanyollar, para vererek Masainello’vu yola getirmeye kalktılar; sonuçsuz kaldı girişimleri, 16 Temmuzda, kral naibinin kışkırtmasıyla öldürüldü.

Sona ermek şöyle dursun, başkaldırı daha büyük boyutlara erişti. Kral naibi, zaman kazanmak için, ayaklananların istemlerini kabul eder gibi yaptı. Neydi bu istekler? İspanyol yüksek yöneticilerinin, çiftlik kiracılarının ve tahsildarların kovulması; hükümet makamlarının soylulara yasaklanması; halkın iktidara katılması; birçok vergilerin kaldırılması; bir de genel af. Aynı zamanda, kral naibi baronları yardıma çağırdı; baronlar, İspanyolları desteklemek için, paralı asker tuttular ve vassallerden kendi hesaplarına ordu topladılar. İspanyol donanması, Napoli önüne geldi. Başkaldıranlar, İspanya'ya ve ona yandaş olanlara savaş ilân ettiler ve krallığın tüm halkını silaha sarılmaya çağırdılar. Yönetim kararıyla ölüme mahkûm edilmiş en güçlü feodallerin adlarını içeren bir liste ilân ettiler. Feodal ödentilerle soyluların ayrıcalıkları kaldırıldı. Ayaklanmanın başına, Masaniello'nun yerine, bir silahçı olan **Gennero Annese** geçti.

22 Ekimde, Napoli'de cumhuriyet ilân edildi.

Ne var ki, git gide çoğalan birtakım çelişmeler de boy gösterdi. Hareketin antifeodal niteliği, tacirleri ve hali vakti yerinde halkı korkuttu; iktisadî bakımdan geri olan bu bölgelerde zayıf ve tutarsız öğelerdi bunlar. Halkın antifeodal eylemlerini desteklemişlerdi; ancak, İspanyollar zamanında tuttukları köşe başlarının yararlarını toplamak istiyorlardı artık. Onlar için, İspanyol rejiminin geri gelmesi, barışın ve sessizliğin bir güvencesi idi. Başkaldıranlar, Fransızları çağırdılar yardıma. Ne var ki, Fransız hükümeti, onlara gerçek bir destek sağlayacak durumda değildi pek. Lorraine dükü Henri de Guise, kendi girişimiyle Napoli'ye geldi. Napoli Tacı üstüne kafasında dolaştırdığı şeyleri değerlendirmek isteğindeydi. Halka hoş görünme yolunda yığınla manevra da çevirse, her türlü saygınlığını çabucak yitirdi. Köylü eylemlerinde hiçbir örgütlülük yoktu. Kentler, birleşme yolunda hiçbir girişimde bulunmuyorlardı. Annese, İspanyollarla gizli görüşmelere başladı. İspanyollarla yerel feodallerin birleşik güçleri, 1648 Nisanında Napoli'yi ele geçirdiler. Çok geçmeden, başkaldırı, öteki güney bölgelerinde de bastırıldı. Feodallere karşı girişilmiş en şiddetli kurtuluş ayaklanması yok edilmişti. Öyle de olsa, İspanyol hükümeti, Napoli krallığında, yemiş ve sebze üzerine konulmuş olan vergilere son vermek zorunda kaldı, çeşitli kimi vergileri de azalttı.

PRUSYA'NIN PALAZLANIŞI

Otuz Yıl Savaşından yenik de çıksa, Orta Avrupa'nın büyük gücü Viyana Habsburg'ları idi. İmparator I. Leopold (1658-1705), hemen XIV.

Louis'inki kadar uzun bir saltanat sürdü; onun gibi de «Büyük» diye adlandırıldı. Sanat meraklısıydı ve, Versailles'ı örnek olarak yaptırdığı Schoenbrunn'ün de gösterdiği gibi, şatafat düşkünü idi; ayrıca, din saplantısı içinde bir kafa taşıyordu ve devlet hizmetine adamıştı kendini. Talihi yaver gitmiş, generalleri arasında, Prens Eugene de Savoie gibi, aynı zamanda politikacı olan parlak bir savaş adamına sahip olmuştu.

Leopold'un hükümdarlığının en önemli olayı, Osmanlılara karşı kazandığı zaferdir: Gerçekten, 1683'te, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa kumandasında büyük bir Türk ordusu Viyana'ya kadar gelmiş ve kenti kuşatmıştı; İkinci Viyana Kuşatması diye anılır bu. Kral Jean Sobieski'nin kumandasındaki bir Polonya ordusunun -unutulmaz- yardımıyla, İmparator, bu son Osmanlı saldırısını da savuşturdu. Arkadan, saldırıya geçen İmparatorluk orduları, Macaristan'ı fethettiler; 1686 da Buda kalesi ele geçirildi; onu, başka başarılar izledi. Sonunda, Osmanlılar 1699'da, Karlofça Andlaşmasını imzalamak zorunda kaldılar: Bununla, Macar ovasını ve Transilvanya'yı bırakıyorlardı İmparatora.

Öte yandan, 1714'te, Rastadt Andlaşması, Viyana Habsburg'larına, İspanyol Pay-Bas'sı ile, İtalya'da birçok yerleri veriyordu, Egemenlikleri altına giren bu birbirinden farklı halkların geleneksel kurumlarına saygılı davranan Habsburg'lar, merkeziyetçiliği arttırırken, idareyi düzeltmeye de çalıştılar. Viyana, başkent oldu.

XVIII ve XIX. yüzyılların modern Avusturya devleti, böyle böyle doğmaya başlar.

Gelecekte oynayacağı rol bakımından bir başka önemli olay, **Prusya'nın palazlanışıdır**. Gerçekten, **Hohenzollern Ailesinin** örgütleyip, sürekli de büyüttüğü Brandeburg Seçmenliği. Almanya'da Otuz Yıl Savaşı boyunca ortaya çıkan değişikliklerden özellikle yararlanmasını bildi. Tutkulu, ama gerçekçiliği de elden bırakmayan, Calvin'ci, ama hoşgörüsü de olan Büyük Seçici, **Friedrich Guillaume** (1640-1688), Prusya'nın palazlanışının ilk yapıcısı oldu. Onun sayesindedir ki, Prusya devleti, bir çok yerleri kendine katıp büyüdü: Doğu Pomeranya, Magdeburg Başpiskoposluğu, Mindlen Piskoposluğu. Bu farklı kurumlara sahip dağınık ülkelere, Friedrich Guillaume, ortak bir yönetimin ilk öğelerini verdi; Berlin, işlerin merkezi oldu. Soylular -hiç olmazsa aralarından bazıları- da içinde olmak üzere, herkesin tâbi olduğu sürekli vergiler koydu. Yığınla yabancıyı, özellikle Nantes Fermanının geri alınmasının arkasından Fransız Protestanlarını

çağırarak, ülkede iktisadi gelişmeyi canlandırdı; Berlin'de, ilk sanayi imalâthanelerini kulanlar, onlar olmuştur. Son olarak, bol ve güven verici malî kaynaklara dayanan Friedrich Guillaume, dönemi için büyükçe bir ordu kurdu ve, onunla. Almanya'da oraya buraya karışmak olanağını elde etti. 1675'te, Prusya ordusu, İsveçlilere karşı Fehrbellin zaferini kazandı; bu yeni güç için bir şeyler söylüyordu bu zafer. Yerine geçen **I.Friedrich** (1688-1713), İmparatordan «Prusya'da» kral unvanını aldı; bu sınırlama, krallık unvanının, Hohenzollern'e tâbi tüm ülkeler için geçerli olmadığına işaret ediyordu. I. Friedrich. 18 Ocak 1701'de, Koenigsberg'te âlâyı vâlâ ile taç giydi.

«Prusya'da» kral, pek çabuk «Prusya'nın» kralı oldu.

ÇÖZÜLEN ÜÇ DEVLET: OSMANLILAR POLONYA VE İSVEÇ

Daha XVII. yüzyılın sonlarında Osmanlı imparatorluğunda gerileme başlamıştı. Karlofça Andlaşmasıyla, Türkler, Macaristan'da ve Transilvanya'da ellerinde tuttukları toprakları Habsburg'lara bırakmak zorunda kalmışlardı; Polonyalılar, Venedikliler ve Ruslar da önemli yerler kopardılar. Gerçi Osmanlılar, silkinip yeniden güçlü saldırı fırsatları yakalayacaklardır; ne var ki, saray darbeleri, git gide daha sıklaşarak, Sultanın otoritesini sarsmaya başlamıştır. Osmanlı egemenliğine tabi hıristiyan ülkelerde, yönetim tehlikeli zayıflama belirtileri göstermektedir; bunun gibi. İmparatorluğun uzak köşelerinde, Arabistan'da, Mısır'da ve Kuzey Afrika da kımıldanışlar vardır.

İlerde yeniden döneceğiz bu konuya.

«Polonya Cumhuriyeti», -monarşinin resmi adı bu idi orada- 800.000 km^2 den fazla bir ülkeyi de içine alsa, sınırlar belirsizdir ve savunulmaları da güçtür. Gerçi, kral **III. Jean Sobieski**. Osmanlılara karşı mücadelelerde parlak zaferler kazanmıştır: öyle de olsa, Polonya devleti, git gide zayıflamaktadır. Krallık otoritesi seçimle belirlenmekledir, ama iktidar aslında Diyet'in elindedir: Diyet ise, toprak zenginliği git gide artmış büyük soyluların sultasında -gürültülü patırtılı- bir meclistir. Ne var ki, bu Diyet de, yavaş yavaş güçsüzleşir ve nedeni de, XVII. yüzyıl ortalarında artık iyiden iyiye yerleşmiş olan «liberum veto» uygulamasıdır: Kanunların kabulü için oybirliği aranıyordu; öyle olunca da, tek bir temsilcinin muhalefeti, herhangi bir önlemin yürürlüğe girmesini engellemeye yetiyordu. Bir şey daha olur: 1696'da, Jean Sobieski ölünce, Polonya Tacı,

Saksonya Seçicisi Friedrich'e verildi. Gerek o, gerekse arkasından gelenler, Rusya'ya dayanıp durdular. Böylece Rusya, git gide daha sık, Polonya'nın işlerine karıştı, karışabildi.

İsveç. 1660 yılında, en geniş sınırlarına varmıştı; ancak, Baltık Denizini merkez alan bu «İmparatorluk»», büyük bir askerî gücün yanı sıra, ülkede iç tutarlılığın da sürdürülmesine bağlıydı. Dışarıda, İsveç kralları, bir kırk yıl kadar (1660-1700) denize bir çıkış aramak için çırpınan komşularına ve onların aralarında yaptıkları birleşmelere karşı, zaferlerini -güçlükle de olsa- sürdürebildiler. 1697'de, tahta on beş yaşında genç bir kralın, XII. Karl'ın çıkışı, İsveç'e karşı çevrede yeni bir birleşmenin işareti oldu: Danimarka, Polonya ve Rusya anlaştılar. XII. Karl, çok çabuk büyük kumandanlık örnekleri koydu ortaya: 1700'de, Narva'da, Çar Büyük Petro'nun yönettiği Rus ordusu bir saat içinde darmadağın oldu. Ne var ki, XII. Karl, serüvenci bir kafadaydı da: Uzun yıllar Polonya'da savaştı, arkasından ordusunu Rusya'nın güneyindeki uçsuz bucaksız topraklara sürükledi ve orada, Poltava Savaşında (1709), her şeyini yitirdi. Osmanlı İmparatorluğuna sığındı; Sultanı da Rusya'ya karşı savaşa sokmak için boş yere uğraştı. Osmanlılar, kendisini tutukladılar; ve, beş yıl sonra da, kaçıp, dört bir yandan saldırıya uğrayan krallığının başına geçti (1714). 1718 yılında, Norveç'te Fredrikshall kuşatmasında, Danimarkalılara karşı savaşırken öldü. Onun ölümüyle, İsveç «imparatorluğu» da çözüldü; bu çözülüşü, 1721'de Nystad Andlaşması hükme bağlayacaktır: İsveç, bu andlaşmayla, Baltık-dışı topraklarının en büyük bölümünü yitiriyordu.

YENİ BİR GÜÇ: RUSYA

XVI. yüzyıl boyunca, Moskova'nın en güçlü prensi, IV. Korkunç İvan olmuştur; «Çar» unvanını ilk kez o kullanmıştı ve Tatarların elinden aşağı-Don ve aşağı-Volga bölgelerini alıp, Sibirya'ya doğru kolonizasyonu başlatan da yine oydu. Ne var ki, onun ölümüyle, «Karışıklıklar Devri» diye adlandırılan uzun bir bunalım dönemi başlar: Büyük senyörler ya da Boyarlar, Çarın iktidarını sınırlandırmaya kalkarlar; köylüler ayaklanır ve yığınla düzmece tacı ele geçirir; bu arada, Polonyalılar da Rusya'yı istilâ edip, Moskova'ya girerler. Düzen, 1613 yılında, **Mihail Romanov**'un tahta çıkmasıyla kurulabilir ancak.

Romanov hanedanı, 1917'ye değin üç yüz yıl hüküm sürecektir.

XVII. yüzyılın başlarında, Rusya'nın, bir Avrupa devleti denebilecek -hemen- hiçbir yanı yoktur. Örfler kaba ve zalimdi. Düşünce düzeyi

bakımından, Ruslar, Batılılara oranla pek geride idiler: 1650 yılına doğru, çarpma ve bölme işlemlerini bile bilmiyorlardı hâlâ ve Arap rakamlarını kullanmayı günah sayıyorlardı. Öte yandan, Polonyalılar, İsveçliler ve Osmanlılar, Rusya'yı Baltık Denizi ile Kara Denizden koparmışlardı; Rusya'nın, ikisi de işe yaramaz iki denizi vardı elinde: Kuzeyde -yılın bir bölümünde buz kesen- Beyaz Deniz ile, kapalı -ve bütünüyle Asyalı- Hazar Denizi.

İlk değişiklikler, Mihail Romanov'un oğlu **Aleksey** (1645-1676) döneminde oldu. Çar, dışarıda Polonyalılardan -Smolensk'le beraber- Beyaz Rusya'nın bir bölümünü ve -Kiev'le beraber- Ukrayna'nın bir parçasını aldı. İçerde de üç önemli şeyi başardı: Bir yandan, Boyarlara boyun eğdirdi, bunun yanı sıra da güçlü ve sürekli bir ordu, **Strelets**leri kurdu; öte yandan, Rusya'da servajı kesinlikle yerleştirdi. O zamana değin, köylülerin, efendilerini terketip bir başka efendinin kapısına gitme hakları vardı; sık sık da, Güneyde henüz ayak değmemiş topraklara kaçıyor ve oralarda kolonlar halinde yerleşiyorlardı. XVII. yüzyılın başlarından başlayarak, köylüler topraklarına bağlandılar ve serf haline getirildiler. **Servajın yerleşmesi**, soyluların ve Çarın çıkarınaydı: Soylular, topraklarını ekip biçecek bol emek gücüne kavuşuyorlardı artık; Çarın da, her istediğinde vergi toplayacağı ve askere alacağı insanlar olacaktı elinin altında.

> *Servajın yerleştirilmesinin kolayca olduğunu sanmayalım. Kentlerde, başta artan vergilere karşı direniş zaten vardı; 1662'de Moskova'da, sabrı taşan halkın korkunç bir ayaklanışı olmuştu; ne var ki, kan içinde boğulmuştu hareket. Doğrudan doğruya servaja karşı köylülerdeki direnişin de örnekleri var: Bunların içinde, Don Kazaklarından* ***Stepan Razin****'in, 1667-1671 yılları arasında yürüttüğü köylü savaşı pek ünlüdür.*
>
> *Serf boyunduruğundan kaçanların sığındığı Don havzasında Kazaklar yaşıyordu. XVII. yüzyılın ilk yarısında Don Birliği adı verilen bir Kazak askerî örgütlenişini de görüyoruz. Aslında, Rusya'ya dahil olan bu bölge, bir özerklikten yararlanıyordu. Rus yönetimi, Kırım Tatarlarının akınlarına karşı sınır koruyucuları olarak kullandığı zengin kazakları elinin altında tutmak amacıyla, onlara yardım ediyordu; buğday ve silâh veriyordu. Bunun şöyle bir sonucu da oldu: Zengin Kazaklarla, kasabaların halkı «baldırı çıplaklar» arasındaki*

çelişmeler keskinleşti. Geçim zorluğu ve zengin Kazakların baskısı yüzünden, en yoksul Kazaklar, Volga ve Hazar Denizi kıyılarına yağmaya gidiyorlardı.

Stepan Razin, zengin bir ailedendi. Don Birliğinin Kalmuklara ve Moskovalılara gönderdiği elçilik heyetlerine bir çok kez katılmıştı. Deneyim sahibi, dinç ve zeki bir insandı. Hollandalı gezgin Struys ondan söz ederken öyle yazar: «Güçlü kuvvetli, dürüst ve kendine güvenen, sakin ve büyük bir insandı. Alçakgönüllü olduğu kadar, kendini kabul ettiren bir insandı da.» Köylülerin ve Kazakların, sömürücülere karşı giriştikleri hareketi, Stepan Razin, pek iyi yönetti. Hareket, 1667'de, «baldırı çıplaklar»ın Hazar kıyılarına bir seferiyle başladı. Başkaldıranlar, Layik kasabasını aldılar. 1688'de, Razin, orayı terkedip İran kıyılarına vardı. Hazar Denizinde Don Kazaklarıyla birleşen adamları, Derbent'ten Baku'ya değin, kıyıları allak bullak ettiler ve -hiç de eşit olmayan koşullarda- Şah'ın donanmasını da yendiler; alabildiğine ganimet elde ettiler ve, bu arada, Mendi Hanın kızını da. Razin'in gücü karşısında dehşete düşen Astragan Voyvodaları, kentin kapılarını kendisine açtılar. Böylesi bir zafer, aşağı-halk tabakasını pek etkiledi. 1669 Eylülünde, birlikleri, Volga'dan yukarı doğru çıkıp Çaritsin'i ele geçirdiler. Tutukluları serbest bıraktıktan sonra, beraberlerinde yüzlerce Astragan ve Çaritsin emekçileriyle, Don'a döndüler. Hareketin ilk aşaması böyle sona erdi: İçine yığınla haydutluk da karışmış olsa, harekette, sınıfsal hınç, daha şimdiden -ve açıkça- belli ediyordu kendini.

Razin'in, Don'dan Volga'ya doğru ikinci seferi, başkaldırının yeni bir aşamasıydı. 1670 Nisanında, yoksul Kazaklar ve kaçak köylülerle iyice güçlenen ordusuyla, Çaritsin'i yeniden ele geçirdi. Hareket, açıkça antifeodal bir nitelik aldı. Ayaklananlar, Boyarların ve efendilerin düşmanları olduklarını söylüyorlardı, ama Çar'ın değil. Razin'in yanında, yoldaş olarak -bu olaylardan önce ölmüş- «Çareviç Alexis» ile «Patrik Nikon»un da olduğu söylentileri dolaşıyordu; her ikisi de. Boyarların keyfiliklerinin kurbanları olarak görülüyordu.

Razin, Çaritsin'den Astragan üstüne yürüdü; kent halkının da yardımıyla ilk saldırıda aldı onu. Arkadan, bir büyük birlik, ırmağı yukarı doğru çıkıp, Saratov ve Samara'yı ele geçirdi. Eylül başlarında, Simbirsk kalesi önündeydi Razin. Kalede, Voyvoda Miloslavski'nin

kumandasında önemli bir birlik bulunuyordu. Razin, Çaritsin'den bildiriler yayınlamıştı; halkı savaşa çağırıyordu. Volga'da yığınla halk, kendisine katıldı. Bütün Volga ve Doğu Ukrayna bölgesi ayaklanmıştı. Feodal boyunduruğa karşı harekete geçen köylüler, manastırları kuşatıyor ve malikaneleri yağmalıyorlardı. Ne var ki Razin, Simbirsk'i alamadı. Prens Bariatinski'nin kumandasındaki hükümet birlikleri de, kuşatılanların yardımına geldi. İki gün süren bir savaştan sonra, köylü ve Kazak güçleri yenildiler; Razin, yaralı olarak, arkaya kalan bir avuç adamıyla Don'a çekildi. Kendisini, zengin Kazaklar yakalayıp, Moskova'ya gönderdiler ve orada, Kızıl Alan'da boynu vuruldu (6 Haziran 1671).

Neydi verdiği ders hareketin?

Stepan Razin'in başkaldırısı, Orta Çağ'daki Köylü Savaşlarının hemen bütün çizgilerini taşır: Kendiliğinden gelişme, yerel nitelik, iyice saptanmış siyasal bir programdan yoksunluk! Bütün bir halkı, feodal senyörlere karşı savaşa çağırsa da, Razin, «iyi bir Çar» adına vermişti kararını. Ne var ki, köylülerin yenilgisiyle de sonuçlanmış olsa, savaşın etkisi pek büyük oldu: Halkın, kendi kurtuluşu adına verdiği mücadelenin diri bir örneğiydi bu; devrimci geleneklerin oluşmasında önemli bir aşamaydı. Öyle olduğu için de, Razin, halkın belleğinde efsanevi bir kahraman olarak yaşayıp durdu.

Son olarak, o sıralarda Batılı düşünceler -usul usul- Saraya ve kimi Boyarların çevresine sızmaya başlar. Aleksey'in döneminde, özellikle de oğlu **Fyodor** (1676-1682)'un zamanında, kimi yabancı eserlerin çevirisi gün ışığına çıkar: Çariçe de, tiyatro temsillerine gitmek cesaretini gösterir. Orta ve Batı Avrupa'dan gelme tacirler ve serüvenciler, Moskova'nın içinde olmasa da, bir dış mahallesinde yerleşip, Ruslara, Avrupa âdetlerini tanıtmaya başlarlar; çok geçmeden, yeni bir Çar, bunları zorla kabul ettirmeye kalkacaktır onlara.

Büyük Petro (1672-1725)'dur bu.

Fyodor'un ölümünde (1682), Aleksey'in ikinci evliliğinden olma yarım-kan kardeşi Petro, Çar ilân edildi; ancak, Çarın ilk eşinin yandaşları bir darbe yaptılar: Petro'nun yanı sıra, V. İvan da Çar oldu; naipliği ise kızkardeşleri Sofiya üslendi. Petro, köye gönderildi; yoksul bir yaşam sürdü orada ve pek yalın bir öğrenim gördü. Yalnız başına kalan Petro,

Moskova’da yabancılar mahallesini ziyaret edip duruyordu; zanaatçıların işleriyle ilgileniyor, Hollandalılardan bilimleri ve gemiciliği, yabancı askerlerden de askerlik sanatını öğreniyordu. Hollandalı bir dülger, eğlenmesi için yelkenli bir gemi yaptı ona; oyuncak askerleri de vardı; kendi yaşındaki çocuklarla savaşçılık oynadı. Gelecekteki kılavuzu İsviçreli François Lefort, İngiliz Patrick Gordon ve -daha sonra metresi olan- Anna Mons’la yine bu mahallede dostluk kurdu; bütün yaşamı boyunca unutamayacağı gençlik zevk ve eğlencelerini de orada tattı. Birkaç yıl sonra da, iktidarı, kızkardeşinin elinden aldı ve Rusya’nın tek egemeni oldu.

On yedi yaşındaydı o sıralar.

Daha o yıldan, doymak bilmez bir merak dünyası içindeydi; her şey hakkında ve hiç vakit yitirmeden aydınlanmak istiyordu. Pratik şeylere karşı, büyük bir tutkuyla ilgileniyordu; ve Batı’nın maddî üstünlüğünü kuran ne ise, onu Rusya’ya da sokmayı koymuştu kafasına. Ülkesinin geleceğinin kendisine bağlı olduğu düşüncesindeydi. Görevinin büyüklüğünün bilincinde olarak, kendini ona adadı. Akıl almaz bir dinçlikteki bu genç sütun -boyu iki metreyi geçiyordu! - korkunç öfke ve anlatılmaz bir zalimliğin pençesindeki bu garip yaradılış, önüne çıkabilecek bütün engelleri kırıp parçalamaya hazırdı.

Öyle de oldu: Kırdı, parçaladı ve büyük bir miras bıraktı arkaya.

İktidarının büyük bir bölümü savaşçı bir dış politika uygulamakla geçti. **Rusya’yı dışarıya karşı güçlendirmek** ve **açık denizlere çıkmak**: Bu oldu politikasının temeli. İkinci Viyana Kuşatmasından sonra Türklere karşı olan birliğe girdi ve -Don kıyılarındaki- Azak kalesini aldı Osmanlılardan (1696). Başarısının büyük onuru içinde, yabancı dostlarının o anlata anlata bitiremedikleri Avrupa’yı dolaşmaya karar verdi: Beş ay Hollanda’da, üç ay da İngiltere’de kaldı (1697-1698); özellikle, gemi yapımcılığına ilgi gösterdi oralarda. Öyle derler: Kimliğini gizleyerek, el altından gemi yapım uzmanlarıyla anlaşıp, bizzat bir işçi gibi Hollanda tersanelerinde çalıştı. Strelest’lerin büyük bir ayaklanışı üzerine (1698) birden Moskova’ya döndü; oraya vardığında, düzen gerçi kurulmuştu, ancak Petro -ibret olsun diye- korkunç bir şeye karar verdi: Ayaklanan yüzlerce kişiyi işkenceden geçirdi, sonra öldürttü, kimini de kendi elleriyle boğdu.

Bu arada İsveç’e karşı tasarladıklarını gerçekleştirmeye koyuldu: Polonya ve Danimarka krallarıyla bağlaşıklık kurup, İsveç’e saldırdı. Sonucu biliyoruz: İyi hazırlanmamış ve donatılmamış birlikleri, XII.

Karl’ın önünde, Narva’da korkunç bir bozguna uğradı (1700). Bu yenilginin etkisiyle, Petro, Rusya’daki bütün kaynakları harekete geçirdi: Manastırların çanlarını bile eritip, top döktürerek 200.000 kişilik bir ordu meydana getirdi; askerî harcamalar için ağır vergiler koydu; Onega ve Ladoga gölleri bölgesinde maden sanayisini geliştirdi; top ve gemi yapımında kullanılacak teknik kadroyu yaratmak amacıyla yabancı uzmanlar çağırdı; İngriya’yı, Estonyayı, Livonya’yı ele geçirdi; Neva ırmağı kıyısında **Petrograd** kentini kurdu; Baltık Denizinde köprü başı olan bu liman, dış ülkelere yapılan ticaretin merkezi Arhangelsk’in yerini alacaktır; yeni kenti, Moskova’ya ve Ladoga gölüne bağlayacak kanallar açıldı. Halkı çalışmaya zorladı; her soyluya en az iki katlı bir ev yapma görevini yükledi. Halktan istenen özveriler, sık sık ve bastırılması güç başkaldırılara yol açtı: Yabancılara karşı -1705’teki- Astrahan ayaklanmasını; 1707’de güneydoğu ve 1708’deki Don kazakları başkaldırısını hatırlatalım. Ne var ki, bütün bu özveriler sonucunu da verdi: Petro, iyi donatılmış ve talimli bir orduyla, XII. Karl’ı **Poltava**’da korkunç bir yenilgiye uğrattı.

Rusya, büyük bir güçtü şimdi. Gerçi, Prut’ta Baltacı Mehmet Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusuna yenilip Azak kalesini yitirdiyse de. Baltık’taki yayılma politikasını yürüttü: Birlikleri Almanya’nın bağrına kadar ilerliyor, Elbe’ye varıyor, oradan İsveçlileri kovuyordu; Prusya kralı, daha şimdiden, Polonya’yı bölüşmeyi öneriyordu ona. Bu arada, Petro, ikinci yolculuğunu yaptı Batı’ya (1717); ne var ki, başka ulusların «rahlei tedris»inde dünyayı öğrenmek isteyen cahil bir prens değildi artık bu, Fransa’ya bile bağlaşıklığını öneren zaferler kazanmış bir kişiydi.

Büyük Petro, bu savaşlar boyunca, özellikle de dış tehlikeler uzaklaştırıldıktan sonra, Rusya’yı «**Batılılaştırma**»ya girişti. Ne var ki, bir öğretiye dayanmayan, Batı’da kendi gördüğü, bir bölümü de yabancı danışmanlarının raporlarından -günü gününe- esinlenen reformlardı bunlar. İyi düzenlenmiş bir ordu ve polis örgütüne dayanarak zorla kabul ettirmeye kalktı bunları.

Neler yaptı?

Avrupa’dan ilk dönüşünde, erkeklerin sakallarını kesmelerini emretti (oysa Ruslar için günahtı bu); kadınların peçe, uzun elbise, *terem* giymelerini yasakladı, Macar ya da Alman biçimi elbise giyilmesini dayattı; tütün içilecekti (bu da bir başka günahtı Ruslarca); takvimi değiştirdi, yılı

Eylül yerine Ocak ayından, tarihlemeyi de, -Rusların yaptıkları gibi- dünyanın kuruluşundan değil, İsa'nın doğuşundan başlattı.

Biçimde de kalsa, Doğulu bir toplum için önemliydi bunlar.

Fransa'nın mutlakçı ilkeleri kadar, Prusya ve İsveç'in pratik deneyimlerinden de esinlenerek, **devlet örgütünü temelden değiştirdi**.

> *Süreklilik kazanan ordu kadrolarını, iki muhafız alayı sağlıyordu, bu kadrolar, soylular için bir okul hizmeti görüyor ve bir askeri kast oluşturuyordu aynı zamanda. Petro başlarda, kendisine yardıma olacak özel bir şansölyelik kurdu (1700); daha sonra, git gide bu kuruluşun yerini alacak, idari ve malî işleyişi destekleyecek ve yokluğu sırasında Çarın görevlerini yüklenecek dokuz kişilik bir Senato oluşturdu (1711). Yavaş yavaş sekiz idare bölgesi belirlendi: Hepsinin başı olan -meslekten- bir general, tüm askerî, malî ve adlî yetkileri elinde topluyordu. Ülke illere, iller ilçelere, onlar da bucaklara bölündü. Her ilin başında, Çarın atadığı bir Komiser vardı. Böylece Senato, bölge yöneticisi, il yöneticisi, hepsi de Çarın görevlileriydiler ve onun yetkilerine sahiptiler. Hepsi de soylular arasından seçiliyordu bunların. İlçe görevlilerini yerel soylular seçiyordu, başlıca görevleri de vergileri toplamaktı. Bucaklarda köylüler, aynı zamanda vergi de toplayan bir Adalet Divanı seçiyorlardı. Kentler, kendileri de bizzat vergi koyabiliyor ve dağılımını ve toplanmasını seçilmiş organlara bırakabiliyorlardı. Bireyler ya da halkın çeşitli zümrelerince seçilmiş heyetler ve hepsinin de Çar görevlilerinden oluşan -hiyerarşiye tâbi- bir şebekece denetlenmesi: İşte yönetim anlayışı!*
>
> *Ne var ki, Senato'nun yetersizliği görüldü. Onunla, idare bölgeleri arasında bir halka eksikti; Petro, İsveç'in -bir tür Bakanlık görevi anlamına- kollejler sistemiyle gidermeye kalktı bunu: Adalet, Dış İşleri, Amirallik, Savaş, Maliye Bakanlığı kuruldu; 1712 yılından başlayarak da, Ticaret Bakanlığı kurulacaktı.*

Subaylar gibi, belli başlı tüm görevler için de, Petro, soylulardan yararlandı; **devlet hizmetinde** sayıldı hepsi de. Şöyle ki: Soylular, atalarından kalan toprakları tek bir mirasçıya bırakacaklardı; böylece, işletmelerin verimliliği düşmeyecek, öte yandan soyluların öbür çocukları ticaret (soyluların bazı mesleklerde çalışması yasağının kaldırılması) ve

devlet hizmetleri için serbest kalacaklardı; *çin* diye adlandırılan örgütlenişe göre, soylulara, üç türlü hizmet olanağı veriliyordu ki, bunlar, askerî, sivil hizmetlerle saray hizmetleriydi ve, bazı kademelerin dışında, bu hizmetler miras yoluyla geçemiyordu. Soyluları devlet hizmetinde saymasına karşılık, Çar, onlarla, köylüler arasındaki ilişkiye karışmadı pek. Özgür ya da serf, bütün köylülerin topraklarını terketmeleri de yasaklandı; böylece, köylüleri soylu mülk sahiplerinin iradesine terkederek, serfliği desteklemiş oluyordu. Devlet hizmetinde çalışanların yetişmesi amacıyla, temel öğretimini matematiğe dayandıran ilk ve orta dereceli okullar, yüksekokullar vardı; Petro, mühendislik, topçuluk ve denizcilik okullarıyla tamamladı bunları; soylular, bu okullara gitmek zorundaydılar.

Uygulamada, asıl ilgilendiği ordu ve donanma idi. Askerî harcamaları için, para gerekiyordu kendisine: Vergileri arıtırdı; uyruklarının ödeyebilmesi için de zengin etmeye kalktı onları. Çar, Colbert'in yaptığı gibi, **sanayicileri ve tacirleri destekledi**: Bol emek gücü adına, serfleri, hatta mahkûmları sürdü önlerine; paraca yardımlarda bulundu, kimi zaman soylulaştırdı onları. Altın, bakır ve demir madenlerinin işletilmesini destekledi; kanallar kazdırdı, Moskova ile Astrakhan fuarlarını koruyup gözetti; son olarak da, Petrograd'ı kurdu ve şenlendirdi: İlk kuruluş çalışmalarına 1703'te başlanan kentin nüfusu, Petro öldüğünde 100.000 kişiydi ve, yalnız yeni Rusya'nın başkenti değil, Arkhangelsk'in yerine, büyük bir ticaret limanı da olup çıkmıştı. 1714'te de, başkenti, dış ticaretin büyük bir bölümünün yürütüldüğü Petrograd'a taşıdı.

Büyük Petro, geleneklere bağlı ruhbanın, reformlarına ne denli karşı olduğunu, daha baştan hissetmişti. Rus Kilisesinin başında bir patrik bulunuyordu. O, 1700 yılında öldüğünde, Çar, yerine bir başkasını atamadı. 1721'de, Bakanlıkları kurduğunda, onlardan birine ruhbanın yönetimi görevini verdi: **Kutsal Sinod** diye adlandırılan bu organ, dokuz piskopostan oluşuyordu; ancak aralarına, kendisini temsil etmek üzere, bir laik görevliyi katmayı da ihmal etmedi, ve uygulamada Rus kilisesini bu «savcı»» yönetti.

Âdetleri ve dini de içine alan bütün bu reformların, toplumda bir **muhalefet**le karşılaşması kaçınılmazdı. Muhalefet, eski Rus aristokrasisinden geliyordu; halk kitlelerinin gözünde ise, Petro, düpedüz bir «Deccal»dı. Bu genel düşmanlık duygusunu, Çareviç Aleksey de paylaşıyordu: Yeni düşüncelere alabildiğine karşı bir çevrede yetişmiş bu bilgisiz ve tembel genç, Petro'nun mirasçısı olacaktı ve iktidara geldiğinde

babasının tüm yaptıklarını yıkacağını gizlemiyordu; İsveç'in elinden alınan ülkeleri bile ona geri vereceği söylenenler arasındaydı. Çar, Aleksey'in elinden, taht üzerindeki tüm hakları aldı önce; arkasından da, yargılatıp ölüme mahkûm ettirdi onu.

Aleksey, hapishanede işkence altında can verdi (1718).

Muhalefet saklanıyordu, ama güçlüydü. Kim sürdürecekti başlanmış eseri? Petro, mirasçısını belirleyecek zamanı bulamadan öldü (1725). Öyle de olsa eser sürdü; Çünkü Çar, ustaca davranmış, *çin*'i kurarak, **devlet görevlisi soylularla devletin çıkarını birbirine bağlamıştı**. Böylece, devletin yok olması, bu sınıfın da ölümü demek olacaktı. Öte yandan, Büyük Petro, tüm geriye dönüş tehlikesini ortadan kaldırmak amacıyla, Çar'ın, kendi yerine geçecek olanı kendisinin belirlemesine -1721 Fermanı- karar vermişti; eski Rusya'nın geleneklerine dönmekten yana olan mirasçılar saf dışı bırakılabilecekti bu yolla. Petro'nun eserinin sürmesi elbette sadece bu önlemlere bağlı değil; en başta, şurada aramalı onu: O zamanki Rusya için, «Batılılaşmanın dışında başka bir seçenek yoktu. Büyük Petro, bunu gördü ve uyguladı. Acı ekerek, gözyaşı biçerek olmuştur bu uygulama, ama olmuştur. Modern Rusya, hiç kuşkusuz onun eseridir. Türkiye'de -gırtlağına değin Rus düşmanlığıyla dolu- gerici tarihçilik, ondan «Deli Petro» diye sözeder; öfkesinin şiddetine bakarak, bu sıfatı -belki- yakıştırabiliriz ona; ama tüm eseri göz önüne alındığında, gerçekten «Büyük Petro»dur o. Puşkin, ***«Tunç Süvari»*** adlı şiirinde onu anlatırken bir yerinde öyle der, ve ne kadar da güzeldir söylediği:

Akıp giden suların kıyısında ayakta
Büyük düşüncelerle dolu kafası
Uzaklara bakıyor...

BÖLÜM IV
XVII. YÜZYILDA AVRUPA KÜLTÜRÜ: (1)
SANAT VE DİN

XVII. yüzyılda, Avrupa kültür yaşamı, kökü daha önceki yıllara giden bunalımlara doludur. Feodal ilişkilerin çözülüşü ile kapitalizmin ilerleyişinin büyük hız kazandığı bir ortamda, bu süreç, iktisadî, sosyal ve siyasal yaşama damgasını vururken, kültür yaşamını da etkileyecekti elbette. Nedir XVII. yüzyıl Avrupa kültürünün başta gelen niteliği? Sanat ve edebiyatta **barok** ve **klasik çatışması**nın yanı sıra, asıl **bilimde kesin dönüşüm**lerin ortaya çıkışı. Batı'nın hemen tüm uluslarının yetiştirdiği bilginler, bilimde büyük fetihlere yol açmışlardır: İtalyanların Galilei ile Toricelli'si; Almanların Kepler ile Leibniz'i; Fransızların Descartes ile Pascal'ı; son olarak da, İngilizlerin Newton ile Harvey'i vardır. Bu bilimsel gelişmenin ortaya çıkardığı felsefe hareketi de pek önemli: Descartes ile Spinoza'nın adlarını analım hemen. Siyasal düşüncenin aldığı mesafe de büyük: XVII. yüzyıl, Locke'ın yaşadığı bir yüzyıl.

I
BAROK-KLASİK ÇATIŞMASI

Kültürde ilk gözümüze çarpanlardan biri, duyarlılıktaki bunalım; XVII. yüzyılda doruğuna çıkar bu ve sanat alanında görülür önce. **Barok**, diye anılır bu sanat. Çok geçmeden, klasisizm, bu bunalıma bir çözüm olarak ortaya çıkacaktır.

Neydi bu barok?

BAROK SANATIN DOĞUŞU

Barokun ilk belirtileri, Roma yağmasının (1527) arkasından İtalya'da doğdu; özellikle XVI. yüzyılın son otuz yılında -bütün çizgileriyle-belirginleşti; merkezi de Roma oldu. Karşı-Reformun sanatı olarak ortaya çıkıyordu bu ve Tranto Konsili'nin görüşlerini dile getiriyordu. İtalya'nın dışında yayıldığı yerler, İspanya, Fransa, Flandra, Güney Almanya, Avusturya, Polonya, tüm katolik ülkeler; öteki ülkeler kapalı kaldı buna. Bununla beraber, barok duyarlılığa katolik olmayan kimi ülkelerde de rastlarız. Barok. XVII. yüzyılda boyutları daha da genişleyen, iktisadî, sosyal, siyasal, düşünsel bunalımlarla ilişkiliydi.

Barok, bir **duyarlık biçimi**; bu yanıyla da çeşitli dönemlerde bulabiliyoruz onu. Barok, özgürlük, kurallara ve ölçülere sırt çeviriş: zıtları bir arada toplama. Barokta, gizem ve doğa üstü, heyecan ve tutku zevki var; öte yandan, doğa ve folklordaki güzelliklere duyulan yakınlık. Barok, Evrenin derin güçleriyle birleşmeyi arıyor; onların önünde kendinden geçiyor ve kutsallaştırıyor onları. Evrenle ilgili, panteist doğanın yaratıcı atılımını arayan bir sanat bu; hareketli, gürültülü, çevreleyip saran, göz kamaştırıcı, zengin.

Baroku en iyi dile getiren ressam da **Rubens** (1577-1640) belki.

Nedir gördüğümüz onda?

Başta yaşamın savurganlığı, taşkınlığı. «Doğurganlığını dünyalar yaratarak dindiren ve bundan da zevk duyan bir Hint tanrısı gibidir o». Sonsuz genişlikteki konulara el atar: Bir saltanatın tarihi, antik masal. Tevrat, İsa'nın yaşamı, son hüküm. Uçsuz bucaksız ruh dünyasında, her şey genişler, kanatlanır. Gerçeği yeniden yaratır; ve figürleri gerçekliği aşarlar. Kadınları çizerken Flaman kadınlarımdan esinlenmiştir; ama aslında Evrenle ilgili tiplerdir bunlar. İsa'yı mı anlatıyor? İşkenceye uğramış bir kişi değildir o; acıyı ve ölümü daha şimdiden yenmiş bir insan. İmge dünyası, duyguların son kerteye vardığı bir dünya. *Avlarında***,** öfke ve kudurganlık yarıp, parçalar. *Amazonların Savaşları*nda, yakıp yıkma içgüdüsü titretir insanı. *Kermesi*nde, içilmez, içkiye boğulur insanlar; dansa davet yoktur, kaçırılır, kucaklaşma görmeyiz, birbirine karışıp yok olur kişiler; bedensel hazların çılgınlığı, Rubens'in dünyasında, yangına tutulmuş insanlığı kavurur durur. Resme bir gerginlik getirmek için, gerçek renkleri bir yana bırakır ressam: Bedenler esmerdir, ağaçlar turuncu. Beklenmedik zıtları çoğaltır; çiğ dokunuşları, ışıktan fışkırmaları. Nesnelerle canlılar arasında gizemli bir haberleşme vardır. Biçimler asıl çizgilerini yitirirler; bedenle onu saran hava kaynaşır birbirine. Işık, evrensel yaşamın yürüyüşü gibi, akışkan bir şeydir. Yemişlerle dolu bir tacın içinde tombul çocuklar, besleyici doğanın en lezzetli yemişleridir bir yerde. Periler akışkan, sıcak, yürek oynatan ve ışık saçan bir cevherdirler; yaşamın akışı içinde de durmadan yenilenirler. Rönesansın düşünülüp taşınılmış simetri ve dengesi yerine, Rubens'in resminde her şey hareket halindedir; atılış ve yükseliş içinde. Başlıca figürler ikinci plâna geçmiş, merkezin sağına, soluna serpilmişlerdir. Gurupları gurupların, figürleri figürlerin karşısına koymak yerine, ressam, tek başına figürleri, gurupların

karşısına da pekâlâ koyabilmektedir. Gürültülü bir bütün içinde, bağlantı, seyirciyi çekip alan genel ahenkten doğmaktadır.

Özetle, Rubens'in sanatı, her an yenilenen güçlerin durmadan mayalandığı bir Evreni ve sürekli oluşum içindeki bir dünyayı dile getirir; bu dünyada, hep akışkan haldeki biçimler, sonsuz bir uzayda, sınırsız bir zaman içinde, yaşamın ebedi hareketine uyarak, birbirini yokeder ve yeniden yaratırlar birbirlerini.

Rubens, Karşı-Reformun, Tranto Konsilinin yeniden onardığı hümanizmanın ressamıdır. Ne var ki, barok uygulanış, barok sanata direnir diye bilinen merkezlerde bile görülmektedir.

> *Örneğin, Birleşik-Eyaletlerde* ***Rembrandt*** *(1606-1669), barok bir sanatçıdır; belki İtalyan ve İspanyollardan daha çok, hâttâ belki Rubens'ten de fazla barok. Güneyin barokları, düz çizgileri hareketlerle kırarlar; düzlemleri ve kitleleri harekete geçirir, melekleri ve kumaşları bir büyük rüzgâr esmişçesine uçuştururlar. Rembrandt, ışığın ve gölgenin çok kutuplu dağılışına başvurarak, hareketi, yapının kısa aralıkları içine sokar. Tintoretto, Greco, çizgileri kırarken, geniş aralıklı çizgileri olduğu gibi bırakırlar; Rembrandt, çizgiyi titreyişlerle parçalara ayırır. Güneylilerde, birbirini çabucak izleyen yığınla niyet vardır. Rembrandt, her an, birbirine zıt niyetleri bir arada bulundurur; ışığı gölgeye içirtir ve ışık, gölgenin içinde, dağılmadan titreşip durarak, öylece boşlukta kalır. Rembrandt, barokun niteliklerini son çizgisine vardırır.*

Barok duyarlık, IV. Henri ve XIII. Louis dönemi Fransız mimarlığına, daha az ölçülerde de olsa, aynı dönem İtalyan ya da İspanyol mimarlığına benzer biçimde canlılık getirir. Ne var ki, bu duyarlık, yazarlarınkinden farklı değildir: Kiminde yapmacıktık, kiminde tumturaklılık, kiminde kahramanlık, kiminde palavracılık görürüz. Herkes tiyatro delisidir; Sarayın ve kentin tutkusudur o. Oysa tiyatroda çoğu kez kurallar unutulur; ne zaman, ne yer ve ne de ses birliği vardır: Sarhoş bağırtılarının arkasından adam öldürmeler gelir, dehşet verici görünümleri şehvet düşkünü sahneler izler; insan tutkuları tüm doğayla uzlaşmıştır. Doğa-üstü güçler karışır işin içine; sihir ve büyü ağır basar; rastlantı inanılmaz bir rol oynar. Seyirciler güçlü heyecanlar ister. Sahnede dövüşülür, vuruşulur; kafası kesilmiş,

yüreği çıkarılmış cesetler gösterilir; kim zaman, trajedi, bütün oyuncuların herkesin önünde canlarına kıymalarıyla son bulur. Olağanüstü yaradılışların, doruğuna varmış tutkuların dile getirilmesi beklenir: Korkunç öç alışlar, -sahnede ırza geçme gibi- çığırından çıkmış arzular; zina, genç kızların baştan çıkarılması; kızkardeşin ırzına geçme, babayla kızının yatması, yani fücür yaygınlaşır. Aşk, âşığın gücünü yüz misline çıkarır; ve, bu güç, en korkutucu engelleri aranır durur.

Edebiyatta rol oynayan **yapmacılık**tır.

Tiyatroda perili sahneler, geniş sütunlar, büyülü bahçeler aranılır. Bunun yanı sıra, günlük yaşamda da, zenginler, çok renkli mobilyalar, mine işlemeli büfeler, Çin porselenleri, kristal vazolar, dallı çiçekli sandıklar, Venedik aynaları, kadifeler, ipekliler, sırma ve sim işlemeli kumaşlar, Türk ve Çin halıları, resimle kaplı kirişleri aranır olurlar. Şatolarda, galeriler lüksleriyle göz kamaştırır ve göz aldatıcı hünerleriyle şaşırtırlar insanları. Günlük yaşamda olağanüstülük, çekicilik ve gerginlik hüküm sürer.

Nereden geliyordu bütün bunlar?

İçerdeki bu düzensizlik, yaşamın arkasından -elden kaçıyormuşçasına- bu koşuş, bu güçlü ve şiddetli duygulara olan gereksinme, bu bütün gerginliğiyle yaşadığını duyma arzusu, bütün bunlar, sefaletlerden, savaşlardan, açlık ve salgınlardan, herkesi her an tehdit eden yıkıcı nedenlerden gelmiyor muydu? Bunların kaynağında, insanı kendi yurttaşlarının, ailesi efradının, dostlarının, hattâ kendi kendisinin karşısına çıkaran sınıf ve parti mücadeleleri, dinsel ve siyasal uyuşmazlıklar yok muydu? Acılı anılar, gelecek kaygısı, korku ve vahşet alışkanlıkları yol açmış değil miydi bunlara? Bir iç sıkıntısını itiraf, aynı zamanda bir kaçış aracı değil de neydiler? Ve bütün bunlar, düşünce dünyasındaki düzensizliğin sosyal ve siyasal karışıklığın da bir nedeni olmuyorlar mıydı ayrıca?

KLASİK FRANSIZ EDEBİYATI

Mutlakiyet, iyice yerleştikten sonra, **ideoloji bakımından** da kendine dayanaklar sağlamak zorundaydı. Yönetimin ideoloji sorunlarına gösterdiği dikkat, düşüncelerini topluma dayatarak bir yön çizme konusunda yaptığı girişimler de buradan geliyor. Bu amaca hizmet etmek üzere, o dev örgütü ile, Katolik Kilisesi bulunuyordu ön plânda; taifesini, işçiler arasına olduğu kadar, açlığın pençesindeki bölgelere, ya da burjuvalar arasına da salmış Saint-Sacrement Derneği gibi toplulukların vaazcılarını da katmalı buna.

Sofuluk, yazgıya boyun eğme ve perhiz vaaz edenler, sayısız «ermiş», kendilerini yoksullara adayanlar, iyilik sevenler, koruyucular, iyi örflerden yana olanlar, özetle, bir haşarat bulutu, «yatıştırma» amacıyla, Fransız halkını kuşatmıştı. Ancak, halkın kültür düzeyi de alabildiğine düşüktü. Boş inançlar hüküm sürüyordu: yargıçlar, bilip tükenmez büyücülük davalarıyla, hem de ciddi olarak uğraşıyorlardı. Yığınların tek okuma kaynağı, her türden kitapçıklardı; bu kitapçıklar, dünyasal konulara dönme, ilgi alanını belli bir ölçüde genişletme gibi eğilimin de tanıkları.

Siyasetle olduğu gibi, **düşünce alanında** da, düzen ve **merkeziyetçilik aranışı** görüyoruz. Yazarların ve sanatçıların uymak zorunda oldukları kimi ilkeleri saptamak amacıyla, devlet, yetkili kişilerden oluşan kuruluşlar, yani **akademiler** kurdu: Richelieu, dilin iyi kullanılması için «Fransız Akademisi» örgütledi; Mazarin, onu örnek alıp, «Resim ve Heykel Akademisini; «Müzik Akademisini, «Yazıtlar Akademisini ve son olarak da, çalışmalarını İtalya'ya gidip ilerletmek isteyen sanatçılar için Roma'da «Fransız Akademisini kurdu. Devlet, iktisadî yaşamı nasıl yönlendiriyorsa, düşünce yaşamını da yönlendiriyordu. XIV. Louis, sanatların koruyuculuğuna soyunmuştu. Resimde, gösterişli ve şatafatlı bir biçeme gidilmişti; kral, ressamın fırçasında bir yarı-tanrı biçimine bürünmekledir. Sadece birkaç sanatçı bu biçemden yakalarını sıyırabildiler: Peyzajcı **Claude Lorrain** (1600-1682) ile, gravür ustası Jacques Callot (1592-1635).

Edebiyatta, Richelieu'nün koruduğu şair Chapelain'in, Sarayda özel bir yeri vardı: Ressamlara ve yazarlara yardımlar ve ödüller onun önerisiyle dağıtılıyordu; böylece, Sarayın kuyruğuna takılan sanatçılar da, mutlakiyetin gücünü ve büyüklüğünü övmek, XIV. Louis ile çevresindekileri eğlendirmekle yükümlü idiler. Ayrıcalıklar burada da hüküm sürüyordu: Böylece, 1672'de, Lully, rakiplerini saf dışı bırakmasını bildi ve bestecilikte hemen hemen bir tekel kuruldu; bu ayrıcalığı, kendi gedikli libretto yazarı, ikinci sınıf bir oyun yazarı Philippe Ouinault'la da paylaştı.

Bununla beraber, her şey de keyfince yönetilemedi ve XVII. yüzyıl edebiyatı, kendi akışına uydu. Mutlakiyetin tezgâhladığı düzenleme, Rönesansın kurtarıcı anlayışını -kesin olarak- boğamadı ve «**Özgür düşünürler**», (libertins)'in eserlerinde gelişmesini sürdürdü; bu insanları ise, yönetim, desteklemediği gibi, çoğu kez de sıkı sıkıya koğuşturuyordu. Fronde hareketi sırasında ve ertesinde, materyalist filozof Pierre Gassendi,

bir özgür-düşünür olarak eylemini sürdürdü; ilahiyatçıların görüşlerini reddediyor ve Kopernik sistemi üzerine açıklamalarda bulunuyordu.

Bunun gibi, şair **Savinien de Cyrano de Bergerac** (1619-1665), parlamenter Fronde sırasında, halkın nefret ettiği Mazarin'i, acı yergilerinin hedefi yaptı. *Agrippina'nın Ölümü* adıyla, imparator Tiberius'un despotluğunu ortaya koyan trajedisini yazdı; en anlamlı eserleri düşsel öyküleridir: *Aydaki Devletler ve İmparatorların Komik Tarihi* ile *Güneşteki Devlet ve İmparatorların Komik Tarihi*. Bir başka özgür düşünceli yazar. **Paul Scarron** (1610-1660), Mazarin aleyhimde yığınla yergilerin yanı sıra, halkın tuttuğu komediler, gülünç şiirler kaleme aldı; Fransız edebiyatının ilk gerçekçi romanlarından biri de onundur: *Komik Roman.*

Ayrıca, aristokrasiden gelen muhalefet eğilimi de, yürürlükteki resmî klasisizmin dışında edebî geleneğini korudu. Bunlar arasında, eserleri salonlarda hoş vakit geçirmenin çok ötesine giden iki yazar tanıyoruz: **François de la Roehefoucauld** (1613-1680) ile **Marie de la Fayette** (1634-1693). O ünlü **Özdeyişler**inde, La Roehefoucauld, usta bir biçemci ve sınıfının insanlarının ruh halini pek iyi tanıyan bir kişi olarak ortaya çıkar; yazar, bu ruh halini bütün insanlığa yayar ki, kötümserliği de oradan gelir. La Rochefoucauld'la beraber çalıştığı açık olan Marie de la Fayette de, Fransızcanın ilk psikolojik romanını bıraktı bize: ***Princesse de Cleves.***

En çok izleyicisi olan ve en büyük yeteneklerin kişiliklerini dile getirdikleri akım **klasisizm** idi; öyle olduğu için de, sanatsal akımları kendisine bağlı kılmak amacıyla, yönetim klasisizme güveniyordu. Bununla beraber, en büyük klasik yazarlar, mutlakiyetçi ideolojinin çerçevesini aşmayı başardılar ve edebiyat tarihinde unutulmaz bir iz bıraktılar: Nicolas Boileu böyledir; Jean Racine, Moliere, Jean de la Fontaine ve Jean de la Bruyere böyle.

Yergici, eleştirici ve edebiyat kuramcısı olarak tanınan **Nicolas Boileau** (1635-1711), 1674 yılında, *Şiir Sanatı* adlı bir eser yayınladı. Boileau, bu eserinde, sanatı, doğaya bir öykünme ve aklın kendini açığa vurması olarak alıyordu. Bir yandan salon aristokratlarının baş üstünde tuttukları estetizmle, öte yandan halk sanatının kabalığıyla mücadele edip, şiirin kurallarını saptadı; alabildiğine yumuşak ve genişti bu kurallar ve Racine'in psikolojik trajedisi olduğu kadar, arkadan klasisizmin siyasal trajedisi de söyleyeceğini kolayca söyleyebildi bunların içinde.

XVII. yüzyılın -giderek, XVIII. yüzyılın- klasismi, sadece Fransa'ya özgü bir olay değildir; Avrupa edebiyatının bütününe egemen bir olgudur o. Bununla beraber, klasisizmin en yetkin örneklerini Fransız edebiyatı koydu ortaya. Bir sanat akımı olarak klasisizm, mutalkiyetçi rejimin güçlendirilmesiyle aynı zamana rastlar. Buradan kalkarak, bazılarının yaptığı gibi, Fransa'da doruğuna çıkmış mutlakiyetle klasik trajedinin gelişmesi arasında bir bağlantı kurmalı mı? Doğrudan doğruya bir ilişkinin olduğu kuşkulu; ancak, farklı içerik taşıyan bu iki sosyal olayın zaman plânındaki rastlaşmasını da, öyle pek olağan görmemeli.

Klasisizm, kelimenin kendisinin de gösterdiği gibi, **antik kültü yeniden canlandırma** amacını taşıyordu. Geçip gitmiş bir devrin dış koşullarıyla duygular dünyasını. XVII. yüzyıl, giderek XVIII. yüzyıl toplumuna yeniden yerleştirme deneyimi idi bu. Klasik eserlerde gördüğümüz o birazcık yapma görünüş, o zorlama, sert nitelik buradan gelir. Klasik yazarlara sorduğunuzda, tek amaçlarının, sosyal dünyayı kendi gerçekliği içinde dile getirmek olduğunu söylüyorlardı; ne var ki, bu sosyal dünya, alabildiğine ülküselleştiriliyor, cilalanıyor ve güzelleştiriliyordu onların kaleminde. Klasik edebiyatın yapmacıklığı olarak, önce tumturaklılığı çarptı gözlere; ancak, daha sonra, bütün bu yapma yanlar saldırıya uğradı. Öyle de olsa, klasisizm, başlarda büyük eserler koydu ortaya; o devrin insanlarının olduğu gibi, sonraki kuşakların da üzerinde etkisi büyük oldu bunların.

> *Klâsik yazarlar arasında ilk yer, kuşkusuz **Pierre Corneille** (1606-1684)'in. Bir avukatın oğlu olup, kendi de avukat olan Corneille, başlarda kendisine hiçbir ün sağlamayan komik ya da yarı-komik mısralar yazdı. Onun, klasik bir yazar olarak yaşamı, 1636'da yayımladığı, ilk -ve daha sonra ünlü- trajedisi* La Cid'*le başlar. Le Cid, klasik trajedinin bir örneği, daha doğrusu bir ölçütüdür. Eser, klasik trajedinin gereği -yer, zaman ve eylem olarak- üç birim üstüne kurulmuştur. Bu kurala uymanın gerektirdiği disiplin, tiyatro eserine, belli bir kesinlik, bir tür tamlık kazandırıyordu başlarda; ancak, daha sonra, biçemin kanunlarına sıkı sıkıya uyma saplantısı, sanatsal gelişmenin bir engel, haline geldi. Klasik trajedilerin çoğu, önceden konmuş bir sorunsal, **ödevle tutkunun uyuşmazlığı** üstüne kuruludur. İnsanları harekete geçiren tutkudur; ve insanlar, geçici isteklere, kalbin ya da öteki duyguların dürtülerine kapılıp gitmek*

eğilimindedirler. Ancak, insanın en yüce eğilimi, ödevin yerine getirilmesidir; onu gerçekleştirebilmek için de, istekleri ve tutkuları örtüp bastırmak gerekir. Bu düşünce, bütün klasik trajedilerin dayandığı temel yasa oldu.

Trajedi yazarı olarak Corneille, kahramanlarını, ilk Çağ'dan özellikle de eski Roma'dan almayı yeğliyordu. Onun en çok başarı kazanmış eseri de Horace'tır. Titus-Livius'un bir öyküsünden esinlenen eser, ödev ve tutku zıtlığını işler. Cinna ya da Augusius'un İyi Yürekliliği *adlı trajedisi de, özellikle yazarın ölümünü izleyen yıllarda büyük başarı kazandı. Eserin öyküsü, Cumhuriyetçi bir aristokrat grubu ile, güçlü, bilge ve yüce gönüllü bir hükümdar arasındaki dramatik uyuşmazlığı işler. Trajedi, Cinna adını da taşısa, eserin gerçek kahramanı Augustus'tur; ve Augustus, manevi nitelikleriyle, zekâsı, hareketlerindeki soyluluk ve kesinlikle hasımlarına egemen olmaktadır.*

Corneille'in trajedilerinde, tanıtlanmak istenen siyasal düşüncenin ana çizgisini yakalamak zor değil: Krallık iktidarını ya da onun temsilcilerinden birini hasımlarıyla karşı karşıya getiren uyuşmazlıklarda, yarar ve zafer kralın oluyordu hep. Le Cid, *sarayca kötü karşılandı önce ve Corneille, uzun yıllar Rouen'a çekilmek zorunda kaldı; ancak, son eserleri, büyük ölçüde, krallık iktidarının tarihsel plânda doğrulanması ve yüceltilmesidir.*

Corneille'in, zamanında sanatsal yaratışın doruğu olarak görülen eserleri, belli ölçüde, bugün de ilgi çekiyor; ne var ki, sanatsal olmaktan çok tarihsel bakımdandır bu ilgi. Uyuşmazlıkları ele alışında -bir bakıma- bir zorlama vardır onda; çünkü, her şey, daha önceden öngörülmüş bir şemaya göre akıp gitmek zorundaydı. Öyle olunca da, Corneille'in ilk trajedilerini okuyanlar, sonrakileri de tanımış olur.

Klasiklerde, -özellikle de Corneille'de-pek açık görülen ikinci eksiklik, ***kişilerdeki tek biçimlilik*** *ve* ***dildeki basma kalıpçılık****tır; insanları et ve kemikten varlıklar halinde almaktan çok, soyutlamaya gidiyor, niteliklerini ya da eksikliklerini ülküselleştiriyorlardı onların.*

Klasik okulun ikinci büyük adı, ***Jean Racine*** *(1639-1699)'dir. Klasiklerin ikinci kuşağındandır o; bir çok yönden Corneille'den farklıdır ve onun yıldızını söndürebilmesi de hayli güç olmuştur kendisi için. Racine, bir saray şairi olarak, başlarda hayli bayağı*

şeyler yazdı ve başkalarına öykünüp çocuksu trajediler kaleme aldı. Ününü ise Andromaque *adlı trajedisi, 1667'de, sahnede büyük bir başarı kazandığında sağladı. Adının gösterdiği gibi, bu piyes de* İlk Çağ*'dan alır konusunu.*

Bu ilk trajedide, Racine de, Corneille'in bir çömezi ve sadık bir izleyicisi olarak çıkar karşımıza. Bununla beraber, tiyatronun oyun listesinde pek fazla kalmasa da, bu piyesinde bile, Racine'i, ünlü selefinden ayıran kimi noktalar vardır: Bu trajedi, yaşamın gerçekliğine çok daha yakındır. Corneille gibi, o da, gergin uyuşmazlıklara, zayıf ama büyük bir görev duygusuyla donanmış kişilerdeki tutkuların mücadelesine ilgi duyuyordu. Ancak, yaşayan gerçekliğin içine dalmaktan da korkmuyordu; tutku, yenilgisi önceden kabul edilmiş bir şey değildi ona göre. Belli bir ölçüde, insana yaklaşıyor ve iç dünyasına giriyordu onun. İşte bu psikolojik gerçeğe uygunluktur Racine'in eserlerinde ağır basan.

O yıllar, siyasal konular modaydı ve Racine, çıkarlarının bilincinde bir yazar olarak, döneminin emirlerine uydu. 1669'da oynanan Britannicus *adlı trajedisi, büyük ün kazandırır ona; eserin siyasal içeriği de pek açıktır: Despotluğun eleştirisi. Çağdaşları, Racine'in kimi hedef tuttuğu konusunda hayli tahmin yürütüp durdular: Eski Roma'nın büyük acılara mal olan tiranı mıydı bu, yoksa XIV. Louis miydi? Racine, seyircinin kafasını karıştıran bu soru üstünde şöyle yukarıdan bir kuşku dolaştırıyordu; Corneille'in tersine, tutkuların rnayalandığı, cinayetlerin ve karanlık oyunların tezgâhlandığı bir yerin. Sarayın eleştiricisi olarak gözüküyordu.*

Ününü pekiştiren bir başka eseri daha oldu: Phedre. Klasik oyun yazarlığının en başarılı eserlerinden biri olan Phedre, insafsız zamana direndi ve tiyatroların programlarından hiç çıkmadı. Onun büyük başarısı, sahneye çıkardığı -o Racine'e vergi psikolojik inceliklerle örülü- trajik uyuşmazlıklarla açıklanamaz yalnız; yazar, kadın yüreğinin gizli ve henüz bilinmeyen köşelerine girmenin ustalığını gösterir burada. Özetle Racine, eserlerinde, yaşamın gerçeğine sadık kalarak, «trajik» olanın soluğunu gezdirmesini bildi. Edebiyatın sonraki gelişmesini derinden etkileyen, özellikle bu yönüdür eserinin.

***Molière** (1622-1673)'in komedileri, klasisizmin çerçevesinin -bir bakıma- dışına çıkar; ondaki o kendine özgü gerçekçi çizgiler ve*

halkçı- coşku, dostu Boileau'nun eleştirilerine uğramıştı. Oyunları, yaşamın içinden fışkırırlar: Molière'in, Tartuffe'üyle ruhbanın kinini üstüne çekmesi. Don Juan'ıyla aristokrasinin düşmanlığını kazanması, hiç de rastlantı değil. Oyunlarının çoğu da, Molière, tiers etatnın kendi bilincine varması sorununu koyar ortaya. Georges Dandin ile Kibar Burjuva, yoksul tabakalardan gelen küçük burjuvalara değerlerini tanıtmayı, soylulara karışmamayı ve onların önünde alçalmamayı öğretir. Öte yandan, Cimri'sinde, tiers étatnın paraya olan düşkünlüğünü sergileyip alay ederken, aynı zamanda ailede ve evlilikte sağlam bir ahlâkın ve insansal ilişkilerin değerini de belirtir. Kralın görkemli oyunlara ve, Molière'in kendisinin de katılmaktan hoşlandığı, balelere olan düşkünlüğü, komedi-bale gibi melez birtakım eserler de yazdırttı ona; bunları, örneğin ¡a Princesse d'Elide ve başkaları. Racine ve Ouinault'la beraber kaleme aldı ve kralın himayesini kazandı bu sayede.

La Fontaine *(1621-1695), Molière'le beraber, XVII. yüzyıl Fransız edebiyatında halk dilinin temsilcisidir. Özgür düşünürlerin öğrencisi olan La Fontaine, Rönesans döneminin bir çok öykülerini (Boccacio, Marguerite de Navarre, Brantôme), açık-saçık öykülerinde -zarif mısralarla- dile getirdi ve, bu konuda, yaşlanan kralla Madame de Montenon'un dayattıkları kaba sofuluk iklimine Fransız toplumunun direnebilmesine -alabildiğine- yardımcı oldu. La Fontaine'in masallarında çizdiği ise, yüzyılın ikinci yarısının bütün bir Fransız toplumudur; ne hayvanların kralı Aslanı esirger onlarda, ne de «sıradan halk»ı, yani Tavşanı, Kuzuyu, Geyiği soyup soğana çeviren kral çevresini, yani Tilkiyi, Kurdu Ayıyı.*

Yaradılışlar *(Caracteres)'in yazarı* ***La Bruyère*** *(1645-1696)'in, XVII. yüzyılın ikinci yarısında apayrı bir yeri vardır Fransız edebiyatında. Eser, devrin tipik portrelerinden bir seri, toplumda rastlanan basma kalıp çeşitli yaradılışta insanların taslakları olarak düşünülmüştü, ve yazar, bu bakımdan klasisizmin kuramına tamı tamına uyuyordu; ne var ki, başta düşündüğünden çok daha ileriye gitti yazar ve, acı bir gerçekçilikle, bir düzine portre çıkardı karşımıza. Eserde, yer yer, bir sosyal protesto havası sezeriz ki, gelecek yüzyılın edebiyatının habercisidir bu.*

Mutlakiyet ve sosyal eşitsizliğe karşı saldırıya ***Fenelon*** *da katılacaktır.*

Bu son noktaya, yeniden döneceğiz ileride.

Klasisizmle ilgili başka konulara geçmeden eklemiş olalım: Fransız klasisizminin çekiciliği ve büyüleyiciliği, Fransız edebiyatının XVII. yüzyılın sonlarından başlayarak yabancı edebiyatları büyük ölçüde etkilemesine yol açtı. Ne var ki, Fransız klasisizminin örneksenmesi sonucu doğan eserler, çoğunlukla başarı sağlayamadılar; çünkü, bu eserler, her ülkenin ulusal yetenekleriyle ilgili geleneklere aykırı düşüyordu: İtalya ve İspanya'da Fransız klasisizmi etkisindeki dönem (XVII. yüzyıl sonu ile XVIII. yüzyıl) şaheserler yönünden yoksuldur. İngiltere'de **Joseph Addison** (1672-1719), **John Dryden** (1631-1700) ve **Alexander Pope** (1688-1744), Fransız klasisizmiyle ulusal edebiyatların niteliklerini bağdaştırmayı daha iyi başardılar. Almanya'da, modern edebiyat, klasisizm görünümü altında **Wieland** (1733-1813) ile başlayacak, ancak, kısa bir süre sonra, Fransız etkisine karşı, önce **Lessing** (1729-1781) ile, sonra da *Sturm und Drang* hareketiyle bir tepki olarak ortaya çıkacaktır. Özetle, Fransa dışındaki ülkelerde, «klasik» edebiyat dönemi, Fransız edebiyatında bu terime verilen kesin anlamla, klasisizmin Fransız kültür tarihinde ulaştığı parlaklığa asla ulaşamadı.

II
HIRİSTİYAN HÜMANİZMASI VE TEPKİLERİ

Hıristiyan hümanizması, Kilisenin, eski bir geleneğine, Kilise Babalarının, Ermiş François d'Assise'in ve birçok başka ermişin geleneğine yeniden dönüş. Bunu zafere ulaştıran da Tranto Konsili oldu. Hıristiyan hümanizması, XVI. yüzyılın sonlarından başlayarak, Katolik Avrupa'da yayıldı; XVII. yüzyılın ilk yarısında, Nantes Fermanı ve Din Savaşlarının sona ermesiyle, Fransa'da da açılıp serpildi.

Çok geçmeden tepkiyle de karşılaşacaktır.

Neydi söz konusu olan?

HIRİSTİYAN HÜMANİZMASI

Rönesans, bir uyuşmazlığa yol açmıştı: Orta Çağ'ın tek tapıncı olan Tanrı'ya tapınç ile pagan ilk Çağ'ın mirası olan insana tapınç arasındaki bir uyuşmazlıktı bu. İnsan doğası, temelde iyi ya da kötü müydü? Günaha girmeden onu işleyip geliştirmek mümkün müydü? Sanat, zevk kurtarıcı

değerler mi yaratıyordu, yoksa lanetin yollarını mı açıyordu önümüze? Ya bilim? Gururun, boş merakın dışında bir şey miydi?

Protestanlık, olumsuz yanıt vermişti bu sorulara: İnsan, temelde kötüydü ve eserleri, onu kurtarmaya yardımcı olamazdı. Neredeydi kurtuluş? İmanda! Ya Tanrı ya Mammon, ya Luther'ci mihrabın sadeliği ya Tiziano'nun çıplakları: İkisinden birini seçmek gerekiyordu. Tranto Konsili ise, bu tutuma karşı çıkmıştı: İman yoluyla kurtuluşu dogma plânında mahkûm etmişti; insanın -o sadece ilk günahın bozduğu varlığın- kökeninin iyiliğini, yaradılışın güzelliğini, dünyanın iyi olduğunu hatırlatmıştı. Cizvitler, aslında ordodoksluk olan bu öğretinin savunucuları olmuşlardı; ne var ki, yeni dünyaya uygun hale getirerek, taze bir güç de veriyorlardı ona. Cizvitlerin İspanya'da, Portekiz'de, İtalya'da, Avusturya'da, Güney Almanya'daki başarıları da buradan gelir. «Yeniden fetih» git gide yayılıyordu. Fransa'yı da ele geçirip, Din Savaşlarının doğurduğu kuşkuculuğu silebilecek iniydi?

Aslında, hemen doğmakta olan hıristiyan hümanizması değil, «**sofu**» hümanizmaydı. Hıristiyan hümanizması, pratikten çok kuramsaldı; halkçı olmaktan çok da aristokratik. Kutsaldan önce gerçeği ve güzeli arıyordu; kalabalıktan çok seçkinlere hitap ediyordu. Bu iki nitelik, onu sofu hümanizmadan ayırıyordu. Gerçekten sofu hümanizma, kişisel ermişliğin okuluydu önce; bir öğreti, kuşkusuz bir ilahiyattı, ama dokunaklı ve bütünüyle pratiğe yönelmişti. Öte yandan, propagandası, tüm müminlere, hattâ en sıradan olanlara erişmek istiyordu. Başka bir deyişle, sofu hümanizma, iç yaşamın gereksinmelerine uygulanmayı aradığı için, hıristiyan hümanizmasının hem ilke, hem de ruhunu, herkesin erişebileceği noktaya getiriyordu.

Bu sofu hümanizmanın en önemli temsilcilerinden biri, Ermiş **François de Sales** (1567-1622) oldu. Onun 1608'de yayınladığı *Sofu Yaşama Giriş* adlı eseri, yeni bir şey getirmiyor, kendisinden önce aynı adla yayınlanmış eserlerin temalarını tekrarlıyordu gerçi; ancak, öylesine ilginç ve okuyucularına öylesine uygun kaleme alınmıştı ki, büyük yankılar yaptı. Kitabında altını çizdiği şunlardı: İnsan iyidir, doğa iyidir; insanî aşk, Tanrısal aşkın yoludur. Kendi dışına aşk yoluyla çıkmaya alışkın insan, Tanrısal aşka adayabilir varlığını; kendini unutarak, yalnız Tanrı'ya yaranmak kaygısıyla, O'na tam bir güven içinde, O'nun dostluğuyla dolu

olarak... Baştan aşağıya aşk ve tatlılık dolu bu öğreti, mistisizme açılmış bir kapıydı. Nitekim, İtalya'dan ve İspanya'dan mistikler sökün etti.

Bu mistik gelişmede kadınların rolü de büyük oldu.

Ne var ki, mistik akımda temel rolü **Berulle** (1575-1629) oynadı. Babası ve büyükbabası da parlamenter olan Berulle, Cizvitlerin öğrencisi idi ve Clermont Kolejini bitirdi; Cizvit Derneğinde çalıştı ve bir süre sonra ayrılıp bağımsız rahip olarak kalmaya karar verdi. Aynı zamanda Capucin'lerle ilişki içindeydi. Pek ağırbaşlı bir rahipti, herkesten büyük saygı görüyordu; her türlü mevki ve mansıba sırt çevirmesini bildi; IV. Henri'nin bütün önerileri boşa gitti. Öyle de olsa, bir gün kardinal seçildi. Büyük kadın mistik Acarie'nin çevresine girdi; François de Sales'i de orada tanıdı. En önemli eseri, *İsa'nın Büyüklükleri Üstüne Denemeleri*, 1623'te yayınladı.

Berulle'ün görüşü, «Augustinus'cu Tanrı merkezcilik» olarak nitelendirilmiştir.

> *Ona göre, Ermiş Augustinus'a dönmelidir. Gerekçesini de şöyle açıklar: Tomas'cı aydınlanma yolu, Tanrı'dan uzaklaşmanın bahanesi olmuştur. Yeniden kendimize dönelim, iç dünyamızı sessizliğe kavuşturalım ilk kavramlar ve arkasından Tanrı önümüze çıkacaktır. Parmenides zamanında olduğu gibi, mistisizmin bütün dönemlerinde de, dağılış, çoğulculuk, kendisinde Varlık'ı, Bir'i seyretmeyi, bir başka deyişle, tözden töze dokunmayı arar. Kendimizi değil, Tanrıyı evrenin merkezi yapmalıyız. Tanrıyı, bir dost, bir Baba olarak görmek patavatsızlıktır; onun Oğul'unu izlemeyi denemeli, yaşamımızı Oğul'un yaşamına uydurmaya bakmalı, öyle olunca, dua, bir kendimize dönüş, arzularımızı dile getiriş, bir «istek duası» olmaktan çıkar. Dua, kendimizi yetkinleştirmenin bir aracı değildir, onunla, Tanrı karşısındaki bağımlılığımıza katılırız.*

Mistik akımda, bir tür «Kopernik devrimi»dir bu. Hareket, böylesi bir ilâhiyatçı temele oturunca, Protestanların Katolikliğe yönelttikleri «dışa dönük din» eleştirisini de alır ellerinden. Hollandalı rahip Gomar'ın «Gomarizm»i, Berulle'ün düşüncesinin Protestanlığa uygulanışıdır. Bu «devrim», Descartes'ı da etkileyecek ve onun düşünceciliğini -belli bir ölçüde- hazırlayacaktır.

Sofu hümanizm, mistisizm, Berulizm, Kiliseyi derinden derine değiştirdiler. 1516 Konkordasından, sonra, acınacak bir hale dönmüştü Kilise. Kilisede çöküş, imanda çöküşü de getirmişti beraberinde. Din Savaşları boyunca işlenen karşılıklı cinayetler, bir kuşkuculuğa yol açmıştı. Bundan sonraki bölümde göreceğimiz gibi, büyük kentlerde, özellikle Paris'te, bugün «özgür düşünürler» diye adlandırabileceğimiz inançsızlar (libertins) hareketi palazlanıyordu. İşte, hümanisti ve mistiği ile hıristiyan dünyadaki yeni seçkinler, bu durumu değiştirmeye koyulacaktır.

Hali hazır Kiliseyi değiştirmek üzere, Fransa'ya, ünlü İspanyol tarikatı **Karmelitler** sokulur. Arkasından, Berulle, **Oratoire**'ı kurar; söz konusu olan rahip yetiştirmektir. Cizvitlerin öğrencisi de olsa, Berulle, Cizvitlerin anlayışından farklı biçimde örgütler Oratorie'ı: Uzun bir çömezlik aranmaz; kişiliğe boyun eğdirilmek yerine, onu yönlendirmekle uğraşılır, ama öz saklı tutulur. Öte yandan, Oratoire, Cizvit Tarikatı gibi, pek sıkı ve sert bir hiyerarşiye de tâbi tutulmamıştır; böylece, rahiplerin üstünde bir kuruluş olarak görülmez. Oratoire, soyluların ve büyük burjuvazinin eğitiminden çok, halk tabakalarının eğitimine verir kendini. Aynı zamanda, kendini özellikle genç kızların eğitimine adamış **Ursilinler** tarikatı da girer Fransa'ya; arkasından, genç rahibeler yetiştirmek üzere, **Saint-Sulpice Okulu** açılır. 1630 yılına doğru, **Saint-Sacrement Derneği** kurulur; çok geçmeden bütün Fransa'ya yayılacak ve gizli çalıştığı ölçüde güçlenecektir de. Dernek, bir yandan yardım çalışmalarına katılırken, öte yandan özgür düşüncelilere karşı savaşır. Gizli niteliği, iktidarı kaygılandırdığından 1660'da kapatılır.

Avrupa'nın yeniden fethedilmesi gibi güç bir işe, bütün dünyanın Kilise adına fethi gelip eklenir. Bu fethi. Avrupalıların eriştikleri her noktada Cizvitler ve Dilenci Tarikatları gerçekleştirmeye girişir; ve kimi zaman misyoner, tacir ya da sömürgeciden önce gider gidilecek yere.

JANSENİZM

Dinsel coşkudaki her yenileniş, arkasından sapmaları da getiriyordu. Jansen'ci hareketin doğuşu da böyle oldu. Aslında, fazla özgün olmayan bir öğretiydi bu; ancak, alabildiğine yasaklarla karşılaştı, yandaşları zulme uğradı, öte yandan sosyal etkisi büyük oldu.

Bir sapkınlık mıydı Jansenizm?

Tranto Konsili'nin, eserleri bir yana bırakıp, yalnız insanla kurtuluşun sağlanabileceğini ileri süren Protestan düşüncenin yanı sıra, yazgı inancını

mahkûm ettiğini de biliyoruz. Cizvitler, Tranto Konsili'nin çizgisinde daha da ileri gittiler. Lessius, sonra da Molina, insan özgürlüğü ile eserlerin yararına yeniden işaret ettiler: Kökten bozukluğu olmayan insan doğasından, kökten bozuk hiçbir şey çıkamazdı. İnsan olarak duyduğumuz aşk, insan olarak eylemimiz, kurtuluşumuza götüren eserin bütünleyici parçalarıydı.

Kilisenin bir bölümü, Protestanların tutumuna kadar gitmese de, bu eğilime hep karşı çıkmıştı. Dominikenler, Cizvitlere karşı olmak üzere, Tanrı lütfunun etkisinde ve yararında ısrar ediyorlardı; Ermiş Toma'ya dayanarak, onsuz hiçbir şeyin olamayacağını söylüyorlardı. Konsil'in ertesinde, Flaman bir ilâhiyatçı, Baius, insanın kendi kurtuluşunu sağlamada güçsüzlüğünü ileri sürmeye başladı. Son olarak Berulle, «tanrımerkezci» devrimini yaparak, insanı küçümseyip, Tanrı'nın büyüklüğünü vaaza başlamakla, Tanrı'nın inayetine yeniden önemli bir rol tanıyordu. Yüzyılın karışıklıklarından etkilenen ve Kilisede, ciddî bir reformun zorunluluğuna inanan kimi hıristiyanlar, Berulle'den daha ileriye gittiler ve Baius'a katıldılar. Önce Ypres piskoposu Jansen, -Latince söyleyişle, Cornelius Jansenius- *Augustinus* adlı eserini yayınladı (1640); onu, başkalarının eserleri izledi.

Jansen'cilerin, başta Cizvitlere tepki olarak söyledikleri şuydu: Kurtuluş, Tanrı'dan gelen bir lütuftur ve onu, ebedî olarak O öngörmüştür. İnsan, yapsa yapsa kötü şey yapabilir ancak. Bununla, insan özgürlüğünün sınırları daraltılmış mı oluyordu? Hayır! Çünkü, Tanrı inayeti insana kendisinden daha yakındır; onu, iradesini de içine alacak biçimde zorlar. Böylece, insan özgür kalır. Ancak, bu lütuf, herkes için değildir. İsa, herkes için ölmüştür; ama herkesin iradesi bozulmuştur ve Tanrı, ancak istediği kişiyi bu bozukluktan kurtarabilir. Bu düşüncenin ahlâk planındaki sonucu, dünyadan el etek çekmeye varan pek sert bir manevî yaşam oluyordu; Kiliseyi ziyaret ve Kilisenin hiyerarşisine mutlak bağımlılık da bunlar arasındaydı.

Bu öğreti, Paris'in güneyinde Port-Royal manastırında kendine sığınak buldu. XVI. yüzyılın sonlarında tam çöküş halinde bir manastırdı bu. Manastır yaşamına pek ciddî kurallar kondu. Manastırdan kimileri, ağır başlı bir yaşamın yanı sıra, çocukların eğitimi için küçük okullar açtılar. Bununla beraber, Jansenizmin kimi eğilimleri, Katolik ilâhiyatçıları kaygılandırıyordu; «Calvin'ci bir kaynaşma» suçlaması yöneltiliyordu onlara. Bu eğilimler başarı kazandığı ölçüde, Jansen'ciler daha da tehlikeli

görülmeye başlandılar. Karşı çıkanların başında Cizvitler geliyordu. Niçin Cizvitler? Çünkü, sofu hümanizmle alabildiğine içli dışlı olan Cizvit düşüncesi, Jansen'cilerin dünyadan el etek çekmeyi öğütlemelerine karşıydılar. Ayrıca, Fransa'da seçkin tabakayı bu hümanizmayla eğiten Cizvit okulları, öteki eğitim yöntemlerinin gelişip yayılmasını kaygıyla karşılıyorlardı.

Jansenizmin Tanrı inayeti üstüne -beş öneri halinde toplanan- öğretisi, sapkınlıkla suçlandı. Yıllarca süren tartışmaların ardından, Cizvitler, Papa'dan, bu beş öneriyi mahkûm eden bir karar almayı başardılar. Jansen'ciler, gerçi kabul ettiler bunu; ancak, Jansenius'un diye gösterilen bu önerilerin hasımlarca uydurulduğunu da ileri sürdüler. Paris İlahiyat Fakültesi, yani Sorbonne da Papa'nın kararından yana çıktı. İşte, bu sıralardadır ki, mücadeleye, Jansen'cilerin eski öğrencilerinden, pek parlak bir bilgin de katılır: **Blaise Pascal'**dır bu; onun -«bir taşralıya yazılan» yazılarını içeren- *Les Provinciales'i,* Cizvitlere karşı sert ve ateşli eleştirilerle doludur. Bu sayededir ki, Paris'in yetişkin tabakalarında, özellikle kılıç soyluları arasında, düşünceler, Jansen'cilerden yana kazanıldı. Ne var ki, monarşi yönetimi de Jansen'cilere kuşkuyla bakıyordu. Dinsel tartışmaların siyasal karışıklıklara yol açabileceği korkusuyla, *Les Provinciales,* 1660'ta, ateşte yakılmaya mahkûm edildi. Onu, Jansen'cilere karşı başka koğuşturmalar izledi; Paris'teki Port-Royal yerle bir edildi; yeni Papa XI. Clementius, sapkınlıkla suçlamasa da, yeniden mahkûm etti Jansenizmi; XIV. Louis, 1715'te öldüğünde, hapishanelerde iki binden fazla Jansen'ci bulunuyordu.

Bununla beraber, Jansenizm yaşayacaktır. Ancak, XVIII. yüzyılda, Cizvitlere ve Krala karşı git gide bir siyasal güç haline gelecektir. Avrupa'da, özellikle İtalya'da yayılacaktır. Ne var ki, XVII. yüzyıldan başlayarak, Jansenizm, Fransız toplumu, onun aracılığıyla da Avrupa uygarlığı üzerinde büyük etkilerde bulundu. Manevî bir etkidir bu; çünkü Jansenizm, kendi açısından, Katolik Rönesansına ve XVII. yüzyılda örflere çeki düzen getirmede katkıda bulundu. XVII. yüzyılın dinsel resminde bile görürüz onun etkilerini. Öte yandan, Jansenizmin, düşünce alanında da önemli etkileri oldu. Pascal'ın *Les Provinciales'i* ile *Düşünceleri,* baştan aşağıya ondan esinlendi; Racine, onunla beslendi. Cizvitlerin dili olan Latinceye karşı, Jansen'ciler, eğitimde Fransızcanın ve Yunancanın rolünü savundular. Onların okul kitapları, türün örnekleri olarak kaldılar. Öyle de

olsa, Jansen’ciler, özellikle hümanizmaya karşı bir dünyanın görüşünü yansıttılar zamanlarında.

BÖLÜM V
XVII. YÜZYILDA AVRUPA KÜLTÜRÜ: (2)
BİLİM VE FELSEFE

XVII. yüzyılın, bilim tarihinde apayrı bir yeri var. Modern bilimin kesin dönüşümleri bu yüzyılda ortaya çıktı. Ne var ki, bilimsel çalışmanın koşulları, o yüzyılda da, günümüzdekinden pek farklıydı. Günümüzde, bir bilgin, tüm bilimleri kucaklayamaz; her bilimin, hattâ bir bilim içinde her daim kendi uzmanları vardır. XVII. yüzyılda ise, bilimsel çalışma hâlâ fazla uzmanlaşmış değildi. Descartes ve Leibniz, kendilerini hem felsefeye, hem matematiğe, hem fiziğe, hem astronomiye, hem doğal bilimlere verdiler.

Bunun gibi, günümüzde, bilginler, bilimi «meslek» edinmiş kişilerdir ve genellikle üniversitelerde bulunurlar. XVII. yüzyılda ise, bilimsel ilerlemeler, üniversitelerin dışında, çoğu kez onlara karşı gerçekleşti; hemen bütün bilginler «amatör» kişiler oldular; tartışmak için bir araya geliyor ya da buluşlarından birbirlerini haberdar etmek için uzun uzun mektuplaşıyorlardı.

Ayrıca bilginler, Hollanda dışında, düşüncelerini açıklamada tam bir özgürlükten yararlanamıyorlardı: Galilei, düşüncelerinden dolayı Kilisece mahkûm edildi; Descartes, ihtiyatlılık adına, kimi sorunlar hakkında düşüncelerini yayınlamayı reddetti. Bilginler, ancak o yüzyılın ikinci yarısında yönetimlerden yardım görecektir. Konunun bir başka önemli yanı da şu: XVII. yüzyılda, bilimde ilerlemeler, din ve düşünce yaşamı üzerinde derin etkilerde bulundu.

Neydi o büyük fetihler önce?

I
BİLİMİN BÜYÜK FETİHLERİ VE SONUÇLARI

Doğayla ilgili buluşlar, barokun açtığı sınırsız ve ölçüsüz fetih anlayışıyla canlanmış olarak sürüyordu. En başta da, **astronom** ve **hekimlerin** çalışmalarının ürünü oldu bunlar; akla ilk gelen adlar da Kepler, Galilei ve Harvey.

BİLİMİN BÜYÜK FETİHLERİ: KEPLER, GALİLEİ VE HARVEY

Çoğu kez burjuvalardı bu bilginler. Örneğin Kepler öyleydi; Galilei ile -logaritmanın bulucusu- Napier soylu sınıftandılar. Üniversite çevrelerinden

geliyorlardı ve öğretim üyesiydi çoğu. Ne var ki, üniversitelerle uyuşmazlığa düştüler ve çoğu kez oralardan ayrılmak zorunda kaldılar. Niçin? Çünkü, felsefe ilahiyatın hizmetçisiydi hâlâ, üniversite de Kilisenin külkedisi; öyle olunca da, buluşlar, iman için tehdit edici görünüyordu. Bereket versin, bilginler, astrolog ve hekim olarak, prenslerin hizmetine giriyorlardı: Kepler, İmparatorun matematikçisi oldu; Harvey, I. Jacques'ın, Gilbert de Kraliçe Elizabeth'in hekimi olarak görevlendirildi; Galilei'yi ise, Toscana dükü korudu.

İlk görev, Kopernik'in eserini sürdürmekti. Bunu, Alman astronomu **Johannes Kepler** (1571-1630) üstlendi.

> *Asistanı olduktan sonra, Tycho Brahe, ölüm yatağında, ona, kendi gözlemlerinin yanı sıra, gezegenlerin hareketlerinin cetvellerini yapma ve, Kopernik'in öğretisiyle uyumlu olarak, bir gezegenler kuramı ortaya koyma görevini emanet etti. Kepler, Kopernik'in Pitogorascılığı ile Platonculuğunu paylaşıyordu: Tanrı'nın, daha önceden var olan bir düzene uyumlu olarak dünyayı yarattığına inanıyordu: bu düzenin belirtileri, gezegenlerin sayı ve yörüngeleriyle hareketlerinde bulunmak gerekirdi. Bir olasılıkla, 1608'de Hollandalı bir göz hekimi olan Hans Lippersheg'in bulduğu teleskoptan yararlandı. Önce, Dünyanın yörüngesini inceledi; arkasından da Mars'ın hareketlerini. Gözlemleri, o güne değin bilinen daire düşüncesini doğrulamıyordu; el yordamı ile de olsa «elips» düşüncesine vardı 1609 yılında yayınladığı* ***Astronomia Nova*** *(Yeni Astronomi) adlı eserinde, Mars gezegeninin hareketindeki ilk iki kanunu dile getirdi. Bunlara göre: 1. Gezegen, odaklarından birinde Güneşin bulunduğu bir elips çizer; 2. Güneşin merkeziyle gezegenin merkezini birleştiren vektör yarıçapın çizdiği alan, bu alanın çizilmesi için geçen zamanla doğru orantılıdır. 1618'de yayınladığı* ***Epitome astronomiae Copernicianae****'sinde, bu iki kanunu, öteki gezegenlerle Ay'a uyguladı; Güneş, hepsinin çizdiği elipsin ortak odağı oluyordu. Son olarak da,* ***Harmoniae Mundi*** *(1619)'sinde üçüncü kanunu ortaya attı: Buna göre, gezegenlerin kavuşum dolanımı için geçen zamanın karesi, yörüngelerinin büyük ekseninin küpüyle doğru orantılıdır. Buluşları yaptığı* ***Rudolph Cetvelleri****nin (1627) temelini oluşturdu; bu cetveller, bir yüzyıl boyunca, gezegenlerin konumu hakkında vazgeçilmez araçlar oldular. Cetveller ayrıca, Tycho*

Brahe'nin yıldızlar katalogunu, kırılma cetvellerini ve bir logaritma cetvelini içeriyordu; İskoçya'da Napier'in (1614) ve İsviçre'de de Burgi'nin -çiceği burnunda- buluşları olan logaritma ise, çalışmalarını alabildiğine kolaylaştırmıştı.

Böylece Kepler, Kopernik'i doğrulamış ve gezegenlerin hareketine «merkez» olarak. Dünyayı değil, Güneşi koyan günmerkezli görüşü yetkinleştirmişti. Bir başka deyişle, görünüşlerin arkasında gizli duran gerçek hareketleri açıklamayı sonuna vardırmış ve bu hareketlerin kanunu yakalamıştı.

Galileo Galilei (1564-1642), 1609 yılında, optik kanunlar hakkındaki derin bilgisine dayanıp, Hollandalılarınkinden çok daha yetkin bir teleskop yaptı. 1610'da, Jüpiter'in dört uydusunu buldu ve bu gezegenle uydularının gözlemi, kıyas yoluyla gün-merkezli görüşün doğruluğuna götürdü onu. 1610 yılının sonlarında, Venüs'ün de Ay gibi evreleri olduğunu keşfetti. Ay'ın da Dünya'ya benzediğini saptadı; Ay üzerindeki ova ve dağları gözlemlerken, dağların yüksekliğini de hesapladı. Ülker takım yıldızı ile Samanyolu üzerinde gözlemlerde bulundu. Son olarak, 1610 Ekiminde Güneş'teki lekeleri buldu. Öte yanda, bir Alman matematik profesörü, Cizvit **Christophe Scheiner** (1575-1650), teleskopu kullanıp, 1611'de bu lekeleri yeniden saptadı ve Güneş için özel bir teleskop olan heliskopu buldu; bununla 2.000'den fazla gözlemde bulundu; ve, 1626'da, *Rosa Ursina* adlı eserinde, Güneş'in kendi ekseni çevresinde dönerken, yıldızların da döndükleri sonucuna vardı.

Bütün bunlar, «**Evrenin birliği**»ni koyuyordu gözler önüne.

Ne var ki, Kopernik'in öğretisi, «hareket» adına, Aristoteles'cilerin saldırısına uğramıştı. Öyle olunca da, Galilei, hareket üstüne incelemelerini sürdürdü. Piza katedralinin tavanında asılı duran bir lâmbanın sallanmasını inceleyerek, salınanların eşzamanlı olduğunu gördü ve zaman belirtmede sarkacın kullanılabileceğini ortaya koydu. 1602'de, eğik düzlem sayesinde, cisimlerin düşme kanunlarını buldu. *Mekanikle İlgili İki Yeni Bilim Üstüne Matematik Konuşmalar ve Tanıtlamalar* (1638) adlı eserinde, boşluğa atılan bir merminin parabolik bir yörünge çizdiğini ortaya koydu; ayrıca, eylemsizlik ilkesini ve hızların birleşmesi kanununu açıkladı. Aynı eserinde, ses yüksekliğinin frekansla ilgili olduğunu ve müzik aralıklarının frekansla orantılı olduğunu belirtti, titreşen telleri, rezonansı inceledi ve duraklı

dalgaları açıkladı. Galilei’nin öğrencisi **Toricelli** (1608-1647) de, 1644’te, suyun hareketinin öteki düşen cisimlerin hareketiyle aynı olduğunu tanıtladı. Bu arada, İngiliz **William Harvey** (1578-1657), yüreğin hareketlerini inceleyip, kanın büyük dolaşımını açıklamıştı. Bir başka hekim, Fransız **Jean Pecquet** (1622-1694), 1648 yılında, köpek üzerinde kilüsün dolaşımını buluyordu. Bu dolaşımın insanda olmadığı itirazı yükseldi; cerrah **Jargan**, bir döğüşte öldürülmüş bir asker üzerinde yaptığı incelemeyle, aynı olayın insan için de söz konusu olduğunu tanıtladı.

Özetle **hareket**, tüm doğanın ve Evrenin temeli oluyordu; kanunlara bağlıydı bu hareket ve bu kanunlar da matematik kanunlardı.

Aslında, **bir devrimdi bütün bu buluşlar**. Hükmünü hâlâ sürdüren Aristoteles’ler, sınırlı, dar boyutlu bir Evren düşünmüşlerdi: Hareketsiz Dünya bu Evrenin merkeziydi ve gökteki bütün cisimler de yirmi dört saatte onun çevresinde dönüyorlardı; bu hareket daire biçimindeydi, çünkü bütün biçimler içinde en yetkini daireydi onlara göre; bütün yıldızlar, yok olmaz, saf bir maddeden olmak üzere, insanlar için yapılmışlardı ve bu madde değişmez, yanılmaz, yetkin bir alandı. İşte Kopernik’in, Kepler’in, Galilei’nin yıktıkları bu dünya merkezli anlayıştı, bu durmuş oturmuş evrendi. Kopernik’çiler, her noktada Aristoteles’lere zıt düşüyorlardı: Kopernik’çiler, daire biçimindeki hareketin yerine elips biçimindeki hareketi geçirmişlerdi. Kepler’in ikinci kanunu, gökteki hareketlerin tek biçimliliğini yıkıyordu. Kopernik’çiler gökleri, doğuşun, çöküşün ve ölümün -o kaçınılmaz- kanununa bağlı gösteriyorlardı. Yeni yıldızlar ortaya çıkıyordu; Ay, Dünya gibiydi; Güneş’teki lekeler onun bozulabilir olduğunun kanıtıydılar. Galilei, daha ileriye gitmişti, yetkinlik işareti diye gösterilen değişmezlik dogmasına saldırıyordu; değişmenin, artıp çoğalmanın daha soylu, daha güzel olduğunu gösteriyordu, değişme, gökler de içinde olmak üzere, her yandaydı ve aynı doğa kanunlarına göre oluşuyordu hepsi de; göklerdeki madde de Dünya’nınki gibiydi, yok edilemiyordu gerçi, ama sürekli biçim değiştiriyordu. Kopernik’çiler, eski Aristoteles’çi Evreni yıkıp parçalamışlardı; mertebeli bir düzen içinde kapalı bir birim diye düşünülen kosmosun yerine, birliği kanunlarla oluşmuş açık ve sınırsız bir bütünü, Evreni koyuyorlardı; kısacası, «Sonsuzdu açıyorlardı insanın önüne. İnsan düşüncesinin tek yol göstericisi vardı artık: Sonsuz. Böylece, eski tümeller mantığının yıkılışı tamamlanmıştı: Aristoteles’in, her ikisi de «Sonluluk» düşüncesine dayanan

mantıkla fiziği geçerliklerini yitirmişlerdi; belli türlere ve belli farklılıklara, olup bitmiş bir dünyaya bağlı kavramlar mantığı sona ermişti. Kopernik'çiler için, sonsuzu kucaklamayan her kavram soyut ve eksik bir kavramdı.

Tek gerçeklik vardı: Sınırsızın, bitip tükenmeyenin gerçekliği.

YENİ BİLİMSEL BULUŞLAR, KİLİSE VE ARİSTOTELES'ÇİLİK

Bu bilimsel buluşlar, Kutsal Kitap'la, Kilisenin dayanaklarından biri diye gösterip kullandığı Aristoteles sistemine olan uzun alışkanlığı buldu karşılarında. Scheiner, Güneş lekeleri hakkındaki buluşunu çevresindeki taşralılardan birine söylediğinde, adam hiç de inanmak istemedi buna. Dediği şuydu: «Aristoteles'imi baştan aşağıya bir çok kez okudum; sizi temin ederim ki, böylesi şeyler görmedim içinde. Gidiniz işinize evlâdım, sakin olunuz. İnanınız ki, kullandığınız camlara ya da gözlüklerinize bağlı bozukluklardır bunlar; o yüzden, size Güneş'te lekeler var diye görünmüş». Schneier'e, buluşundan, yalnız dostu hümanist Velser'e haber verme izni verildi başlarda: Onun yazdığı üç mektubu, Velser, *De Maculis Solaribus* adıyla yayınladı. Yayınladı ama, sen misin yayınlayan? Aristoteles'çiler, hemen herkes ayağa kalktı, bir haykırışmadır başladı: Göğe hakaret edilmişti, felsefenin «onuru ayaklar altına alınmıştı»; «göz kararması idi bunlar, camlardan gelen hayaller ya da bozukluklar». «Tanrı'nın Evrene meşale olsun diye yarattığı bir şeye, herkesin gözü önünde pislik atan düşünceden duha yanlışı düşünülemezdi».

1616'da, Papalık makamı şunları ilân etti: «Güneşin Evrenin merkezinde hareketsiz olduğu görüşü çılgınlıktır, felsefi bakımdan yanlıştır ve baştan aşağıya da sapıklıktır; çünkü, Kutsal Kitab'a aykırıdır. Dünyanın Evrenin merkezinde olmadığı ve her gün döndüğü görüşü felsefi bakımdan yanlıştır; en azından yolunu şaşırmış bir inançtır». Böylece, Galilei, 1632 yılında, içinde Aristoteles'çi öğretiye saldırdığı *Dünya Hakkında Temel iki Sistem, Ptolameus ve Kopernik Sistemleri Üstüne Konuşma* adlı eserini yayınladığında, kitabı, Engizisyon Roma'ya haber verdi. Galilei Roma'ya gitti; 1633 Şubatında tutuklandı, Haziranda sorguya çekildi. İşkence ile tehdit edildiğinde söylediklerini geri aldı; hapse ve, üç yıl boyunca her hafta yedi tövbe duası okumaya mahkûm edildi. Sapkınlık kuşkusu taşıyacak her şeye karşı çıkacağına and içmek zorunda kaldı. *Konuşma'sı* da yasak kitaplar listesine alındı. Öyle derler: Diz çöküp, Kopernik öğretisinden vazgeçtiğini kabullenmek zorunda bırakıldığı mahkemede, kalkarken

ayağını yere vararak, «Eppur si muove», yani, «her şeye karşın dönüyor» der.

Haklıydı, gerçekten her şeye karşın Dünya dönüyordu!

Bütün bunlar olurken, Aristoteles'çiliğin duvarında da çatlaklar açılıyordu. Yeni fizik, ona, astronomininki kadar sert darbeler indiriyordu. Aristoteles'e göre, başlıca hareket değişmeydi; doğal varlıklar da değişmelerin ilkesini taşıyorlardı kendilerinde. Her canlı varlıkta değişmeye yol açan bu iç ilke, ruhtu. Böylece ruh, doğanın, fiziğin incelediği asıl nesnenin en yetkin örneği idi. Fizik cevherler içinde, asıl doğurucu olan biçimdi; bir şeyin niteliği, o şeyin biçimiydi. Biçim, hareketin iç çelişkisi, ruha benzeyen ilkeydi. Ağırlık, cismi dünyanın merkezine doğru yönelten bir iç nitelikti; böylece dünyanın merkezini tanıyor ya da hissediyordu ve bu bakımdan da bir ruhtu. Ağırlık, cismin özünün bir niteliğiydi; uzamdan ya da kütleden bağımsızdı, maddî olmayan bir cevher gibiydi, bir ruhtu. Aristoteles'e göre, niteliği, gerçeği matematiğe vurmak olanaksızdı. Matematik varlıklar hareket etmezler: Onlar ebedîdir ve zamandışıdırlar. Öte yandan, geometrik biçimler, maddeyi hiçbir zaman yetkinlikle dile getirmezler: Gerçek dünyada, ne doğru, ne düzlem, ne üçgen, ne küre vardır. Maddî dünyanın yapısında, geometrinin düzgün biçimleri yoktur; geometrinin kanunları bu nesnelere uygulanamazlar.

Oysa, Galilei fiziği şunu getiriyordu: **Hareket, matematik kanunlara tâbiydi**. Zaman ve alan, sayı kanunu ile birbirine bağlı görünüyorlardı. Galilei, gerçeklik ile geometrik olanın ayrı cinsten şeyler olmadıklarını söylüyordu. Doğa, geometrik biçimi gerçekleştirir. Geometrik biçimler maddeye bağdaşıktır. Geometrik kanunlar gerçekliğe erişir ve fiziğe egemen olurlar. Doğanın konuştuğu dil, matematik bir dildir; bu dille soru sorulmalıdır doğaya. Matematik kuram deneyimden önce gelir. Doğanın kanunları, matematik kanunlarıdır. Kuram, olayların özünü dile getirir.

Galilei'ciler, tözsel biçimlerden söz etmiyorlardı; onların dikkate aldıkları **hareket ve uzam**dı sadece. Galilei, katı bir cismin, su yüzünde kalmasını, biçiminden değil, cismin kendi ağırlığından ileri geldiğini gösteriyordu; bu ağırlık, sıvının ağırlığından az olduğu sürece, cisim su yüzünde kalacaktır. Biçimin önemi yoktu; asıl önemli olan ağırlıktı, onun belirlediği hareketler ve onun kanunlarıydı dikkat edilmesi gereken. Her hareket ya da hareketsizlik, bir dış ve yabana gücü içeriyordu. Söz konusu

olan, maddenin yer değiştirmesinden başka bir şey değildir. Galilei’çiler, hareketin özünü, ondaki matematik ilişkiyi arıyorlardı.

Galilei ve okulu, önce hareket ilkesini ortaya koyuyor; arkasından da, hareketin saptanması yoluyla geometrik çıkarsamalarda bulunuyorlardı. Tümdengelimin süreci bu olmalıydı. Geometri ve duygular, bilimsel buluşun araçlarıdır. Ne var ki, Galilei’nin meslektaşları teleskopla bakmayı reddediyorlardı; Harvey’e karşı çıkanlar da, onun kanda hiçbir ruha rastlamadığını söylediğinde, omuzlarını silkiyorlardı. Aristoteles’ler için, her ketime bir düşünceye yanıt verir ve her düşünce bir varlıktır. Böylece, gramer mantıktır, mantık da bilim. Niçin incelemeli doğayı, neden gözlemde bulunmalı, araştırmalı? Dünyaya düşünceden bakmalı; gerçek gerçeklik görülecektir. Kelimelerden oluşan her bileşim, bir nesneler ve gerçeklikler bileşimidir. Kelimeleri birbirine bağlamak, işte tanıyıp bilmek!..

Galilei’ciler, düşünsel bir değişim gerçekleştirmişlerdi.

Ne var ki, Aristoteles’ler, henüz yenilmemişlerdi. Gerçekten, yenilikçiler, bütün Evreni açıklayacak bir sistem ortaya koymamışlardı henüz. Aristoteles’çi yapı sarsılıp, yıkılmıştı; ancak yerine yenisi yapılmamıştı ve eski yapının kimi kalıntıları ayaktaydı. Kopernik’çiler, doğacılığa düşmüşlerdi. Kepler, hâlâ Güneş’te bir hareket ettirici ruhun olduğunu sanıyordu; bu ruh, bir tür manyetik yayıntı halinde, tekerleğin parmakları gibi güç çizgileri yolluyordu. Güneş, kendi ekseni çevresinde dönerken, bu güç çizgileri de her gezegen üstünde bir etkide bulunuyor ve onları Güneş’in çevresinde tutuyordu. Çekim, «birbirine karşı iki cisim arasında, bir tür manyetizmaya benzeyen, bir arada bulunmaya yönelik karşılıklı bir yakınlık»tı. Galilei, hiç olmazsa, 1630’dan önce, özünü aradığı hareketin nedenini de bunda görüyordu. Her ikisi de, kraliçe Elizabeth’in hekimi **Gilbert de Colehester** (1540-1603)’in ve onun mıknatıs hakkındaki eserinin *(de Arte magnetica, 1600)* etkisi altındaydılar. Gilbert’in mıknatıslı taş üstüne araştırmaları, onları, Dünya’yı da, kıyas yoluyla, dev bir mıknatıs olarak görmeye götürmüştü; Güneş, Ay, gökteki tüm cisimler, birer mıknatıstılar ve kendilerini çevreleyen uzaya manyetik, yani mıknatıslı bir etkide bulunuyorlardı. Hareketleri de bu etkiden doğuyordu. Bir ruhtu bu. Yıldızların bir yaşamı vardı. Mıknatıslar canlıydılar, biri ötekine, kendiliğinden hareket ediyorlardı.

Ne kalıyordu geriye?

Geriye kalan, eylemsizlik ilkesinin genelleştirilmesi ve tüm Evrenin uzam ve hareketle açıklanmasıydı. Ayrıca, gerçekliğin matematiğe vurulmasını haklı çıkarma da vardı. Galilei'ye, geometrik tümdengelimlerini dile getiren deneyimlerinin yanlış olduğu eleştirisi yöneltilebilirdi. Havanın direncini, çekimin ve sürtünmenin gücünü gözönünde tutmuyordu. Soyutlamaya gidiyor, arızaları bir yana bırakıp, mutlak olarak kaygan bir düzlem, mutlak olarak küresel bir küre düşünüyordu; her ikisi de bunların mutlak olarak sert, soyut cisimlerdi, gerçek bir alanın değil, soyut bir alanın içine yerleştirilmişlerdi. Deneyime değil, deneyimde var olduğunu sandığı kavramlara dayanıyordu. Böylece, bir bakıma, mutlak olarak gerçekliğin dışında kaldığı eleştirisi yöneltilebilirdi ona. Bir kuşku kalıyordu böylece. Matematiğin gerçekliği dile getirdiği, gerçekliğin gerçeği olduğunu kesinlikle tanıtlamak gerekiyordu.

BACON'UN YETERSİZLİĞİ

İngiliz filozofu **Francis Bacon** (1561-1626) yeni bilim adına bir yöntem ileri sürmüştü. Bu konuda yazdıkları içinde ikisi pek önemli: Yeni âlet anlamına *Novum Organon* (1620) ile *De Augmentis Scientiarium* (1623). «Sofistlerin babası» deyip Aristoteles'e, «dalgacı» deyip Platon'a çatıyordu. Deneyim yoluyla, doğrudan doğruya doğaya başvurmak gerektiğini öğütlüyordu; doğaya egemen olmak için ona boyun eğmek, yani kanunlarını tanımak gerekliydi. Böylece, etkisi çarpıcı oldu; büyük heyecan uyandırdı ve bilimsel araştırmalara alabildiğine bir atılım getirdi. Ne var ki, eserleri sadece yöntem üstüneydi: Evren üstüne bütünlüğüne bir görüş yoktu onlarda; oysa, Aristoteles'çi Evrenin yerine bir yenisini koymak gerekiyordu. Ve yöntem olarak da, önerdikleri yetersizdi: Matematiğe karşı güven beslemiyordu; yaptığı, özellikle deneyimlerin birbirinden farklılığını ortaya koyup ayırımlara gitmekti. Oysa deneyim, bir kuramı, bir dili gerektiriyordu; çünkü, doğaya sorulmuş bir soru idi o. Bacon'da ise, aslında matematik olan bu dil yoktu; öyle olunca da, başarısı uzun sürmedi.

Yenilikçi de olsa, gerekli çözümleri getiremezdi.

Sonsuzun yolunu açan, değişmez sanılan her yere hareketi taşıyan, hareketi tüm yetkinliğiyle ayakları üzerine diken bilimsel buluşlar, düşünsel plânda barokun doğrulanmasıydı bir bakıma: Mimarlar, hareketi yapılara sokup, «kanatlanan biçimler»e giderken, bilim adamları da, tüm Evrene hareketi getirmişlerdi; bir yanda, ressam olarak Rubens'le Rembrandt vardı,

öte yanda da matematikçi Kepler ile Galilei. Bilim duyarlığa hak verir gibiydi. Ne var ki, bir kaos da doğmuştu: Sarsılan, ama ayakta bir dünya sistemi ile, yeni bilimsel buluşlar arasında çelişmeler vardı. Böyle bir ortam, kuşkuculara ve inançsızlara da kapıları açacaktı ister istemez.

ÖZGÜR DÜŞÜNÜRLER

Özgür düşünürler (libertins) adı altında toplanan aydınların, ortak bir nitelikleri vardı: kuramda ya da uygulamada **Hıristiyanlığı reddetmek** ve pagan bir yaşamı ya da **yaşamın pagan bir anlayışını kabul etmek**. Bu insanlar, Rönesans'ın akılcı eleştirilerini, Pomponazzi'yi, Machiavelli'yi ve kuşkucuların başı Montaigne'i sürdürüyorlardı. Onlar gibi, bu aydınlar da İlk Çağ yazarlarından yararlanıyorlardı. Bütün bir İlk Çağ öğretime girmişti. Genç çocuk, Latin ve Grek yazarlarda, yaşam için gerekli her şeyi buluyorlardı: Antik bir görüş elde ediyor ve Hıristiyanlığa karşı bir ruha sahip oluyordu.

Bu insanları Hıristiyanlıktan uzaklaştıran, ruhban takımının içinde bulunduğu durumdu önce: Devletlerin siyasal araçlarla devşirdikleri ruhban, bilgisizlik ve ahlaksızlık içindeydi, dinsel tartışmalar öğürtü verici bir hal almıştı, din savaşları da, dine olan saygıyı düşürüyordu: İsa ve Kutsal Kitap adına, insanlar birbirine küfrediyor, iftira ediyor, ihanette bulunuyor ve hemcinsini öldürüyordu. Bir dinsel gerçeğin olduğu düşüncesi kuşku götürüyordu artık ve içten içe işleyen düşünce şuydu: Din zararlı olabilirdi. İç ve dış savaşlar da, içgüdüleri dizginlerinden boşaltıyor ve dine saygıyı yıkıyordu.

Barok duyarlığın etkisiyle, Rönesans'ın büyük İtalyanlarının ve Montaigne'in derslerini açıp geliştiriyorlardı. İçlerinde bir **Pierre Gassendi** (1592-1655) vardır ki, pek önemlidir.

> *Gassendi, **Epukuros İçin Övgü** adlı eseriyle, 1634'te Epikuroscu sistemi yeniden ihya etmeye başlamıştı. Gassendi için, Epikuros'tan farklı olarak, atomlar ebedi değildir; ancak, Epikuros gibi ona göre de, evren, sürekli hareket halinde olan, boşluğa düşüp, dünyamıza benzer sonsuz sayıda dünyalar oluşturan atomlardan yapılmıştır. Her nesne, hareket halinde atomlardan oluşmuştur; bedenimiz öyledir, ruhumuz da. Böylece ruh, bedenin bütün etkilerine karşı duyarlıdır. Bedenin atomları, başka bedenlerin atomlarınca durmadan sarsılır; ruhu da beden sarar, duyguların kaynağı budur. Duygulanışlarımız*

hep doğrudur: bu duygulanışlar üzerine oluşturduğumuz yargılarımız yanlış olabilir. Gerçekten imgelem, duyguların verilerini yaklaştırır, düzenler, karşılaştırır, yayar ve düşünceleri çıkarır ondan. Böylece, bu işlemlerde yanlış nedenleri çoktur. Doğa üstü, duyuların verileri üzerinde kötü bir yargılama, imgelerin bir etkisidir. Bu işlemleri tekrarlamalı, düşünceleri kendi aralarında ve duygulanımlarımızla durmadan karşılaştırıp, sınamalıyız. Gassendi, çağın öteki kuşkucuları gibi Kopernik'çi ve Galilei'cidir. Atomlardan oluşan bedenimiz yok olduğunda, ruh da yok olur. Ne duygulanım vardır artık, ne duygular; insan bütünüyle ölür böylece.

Yığınla sonuç çıkıyordu bu materyalizmden. Önce, nesnelerin temeli hakkında hiçbir şey bilemez durumdaydık; duygularımız, olsa olsa **görece** bir **gerçeğe** götürebilirdi bizi, bu da pratik yaşamda yeterdi bize. Nesnelerin asıl özü kaçıyordu bizden. Varlığın aslı, Tanrı'nın ne olduğu üstüne tartışmaların, Tanrı'nın kanıtlarını sıralamanın ne değeri vardı? Bütün dünya halkları Tanrı'ya inanıyormuş. Neden? Çünkü, hepsinde doğuştan Tanrı düşüncesi varmış, İyi ama, doğuştan düşüncelerimiz olamaz ki! Her şey duygularımızdan gelir ve imgelem, duyuların verilerini birbirinden öylesine farklı biçimde bir araya getirir ki, yığınla insanın Tanrı üstüne hiçbir düşüncesi olamaz sonuçta. Nitekim, özgür düşünürler, Tanrı hakkında hiçbir düşünceleri olmadığını söylüyorlardı. Gassendi'ye göre, bu Tanrı düşüncesi, bütün genel düşüncelerimiz duygularımızdan geldiği için, sonsuzluk, ebedîlik, yetkinlik, kadiri mutlak, üstün iyilik kavramlarıyla beraber, insan soyunda gördüğümüz o yığınla yetkinliğin uzantısıdır bir yerde.

Son çizgisine varmış insandır Tanrı.

Bir başka sonuç da, **tarihsel tanıklığa olan güvensizlikti**. Düşünceleri onca yanılgı olasılıklarını da beraberinde taşıyan tanıklara nasıl güvenebilirdik? **Gabriel Naude** (1600-1653), tarihsel eleştiriyi geliştirmeye başlar. 1625'te yayınladığı, *Büyü Kuşkusu Alandaki Büyük Adamlara Övgü* adlı eseriyle, kaynaklara iner, tanıklıkların değerini tartar, bir savı ilk ortaya atanın yaşadığı zamanı, sosyal durumunu, bağlı olduğu partiyi inceler; söylediklerinin değerini ölçüye vurur ve üstelik materyalist bir açıdan yorumlar her şeyi. Her şey neden ve sonuç ilişkisine, insanları maddî çıkarlara bağlayan etkenlere indirgenmiştir. Şaşırır insan; neler bulmaz ki!

Clovis'in katolikliği kabul etmesi, Jean d' Arc'ın gönlünde Tanrı çağrısını duyması, Muhammed'in Cebrail'den ve Musa'nın da Tanrı'dan esinlenmesi, hepsi siyasal kurnazlıklardır aslında. Bunlar böyle olunca, varın kıyas edin İncil'le Hıristiyanlığın tanıklıklarını!

Coğrafya buluşları da yeni silahlar sağlıyordu. Amerika yabanlarına bakıp, Montaigne, hıristiyanların akılları, örfleri ve dinleriyle alay etmeye başlamıştı. Çin de, aynı türden kanıtlar verdi. *La Mothe Le Vayer* (1588-1672), 1642'de, *Paganların Erdemi Üstüne* adlı eserinde öyle diyordu: Kilisenin gözünde, Musa'nın kanunundan önce, doğal kanuna uygun olarak yaşamış pagan filozoflar günahsız olabildiklerine göre, havarilerin vaazda bulunmadıkları ulusların bilgelerinin de günahsız olduklarını kabul etmek gerekir, İsa, Çin'de vaazedilmedi. Ancak, Çin dini, Yunanlıların, Romalıların ya da Mısırlıların dinlerinden daha saftır; çünkü, mucizelere başvurmuyor bu din ve Çinlilerin pek eski zamanlardan beri tek bir Tanrısı vardır. Çin'in Sokrates'i Konfüçyüs, tek Tanrıya inanıyordu ve, ilk olarak da şunu kabul etmişti: Kendine yapılmasını istemediğin şeyi, sen de başkasına yapma. Böylece, Konfüçyüs ve Çinliler günahsız olabilirler. Bütün bunlarda ana düşünce doğanın iyiliği düşüncesiydi; ve Hıristiyanlığın temellerini oluşturan ilk günah, İsa'nın bütün insanlık adına acı çekerek insanlığı kurtardığı, Tanrı'nın bağışı gibi inançları yıkmaya yönelmişti. Şu düşünce de yayılıyordu: Tüm Amerika, Asya ve Güney yarım küre halkları Adem'den gelmiyordu; böylece Kutsal Kitap, insanlığın tarihini ve Tanrıyla olan ilişkilerinin tarihini içermiyordu; sadece bir halkın, Yahudi halkının tarihiydi bu tarih. Kutsal Kitap, Kilisenin ona verdiği yüce değere hiç de sahip değildi!

Bütün bu saldırılardan daha tehlikeli olanı da şuydu: Eski Yunan ve Latin kültürü, Hıristiyanlığı bir yana bırakmanın araçlarını sağlıyordu. Bir evi idare etmek, çocukları yetiştirmek mi istiyorsunuz? İşte Xenofanes. Devlet yönetimi mi? Aristoteles, Platon, Tacitus vardır. Evrenin Kanunlarını mı tanımak arzusundasınız? Alınız Plinius'la Lucretius'u. Doğanın ve mucizelerin sınırları hakkında bilgi edinmek mi amacınız? Cicero *De divinatione*'yi yazmıştır. Ruhun ölümsüzlüğü üstüne düşünmeyi mi aldınız programınıza? Buyurun *Phedon*'la Scipion'un Düşü'nü. İlk Çağ yazarlarında, yaşamın güçlükleri, acıları, kaygıları karşısında insana yardımcı olacak öğretiler, egemen akılla, özgür iradenin yer aldığı görüşler bulunuyordu daha çok. Epikuros için mutluluk, iki halden oluşuyordu:

«Acısız beden, kargaşasız ruh». Asıl zevk, bu iki halden doğar; doğamızın, insanın ilk amacı da budur. Ne götürebilir bizi buna? Sağlıklı akıl! Arkasından büyük acılar gelecekse büyük zevkleri bir yana itmeyi öğütleyecek olan odur; sonu büyük zevklere varacaksa büyük ve uzun acıları kucaklamaya götürecek olan da o. Zevkle biten sadeliği, dürüstlüğü, adaleti bize gösterecek olan akıldır; mutlulukla erdemin bizi asla terketmeyecek iki kızkardeş olduğunu da o öğretir. **Zevk ahlâkı**, buydu su yüzüne çıkan. **Pierre Charron**'un *Bilgelik* (1601) adlı eserinin temelinde bu vardır; eser, çok geçmeden yasak kitaplar listesine konulur (1606).

Özgür düşünürlerin çoğunun rehberleri bunlardır.

Ötekiler Stoacıları, Epiktetos'u, Seneca'yı seçerler. Bize bağlı şeyler vardır: Düşünce, istek, tiksinti, genel olarak yargılarımız ve tasarımlarımız; onların efendileriyiz biz, özgürüz. Aklımız nesneleri tasarlamak, onları iyi ya da kötü görmek, onları arzulamak ya da onlardan korunmak gücünü verir bize. Bize bağlı olmayan, başkalarına bağlı olan şeyler de vardır. Yalnız bize bağlı olan şeyleri istiyor, yerinde hüküm vermeyi ve irademizi hükmümüze uydurmayı arzuluyorsak, mutlu olacağız; çünkü mutluluk, arzu edilen şeyi elde etmektir.

Stoacılar, yüksek görevliler ve soylular arasında seyrek değildi. Hattâ bir din adamı, yanından ayırmadığı Seneca'nın bir kitabıyla gömülmeyi vasiyet eder. Çoğunlukta olanlar ise Epikuros'çulardı. Epikuros'çuluk, burjuva anlayışına uygun düşen bir faydacılığa dönüşüyordu kolayca. Özetle, bu öğretileri, kaftan soyluları, burjuvalar, ruhban takımından nice kişi paylaşıyordu.

Ne var ki, doğayı izlemek, zevk aramak, çoğu kimsede, barok duyarlığın etkisiyle, içgüdülerin dizginlerinden boşanması, denetimsiz bir özgürlük, her türlü engeli fırlatıp atma biçiminde yorumlandı kolayca. Din bir aldatmaca olarak görüldü; sanki inanılmıyormuşçasına yaşanmaya başlandı. «Yalnız Paris, 50.000 tanrıtanımazı barındırmanın acısı içindedir»: O yıllarda yaşayan birinin sözüdür bu. 1623'le 1625 yılları arasında gerçek bir bunalım oldu: İki yılda yığınla kitap yayınlandı; sofuluğa ve ikiyüzlülüğe karşı çıkıyor, kurallara karşı zevkin hakkını istiyordu. Tam bir panik başladı; sofular, bir tertip karşısında oldukları düşüncesine kapıldılar.

«**Tanrıtanımazlık**», tartışma götürmez bir gerçek oluyor; bu mücadele edilmesi gereken bir güç olarak mimleniyordu.

II
DESCARTES'IN YANITI

Rene Descartes (1596-1650), Aristoteles'çiliğin yenilgisini tamamlamak amacıyla, bütünlüğüne bir öğreti koydu ortaya.

DESCARTES'IN OLUŞUMU, AMACI VE ESERLERİ

Fransa'da doğan Descartes, soyluluğa doğru yükseliş içinde olan bir burjuva ailede dünyaya geldi. Baba yönünden ataları hekimdi; babası Bretagne Parlömanında danışmandı; ana yönünden büyükbabasının babası Poitiers Mahkemesinde görevli idi. Hepsi de, soyluluk arkasında insanlardılar. Descartes da, «Poitou Soylusu» diye söz ederdi kendisinden. Cizvit kolejlerinden birinde ciddî bir eğitim gördü. Hukuku bitirdikten sonra, kılıç soylusu olarak yaşadı; ve 1618'de Maurice de Nassau'nun, 1619'da da Maurice de Baviere'in ordusunda hizmet etti.

Daha o tarihlerden başlayarak, Galilei gibi, o da fiziğe matematik yoldan yaklaşıyordu. 1618 Kasımında, ağırlığın tözsel biçimini bir yana bırakarak, ağırlığı harekete indirgedi. 1619-1620 yıllarından başlayarak, kafasında ve yönteminde fiziğini kurmuştu ve -üstü kapalı da olsa- maddeyi sadece uzama indirgiyordu. Ne var ki, tüm çağdaşları gibi, bu konuda kuşku, kararsızlık, şaşkınlık içindeydi daha çok. Oysa, dine yürekten inanan bir insandı; bu durum ise, dayanılır bir şey değildi. Ulm dolaylarında, İmparatorun taç giyişinden sonra, bir küçük karargâhta düşünüyordu. Orada, 10 Kasım 1619'da arka arkaya üç düş gördü. Yıldırım gürültüsüne uyandı, odasına yayılmış ateş kıvılcımlarıyla karşılaştı. Kendisini çekip avucuna almak üzere gerçeğin ruhu olarak yorumladı bunu. Sonra *Corpus poetarumu* gördü. Şiirle bilgeliğin birleşmesi diye baktı ona; çünkü, şairin coşkusu, gerçeği aklın açıkladığından çok daha derinliğine gözler önüne seren Tanrısal bir ağırlık taşıyordu Descartes'ın iç dünyasında. Bu mistisizm bunalımında, görevinin farkına vardı: Bilimin ilkelerini kendisinde aramak; çünkü, bu ilkeler bizdeydi, doğuştan düşüncelerimiz vardı; matematik usavurmayı doğa olaylarına uygulayarak, evrensel bilimi yaratmak; Evrenin gerçek sistemini yeniden kurmak. Ertesi günü, kendini aydınlatması ve gerçeğin araştırılmasında yönlendirmesi için Tanrı'ya dua etti; ve tâ Lorette'e kadar yaya gitmek üzere, Kutsal Meryem'e hac vaadinde bulundu.

Onu izleyen yıllarda, mantığını ve matematik fiziğini geliştirdi. Ne var ki, bu yeni bilimi haklı çıkarıp tanıtlamak, buradan kalkarak da kesinliği ve

Tanrı'yı temellendirmek gerekiyordu. 1627 Kasımında, Paris'te, Papa'nın büyükelçisinin evinde, Berulle'ün önünde, onu gerçekten çarpacak düşünceler öne sürdüğü söylenir; o kadar ki, Berulle, bu tasarısını yerine getirmesini ister ondan ve bunun bir vicdan borcu olduğunu hatırlatır ona. Ne denirse densin, Descartes, Augustinus'çu hareketin içindeydi. Berulle, çömezleri Gibieuf'le Siehon, 1626'dan 1634 yılına uzanan yazılarında, Descartes'ın en yakın dostu Mersenne de, 1623'te yayınladığı *Quaestiones in Genesim'*den başlayarak, hepsi de, Tanrı'nın varlığını tanıtlamada en güven verici araç olarak, Platon'un doğuştan düşüncelerini kabul etmişlerdi. Descartes, çok geçmeden başına geçeceği bir topluluğun içinde bulunuyordu. Vaktiyle Pythagoras'çılığın mistik harekete katılması gibi. Descartes'çılık da mistik harekete katılır. Evrensel yeni bir bilimi kurmak için, mutlak aşkı, serüven ve merak düşüncesi, araştırma coşkusu, kaygı, yeniye karşı duyulan susuzluk gerekiyordu; ve hepsi de, büyük mistiklerin özellikleriydi bunlar. Tanrı-merkezci mistisizm ile Dekartçılık, ortak bir kaynaktan doğan, ortak nitelikler gösteren, birbirine koşut hareketlerdir.

1625'te, Descartes, kendisi için *Aklın Yönelimi İçin Kuralları*'nı yazdı; arkasından, büyük çabasını sonuna erdirmek amacıyla, vaktiyle de bulunduğu Hollanda'ya çekildi. Bu kapitalist ülkede, liberal bir burjuvazinin sağladığı özgürlükleri buluyordu. «Etkin ve başkalarının yaptıklarına merak etmekten çok, kendi işlerine özen gösteren, güçlü büyük bir halkın arasında», «en ücra çöllere çekilmişçesine sessiz ve tek başına» yaşadı. 1629 yılından başlayarak, orada metafiziğini geliştiren *Düşünceler*'i yazdı.

Descartes, Montaigne ve özgür düşünürler gibi gevşek bir kuşku halinde kalmaz. Kendisini taşıyan kayıkçıların kötü niyetinden kuşkulandığında, kılıcını çekerek, tehlikenin üzerine yürüyüp hepsini nasıl iradesine boyun eğdirmişse, bu soyluluk meraklısı asker, daha da büyük bir düşünsel ve manevî tehlike karşısında, güçlüğün üstüne çullanır. Kuşkudan yararlanıp denek taşı gibi kullanır onu; her şeyin yıkılıp yıkılmadığını, ya da yaşama olanak sağlayan kimi kesinliklerin sürüp sürmediğini görmek için sonuna değin götürür bu kuşkuyu. Nedir amacı? Eylem! Bir başka deyişle, «yaşama yararlı olabilecek her şey hakkında aydınlık ve güven verici bir bilgi». Kendi için olduğu kadar, herkes için de ister bu düşünceyi. Yüce gönüllü bir insan olarak, tüm insanlar için çalışır; kalabalıktan nefret eden ve sadece kendini düşünen, bulduklarını sandıkları gerçeklerin üzerine, yalnız

kendilerinin yararlanabilecekleri inancıyla ellerini kapayan kuşkucu inançsızların yaşadığı bir çağda yapar bunu. Zenginliğe, şan, ve şerefe, her şeye sırt çevirir; engelleri, apaçık aptallıkları, kin ve düşmanlıkları göğüsler, gerçeğin araştırılmasına bütün yaşamını adar. Bu aranışta, tüm yaşamını zar diye atar ortaya. Ya yeniden bulunacak kesinlik ve Tanrı'nın zaferi vardır ya karanlığın ve hiçliğin felâketi, ya hep ya hiç! Descartes, başka büyük insanların arasında düşüncesiyle büyüktür; belki, daha da büyük oluşu, yüreğiyle büyük oluşundan geliyor. İnsanı şaşırtan bir başarıdır bu: Soyluluğun şövalyece ülküsü, burjuvazinin pratik bilgi zevkini ve başarının arkasını bırakmayan burjuva inatçılığını gelip taçlandırmıştır.

5 Haziran 1637'de, Leyde'de, *Yöntem Üstüne Deneme* yayınlanır. Descartes'ın düşüncesinin temelleri bu eserdedir. Onu, *Metafizik Düşünceler* (1641), *Principia* (1644), son olarak da *Ruhun Tutkuları* (1649) adlı eserleri, daha da açar ve tamamlar. İçinde, Bohemya'lı Prenses Elisabeth'e yazdığı mektupların apayrı bir yer tuttuğu hayli bol yazışmaları saymıyoruz.

DESCARTES'IN FELSEFESİ

Descartes, Galilei'nin önünde gerilediği eseri tamamlamak ister: Yeni bilimin, yani matematik fiziğin temel ilkelerine varmak ve ondan bir **evrensel bilim çıkarmak**. Öyle der: «Tüm felsefe bir ağaç gibidir: kökleri metafiziktir bu ağacın; gövdesi fizik, dalları da bütün öteki bilimler ve, bilimler de, üç belli başlı bilime indirgenir, yani tıp, mekanik ve ahlâk».

Nedir yöntemi bu evrensel bilimin?

Descartes'ın yöntemi, matematik düşüncenin özü olan şeydir. Bu anlayışa göre, akıl, gerçeğe sezgi yoluyla ulaşır; aklın tek ışığından doğar bu sezgi. Aydınlık düşüncelerin örneği, matematik düşüncelerdir. Akıl, bu sezgiden, tümdengelim yoluyla zorunlu sonuçları çıkaracaktır; düşüncenin sürekli ve kesintisiz hareketi içinde, matematik akla göre, en yalın şeylerden en karmaşık yapılara doğru ilerleyerek olur bu. Sayıp sıralama ya da tümevarım, yani belli bir soruna ilişkin araştırmaya, bilginin sezgiye indirgenmediği halde başvurulur. Gerçekten, birbiri arkasından dolaysız olarak çıkarılan önermeler, çıkarsama açıksa, her adımda gerçek bir sezgiye varırlar. Ancak çıkarsama, birbirinden soyutlanmış, çok sayıda önermeden yapılmışsa, anlama yeteneği, bir tek sezgiyle kucaklayabilmek için yeterli olamaz; öyle olunca da, tümevarım gerekli olur. Akıl, özel nesneler arasında, belirgin oranlarda ilişkiler kuracak, bu ilişkileri birbiriyle

karşılaştıracak, düzene koyacaktır; bu düzenlemede, her terim, kendinden öncekine bağımlıdır ve kendinden sonrakini de belirler.

Descartes, bir kesinlik arıyor. Yığınla kuşku ile dopdolu görüyor kendisini. Yetişkin bir insan haline gelmeden önce çocuktu. Eğiticileri, bulanık kavramlarla doldurmuşlardır kafasını; başka yığınla kavramı da duygularıyla edinmiştir. Oysa, deneyim yoluyla anlıyor ki, duyguları kimi zaman aldatıcıdır; böylece güvenilemez onlara. Bundan, her insanın yaşamında bir kez olsun yapması gereken bir şeye karar verir; Kesin, açık, gün gibi ortada herhangi bir şeye rastlayıncaya değin, **her şeyden kuşkulanmak**. Böylece, daha başta, iyimser bir kesinleme koyuyor: Gerçeğin denek taşı olarak insan aklının değeri; bir gerçek vardır ve akıl da yargıcıdır onun. Cizvitlerin bu öğrencisi, onlar gibi insana güven duymaktadır.

Ne güzel bir başlangıç?

Descartes, her şeyden kuşkulanıyor. Odası, masası, lâmbası düştür; elleri, kolları, bedeni varsayım. Var olan hiçbir şey yoktur. Ne ki var, sadece bir gölge, aldatıcı bir dehânın ürünü. Ancak, kuşku duyuyorsa, her şeyin varlığını yadsıyorsa, kuşku duyan birisinin, düşünen, idrak eden, kabul eden, yadsıyan, isteyen ya da istemeyen, tasarlayan ve duyan birinin, yani kendisinin olması gerekir: *Cogito, ergo sum;* **düşünüyorum, o halde varım**. Bu ilk gerçek, bir tasım, bir kıyas değildir; bu, doğanın ışığına dayanarak, kendi iradesinin dolaysız farkına varışıdır insanın; şu iki olgu arasında apaçık bir ilişkinin sezgisidir bu: Düşünüyorum, varım. Aynı açıklıkla farkına vardığımız başka olgular ve ilişkiler de var: İki kere iki dörttür; bütün parçadan daha büyüktür, vb. Böylece, bilim içerden dışarıya, akıldan nesnelere doğru gidebilir, gitmelidir de.

Böylece Descartes, kendisinde düşünceler bulmaktadır. Kimi düşünceler, kendi ayırdetme yetisi ile bulduklarıdır. Ancak, uzam, hareket, süre gibi, ilkel olarak farkına varılan, bir iç sezgi halinde, doğuştan düşünceler vardır. Bunun gibi sonsuz, yetkin gibi düşünceler de vardır ki, sonlu ve yetkin olmayan insan Descartes'a dışardan gelmektedir. Dışardan, ama nereden? Bu sonsuz ve yetkin düşüncelerini, onun kafasına, kendisi de sonsuz ve yetkin olan bir varlık sokabilir; Tanrıdır o da. İnsan, her şeyden önce sonsuzu ve yetkini tanır; sonluyu ise sonradan. Bu düşünceler Tanrı'yı kanıtlarlar; tek başına Tanrı düşüncesi Tanrı'yı tanıtlar. Çünkü Tanrı'da bütün yetkinlikler vardır; ve bu arada var olma yetkinliği de. Varlık,

Tanrı'nın özündedir. Tanrı'yı, var olduğunu düşünmeden düşünemem. Tanrı yetkindir, böylece de aldatıcı değildir. Sonuç olarak, varlığını açıkça farkettiğim her şey, var olmaktadır: Böylece, dış dünya vardır; dünyanın matematik yapısı, gerçektir. Tanrı'nın varlığı, matematik fizik gerçeğini koyar ortaya.

Peki, nesneler hakkında kesinliğine bildiğimiz nedir?

Bir mum parçası alalım: Belli bir biçimi olan katı bir maddedir bu; bilinen bir rengi ve kokusu vardır ve serttir. Masaya vuralım onunla, ses verir, ateşe yaklaştıralım, erir, sıvı hale gelir, rengini değiştirir, kokusunu yitirir, ses vermez olur ve daha genişliğine bir yer kaplar. Daha fazla ısıtalım, buhar olacaktır. Bununla beraber, duygularımıza çarpan bütün bu değişikliklere karşın diyoruz ki, bu mumdur, olan biten de mumla ilgilidir. Nesnelerde kesinlikle algıladığımız şey, onların uzamı yani uzunluğuna, genişliğine ve derinliğine tuttukları yer; bir de **hareket**. Uzam ve hareket, her ikisi de ölçülebilir şeylerdir. Onları en iyi tanımanın yolu da, ölçmektir. Böylece, doğa hakkında edinebileceğimiz gerçek bilgi, **matematik bilgi**dir. Ancak geometride nitel vardır; onu aradan çekip, her şeyi nicele dönüştürmeli. Descartes, doğrularla eğrileri rakamlarla dile getiriyor; aralarındaki ilişkileri de denklemlerle. Böylece, eski Yunan geometrisinde eksik olan bir şeyi sokuyor ona: Hareket düşüncesini. Bir düzlem üzerinde bir noktanın durumunu sabit iki merkezle mesafesine göre belirtiyor. Noktanın durumunun her değişiminde bu mesafeler de değişir. Temsilde geometrik düşüncenin iki değişkenin cebirsel düşüncesiyle ilişkisi kurulmuştur; bu ilişki, aynı anda var olan değerlerin belirsiz sayısını içeren bir denklemdedir. Böylece fonksiyon kavramına varıyor ve modern fiziğin araçlarından birini **analitik geometri**yi buluyor. Matematik, gerçekliğin ruhudur: Evreni yöneten derin düzeni açıklıkla ortaya koyar o. Matematik gerçekliği kuran da Tanrı'nın varlığı. Descartes, Galilei'yi haklı çıkarmıştır ve aynı zamanda da Platon'un Aristoteles'ten öcünü almaktadır.

Her nesne, alanda bir yer tutar; ve bir başkasının yerini alabilir. Ancak terkettiği alan boş kalmaz. Böylece, tüm evren, dolu olarak görülmelidir. Evrensel uzam sonsuz olarak bölünebilir; bu süreçte bölünmez bir atoma rastlayanlayız. Böylece, atom diye bir şey yoktur. Ancak, var olan, boyutları birbirine eşit olmayan, değişik biçimlerde, gözenekli küçük uzam parçalarıdır. Bu parçalar arasında ve bu parçalarda pek ince ve akışkan bir madde vardır; tüm Evrene kesintisiz yayılmıştır bu madde. Tanrı, bu

maddeyi harekete geçirir, bir anda her yana yayılır. Evren, uçsuz bucaksız bir **mekanik**tir; mekaniktik evrenseldir. Su, toprak, hava, tüm nesneler, değişik biçim ve büyüklerde yığınla küçük parçalardan oluşmuştur; bu parçaların arası da, ince, akışkan bir maddeyle doludur. Uzun, birleşmiş, kaygan küçük parçalar, sert nesneleri, toprağı, ağacı, vb. meydana getirir. Akışkan maddeyi, Güneşin parlak ışınları harekete geçirir; bu akışkan madde, sinirlerimizin küçük ağlarını, olduğundan da güçlü hareket ettirirler. Sıcaklık duygusunu bize veren budur. Yeryüzündeki nesnelerin gözeneklerinde bulunan akışkan madde, Güneşin ışınlarınca güçlü olarak harekete geçirildiğinde, o da, bu nesnelerin küçük parçalarını güçlü biçimde hareket ettirir; hareketleri için yeterince yer bulamayan bu küçük parçalar, tıpkı bir ovada gelip geçenlerin çıkardıkları toz gibi havaya yayılır. Buharı, çeşitli türdeki bulutları oluşturan bu küçük parçalardır. Bu bulutlar, yeryüzüne doğru birden inerlerse fırtınaya neden olurlar; bir bulut bir başka bulutun üstüne düşerse, bundan da şimşek, yıldırım, hava çevrintisi doğar.

Nedir çevrimi aslında?

Akışkan madde evrensel uzamı doldurur. Zorunlu olarak daire biçiminde hareket eder o: Bir nesne, uzayda, bir başka nesnenin yerine geçmek için, yerini değiştirdiğinde, vardığı noktadaki nesneyi itip atmak zorundadır. Aynı şeyi bu itilip atılan nesne de yapar ve ilk nesnenin bıraktığı boşluğu bir başkasının gelip doldurmasına değin sürer bu. Böylece, hareket daire biçimindedir ister istemez. Bunun sonucu şu ki: Evren, **akışkan maddenin çevrintileri**yle doludur; gezegenleri, Güneşin çevresinde döndüren de budur. Kopernik'in, Keplerin, Galilei ile Harvey'in tanımladıkları tüm hareketleri açıklayacak olan işte bu çevrintilerdir.

Böylece, dünyada her şey mekaniktir; ve mekanikte de, geometrik ya da geometrik benzeri öğeler vardır ancak.

Hayvanların bedenleriyle insanınki birer makinedirler. Hayvanlar salt makinedir; yalnız insanın bir ruhu vardır, ama bir makineye bağlı ruh. Bedene hareket ve sıcaklık veren ruh değildir, ve ölüm, ruhla bedenin ayrılmasının değil, bedenin başlıca parçalarından birinin bozulmasının sonucudur. İnsan-makine, ruhun müdahalesi olmadan işler. Ruhta, düşüncelerimiz vardır yalnız. Beynin, başta dış nesnelerin etkisiyle olan hareketleri de, ruha, çeşitli duyguları aşılar: Bunlar tutkulardır. Ruhun eylemleri ise irade olarak ortaya çıkar.

Ve insan iradesi özgürdür; asla zorlanamaz.

Mutluluk da, gelse gelse **erdem**den gelir bize. Erdem, yalnız bize bağlı, yani «cüzi irademizin sonucu olan şeyleri isteme arzusudur. Tanrı, yanılmaz ve değişmez bir kararla, kimi şeylerin bize bağlı, kimi başka şeylerin de kaçınılmaz bir zorunluluğun sonucu olmasını istemiştir. Yalnız kendi cüzi irademizi kullanmanın bize sağlayacağı büyük yararları gözönünde tutmak: Yüce gönüllülük bu yolla kazanılabilir. Böylece, insan kendisinde, yüce gönüllülük tutkusunu harekete geçirebilir; sonra da, onu alışkanlığa, yani erdeme dönüştürebilir.

Görülüyor ki, Descartes, klasiklerin yüce gönüllülüğü ile bağları yeniden kurmaktadır.

DESCARTES’IN ZAFERİ

Descartes’in düşüncesi, giderek Descartes’çı sistem büyük bir zafer kazandı. Bossuet, Spinoza, Malebranche, Leibniz, tüm bilginler, daha yerinde bir deyişle, kafalarında bir düşünce kırıntısı olan herkes, onun çömezi oldu, ya da onun etkisine uğradı. Hattâ salonlar, özellikle de 1660 yılından sonra, Descartes’çılığın tutkunu oldular. Descartes, Lafontaine’in dediği gibi, «eskiden yaşasaydı Tanrı olarak görülebilecek bir ölümlü» haline geldi. Reneri, onun öğretisini, Deventer’de, ve Leyde’de anlatırken, «Işığım, Güneşim, Tanrım» diye sözeder ondan. Bir başkası, Heerebord, «Filozofların en büyüğü, gerçeği, felsefeyi ve düşünce özgürlüğünü koruyup kurtaran ve öcünü alan» (1647) diye nitelendirir, öğrenciler, Descartes’ın düşünceleri için yumruk yumruğa döğüşüyorlardı. Hollanda’lı büyük bilgin Huygens de, «yüzyıllar böylesini yaratmadı» derken, Descartes’ın kazandığı evrensel başarının kimi nedenlerini sayar ve bir yerde öyle der: «Eskiye karşı tiksinti vermekle yetinmemek; doğada ne ki var, onları anlamanın yollarını göstermek: Felsefesinin asıl öğütlediği budur».

Bu kadar mı?

Daha fazlasını yaptı Descartes. İnsana, yaşamanın, mücadele etmenin, yaratmanın nedenlerini ve kanıtlarını yeniden verdi. Kesinliği yeniden buldu; insan iradesine ve aklına, bilimin değerine güveni sağladı; ve insanda birliği yeniden kurdu: Artık, onun sayesindedir ki, cüzi iradenin egemen olduğu barış içinde bir iç yaşam ülküsüne kavuşmuştu insan; ama, daha da önemlisi, Evren üstüne bütünlüğüne bir açıklamaya. Yalın bir ilkeye dayanıyordu bu ve gerçekten bütünlüğüne bir açıklamaydı.

BÖLÜM VI
XVII. YÜZYILDAAVRUPA KÜLTÜRÜ: (3)
YENİ SORUNLAR VE YENİ ÖNERİLER

Avrupa'da XVII. yüzyılın ikinci yarısı, yeni iktisadî ve sosyal sorunların yanı sıra, kültür yaşamında da yeni sorunlarla karşı karşıyadır; bu sorunların çözümü için yeni öneriler sürülür ileriye.

Dekartçılığın yankılarıyla girelim konuya.

I
DEKARTÇILIĞIN YANKILARI

Dekartçılığın yankılarını anlatmadan önce, Avrupa'nın kültürel coğrafyasına bir göz atmakta yarar var.

BİLGİ CUMHURİYETİ

Tüm Avrupa, kültür adamlarından oluşan büyük bir cumhuriyettir; bir «**Bilgi Cumhuriyeti**» dir bu. XVI. yüzyılda İtalya'da, XVII. yüzyılın ilk üç otuzlu yıllarında Fransa'da açılıp serpilmiş olan düşünce yaşamının merkezi, kuzeye doğru yürüyüşünü sürdürmektedir. Yüzyılın sonlarında, en büyük yaratıcı rol, burjuva anlayışının egemenliğinde tam bir iktisadî ve siyasal gelişme içine girmiş olan İngilizlerdedir. Newton'un *İlkeler* adlı eseri 1687'de yayınlanır; Locke'un *Denemeler'i de* 1690'da. 1702'den başlayarak, İngiliz edebiyatı, tam bir yeniden doğuş içindedir. 1712'de İngiltere, yayınlanan eserlerin sayısı ve niteliği bakımın, dan Fransa'yı geçmiştir. 1713, yani Utrecht Andlaşmasının yapıldığı yıl, Berkeley'in, Pope'un, Swift'in, Arbutnoth'un, Addison'un, Steele'in, dehâlarının en yüce noktasına vardıkları mucizeli bir yıldır aynı zamanda.

Fransa, klasik yazarlarının dövüp tavına getirdikleri ve Avrupa'nın gereksinmelerine de yanıt veren dili sayesinde, o pek büyük yerini korumaktadır. **Fransızca Latincenin yerine geçer.** «Herkes, Fransızca konuşmayı öğrenmek istiyor; iyi bir eğitimin kanıtı olarak görülüyor bu; Eski Yunan ve Roma yazarlarının eserleri her yanda çevrilip durmakta ve bilginler, Latincenin eski yerinden kovulup atılmasının korkusunu duymaya başlamışlardır». Ünlü *Bilgi Cumhuriyeti Haberleri* 1684 yılında böyle yazar. İngiltere'den tâ Moskova'ya değin, Avrupa'nın hemen her ülkesine,

ve bu arada Amerika’daki İngiliz kolonilerine de sığınıp yayılmış Fransız Protestanlarının oynadıkları bir aracı rol vardır ki, pek büyüktür.

En önemli sığınma ülkesi de **Hollanda**’dır.

Ulusların gelip buluştukları bir yol ağzı olan Birleşik Eyaletler’de, her ülkeden insana rastlanmaktadır: İngilizler, İskoçyalılar, Danimarkalılar, İsveçliler, Polonyalılar, Macarlar, Almanlar, oraya gitmekte, Leyde’de, Groningne’de, Utrecht’te öğrenimde bulunmaktadırlar. Fransız Protestanlarının gelişiyle de, **Avrupa’nın büyük gazeteleri** kurulup yayınlanmaya başlar: Pierre Bayle’ın *Bilgi Cumhuriyeti Haberleri* (1683 Martı), Jean le Clerc’in *Evrensel ve Tarihsel Kitaplığı* (1686 Ocağı), Basnage de Beauval’ın *Bilginlerin Eserlerinin Tarihi* (1687 Eylülü) ilk hatıra gelenler. Bu yayınlar, İngiliz devrimini hazırlayan, Hollanda’ya sığınmış İngilizleri de etkiler. Jean le Clerc, Basnage, du Bose, Jurieu, İngiliz Devrimine gerekçe olacak dinsel ve siyasal düşüncelerinin olgunlaşmasında Locke’a yardımcı olurlar; bu düşünceler, evrensel bir etki yaratacaktır sonraları. Devrimden sonra da, İngiltere’ye sığınmış Fransız Protestanları, İngiliz eserlerini çevirdiler; aydınlık, düzen, incelik, ağırbaşlılık eklediler onlara ve, bu eserler, bütün Avrupa’ya yayıldı böylece. Bu Fransızlardan Pierre Coste, Londa Krallık Derneğinin üyesi oldu üstelik; La Bruyere’i, La Fontaine’i, Montaigne’i İngilizceye çevirtip yayınladı; ayrıca Locke’un *Felsefî Deneme*’sini (1700), Newton’un *Optik Üstüne Deneme*’sini (1704), Shaftesbury’nin *Alay Üstüne Deneme*’sini çevirdi. Böylece, Fransız Protestanlarının oluşturdukları bir büyük Cumhuriyet sayesinde, düşünceler alınıp veriliyor, birbirleriyle karşılaşıp karışıyor, giderek gelişip zenginleşiyordu.

DEKARTÇILIĞIN YAYILIŞI VE KİLİSE. SİPİNOZA VE MALEBRANCHE

Dekartçılık her yana yayıldı. 1657’de, Descartes’ın öğretisi, Hollanda Üniversitelerinde kürsülerde açıkça öğretiliyordu. 1657-1666 yılları arasında, latince asılları, fransızca çevirileriyle, özellikle mektupları da katılarak, Fransa’da yayınlandı. Böylece, Dekartçılık, her ülkede ve her okumuş-yazmış çevrede ilerleyebildi. Fransa’da büyük soylular, büyük burjuvalar, serbest meslek sahipleri, büyük din tarikatları, buyur ettiler ona. Gerçek Dekartçı akademiler kuruldu; kimi şato ve prens malikânelerinde, Paris’in en güzel konaklarında, her hafta Dekartçı bilimsel konferanslar verilmeye başlandı. Markiz de Sabe, Madame de Sevigne, kızı Madame de

Grignan, Madame de La Fayette, La Roehefoucauld, Arnault Dekartçıdırlar; Oratoryenlerde, Benediktenlerde, Augustenlerde Dekartçılık öğretilir oldu. İngiltere'ye de geçti Dekartçılık ve Cambridge ile Oxford Üniversitelerini ele geçirdi; Cenevre'ye de girdi, İtalya'da ve Almanya'da bir çok kültür adamını fethetti. 1686'da, Fontenelle, *Dünyaların Çokluğu Üstüne Konuşmalar*'ı yayınladığında, doruk noktasına varmıştı öğreti.

Bununla beraber, Kilise hep karşı çıktı Descartes'a. Descartes, dini kurtarmak istemişti; oysa kurduğu sistem, **din için tehlikeli** oluyordu. Maddeyi uzama indirgiyordu. Öyle olunca da, Kuddas töreninde ekmekle şarabın İsa'nın etiyle kanına dönüşmesi (transsubtantiation) nasıl anlaşılacaktı? Ekmek, uzamın bir parçası olarak bir yer tutmayı sürdürürken, yine uzamın bir parçası olarak İsa'nın eti, ekmekte olabilir miydi? Tözler öğretisine göre anlaşılabilir olan bir şey, Descartes'ın uzama dayanan öğretisinde mutlak olarak anlaşılmaz hale geliyordu. Descartes'ın Tanrısı, soğuk suratlı bir geometrici, sert bir mekanikçi idi; bu sistemde İsaac'ın, İbrahim'in ve Yakub'un canlı Tanrısı tanınmaz durumdaydı. Descartes, nedentanrıcılığa (deizm) ([3]) götürüyordu ki, hemen hemen tanrıtanımazlık kadar zıttı Hıristiyanlığa.

Descartes, tehlikeli çömezler yaratıyordu. Kendisi de, bir eylem adamı olarak, metafiziğini, bilimin ve aklın değerini ortaya koyabilecek derecede hazırlamamış mıydı? Dekartçılar, daha da güç beğenir insanlar olarak, sistemi, daha da ileri götürmeye kalktılar. Ancak, Descartes'a karşı Dekartçı sezgiyi tümdengelime biraz bağlı tutup, Dekartçılıktan, kendi duygusal yeğlemeleri doğrultusunda tehlikeli biçimde sonuçlar çıkardılar. Öle yandan, doğuştan düşüncelerin olduğunu kabul etmek, uygulamada bireysel duyguya yer veriyordu; bu yanıyla da, akılcı ve mekanik, ama çeşitli sistemlere yol açacaktı.

Bu Dekartçılar arasında, Spinoza ile Malcbranche, bu «Tanrı sarhoşları» böyle ortaya çıktılar.

Amsterdam'lı Yahudi **Spinoza** (1632-1677)'nın eserleri, ancak ölümünden sonra yayınlandı. Ne var ki, düşünceleri çok önceden biliniyordu: Hıristiyan dostları için 1660 yılında kaleme aldığı **Kısa Kitap**; 1665'ten başlayarak hemen hemen tamamlanmış **Etika**'sının elden ele dolaşan kopyaları; son olarak da 1670'de yayınlanan **Teolojiko-politik Kitap** düşüncelerinin temellerini içeren eserlerdi. Spinoza, Tanrının

bilinmesi yoluyla kurtuluşu öne süren bir öğretiyi savunuyordu. Ne var ki, ona göre, «uzam, Tanrının bir sıfatı idi». Çağdaşları buradan kalkıp, hiç de haklı olmayarak, şu sonuca vardılar: Spinoza'ya göre, Tanrı cismanî bir şeydi; ve dünya ile karışıyordu. Bayle, öyle diyordu: «Spinoza'nuı siteminde, Almanların bin Türkü öldürdüklerini söyleyenler yanlış bir şey söylemişlerdir, meğer ki, Almanlara dönüşmüş Tanrının bin Türke dönüşmüş Tanrıyı öldürmüş olduğu kastetmiş olsunlar». Spinoza, panteizmle suçlandı; bu ise, hıristiyanları irkilten bir öğretiydi; çünkü Hıristiyanlık, dünyadan ayrı, bir kişi olarak Tanrı anlayışı üzerine kuruluydu.

Oratoire rahibi **Malebranche** (1638-1715)'ın hücresinde, yeğeni Matmazel de Wailly'nin salonunda, çömezi Markiz de Hopital'in sokağında, yığınla mürekkep yalamış büyük burjuvanın, gazetecinin, büyük senyörlerin, yabancı gezgin ve bilginin toplaştığını görüyoruz. Hattâ **Gerçeğin Araştırılması** (1674), **Hıristiyan Düşünceler ve Ahlâk Kitabı** (1683), **Metafizik ve Din Üstüne Konuşmalar** (1688) adlı eserleri yayınlanmadan düşünceleri yayılır. Malebranche'a göre, her şey Tanrıya götürür bizi; her şeyi yapan odur ve onda biz her şeyi görürüz. Ne var ki. Tanrı, ancak genel iradeler ve en yalın yollarla hareket eder. Bunun sonucu olarak, Tanrının özel bir iradesini ortaya koyar gibi görünen her şey, Tanrının insan olarak meydana çıkması, İsa'nın bütün insanlık adına acı çekerek insanlığı kurtarması, mucizeler, Tanrı inayeti, bütün bunlar, genel kanunlara, Evrenin düzenine girmektedir. Malebranche, Hıristiyanlığın gerçek olarak gösterdiği ne ki var, çıkarıp atıyordu; hattâ Adem'in yaptığı yanlış ve ilk günah, evrensel kanunların sonucudurlar; Tanrı bile evrensel düzendir. Mekanizm anlayışının egemen olduğu bir dönemde, daha birçokları, Tanrıyı, bir kanunlar sistemi ya da bir ilke olarak yorumladılar.

Özetle, Kilise Dekartçılığın karşısına çıktı. Fransa'da, 1671'de, Sorbonne, yalnız Aristoteles'in öğretilmesini istedi; ve kral, taç giyerken içtiği anda uyarak, Descartes'ın sisteminin öğretilmesini yasakladı (1671, 1675, 1678). Kimi dinsel çevreler buna uydular. 1680'de Regis'in Dekartçılığa dayanan konferansları yasaklandı. 1691 ve 1704 yıllarında, Kral, Paris Üniversitesi Kollejlerine bağlı felsefe profesörlerinin elinden, Dekartçı ilkeleri öğretmeyecekleri hakkında yazılı bir belge aldı. Malebranche'ın eserleri yasak kitaplar listesine geçirildi (1709).

BİLİMDE İLERLEMELER VE DEKARTÇILIK

Öte yandan, yayılan Dekartçılık da, büyük ustanın ortaya koyduğu biçimiyle değildi; başarı kazanan, bozulmuş, Gassendi'cilik ve atomculukla yumuşatılmış bir Dekartçılık oldu. Kimi filozoflar, tek bir ilkeden çıkarsamalara başvurmadan, birbirinden kopuk olayların mekanist açıklamamla dolu bir liste çıkarıyorlardı ortaya. Bunun yanı sıra, fizikteki buluşlar da, birçok noktada Descartes'a hak vermiyordu. Descartes, olaylara belli bir kayıtsızlık göstermişti; çıkarsamalarda bulunmuştu ve, ona göre deneyim, tümdengelim ile bir olayın saptanması ânı arasındaki bir uyuşma idi. Daha önceden bilinen olayların, onları doğrulamaya gitmeden, mekanist bir açıklaması idi yaptığı. Kendisinden önceki açıklamaları eleştirmişti; olaylar içinse pek seyrek davranmıştı böyle. Yıldırımın taşa dönüştüğünü kabul ediyordu; akan yıldızlar ile kuyruklu yıldızlar ise, gökyüzünde ateşten yayıntılardı sadece. Yürek hakkında Aristoteles gibi düşünüyordu: Yürek, Tanrı'nın yoğun bir sıcaklıkla doldurduğu bir nesneydi; bu sıcaklık, kanı kaynatıyor ve buharları da ciğerlerde toplanıyordu; yüreğin hareketlerine yol açan da bu kaynayıştı. Descartes, kan dolaşımını savunuyordu, hattâ *Yöntem Üstüne Deneme*'sinde Harvey'in adından da söz etmişti; ancak, onun yüreğin hareketleri hakkındaki açıklamalarını kabul etmiyordu. Harvey, ona şunu göstermişti: Yüreğin hareketleri ani darbeler ve hızlı hareketlerdir; kaynama ile olabilecek şeyler değildi bunlar. Descartes ise kuramını sürdürüyordu; bunu yaparken, Harvey'in açıklamadığı atar damarlardaki kan ile toplar damarlardaki kan arasındaki farkı göz önünde tutuyordu. Şunun için de sürdürüyordu kuramını: Bu kuram, kendi çıkarsamalar zincirini elde tutma olanağını veriyordu ona. Dostu Mersenne'e öyle yazar: «Açıklamam yanlışsa, bütün felsefem de yanlıştır». Oysa gözlemciler, Harvey'in görüşüne bağlanmak zorunda kaldılar: Yürek, büzülüp gevşeyen bir kastı.

Bunun gibi, Descartes, uzam anlayışının sonucu olarak, ışığın yayılışına anlık bir olay olarak bakmıştı. Uzam maddenin özüydü: böylece bir nesne, uzamın sınırlı bir parçasıydı, giderek içine girilemezdi, hareketsizdi Bu nesnenin hareketinin ve duruşunun tek nedeni bir darbe olabilirdi ancak. Darbe ise, anlık bir eylemdi; böylece ışık, aydınlık nesnelerden göze, bir itişle, sert bir değneğin bir ucundan öteki ucuna gider gibi yayılıyordu. Descartes, deneyim herhangi bir gecikmeyi ortaya çıkardığında, tüm felsefesinin temelinden yıkılacağını da ekliyordu; sisteminde her şey birbirine bağlıydı çünkü. Oysa, 1676'da, Danimarka'lı **Römer** (1644-1710),

Dünyanın yörüngesi üzerindeki çeşitli durumlarını gözlemlerken, ilk uydusunun Jüpiter'in gölgesinden çıkıp görünüşünde, ışığın on altı dakikalık bir gecikmeye uğradığını saptadı; ışığın yeryüzüne ulaşıncaya değin bir mesafeyi katetmesinden ileri geliyordu bu gecikme. Römer, ışığın hızını da, saniyede 308.000 kilometre olarak hesapladı. Bu hız, bugün -aşağı yukarı- havada saniyede 299.778 kilometre, boşlukta ise 299.796 kilometre olarak saptanmış bulunuyor.

Son olarak. Descartes, doğa kanunlarının matematik deyimini aramaktan vazgeçmişti. Gerçekten, onun mekaniği, bir çarpmanın mekaniği idi. Çarpmanın ilk nedeni, hareketin korunmasına varan Tanrısal değişmezlikti. Bu ilk nedenden ikinci nedenler, eylemsizlik ilkesi, sonuçları yedi kanun halinde dile getirilen nesnelerin çarpmasının genel ilkesi, son olarak da sertlik ilkesi çıkıyordu. Descartes, nesnelerin çarpmasının genel ilkesini şöyle tanımlıyordu: «Hareket eden ve yolunda bir başka nesneye rastlayan bir nesne, karşılaştığı nesnenin direncinden dolayı düz bir çizgide ilerleyemeyecek kadar güçlüyse, öteki nesneyle beraber hareket eder, ve ona verdiği ölçüde hareketinden yitirir». Oysa **Leibniz** (1648-1716), 1676'da **sonsuz-küçük hesabını** bulduktan sonra, Descartes'ın, hareketin korunması kanununun yanlış olduğunu gösterdi: Bunun gibi, Leibniz'e göre, Descartes'ın çarpma ile ilgili kanunları da, sonsuz ilkesinin sonucu olan süreklilik ilkesine aykırı idi. Süreklilik ilkesi, her türlü değişiklikte ortak bir nitelik gösterir: Doğada sıçrama yoktur; bir nesne, bir halden ötekine, sonsuz derecede aracılarla geçebilir. Gerçeklik, parçalarını hiçbir zaman tüketemeyeceğimiz bir sürekliliktir. Çarpma, basit değil pek karmaşık bir olaydır ve, arkasından, pek küçük değişik hareketleri içine alır: Yavaşlama, nesnelerde karşılıklı değişiklikler, durma, biçimin eski halini alması, hareketlerin toplanması. Bir anlık görünse de, bütün bu süren şeyleri, Descartes basit olarak görmüştür. Böylece, hiçbir şeyi hesaplayamayacağı kinetik bir mekaniğe varmıştır. Bunun sonucu olarak da, her olay tipi için bir mekanizma tasarlamaya gitmiştir. Oysa, birbirinden pek farklı yığınla mekanizmadan aynı sonuç elde edilebilir. Analitik geometriyi bulan, matematiği gerçekliğin özü diye düşünen, matematik fiziği kurtaran kişi, sonuçta içinde matematiğin yer almadığı bir dünya sistemine varmış oluyordu.

Şunu gösteriyordu bütün bunlar: Dekartçı yöntemde temel bir yanlışlık vardı. *Yöntem Üstüne Deneme*'nin yayınlandığı günden başlayarak, yığınla

mekanist bilgin, Mersenne, Roberval, Gassendi, Pascal, Hobbes, uzamla maddenin bir tutulmasını gülümsemeyle karşılamış ve akışkan maddeyle çevrintilerden olayların doğuşuna tam bir roman olarak bakmışlardı. Dekartçı «dolulukla karşı, onlar «boşluk»u tutuyorlardı. Aralarından özellikle **Blaise Pascal** (1623-1662), Descartes'ın akışkan maddesini tözsel bir biçim ve Descartes'ı da bir skolastik olarak görüyordu; ayrıca, varsayım hakkında Dekartçı kurama ve *a priori* dogmatizmine karşı çıkıyordu. Bütün bunlara karşı, Pascal, **deneysel ve olasıcı bir varsayım** düşüncesini ortaya koyuyordu. Çarpıcı sonuçlar elde ediyordu: Suyun borularda yükselişini, o güne değin doğanın boşluktan hoşlanmadığı düşüncesinin tersine, havanın ağırlığı ile açıklıyordu. 1648'de, Puy de Dome denemesiyle, havanın basıncı olduğunu ileri süren Torricelli'nin varsayımını doğruluyordu. *Sıvıların ve Hava Kütlesinin Ağırlığının Dengesi* adlı eseriyle, tüm olayları maddenin hareketlerine bağlıyor, hidrolik baskının ilkesini koyuyor, barometreyi buluyor, dünyanın her yerinde borularda suyun yükselişini hesaplama olanağını ortaya atıyor ve dünyayı çevreleyen tüm havanın ağırlığını hesaplıyordu. 1657'den başlayarak, **olasılıklar hesabı**nın temellerini attı. Sonuçlar, kendi varsayım anlayışını haklı çıkarıyordu.

Ne oldu bütün bu gelişmelerin sonucu?

Bütün bilginler, doğa kanunlarına inanıyorlardı; Tanrı da, dünyayı dev bir makine olarak yaratmıştı; her türlü sihir ve büyü kovulmuş, bilim, tüm düzenli hareketlerin bilgisi olup çıkmıştı. Bu arada, Descartes'ın sistemi de sarsılmıştı. Ancak, bir bireşimi bir başka bireşim yıktı.

Onu başaran da Newton oldu.

II
NEWTON'UN BİREŞİMİ

1667'den beri Cambridge Üniversitesinde matematik profesörü, 1672'den başlayarak Krallık Bilimler Derneği'nde üye, 1695'ten beri de Londra Darphanesinde görevli olan **Isaac Newton** (1642-1727), 1665-1666 yıllarından başlayarak, matematik, mekanik, optik üstüne çalışmalarını öteki işleriyle birlikte yürütmeye başladı. 1687 Temmuzunda *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*'sını yayınlıyordu; 1713 yılında bunun ikinci basımını yaptı. *Optik Üstüne Kitab'ı* 1704'de çıktı. Ancak 1666'dan başlayarak, dostlarına, (limonlar hesabı ile evrensel çekim üstüne ilk çalışmalarını açıklamış bulunuyordu. 1672'den başlayarak, ışığın prizma yoluyla ayrışması görüşü, 1675'ten başlayarak da evrensel çekimi

açıklamada düşündüğü ether görüşü Londra Krallık Derneği'nde tartışılmıştı.

NEWTON'UN YÖNTEMİ

Newton'un yöntemi Pascal ile mekanistlerin yöntemi idi. Bacon'dan esinlenmişe benzemiyor. İngiliz bilgini David Brewster'e göre, Newton, Bacon'a hiçbir şey borçlu değildir: Bacon, hiçbir şey yazmasaydı da, Newton bulacağını bulurdu; kaldı ki, Bacon'un yöntemiyle bir şey bulmak da mümkün değildir.

Newton, **çözümleme** yoluna başvuruyor. «Varsayımlar»ı, yani olayların sonucu olmayan tüm önerileri reddediyor. Araştırmada her türlü varsayıma sırt çevirdiğini söylemek istemiyor -çünkü, bu halde araştırma olanağı ortadan kalkardı-, bir denemenin doğrulamadığı her türlü öneriyi dışlıyor. Filozof, gözlem ve deneyimlerde bulunmalı, bunlardan tümevarım yoluyla genel sonuçlar çıkarmalı ve önerilerine, kimi olaylar onları bütünüyle doğrulayıncaya, ya da bu önerilerin istisnaları olduğunu görünceye değin gerçek olarak bakmalıdır. Hiçbir «varsayım», denemeden elde edilmiş tümevarıma dayanan usavurmaları zayıflatamaz. Filozof olayları açıklamada mutlak olarak gerekli nedenleri kabul edebilir ancak; çünkü doğa, boş yere bir şey yapmaz; mümkün olan en az ve en yalın nedenleri de sokar işin içine, Filozof, Tanrının Evrende -o hayran olunacak- düzene yol açan kanunlarını değil gerçekten varolan nedenleri araştırmalıdır; ve bunları, iradesinin gerçekten özgür eylemiyle seçmelidir. Gerçekten, aynı sonucun birbirinden farklı bir çok nedenlerden doğabileceğine inanabiliriz; ancak, bir filozof için asıl neden, şu anda karşılaştığı sonucu ortaya çıkarmış olan nedendir. İyi bir filozof, bunun dışındakilere yüz vermez. Doğal olarak, filozof, matematiğe başvuracaktır; ancak, Galilei ile Pascal'ın anlayışına uyarak, herhangi gizli bir özü ortaya çıkarmak için değil, çok sayıda olayı hesaplamak için yapacaktır bunu. Böylesi bir çözümleme yoluyla, bileşiklerden yalınlara, hareketlerden onları doğuran güçlere, sonuçlardan nedenlere ve özel nedenlerden daha genel nedenlere geçilebilir. Sonunda, bireşim, bilinen ve denenmiş nedenlerden hareket etme ve onlardan doğan olayların düzen ve durumunu açıklama olanağı sağlar.

NEWTON'UN BULUŞLARI

Newton, yeni araştırmaları için gerekli matematik aracı elde etti. 1665 1666 yılından beri **fluxionlar yöntemi** ile **özel işaretleme** üzerinde düşünüyordu. Kepler, 1635'ten beri, yeni Sonsuz kavramından esinlenerek,

eski Yunan geometrisinin reddettiği sonsuz büyükle sonsuz küçük düşüncesine varmıştı. Daireye, tepeleri merkezde ve tabanları çemberde olmak üzere sonsuz üçgenlerden oluşmuş olarak bakıyordu; küre de, sonsuz sayıda piramitlerden meydana gelmiş gibi görünüyordu ona. Descartes, matematiğe, eski Yunan geometrisinde olmayan hareket düşüncesini sokmuştu. Wallis (1616-1703), *Sonsuzun Aritmetiği* (1655) adlı eserinde, modern geometriyi eskisinden ayıran süreklilik kanunundan yararlanmıştı. Newton, bütün bunları inceledi. Absisin, zamanla ilişkili olarak büyüdüğünü varsayarak, eğrinin alanına, ordinatın uzunluğu ile oranlı biçimde sürekli bir akıyla çoğalan nicelik olarak baktı. Akı deyimini elde etti ve onu sonlu ve sonsuz bir seri tek terimle geliştirdi. Yöntemi, Leibniz'inkine benzeyen sonsuz-küçük yöntemi idi. Leibniz de, Paris'te bulunduğu ve Huygens'in de dikkatini matematiğe çevirdiği bir sırada, 1674-1677 yılları arasında, diferansiyel ve entegral hesapları bulmuş ve bunları, bugün de kullanılan işaretleriyle birkaç yıl sonra yayınlamıştı. Ne var ki, buluşundan, doğa kanunlarını hesaplamada yararlanamadı. 1699 yılından başlayarak, sert ve acı bir tartışma çıktı ortaya: Newton, Leibniz'in buluşunu, Leibniz de Newton'unkini çalmakla suçlanıyorlardı.

Araçlarını böylece bulmuş olan Newton, Kepler'le Galilei'nin çözmeden bıraktıkları bir sorunun üzerine eğildi. Bir nesnenin, düz bir çizgi halinde olan yeknesak hareketini değiştirmek için bir dış güç gereklidir. Böyle olunca, yıldızları uzayda doğru bir çizgi izlemekten saptırıp onlara eğriler çizdirten hangi güçtür o halde?

Buradan hareketle, **genel çekim kanunu**nu bulacaktır.

Newton'un hareketle ilgili kuramı üç kanuna dayanıyordu:

1. Her nesne, durumunu değiştirmeye zorlanmadıkça, hareketsiz kalır ya da düz bir çizgi halinde yeknesak hareketini sürdürür. Bu kanunu, daha önce Descartes dile getirmişti;

2. Hareketteki değişme, güçle orantılıdır ve gücün dayattığı yönde olur. Bu kanunu da Galilei'nin vardığı sonuçlardan çıkarıyordu;

3. Her etkinin karşısında, hep ona eşit bir tepki vardır; ya da iki nesnenin birbiri üzerindeki karşılıklı etkileri, hep birbirine eşit ve zıttır. Asıl Newton'un olan kanun ise budur.

Hesapları, uzayda yoğun tanecikler bulunduğu düşüncesine götürmüştü onu. Bu tanecikler, boşlukta ya da hiç olmazsa yoğunluğu pek az bir ortamda hareket ediyorlardı. Newton, ayrıca Descartes'ın çevrimi ve

doluluk düşüncesine de karşı çıkıyordu. Böylece, Newton, boşluk ve evrensel çekim üzerine kurulu bir atomistik mekanik ortaya çıkardı. 1666 yılından başlayarak, prizma yoluyla güneş ışığını ayrıştırıyor, bunun nedenleri üzerinde kalmayıp, ilk nedene doğru çıkıyordu.

Yani?

NEWTON'UN ETKİSİ

Şöyle düşünüyordu: Nesnelerin düzeni, zekâ sahibi bir etkenin yönetiminde olmak gerekirdi; kör bir yazgı, doğanın yalın kanunları, gezegenleri, yörüngelerinde belli bir düzen içinde hareket ettiriyor olamazdı; bir «ebedî saatçi» vardı. Ancak, dünyayı Tanrı'nın bir parçası olarak göremezdik; bu Tanrı kişisel bir Tanrı'ydı. Böylece, bilim, yeni bir **doğal din anlayışı**na yol açıyordu; bir «deizm»di bu ve vahyedilmiş dini tamamlayacaktı. Newton'un eserlerini çeviren Fransız Protetanı Costes şöyle yazıyordu: «Şimdi Efendimize ve her şeyin Yaratıcısına daha büyük bir coşkuyla tapıp hizmet edebiliriz, ve felsefeden sağlanabilecek en büyük yarar da budur... Newton'un bu büyük eseri, böylece, imansızlar ve Tanrıtanımazların hiçbir zaman yıkamayacakları güçlü bir kale olacaktır; onlarla başarıyla savaşmak isteniyorsa, silahları bu eserde aramalıdır».

Newton'un bireşimi, coşkuyla karşılandı İngiltere'de. Pope, şöyle diyecektir: «Doğa ve doğanın kanunları gecenin karanlığı içindeydiler. Tanrı buyurdu: Newton olsun, ve ışık oldu!».

III
BİLİMDE YENİ İLERLEMELER VE SONUÇLARI

Bununla beraber, İngiliz Dekartçılar ile Kara Avrupa'sındaki büyük bilginler, Newton'a karşı sert bir muhalefete başladılar; Huygens, Leibniz, Paris Bilimler Akademisi, tüm Dekartçılar, Fontenelle, Cassini, Reamur, İtalyan Poleni onun kuramına karşı çıkıyorlardı. Huygens, genel çekim ilkesini anlamsız buluyordu, Leibniz de.

Hepsi, genel çekim kanununda, gizli bir nitelik görerek reddediyorlardı; hareketin apaçık nedeni, çarpma ya da itmeydi onlara göre. Newton'cuların yanıtı ise şuydu: Varlığı deneme ile tanıtlanmış nitelikler hakkında açık ve aydınlık bir düşüncemiz olmasa bile, onları gizli olarak karşılamamamız gerekir.

Müminler de pek kızmışlardı. Leibniz'e göre, Tanrı, evrensel akıldı. Oysa Newton'a göre, Tanrı, nesneleri ve doğa kanunlarını keyfi olarak seçmişti; Evrene müdahale edip korumakta bir sanatçı gibi hareket ediyordu. Leibniz.

Tanrısal bilgeliğe bir sövgü olarak karşılıyordu bu düşünceyi. Newton gibi düşünmek, Tanrı'nın Dünyayı kurduğu, mucizelerin dışında bu Dünyanın yalnız başına hareket edemediği, Tanrı'nın hareketi sürdürmek için durmadan el attığını akla getirmek, Tanrı'nın gücüne ve yetkinliğine karşı bir hakaretti. Sonuç olarak, Leibniz «boşluk» düşüncesine karşı, Dekartçı «doluluk» düşüncesinden yana çıktı; çünkü, madde olduğu ölçüde. Tanrı da bilgelik ve gücünü ortaya koymak fırsatını elde etmiş olacaktı.

Ne var ki, Dekartçılar, çevrimi düşüncesini korumak için umutsuzca çaba harcıyorlardı. Kuyruklu yıldızlar pek can sıkıcıydı. **Halley** (1656-1742), 1337 ile 1698 yılları arasında gördüğü 34 kuyruklu yıldızın yörüngelerini saptamıştı. 1531, 1607, 1682 yıllarında görünen kuyruklu yıldızların yörüngelerinin öğeleri arasındaki benzerliklere bakarak, onu, aynı kuyruklu yıldıza bağlıyordu ve 1758 yılında bunun yeniden görüneceğini daha önceden haber veriyordu. 1702'de, La Hire, kuyruklu yıldızların böyle gelip gelip kaybolacaklarını reddediyordu; bir kez görünürdü onlar ve böylece bir anda yanıp sonra kaybolan geçici ateşlerdi hepsi de. Araya Cassini'nin, Villemont'nun gözlem ve düşünceleri karıştı. Olayları açıklamada, Dekartçı çevrinti düşüncesi yine işin içine sokuluyordu. Ne var ki, gözlem ve hesaplara denk düşmek için, Dekartçı açıklamayı daha karmaşık hale getirmek gerekiyordu; Newton'cu açıklama ise, olabildiğince yalınlık sağlıyordu konulara. Öyle de olsa, 1713-1714 yıllarına doğru, Dekartçılar, kesin olarak kanmış olmaktan hâlâ uzaktaydılar; onlarla Newton'cular arasındaki kavga alabildiğine azgınlaşmıştı. Tam bir bunalım içindeydi bilim dünyası.

DOĞA BİLİMİNDE İLERLEMELER

Kimyacılar, mekanizmi kendi bilimlerine sokuyorlardı.

> ***Nicolas Lemery*** *(1645-1715). Paris'te,* ***Kimya Dersleri****nde (1675), olayları modern felsefenin, yanii Dekartçılığın ilkeleriyle açıklıyordu: Altın suyunun altın üzerindeki etkileri, altın suyundaki «uçlar»dan; asitlerin ekşi tadı, kristalleşirken aldıkları köşeli biçimler, içlerindeki sivri taneciklerden geliyordu. Kaleviler asitlerde köpürüyorlardı, öyleyse onların tanecikleri gözenekliydiler ve asitlerin sivri uçları içlerine giriyordu. Cıva, hep sıvı haldeydi, çünkü tanecikleri yuvarlaktı. Bir başka Fransız kimyacısı,* ***Nicolas le Fèvre****, paslanan nesnelerin ağırlaştığını saptıyordu; aslında niteliklerinden*

tanıdığı oksijen hakkında «evrensel ruh» diye bulanık bir düşüncesi vardı. Bu evrensel ruh, ışık biçiminde yıldızlardan çıkıyor, havada «nesneleşiyor», madenlerde, bitkilerde ve hayvanlarda hemen aynı sonuçları doğuruyordu; bitkilerde hareket ediyor, kanı inceltip akışkanlığını sağlıyordu.

İngiliz ***Rober Boyle*** *(1627-1697). Descartes ile Newton'un görüşlerini sokuyordu kimyaya. Ona göre basit cisim, hiçbir araçla bölüp ayrıştıramayacağımız bir nesneydi. Doğada bütün olup bitenler mekanik olarak açıklanmalıydı ve cisimler arasındaki farklar, sadece taneciklerin boyuna, biçimine ve hareketine bağlıydı. Hava, alevin doğup sürdürülmesi için gerekliydi; yanma ve solunumda da aynı rolü oynuyordu. Boyle, tuğlayı, kurşunu ve kalayı aleve tutuyor ve sonra bu nesnelerin görünüşlerinin değişip ağırlıklarının arttığını saptıyordu. Ona göre, alevin içindeki ışığın tanecikleri kurşuna, kalaya ve tuğlaya girmiş, onların atomlarıyla kaynaşmış ve sert nesneler ortaya çıkmıştı.*

Alman ***Becker****, cisimleri, ayrışmaz ve bileşik diye sınıflandırıyordu; bileşikler elde edildikten sonra, ayrıştırılabilir ve onu oluşturan nesneler nitelikleriyle beraber yeniden ortaya çıkarılabilirdi (1669). Bir başka Alman* **Stahl** *(1660-1734)'a göre, atomlar birbirinden farklıdır ve kendilerine özgü nitelikleri vardır hepsinin. Kimyasal kaynaşmanın canlı bir yanı vardır; aynı türden atomlar -doğal olarak- birbirlerini ararlar. Bir maddenin kireçlenmesinin, çeşitli organik tözlerin yanmasına benzeyen bir olay olduğunu, yine bu kimyacı buldu.*

Dekartçılık, mekanizm ve deneysel yöntem, **doğa bilimleri**ne de -derinliğine- giriyordu. Ne var ki, Descartes'ın makine-hayvan görüşü, birçok fizyolojisileri yanlış yollara sürükledi. Kimisi, mekaniği, olduğu gibi, bir farklı olaylar düzenine uygulamaya başladılar. Matematikçi, astronom, fizikçi **Borelli** (1609-1679), *De motu animalium* adlı eserinde (1680), canlı varlıkların hareketine dar bir mekanik açıdan bakıyordu. Birer hekim olan **Baglivi** (1669-1708) ile **Boerhave,** matematik, statik, hidrolik ve ağırlıkla ilgili ilkelerin canlı varlıklara uygulanmasını pek hayranlıkla karşılıyorlardı; çünkü, onlara göre, bu dişlerle donanmış makineler, kerpeten değil de neydiler? Miğde bir boynuzdu; tüm damar sistemi su tüpleri; yürek bir zemberek; iç organlar sadece birer kalbur ve süzgeçtiler;

akciğerler de bir körük. Birer ip değil de, neydi kaslar? Gözler, birer makara değil de neydi? Öyle olunca da, bedendeki sıvılardan çok liflere önem veriyorlardı. Lifin bir ses perdesi olmalıydı; ses vermiyorsa hastalık ve ölümdü bu. Böylece, uyarıcılardan oluşan bir tedavi uyguluyorlardı: Kızgın demirler, oğup oğuşturmalar, vantuzlar, yakılar, kınakınalar; Galenus'cu tıbbı da tahtından indirmeden yapılıyordu bunlar. Stahl, yaşamın unutulmuş olmasından şaşkına dönmüştü; ancak, kendisi de Rönesansın dirimselciliğine (vitalizm) dönmüştü. Yaşamın ilkesi ruhtu; organların işleyişini yöneten ruhtu ve en âlâ da o yönetebilirdi. Böylece, doğal tepkilere saygı duyulmalıydı; bedene yüklenmiş maddelerden ruhun kendini kurtarması çabası demek olan yüksek ateşin üzerine gidilmemeliydi.

İlerlemeler, özellikle **anatomi**de gerçekleşti. Gözlemciler, -Robert Hooke'un yetkinleştirdiği- mikroskobu ve damarlara renkli sıvılar şırınga eden yeni teknikleri kullanıyorlardı. Eustache, Malpighi, Riolen, Glisson, Graal, Swammerdan böyle çalıştılar. Amsterdam'da, Ruysch'in, anatomik parçalardan oluşan bir kolleksiyonu vardı. Fontenelle öyle diyordu: «Açık bir kuruluk göstermeyen, kırışıksız, parlak renkli ve yumuşak zarlı bütün ölüler hemen hemen dirilmiş gibiydiler». **Malpighi** (1628-1694), karaciğer dilimleri ile böbrek cisimciklerini böyle buldu. Glisson, karaciğer damarlarının anatomisini yaptı. Hollandalı **Leuwenhoek** (1632-1723), 1677'de, erkeğin sperma hücrelerini, 1688'de alyuvarları, kılcal damarları buldu ve, alyuvarların, en ince kılcal damarları aşmak için sıralandıklarını gördü. Böylece, Harvey'in buluşunu tamamlıyordu. Ancak, ne Malpighi, ne de Leuwenhoek, Aristoteles'çilerle Galenos'çuları inandırabilmiş değillerdi; onlar, felsefi formülleri. Kutsal Kitap la klasik metinlerden çıkardıkları alıntıları ileri sürüp duruyorlardı habire.

Bu arada **bitki fizyolojisi**, Mariotte'la Malpighi'nin çalışmaları sayesinde ilerler. **Mariotte**, *Bitkilerin Yaşamı Üstüne İnceleme*'sinde (1679) şunu gösteriyordu: Bitkiler, besinleri topraktan tam hazır biçimde almıyorlardı; onları kendi gereksinmeleri için hazırlıyorlardı. Malpighi de, bitkilerin beslenmesinde -Aristoleles'in reddettiği- yaprakların rolü üzerinde durdu.

Astronomlar sonsuz-büyüklerin dünyasını açarken, gözlemciler sonsuz-küçüklerin dünyasını açıyorlar ve, insan organizması ile hayvan organizmaları arasında kaygılandırıcı benzeşimlerde bulunuyorlar ve üreme ile tür hakkında sorunlar ortaya atıyorlardı.

Leuwenhock, 1677'de, insanda sperma hücrelerini bulmasının hemen arkasından, tavşanda, köpekte, kurbağada, balıklarda, salyangozlarda, istiridyelerde de buldu aynı şeyleri: ördeğin yüreğindeki kasların lifleri ile kurbağanın kasları arasında benzerlikleri gösterdi. 1688'de, hayvanların kanında da alyuvarları buluyor, ancak balıklarla kuşların alyuvarlarının yumurta biçiminde olduğunu belirtiyordu. 1695-1700 yılları arasına, yaprak bitlerinin, bakire dişiler yoluyla, döllenmesiz çoğaldığını saptıyordu. Malpighi, ***Dissertatio epistolica de Bombyce*** *adlı eserinde, ipek böceklerinin yaşamını dile getirdi; böceklerin yapıları hakkındaki bilgilerin temeli olarak kaldı bu eser. İpek böceğinde, ağustos böceğinde, çekirge ve anlarda soluk borusunu buluyor, ve bunun, böceklerde ciğer rolü oynadığını saptıyordu. Hollandalı hekim* ***Swammerdan*** *(1637-1680).* ***Değişmeler Üstüne Gözlemler*** *adlı eserde, bitin, cırcır böceğinin, çekirgenin, sivri sineğin, pislik böceğinin, kelebeğin, karacanın ve arının yaşamını anlatıyordu. Tokana büyük-dükünün hekimi* ***Redi*** *(1626-1697), yığınla barsak kurdu buluyor ve engerek yılanlarında zehir üreten iki bezeyi gösteriyordu. Ne var ki, Redi'nin vardığı sonuçları Charas tartışma konusu yaptı (1678): Ona göre, Redi'nin yaralara koyduğu «sarı özsu», «hiçbir kazaya neden olmadı». Charas, ısırmanın etkilerini engerekteki hayvansal ruhlara bağlıyordu; yılan kızar kızmaz, bu ruhlar «tepesine fırlıyor ve hızla, dişlerin açtığı yaralara giriyorlardı.»*

Bütün bu gözlemlerden, **üreme sorunu** yenileşmiş biçimde çıkıyordu. Çoğunluk, kendiliğinden üremeye inanıyordu. Redi, *Böceklerin Üremesi Üstüne Araştırmalar* (1668) adlı eserinde, kurtların, cesetlerin çürüyüp kokuşmasıyla kendiliğinden oluşmadığını gösteriyordu. Bir et parçası, iyice sarıp sarmalanmış bir bezde sineklerden korunduğunda, hiç de kurt çıkmıyordu ortaya. Böylece, kurtlar, sineklerin bıraktıkları yumurtalardan doğuyordu. Canlı varlıklar, ancak tohumların eseridir. Ne var ki, Redi'nin vardığı sonuç, sınırlı idi ve mekanizm, Mariolte'u şu inanca götürmüştü: Bitkiler, kuru bir vazoda, taneciklerin bir araya gelmeleriyle doğabilir.

İki eğilim çarpışıyordu: Leuwenhock, dölütü, sperma hücresinin oluşturduğunu, yumurtaya hiç de gereksinme olmadığını, sadece uygun bir ortamın yettiğini ileri sürüyordu. Ancak, doğanın, ana-babadan her ikisine

birden benzemesi halinde, kalıtım sorunuyla karşı karşıya geliyordu. Karşı düşüncede olanlara göre, dölüt önceden oluşmuştu, sperma hücresi ise harekete getirici bir rol oynuyordu. Gerçekten, her iki taraf da, önceden oluşma düşüncesinden yanaydılar. Malpighi, 1669'da, «tavuğun taslağının yumurtada daha önceden var olduğu»nu sanmıştı. Önceden oluşma kuramı, tohumların birbirine girmesi kuramına götürüyordu. Yumurtada daha önceden oluşmuş dölütün de -minyatür halinde- kendi yumurtalığı vardı; o da yumurtalığı olan önceden oluşmuş bir dölütü içeriyordu, vb. Böylece ilk canlıdan başlayarak, bütün onu izleyenler önceden oluşmuşlardı ve tohumları birbirlerine geçmişlerdi. «Tüm insanlık, Âdem'le Havva'nın bellerindeydi» (1692). Hartsoeker, 1694'te, işi hesaba da döküp, bu kuramın anlamsızlığı sonucuna varıyordu. Ancak Malebranche'ın söylediği şuydu: «Bu düşünce, Tanrı'nın sonsuz gücünün ortaya koyduğu harikaları, duygu ve hayallerinden doğan düşünceleriyle ölçmeye kalkanlara densiz ve garip görünebilir ancak».

Benzeşimler, **türleri belirleme** sorununu ortaya koyuyordu. Ancak, ilerlemeler, sadece zoolojide olmadı; botanikte de ilerleme görüyoruz. **John Kay**, 1686'da, *Historia plantorum*'unda, türün açık bir tanımını koydu ortaya; oğulcukla ilk yaprakların yapısına dayanan bir sınıflandırma önerdi ve çift çanaklı bitkilerle tek çanaktılar arasındaki temel ayrımı getirdi. Krallık Bahçesinde profesör olan **Tournefort**, *Bitkileri Tanımak İçin Yöntem* adlı eserinde (1694), ağaçları, ağaççıkları, çalı çırpıları ve otları birbirinden ayırıyordu. Her gurupta, taçların niteliklerine göre alt-ayırımlara gidiyordu. Öneri, açık ve aydınlık olması dolayısıyla, tüm bilginler arasında büyük başarı kazandı. Ne var ki, 22 sınıf arasında yalnız 6'sı, doğal guruplara uyuyordu. Montpellier'de profesör olan **Magnol**, 1689'da «aile» kavramını soktu botaniğe: Bitkiler, keyfî olarak seçilmiş parçalarına bakarak değil, her bitkinin bir aileye bağlılığını gösteren niteliklerin bütününe göre ayrıma gidilecekti artık.

SOSYAL BİLİMLERİN DOĞUŞU

Dekartçılıkla mekanizm, sosyal bilim düşüncesini verirler. Kapitalizmin büyük bir gelişme içine girdiği ülkelerde, her ikisi de, ömür boyu gelirlerin çoğalması ve yaşam sigortasının başarısından doğan gereksinmelere eklenip, **demografi** biliminin doğuşuna yol açarlar. İlk ölüm listelerini, yaşama olasılıkları hesaplarıyla beraber, Londra ölüm listelerine dayanarak, 1671'de, Hollandalı **De Witt** de yaptı. Halley, Graunt'u, 1693'te

Breslau’nun listelerine göre düzeltti. Bu listeler sayesinde, Graunt, William Petty, *İnsanlığın İlk Kökenleri* adlı eserinde (1677) **Mathieu Hales**, geometrik ilerleme halinde nüfustaki çoğalış kanununu düzenlediler; ve Hales, yirmi beş yılda bir misli artma dönemini saptadı. Malthus, daha sonra oransız randıman kanununu koyarken, bu kanundan yararlanacaktır. Böylece demografı, yüzyıllarca süren betimleme döneminden, kanunlara dayanan bilimsel döneme geçiyordu. Dekartçılık ve mekanizm, her şeyi rakama dökmek alışkanlığını veren kapitalizme ve savaş halindeki devletlerin askerî ve malî gereksinmelerine eklenip, yeni bir bilimin doğuşuna yol açtılar.

Birbiriyle savaşmakta olan İngiltere ile Fransa arasındaki güçler ilişkisini hesaplamak amacıyla, **William Petty** (1623-1687), Dekartçılıkla mekanizminden etkilenip yeni bir bilim yaratır: **Siyasal Aritmetik** (1682-1691). İngiltere ile Fransa’nın zenginliklerini karşılaştırmaktan yola çıkan, sosyal olayların sayısal incelenmesidir bu. Konusu, «sayı, ağırlık ya da ölçüye başvurarak dile getirmek, yalnız somut kanıtlardan yararlanmak ve sadece temelleri doğada görünür nedenleri göz önünde tutmaktır; ruha, insandan insana değişen kanunlara, tutkulara ve heveslere ilişkin nedenleri incelemek başkalarına bırakılacaktır». Çok olmasa da elindeki sayısal veriler, doğal koşulları -olabildiğince- doğru çözümlemeye girişir; güçleri ve çabaları hesaplar, karmaşık güçleri yalın, sabit ve ölçülebilir güçler işlemine indirger. Onu, başkaları izleyecektir. Sir Dudley North, 1691’de, *Ticaret Üstüne Denemeler* adlı kitabın başında şöyle yazacaktır: «Bilgi, büyük ölçüde mekanik oldu».

Devletlerin askerî ve malî gereksinmeleri, **istatistiğe** yeni bir önem kazandırır. Fransa’da «ahvali şahsiye» sicillerinin tutulmasına özen gösterilmeye başlanır; Colbert’le beraber, çeşitli amaçlar için anketler dönemi de açılacaktır. Bu anketlerden Vauban’la Sangrain, Fransa’nın nüfusunun değerlendirilmesine girişirler. İnsan başına değil, «ocak» başına olan sayımlar, alabildiğine eksiklik taşısalar da, **Vauban** (1633-1707), mühendis ve girişimci olarak, ciddî bir istatistiğin nasıl olması gerektiği konusunda gerçekten zekâsını ortaya koyar. 1699’da yazılıp 1707’de yayınlanan *Krali Öşür* (Dîme royal) adlı eserinde, sosyal ve meslekî durumun ölçü alınacağı yıllık bir nüfus sayımını önerir ve sayım formülleri saptar: Kadın-erkek, yaşlı-çocuk, ev sayısı, evcil hayvanlar, ekili ve

ekilmemiş topraklar; ormanlar, değirmenler, meyhaneler gibi yığınla öğe sayımda gözönünde tutulacaktır.

BİLİMDEN TEKNİĞE

Bilim, yalnız kuramda ve tartışmalarda kalmaz, git gide maddî yaşama da uygulanmaya başlanır. İktisadî ve sosyal gelişme, kafalarda Descartes'ın geleneğini güçlendirmişti zaten. Descartes'a göre, felsefenin amacı, insan soyuna yararlı olmaktı; tüm yarardı. Öyle olduğu için de, insanların yükünü hafifletmek ve doğa üstündeki güçlerini artırmaya çalışıyordu. 1637'de, Huygens'in babası için yalın makineler üstüne küçük bir kitap yazar; bu kitapta, ağır işler için otomatlar düşlüyordu, ki bugünkü robotların atalarıdır bunlar. Hollanda'da sanat ve meslek okullarını gördükten sonra, zanaatçılar için, bütün gerekli araçlarla donatılmış salonlarda, matematik, fizik ve mekanik dersleri verilmesini öğütler.

En önde gelen zekâlar makine bulmaya çevirirler dikkatlerini.

Aslında mutlakiyetçi devletlerin yapı ve kamusal çalışmaları, kullanılan araçlar, idareyi dolduruyor ve bir **makineler devri**ne girildiği düşüncesini zaten veriyorlardı. Fransız Pascal 1642'de, İngiliz Samuel Morland 1666'da, Alman Leibniz 1671-1694 yılları arasında hesap makineleri yapıyorlar; Huygens, boylamlar sorununu çözmek için bir pandüllü saat bulmak için çırpmıyor; Edouard Somerset, 1655'te suyu 40 ayak yukarıya çıkaran bir buharlı makine icat ediyordu. Huygens'in asistanı Fransız **Denis Papin** (1647-1712), 1687'de, bir silindirin içinde hareket eden bir pistonla donanmış ilk buharlı makineyi buldu; Papin, 1707'de, bir gemiye uyguladı buluşunu. İngiliz askerî mühendisi **Thomas Savery** (1650-1716), madenlerdeki suyu pompalamaya yarayan bir buharlı makine için, 1693'te ilk beratı aldı. Gerçekten pratik uygulaması olan ilk makine de bu oldu; kentlere ve kimi özel evlere su sağlamada da yararlanıldı ondan. Araştırmalar, her yönde ilerliyordu: Cizvit Gaspar Schott, yayınladığı bir kitapta, bir olasılıkla 1653 yılında, Rhone'da denenmiş bir denizaltıdan (?) söz eder.

Sonuçta, nereye vardı bütün bu gelişmeler?

İlerleme düşüncesine ve **bilimciliğe**.

İLERLEME DÜŞÜNCESİ VE BİLİMCİLİK

Gerçekten Pascal, bir kitaba yazdığı bir önsözde öyle der: «Yüzyıllar boyunca birbirini izleyen tüm kuşaklar, varlığını sürdüren ve durmadan öğrenen tek bir insan gibidir». Eskilerden çok daha fazla şey biliyoruz; şu

sonuca varmalı bundan: Bizden sonra gelecekler daha fazlasını bilecekler. Fontenelle, 1688'de, Eskiler ve Modernler Kavgası boyunca aynı düşünceyi geliştirir; bilim, sonsuz bir gelişmenin yolunu açmaktadır. *Krallık Bilimler Akademisinin Yenilenmesinin Tarihine* (1702) yazdığı «Önsöz», bilime bir neşidedir aslında. Öyle der orada: İnsanları yönetme bilgine düşer; bilgin, prenslerin ve fatihlerin üstündedir. Siyasette de eşsiz olacaktır o; çünkü, her şeyi en ince hesaplara ve bireşimlere kavuşturacaktır. Bilgilerimiz git gide yayılacak; görkemli makinenin bütün parçalarını tanıyacağız sonunda. Bilgilerimiz, bize güç verecek: Önce, doğruluk ve açıklıkla düşünmenin gücünü; ama aynı zamanda, «çalışmamızı kısaltacak ya da kolaylaştıracak yeni ve hızlı makineler bulma, bize yeni ürünler sağlayacak yığınla etken ya da aracı -keskin bir görüşle -bir araya getirme gücünü de. Onları hizmetimizde kullanırken, zenginliğimizi de arttıracaklar; yaşayışımıza kolaylık getirecek yararlı şeyler elde edeceğiz». İnsanın havada uçacağı bir gün gelecek; «ve bir gün gelecek ki Aya kadar gidilecek». Ölüm gerileyecek, yeryüzü bir cennet olacak.

Böylece bilim bir put, bir mitos olur. Bilim mutlulukla, ve maddî ilerleme manevî ilerleme ile içiçe görülür; giderek, felsefenin ve dinin yerine geçme eğilimi içine girer bilim.

IV
DÜŞÜNCE VE DUYGULARDA YENİ BUNALIMLAR

Gelişmeler, düşünce ve duygularda yeni bunalımlara yol açmaktan da geri kalmaz.

Önce, edebiyattaki bir «kuruyuş»tan sözedelim.

YENİ ESTETİK VE EDEBİYAT

Yeni bir estetik doğuyordu ve kaynağı da bilimdi başta. Fontenelle, şöyle dile getirir onu: «Geometrik anlayış, başka bilgi alanlarına aktarılamayacak denli geometriye bağlı değildir. Bir siyaset eseri, bir ahlâk, eleştiri kitabı, belki hattâ hitabet, daha da güzel olacaktır onunla. Bir süredir kitaplarda hüküm süren düzen, açıklık, aydınlık, doğruluk, ilk kaynaklarını görülmemiş ölçüde yaygınlaşan bu geometrik anlayışta bulacaklardır». Bilimin ilerleyişi, iktisadî ve sosyal bunalım, burjuvazinin yükselişinin güçlendirdiği yararcı anlayış, işe yarayacak, özellikle de açık ve özlü eserleri istetir olmuştu. **Geometrik anlayış ve yararcı yaklaşım**, gelip salonların modernizmini güçlendiriyordu; bu salonlarda herkes, bilginlere, profesörlere, bilgiçlik taslayanlara, çaba isteyen bütün bu can sıkıcı kişilere

saldırmak için böylesi bir desteği yakalamış olmanın mutluluğu içindeydiler. Derinliğin, Eski Yunan ve Roma'nın coşku uyandırdığı, bilgi ateşinin halkı sardığı bir dönem sona ermişti; çetin uğraşılar bahasına her şeyi tanıma merakı çağının yerine, büyük savaşların sert disiplinin her şeyden tiksinti yarattığı, mümkün olan en az çabayla her şey hakkında az buçuk bir aydınlanma isteğinin uyandığı bir dönem geçmişti. Aslolan, konuşmalarda parlamak ve hoşa giden bir tavırdı. Latince, uzmanların, İlk Çağ yazarlarını gerçekten tanımada bir azınlığın ayrıcalığı olup çıkar; geri kalan çevirilerle yetinir ve çevirilerde ortaya konan İlk Çağ da, kibar âlemi için çehresi bozulup değiştirilmiş, çoğu şeyin atıldığı, hafifletildiği, güzelleştirildiği bir çağdır. Bu kibar âlemi, klasik güzellik duygusunu bütünüyle yitirir. **Eskiler ve Yeniler tartışması**nda, Yenilerden yanadır onlar, Charles Perrault'dan, Fontenelle'den yanadır; daha doğrusu, «Louis Çağı»nın, Perikles ve Augustus çağlarını aştığını ve «modern» yetkinliğin Eskilerin üstünde olduğunu kim ki ileri sürüyor, onlardan yanadırlar. Tüm Avrupa'da yankılar yapar tartışma; her yerde, La Haye'de, Amsterdam'da, İngiltere'de, Almanya'da, «modern» estetiğin yandaşları vardır.

Yeni estetik, **Dekartçı bilim anlayışının edebiyata taşınması**dır aslında. Yazarın amacı, yararlı gerçekleri anlayıp yaymasıdır önce; temel nitelikler, «evrensel güzelliklerdir, akıl, sağduyu, yeteneklilik, doğruluk, düzen, aydınlık, mantıktır. Gerçeğe ulaşmak için, nesnelerin uzam ve hareketine bakılan fizikteki gibi hareket edilmelidir; duyulur niteliklerden bağımsız davranılmalı, şiir ve hitabet hakkında hüküm verirken, kulak ve kalpten bağımsız düşünmelidir. Duyarlıktan, heyecandan, tutkudan, coşkudan, şiirsel sarhoşluktan sakınalım; bütün bunlar imgelem, düş ve deliliktir. Modern şiirsel yaratış, bir **akıl ve usavurma işi**dir. Eğer «modern», kendinden öncekilerle böylece çelişmeye düşüyorsa, haklı olan odur: Bilimlerde nasıl bir ilerleme varsa, sanatlarda da ilerleme vardır; ve modern yetkinlik, öteki çağların yetkinliğinden yalnız farklı değil, üstündür de ondan. Bu düşünceden hareketle, Houdar da La Motte, Homeros'u yetkinleştirmeye kalkar: Onda kendince «yararsız» gördüğü tüm niteleme, hayal, karşılaştırma, saflık, düşüklük, tarihsel özellik, yerel renk, bir barbar uygarlığı hatırlatan ne ki var her şeyi temizleyip atar. Eski Yunanın karmaşık, ama ahenkli, renkli, canlı şairinin eserini olaylara, anlaşılır ve evrensel öğelere indirger. Ne var ki, yakınmalar başlar: Boileau, «Descartes, şiiri boğazlıyor» diye haykırır. En iyi «modern» kitap, muhalefetin sosyal

gözlemcisi La Bruyere'in *Yaradılışlar* (Les caracteres)'ıdır. Dehayı horlayan, ortadan aşağı insanların hoşuna giden bu yalancı klasisizm, zafer kazanır.

«İnsan üç gün ekmeksiz yaşayabilir; ama şiirsiz asla!». Edebiyattan kovulan şiir, resme ve süslemeye sığınır. Fransa'da 1668 yılına doğru başlamış olan Rubens'cilerle Poussin'cilerin kavgası, kesinlikle birincilerin lehine döner. I700'e doğru, ressamlar ve izleyiciler, ışıkta ve renkte şehveti, zevk ve keyfi arar olurlar. Sanatçı, tutkunun, zengin anlatımın, canlının, bireysel yaradılışların arkasından gider. Bütün bunları Fransa'da en güzel dile getiren ressam Watteau (1684-1721) olur. 1685-1690'dan sonra süsleme de değişir; fantezi ve hareket, imgelerin ve duyarlılığın oyunları yeniden ortaya çıkar. Seslerin, renklerin, hareketlerin, şehvetli heyecanların toplaşıp sergilendiği opera, Napoli'de, Roma'da, Venedik'te, Dresden'de, Leipzig'le, Paris'te, Londra'da büyük başarı kazanır.

Son olarak, şiir, bir altın çağ düşünde beklenmedik bir sığınak bulur.

Hümanist eğitimde de gerileme yıllarıdır o yıllar. Okullarda öğretimin düzeyi düşer; çünkü, gerek öğrencilerde, gerek ana-babalarında yararcı uğraşlar ağır basmaktadır. Yaşam, hepsi için ağırdır. Sayısı git gide çoğalan öğrenciler, tacir burjuvazinin çocuklarıdır ve hümanizma karşısında kuşkulu çevrelerden gelmektedirler. Yararsız görülen Yunanca eğitimi ortadan silinir; felsefe dersleri boşalır; şöyle sorulur: Bütün bu ipe sapa gelmez şeyler neye yarar? Latince bir parça lütfa uğrarsa, başta çeşitli mesleklere girmek için gerekli olduğu içindir. Sonradan görmeler, çocuklarına, toplumda parlamalarına olanak sağlayacak şeyler öğretilmesini isterler okullardan. Öğreticiler de, bu «cila», bu «üstûnkörülük» isteğine uygun hareket ederler. Ailelerin bos gururu okşanmış olur gerçi, ama ağır yara alan bir şey de vardır:

Hümanist eğitim.

DİNDE BUNALIM

Gelişmeler, mistikleri de geriletir. Mistiklere karşı çıkanların başında da Dekartçılarla mekanistler gelmektedir. Onlara göre, ancak açık ve aydınlık düşünceler ve usavurma ile Tanrı hakkında bir bilgiye varabilirdik; Tanrı'nın akıl yoluyla kavranılması idi bu. Oysa mistiklerin, esrarlı, kavramlardan soyutlanmış, bulanık bir bilgileri vardır Tanrı üstüne. Mistikler, Tanrı'yı seviyorlardı, o kadar. Onlara karşı çıkanlar ise, **yararcı, pratik bir din** istiyorlardı; erdemleri edinmemizde uygulanabilecek bir din.

Böylece din, ahlâka yardımcı olmaya indirgeniyor, yararcı bir ahlâk oluyor, ve Tanrı, insanın yardımcısı düzeyine indiriliyordu.

«Tanrı-merkezcilik»ten «İnsan-merkezcilik»e geçilmişti yeniden.

Bu eleştiri, **Quietizm**in tepkisiyle karşılaştı. Quietistlere göre, ruh, mutlak bir sessizlik içinde, kendini Tanrı'ya terketmelidir. Tanrı, ancak o zaman hoşuna gidecek biçimi verir ruha. Bu durumun hep sürmesi halinde, ruh, ne olursa olsun, günah işlemez. Quietizm buydu, ne var ki, tehlikeli sonuçlara varıyordu: Sesli dualar, teşbih çekme, haç işareti çıkarma, İsa'lı haç reddediliyordu; onlara göre, Tanrı'yla birleşmeyi engelliyordu bunlar. Engizisyon ve Papalık karşı çıktı Quietizme. Fransa'da, Madam Guyon'un başını çektiği bir başka mistik akım, büyük tartışmalara yol açtı; Papalığın yasağı yine işin içine girdi. Asıl önemlisi, bu tartışmalar, mistik eserlerin okunmasına karşı bir tiksinti uyandırdı; manastırlarda kendini Tanrı'ya vermiş olanların sayısı azaldı.

Bunlar olurken, akılcılık ve tarih de saldırıya geçmişti dine karşı.

Spinoza, *İlâhiyat-Siyaset İncelemesi* (Traite theologico-politiques) (1670)'nde şöyle diyordu: Akıl, dinin güçsüzlüğünü göstermektedir; geleneksel inançları sil baştan gözden geçirmek gerekiyor. Din etkisizdir: Bir Hıristiyanı bir Yahudiden, bir Türkten, bir pagandan ayırmak olanağı yoktur. Niçin? Çünkü din, içsel bir eylem değil, dışsal bir uygulamadır, giderek rahiplerin emirlerine edilgince bir boyun eğiş. Oysa, tutkulu kişilerdir bu rahipler, açgözlülük sokmuştur onları bu mesleğe. Uzak durmak gerekir bu insanlardan; kendi kendine hüküm vermeli; aklı kullanmalıdır, insanın onuru olan aklı. Sonra, Kutsal Kitap da, peygamberlere söylenip yazdırılmış bir Tanrı eseri değildir: Çelişmeler ve yanlışlarla doludur o. Ahdi Atik'teki kitaplar, gerçek metinler değildir; pek çeşitli ve değerleri birbirinden pek farklı kaynaklardan gelen belgelerden oluşmuşlardır. İlk metinler, kopya edenlerin beceriksizlikleri yüzünden bozulmuşlar ve kötü biçimde bir araya getirilmişlerdir. Kutsal Kitabın içinde gerçekten tarihsel olanlar (Pentateuque, Josue, Yargıçlar, Krallar). İsrail halkının tarihinin, uygun bir zamanda, belli bir ilâhiyatçılar okuluna sunulması içindir. Yahudi halkı. Tanrısal kanunu korumak için seçilmiş değildir; çünkü, bu halk, geçip gitti, dağılıp yokoldu. İbrani dini ile Hıristiyan dini, tarihsel birer olgudurlar sadece; belli bir an ve durumlar için gelmişlerdir, geçici niteliktedirler.

Dekartçı bir rahip olan **Richard Simon** (1638-1712), Spinoza'nın eseriyle, Kutsal Kitap'taki sayısal veçilerin tartışmalarından pek etkilenir; ve Spinoza'nın yöntemini yetkinliğe kavuşturur. Kutsal Kitap'taki her türlü güzellik ve ahlakilik kaygısını bir yana bırakarak, metinlerin yorumunu, ilahiyattan ve metafizikten bağımsız, başlı başına bir bilim haline getirir. Ona göre, Kutsal Kitabı yorumlamak, bir filoloji, gramer ve tarihsel eleştiri işidir. Bunların hepsini yapar ve sonunda şu soruya yanıt verir: Kutsal Kitaba, ilk biçimiyle bize değin ulaşan bir Tanrı sözü olarak bakabilir miyiz? Hayır! Kanıtlarını söyler. Ne var ki, korkunç saldırılara uğrar: Önemli olan, okuyucunun metinlerden edindiği ahlâkî ve dinsel yarardır, denir; daha başından beri Kilisenin sahip çıktığı gelenek, metinden üstündür ve gramer de ilahiyatın önünde eğilmelidir, diyenler olur. Ve kitabı mahkûm ettirilip, ortadan kaldırılır.

Ne var ki, yapacağını yapmıştır Richard Simon.

Richard Simon'u eleştirenlerin başında gelen **Bossuet** (1627-1704), dini savunmak istediği halde, kendi de istemeden onu sarsıyordu: *Evrensel Tarih Üstüne Denemeler (168*7)'inde, Tanrı'nın, tüm pagan dünyasının tarihine, İsa'nın gelişi amacıyla düzen verdiğini tanıtlamak ister. Ancak, olayların akışını açıklamak üzere, sadece bir kez sokar Tanrıyı işin içine; geri kalanlar hep ikinci nedenler, yani insan eylemleridir.

Hollanda'ya sığınmış bir Fransız Protestanı olan **Pierre Bayle** (1647-1706), *Kuyruklu Yıldızlar Üstüne Mektuplar ve Düşünceleri* yayınlıyordu. Kuyruklu yıldızlara, insanlara hakettikleri kimi büyük cezaları haber vermek amacıyla, Tanrı'nın gönderdiği belirtiler olarak bakılıyor ve arkalarından korkunç olayları sürüklediklerine inanılıyordu: Kralların öldürülmesi, depremler, açlıklar, savaşlar ya da veba salgınları. Bayle'e göre, sağlam bir temeli yoktu bu inanışın. Kuyruklu yıldızlardan sonra birçok felâketler gelmiş de olsa, onları bu talihsizliklerin işareti, ya da nedeni olarak görmek yanlıştı. Kuyruklu yıldızların göründüğü yıllarda, görünmedikleri yıllarda olduğundan çok daha fazla felâket yoktur. Bir rastlantıyı, bir neden ve sonuç ilişkisiyle karıştırmamalı. Böylece, üzerinde herkes birleşse, tüm dünya halklar, tanıklık etse de, aklı yerinde bir insan, kuyruklu yıldızların gücüne inanmamalıdır. Dünyada herkesin inanması. Tanrı'nın varlığı hakkında bir kanıt olarak gösterilir: tıpkı kuyruklu yıldızlarda olduğu gibi, evrensel inanış burada da hiçbir şeyi tanıtlamaz. Öte yandan, kuyruklu yıldızların kimi felâketlerin nedeni oldukları,

paganların eski bir boş inancıdır ve hıristiyanlar da onlardan almışlardır. Böylece, kuyruklu yıldızlar felâket habercileriyse, Tanrı'nın, paganlar, putperestliklerini sürdürmeleri için bir mucize yapmış olması gerekir. Gerçekte, kuyruklu yıldızların bir felâket belirtisi olduklarına inanan hıristiyanlar, putperesttirler. Mucize, Tanrı'ya yakışmaz; çünkü mucize, Tanrı'nın koyduğu kanunları bozan bir şeydir ve cılız insan yaratıkları için yapılmaktadır bu. Mucizelere ve Tanrı'ya inanmak, boşgururun sonucudur. Böylece; bugünkü hıristiyanlar, putperestliğin yiyip kemirdiği insanlardır. Her türlü kötülüğün içine düşmekledirler; oysa, erdemli ve onurlu bir yaşamın kurallarına duyarlı Tanrıtanımazlar da görülüyor. Bir hıristiyan toplumuna eşit ve ondan üstün bir Tanrıtanımazlar toplumu düşünülebilir. Tanrıtanımazlığın da kahramanları, şehitleri olmadı mı? Özgür düşüncenin şaheseri olan *Tarihsel ve Eleştirel Sözlük* (1692)'te, kuşkucu Bayle, Kutsal Kitaplara ve dogmalara karşı tüm saldırıları yeniden başlatır; öyle derler, gençler, kütüphane kapılarında bu kitabı okumak için yığışır bekleşirlermiş. O yıllar, Nantes Fermanının geri alınmasından sonra, Fransa'da, Protestanlara baskıların yoğunlaştırıldığı, sinirlerin gerildiği yıllardır.

Japonya ve Çin örnekleri de alabildiğine güçlükler yaratıyordu.

Yollar, İngiliz özgür-düşünürlerine de açılmıştı: İktidarlarını sağlama bağlamak için ruhun ölümsüzlüğü gibi dogmalar icat eden ruhban takımının düşmanı olan **Toland** (1670-1722), kendiliğinden hareket eden ebedî bir dünya, düşünceyi beynin bir etkinliği olarak alan bir materyalizm, bir akli ahlâk anlayışından yanaydı. **Collins** (1676-1729), *Düşünce Özgürlüğü Üstüne Denemeler*'inde Kutsal Kitabın saçmalıklarına karşı çıkıyor ve mucize diye ortaya sürdüğü yutturmacalara ateş püskürüyordu. *İnsan Ruhunun Doğası ve Yeri Üstüne Deneme*'sinde de öyle diyordu: «Düşünce, maddenin duygularımız üzerindeki etkisinin bir sonucu olduğu için, şunu söyleyebiliriz ki, düşünce, maddenin eylemiyle ortaya çıkmış, maddenin bir niteliği ya da duygulanımıdır».

Özetle, Newton, Tanrının varlığını tanıtladığına boşuna inanmıştı.

Set yıkılmıştı, bütün gücüyle akmaya başlamıştı sel.

SİYASAL VE SOSYAL DÜŞÜNCELERDE BUNALIM

İngiltere'de 1688 Devrimi, bir büyük düşünüre, bilimlerin gelişmesine uygun düşecek, zafer kazanmış sınıfların başkaldırısını haklı gösterip, onların -derinden derine duydukları- eğilimlerini eylem için formüllere

bağlayacak, pratik, giderek yararcı bir felsefeyi açıklığa kavuşturup yayınlamak fırsatın, verdi.

Bu büyük düşünür **John Locke** (1632-I702)'tur.

> *John Locke, Bristol'e yakın bir yerde, bir tacir ve hukukçular ailesinde dünyaya geldi: Oxford'da eğitimini yaptı. Filozofluğunun yanı sıra, ilahiyatçı ve hekim de olan Locke, 1666 yılından başlayarak, önce Lord Ashley'in, daha sonra da Kont Shaftesbury'nin hekimi oldu. Shaftesbury bakan olunca, Locke de Board of Trade de kâtip oldu (1672-1679). Shaftesbury, devrim girişiminde başarısızlığa uğrayıp da, Hollanda'ya kaçınca, Locke da 1684'te onun yanına geldi. Bacon, Descartes, Gassendi, Oxford'da öğretilen Aristoteles'ci felsefeden Locke'u kurtarmışlardı. Locke, Hollanda'ya sığınmış Fransız Protestanlarının yanında düşüncelerine berraklık getirdi. 1688'de İngiltere'ye döndü. 1671'den başlayarak, temel düşünceleri ete kemiğe bürünmüştü: ancak, belli başlı eserlerini, İngiliz Devriminden sonra ve onun adına yayınladı: Bunlar da, -1685-1686'da yazılıp, 1689'da yayınlanan -* ***Hoşgörü Üstüne İlk Mektup****; ve* ***Sivil Yönetim Üstüne Deneme*** *ile,* ***İnsanın Anlama Yeteneği Üstüne Deneme*** *(1690)idi.*
>
> *Locke'a göre, insanlar,* ***doğal halde özgür ve birbirlerine eşit****tiler. Kendilerini yöneten de akıldı. Akıl, onlara insanın doğal haklarını göstermiştir. Nedir onlar? Yaşam, özgürlük, mülkiyet ya da herkesin çalışmasının ürünlerinden kendi gereksinmesi ölçüsünde yararlanma hakkı, aile ve babalık hakkı. Bütün bu haklar kutsaldır: Onları Tanrı verdi insanlara ve hepsi de toplumdan önce vardılar.*
>
> *Ne var ki, doğal afetlerin ve düşmanların saldırılarının pençesindeki insanlar, bu doğal haklarından yararlanmak için, toplum halinde bir araya gelmek zorundaydılar. Toplumun amacı, insanın doğal haklarını korumaktır. İnsanlar «****sosyal sözleşme****» ile kurmuşlardır toplumu. Her birey, doğal kanunu yerine getirmek gücünü topluma devretmiştir. «Toplumun iktidarı, ortak iyiliğin ötesine taşamaz». Tüm kararlar, oy çoğunluğuyla alınır. Kanunlar, herkes için eşittir. Hiçbir kanun, bir insanı, haklarından yoksun kılamaz; böylece vergiler, kişilerin kararı sonucu konulmalıdır. Her insan, erginliğe eriştiğinde, topluma katılıp katılmamakta, başkalarıyla sosyal*

sözleşmeyi yapıp yapmamakta özgürdür; ancak, bir kez topluma girince, sonradan çekip gidemez.

Toplumun iktidarı, doğrudan doğruya kullanılabilir, demokrasidir bu. Ancak toplum, elindeki iktidarı bir gruba ya da bir kişiye de devredebilir: Oligarşi ve monarşi de bunlardır. Ne var ki, toplum, yetki verdiği heyet ya da kişiyle, yani ***hükümranla bir sözleşme*** *yapar. Hükümran, bu sözleşmenin hükümleriyle bağlıdır: Uyruklarının malları üzerinde keyfî olarak karar veremez; sürekli olmayan bir meclisin hazırladığı kanunları uygular: öyledir çünkü,* ***kanunların hazırlanışını onların uygulanmasından ayırmalı****dır. Hükümran, sözleşmenin hükümlerine aykırı hareket ettiğinde, toplum, iktidarı onun elinden alabilir. Uyruklar, hükümrana, hükümran olarak değil, toplumun iradesini uygulayan bir kişi olarak and içmişlerdir; hükümran, bunu yerine getirmiyorsa, uyruklar da andlarıyla bağımlı değildir, başkaldırıp silaha sarılabilirler. II. Jacques'ın suçları Devrimi gerektiriyordu; III. Guillaume, iktidarı zorbalıkla ele geçirmiş değildir, unvanını halkın rızasından almıştır.*

İngilizlerin vicdanı rahat ettiriliyordu böylece.

Kilise ile devlet de ayrılmalı *birbirinden. Devlet, doğal haklarından yararlanmayı yurttaşlarına sağlamak amacıyla ortaya çıkmış bir kuruluştur. Kilise ise, onların ebedî kurtuluşlarını elde edebilmeleri içindir, ve kişiler, kendi isteklerine göre bir araya gelirler onda. Böylece din, toplumu yönetenin yetkisine giremez. Kiliseler, esnaf loncaları ya da bir bilginler derneği gibidir. Kendi düzenlerini kendileri kurar ve manevî eczalar verirler; ancak, müminlerin ne kişiliklerine, ne de mallarına dokunamazlar. Vicdan ve ayin özgürlüğü tamdır; tek sınırı bu özgürlüklerin, başkalarının, giderek toplumun doğal hakları, görüşleri, ahlâk kurallarıdır, bunlar çiğnenmemeli. Böylece, katoliklere hoşgörüyle bakılamaz; çünkü, onlar, cismanî iktidarı, ellerinde tuttukları Tanrısal inayete tâbi kılmaktadırlar ve rahipleri de egemen olma açlığı içindedirler. Tanrıtanımazlar kabul edilemezler; çünkü, onlara göre, yükümlülüklerin hiçbir yaptırımı yoktur ve doğal haklar da kesin ve zaman aşımına uğramaz, değildir. «Salt düşüncede de kalsa, Tanrıyı aradan çıkarmak, yıkmaktır her şeyi!»*

***Hoşgörüyü ve sosyal barışı** sağlamak için, Locke, deneyim ya da bileşim yoluyla doğrulanmamış tüm düşünceleri, sonsuzluk, töz, gerçek öz, cüz'i irade, vb. düşüncelerini bir yana atıyor. Yaşamımıza yarayabilecek olanları öğrenelim. Yeteneklerimiz zayıf ve kabadır: Olup bitmişin dışında kalan yetkin ve mutlak bir bilginin arkasından koşmayalım. Ruhun doğası, ruhun beden, bedenin de ruh üzerindeki etkisi üstüne metafizik varsayımları terkedelım. Yararlı olanın kaygısında olalım sadece. Yalnızca insan aklını, düşüncelerin nasıl oluşup bileştiğini, gerçek ve uygulanabilir bilgiyi inceleyelim.*

*Oysa, doğuştan düşünceler hakkındaki Dekartçı kuram, sözde doğrudan ve içsel bir bilgiden yola çıkmaktadır. Böylece, bütün bireysel boşinançlara kapıyı açık tutmaktadır. Tanrının varlığı hakkındaki kanıtlar gibi, ruhların barışını sağlayacak tezler, herkesin boş inançlarına bağlı kalacaktır. Toplumda insanların uzlaşmalarını sağlamak için, «nesneler hakkında doğru bir düşünceye götürmeli onları; aklı, nesnelerin eğilip bükülmeyen doğasına ve aralarındaki değişmez ilişkilere çekmeli; ama herhalde, nesneleri boşinançlarımızın arkasına takmaya çalışmamalıyız». Çok şükür ki, **doğuştan düşüncelerimiz yok**; ne Tanrı, ne sonsuzluk, ne ebedilik hakkında... Gerçekten, çocukta doğuştan düşünceler bulunmaz; ve, özdeşlikle çelişme gibi kuramsal ilkeleri, ya da «sana karşı nasıl hareket edilmesini istiyorsan, sen de başkalarına ona göre davran» gibi pratik kuralları tanıyan pek az kişi vardır. Böylece, güneşin ışıklarını bekleyen **boş bir levhadır** akıl. Aklı, duyulanma uyandırır ve düşüncelerin doğuşuna yol açar: Sıcaklık, sertlik, düzlük, sert, acı gibi dışardan gelen yalın düşüncelerdir bunlar; dikkat, bellek, irade, süre gibi içsel yalın düşünceler aynı zamanda Akıl, yanyana koyarak ve birleştirme yoluyla, bu düşünceleri, usavurmanın nesnesi olarak alır; git gide, daha karmaşık ve daha soyut hale gelir bunlar. Kesinlik, düşüncelerimizdeki tutarlılık ya da tutarsızlığın algılanmasıdır: tanıtlama da, iki düşünce arasındaki tutarlılığın, aracı düşünceler yoluyla algılanması.*

Yalın düşüncelerden, uzam, biçim, sertlik, hareket, varlık, süre, sayı gibi bir bölümü, «temel nitelikler»dır ve nesneleri oldukları gibi gösterirler; renk, ses, tad gibi ötekiler « İkinci derece niteliklerdir ve nesnelerin küçük hareketlerinin çeşitli duygularımız üzerinde

*bıraktıkları izlenimler yoluyla elde edilirler. Ne var ki, temel nitelikler de, nesnelerin gerçek öğeleri değildir; çünkü, nesnesiz, kendiliğinden var olan yalın düşünceler olarak alamayız. Gerçekten, bir bölüm yalın düşünceyi tek bir adla adlandırıyoruz Deneyimin sürekli bir araya getirdiği sarı, eriyebilir, tel haline getirilebilir, pek yoğun, vb gibi yalın düşünceleri altın diye adlandırıyoruz. Bunlar gerçekten birbirine bağlıdırlar ve bir bütünü oluştururlar; elbette altının içsel bir yapısı, bir altın tözü vardır. Ancak, bu töze erişemiyoruz biz, hiçbir düşüncemiz yok onun hakkında: duyunun ve düşüncenin bize verdiklerinin ötesinde hiçbir şey ekleyemeyiz ona. Öyle olunca da, mümkün olan tek araştırma, bir arada bulunan niteliklerin deneysel araştırmasıdır. Böylece Locke, **deneysel bilim**in temellerini -bütün ciddiliğiyle- onaya atıyor. Newton'un genel çekim ilkesine olan itirazı saf dışı bırakıyor, sosyal düzene zararlı, örneğin Katolikliğin temeli olan metafizik ve ilâhiyatçı düşünceleri gözden düşürüyordu.*

*Locke'un çabaları, aklın hem değerini, hem de sınırlarını gösteriyordu: İnsan, **aklının olanak sağladığı gerçeğe** erişebilir ancak Böylece, insanın görevi, aklıyla uzlaşmayan bir öneriyi gerçek olarak almamak, anlamsızı reddetmektir. Bunun sonucudur ki. Katolikliğin tanrısal hukuk kuramını reddedecektir. Ancak, nesnelerin gerçek öğelerine, tözlere erişemeyen akıl, çabucak güçsüzleşir. İnsan, olası gerçeğe bağlanacaktır ve gerçeğe ulaşma güçlüğünü hatırlayarak anlaşılması güç olanı reddetmeyecektir; baştan aşağıya alçakgönüllü ve iyi niyetli olacaktır. Şunu da hatırlayacaktır: Her sosyal gurup, en iyi olarak gördüğü hükümet biçimini seçmek hakkına sahiptir; hiçbir hükümet biçimi, mutlak olarak bir başkasına yeğlenir değildir; durumları göz önünde tutmalıdır, geçici çıkarları, nesnelerin sürekli değişimini.*

Ne var ki, içsel yalın düşünceler, siyasal ve sosyal sistemin temeli olarak. Tanrının varlığını tanıtlama olanağını sağlıyordu. Bu valin düşünceler, «ben» hakkında olağan bir varlık üstüne karmaşık bir düşünce veriyorlardı. Bu olağan varlıksa, bir ebedî varlığı, baştan aşağıya güçlü ve zekâ sahibi bir varlığı gerektirir; «ben»de anlama yetkisini yaratan odur ve maddeyi de yaratan odur, çünkü maddeyi yaratmaktan çok daha güçlü olan benim aklımı yaratmıştır.

Böylece, Locke'un kuramı, akılcıydı, deneyseldi ve «burjuva» idi. Gerçekten Locke, bir demokrat değildi. Özgür insanlar, onun gözünde, soylular, ruhban, *gentry,* toprak ya da tacir burjuvazisiydi. Sosyal sözleşme, bunlar arasında yapılmıştı. 1679'da cep defterine kaydettiği notlar, 1699'da Ticaret Komisyonuna verdiği raporla uzlaşma içindedir; 14 ile 50 yaş arasındaki sağlam serseriler, dilenirken yakalandıklarında, üç yıllığına ya donanmada hizmet etmeye, ya da başkalarının hesabına işyerlerinde (Workhouse) çalışmaya mahkûm edileceklerdi. 14 yaşından küçük dilenciler ise, kırbaçlanmalı ve bir iş okuluna konulmalıydılar. Locke'un kuramı, bir büyük aydın burjuvanın kuramıdır; öyle olduğu için de, İngiliz Parlamentosunun, Hollanda Protestanlarının, çok geçmeden de Voltaire'in ve büyük Fransız burjuvalarının Kutsal Kitabı olup çıktı.

Bu arada, XIV. Louis'nin burjuva politikası ile, burjuva kökenli maliyeci ve devlet adamlarının horladığı yığınla soylu, Büyük Kralın yapmak istediği şeyin tersini ülküleştirip, Bossuet'nin *Kutsal Kitap'tan Çıkarılan Politika* (1709) adlı eserinde savunmasını yaptığı mutlak monarşiye karşı muhalefete geçtiler. Aristokrasinin tepkisinin dilmacı, bu gurubun düşüncelerini başta Fenelon (1651-1715) dile getirdi. Bu düşüncelere *Telemakhos'un Serüvenleri* (Aventures de Telemaque) (1699)'nden başlayarak onun çeşitli eserlerinde görüyoruz. Aslında, üç yüzyıl önce gerçekleşebilecek bir toplumu ülküleştirmek isteyen -yüzü ekşimiş-soyluların düşleridir bunlar. Kralın yetkileri sınırlanmakla beraber, başta olduğu gibi, aristokrasinin üstünlüğünü yeniden kurmak isteyen, tarıma dayanan bir devlet yapısıdır önerilen. Bu düşünceler, XVIII. yüzyıla değin etkisini sürdürecektir: O yüzyılda, bir Boulainvilliers, bir Montesquieu, giderek tüm tutucular, bu Orta Çağ hayranı kaynaktan esinleneceklerdir.

Ne var ki, buna karşı sosyal yenileşmenin plânları yapılmaktadır; bu plânları yapanlar da, başta toplumdan acı çekenlerdir; duyarlıklarının verilerine de dayanarak, Dekartçı bir sertlikle çıkarsamalarda bulunuyorlardı.

Kimleri görüyoruz?

Spinoza, *İlahiyat-Siyaset İncelemesinde,* Kutsal Kitab'ın otoritesini sarsar; çünkü, kralların sömürdüğü bir şeydir bu. Ancak, kralların dinden anladıkları, halkları köleleştirmede yararlandıkları korkudur. Monarşi rejimi, halkı aldatmanın sanatıdır: Uyrukların, boyun eğme ödevinden anladıkları, kralın çıkarıdır, ve köleliklerini yerine getirdiklerinde,

kurtuluşları için savaştıklarına inanırlar; iktidarı kanlarıyla güçlendirir ve tek bir adamın gururunu yüceltirler; o tek adam da, araçları olarak bakar onlara ve ellerinden özgürlüklerini alarak, yaşam nedenlerini almış olur. Nedir çare peki? Çare, arayış ruhudur: İktidarın, uyrukların verdikleri bir yetkiye dayandığını, demokrasinin doğal hukuka en yakın hükümet biçimi olduğunu, siyasal kurumların amacının, bireye, inanç, söz ve eylem özgürlüğünü sağlamak olduğunu, işte bu arayış ruhu verecektir.

Öte yandan, **Baron de Lohantan**, doğal dinle ahlâkı ve ilkel komünizmi yüceltir. İlkeldir güzel olan, soylu olan, mutlu olan: Yiğit, ayağına güçlü, attığını vuran, yorgunluğa ve yokluğa dayanıklı, bilgisizliğin getirdiği yığınla kötülüklerden azâde. Gerçek barbar, uygar olanlardır: Yaşasın Saf İlkel!

Uzak ülkelerle ilişkiler, düşsel gezi öyküleri halinde **yüzlerce ütopya**ya yol açar; hemen hepsi de, eşitçilik ruhuyla dolu yığınla toplum taslağıdır geleceğin: Devlet ve din işleriyle uğraşan, birini ya da ötekini reforma tâbi tutmak isteyen mi arıyorsunuz? Bakana ve piskoposa, Papaya ve krala ders veren mi görmek istediğiniz? Hepsi var! Dekartçılık, Avrupa toplumlarında yayıldığı ölçüde, **kuşku anlayışı**nı ve **özgür araştırma görüşü**nü de taşıyıp götürür her yere. Sağduyu, yeryüzünde en iyi bölüşülmüş olan şey değil inidir? Ve her insan, evrensel aklı taşımıyor mu kendisinde? İnsan, boşinançlardan ne denli uzaksa, doğanın ışığıyla gerçeği yakalamaya o denli yaklaşmış değil mi?

Özetle, sürekli bir başkaldırı içine giriyordu düşünce; XVII. yüzyıl, bir düşünceler kasırgası içinde biter Avrupa’da.

III
AVRUPA VE DÜNYA

Avrupa'nın hedefi, iki yüzyıl boyunca, her şeyden önce **Asya** oldu. Hindistan'a, Çin'e, Japonya'ya ulaşmak, oraların zenginliklerini toplamak, halklarını Hristiyanlaştırıp Avrupalılaştırmak, ve onların yardımıyla İslâmı kuşatıp boğmak, kısaca **yeryüzünde tek bir inancı, tek bir uygarlığı egemen kılmak:** Son amaç bu oldu hep. Kimi zaman, dolaylı ve bulanık göründü bu ülkü; ama her zaman varlığını sürdürdü ve insanları çekti kendine, büyüledi.

Avrupa, baştan aşağıya değişmiş bir Asya düşledi.

Oysa, aradaki engel, Yeni-Dünya, sonunda büyük bölümüyle keşfedilip, fethedilip, hıristiyanlaştırılıp, Avrupalılaştırılırken, Asya, o başlıca hedef, **hemen hemen içine girilmez** bir halde kaldı. Bütün Avrupa halkları, Hind ve Çin denizlerinde XVI. yüzyılda Avrupalı ilk imparatorluğu kuran Portekizliler, rakipleri İspanyollar, XVII. yüzyılda onları izleyen Hollandalılar, İngilizler, Fransızlar, 1640 yılından sonra Sibirya'dan Kuzey Çin sularına ulaşan Ruslar, hepsi, o dev Asya kıtasının kıyılarında ve sınırlarında, ticaret acentaları, küçük kaleler kurup, misyoner takımı yerleştirmekle yetinmek zorunda kaldılar; hepsi de, **Asyalıların razı olduğu ölçüde** ticarete boyun eğdiler ve halkın da ancak küçük bir bölümünü Hıristiyanlığa döndürebildiler. Onları arzudan kıvrandıran Asya'nın sadece kıyısında bucağında ganimete konabildiler, aralarından kimisi koca kıtayı, baştan başa dolaşabildi; ama, hepsi de pek az değiştirebildiler onu.

Avrupalı hesabına başarısızlık kuşkusuz.

Ancak, tarihçi bunun nedenlerini araştırmak zorunda.

Öte yanda, yeni keşfedilen kıta, **Amerika** kıtası ise, XVI ve XVII. yüzyıllar boyunca, ırkların ve uygarlıkların karşılaştığı ve olağanüstü gelişmelerin ve deneyimlerin ortaya çıktığı bir yer haline geldi. Orada Avrupalılar, özellikle Demir Çağı'na varmış Kara Derili insanlarla, yeni bir uygarlık yarattılar; onlarla beraber, daha büyük başarılar elde ettiler. Avrupa zekâsının canlandırdığı bu yeni uygarlık, yine de Beyazlarla Karaların, Avrupalılarla Afrikalıların ortak eseri oldu; ve Afrikalılar, Amerika kıtasının içlerine doğru, bir uygarlığı, egemen niteliği Avrupalı olan bir Avrupa-Amerika uygarlığının yayıcısı, taşıyıcısı oldular.

BÖLÜM I
AVRUPA VE YENİ DÜNYA

Amerika'nın fethini bir avuç insan gerçekleştirdi. Avrupalıların karşılarında buldukları, **değişik aşamadaki halklar**dı: Kimi Yenitaş Çağını, kimi Bakır Çağını, kimi Tunç Çağının başlarını yaşıyordu; hemen hepsi de evcil hayvanlardan yoksundu, özellikle hayvan koşmayı bilmiyorlardı, tekerlek ve demir ise hiç bilmedikleri şeylerdi. Hepsi de, az-çok koyu sarı renkli, şakakları çıkık, siyah ve düz saçlı, «mongolik» denen ırktandılar: Büyük bir olasılıkla **Asya kökenli**ydiler; İsa'dan önce, bilmediğimiz bir zamanda, Behring Boğazı başta olmak üzere, çeşitli yollardan gelmişlerdi Amerika'ya. Avrupalılar geldiğinde, bu yerli halkların sayısı fazla değildi; bütün Amerika kıtası için 30 ilâ 50 milyon arasında olduklarını söyleyebiliriz; ve, birbirine eşit olmayan biçimde dağılmışlardı kıtaya. **Birbirlerinden pek farklı bir uygarlık düzeyi**ne erişmişlerdi: Orta Amerika'da, Meksika'da, Amerika kışlağında, Peru'da, yoğun nüfuslu, halkı toprağa bağlı, tarımla geçinen kemler kurmuş gerçek devletler vardı. And'ların doğusunda ve Meksika'da Rio Lerma'nın kuzeyinde, avcı, yiyecek toplayan, göçebe ya da yarı-göçebe, kimi zaman ilkel bir tarım uygulayan, ve alabildiğine dağınık kabileler görüyoruz. Rio Grande del Norte'nin kuzeyinde, tüm Amerika'da, belki de 500.000'e varıyordu sayıları bunların. **Sonuçlar da birbirinden pek farklı oldu**. Orta Amerika'da ve And'larda, İspanyollar, yerli yönetici sınıfın yerine geçtiler ve Avrupa uygarlığının ağır bastığı karma bir uygarlık doğdu. Kuzeyde ise, yerliler, özümsenemez durumdaydılar ve Avrupalılarla aralarında korkunç ve insafsız bir savaş başladı. Antiller'de ve And'ların doğusunda ise, kırıp geçirildiler ve ormanların derinliklerine sığınıp kayboldular.

Nereden girmeli konuya?

Amerika'nın fethi sırasına ayakta olan belli başlı uygarlıklardan söz edelim önce.

I
AVRUPALILARIN GELİŞİNDE YERLİ UYGARLIKLAR

Avrupalılar geldiğinde varlığını sürdüren Amerika uygarlıklarının sayısı hayli fazla. İçlerinde, önce, üç uygarlığı anlatmak adet olmuştur: Bundan

da, **Mayalar, Aztekler** ve **Inkalar.**

BİR YENİTAŞ ÇAĞI UYGARLIĞI: MAYALAR

İspanyollar, 1492'den başlayarak Antiller'deydiler; Portekizliler 1503'ten başlayarak Brezilya'da, Fransızlar 1533'ten başlayarak Kanada'daydılar ve, yine o sıralarda, İngilizler Kuzey Amerika'ya ayak bastılar. Hepsi de, **teknik bakımdan pek geride** halklar buldular karşılarında; bu halklar, Avrupalıların uzun bir zamandan beri geride bıraktıkları aşamalarda bulunuyorlardı. «Yenitaş» dönemini yaşayan bu halkların hepsini sıralayıp incelemek olanaksız. Teknik gelişmenin en aşağısından yukarıya doğru olmak üzere, Algonkinien'ler, Tupi-Guarani'ler, İroquien'ler ilk akla gelenler. Yenitaş devrinin en üst aşamasında ise, Orta Amerika'da Mayaları buluyoruz.

Mayaların bulundukları bölge, bugünkü Meksika'yı içine alıyordu; bu topraklara, doğuda, Yukatan yarımadası ile Guatemala'nın bir bölümü, batıda da Honduras'la Britanya Honduras'ı giriyordu. Mayaların hiyeroglif el yazmalarının hemen hepsi, Şeytanın yalanlarını içine alıyor diye İspanyol rahiplerime yakılmış durumda; öyle de olsa, astronomi, astroloji ve dinsel ayinlerle ilgili üç kitap elimizde; ayrıca, fetihten sonra, yerlilerin Maya dilinde ve İspanyol alfabesiyle yazdıkları, Maya kroniklerini özetleyen yazılar da var; bunun gibi. Piskopos Landa'nın enfes *Gezi Notları* (1566); son olarak da, anıtları ve yazıtlarıyla gün ışığına çıkarılmış 116 Maya kentinin kalıntıları. Bugünkü Mayaları, geçmişin kalıntıları ile karşılaştırdığımızda, eski Mayalardan çok şeyi koruyup sürdürdüklerini de görüyoruz; ve, bu doğrudan gözlem, belgelerdeki kimi boşlukları doldurmakta yardımcı oluyor. Maya uygarlığı, yerli bir uygarlık; İsa'dan önce -belki -üç bin yıl öncesinden kalkarak gelişmeye başlamış ve dışardan da pek bir şey almamış gibi. Bu uygarlık, **Yontmataş devrinden kalma âletlere, hiyeroglif yazıya ve mısır kültürüne** dayanıyordu. Öyle görünüyor ki, İspanyollar geldiğinde, bu bütünle ilişkili olarak bir düşünsel gelişmeyi de tamamlamış ve, aşağı yukarı on beş yüzyıldan beri yerleşip oturmuştu ve artık ilerlemiyordu.

Mayalar, orta boylu, geniş omuzlu ve göğüslü, uzun kollu, geniş kafalı insanlar; bakır renginde hepsi, düz ve siyah saçlı. Erkekleri ne sakal, ne bıyık bırakıyor, ya da birkaç kıl sadece. Büyük güzellik deyince de, çökük bir alınla şaşı bir gözü anlıyorlar; ve bunun sağlamak için de, doğumdan başlayarak uyguladıkları usuller var. Gürbüz ve çalışkan insanlar. Çinlilere

pek benziyorlar: Neşeli, geveze, ve sokulgan; gülmekten ve şakalaşmaktan hoşlanıyorlar; güven duyan, yücegönüllü, son derece âdil, yabancılara karşı nazik ve dost tavırlı, alabildiğine dürüst; gözlemden hoşlandıkları kadar, imgeleme yetileri yüksek, güzellik duyguları gelişkin insanlar. Mayalarda aile bağları pek güçlü; babanın büyük otoritesi %ar; yaşlılara saygılılar. Erken evlenmeler yaygın ve nüfusta çoğalış da o oranda yüksek. Örflerde de alabildiğine serbestlik görüyoruz.

Mayalar, ateşi kullanmasını biliyorlardı. Yontmataş döneminin araçlarını da edinmişlerdi: Taştan baltalar, çekiçler, makaslar, odundan çekiçler ve ateşte sertleştirilmiş odundan sopalar. Maden kullanmıyorlardı: Bakır ve altından sadece süslemede yararlanıyorlardı ve bunlar da dışardan geliyordu. Çivi bilmiyorlardı; sarmaşıkları kullanıyorlardı. Hindi ile arıyı evcilleştirmişlerdi; ancak tek bir yük hayvanı yoktu ve tekerleği de tanımıyorlardı. Bütün taşıma, baş üstündeydi. Böylece, doğaya karşı etki araçları hayli sınırlıydı. Ne var ki, mısır sayesinde yüksek bir düşünce ve siyaset düzeyine erişebildiler. Mısır, öyle görünüyor ki, Guatemala kökenli; ama mısırı, ekilir-biçilir bir bitki haline getiren ve onu Amerika'nın tüm tarımcı halklarına kurtarıcı bir yiyecek diye armağan edenler, Mayalar oldu. Mısır ekimi, belli bir usule göre yapılıyordu; bir aileyi bir yıl boyunca besleyecek asgarî ürün kırk sekiz günde elde ediliyordu. Öyle olunca da, kullanılacak bir emek fazlası kalıyordu geriye. Bununla da, el uğraşından sıyrılmış rahiplerle savaşçılar besleniyor; bilimsel ve dinsel yapılar dikiliyor, hizmetler yerine getiriliyordu: Tapınaklar, gözlemevleri, piramitler, saraylar, dinsel dansların yapıldığı düzlükler. Böylece Mayalar, çok daha iyi araçlarla donanmış, tunç, demir ve tekerlekten yararlanan halkların, yani Kaldelilerin, Babillilerin, Asurluların, Mısırlıların, Yunanlıların, Çinlilerin düşünce düzeyine erişebildiler.

Mayaların dinsel, bilimsel, sanatsal düzeyi, teknik düzeylerini pek aşmıştı.

> *Mayalar, Abel Rey'in tanımladığı insan zekâsının aşamalarından -R. Benhelotun «astrobiyolojik» diye nitelendirdiği- ikinci aşamaya erişmişlerdi. Astrobiyoloji, çoktanrıcılığın bir aşaması: Bu aşamada, her şey, hattâ gök ve yıldızlar, -insan ve hayvanlar gibi- canlı varlıklar olarak görülüyor: ancak, her şey, gök kubbedeki dönemsel hareketlerden, mevsimlerin birbirlerini düzenli olarak izlemesinden,*

bitkilerin yıllık çoğalışından esinlenip, belli ***dönemsel kanunlara*** *bağlı tutuluyor; ve, yine, olay ve eylem olarak, her şey, gök cisimlerinin durumlarına ve hareketlerine bağlı görülüyor. O pek yetkin mısır ekimi, aslında astronomideki gelişmeyi içeriyordu; böylesi bir gelişme ise, yazının kullanılmasını, mimarlığı var sayıyor ve hepsi bir arada, sosyal ve siyasal bir örgütlenişi kapsıyordu.*

Mayaların yalın, fiil çekimi İspanyolcadan daha az, bir İngiliz için İspanyolcayı öğrenmekten çok daha kolay bir dili vardır. Yazıları ***hiyeroglif****ti; ancak. Çin yazısı gibi düşünceleri temsil eden «ideografik» bir yazıydı bu; öyle olduğu için de, çeşitli sesli heceleri içeren Eski Mısır yazısı ile Sümerlerin çivi yazısının gerisinde bir aşamanın diliydi onlarınki. Yazıtlarında kronoloji, astroloji, dinle ilgili şeyler var; ama ne fetihler, ne de şu ya da bu hükümdarın zaferleri.*

İnsanlık tarihinde ilk kez, kuşkusuz İsa'dan önce üç ya da dört bininci yıllarda, ***durum sayılaması*** *ile* ***sıfırı*** *kullananlar onlar oldular; bu ise, büyük bir düşünsel soyutlama gücünün işareti. Rakamları da Romen rakamlarına üstün. Üç yerine iki simge var, bunları toplayıp çıkarma verine, sadece toplayarak birleştiriyorlar.*

Yirmilik sistem *üzerine kurulu sayılamaları da.*

Tarihlemede*, hükümdarlık yılları yerine,* ***sabit bir temeli*** *ilk kez onlar bulup kullandılar. Varsayıma dayanan bir olaydan hareket ediyorlardı; başlangıç tarihi, 3433 yıl önceki bir tarihti. 260 günlük kutsal bir yılın yanı sıra, yirmişer günden oluşan on sekiz aylık bir de güneş yılları vardı; bu sonuncusuna beş günlük bir ay daha ekleniyordu. Her dört yılda bir günlük bir gecikmeleri oluyordu ve bunu düzeltmesini de biliyorlardı. Tarihlemeleri gibi, gözlemleri de pek açıktı. Yılın süresini 365, 2420 gün olarak saptamışlardı; bizim gregoryen yılımız 365, 2425 gündür ki, onlarınkinden daha uzundur. Kutup yıldızını. Pleiadları, İkizler burcunu biliyorlardı; burçlar kuşağından da haberdardılar belki de. Kentleri, tüm yaşamı düzenleyen birer gözlem eviydi. Rahipler, yalın ya da teraslı piramitlerde gözlemlerde bulunuyorlardı. Yıldızların, tropikal yağmurlardaki değişmelere, bitkisel yaşama, insan etkinliğine bağlı dönemsel durumları, birbirine uyumlu kanunlardan oluşan dev bir sistem esinletmişti onlara.*

Mayalara göre, dünya, canlı bir bütündü. ***Doğanın bütün güçleri, kişileştirilmişlerdi.*** *İlkel animizmin birçok yanları, varlığını sürdürüyordu. Ne var ki, rahipler, mertebeli bir panteon onaya çıkardılar: Tepede yaratıcı Hunab vardı; oğlu, göklerin efendisi, Güneş tanrısı İtzamma, yazının, kitapların, takvimin, kronolojinin bulucusu idi, iyilik sever ve sürekli insan dostu bir tanrıydı; dört ana yönün kişiliğini temsil eden Chac, yağmurun, şimşeğin, yıldırımın, bereketin ve tarımın tanrısı idi. Mısırın tanrısı, gönenç ve bolluğu da temsil eden genç bir tanrı idi. Ayrıca, ölüm tanrısı, savaş tanrısı, Ay tanrısı, intihar tanrısı, sayıların tanrılarının yanı sıra, yağmurun, tarlaların, ağaçların, vb. olmak üzere yığınla küçük tanrı vardı.*

Mitos öyküleri*, evreni ve insanların yazgısını açıklıyordu: Hunab, dünyayı yaratmıştı; dünyadan önce de başka dünyalar vardı. Her biri, bir tufanla yıkılmıştı; bugünkü dünya da bir tufanla yıkılacaktı. Dünyanın 13 göğü, cehennemin 13 dairesi vardır. Dünya, iyi ile kötünün, iyi tanrılarla kötü tanrıların savaştığı bir yer; iyiler ışık, gök gürültüsü, yağmur, mısır, bolluk getirirken, kötüler savaşa, fırtınalara, açlığa ve sefalete yolaçıyor. Hunab, insanı mısırdan yarattı. İnsan, Tanrıların lütfunu, oruçla, sungularla, dualarla, dinsel danslarla, insan kanı serpmekle, insan kurban etmekle elde eder. Kurban, yiğit bir askerse, bedeni parçalanır ve seyircilerce yenir. Ruh ölümsüzdür; ve, ya cennete ya da cehenneme gidecektir. Kendini asarak canına kıyanların, savaşta ölmüş savaşçıların, kurban edilen insanların, doğururken ölenlerin, rahiplerin, Cennete gitmeleri, hakları. Cennet bol yenilip içilecek ebedî bir dinleniş yeri. Cehennemde. Şeytanlar, ebedilik adına günahkârlara açlık, yorgunluk ve acı çektirerek işkence edecekler.*

Mayaların siyasal ve sosyal örgütlenişi nasıldı?

Mayalar, **siteler halinde** toplaşmışlardı. Siteler, kimi zaman, şeflerin uygun bir yerde buluşmalarıyla, federasyonlar oluşturuyorlardı; ne var ki, genellikle birbirlerinden ayrı yaşamayı sürdürdüler ve hiçbir zaman bölgesel bir devlet ortaya çıkmadı. Gerçekten Mayalar, mesafelere karşı mücadelede iyi donanmış değillerdi. Kireç harcıyla örtülmüş taşlı yolları vardı gerçi; ancak, lnkaların yollarıyla karşılaştırıldığında, üçüncü sınıf şeylerdir bunlar.

Sitenin merkezi bir kentti: Alanların ve avluların çevresinde, tapınaklar, piramitler, manastırlar, saraylar yükseliyordu; sonra, zenginlerin evleri geliyordu; son olarak da, birbirinden dağınık evlerden oluşan dış mahalleler. Kentte yollar yoktu. Böylece, pek kırsal bir görünüşü vardı bu kentlerin. Nüfus yoğunluğu, kilometre kare başına 300 kişiyi aşmıyordu; en büyük kentler 200.000 kişiye kadar çıkabiliyordu; ikinci derecedeki kentlerde 50.000 dolayında insan oturuyordu. Bütün olarak, Maya ülkesi, belki 15 milyonluk bir ülkeydi.

Mayalar, eski Yunandaki *genosa* benzer bir örgütlenişe vardılar; Maya siteleri de, Grek tipinde, monarşik bir aşamada kaldı. Kenti, *halac vinic* yönetiyordu: Bu yönetici, her sitede bir aileden geliyordu; görev, babadan büyük oğula geçiyordu. Bütün dinsel, askerî ve mülkî yetkiler, bu yöneticide toplanıyordu. Yönetici, bir aristokrasinin içinden, *balaban,* yani sitenin kasaba ve köylerinin şeflerini seçiyordu. *Batab,* askerlere kumanda ediyor, Yerel Kurulun başkanlığını yapıyor, adaleti yerine getiriyor; verginin *halac vinice* ödenmesine, tarlaların, rahiplerin saptadıkları tarihlerde yakılıp ekilmesine göz kulak oluyordu. Soylular, ailecek geçmişlerini, secere ve anılarını -özenle- koruyorlardı. Soylularda, yaşça en küçük olanlar da rahip olabiliyorlardı. Büyük-rahipleri, miras yoluyla sağlayan aynı aileydi. Rahipler matematikçi, astronom, idareci, kâhindi ve insan kurban edilişi onun marifetiyle oluyordu; gaipten haber veren, yıldız falına bakan, cinleri kovan, güneş ve ay tutulmalarıyla yağmur ve kuraklığı önceden haber veren yine bu rahiplerdi. Korkulan ve saygı duyulan kişilerdi bunlar. Sıradan insanların görevi ise, babadan oğula, mısır ekip biçmek, yapım işlerine katılmak, askerlik hizmetinde bulunmak, vergi ödemek, efendilerine armağan tanrılara da sungu sunmaktı. El emeğinin geri kalanını, köleler, savaş esirleri, yetim ve öksüzler, hırsızlıktan mahkûm olanlar sağlıyordu.

Görüldüğü gibi, Maya toplumu **sınıflı bir toplum**du; ancak, mülkiyet rejimi hakkında veriler az elimizde.

Siteler, durmuş oturmuş değildi. Kent halkı, sık sık bulunduğu kenti terkediyor; site topraklarının bir başka köşesinde, bir yenisini kuruyordu. Gerçekten, mısır ekimi, toprak yakmaya dayandığı için, orman ve çalılıkları gerektiriyordu: Bu ekim, aynı yerde beş yıl sürebiliyordu; sonra, toprakları ot bürüyor ve mısırı boğuyordu. Böylece, toprak takatten düşmeden, tarlayı değiştirmek gerekiyordu. Çok geçmeden de, bir bölgedeki tüm topraklar,

tarıma elverişsiz hale geliyor ve site yer değiştirmek zorunda kalıyordu. Öte yandan, ölüler evlere gömülüyordu ve ölülerden korkuluyordu; belli bir zaman sonra da, evler terkediliyordu.

İspanyollar geldiğinde, Mayalar, **çöküş dönemi**ne girmişlerdi. İsa'dan önce -belki- 3000 yıl öncesinden, İsa'dan önce 353'e kadar, uzun bir Maya öncesi dönem yaşanmıştı; o tarihten İsa'dan sonra 317'ye kadar, Maya uygarlığının oluştuğu bir hazırlanış dönemi görüyoruz; arkasından da, Eski İmparatorluk devri (İsa'dan sonra 317-937). Doruk yılları, merkezî Peten'in kuzey-doğusunda, Tikal'le Hexactum'da 633 ve 731 yılları arasına rastlıyor; sanatsal bakımdan doruğa çıkış ise, 692 ilâ 795 yılları arası. Sonra çöküş başlıyor ve siteler birbiri arkasından terkediliyor. Cortes, Peten bölgesini, 1524-1525 yıllarında kuzeybatıdan güney-doğuya doğru katettiğinde, bütün siteler tropikal orman altında kaybolmuşlardı; ve, ancak 1696 yılındadır ki, ilk İspanyollar Yaxchilan ile Tikal'i gördüler. Belki de, VIII. yüzyılın sonlarında, Maya tarımının sırtlanamayacağı kadar bir nüfus çoğalışı olmuştu; bu da, arkasından bir yaşam pahalılığını, sosyal karışıklıkları, yönetimdeki çözülmeyi getirmiş, giderek göç etme zorunluluğu ortaya çıkmıştı.

Mayalar, git gide Yukatan'ı ele geçirip yerleştiler. Bunu, Maya Rönesansı ve Yeni İmparatorluk denen dönem (987-1697) izledi. X. yüzyılda, güney-batıdan Maya halklarından İtzalar sızdılar ve Chichen İtza'yı kurdular (986-998). Mayalılaşmış Meksika halklarından bir bölümü, Cocom ailesinin yönetiminde Mayapan'a, ötekiler de Xiu yönetiminde Uxmal'a sızdılar (987-1007). Her iki kol, Mayapan Birliğinde birleştiler ve bir gönenç dönemi yaşandı: Maya Rönesansı. Ne var ki, 1194'te bir iç savaş patlak verdi: Savaştan, Meksikalı paralı askerler sayesinde, Cocom'lar yengin çıktılar; ve tüm Maya soylularının, tutsak olarak Mayapan'da oturmalarını dayattılar. 1441'de, Uxmalli Xiuların yönetiminde Maya şefleri başkaldırdılar; biri dışına, Cocomları kesip doğradılar, Mayapan'ı yağmalayıp gittiler.

Bunun arkasından bir dağılış dönemi geldi; bütün büyük merkezler terkedildi. İtzalar, Chichen İtza'yı terkedip, Tayasal'de peten gölüne gelip yerleştiler. Cocom ailesinden sağ kalmış tek kişi, halkından geriye kalanlarla Tibolon sitesini kurdu. Xiular da Uxmal'a dönmediler ve yeni bir sitenin, Mani'nin temellerini attılar. Xiularla Cocomlar, aralarında aman vermez bir savaşa giriştiler. Yukatan, birbirlerine düşman küçük eyaletlere

bölündü. Savaşın yakıp yıktığı Maya ülkesini, 1464'de kasırgalar, 1480'de veba, korkunç kuraklıklar, çiçek salgınları yiyip tüketti; çiçek hastalığının mikrobunu 1511 yılından başlayarak Avrupalılar Avrupa'ya getireceklerdir. Mayalar, manevî bakımdan da zayıf düşmüşlerdi: Dinleri çökmüştü; Meksikalılar, tanrılara yüzlerce insan kurban etme zevkini aşılamışlardı onlara. Son olarak, uygarlıklarına güveni yitirmişlerdi. Felâketlerin ezdiği bu insanlar, âhir zamanın geldiği inanandaydılar.

Özetle, İspanyollar, tam bir çözülüş içinde bir toplum bulmuşlardı karşılarında.

BİR BAKİR ÇAĞI UYGARLIĞI: AZTEKLER

Amerika'daki Yenitaş uygarlıklarıyla -fazla değil- yirmi yedi yıllık bir temastan ve yerliler hakkında hayli bilgi edinip bir tavır takınıldıktan sonra, İspanyollar, daha yukarı bir uygarlık düzeyini yaşayan yerlilerle ciddî ilişkilere girerler. Gerçekten, Cortes, 1519'da Meksika'nın fethine başlıyor ve, çok geçmeden de, Azteklerle savaşa tutuşuyordu. Bakır Çağı'nın bir uygarlığı idi bu.

Mayalarda olduğu gibi, Meksika'da da, fetih, yerli yazıların sistemli yokedilmesine vardı: Yine de Mayalardan kaldığından daha fazla şey kaldı ve çoğu da fetihten önce kaleme alınmıştı bunların. Ayrıca, Cortes'in mektuplarından başlayarak, İspanyolların yazdıkları var. Son olarak, araştırıcılar, yığınla arkeolojik belgelerin üstüne eğilmiş durumdalar. Bütün bunların anlattığı şu: İspanyollar geldiğinde, Rio Lermna ile Şapala gölünün kuzeyinde, orta yaylanın kaktüslü bozkırlarında yaban kabileler yaşıyordu; İspanyollar, Şişimek diye adlandırdılar hepsini. Göçebeydiler bunlar, çıplak dolaşıyorlardı; avcılıkla geçiniyor, yetmediğinde, yiyecek topluyorlardı. Alabildiğine bağımsız olup, başka bir yaşam biçimine boyun eğmiyorlardı. Ne tapınakları, ne de putları vardı; güneşe tapıyorlardı. Kıyılarda, pek ilkel yerliler bulunuyordu: Avcılık ve yiyecek toplayıcılığı ile geçiniyor, fırsat bulduklarında insan eti yiyorlardı; ancak, yerleşik düzene geçmişlerdi ve daha şimdiden mısır tarımına aşina idiler. Onlar da pek bağımsız haldeydiler. En çok su gören bozkırlarla, otlak vadilerde, ortak bir uygarlık temeli olan çeşitli halklar yaşıyordu: Maya uygarlığından esinlenmiş Toltek uygarlığıdır bu. Siyasal yönden en önemlisi **Aztek konfederasyonu** oldu ve imparatorluğu, XV. yüzyılın sonlarında, bir okyanustan ötekine, göçebelerden Mayalara değin yayılıyordu. Bu İmparatorluğun içinde, kimi

devletler bağımsız kaldılar; kimisi de Azteklere vergi ödeyerek bağımsızlıklarını sürdürdüler.

Aztek uygarlığı, Maya uygarlığı gibi yerli değildi. Aztekler, son bir devirde, belki de XII. yüzyılda, kuzeyden gelmiş fatihlerdi. Başlarda horlandıkları için, uzun süre ötede beride dolaşmış, 1325'te yerleşik yaşama geçmişlerdi; tutundukları bölgenin bir sonucu olarak, bütün yaşamları da, içecek su ve ekilecek toprak adına, komşularıyla sürekli bir kavga haliydi. Savaş için örgütlenirken, klandan fratriye ve siteye geçmişlerdi. XIV. yüzyılda, 1352'de, Acamapiçli, Meksika'da şef olarak, ya da *tlacatecuthli* seçildi. Ondan sonra da, bu görev, onun ailesinden gelenlere verildi ve bir tür hanedan, bir büyük imparatorluğun başına geçti. 1425 yılından başlayarak, İtzacoat'la, imparatorluğun temeli olan Aztek konfederasyonu kuruldu. XV. yüzyılın ortalarına doğru konfederasyonun orduları, Meksika körfezine ulaşıyorlardı. 1500'e doğru, Aztekler, kuzeyde Rio Panco'ya, güney-doğuda da Şiapas ile Guatemala'ya varmışlardı.

Azteklerle Mayalar arasında **benzerlikler** görüyoruz: Mayalar gibi, onlar da, tekerleği ve kubbeyi bilmiyorlardı; koşu ve yük hayvanları yoktu. Sadece, yemek için küçük köpek, hindi ve sülün besliyorlardı. Mayalar gibi, onların da yararlandıkları özellikle Yenitaş çağı âletleriydi. Uygarlık, onlarda da mısıra dayanıyordu. Ve, yine Mayalar gibi, «astroloji» aşamasına varmışlardı; ancak, onu aşmaya da başlamışlardı. Tanrıların en üstünde, her şeyin yaratıcısı, bilinmeyen, adsız, mitossuz, çehresiz ve Kutsal Kitab'ın ilk bölümlerindeki Ebedînin kimi niteliklerini gösteren, bir Tanrı bulunuyordu; tapınağı vardı ve tapılıyordu ona. Onun altındaki tanrılar bir mertebeli panteon oluşturuyorlardı; nitelikleri de güneşsel ve yıldızsaldı. Animizmin çizgileri de belirgindi. Tapınakları, Mayaların gözlemevlerine benziyordu. Aztekler, dünyayı mitoslarla açıklıyorlardı: Tanrılar, birbirlerinden farklı güneşlerin aydınlattığı dört dünya yaratmışlardı arka arkaya; içlerinden üçü çeşitli nedenlerle yıkılıp gitmişlerdi; içinde yaşadığımız dördüncü dünyayı, hasadı olgunlaştıran yaz güneşi yaratmıştı ve o da yıkılacaktı bir gün. Ölümden sonraki yaşama Aztekler de inanıyorlardı. Düşünsel araçları da, hemen her noktada Mayalarınkini hatırlatıyor: Sadece sıfırı bilmiyorlardı; ona karşılık, yazıda sesliliğe doğru bir adım atmışlardı. Bütün bu benzerliklere bakarak diyeceğiz ki, Azteklerin uygarlığı, bir olasılıkla, Mayalardan geliyordu.

Bununla beraber, Aztek uygarlığında, Mayalarınkinde görmediğimiz nitelikler de var: Aztekler, bakırı biliyorlardı; çünkü, maden bölgeleri, yoğun bitki örtüsü altında kaybolup gitmemişti belki de. Bakır uçlu mızraklar, bakırdan tırpan, sert taşları işlemek için bakırdan âletler kullanıyorlardı. Öte yandan, Aztekler, otoriter bir demokrasiye dayanan güçlü bir örgütlenişin temellerini koruyorlardı: Buna, ülkenin sert ve geniş coğrafyası yol açmıştı belki de; böylesi koşullar, bireysel küçük işletme için hiç de uygun değildi; sulama çalışmaları, taşımadaki güçlükler, giderek savaşlar iyice örgütlü toplaşmaları gerektiriyordu ister istemez. Kentler, dinsel ve askerî gereksinmelere yanıt verecek biçimde düzenleniyordu: Cortes, 50.000 ya da 60.000 nüfuslu Tenoştitlan-Mexico'nun ilginç bir tablosunu çizer bize.

Bu otoriter demokrasi, **aristokratik monarşi**ye dönüşecektir giderek.

> *Öyle görünüyor ki, Azteklerin gelişmesinde, üç aşamayı birbirinden ayırmak gerek; bunlardan ilk ikisi, sonuncusu üzerinde derin izler de bıraktı: Aztekler, başlarda avcı ve yiyecek toplayan **göçebe** bir kabileydi; beraberlerinde Güneş Tanrı Uitzilopoçli'yi de taşıyarak, güneye doğru yer değiştiriyorlardı. Sonra, kuşkusuz XII. yüzyılda Orta Meksika yaylasına vardıklarında, yarı-göçebe tarımı da öğrendiler. Asker-köylüler, kimi zaman verimli bir bölgede yıllarca kalıyor, sonra yeniden yola koyuluyorlardı. Bu aşamada, kabilenin temel hücresi, öyle görünüyor ki, klan (calpulli)dı; örgütlenişi de demokratik ve eşitçi idi: Aile başları bir araya geliyor, önemli kararları alıyor ve klanın başını (calpulle) seçiyorlardı. Topraklar, ortaklaşa klanındı. Klan meclisi, her evli kişiye bu topraklardan bir parçasını veriyordu; ürünü, o kişinin olmakla beraber, onu ekip biçmekle de yükümlüydü. Klanların meclisi de, öyle sanılır ki, kabile için karar veriyordu. Herhalde Uitzilopoçli'nin rahipleri de, klanların bütünü üzerinde, askerî kumanda ve genel otorite sahibiydiler.*
>
> *Aztekler, 1325'de, asıl yerleşmelerini yaptıklarında, komşu düşman sitelere karşı savaşlar, yerleştikleri yerin insafsız koşullarının gerektirdiği kamusal çalışmalar, yavaş yavaş, **monarşik site**ye geçişi dayattı. Toplum, temelde ortaklaşacı ve askerî niteliğini korudu. Her erkek, savaşmaya adaydı: Görevi, insan kurban etmek için, esir almaktı; bu dünyanın da, öncekiler gibi batmaması için gerekliydi bu*

kurbanlar. Savaşçı, dört düşman savaşçısını esir aldığında, yüksek ***Tekivalar*** *sınıfına geçiyordu ve devlet görevlisi,* ***tecuhtli****, ya da senyör olabiliyordu. Görevler seçimli idi. Kent, yirmi mahalleye bölünmüştü. Her biri bir klana ayrılmıştı bunların. Her klanın toprakları, ortak evi, özel tanrıları, bayramları, dansları, dinsel törenleri, kendine özgü yönetimi vardı. Klanın başında, her şeye karar veren, toprakları dağıtan, ağır suçlarda hüküm veren, yaşam boyu görevlileri seçen Yaşlılar Meclisi bulunuyordu. Bu görevliler arasında başlıcası* ***calpullec****ti; her zaman aynı aileden seçilen bu kişi, toprakların dağılımına, klan ambarının durumuna, -özellikle vergi ödenmesine ayrılmış- tarlaların ekilip biçilmesine göz kulak oluyor, vergiyi maliye görevlilerine ödüyor, askeri birliklere kumanda ediyor, adaleti yerine getiriyor, klanını yüksek otorite önünde savunuyordu. Klanın dirliğine saldırılar, ağır cezaları gerektirirdi. Adam öldürenlere, tarlaların belirli sınırlarını değiştirenlere, kutsal şeylere küfredenlere, ihanet edenlere ölüm cezası verilirdi. Sarhoş görevli, görevden alınırdı. Sabıkalı hırsız, malı çalınanın kölesi oluyordu. Tanrısal kökenli madenler olarak görülen altın ve gümüş hırsızlığının cezası ölümdü. Klanlar, beşer beşer bir fratri oluşturuyordu. Dört fratri vardı: Her birinin başında -kralın çevresindeki dört tanrıları bulunuyordu. Mexico-Tenoştitlan'ın dışında, köyler, kentler, kendi görevlilerini seçiyorlardı. Klanlar, bir kabile kurulunun yanı sıra, Yüce Başkanı (****tlacatecuhtli****) seçiyorlardı; hep aynı Akampiçli ailesinden seçilen bu yüksek şefin monarşik yetkileri vardı. Görevliler, yurttaşların ekip biçmekle yükümlü oldukları toprakla ve başka armağanlarla ödüllendirilirlerdi.*

XV. yüzyılın ikinci yarısında ve XVI. yüzyılın başlarında, fetihler ve gerçek bir imparatorluğun kurulmasıyla, devlet ve toplum da değişti. İlke olarak, Aztek sitesi, otoriter demokrasiyi sürdürüyordu. Ancak, topraklarının genişlemesi, sorunların karmaşıklaşması ve yenilenlerin üzerinde kurulan egemenliğin sağladığı zenginlik sonucu, site, bir ***aristokrat monarşi*** *niteliğini kazandı. Yüce başkanı, halk meclisi değil, danışmanlar, önde gelenler ve rahiplerden oluşan bir heyet seçiyordu artık; ne var ki, bu heyetin bir bölümünü seçen de Yüce Başkanın kendisiydi. Klanın başlıca görevlisi ile öteki görevliler de hep seçimden çıkıyorlardı; ancak görünüşteydi bu ve yetkilerini*

Yüce Başkan belirliyordu. Böylece, iktidar aşağıdan değil, yukarıdan geliyordu. İlke olarak, her yurttaş daha yüksek görevlere gelebilirdi; ama uygulamada, yalnız görevlilerin oğulları, klan okulları yerine, bir manastırda yüksek eğitim görebiliyorlardı. Yüce Başkan da, elçileri, yargıçları, kent yöneticilerini, maliye görevlilerini, yüksek rahipleri, onların arasından seçmeyi yeğliyordu. Yüce Başkanın yardımcısı, I. Matecuhzoma'nın kardeşi, Tiacaelatzin'in soyundan geliyordu. Devlet görevlileri, devletin kendilerine -ödemek amacıyla- yararlanmaları için ayırdığı toprakları çocuklarına miras bırakabiliyorlardı. Böylece, kamu kesimi zararına bir özel kesim oluşmaya başladı; ve bu geniş toprakları, kökenini bilemediğimiz, kendilerine devletçe ödenti ve angarya diye bırakılan, bir tür serflerce ekilip biçiliyordu. Yurttaşlara biçilen vergiyle, yenilip Konfederasyona girmiş sitelerin vergilerini, devlet görevlileri topluyordu. Toprak servetine, ayrıca birde taşınır nesnelerden oluşan servet ekleniyordu. Böylece, miras yoluyla geçen bir aristokrasi, yurttaş kitlesinden yavaş yavaş ayrılmaya başladı. Meksikalıların «baba ve ana»sı Yüce Başkana gelince, yetkileri giderek arttı. 1503 yılından başlayarak Yüce Başkanlık yapan II. Montezuhma'nın kişiliğinde, miras yoluyla soyluların çevrelediği bir İmparator gördüklerini sandılar.

Bu askeri ve dinsel toplumda, ilkesine yabancı bir ***tacir topluluğu*** *da oluşmaya başladı. Kuşkusuz. 1473'te fethedilmiş Tlatelalco'ya öykünerek, Mexico'da, 1504 yılında, dış ticaret tekelini elinde tutan tacir kuruluşları ortaya çıktı: Vergi diye ödenen ham maddelerden üretilen metaı dışarıya satarken, dışarıdan da lüks maddeler getiriyorlardı bunlar. Tacirler, kapalı bir topluluk oluşturuyorlardı. Tacirlik, babadan oğula geçiyordu; ve bir tacir devlet görevlisi olamıyordu. Tacirler, kendi halinde, başları önlerinde, yamalı bir palto ile dolaşıyor ve servetlerini gizliyorlardı. Ne var ki, bu zenginlik, onların sınıfını da toplumda yükseltti: İmparatorun hısımları askerler olarak görülmeye başlandılar; çocukları, manastırlarda yetiştirilmeğe başlandı; Uitzilopoçli'ye kurban kesmek hakları doğdu ve ruhları da -savaşçılarınki gibi- Güneşe yükseliyordu; büyük senyörler, ikinci kadın diye onların kızlarıyla evlenmeye koyuldular. Öyle de olsa, soylularla, gitgide zenginleşen tacir zümresi arasındaki zıtlık, eksilmedi arttı.*

Ya dindeki gelişmeler?

İlkbaharın diri güneşi, bir kızoğlan kızdan doğma Uitzilopoçli, savaş tanrısıydı; tanrıların başı o idi; Tenoçitlan'daki asıl tapınak ona adandı ve insanların kurban edilişi onun için git gide arttırıldı. Gerçekten, **insan kurban etme**, bu toplumun bütün yaşamını kapsıyor. Güneşle yıldızların yollarında yürümeleri, bitkilerin zamanı geldiğinde açılıp serpilmeleri için, insan kanı gerekliydi. Bu kurbanları sağlayan savaş, kutsaldı. Savaşçı ve rahip, hiçliğe karşı mücadele ediyorlardı durmadan. Büyük Tenoçitlan piramidiyle başlayan düzlüğün sonunda, bir kule yükseliyordu. Loş büyük bir salonda, ağaç işlemeli iki mihrap vardı. Gözler karanlığa atıştığında, iki şişko dev figür farkediliyordu: Biri, kuşağında yılan kuyruklu şeytanlar bulunan, ayı suratlı, gözleri pırıldayan doğalcamdan yapma, dünyanın ruhu, hasadı oluşturan yaz güneşi Tetzcatlipoca idi bunun; öteki, karnı altından iri yılanlarla çevrili, patlak gözlü, savaşçı Uitzilopoçli. Onların önünde, savaş esirleri ya da çocuklar kurban ediliyordu. Rahipler, göğüslerini ortaya çıkaracak biçimde onları arka üstü yatırıyor, bir bıçak darbesiyle yüreklerini koparıp alıyor ve bir buhurdanlığa atıyordu; sonra bu, baştan aşağıya kurbanların kanına batmış tanrıların heykellerinin önüne getiriliyordu. Cesetler parçalanıyor ve ayin yemeği olarak dağıtılıyordu. İğrenç bir hava kaplıyordu salonu; koku, öğürtü vericiydi. Rahipler, her yanları kan içinde, kendilerini yaralıyor, çoğu kez kendi kulaklarını kesip, kanını Tanrıların suratına fırlatıp atıyorlardı. Tanrılar da, Güneşi ve onun hareketini yaratmak için kanlarını vermişlerdi. Salondan çıkıldığında, Quetzacoatlx'in tapınağı görülüyordu; bütün sanatların bulucusu, rüzgâr tanrısıydı bu. Kurban edilenlerin etleri orada kızartılıyordu. Girişte, dişlerini gösteren açık bir ağız vardı; Orta Çağ Avrupa'sının *mystere*lerindeki Cehennemin girişi gibi bir şeydi bu. Yılın 14 büyük bayramında, bu insan kurban edişlere, halk, Tanrıların onuruna ilâhiler söyleyerek katılıyordu; herkes sarhoş olup kendinden geçiyordu ve böylesi durumlarda sarhoş olmak kutsal bir şeydi: toplumun tüm kuralları askıya alınıyor, insan eti yemeye, tam bir cinsel özgürlük eşlik ediyordu.

Her yıl 20.000 insan kurban edildiği hesaplanmıştır.

İspanyollar geldiğinde, onların üzerinde şeytan etkisi yapan bu halk, çöküş içindeydi belki. Yıkıntılar ve arkaya kalanlar, bu halkın, mimarlık, tarım ve sanayi alanlarında, kimi noktalarda, XV. yüzyıl sonlarının Avrupa'sında gördüklerimizden daha yüksek bilgilerle donanmış olduğunu

gösteriyor bize. Ama, ne olursa olsun, pek çabuk ortaya çıkmış olan bu İmparatorluk, sağlam temellere dayanmıyordu. Yenilenler, başkaldırmak için fırsat bekliyorlardı; hasımları da saldırmak için.

Nitekim öyle oldu.

BİR TUNÇ ÇAĞI UYGARLIĞI: İNKALAR

İsponyolların en son temasa geçebildikleri uygarlık, Amerika'nın en ilerdeki uygarlığı oldu. İlk bilgiler, Panama'ya 1522 yılında varır; on yıl sonra da, Francesco Pizarro'nun fethi başlar.

Bu uygarlık hakkında bildiklerimiz de, arkeolojik kalıntılar ve yazılanlar.

İspanyollar geldiğinde, İnka İmparatorluğu henüz kurulmuştu; İmparatorluğun ete kemiğe bürünüşü, XV. yüzyılın ilk otuz yılında olur. O tarihe değin, İnkalar, hemen hemen Cuzco kentine sığınmış bir haldeydiler; onun dışındaki tüm halklar, aşağı yukarı bağımsızdılar. İnkalar, sık sık savaşa giriyor; ancak bir kentin halkını yenebilmişlerse, kenti yağmalayıp, vergiye bağlıyor, sonra da çekip gidiyorlardı. Fetihleri örgütlemek için ilk girişimler, sekizinci İnka İmparatoru **Virakoşa**'dan gelir. İmparatorluk, pek küçüktü. Virakoşa'nın yaşlılığında, kuzeyli yerliler, Şankalar, Cuzco'ya saldırdılar; Virakoşa'nın oğlu Yupanki, savunmaya geçip, saldırıyı püskürttü; arkasından da, İnka ordusunun başında, birçok kez Şankaları yendi. İnkalar, bir anda, Peru'da egemenliklerini kurdular. Yupanki, babası ölünce, 1438'de, **Paşakuti** adıyla taç giydi. İnkaların egemenliğini, güneyde Titikaka'ya (1463), kuzeyde de Ouito'ya değin yaydı; Aymaralarla karşılaşması bu gölün yakınlarındadır. Fetih ve çeşitli halklar üzerindeki egemenlik gereğine yanıt vermek için, İnka yönetim sisteminin ilk temellerini attı. Onun oğlu **Topa İnka**, 1471-1493 yılları arasında imparatorluk yaptı: Babasının fetihlerini sürdürüp, Quitolu Karasları yendi ve bugünkü Bolivya ve Şili topraklarını ele geçirdi; günümüzdeki Arjantin'den de kimi yerleri aldı. İnka yönetim biçimine kesin çizgilerini kazandıran odur. Onun yerine Hu ayna Kapak geçti: 1493-1527 yılları arasında imparatorluk eden **Huayna Kapak**, fethi sürdürdü; Quito'nun kuzeyinde Ekvator'la Kolombiya arasındaki bugünkü sınıra değin vardı; birçok başkaldırıları ezdi ve İmparatorluğu örgütlemeyi sürdürdü. Öldüğünde, nöbetçiler, «yüzen büyük evlerde oturan sakallı canavarlar»ın denizde dolaşıp durduklarını haber veriyordu.

İspanyollardı bunlar.

İnkaların savaşlarının iktisadî nedenlerini de pek iyi bilmiyoruz. Fethedilen ülkelerin çoğu öylesine yoksul idiler ki, İnkalar yiyecek yardımı yapmak zorunda kalmışlardı. And'lar bölgesinde yağmurlar düzensizdi; ekilir topraklar sınırlıydı; açlık sürekli tehdit ediyordu. Böylece, fetihler, olsa olsa şan-şöhret adınaydı; İmparatorluk geliştiğinde de, uzaklara gönderilmiş kumandanları dizginlemek, başkaldırılarını önlemek içindi. Son olarak, Paşakuti'den başlayarak, İnka İmparatorları, bir haçlı seferi olarak bakıyorlardı savaşa; İnka dini yayılmalıydı.

Askerî harekâttan önce, diplomatik görüşmeler yapılıyordu; sonuç veremeyince de, savaşa karar veriliyordu. Tüm inkalar, askerlik hizmetiyle yükümlüydüler. Ordu, iyi donanmıştı: yer değiştirmesi düzenliydi; ancak, savaş alanında, öyle görünüyor ki, düzen içinde savaşılmadığı gibi, manevra da bilinmiyordu. Savaş, o yüzden, çabucak teke tek döğüşe dönüşüyordu. Ordu, kâhinlerin dediklerine göre ayarlıyordu hareketlerini. Savaştan önce, insan kurban edilir ve zafer de tanrılardan bilinirdi.

İnkalar, kimi zaman, krallıklar da fethettiler. Lima ile Quito arasındaki Şimular, bir krallık kurabilmişlerdi; başlarında da -babadan oğula- soylu bir sınıf vardı. Çoğu zamansa, İnkaların boyun eğdirdikleri, siyasal örgütlenişten yoksun, bir yığın kabileydi. Bunlar arasında Ayllular dikkat çekici: Ayllu, bir üretim birimi, bir toprak parçasında ortaklaşa çalışmak için örgütlenmiş hısımlar topluluğu idi.

İnkaların **ilginç bir fetih politikası** var.

> *Bir ülke fethedilir edilmez, İnkalar, dağları, vadileri, ırmakları, köyleri, ekili tarlaları, vb. ile, o ülkenin kilden bir kabartmasını yapıyorlardı. Halkını sayıyor, sonuçları da* ***kipu****lar aracılığıyla not ediyorlardı;* ***kipu****lar, düğümleri olan sicimlerdi ve bir stenografi hizmeti görüyorlardı, İspanyol fethinden sonra, Cizvitler, yaşlı yerlilere, din kavramlarını anlattılar; bu yaşlılar da, düğümlerin sayısıyla onları özenle not ettiler; sonra da,* ***kipu****larındaki düğüm sayısına bakıp, Cizvitlerin öğrettiği tüm ilahiyatı tekrar ettiler. İnkaların bu* ***kipu****lardan oluşan kitaplıkları vardı; İmparatorluğun bütün istatistiği burada toplanmıştı.*
>
> ***Kipu****lar ve kabartmalar İmparatora gönderiliyordu; o da bunları inceledikten sonra, köylerin ve halkın yeniden dağılımını emrediyordu. Teraslar yaparak ekiminin yaygınlaştırılması, kanallar açarak sulama,*

*toprağı gübrelemek için -dev boyutlarda- toplu çalışma gerekiyordu. Aymara'lar, zorunlukların sonucu, İnkalardan önce bu yola girmişlerdi. Fetihten önce, köyler, tarlalardan uzak akropollardı; İnkalar, çalışmanın verimini arttırmak amacıyla, yenilenleri, yeni köylere, tarlaların yanı başına yerleştirdiler. Pek küçük olan Ayllu'ları, içlerine birçok farklı aileleri sokarak ödüllendiriyorlardı; Ayllu'ları kabileler halinde topluyorlardı; pek küçük kabilelere rastladıklarında, çoğunu bir araya getirip bir büyük kabile oluşturuyorlardı. Halklar dikkafalılık ettiğinde de, direnenleri başka yere sürüyor ve yerlerine, askeri **kişua** kolonilerini getirip yerleştiriyorlardı.*

*Şeflerin oğulları, İnkaların düşüncelerini öğrensinler diye, Cusco'ya gönderiliyordu. Dört yıllık bir eğitimden geçiyorlardı orada: İlk yıl **kişua** dilini öğreniyorlar; ikinci yıl ilahiyat ve ayin düzenini; üçüncü yıl **kipu** deneyimini; dördüncü yıl da İnka tarihi ve siyasal gelenekleri. İmparator, yerel görevlileri belirliyor ve hemen arkasından da, yaşam düzeyinin genellikle pek düşük olduğu fethedilmiş ülkelerde yiyecek depoları kurduruyorlardı. Boyun eğdirdikleri halkın beslenmesine girişiyor; çalışmayı örgütlüyor ve **kişua** dilini de yönetim dili olarak dayatıyorlardı.*

Birlik, çabuk kuruldu: Fetih öncesi yerel yüzlerce dil kayboldu; sadece *kişua, aymara* ve öteki dillerden birkaçı kaldı. *Kişua,* İspanyol döneminde de sürdü. Yerliler kendi kurumlarının anısını yitirdiler; İspanyol fethinden sonra varlığını sürdüren tek örgüt, İnka örgütü idi. İspanyollar geldikleri sırada, İnka İmparatorluğunun, yenilen halkların, Şimuların, Karasların başkaldırılarıma sarsılmış olduğundan söz edilir. Tarihçiler, bu ayaklanmaları tartışıyorlar ve onları, taht kavgalarına bağlıyorlar sadece. Doğrudur bir bakıma, tahta geçmenin kuralı yoktu; İmparator, elli ya da altmış kadından oluşan hareminde doğmuş oğullarından birini, mirasçı olarak seçiyordu. Huayna Kapak, böyle bir seçim yapamadan öldü. Kadın efendisinden doğan büyük oğlu **Huaskar**, İmparator ilân edildi; ancak, bir başka kadından olma ve o sırada -bugünkü Kolombiya halkıyla savaşmak için-büyük bir ordunun başında, Ouito'da bulunan **Atahualpa**, Huayna Kapak'ın ölüm döşeğinde, İmparatorluğu bölmeyi düşünmedi; tarihçilere göre pek gevşemişti devlet, bölme zorunluluğu yoktu.

İnka İmparatorluğunda **üretim araçları**, Azteklerde olduğundan çok daha üstündü: Kullandıkları saban ayaklı idi, kazmasının ucu tunçtandı ve toprağa iyice girmesi için bedenin bütün ağırlığını çeken bir üzengisi vardı. Böylece, en sert topraklar bile işlenebiliyordu. Çapaları bronzdandı, en sert parçaları kırabiliyordu. Mısır ezen havanları Meksikalılarınkinden çok daha yetkindi; dokuma tekniğinde de onlardan daha ilerdeydiler. Tunçtan kaldıraçtan sayesinde, en ağır taşları bir yerden bir yere oynatabiliyorlardı; tunçtan çekiç ve bıçaklarla, taşı daha çabuk işleyebiliyorlardı.

Böylece, verimlilikleri çok daha (azlaydı.

İnkalarda taşımacılık pek yüksek düzeydeydi: Önce, ellerinde, evcilleştirdikleri bir hayvan, lamalar vardı; bir lama, 20-40 kilo arasındaki bir yükü, bir günde 15-20 kilometre öteye taşıyabiliyor. Üstelik, lamanın eti ve yünü de vardı. İnkalar, bir yol şebekesi koydular ortaya. Kuzeyden güneye iki yol iniyordu boylamasına: Biri kıyıyı izliyordu, öteki yüksek dağlar boyunca uzanıyordu; birincisi, dört beş metre genişliğinde, ötekisi dar, ama düz taşlarla döşeli gerçek bir şose niteliğindeydi. Kentleri kıyıya ve kendi aralarında bağlayan enine yollar da yapılmıştı. Yol şebekesi boyunca, yolcuların gereksinmeleri için yiyecek depoları vardı. Koşucu postalar, Lima ile Cuzco arasını, yani -aşağı yukarı- 240 kilometrelik bir yolu üç günde katediyordu; 1650’de, İspanyol atlı postaları, on üç günde alabileceklerdir aynı yolu. Irmak ve vadilere büyük asma köprüler kurulmuştu.

Tarıma elverişli bütün tarlalar, İnkaların mülkiyetindeydi: Bir bölümü yönetime, bir bölümü tapınakların bakımına ayrılmıştı; geri kalanından da, topluluğun üyeleri yararlanıyorlardı. Ne var ki, hepsinde de, tüm çalışmalar **ortaklaşa** idi; bir yöneticisin gözetiminde, ilâhiler söyleyerek yürütülürdü işler. Bütün ürünler tek örnekti; seri halinde üretilen çömlekler, kullanılma ya elverişli birkaç tipe indirgenmişti.

Din, mertebeli bir panteona dayanan, asrobiyolojik nitelikteydi hep. Ne var ki, İnkaların Yüce Varlık hakkında Azteklerden çok daha aydınlık bir düşünceleri vardı: Adsız, başlangıçsız ve sonsuz, tüm varlıkların yaratıcısı, mutlak efendisi, göklerde yaşayan ve zaman zaman yeryüzüne gelen bir varlıktı bu; insan biçiminde gösteriliyordu. Bu insan biçiminde ele alınış bir ilerlemeydi belki ve şuna işaret ediyordu: İnkalar, Tanrıyı, Evren’den ayrı bir kişi olarak görüyorlardı; din de, onların gözünde, kişisel bir olay, İnsan’la Tanrı arasında bir ilişkiydi.

İnka ahlâkı da yüksekti. Azteklerde, eylemlerin niteliğine göre değil, ölümün biçimine göre, ya cennete ya da cehenneme gidiliyordu; İnkalarda ise, erdemli bir yaşam sürülmüşse cennete gidiliyor, Güneşle beraber yaşanıyordu; cehenneme gidişin nedeni ise, ahlâkın uygun görmediği eylemlerdi. Azteklerde, toplum adaletinden kurtulmak için günahlar itiraf ediliyordu; İnkalarda ise, Tanrı'nın ağrına gitmesin diye itirafta bulunuluyordu ve günahlar da şunlardı: Adam öldürme, hırsızlık, zina, baştan çıkarma, İmparatora itaatsizlik, tanrılara tapınmada savsaklama. Tövbenin yolları da oruç, abdest, özellikle de dua idi.

Bununla beraber, din, hem de yüzlerce çocuğun kurban edilmesi âdetini sürdürüyordu; ancak belli zamanlardaydı bu: İmparator tahta çıktığında, hastalandığında, kıtlıkta, yenilgiye uğranıldığında, bir de veba salgınında başvuruluyordu buna.

Aile, baba yönünden hısımlığa, babanın otoritesine ve içerden evliliğe dayanıyordu. Aile, atalar kültü adına, mumyalar çevresinde toplanıyordu. Kentler de, çitle çevrili yığınla küçük topraklardan oluşuyordu; her parça bir ailenindi. Büyük aileler, **Ayllular** hâlinde toplaşıyordu: Ayllu, efsanevî bir ataya inanan bir çalışma biçimiydi. Evli her çifte, her yıl bir **tupu** veriliyordu: Beslenme için yetecek ölçüde bir toprak parçasıydı bu; çocuk başına bir yarım-*tupu* ekleniyordu buna.

Paşakuti, ayllu sistemini, İmparatorluğun tüm idaresine yaydı. Her imparatorun, Güneşin oğlu olarak, iktidarı mutlaktı; ancak, örflere uymak ve uyruklarının gereksinmesine katkıda bulunmakla yükümlü idi. Her imparatorun, bir haremi ve yığınla çocuğu vardı. İmparatorun soyundan gelenler, erkek olarak -atalar kültünden sorumlu- bir «krallık ayllusu» oluşturuyordu. 1532 yılında on bir İnka imparatoru vardı; Cusco'da da, on bir krallık ayllusu. İlk İnka imparatoru Manko Kapak'ın beş yüz çocuğu vardı; 1603'te de 567. İmparator, bütün büyük yöneticileri bu krallık ayllusundan seçiyordu.

Bu krallık ayllularının üyeleri, doğuştan İnka idiler. Ancak İnkalar, *kişua* dilini konuşan ve çocukları Cuzco'da yetiştirilen yerel şeflerden de ayrıcalıklı bir İnka soyluları oluşturdular. Son olarak, daha altta babadan oğula geçen bir üçüncü soylular sınıfı da yarattılar: *Kişua* dilini konuşmayan yöneticilerin, Karakasların sınıfıydı bu. Bütün bu soylular, vergiden ve angaryadan bağışık görevlilerdi; devlet, kendilerine tarlalar

veriyor, imparatordan da çeşitli armağanlar alıyorlardı. Böylece bir servet farklılığı yerleşti; ancak, kimse üretim araçlarının mülkiyetine sahip değildi.

1460 yılından başlayarak, imparatorluk, dört hükümete bölündü; onlar da eyaletlere, eyaletler de birçok aylluyu için alan birimlere ayrışıyordu. Her hükümetin başına, İmparator ailesinden gelen bir *apo* vardı. Dört *apo* Devlet Konseyini oluşturuyordu. Her eyalette, babadan oğula geçme eğiliminde ve bütün adlî ve idarî yetkileri kendinde toplayan bir İnka yönetici bulunuyordu. Onun altında da -yine babadan oğula- bir mertebelenme: «10.000'in Şefleri», «5.000'in Şefleri», «1.000'in Şefleri», sonra da «10'un Şefleri».

İmparatorluk, ne para ne de vergiyi tanıyordu. Ancak, herkes çalışmak zorundaydı. Yurttaşlar, çalışma yeteneklerine göre, yaşça guruplara ayrılmışlardı: Elli yaşın yukarısındakilere sadece ufak işler veriliyordu. Herkes, hükümetin tarlalarında, rahiplerin, topluluğun ve komşularının tarlalarında çalışmakla yükümlüydü. İmparator, beraberindekiler, şefler buna örnek oluyorlardı; ancak, toplumdaki sırasına göre az-çok kısa bir süre sonra elini işten çekerdi. Bireylerin» tüketimine bırakılmayan miktar, devlet ambarlarına istif edilirdi: ordunun, soyluların, görevli kişilerin, dul kadınların, yaşlıların, sakatların, zanaatçıların, savaşa giden erkeklerin ailelerinin, posta ve madenlerde çalışanların, kötü ürün alındığı hallerde tüm halkın bakımı için gerekli olan her şey de buralarda depo edilirdi.

Tarla çalışmalarının dışında, her yurttaş **mita** ile yükümlüydü. Her yıl, yönetim, on kişiden birini alıyordu. 15-25 yaş arasındaki gençler, posta koşuculuğunda kullanılırdı; 25-35 yaş arasındakiler maden, büyük kamu çalışmaları ya da ağır piyadeye ayrılırdı. Geri kalanlar, yöneticilerin hizmetlerine verilirdi. Mita ve tarla çalışmalarından bağışık tutulanlar, zanaatçılar kastının üyeleri, *yanakona*lardı: Halıcılar, marangozlar, çömlekçiler, kuyumcular, silahçılar. Bunlar, sadece imparatorluk depoları için çalışırlardı; imparator da onların yaptıklarını, yaptıkları hizmete göre idarecilere dağıtırdı.

Üretim, genellikle gereksinmeleri aştığından, İmparator büyük çapta resmî ticarete veriyordu kendini; ve, her aile şefi, ürettiğinin fazlasını, başkalarının ürettiklerinin fazlasıyla trampa edebilirdi. Ortaya bir servet farklılığı çıkıyordu; üretim araçlarının bireylerce sahipliği söz konusu olmasa *da,* İnka toplumunun bir **sınıflı toplum** olduğu da gerçek. Üretimle tüketimi bir müfettişler topluluğu denetliyordu. Cezalar insafsızdı; rüşvet

yiyen görevli, zehirli yılanlara atılırdı. Tembel yurttaşın omurgasının üstüne ağır bir taş konurdu.

Yerliler, İnka rejiminden İspanyol rejimine geçerken, bir şey kazandıkları düşüncesinde değillerdi. İnka rejimi despot bir rejimdi, doğru; ancak, âdil olmaya çabalıyor ve herkese yaşamın gereklerini -olabildiğince- sağlıyordu. Yerliler, İspanyol rejimini, fatihlerin bir despotluğu, âdil olmayan bir düzen olarak karşıladılar; bu rejim, özgürlük, mülkiyet ve rekabet bahanesi altında, uygulamada, insanların yalnız huzurunu değil, yaşamını da göz ardı ediyordu. Öyle görülüyor ki, yerliler, yenilenler de içinde olmak üzere, İnka rejiminin kaybolup gidişine esef ettiler.

Özetle, Avrupalılar, önlerinde kendilerininkinden pek geride araçlara sahip, aralarında alabildiğine bölünmüş halklar buldular. Hızla yenilenler ve İspanyollara, Avrupalı niteliği ağır basan karma bir uygarlık kurmanın kapısını açanlar, en ilerlemiş olanlar, yani Meksika ve Peru'daki halklar oldular; çünkü, oralarda bir otoriteye alışkanlık zaten vardı ve, İspanyollar da, yıktıkları otoritenin yerini aldılar. Geri kalanlar ise, uzlaşmaz düşmanlar olarak ortaya çıkıp, her türlü özümsenmeye başkaldırılar. Avrupalıların yerleşmesi de, çoğu kez onları yok ederek, ya da sürüp iteleyerek oldu.

II
AMERİKA'DA AVRUPALILAR VE ÖTEKİ HALKLAR

Amerika'ya ayak basan Avrupalılarla, oradaki yerli halkların ilişkileri apayrı bir konudur. Bu ilişkilerin yol açtığı gelişmeleri belirlemede, **yerli halkların gelişmişlik düzeyi** büyük rol oynadı.

Nasıl?

AMERİKA'DA AVRUPALILAR VE AVRUPA'NIN YENİ DÜNYASI

Kristof Kolomb, Hindistan'a gitmek için yola çıkmıştı ve, toprağa ayak bastığında, rastladığı ilk yerlilere de Hintliler (İndiens) adını verdi. Kolomb, ilk yolculuğunda, «Hispaniola» adını verdiği Haiti'ye varmış ve, orada Avrupa'lı ilk kuruluşu bıraktıktan sonra, 1492 Ocağında Avrupa'ya doğru yola çıkmıştı; Japonya'nın uzantılarına vardığı kanısındaydı. Onun ve çağdaşları için sorun, doğrudan doğruya Asya kıtasını bulmak ve Çin İmparatorunun sarayına varmaktı. Yapılan birçok yolculuk sonuç vermemişti. 1500'de, Afrika'yı dolaşmak için yola çıkmış olan Portekizli Cabral da, Brezilya'ya varıyor, arkasından da Küçük Antiller'e ulaşıyordu. Ne var ki, denizci ve coğrafyacılar, bir kuşkunun içine düşmüşlerdi: Karşılarındaki Asya değil, yeni bir kıtaydı. Bunun kanıtını, 1513'te Balboa

verdi. Darien’den 200 Avrupalı ve 1000 yerliyle hareket edip Panama kıstağını aştı ve, karşısında, uçsuz bucaksız yeni bir okyanusu, Pasifik’in dalgalarını gördü. Hint çiftleşmişti: Eski ve gerçek Doğu Hint vardı; bir de Hint’in yerine geçebilecek Batı Hint, yani Amerika.

Avrupalılar için batıya doğru serüven, bir başarısızlıkla, umutların yıkılışıyla sonuçlanmıştı; öte yandan, Portekizliler, Hint’e doğudan bir yol bulmuşlardı ve bu rekabeti kırmak gerekiyordu. Şimdi, büyük sorun, Amerika engelini aşıp batıya doğru bir geçit bulmaktı artık. Magellan’ın 1515’teki yolculuğu bu yolda bir girişimdi ve büyük bir ticarî önemi yoktu. Portekizliler, bu arada, Akadie ile Terre-Neuve kıyılarını buldular. Onu, Fransızların ciddî girişimleri izledi: I. François, 1523’te Verrazzano’yu, 1531-1541 yılları arasında da Jacques Cartier’yi yola çıkardı; Cartier, yaptığı üç yolculukta, Saint-Laurent’a girdi ve Montreal adasına kadar uzandı ve Fransa kralı adına el koydu bu topraklara. Bununla beraber, kendisinin, Çin denizine pek yakın bir yerde olduğunu sanıyordu. İngilizler, girişimleri artırdılar. 1497’den başlayarak, Bristol ve Londra tacirlerinin desteklediği Giovanni Cabotto, Labrador’la Cap-Breton’da dolaşıyordu. Elisabeth zamanında ise, Frobisher, Hudson, Baffin, ticaret ortaklıklarının hesabına çabaları arttırıyor, Sir Humphrey, Gilbert’le Walther Raleigh, Virginia’yı gözlerine kestiriyorlardı.

Avrupalılar, Asya’ya batıdan bir yol bulamamışlardı gerçi; ama, Avrupa’nın dar denizlerinin dışına çıkarak, 1490-1540 yılları arasında, **yeni bir Avrupa dünyası** ve **dünya çapında ilk ekonomi**yi yaratmışlardı.

Dünyanın çehresi değişmişti.

Bu Avrupa dünyası, sonraki yıllarda daha da genişleyecektir. İspanyollar, Orta Amerika’yı köprü başı yapıp, Amerika’nın batı kıyılarından Asya’ya doğru açılmak düşüncesine pek çabuk vardılar: Daha 1527 yılından başlayarak, baharat ülkelerine atılıyorlardı; Filipinler’e vardılar. Batıda karşılarına Portekizliler çıkmış olsa da, Yeni-Dünya yoluyla, Avrupa-Asya arasında bir ilişki kuruldu. XVII. yüzyılda, İspanyollar ilerlemelerini sürdürürken, Fransızlarla İngilizler de Avrupa’nın alanını genişlettiler; her ikisi için de, bu genişleme, Amerika, daha da çok Kuzey Amerika üzerindedir. İspanyollarla Portekizliler, yola ilk koyulanlar olarak, keşfedilen toprakların tekelini kendilerinde görüp, haklarını Papaya onaylatma yolunu da bulmuşlardı. Papalık, dünya egemenliği düşüncesinden hareketle, dünyayı İspanyollarla Portekizliler arasında

paylaştırmada kendini yetkili görmüştü. Papa VI. Alexandre, 4 Mayıs 1493 tarihli kararı ile, bu paylaştırmayı ilân eder; İspanya ile Portekiz arasındaki 1494 tarihli Tordesillas Andlaşması, bu karara kimi değişiklikler getirir; 1529 tarihli Siraküza Andlaşması, yeni bir paylaşmaya götürür. Özetle, bütün öteki uluslar, yeni toprakların dışında tutuluyordu; Portekizlilerle İspanyollar, kurdukları tekelin kutsal bir nitelik taşıdığı düşüncesindeydiler ve başka ulustan tacir ya da kâşiflere korsan gözüyle bakılıyordu.

Sonraki yıllarda, büyük boğuşmalara yol açacaktır bu.

AVRUPALILAR VE YENİTAŞ ÇAĞI HALKLARI

Amerika'daki Yenitaş Çağı insanları karşısında İspanyolların. Portekizlilerin, Fransızlarla İngilizlerin görüş ve davranışlarını ayrı ayrı incelemek gerekiyor.

İspanya'nın katolik hükümdarları, Şarlken ile II. Philippe, sömürgeleştirmeye **özümseme** açısından bakıyorlardı: İspanyollar, Yerlilerle tek bir halk oluşturmalı, Amerika, İspanya'nın bir eyaleti olmalıydı. Böylece, İspanyolların görevi, Yerlilere, kendi tüm yaşam biçimlerini vermeliydiler: Önce, onları hıristiyanlaştrmak gerekiyordu; sonra, içindeki düşünce ve duyarlık biçimiyle Kastilya dili öğretilmeliydi; son olarak da, giyinişi, davranışı, törenleri, bütün sosyal ve siyasal biçimleriyle tüm İspanyol örfleri onlara aktarılmalıydı. Yerliler, Kastilya'lı olmalıydılar. Bu görüşten hareketle, Kraliçe İsabelle, karma evlilikler salık verdi. 1503 tarihli emirnameye göre Yerliler özgürdüler; sadece, bütün İspanyollar gibi, vergi ve çeşitli biçimlerde hizmetlerle yükümlüydüler.

Ne var ki, yönetimin bu -bir bakıma- iyi niyetleri, fatihlerle (conquistadores) Yerliler arasında korkunç uygarlık farklarının ördüğü duvara çarptı. Başta İspanyollar, kendilerini soylu (hidalgo) olarak görüyorlar, ya da olmak istiyorlardı; bunun sonucu olarak da, Yerlilerle aralarındaki ilişkilere senyör-serf ilişkisi olarak bakıyorlardı. Öte yandan, pek azınlıkta oldukları için, korunma amacıyla, kendi üstünlüklerini tanıtmaya daha da ağırlık verdiler. Son olarak da, zenginleşmek istiyorlardı. Hispaniola'da altın, arama yoluyla elde edilebiliyordu. Yerliler, çalışmayı reddediyorlardı. Fatihler, çalışmaya zorladılar onları. Kristof Kolomb, ilk **encomien**daları bağışlamıştı: Yerlilerin, topraklarıma beraber, fatihler arasında paylaşılmasıydı bu. Kraliçe İsabelle'in de 1502'de tanımak zorunda kaldığı bu rejim, bir felâket oldu Yerliler için: İspanyollar geldiklerinde, bu Yerlilerin sayısını tam olarak bilmesek de, hayli

fazlaydılar; 1510'da 46.000 dolayındaydılar, 1520'ye doğru 16.000 kişi kalmıştı, 1530'a doğru ise 10.000 dolayındaydı sayıları.

Başta, aşırı çalıştırılma ve beslenme yetersizliği mahvetmişti zavallıları.

Bu olaylar, bir hukuk sorunu çıkardı İspanyolların karşısına: Yerlilerin topraklarını fetih hakları var mıydı? Buna olumlu yanıt verdiler: Hükümdarın bir mülkiyet hakkı olduğuna göre, fetih hakkı da vardı. Ya Yerlileri köleleştirme hakkı? Sömürgeciler ve yığınla kuramcıları buna da olumlu yanıt verdiler. Bunların başını çeken Oviedo, düpedüz bir ırkçılık yapar. Ona ve yandaşlarına karşı çıkanlar oldu; içlerinde özellikle Salamanka Üniversitesi siyaset kuramcısı -1549'da ölen- **Francisco de Vittoria**'nın gerekçesi önemlidir: Vittoria'ya göre, vahyedilmiş gerçeklerin dışında, bir dünyasal düzen, bir insanlar hukuku vardır ki, yalnız aklın ışığında kavranabilir. Bu doğal hukuk, «düzen ve uyum»un temelidir; o da, bütün toplumların temeli. Bu «düzen ve uyum», hıristiyan olsun olmasın, tüm akıllı varlıkları için aynıdır. Yerliler de akıllı insanlardır, çünkü insandırlar; öyle olunca da, onların da İspanyollar gibi, özgürlük, mülkiyet ve kendi kendilerini yönetme hakları vardır. Bu görüşleri, 1512 yılından başlayarak, özellikle ünlü rahip **Bartolomeo de Las Casas** alıp işleyecektir ve birçok gelişmelerin kapısını açacaktır. Papa III. Paul, 1537'de yayınladığı bir bildiri ile, Yerlilerin ebedî yaşama lâyık bir ruh taşıyan gerçek insanlar olduklarını ve onlara böyle davranılması gerektiğini ilân ediyordu. 1583'te toplanan Lima Konsilinin verdiği karar da şu idi: Yerliler gerçi birer insandılar; ancak, çocuk düzeyinde kalmışlardı ve öyle oldukları için de, küçüklere yapıldığı gibi, onların üzerinde de sürekli bir himaye sağlanmalıydı. Cizvitler, buradan kalkarak, Paraguay'da, Yerlileri, hıristiyanlaştırmanın yanı sıra, ilk aşamada kişisel yaşama hazırlama amacını güden bir «ataerkil komünizm» uygulamasına giriştiler. İspanya kralı da, 1607'de, Yerlileri yerleşik düzene soksunlar diye, ülkeyi, Cizvitlere verdi.

Portekizliler, Amerika'da Brezilya'ya çıkmışlardı; ve 1501 yılından başlayarak da, Yerlilerle (Tupi-Guarani) temasa geçmişlerdi. Onların sömürgecilikleri, genellikle şeker kamışı tarımı, giderek kölelik üzerine kurulu büyük toprak sahipliğine dayanıyordu. Böylece, **köle avcılığı**, Portekizlilerin başlıca uğraşı oldu. Buna, bir de yine Cizvitlerin öncülük ettiği **hıristiyanlaştırma** politikası eşlik ediyordu. Cizvitler, Yerlileri, köylerde toplu halde yaşamaya zorladılar. Kölelerin sahipleri, Cizvitlerin

hıristiyanlaştırma politikasına olabildiğince karşı çıkıyorlardı; çünkü, hıristiyan olan Yerli, sömürgecinin zorbalığının karşısına Tanrı kelâmını çıkarıyordu. Bu ve başka çıkarlar yüzünden, büyük toprak sahibi sömürgecilerle Cizvitler sürekli didişip durdular; uyuşmazlık o haddeye vardı ki, hükümet, XVIII. yüzyılda Cizvitler Tarikatını yasakladı.

Bütün bunların acısını Yerliler çekiyordu.

> *Ne var ki, bu zavallı Guaraniler, Avrupa'yı altüst etmiş olan pek parlak kuramlardan bir kaçına esin verdi. Yerlilerin örflerini kabul etmiş olan çevirmenlerin vermiş oldukları bilgiler, çeşitli yollarla Avrupa'ya yayıldı. Kafaları «Altın Çağ» efsanesiyle bulanmış ve kötü birer hıristiyan olarak gördükleri yurttaşlarına bir ders vermek için yanıp tutuşan hümanistler, Yerliler üstüne anlatılan ve yazılanlardan tutup bir efsane çıkardılar' ortaya: «***İyi yürekli yaban***» (bon sauvage) efsanesini. Montaigne. Denemelerinde, bunun güzel bir örneğini verir bize. Yazar, 1562 yılında, Rouen'da, bir çevirmen aracalığıyla, üç Tupi-Guarani ile görüşmüştü. Eserinde, «Yaban Domuzları», «Yamyamlar» adlı bölümlerde öyle der: Yaban toplumu, en saf olanıdır, çünkü doğal kanunlara en yakın bulunan odur. Ona göre, yabanlar, bize örnek olmalıdır; asıl biziz barbar olan. «İyi yürekli yaban», bu doğaya uygun biçimde yaşayan, zevkine uyan özgür kişi, aylak, kaygısız, saf, kötülük nedir bilmeyen, mülkiyetsiz, yönetimsiz, şen, mutlu insan, bu efsanevi kişilik, şaşırtıcı bir geleceğe adaydı. XVII. yüzyılda kimi özgür-düşünürlere yol gösterirken, XVIII. yüzyılın «filozofları» ile, sömürgeciliğe karşı yazarlarına esin verecekti; Jean-Jacques Rousseau ile de zafer kazanacaktı. İnsanın aslında iyi olduğu inancına gerekçe veren «iyi yürekli yaban» düşüncesi, sosyalist sistemlerin temel düşüncelerinden birini de sağladı. Çağdaş Batı uygarlığının temeline, bu Yenitaş Çağı aşamasında kalmış Amerika'lı yerliler üzerine Avrupalıların ürettikleri düşünceden çok şey gelip karışmıştır.*

Fransızlar, 1504 yılından başlayarak, Terre-Neuve'de, Acadie'de ve Saint-Laurent ırmağı ağzında toplaşıyorlardı. 1534'te Jacques Cartier'nin de gelişiyle, oradan Batı'ya doğru yayılış başladı. Mikmak'lar, Algonkin'ler, Huron'lar, Irokua'larla karşılaştılar. Önce, **Morina avcılığı**

gözdeydi, sonra **kürk ticareti** onun yerini aldı. 1575’ten sonra, kunduz derisinden şapka modası Avrupa’da yayıldı ve kunduz derisine büyük istek doğdu. Yerlilerin yaşamını da başta bu ticaret altüst etti: Yerliler, Avrupalıların, bıçak, balta, sonra da ateşli silahlar gibi demirden âletlerine büyük ilgi gösterdiler; o kadar ki, bir yüzyıl içinde kendi taştan, kemik ve ağaçtan âletlerini unutuverdiler; yaşamları için gerekli nesneler bakımından Avrupalılara bağlandılar ve onlarla ticaret için örgütlendiler. Bu arada, Fransız yiyeceklerine alıştılar, bir de alkollü içkilere. Orada da, Cizvitlerin başını çektiği hıristiyanlaştırma işin içine giriyordu. Alkolizm bir yandan, kendi aralarında ve onlarla Fransızlar arasındaki savaşlar öte yandan, bitirip tüketti Yerlileri.

İngilizler, hıristiyanlaştırmaya pek o kadar önem vermediler. Hemen ticaret ilişkileri kuruldu: Kürk karşılığında, demirden nesneler ve içki veriliyordu Yerlilere. Ne var ki, Yerlilerin zararına bir alışverişti bu. Sömürgeciler, Yerlilerden **toprak satın alıyorlardı**. Yerlilerde özel mülkiyet anlayışı olmadığından, çok geçmeden uyuşmazlıklar başladı ve karşılıklı kırımlar. Yerliler, aralarında birleşmiş olmadıkları için, yenildiler, esir düşenler esir olarak satıldı, çok suçlu görülenler öldürüldü. Tam bir insan avıdır başladı.

Böylece, nedenleri ne olursa olsun, Avrupalıların, Yenitaş Çağı halklarıyla tek bir halk oluşturma yolundaki girişimleri boşa çıktı. Aradaki **uygarlık farkı** pek büyüktü. Avrupalılarla ilişkiyi sürdüren Yerliler, yavaş yavaş yitip gittiler. Mikmaklar gibi, kimi Yerliler, varlıklarını sürdürdüler gerçi; ama Avrupa uygarlığının kanına aşılanarak. Mayaların da çoğu varlığını sürdürdü: İspanyol senyör ve rahipleri, Maya soyluları ile rahiplerini yokedip yerlerine geçtiler. Mayaların çoğunluğunun sürmesini neye bağlamalı? Başta şuna: Mayalar, daha da özel nedenlerle, öteki Yenitaş Çağı Yerlilerine oranla, üstün bir zihnî aşamaya, astro-biyoloji aşamasına varmışlardı. Boylere, aralarından insanca kayıp verme bahasına, Avrupa uygarlığıyla bütünleştiler; ancak, uygulamada, hıristiyan adları altında, kendi tarımsal tanrılarına olan inançlarını ve hıristiyan görünüşleri altında da, günlük yaşamın âdetlerini korudular.

Onların dışındakileri yenilgiye uğratan, kuşkusuz, **ırk farkı** değil, sosyal durumdaki farklılıktı.

AVRUPALILAR VE BAKIR ÇAĞI HALKLARI

Kastilyalılar pek çabuk geldiler. 1550’ye doğru, 17.000-18.000 kişiydiler, bunun 3.000’i de düpedüz serseriydi. 1531-1532 arasında Meksika’daydılar; 1540 dolaylarında da Peru’da. Yeni koloniler, merkeziyetçilikten uzak bir dönemi yaşadılar. Fatihler, başlıca kamu yetkilerini ellerinde tutuyorlardı; kimi zaman da soyluluk unvanları almışlardı. 1522 yılındaki bir fermanla Cortes, genel yönetici olarak atanmıştı: 28 kent ve köyden oluşan bir toprağı kendine ayırdı; arkasından da marki ve şövalye unvanlarını aldı.

Fatihler, İspanya’daki merkezden uzakta oldukları için, bağımsızlıklarını arttırdılar; belli stratejik noktalara yerleştiler; eski İspanya komünlerinin yetkilerini kullanan belediyeler kurdular ve İmparatorun Avrupa’dan gönderdiği hukukçulara da pek önem vermediler. Fatihler, Yerli aristokrasinin yerine geçerek, Yerliler üzerinde senyörlük iktidarı uygulamaya başladılar. Avrupa’daki hükümetin özümseme politikasını bir yana bırakarak, bir savunma içgüdüsüyle, **egemen ırk havasına** büründüler ve **Yerlilere aşağılık duygusu aşılama**nın arkasına düştüler. Yerli şeflerin kızlarıyla evlendiler, geri kalan kitleden de metresler edindiler. Ne var ki, bu kadınlar ve onlardan olan çocuklara farklı bir gözle bakılmadı. Yerlilerin şefleri görevlerinde bırakıldı; ancak aristokrasileri, İspanyol aristokrasisine bağımlı kaldı.

Yerlilerin önde gelenleri, Aztek İmparatorluğunun ortadan kalkışından yararlanıp topraklara el koydular: Özgür Yerlileri, sürekli kiracı durumuna getirdiler; bunlar, ürünün %50’sini vermek zorunda olduklar, gibi, çalışma yükümlülükleri de vardı. Yerliler, bu yeni rejimi reddettiler. Hemen hepsi dağlara sığındılar; orada burada dolaşan küçük guruplar belirdi; haydutluk yerleşti; Yerli toplum çözülüp dağıldı.

Ele geçirilmesi için yerle bir edilen Meksiko’nun yerine yenisi kuruldu.

Cortes’in kendisi başı çekip, şekerkamışı, dut, kenevir plantasyonlar, kurdu; ipekböceği ve merinos koyunları yetiştirmeyi denedi; dokuma imalâthaneleri kurdu, gümüş madenleriyle ilgilendi. Aslında, bu işletmelerin ürettikleri ya da mısır, pamuk, kakao gibi Yerlilerin ödedikleri ürünler satılabilir şeyler değildi; böylesi nesneler için bir pazar oluşmamıştı henüz ve mesafeler de ürkütücü idi. Böylece, Avrupa’dan silah, giysi, zeytinyağı, şarap getirmek gerekiyordu. Öyle olunca, yükte hafif, bahada ağır değerli madenlerin arkasına düşüldü. Herkes, bunları aramaya koyuldu. Bu arada küçük işletmeler çabucak çöktü; büyükleri de yeni seferler

düzenledi. Değerli maden için el emeği gereksinmesi, İspanyol sömürgecilerini angaryaları ağırlaştırmaya götürdü; Yerliler tükendiler, kalan da köle haline getirildi. Sömürgeci, bir kabileye başvurup, dinini değiştirmesi uyarısında bulunuyordu; reddeden kabile ayaklanmış sayılıyor, esir alınanlar köleleştiriliyordu. Bu koşullar hıristiyanlaştırma için pek uygun olmasa da, hıristiyanlaştırma yine de ilerledi: Baskıyla, putları ve tapınakları yıkarak, rahipleri kesip doğrayarak, kitle halinde zorla vaftiz edilerek oldu bu.

İşte, fethin hemen başlarında Meksika'nın durumu!

Bununla beraber, İspanya hükümdarları, Yeni Dünyaya mutlak otoritelerini ve monarşik merkeziyetçiliklerini yaymak için, büyük çaba harcıyorlardı.

> *İspanya ile Amerika'da ele geçirilen topraklar aynı tacındı; kanunlar ve yönetim, her iki yerde de -mümkün olduğu kadar- birbirine benzeyebilirdi, öyle de oldu; ağır ağır bir kurumlar mekanizması onaya çıktı: Krallık kurullarının yanı sıra, «Amerika için Kurul» oluştu ve. 1524'ten başlayarak, sürekli hale geldi. Bu Kurul, yazışma ve teftişlerden hareket ederek hükümdarın önerdiği kanunları koyuyor, idare örgütünü düzenliyor, görevler için adayları saptıyor, Yerlileri kolluyor ve istinaf mahkemesi rolünü oynuyordu. 1503'te de, Sevilla'da, bir «Amerika Ticaret Odası» kurulmuştu: Orayla olan ticareti o yönlendiriyor, özellikle de değerli madenler üzerine konulan %20 krallık payının ödenmesine göz kulak oluyordu. Kaptanlara buluş belgelerini orası verdiği gibi, bir tür denizcilik merkeziydi de; araştırmalar, her yerde hayranlık uyandırıyordu. Amerika'da da Görüşme Daireleri kuruldu: Bunlar, hem mahkeme, hem yürütme organlarıydı. Ayrıca kral naipleri atandı. Böylece, krallık otoritesi yavaş yavaş güçlendi; önce Meksika'da sonra da Peru'da yerleşip oturdu.*

Bütün bunların sonucu olarak, Meksika ile Avrupa arasında **uzak mesafeli bir ekonomi ilişkisi** kuruldu; bu ilişki, görece merkeziyetçiliği daha da güçlendirdi.

Maden araştırmalarını daha da ileriye götüren sömürgeciler, 1545'te -bugün Bolivya'da bulunan- ünlü ***Potosi gümüş madeni****ni buldular. Çıkarılma tekniği git gide geliştirilen bu gümüş hazinesi, İspanya'ya, giderek Avrupa'ya akmaya başladı. Bu arada, İspanyollar, beslenme ve kullanma amacıyla, Avrupa'nın evcil hayvanlarını, domuzu, öküzü, koyunu, atı, eşeği, katırı Yeni dünyaya soktular; yük taşımada kullanılan katır için öyle derler: O olmasaydı, Yeni Dünyanın sömürgeleştirilmesi de gerçekleşemezdi. Amerika'nın sınırsız doğal zenginliği, hayvancılığı alabildiğine geliştirdi. Hatırlatmaya gerek yok: Hayvancılık, büyük sürü işi olduğunda verimliydi; o da büyük mülkiyete yol açan nedenlerden biri oldu. Kendi ülkelerinin yemiş ve tahılını elde etmek için, topraklar ayrıldı (Caballerias): Buğdaya özellikle önem verildi, ipekçiliğin de ayrı bir yeri vardı. Amerika'nın yerli bitkileri, şeker kamışı, kakao, indigo tarımı gelişti. Yerlilerin el emeği öylesine ucuza geliyordu ki, her türlü el emeği beyazlara yasaklandı. Bütün bu tarım, ve elde edilen ürünlerin işlenmesi de büyük mülkiyete ve kapitalist işletmeye (haciendas) götürdü. Yerliler ve mülkiyet hakları korunur gibi olduysa da tarım ve hayvancılıktaki gelişme, Yerlilerin köylerini de sıkıştırmaya başladı, sonunda, İspanyollar topraklara zorla el koydular ve Yerliler kimi zaman yiyecek bulamadılar. Kimi yerlerde, iyi güdülmeyen sürüler, yerli tarımı mahvettiler; ve Yerliler de İspanyolların hizmetine girdiler.*

Merkezileştirmeye, hıristiyanlaştırma da yardımcı oldu.

Ancak, **engeller**de vardı: Başta, Yerlilerden -1541, 1547 ve 1550 yıllarında ciddî başkaldırılara varan- direnişler görüyoruz; ruhban takımındaki çelişmeleri de katmalı buna. Son olarak, Kilise dışındaki kimi çevreler din adamlarına karşı çıkıyorlardı: Yerlilerin, hattâ pazar günü ve bayram dinlencelerinde bile çalışmalarını sağlamak için, mülk sahipleri, eski örf ve inanışlarına dönüp onları uygulamaya itiyor ve misyonerlere saldırıp onları kovuyorlardı. Gerçekten, bu misyonerler, bir bakıma Yerlileri koruyorlardı; doğal hukuka aykırı angaryalara karşı çıkıyorlardı. Onların bu üstelemeleriyledir ki, Şarlken, 1542'de ünlü kanunlarını yayınladı: «Kölelik» yasaklanıyordu; ve, yeni «encomienda» da verilmeyecekti, daha önce verilmiş olanlar da, miras yoluyla geçemeyecekti. Meksika'da bir ayrılıkçı hareket patlak verdi; Peru'da bir başkaldırı oldu. Sömürgeciler

çalışacak kişi bulamaz oldular; özgür Yerliler, hizmetlerini kiralamayı reddediyorlardı.

Ne var ki, pek uzun sürmedi bunlar.

Merkezileşme, aslında, hiçbir zaman bütün sertliğiyle uygulanmamıştı. Krallık görevlileri, kısa sürede, büyük mülksahibi olup çıktılar; çünkü, sermaye bakımından yoksul bir ülkede, bir görevlinin aldığı para büyük olanakların kapısını açıyordu ona. 1573 yılından başlayarak, git gide merkezileşmeden uzaklaşılmaya doğru adımlar atıldı. Bunda, başta İspanyol monarşisinin malî güçlükleri rol oynadı: Kral, sömürgeleştirmenin giderlerinden yakasını sıyırmak için, ileri gelen sömürgecilere, bir ödün karşılığında, yetkilerinden bir bölümünü terketti. Eski kullanma haklarının yerine, gerçek bir toprak mülkiyeti gelip yerleşti; git gide yayılan bu mülkiyet de, Yerlilerin zararına oldu. Yeni toprakların sahipleri, onların üzerinde birer senyör gibiydi artık. Bu ve başka yığınla neden yüzünden, Meksika ekonomisi, bir malikâne ekonomisine (hacienda) yaklaştı: tarımı, sürüleri, işyerleri, makineleriyle, kendi kendine yetmeye çalışan bir ekonomiydi bu; malikânenin sahibi (hacendado) de, içerde, Yerlilerin serf düzeyine düşürüldüğü düzeni sağlıyor ve dışarıya, göçebelere karşı savaşı sürdürüyordu.

Yeni Dünya’da, «Orta Çağ»dakine benzer bir parçalanıştı bu.

Ne oldu sonuçları bunun?

Kabile düzeni parçalanıp yok oldu. Çeşitli kabilelerden gelip, büyük malikânelerde efendiye karşı borç batağına batmış serf durumundaki Yerliler varlıklarını sürdürdüler. Bu insanlar, kendi aralarında evlenirken, İspanyollara da karıştılar; İspanyolcayı öğrendiler ya da kendi dillerini İspanyolca terimlerle doldurdular; İspanyol âdetlerini edindiler. Ve böylece karışıp kaynaşma yoluyla yeni topluluklar ortaya çıktı.

Meksika ulusu bundan doğacaktır.

Yenitaş Çağı’nın halklarından farklı olarak. Bakır Çağı’nın yerleşik düzene geçmiş tarımcı halkları, hangi koşullarda olursa olsun, Avrupa uygarlığınca özümsenmeyip onunla **bütünleştiler**. Gerçekten, bu halklar, Avrupa ekonomik sistemiyle bütünleştiler; çünkü, Avrupalıların günlük yaşamı için önemli ürünleri sağlayabilecek bir dönüşüm gösterdiler. Öte yandan, düzenli, sabırlı, yeknesak, inatçı bir köylü yaşamına alışkın insanlar olarak, *hacienda*larda ve madenlerdeki yaşama da uyabildiler. Madenlerdeki çalışma, Yenitaş Çağı halklarını tüketmişti; bunları

tüketemedi. İspanyolların oluşturdukları köylerdeki toplaşmaya da göğüs gerdiler; çünkü, fetihten önce de, tarım ve hayvancılığı bir arada götüren köy yaşamını biliyorlardı. Sonra, bu halklar, «astrobiyolojik» düşünce düzeyine erişmişlerdi: Bir sayı sistemleri vardı, hesaplamayı biliyor ve ondan günlük yaşamlarında yararlanıyorlardı; oysa saymak, Yenitaş Çağ insanlarınca dayanılmaz bir şey gibi geliyordu. Dinleri, hıristiyanlıkla benzer noktalar taşıyordu: Bir yüce Tanrı düşüncesine sahiptiler; Huitzilopoşli, bir kızoğlan kızdan doğmuştu; «zararlı şey»i kovan vaftize inanıyorlardı; kurban ettikleri insanın çekip çıkardıkları yüreği, Tanrı'dan bir töz taşıyordu içinde; ruhun ölümsüzlüğüne, cennete, cehenneme, tufana, tanrıların özverisine inanıyorlardı. Gerçi, pek farklıydı temeller; ancak, yüzeysel de kalsa bu benzerlikler, sert bir çatışmayı yumuşatıyor ve geçişleri kolaylaştırıyordu. Bunun gibi, bu halklar, görevliler aracılığıyla, bir yüce hükümdara boyun eğmeyi daha önce de biliyorlardı; bir aristokrasinin önünde eğilme alışkanlıkları vardı; hattâ, büyük ticaret de bilmedikleri bir şey değildi; örgütlü devlet, onlar için mutlak bir yenilik değildi.

İşte, bütün bunlara bakıp, bu halkların, karıp karmaşarak, üç yüz yıl süren uzun ve öldürücü bir uyumdan sonra, Meksika halkını, Meksika ulusunu nasıl olup da ortaya çıkardıklarını anlayabiliyoruz böylece.

AVRUPALILAR VE TUNÇ ÇAĞI HALKLARI

İnkaların direnişi, Azteklerinkinden çok daha uzun sürdü. Vilcabamba eyaletinde, ancak 1572 yılındadır ki yatışma sağlanabilmişti. O tarihe değin, İnka iktidarı bu bölgede yürürlükte kaldı. Neyle? Yağmalarda ele geçirilmiş, ya da tütün, koka ve değerli madenler karşılığında elde edilmiş Avrupa silahları ve atlar sayesinde! Direnen İnkalar, yanlarına gelen misyonerlere hoşgörüyle baktılar; sadece İspanyol siyasal, sosyal ve iktisadî sistemine karşı mücadele ediyorlardı, dine karşı değil yoksa.

İspanyollar, İnka egemenliğini yıkıp, kendileri bir **yönetici kast olarak** geçtiler yerine. Ancak, *ayllu*ları, *curaca*ları ve *ianacona*ları, kendi yararları için saklı tuttular. Yığınla da *encomienda* elde ettiler. Ne var ki, uygulamada encomendero, kanunlara karşın, bir senyör oldu ve başlıca kamu yetkilerini eline geçirdi: Adalet dağıtıyor, Vergi topluyor, din yayıyordu. *Encomendero* bir papaz atıyor, o da onun hademesi, yargıcı ve propagandacısı oluyordu uygulamada; *encomenderoya* vergi ödememek, bütün gücüyle onun için çalışmamak, Tanrı'ya karşı günah işlemekti.

Encomendero, encomenda için bir, her *ayllu* için de bir *curaca* atıyordu. Bunlar, çalışmaları yönlendirmek ve vergi toplamakla yükümlüydüler. Ancak, denetimsiz kaldıklarında, vergiye tâbi olup da ücret almadıkları için, bu *curaco*lar, fatihlerin hizmetinde bir sınıf olarak ortaya çıkıp, yenik düşmüş kendi soydaşlarını sömürüyorlardı. Güzel evleri, çiftlikleri, büyük sürüleri oluyor, ipekli giyinip, İspanyol şarabı içiyorlardı, atla dolaşıyorlardı. Çevrelerinde de, kendilerinden daha gözü açık yığınla görevli vardı; öyle ki, fetihten önce İnkalar zamanında, 1000 Yerliye ne kadar görevli düşüyorsa, şimdi 100 Yerliye o kadar görevli ayrılıyordu.

1591 yılında, 775 *encomienda* ve 80 *corregimiento* vardı. *Corregimiento,* bir krallık *encomiendasıydı;* başında kralın atadığı bir *corregidor* bulunuyordu. Ne var ki, İspanyol monarşisi, görevlilerin ücretlerini gerektiği biçimde ödemesini hiçbir zaman başaramadı. Öyle olunca, *corregidor* da, çevresine her türden adam topladı ve Yerlileri yağmalayıp zenginleşti.

Böylece, İnka İmparatorunun mutlak iktidarı sürdü; ancak, bir bölük insan üstündeydi bu iktidar ve yüzlerce kişinin de arasında parçalanıp dağılmıştı.

*İanacona*lar, fetihten sonra, kendi *ayllu*larını terkedip, İspanyolların arasında, onlara hizmet eden ya da esnaflıkla geçinen Yerlilerin adıydı şimdi. Bunlar, hıristiyan topluluğun üyesi olarak görüldükleri için, vergiden ve *mita* görevinden bağışıktılar Özel mülkiyet sahibi olabiliyor, serbestçe esnaflık edebiliyor ya da ticaret yapabiliyorlardı. Uygulamada ise, İspanyolların hizmetinde yaşayan, kararsız ve oynak bir proletarya durumundaydılar. İspanyollar, soyluluk adına, yığınla *ianacona* topluyorlardı çevrelerine. 1536 ve 1537 yıllarında, Manco İnka Kişua’ları İspanyollara karşı ayaklandığında, İspanyollar, işte bu *ianacona*lar sayesinde canlarını kurtarabilmişlerdi. Toledo kral naibi, 1571’de, *ayllu*ların dağılışını durdurdu; yeni *ianacona*lar oluşturulması yasaklandı. Başı boş dolaşan kim ki var, bir efendiye bağlandı: Hiç biri, resmî olarak izin verilmedikçe işini terkedemez ya da kovulamazdı.

Böylece, *ianacona*lar, bir tür serf olup çıktılar.

*Hatunruna*lar, *ayllu*ların üyeleriydiler. Yalnız kendi içlerinde mertebeli bir yardımlaşmaya yetecek bir ekonomiyi sürdürmek değil, Avrupa’ya gönderilecek mallar için de bir vergi ödüyorlardı; Avrupa’dan gelen mallar için de ödemede bulunuyorlardı ve doğaldır ki, kapitalizm, kârını onlardan

da çıkarıyordu. Böylece, üretimlerini değiştirmek zorunda kaldılar. Yedikleri değişmedi pek: Mısır, patates ve kurutulmuş lama etiydi nevaleleri; bunlara, şeker, peynir ve *şarki* ya da kurutulmuş öküz eti eklediler. Ancak, vergilerini ödeyebilmek için, Avrupalı bitkileri kabul ettiler. 2300 metre yüksekliğin aşağısında şeker kamışı yetiştirdiler; 4000 metrenin yukarısında sürü beslediler. Her iki yüksekliğin arasında da, buğday, arpa ve patates tarımını geliştirdiler. Ağaççılık ve bağcılıkta pek başarılı olamadılar; çünkü, onların ortakçı alışkanlıklarına pek uymuyordu bunlar. Hayvancılığa ise çok güzel alıştılar: Öküz, yalnız koşum için değil, yağı ve etiyle de yarıyordu işe; her yan koyun ve keçi ile doldu; domuz, tavuk, öküz ise İspanyolların pek aradığı şeylerdi. Ne var ki *encomendero*ların -2000 ile 20.000 baş arasında değişen- büyük sürüleri, Yerlilerin hayvancılığını engelledi kimi zaman, tarımlarını mahvetti ve onları kayalık bölgelere sığınmaya zorladı.

*Hatunruna*lar *mita* ile yükümlüydüler. XVI. yüzyılın sonlarında, Potosi madenlerini çevreleyen on yedi eyalette -18 ilâ 50 yaş arasında- 80.000 yükümlü vardı. Bunların yedide biri, her yıl, 18 hafta gidip madenlerde çalışıyorlardı. Ne var ki, nüfus azalmaya başladı; *Curaka*lar, *ianacona*lar arasından, kiralık işçi topladılar. 1601 yılında, Potosi'de, 40.000'den fazla işçi vardı bunlardan. Yerli *mitayo*lar, Potosi'ye aileleriyle geliyorlardı; her birinin de –en az- 8 ya da 10 laması bulunuyordu. En varlıklı olanlar, mısır ve patates yüklü 40 lama ile dolaşıyorlardı; bu lamalar, bir et yedeği idi de onlar için. *Mitayo*lar, maden hizmetlerine, Potosi'de, iki ay da ev hizmeti ekliyorlardı. Çoğu geriye dönmüyordu: Kimisi, Potosi'de, *ianacona* olarak kalıyordu; kimisi de Doğu'ya, orman ve vadilere kaçıp gidiyorlardı.

Mita, yerli toplulukların çalışma yerlerinde, vergi ödemeyi sağlamak için çalışma biçimine de dönüşüyordu. Toplulukların çalışma yerleri, özellikle dokuma üretiyordu; bunun yanı sıra da, seramik, camcılık, gümüş ve ağaç işleri. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, *corregidor*lar *da,* Yerlilerle ticaretin üstüne tekel koydular: Avrupalıların Avrupa'da satın almak istedikleri ne ki var, Yerlileri onları almaya zorladılar; Yerliler, böylece faizi olan bir borcun da altına giriyor ve, bu borçlardan dolayı, gerçek bir serf olup çıkıyorlardı.

Yerliler, İspanyolların kendilerine özel mülkiyeti kabul ettirmek için harcadıkları çabadan da çok acı çektiler.

Tek bir mirasçı yararına yazılı vasiyette bulunma girişimlerine karşı direniş gösterdiler; çünkü, onların âdetlerine göre, miras, tüm mirasçılara -bölünmeden- kalıyordu ve ayllunun *bir temsilcisi yönetiyordu bunu. Avrupalıların salt üretmek amacıyla kuru kuruya çalışma biçimlerine de, hiçbir zaman bütünüyle alışamadılar: İnkalarda çalışma bir dinsel törendi; usulü sırası vardı.* Hatunruna*ların duyarlılıkları da acısını çekti bunun. Sayıları -hatırı sayılır ölçüde- azalmışa benzer, 1561'le 1654 yılları arasında belki yarı yarıya düştüler. Ancak, Doğu'ya, İspanyollardan uzakta orman ve vadilere doğru yer değiştirme de işin içine girmiş olabilir.*

İnka yerlileri, Hıristiyanlığı kabul etme konusunda, Meksika'dakilerden çok daha dikkafalı oldular. Yerli dinin, Yerli toplum gibi boynu vuruldu. Yüce Varlık'tan, büyük tanrılardan sözedilmez oldu. Ancak, *huaka*lar, yani nesnelerde varolduğu sanılan ruhlar inancı sürdü. Güneş, dağlar, tepeler, ırmaklar, göller, madenler, Potosi kenti, mumyalanmış cesetler, birer *huaka* idiler. Avrupa mamulü nesneler, cam, ipek, balmumu nazarlık oldu. Büyücüler, hıristiyan ve İnka inançlarından bir karışım çıkardılar ortaya: İsa'yla Şeytan birer ikiz kardeşti; *huakala*rın hıristiyan ermişleri, doğal dünyayı yöneten kişiler haline geldiler.

XVII. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak, rahipler, sistemli hıristiyanlaştırma çabalarına girişecek kadar çoğaldılar. Bu rahipler, başlıca günahlara, oğlancılığa, sarhoşluğa, deneme evliliğe, *huaka*lara tapınmaya karşı mücadele ettiler. Yerli rahiplerin ve büyücülerin tutuklanmalarında, ayin yerleriyle putların ortadan kaldırılmalarında rol oynadılar: 1607 ile 1615 yılları arasında, Lima'da, herkesin gözü önünde ayinde kullanılan altı yüzden fazla put yakıldı; 1617 ve 1618'de, sadece tek bir bölgede 679 büyücü bulundu. 1677'ye değin, Yerliler, *huaka*ların Tanrısal niteliğine artık hiç inanmıyorlardı; putataparlıktan vazgeçmişlerdi, dört dörtlük olmasa da katoliktiler: Tam katolik sayılamazlardı, çünkü, onlara göre, Üçübirlik (Trinite), üç kişide de aynı niteliğin bulunması değildi; birbirinden ayrılabilir üç kişiydiler bunlar ve Baba, Oğuldan daha yaşlıydı; kimisi de Tanrı'yı İspanya kralı ile karıştırıyordu. Rahipler, *cofradias ya da* mümin dernekleri kurdular: Bu derneklerde, kilise yapmak, dinsel tören hazırlamak, bayramları kutlamak, ölüm ya da hastalık hallerinde yardımda bulunmak amacıyla gelirler bir araya getiriliyordu. Yerliler, bu *cofradia*ların

başkanlarını kendileri seçiyorlardı, kendileri yönetiyorlardı; ve Yerli toplulukların sürdürülmesinde pek önemli bir rol oynadı bu dernekler.

Böylece, Peru'da, Tunç Çağı Yerli toplulukları, **Avrupa sistemiyle bütünleşmekte**, ancak bunu yaparken de **kendi kimliklerini korumakta**, Meksika'daki Bakır Çağı topluluklarında olduğundan çok daha başarılı oldular. Peru'lu Yerliler, Avrupa tekniğini çok daha fazla özümsediler. Tarımla hayvancılığı uzlaştırmayı Otomiler, ya da Mexikalardan çok daha iyi öğrendiler. Avrupalıların istediklerine daha iyi, daha kolayca yanıt vermişe benzerler. Ne var ki, bunu yaparken kişiliklerini korumasını da bildiler; ve bunda öylesine başarılı oldular ki, Yerli topluluklar ve eski *ayllu*lar, Peru'daki devrimlerde büyük roller oynadılar ve Peru ulusunun bugün bile temelini oluşturanlar onlardır.

AVRUPALILAR VE DEMİR ÇAĞI HALKLARI.
AVRUPA - KARA AFRİKA - AMERİKA ORTAK YAŞARLIĞI

Yenitaş Çağı Yerlilerini plantasyon ve maden çalışmalarına alıştıramayan Avrupalılar, Amerika'nın tropikal ve alt-tropikal bölgelerine Afrika'dan kara derili insanları getirdiler. 1501 yılından başlayarak, ilk kafileler, Hispaniola'ya varıyorlardı.

Avrupalılar, bir an önce Asya'ya varmak için, Afrika kıyılarında, altın, köle ve fildişi elde etmek amacıyla, kimi deniz üsleri ve ticaret tezgâhları kurmakla yetindiler, az-buçuk da hıristiyanlaştırma girişimlerinde bulundular. Apayrı bir uygarlığı, araya giren yığınla neden yüzünden, yüzeysel olarak tanıdılar yalnız. Afrika kıyılarına ilk yerleşenler **Portekizliler** oldular: Bu yerleşme, Afrika'nın batı kıyılarında oldu önce; Vasco de Gama'nın keşfinden sonra kıtanın doğusuna geçildi. Portekizlileri, Hollandalılar, İngilizler ve Fransızlar izledi.

Hollandalılar, Afrikalı Yerlilerin hıristiyanlaştırılması işiyle uğraşmadılar; Portekizlilerle Fransızlar, tersine büyük önem verdiler bu konuya. Ne var ki, başarısızlıkla sonuçlandı çabalar.

Nedenleri üzerinde durmayalım.

Avrupalılar, Afrika'ya özellikle **köle deposu olarak** ilgi gösterdiler. Afrika'nın dört bir köşesinden insanlar Amerika'ya taşındı. Müslümanlar da, haremleri, kışlaları ve işyerleri için köle bulmak amacıyla, dört bir yandan geliyorlardı. Böylece Afrika, bir büyük pazar oldu; orada kara derili insanlar, hayvan olarak satın alındı ve dünyanın dört bir yanına yollanıp durdu.

Bu kara derili insanlardan **Dahomeyliler**, *Afrika'nın o sıralardaki uygarlık düzeyi üstüne az-çok bilgi verebilecek durumda: Dahomey'i, XVII. yüzyılda bir krallık olarak görüyoruz. Toplumda ticaretin büyük yeri var; hemen herkes tacir, başta da kral. Kral, kendi yağlı palmiyelerini, tuzunu, fildişini kuzeydeki Müslümanlara, ve çevredeki yerli krallıklara satıyor; sattıkları arasında, köleler önde geliyor. Çevreye yapılan savaşlar, esir elde etme mücadelesinden başka bir şey değil. Dışarıdan, Avrupalılardan alınanlar ise, ateşli silahlar, kadife ve işlemeli kumaşlar.*

Üretim ve ticaret coşkusunu, özel mülkiyet de destekliyor. İlke olarak, kral, bütün malların sahibi; ancak, uygulamada bu hakkını, yalnız kendi malları üzerinde kullanıyor. Bir kırk kadar kabilenin sınırlı ölçüde toplu mülkiyetleri var; böylece, egemen olan aslında özel mülkiyet, özel mülkiyet, giysilerin, evlerin yanı sıra, üretim araçlarını, toprakları, alet-edavatı da içine alıyor.

Ürünlerin dağılımı, günlük pazarlarda oluyor; rekabet yok. Tarımla uğraşanlara ve özgür zanaatçılara köleleri ve serfleri var: Kralın, şeflerin, soylulara ve büyük çiftlik sahiplerinin tarım işletmelerinde köleler özellikle çok; ve Yeni-Dünya'da Avrupalılara tarım işletmelerindeki kölelerin durumundan farklı da değil durumları. Ayrıca, evlerde de köleler görüyoruz.

Dahomeyliler, çalışmayı ortaklaşa yapıyorlar. Bir köyün, ya da bir korporasyonun bütün üyeleri, bir çalışma birimi (dokpue) oluşturuyorlar. Bu birimler, herkesin toprağında -türkü söyleyerek- nöbetleşe çalışıyor. Ama ürün, adına çalışılmış olanın. Her köyde, bir avcı gurubu et gereksinmesini karşılamakla yükümlü; çünkü, evcil hayvan eksikliği var. Ve bu avcılar, ayrı bir sosyal gurup oluşturuyor.

Tarım ilerlemiş durumda ve demir çapa ile yapılıyor.

Kralın yetkisi mutlak; uzak yerlere de birçok yetkilerle donanmış görevliler (cab6c6res) yolluyor. Krallık babadan oğula geçiyor; yerine geçecek olanı da kral seçiyor.

Zenciler, XVI. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak, Brezilya'ya getirilmişti. Önceleri ağaç kesiminde, Yerlilere yardımcı olarak kullanılıyorlardı. Ancak, şeker kamışı için büyük tarım işletmeleri,

arkasından da ilk şeker kamışı değirmenleri kurulur kurulmaz, çok miktarda kara derili insan taşınmaya başlandı. Şeker, Avrupa ekonomisinde pek çabuk yer tuttu; üretimde baş rolü de Brezilya oynuyordu.

Afrika ile Brezilya arasında, zenci ticareti, Portekizlilerin elindeydi. Bu ticareti uğraş edinenler, zencileri, Afrikalı şeflerden sağlıyorlardı: Satın alınanlar, başta savaş esirleriydi. Öyle olunca da, tacirler, Afrika'da savaşları körükleyecek bir diploması uyguluyorlardı. Ancak, Amerika'ya taşman kara derili insanlar, karalar toplumunun aşağı sınıfları değildi yalnız; o toplumun öteki zümreleri de giriyordu işin içine. Böylece, Brezilya'ya, düşünce düzeyi hayli yüksek bir zenci topluluğu getiriliyordu.

Afrika'dan Amerika'ya taşınmada insanların çektiği acılardan hiç söz etmeyelim.

Zencilerin %70'i, büyük şeker kamışı işletmelerinde ve değirmenlerinde çalıştırılıyordu; geri kalanlar ise başka yerlerde. Değirmenin yönetimi, hekimi ve rahibi de içinde olmak üzere, beyazların elindeydi. Sermaye onlarındı; ama, kara derili insanın teknik mahareti ve kol gücü olmadan hiçbir şey oraya çıkamazdı. Ücretli el emeği işletmeyi yaşatamazdı; öyle olunca da, köle emeği temel alındı. Onların sayesindedir ki, Brezilya'da **şekerin ağır bastığı bir sanayi kapitalizmi** gelişmeye başladı.

Şekerin baş tüketicisi Avrupa'ydı: Şeker, Brezilya'dan, Lizbon aracılığıyla Amsterdam'a gelir ve oradan tüm Avrupa'ya dağıtılırdı. Brezilya'daki sanayiden asıl kazancı sağlayanlar da, Portekizliler ve Hollandalılar oluyordu: Onlar, Avrupa mallarını Afrika'ya satıyor; oradan aldıkları köleleri de götürüp Brezilya'ya satıyorlardı; böylece, **üç köşeli bir ticaret**ti ortaya çıkan ve bunun üzerinde gerçek bir tekel kurulmuştu. Ne var ki, sistemin temelinde, Brezilya bulunuyordu.

Zenciler, Brezilya'nın tropikal iklimine pek kolayca alıştılar. Amerika'nın o hüzünlü, içine kapanık yerlilerinin tersine, Afrika'dan gelenler şen-şakrak, dışa dönük insanlardı. Hemen her konuda, bütün yeteneklerini ortaya koydular. Afrika'yla ilişkileri de sürdüğünden, günlük yaşamları için eski kıtadan yığınla şeyi getirttiler; bu arada, gelenekler, düşünceler, dinsel uygulamalar da geldi. Gerçi, köleler hıristiyan olma özlemi içindeydiler; çünkü, hıristiyan olmayanlara hayvan gözüyle bakılıyordu. Zenciler, dört başı mamur hıristiyanlar oldular. Bununla beraber, Afrikalı kültler de, Katoliklikle uzlaşarak ya da onun maskesi altında varlıklarını sürdürdüler; efendilerin dinine zıt bir din olarak İslam da

vardı bunlar arasında. Bununla da kalmadı: Kara derili insan, Beyazların mutfağına kendisinden çok şey kattı; Portekiz diline de bir yumuşaklık ve tatlılık geldi ve yeni kelimeler ve yeni gramer biçimleri girdi dile; Portekiz düşüncesi, Afrikalı öyküler, efsaneler ve mitoslarla zenginleşti. Kaçak zenciler, Yerlileri de Avrupalılaştırdılar: Orta Brezilya'ya, misyonerlerin ulaşamayacağı bölgelere sığınmış bu insanlara, Portekizceyi, Katolikliği, daha ileri bir tarımı, kumaş üretimini öğrettiler; kimi yerlere demirciliği ve hayvancılığı soktular. Tek kelimeyle, etkin birer **uygarlık taşıyıcısı** oldular. Yalnız, Brezilya'da da değil, Fransızların, İngilizlerin ele geçirdikleri Amerika'nın öteki bölgelerine de sokulan kara derili insanlar, oralarda da birbirine benzer gelişmelere yol açtılar.

Özetle, Avrupalılar, Demir Çağı'na varmış Kara derili insanlarla, yeni bir uygarlık yarattılar; onlarla beraber, daha büyük başarılar elde ettiler. Avrupa zekâsının canlandırdığı -deyim yerindeyse- «şeker uygarlığı», yine de Beyazlarla Karaların, Avrupalılarla Afrikalıların ortak eseri oldu; ve Afrikalılar, Amerika kıtasının içlerine doğru, bir uygarlığı, egemen niteliği Avrupalı olan bir Avrupa-Amerika uygarlığının yayıcısı, taşıyıcısı oldular. Böylece, Amerika kıtası, XVI ve XVII. yüzyıllar boyunca, ırkların ve uygarlıkların karşılaştığı ve olağanüstü gelişmelerin ve deneyimlerin ortaya çıktığı bir yer haline geldi. Çok cepheli bir **Atlantik uygarlığı**, Okyanusun iki yakasını birleştirdi.

BÖLÜM II
AVRUPA VE ESKİ DÜNYA: (1)
İSLÂM VE AVRUPA

XVI ve XVII. yüzyılda, Avrupa'nın, Eski Dünyayla ilişkilerine İslâmla başlamak gerekir. Çünkü, Avrupalının Afrika ve Asya'ya ayak basarken ilk karşılaştığı İslâm ve onun devletleridir.

İslâm, hemen her yerde hazır ve nazırdır.

I
İSLÂM

Gerçekten, Portekizlilerle İspanyollar, bir bakıma **İslâmı kuşatmak** amacıyla denizlere açılmışlardı. Bunu başardılar; ve, Afrika'yı dönüp ulaştıkları her noktada İslâmı arkadan çevirdiler. Başardılar; çünkü, nereye çıksalar Müslüman vardı; müslümanlar hemen her yerdeydi. Şunu farketti Avrupalılar: İslâm, düşündüklerinden de büyük bir güçtü ve bu güç, yayılışını sürdürüyordu. Atlantik'ten Pasifik'e, Fast'tan Baharat adalarına ve Pekin'e değin, Eski Kıtanın uçsuz bucaksız çöllerinde, Sahara'da, Magrip'te, Arabistan'da, Küçük Asya'da, İran, Afganistan ve Türkistan'da, kuzey-batısından başlayarak Çin'de, Musonlar Asya'sında ve Hint Okyanusu'nda, Hindistan'da ve Sonda adalarında, Achin, Malaka, Bantam sultanlıklarında, güney Çin'de, -hem de ayrıcalıklı saygın kuruluşlar halinde olmak üzere- Çin limanlarıyla belli başlı Çin ticaret kentlerinde müslüman vardı; ne yana bakılsa müslüman devletler, müslüman misyonerler, müslüman tacirler. Çin sarayına, imparatoru hıristiyan yapmak Umuduyla gelmiş Cizvitler, kimi bulsalar beğenirsiniz orada? Müslüman astronomları! Bu bilginler, Avrupa biliminin karşısına Arap bilimini çıkarırken, Hıristiyanlığın karşısına da İslâmı çıkarıyorlardı.

Özetle, İslâm her yerde hazır ve nazırdı.

XIV. Louis'nin günah çıkartan papazı P. La Chaise, buna bakıp, tüm Asya'nın müslüman olduğunu söyleyecektir. Aceleyle verilmiş bir hüküm de olsa, gerçek payı vardır içinde.

Nereden ileri geliyordu bu?

İSLÂMIN YENİ COĞRAFYASI

İslâmın Asya ve Afrika'daki büyük yayılışı, aslında XVI ve XVII. yüzyıllardan çok önce gerçekleşmişti. Ne var ki, bitmemişti bu yayılış; ve İslâm dinindeki o fethedici nitelik tükenmemişti. Afrika'da, XVI ve XVII. yüzyıllar boyunca, İslâm, Sudan'ın kara derili insanları arasında güneye doğru yürüyüşünü sürdürdü. İslâma dönüş, çoğu kez bir başka müslüman halkın yaptığı fethin sonucuydu; ancak, kendisi müslümanlığı kabul edip, halkını da müslüman yapan hükümdarlar da görüyoruz. Nijerya'dan Senegal'e değin, İslâmın yayılışı bu iki yoldan biriyle. Böylece, kara Afrika'da, İslâm, büyük ilerlemeler içinde oldu. Yeni dine dönüş, Okyanus'a bakan tâ Gine ormanlarına kadar yayıldı. Ne var ki, yanlarına varılamayan pagan kitleler, animist direnişin birer dalgakıranı gibi varlıklarını yine de sürdürüyorlardı; sonra, İslâmı kabul edenler çoğu kez pek yüzeysel kalıyorlardı.

Asya'da, İslâmın fethi, Sonda adalarıyla Baharat adalarına ulaşmıştı; yayılışın bir ucu Molük adalarına, bir ucu Filipinler'e varmıştı. Hindiçini'de, Siyam'da, Kamboçya'da, Malezya'da vergi mültezimi müslümanlar, Portekizliler. İspanyollar ve Fransızlarla yer kavgası yapıyor; Kamboçya kralı Rhama Depatı (1642) ile, Şampa kralı Rama Thupdey Şam'a Müslümanlığı kabul ettiriyorlardı.

Çin'de, müslümanlar propaganda yapmıyorlardı. Ancak, yığınla çocukları vardı ve sayıları da XVI ve XVII. yüzyıl boyunca git gide arttı. XV. yüzyıl sonlarında, Derviş Ali Ekber, onların sayısına, içinde bulundukları gönence, özgürlüğe ve toplumdaki saygınlığa bakıp hayran kalır; ve öyle yazar. «İmparatorun kimi hareketleri, onun gizlice İslâmlığı kabul ettiğine götürüyor insanı; ancak, herkesin önünde açıklamaya cesaret edemiyor bunu». Ve Osmanlı sultanına, Çin'i fethedip İslâma döndürmeyi öneriyordu.

Avrupa'da, İslâm fethi, Viyana kapılarına değin dayanmakla kalmıyor, yeniden yığınla insan İslâma dönüyordu; sayılamayacak kadar çok Avrupalı da gelip, Osmanlı İmparatorluğunda, Berberîler arasında yerleşiyorlardı. Balkanlarda, kimi bölgeler, 1566 ile 1648 yılları arasında baştan aşağıya İslâmlaştırıldı; Rodop ve Arnavutluk'taki yayılış, Yunanistan'da Eğriboz'a ve Girit'e (İda Dağı) kadar uzandı. İslâma dönenlerin sayısı Makedonya'da, Tesalya'da, Moldavya'da, Valakya'da da önemliydi. Öte yandan, binlerce, -o sıralarda yaşamış birinin sözüne inanmak gerekirse- yüzbinlerce asker kaçağı, göçmen, savaş esiri İslâmı kabul ediyor ve müslüman ülkelerde

görev sahibi oluyorlardı. Afrika'daki İspanyol birlikleri, baştan aşağıya yeni dine dönenlerden kurulmuştu. Korsika'dan, Sardunya'dan, Sicilya'dan, Kalabriya'dan, Cenova'dan, Venedik'ten, İspanya'dan, ardı arkası kesilmeden «dönme adaylarımla yüklü kayıklar yola çıkıyordu. Bir tarihçi öyle der: «Dönmelerin dosyaları ciltler doldurur». Osmanlı İmparatorluğunda, aşağı yukarı her yerde; sosyal ve siyasal hemen her derecede dönmeler vardı. II. Selim zamanında (1566-1574), oh büyük vezirden sekizi dönmeydi. Cezayir kral naibi Uluç Ali bir dönmeydi.

İslâmın çekiciliği, Doğu'da yerleşmiş Avrupalılar üzerinde de daha az değildi. Büyük-Moğol Ekber, müslüman Ahmetnagar krallığını fethedip de Asirgar kalesini parayla teslim aldığında (1601), orada müslüman olmuş yedi Portekiz görevlisiyle, kadın-erkek yığınla Portekizli sivil buldu.

Neydi nedenleri bunun?

İSLÂMIN YAYILIŞINDAKİ NEDENLER

Aslında, ilk bakışta, her şey Avrupalıyı itip kaçırtacak durumdaydı. Müslüman deyince, Batılıyı dehşetten dehşete düşürecek Türk geliyordu akla önce. Neydi Türk? «Her yanıyla köpeklerden daha iğrenç» değil miydi? «Tanrı, bugün Türklerin kişiliğinde hıristiyanları cezalandırıyorsa şaşırtmasın bu bizi; vaktiyle, inançlarını terkeden Yahudileri de öyle cezalandırmıştı... Çünkü Türkler, bugün hıristiyanların önüne çıkmış Asurlu ve Babillilerdir ve Tanrı'nın kırbacıyla afeti ve öfkesidir»: XVI. yüzyıldaki İsviçreli bir reformcunun söyledikleridir bunlar. Ayrıca müslüman, Avrupalının her yaptığının tersini yapan insandı: Sünnet oluyor, domuz etinden tiksiniyor, dinin emrettiği gibi bıçakla kesilmiş hayvan etinden başkasını yemiyor, sağdan sola yazıyor, Avrupalının sonuç ve içindekiler tablosu koyduğu yere o başlık ve ilk bölümü koyuyor, kadınlar gibi çömelip işiyor, bacaklarına sancı girmeden bağdaş kurup oturuyor, köleler gibi secdeye varıyor, etekleri dalgalanan bir giysiyle dolaşıyor, Seyyit ve Şerifliği babadan oğula geçiyor ve öyle olduğunda da her şeyi yapmayı kendine mubah sayıyordu. Böylece müslüman, Avrupalının zıddıydı. Son olarak, müslüman, hak dinden olmayan bir imansız, Şeytanın suç ortağı, ebedî ölüm taşıyıcısıydı.

Ne var ki, başka bir yönü de vardı işin: İslâmı, bir Avrupalı beyaz, bir kara derili, bir sarı derili için **çekici kılan öğeler** de görüyoruz. Neydi İslâm aslında? Hıristiyanlığın tamamlanması. Başlıcaları Âdem, Nuh, İbrahim, İsa olmak üzere birçok peygamberden sonra, son ve peygamberlerin en büyüğü

olarak Muhammet gelmişti. Vc hıristiyan, tanıyıp bağlandığı yığınla şeyi onda yeniden buluyordu: Tanrı'dan esinlenmiş bir insanın aracılık ettiği bir vahiy vardı; Kutsal bir kitap olarak Kur'an, Muhammed'e göre, Tevrat'la İncil'in bir tekrarı ve bütünleyicisiydi; sonra, yaradılışı ve yeryüzüne düşüşü içine alan bir oluş (genese), şefaatçi melekler, şeytanlar, bir ebedî ruh, bir son hüküm, bir Cennet ve Cehennem. Hıristiyan, âşinâsı olduğu bir hava buluyordu bütün bunlarda. Yurdunu yitirmiş değildi; uğradığı sarsıntı sınırlıydı. Bu sarsıntı, canlıcılığa (animizm) inanan bir zenci için daha şiddetli olmak gerekirdi; ne var ki, hiç olmazsa dünyanın ve insan yazgısının açıklanışı, ona alıştığı biçimde, bir tarih, bir mitos biçiminle sunulmuştu.

Ancak, bir zenci, bir Asyalı için olduğu kadar bir hıristiyan için de, İslâmın sonsuz üstünlüğü Tanrı anlayışından geliyordu. Zenci, Yüce Varlık hakkında pek bulanık bir görüşe varabilmişti. Asyalı insan, gerçi bir tek Tanrı sezgisine ulaşmıştı; ancak, temel felsefeleri, bu inancı bozmuştu ve kişi, kamutanrıcı, çoktanrıcı ya da tanrıtanımaz bir lâf kalabalığının dile getirdiği simgeler ormanının içinde kaybolup gitmişti. Hıristiyanın Üçübirliği (Trinite) vardı: Tek Tanrı'nın varlığını kabul ediyordu; ancak aynı tanrısal nitelik, gerçekte birbirinden farklı üç kişi, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh arasında bölüşülmüştü; aslında, aklın almayacağı bir şeydi bu ve Hıristiyanlığı kabul ya da onda direnmenin önüne kaba bir engel olarak çıkıyordu. Bunların tersine, yukarıya süzülen bir beyaz minare gibi, yerden göğe -tek bir atılımda- çıkan İslâmın temel dogması, **Tanrı'nın tekliği** idi: «Allah'tan başka Allah yoktur»; tek gerçekliktir Allah, ebedî, sonsuz, kadir-i mutlak, her yerde hazır ve nâzır, her şeyi içeren, ama her şeyin dışında, kendi kendine yeten bir varlık. En büyük günah «Tanrı'ya ortak koşmak»tır ve, müslüman için, hıristiyanlar işte böylesi bir günah işlemektedirler. Tanrı'nın birliği duygusu, tüm İslâma, yaşama, davranışlara ve mantığa varıncaya dek girip sinmişti; camide O vardır ve yalnız Tanrı'ya dua edilir orada. Cami, Justinianus'un bazilikasına öykünmedir ancak... «İslâmlık, her şeye kendine özgü rengini ve ışığını yaydı: öyle ki, bilinen bütün bu biçimler, bir arada yeni bir yapı görünümünü ortaya koydular». Işık, her şeye egemen ve kadir-i mutlak tek Tanrı inancının görkemli çıplaklığı: İşte, tek Yetkinlik karşısında yapayalnız, başı dönmüş ve gözleri kamaşmış insana İslâmın getirdiği!

İslâm dini, bu Yetkinliğe insanın hitap etmesinin, hattâ onunla ilişkiye geçmesinin de araçlarını vermekledir. Bu araçlar, herkes için, bütün öteki dinlerde olduğundan -belki- çok daha kolaylık taşımaktadır: Her müslüman kendinin rahibi; inancını günde beş vakit namazla doğrular; dua, topluluk halinde yapılsa bile bireyseldir ve nerede olursa olsun yapılabilir. Dua ve inancı belirtiş, alabildiğine yalındır. Dua, Tanrı'nın egemenliğini bir tanıyış, O'na hamd, O'nu ululamadır. İnancı dile getiriş, hıristiyan amentüsünden çok daha yalın, çok daha açıktır: «Allah'tan başka Tanrı yoktur ve Muhammet, O'nun gönderdiğidir!». Arkasından da mümin, Kur'an'ın -o yalın- ilk suresini okur:

Bağışlayıcı ve acıyıcı Allah adına!
Tüm dünyaların egemeni Tanrıya övgü!
Acıma ondan gelir.
Hüküm gününün hükümdarı odur.
Sana tapıyoruz Efendimiz ve senin yardımını istiyoruz.
Selâmet yoluna yönelt bizi:
İyiliklerine boğduklarının yoluna;
Öfkene uğramamışlara ve yanılgıdan korunmuş olanlara yoluna

Aynı zamanda büyük bir yücelik taşıyan bu duaya, Ramazan ayında bir aylık bir oruç eklenir; onun yanı sıra, bu dünya mallarından arındıran zekât, olanakları varsa Mekke'ye hac vardır; ve bir de, her gün Tanrı'dan adalet, sabır, doğruluk ve şefkat dilemek.

Bütün yaşam, bu **tanrımerkezcilik**le astarlanmış, süslendirilmiş ve kokulandırılmıştır. Kadir-i mutlak, kutsal, her yerde hazır ve nâzır Tanrı'ya inanç, bu yoğun duygu, beraberinde, önceden takdiri, Tanrı'nın iradesine -yazgıcılığa kadar varan- bir kendini terkedişi de getirmekte: «Yazılmıştı»; «Allah'ın dediği olsun!». Tanrı, kendi bilgeliğiyle, zamanın dışına çıkıp, ebedî olarak her şeyi görmüştür; her şeyi vermiştir ve dürüst bahtsızı da ödüllendirecektir. Yaşam yalınlaştırılmıştır. Kaygılar, canı acıtan sivriliklerini yitirirler ya da olduğu gibi kaybolup giderler. Böylece, niçin sıkılıp üzülmeli? Kur'an'ı okuyalım, Tanrı'nın söylediklerini derinleştirelim ve Allah'ın dediği olsun!

İşte müslümanın dünyası!

İslâm dini, temel noktalarda, bu dünyadaki yaşamı, ya da daha iyi bir dünya umudunu kolaylaştırıyordu. Çokkarılılık kabul edilmişti; Muhammed, yasal 4 eşe izin vermişti. Koca, yalnızca karakter kötülüğünden dolayı karısını boşayabiliyordu. Liyâkete göre 8 kata bölünmüş Allah'ın Cenneti, müminin önüne pek çekici bir tablo koymaktadır: İçkiler, süt, şarap, bal ırmakları; nadir giyecekler ve takılar, nefis yiyecekler ve yemişler; son olarak da huriler, seçilmişlere sunulmuş kara gözlü ve hep bakire kalacak kızoğlan kızlar! Bu Cennet, Hıristiyanlıkta, Kilisenin kişileri kutsal ilân etmesinden çok daha çekiciydi müminin gözünde. Bu İslâm inancıyla, Avrupalı Beyazlar, Zenciler, Asyalılar, ölümün dehşetinden, bir bedenden bir bedene geçmenin acılarından kurtuluyor, somut ve elle dokunulur bir mutluluğa kavuşuyorlardı. Bu Cennet, en yüce biçimiyle, Cihat yolunda Allah için ölmekle elde edilemiyordu.

Ve sonsuz mutluluğu arayıştan da özveri isteği doğuyordu.

> *Ancak, kumaşı daha ince ruhlar için, İslâm dini, mistisizmin en yüce olanaklarını da veriyordu. Allah, kişisel bir tanrıda ve aşk ister. Aşk sarhoşu müminler de, daha bu dünyadayken Tanrıyla temasa geçmeyi arıyorlardı. Ne var ki, o ebedî güçlükle karşılaşıyorlardı hepsi de: Tanrı, duygularla algılanabilecek bir şey değildi, öyle olunca da, Tanrıda erimek için, tüm görünüşlerden ve kendi benliklerinden vazgeçmenin aranışı içine giriyorlardı: Kimi, tekçi bir sapkınlığa düşüyordu; kimisi, Allah'tan manevî bir güç, bir* ***baraka*** *elde eden ermişler olup çıkıyorlardı. Tarikatlar doğup gelişiyordu; bunların üyeleri, beyaz yünden bir aba,* ***sûf*** *giyiyorlardı,* ***sûfi*** *adı da buradan geliyor onlara. Her tarikatın başında bir şeyh bulunuyordu; büyük bir otoritesi vardı onun, çünkü tarikatı kuran ermişten gelen baraka vardı onda ve bir şeyhten ötekine geçiyordu bu manevî güç. Bu mistiklerden kimisi, öylesi deneyimler içine girmişlerdi ki, ermiş Terese d'Avila ile ermiş Jean de la Croix'nın yaptıklarını -hem de çok yakından- hatırlatır bize; öyle olduğu için de, XVI. yüzyıl İspanyol mistisizminin müslüman kökenli olup olmadığı sorulmuştur. Ne var ki, olumsuz yanıt verilmiştir buna. Sadece, kişisel bir Tanrıya olan inanç, farklı yerlerde birbirine benzer tutumlara yol açmıştır. Ancak, sorunun kendisi de pek iyi gösteriyor ki, XVI ve XVII. yüzyıllardaki bir hıristiyan, İslâmlıkta,*

hem de daha saf ve daha kolay erişilir biçimiyle! Hıristiyanlığın özünü bulabileceğini düşünebilirdi; ve bir insan, İslâmda; dinsel yaşamın doruklarına yaklaşmanın araçlarını elde edebilirdi.

TACİRLERİN VE MİSYONERLERİN ROLÜ

İslâm, tüm Doğu'da, **tacirlerin aracılığıyla yayılmıştı**. Örneğin Portekizliler, Hint Okyanusuna vardıklarında, Arap ve İranlı müslüman tacirlerle karşılaştılar; bu tacirler, Mozambik kanalından Malakka boğazına değin ticareti ellerinde tutuyorlardı. Limanlarda koloniler kurmuşlardı: Bu koloniler, yerli otoritelerden, kendi kendilerini yönetme ayrıcalığını elde etmişlerdi; başlarında da, onları -şeriata göre- yönelen seçilmiş bir yöneticileri bulunuyordu. Ne var ki, yalnız kıyılarda kalmıyorlar, içerilere dalıyor ve işletmeler kuruyorlardı oralarda. Hindistan'da, Vijnagar kentinde bir müslüman mahallesi vardı. Müslüman ticaret evlerinin sürekli görevlileri, çevreden kadınları müslüman yapıp, onlarla evleniyorlardı. Hindistan'a, beş ya da altı yüzyıldan beri, müslümanlar Kuzey-batı yoluyla geliyorlardı. Çoğu ülkede kalıyorlardı; bu hareket, XVI ve XVII. yüzyıl boyunca da sürdü. Portekizliler, müslüman ticaretini kendilerine bağımlı hale getirip ondan yararlandılar; yıkmadılar bu ticareti ve müslüman tacirleri kovmadılar; bu tacirler de, bütün Hint Okyanusunda, Portekizlilerin izniyle ticaretlerini sürdürdüler, kuruluşları ayakta kaldı, hattâ Portekizlilere ait olan bölgede bile ortadan silinmedi bunlar. Pek hünerli tacirler olan Malezyalı müslümanlar, bütün Hindiçini'de büyük rol oynadılar. Hemen her yerde, özellikle de Siam sarayında, bütün resmî girişimleri, tüm devlet kiralama ve tekellerini onlar ellerinde tutuyorlardı; yabancı elçileri kabul işini örgütlemek bile onlardaydı, vb. Her zaman yasal olmasa bile, büyük gelirler sağlıyorlardı bunlardan ve etkileri de büyük oluyordu. Çin'de, Ensülend'de, «Magripliler», Avrupalıların gelişinden sonra da ticaretlerini sürdürdüler.

Tacirleriyle beraber, müslüman misyonerler de geliyorlardı; bunları gönderen de, tarikatlar ya da Osmanlı imparatorluğunda^ büyük camilerdi ve bir yerde Osmanlı sultanının izni ve hattâ desteklemesiyle oluyordu bunlar. Gelenler başarıya ulaştıklarında, bir cami kuruyorlardı. Hemen arkasından da, önce ufak çapta, sonra da git gide artan ölçüde, cami, tam bir müslüman ülkede olduğu gibi, çevreyi etkileyebilecek hemen her şeyi içeren yapılarıyla, mescidi, hastanesi ve okuluyla bir küçük birikimin merkezi oluyordu. Dinsel kuruluşlar, gramer, mantık, metafizik, dilbilimi,

retorik, geometri, astronomi ve astroloji öğrenmek isteyen öğrencilere yardım etmeye başlıyorlar; bu öğrenciler de, daha küçük okullarda hoca, yani *imam* oluyorlar, sonra da daha yüksek mevkilere çıkıyor, *ulema* oluyorlardı. Bu misyonerlerin, çoğu kez, pek yüksek düzeyde kişiler olduğunu da belirtelim. Portekiz ve İspanyollarınkinden farklı olarak, İslâmlığı zorla değil, **barışçı yollarla** yayıyorlardı.

II
OSMANLI İMPARATORLUĞU

İslâmın görevlileri arasında müslüman İmparatorluklar da vardı. Onların gücü, saygınlığı, uzmanlık ve teknisyen gereksinmeleri, yükselme için yarattıkları olanaklar, müslüman etkisi fetihlerle yeni bölgelere yayıldıkça, birer çekim merkezi haline getiriyordu onları. İçlerinde en ünlüsü ve Avrupalıların da en çok korktuğu, **Osmanlı İmparatorluğu**ydu.

> *Osmanlı İmparatorluğu, kökeninden gelen bir niteliği koruyordu: Fethedilmiş ülkelerde konaklamış bir ordu görünümündeydi; Hint'teki Moğol İmparatorluğu, Çin'deki Mançu İmparatorluğu gibi, onun da ayırıcı işareti buydu. Gerçekten, Osmanlı Türkleri, Asya'nın çehresine belli aralıklarla gelip çullanan göçebelerden geliyorlardı. Kabataslak da olsa, birbirinden farklı iki Asya'dan söz edilmiştir: «Bereketli Asya», Çin'in, Hind'in, Mezopotamya'nın, Mısır'ın vadileri, deltaları, kıyı ovalarının Asya'sıdır. Oralarda, halklar, nemli sıcaklığın gevşetip yumuşattığı, ateşli hastalıkların kansızlaştırdığı, öğle uykusunun ve yağmurlar mevsiminin -bir bakıma- uyuşturduğu insanlardır; zenginlerin ise lüks, yemek, yatak, harem ya da zenana sinirlerini germiştir. Bunun karşısında «Yırtıcı Asya», çöllerin ve dağların, Moğolistan'ın, Türkistan'ın, Arabistan'ın, Afganistan'ın, Kürdistan'ın, Kafkasya'nın Asya'sıdır. Bu Asya cılız otaklarla doludur; aç ve susuz göçebeler bir yayladan ötekine göçer dururlar. Ovalardaki zenginliktedir gözleri: Bir başkanın çevresinde toplaşırlar: bu şef onlar, örgütler ve sonra hep birlikte yerli halkların üstüne çöker, yerleşir ve sömürürler. Bu başkanlar, birkaç kuşak boyunca, etkinlilerini ve diriliklerini korurlar. Fethettikleri insanların örf ve âdetlerini kabul eder ve onları öteki göçebelere karşı savunup, başka yerleşik halkların zararına da yayarlar. Sonra, onlar da bir köşeye çekilip yaşamın büyüsüne kaptırırlar kendilerini; içki ve yemek,*

kadınlar ve gözdeler arasında gevşeyip çözülürler. İmparatorlukları çökmeye başlar, geriler ve bir gün gelir, bir ulusal tepki, ya da başka göçebelerin saldırısı sonucu yıkılır gider.

OSMANLI DEVLETİN TEMELLERİ

Yenmiş göçebelerin torunları, yendikleri daha yüksek uygarlıktan çok şey alırlar; işte bu anlamdadır ki, onların da fethedildiği söylenir. Ne var ki, yendikleri halkların içinde kaybolup gitmezler; yenilenlere egemen ve onları sömüren bir askerî sınıf olarak kalırlar.

Osmanlılar da bunun bir istisnası olmadılar.

Osmanlılar, önce bir ordudur; devlet olan gerçekte ordudur. **Sultan**, ordunun seçtiği bir savaş şefidir; hanedanın kurucusu Osman'ın kanına olan büyük saygıdan ötürü aynı aileden gelmektedir bu. Sultanın iktidarı mutlak ve keyfidir. Bu iktidar, Eski Dünyada olduğundan da büyüktür. Önce sultan, ordu müslüman olalı beri, unvanına, müminlerin başı anlamına *emir* unvanını eklemiştir; Mısır'ı fethedişinin (1517) arkasından I. Selim Kahire'de geçim sıkıntısı çeken Abbasî Halifesinden halifeliğin haklarını satın alınca, sultan *halife* olmuştur; böylece, Muhammed'in görevinin mirasçısı; «Kutsal Kentlerin Hizmetkârı»dır. Başkumandan olarak sahip olduğu yetkilere, dinsel baş olmanın yetkilerini de ekler. *İmperiumu,* aynı zamanda dinerkil (theocratique)dir. Ancak, bunlara ek olarak, zafere ulaşmış bir baş sıfatıyla, yenilmiş hükümdarın bütün unvan ve yetkilerini de edinir: İstanbul'un fethedilişinin arkasından, *padişah ya* da imparator, «iki kıtanın ve iki denizin sahibedir; Augustus'un ve Konstantin'in mirasçısı, Roma İmparatoru olarak *Kayser-i Rumdur,* Grek uyrukların gözünde Bizans İmparatoruna mirasçı olmuştur, *basileus*tur ve sarayı ile hükümeti de, bir yerde Bizans örneğine göre örgütlenmiştir. Kanunların dışında ve üstündedir; İmparatorluğun geleceğini tehlikeye atmamak için, kardeşlerini ve yeğenlerini öldürmek hakkı tanınmıştır kendisine. Ne var ki, bütün bu unvanlarıyla, orduyu zafere ve yağmaya götürebildiği, sesini çıkaranın bir kılıç darbesiyle kafasını uçurabildiği, zaferler kazanmış olmanın saygınlığını taşıdığı, direnilmez ve acımasız diye çevresine korku salabildiği ölçüde, uyulur kendisine ve sultanlığını sürdürür.

Sultan, **feodal haklarla ücretli askerliği birleştiren bir orduya** kumanda etmektedir. Bir yandan, fief sahipleri kendisine süvari ve piyade sağlamaktadır: Süvarileri sağlayanlar, tımarlardan ve onlardan daha geniş

olan zeametlerden yararlananlardır; tımar sahibi -iki ya da üç yardımcısıyla- bir süvari, zeamet sahibi de, bir yirmi kadar süvari çıkarmaktadır.

Öte yandan, ücretli askerler arasında, bir seçkinler gurubu ortaya çıkıyordu: Bu, Kanunî Sultan Süleyman döneminde, 12.000 dolayındaki yeniçeri piyadesi ile, bir sürekli süvari topluluğu idi.

Ülke, ordununkini andıran bir **mertebe**ye tâbiydi.

> *Sultanın yardımcıları, -İmparator naibi türünden- bir büyük vezir, dört bakan, yani vezirler ve Dış İşleri Bakanı durumundaki Reis Efendi idi Yine sultanın çevresinde, dış ağalar, ya da birliklere kumanda edenler vardı: Yeniçeri Ağası, düzensiz birlikler olan Azaplar Ağası vb. Ayrıca, donanmaya kumanda eden, adaları yöneten, hıristiyanlarla ilişkilerde görevli bir Kaptan Paşa görüyoruz. Bütün bir idare de hizmetindeydi sultanın: Devlet kâtibi durumundaki nişancı, vergi defterlerini tutan defterdarlar, askeri yargıçlar olarak da kadı askerleri, Şeyhül İslâm, Kur'an bilgisiyle donanmış Şeriat adamları olan ulemanın başıydı; kadıaskerler, kanun ve hukuk bilginleri de bunlar arasından çıkıyordu.*
>
> *Eyaletler ya da sancaklarla ilişkiler, Anadolu ve Rumeli Beylerbeyleri ve birçok sancakların üzerinde yetkileri olan paşalarca düzenleniyordu. Sancakları, tımar ve zeamet sahiplerine de emir verebilen Beyler yönetiyordu. Beyler, eyaletlerini götürü olarak alıyorlardı; yükümlülükleri sadece adalet ve düzeni sürdürmek, toplanan vergileri yollamak ve askerî birlikleri sağlamaktı. Tımar ve zeamet olarak fiefler, yaşınla bağlıydı; ancak, oğullara geçebiliyordu ve bu konuda mirasçılık da git gide yerleşme eğilimindeydi. Tımar sahipliğinden zeamete, oradan da Sancak Beyliğine yükselmek olasıydı.*

Bu askerî hiyerarşinin -ve onların çevresindekilerin- altında **reaya** vardı; müslüman ya da hıristiyan köylülerdi bunlar ve üstlerindeki bu hiyerarşinin sahiplerince sömürülüyorlardı.

Böylece, Osmanlı toplumu da sınıflı bir toplumdu.

Sultan, Avrupa'nın en zengin insanıydı: Müslümanlar, gelirlerinin onda birini ödüyorlardı ona; müslüman olmayanlar da baş vergisi ile yükümlüydüler. Müminlere ait olsun olmasın, bütün topraklar, arazi

vergisine tabiydi. Sultan ayrıca, gümrük gelirlerini, para cezalarını, yenilenlere yükletilen vergileri, ganimetleri alıyor, gerektiğinde mallara el koyuyordu, vb. Bir örnek vermek gerekirse, sultan, o dönemde Şarlken'den iki kat daha zengindi.

OSMANLILAR VE AVRUPA TEKNİĞİ

Türkler, çok fazla sayıda değildiler ve, uygarlıkları da, öyle pek ahım şahım değildi. İmparatorluklarını, hıristiyanlardan en yetkin insanları ve teknisyenleri alarak geliştirdiler. Askerlerin, şeflerin ve zanaatçıların büyük bir bölümü yenilenler arasından alındı; bunlar, çoğu kez savaşlarda ve akınlarda esir düşen, ya da satın alınan hıristiyanlardı. İmparatorluğu, **kullar ve dönmeler** yönetti, savundu, yaydı.

Ordunun temel gücü olan Yeniçeriler, hıristiyanlar arasından toplanıyordu. Osmanlılar, her beş yılda bir kan vergisi alıyorlardı. Fethettikleri ülkelerdeki hıristiyanların erkek çocuklarından %20'sini, en güzel ve güçlülerini topluyorlardı. Onları İslâm dininde yetiştiriyorlardı; dayandıkları Kur'an âyeti de şuydu: «Her çocuk, İslâm yeteneği ile doğar». Yetiştirdikleri bu gençleri meslekten asker olarak kullanıyorlardı; evlenmek, herhangi bir meslek ya da ticarete başvurmak yasaktı onlara. Pek yüksek değeri olan birliklerdi bunlar. Gerçekten, bunlardan çoğu bağnaz birer müslüman oluyorlardı; bir bölümü de ailelerinden gelen inançlarını koruyorlar, ya da belli bir kuşkuculuğa sapıyorlardı; ancak dayanışma ruhu, silah zevki, hükümdarları tahta geçiren ya da oradan indiren ayrıcalıklı bir zümreden olma gururu, manevî bir dayanaktı onlar için.

Büyük vezirler, vezirler, kumandanlar, çoğu kez müslümanlığı kabul etmiş kullardı. 48 büyük-vezirden yalnız 12'si müslüman çocuğuydu. Divanı Hümayun, bir «esirler pazarıydı. Öte yandan, sultanın kendisi neydi? İstanbul halkı, «köle oğlu» diye adlandırırdı onu. Valide sultan, yani sultanın annesi, ya bir Rus, ya bir Çerkeş, ya Grek, ya da İtalyan esiri idi. II. Selim (1566-1574), bir yarı-Rustu; III. Mehmet (1595-1603), bir yarı-Venedikli; II. Osman (1613-1621), IV. Murat (1623-1640), I. İbrahim (1640-1648), II. Mustafa (1695-1703) yarı-Grektiler.

Osmanlılar, **Avrupa buluşların, kabul etmekte** büyük hüner gösterdiler; onların askerî üstünlüklerini sağlamada da büyük katkısı oldu bunların. Ateşli silahları ve topçuluğu ilk kez Osmanlılar kullandılar; Avrupalı ya da Doğulu süvariler üzerindeki zaferlerini bir yerde bunlara borçludurlar. Savaş düzenleri hemen hemen değişmezdi: Sağ kanatta, Anadolu Süvari ve

Azapları bulunurdu; sol kanatta da Avrupa yakası Azapları; merkezde, alaybozan denilen fitilli tüfekle donanmış, arabalar ve develerden oluşan bir şeddin koruduğu Yeniçeriler yer alırdı. Topçular, her iki kanatta da bulunurdu. Şiddetli bir topçu ve tüfek atışı, düşmanı bölüyor, uygun bir anda bir yükleniş bozgunu sağlıyordu. Kanunî Sultan Süleyman, 1523'te Rodos'u fethettiğinde, Osmanlılar yağma savaşlarını denizlere de taşıdılar. Akdeniz'in en iyi, hafif ve hızlı kadırgalarından oluşan donanmalar kurdular, İnebahtı deniz savaşında yenildiklerinde (1571), silah bakımından aşıldıklarını farkettiler; Napolili bir dönme olan Uluç Ali'yi dinleyip, kadırgalarını arkebüz ve toplarla güçlendirdiler.

Ne var ki, bütün bunlar için, Osmanlıların **hıristiyanlara gereksinmesi** vardı. Sultan, teknik üstünlüğe sahip Avrupa'dan, maden ve barut getirtmeliydi. Gereksinmesini duyduğu uzmanlar, Osmanlı İmparatorluğu dışındaydı: Dokumacılar, gemi yapımcıları, denizciler, top dökümcüleri, maden işçileri, silahçılar, haritacılar, bombacılar, vb. Yavuz Selim, 1514'te, İran'ın o zamanki merkezi Tebriz'i aldığında, 1517'de de Kahire'yi ele geçirdiğinde, en iyi zanaatçıları toplayıp İstanbul'a gönderdi. Ancak, en hünerli ve çok zanaatçıyı Avrupa sağlayabilirdi ona. Bunun için Osmanlılar, büyük ücretler öneriyor ve bu da, yığınla dönme adayını İmparatorluğa çekiyordu; ayrıca, Akdeniz'in kuzey ve güney kıyıları arasında yoğun bir kaçakçılık yürürlükleydi; bunun gibi, binlerce kaçak Hıristiyanlığı terkediyor, müslüman oluyorlardı. Ne var ki, gönüllü gelişler yetersizdi Osmanlı ülkesi için. Öyle olduğu için de, her zaferden sonra, fethedilen yerlerdeki toplar İstanbul'a gönderiliyor; savaşta esir düşenler arasında bir ayıklama yapılıyor ve yararlanılıyordu onlardan. Berberi korsanların seferleri de gerekli tutsakları sağlıyordu. Savaş olmayınca, donanma için kürekçi, savaşçılar için de yeni silahlar elde etmek olanaksızdı. Öyle olunca da, Osmanlı ordusu için zaferle biten bir savaş her zaman zorunluluktu.

OSMANLI TEHLİKESİ VE İLERLEYİŞİ

Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa için sürekli bir tehlike oldu. İmparatorluğun doruğuna çıktığı Kanunî Sultan Süleyman döneminde (1520-1566), bu tehlike de en yüksek boyutlarına ulaştı.

Kanunî, 1523'te Rodos'u fethetti. Rodos, o yıla değin, Haçlıların, bunun yanı sıra da Ege denizinde hıristiyan korsanlığının bir merkeziydi; öyle olduğu için de, İstanbul, Mısır arasındaki deniz yolunda bir engel ve Suriye bakımından da bir tehdit öğesi haline gelmişti. Bu fetihle, Osmanlı

donanmaları, bütün Akdeniz'i temizlediler ve, İspanya'ya değin, tüm kıyıları yağmalayabildiler. Her yıl, İstanbul'dan bir donanma yola çıkıyor, rastladığı gemilere saldırıyor, halktan insanları kaçırıyor ve eldeki buğdayı kaldırıyordu. Tehlike, İspanya için büyük oldu; çünkü İspanya'nın, Sicilya, Ponilles ve Napoli ile ilişkileri kesilecekti; bu ülkeler ise, İspanya'ya buğday sağlıyor ve hızla artan İspanyol halkına yiyecek yolluyordu. Öte yandan, Amerika ürünlerini İtalya'ya değin getirip dağıtan İspanyol ticaretinin yanı sıra, Şarlken'le II. Philippe'in malî kaynaklarının önemli bir bölümünü oluşturan Almar ve Cenovalı malî çevrelere güvence diye sunulmuş İtalya toprakları da tehlike altına girmiş oluyordu. Son olarak da, İspanya, kendi topraklarında bir başkaldırıdan ve bir Osmanlı çıkarmasından korkuyordu.

Kimler başkaldırabilirdi orada?

İspanya'da, çok sayıda **Magripli** (morisque) vardı; hıristiyan fethinden sonra da İspanya'da kalmış müslümanların torunlarıydılar bunlar. Çoğu Kastilya'da idi. Valensia krallığında hıristiyan senyörlerin boyunduruğunda bir emekçi yığını yaşıyordu. Aragon'da, zanaatçı olarak örgütlenmiş ya da kırsal topluluklar halinde yaşayan Magriplilerin sayısı hayli fazlaydı. Asturiya'da, Biskay'da, Navarre'da, gezgin zanaatçılık ya da tacirlikle geçinenler de görülüyordu. Gırnata krallığında, bu Magripliler, zengin burjuvalar ya da küçük bahçıvanlar olarak, kendini korumasını bilmiş bir topluluktu. Dinlerinin gereğini özgürce yerine getirmesini sürdürüyorlardı. Ancak, 1499'da, hıristiyan halkın isteğine uyan katolik krallar, köklü bir özümseme politikasına giriştiler. Gırnatalı Magriplilere, Hıristiyanlığı kabul, olmadı sürgüne gönderilecekleri emri verildi. Oysa, kendilerine din özgürlüğü tanıyan 1493 tarihli teslim andlaşmasına aykırı idi bu. Kastilya'da uygulamaya geçildi. Aragon Tacının uyrukları (Aragon, Katalonya, Valensia) da, ünlü 1520-21 «Comuneros» başkaldırısında, Magriplilere zorla Hıristiyanlığı kabul ettirmişlerdi. Ne var ki, Magripliler, kilitli kapıların ardında gizlice dinlerinin gereğini uygulamayı sürdürdüler ve, Doğulu giysi, hamama gitmek ve Arapça konuşmak gibi kendilerini belli eden özellikleri korudular. Karşılaştıkları kin, Osmanlı tehlikesiyle daha da yoğunlaştı. İspanyolların yaşam koşullarında git gide artan güçlükleri de, bu yetingen ve yalın, hünerli ve zengin insanlara karşı kıskançlıklarını bileyliyordu onların. İspanyollar, halk olarak, görevli ve din adamı olarak, küstahlıkları, saldırıları, kadın kaçırmaları ile mutsuzluğa

itiyorlardı Magriplileri. Magripliler ise, müslüman ülkelerle ilişkilerini sürdürüyorlardı. Daha da yoğunlaştı bu ilişkiler: İspanya kıyıları ile Kuzey Afrika arasında kayıklar mekik dokuyorlardı. Magripliler, başkaldırı için silah yığmakla suçlandılar; arkasından. İspanyol yönetimi, onların bireyselliklerini yok etmeye girişti: 1566'da, Doğulu biçimde giyinmek, evleri kapatmak, hamama gitmek, Arapça konuşmak yasaklandı. Gırnata, dayanamadı ayaklandı (1565). Başkaldırıyı bastıran İspanyol yönetimi, son direnişlerin de hakkından gelmiş olmak için, dağa çıkmış çetelere yardım eden Gırnata ovalarındaki Magriplileri yerlerinden etti. Ne var ki, Kastilya'da ve Endülüs'te, Sevilla ve Toledo dolaylarında, Magripliler hızla çoğalmayı, zenginleşmeyi, hıristiyanları umursamamayı sürdürdüler. Özümsenemez insanlar oldukları açıkça ortaya çıkmıştı.

1609'da, İspanyollar, onları topyekûn ülkeden çıkarmaya karar verdi.

Osmanlılar, **kıta Avrupa'sında da ilerleyişlerini** sürdürüyorlardı. Kanunî Sultan Süleyman, 1521'de Belgrad'ı alıyor, sınırları Tuna ötesine götürüyordu. Çok geçmedi, Macarlara saldırdı. Mohaç'ta, Macar süvarisi, Türk birliklerini birçok noktada yarmış olsa da, topçu ateşi karşısında dehşete düştü. Savaş alanında yaşamını yitirenler arasında Kral II. Lajos da vardı (1526). Kanunî, Macaristan'ın merkezi Budapeşte'yi alıyordu. Avusturya ve Almanya'nın kapıları Türk istilâsına açılmıştı: 1529'da Viyana kuşatılıyor, Osmanı süvarileri Ratisbonne'a değin ilerliyordu. Kanunî, kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı gerçi; ancak, son kez kuşatıldığı 1683 yılına değin, Viyana ve Hıristiyanlık, belli aralıklarla tehdit edilip durdu. Önemli olduğu için ekleyelim: Balkan fethi ve Viyana'ya doğru ilerleyişi, **hıristiyanlar arasındaki sınıf mücadeleleri** de kolaylaştırmıştır. Balkanlarda feodalite, giderek senyörlük rejimi pek sertti ve köylüler, senyörlerine karşı başkaldırıyorlardı. Hıristiyan senyörlerin yerine geçen tımar sahipleri ise, köylülerden para olarak ödenti istiyor, ama angaryaya başvurmuyorlardı. Yenilenler, kişisel sertliklere başvursa da, senyörler arasındaki boğuşmanın yerine barış getiren, düzeni sağlayıp yol kesmelere asla göz yummayan, din alanında pek hoşgörülü olup fethedilen ülkelerin kurumlarını sürdürmelerine -olabildiğince- izin veren bir rejimi tuttular. Öte yandan, baş eğmiş kimi devletler, prenslerini saklı tutup, sadece vassal olarak vergi veriyorlardı; Naxos adası, Moldavya, Valakya, Transilvanya böyleydi. Dağlık bölge halkı, uygulamada bağımsız kaldılar. Osmanlılar, ovaları ve geçitleri sıkı sıkıya ellerinde tutuyorlardı; ne var ki,

yenilenler, onların yönetimini, Rodos şövalyelerine, Girit ve Mora’daki Venediklilere, Sırbistan, Romanya ve Macaristan’daki hükümdar ve senyörlerin yönetimine yeğliyorlardı. Kanunî Sultan Süleyman, I. François ile İmparator arasında denge kurarak, Avrupa’da hakemlik yapan bir kişi olarak görüldü. XVI ve XVII. yüzyıllarda, Osmanlılar olmasaydı, Habsburglar, Avrupa’da hegemonya düşlerini gerçekleştirirlerdi belki de.

OSMANLI FETHİNİN SINIRLARI

Bununla beraber, Osmanlılar, Hıristiyanlığın üstesinden gelemediler.

Nereden kaynaklanıyordu bu başarısızlık?

Başta, **mesafe** çıkmıştı karşılarına. 1566’da, Kanunî Sultan Süleyman, Tuna’ya seksen günde ulaşabildi; arkasında, 20 ilâ 40.000 develik birlikleri vardı. Üssünden çok uzaklara gitmiş, yakılıp yıkılmış bir ülkenin bağrında, orduları bakıp beslemek, git gide olanaksız hale geliyordu. İmparatorluk, yayılışının sınırlarına varmıştı. Öte yandan, Türkler, Akdeniz’de, ne Fransızları, ne de Magriplileri -tam anlamıyla- hiçbir zaman desteklemediler. Yağma ve talanla yetindiler; böylece, bir yerde âdetlerinin kurbanı olurken, Fransız kralının duraksamalarının da kurbanı oldular. Türkler, eğer 1543’te, Fransa’da Nice’i alıp da Toulon limanında üslendikten sonra, Messina ile Napoli’ye köklü bir saldırıda bulunup bu önemli merkezleri ele geçirselerdi, Habsburg İmparatorluğunun bütün yollarını keserlerdi; yani buğday yolu, İspanyol birliklerini taşıyan kadırgaların yolu, gümüş yolunun başları tutulmuş olur ve Şarlken’in İmparatorluğu çökerdi belki de.

Başka savaşlar, birçok kez Osmanlıları yollarından çevirdi. Avrupa için sevinilecek olan şuydu ki, **müslümanlar aralarında bölünmüşlerdi**. 1516-18 yılları, Yavuz Selim’in Mısır Memlûklerine karşı giriştiği seferlerle geçti; süvarilere karşı güçlü bir topçuluğun sağladığı zaferler sonunda, Suriye, Filistin, Mısır fethedildi ve 1517’de Yavuz, Kahire’ye girdi, arkasından da Yemen’e el koydu. Belli aralıklarla İranlılara karşı yapılan savaşlar, İmparatorluğun doğu eyaletlerini, Ermenistan’ı, Mezopotamya’yı hedef aldı; bu arada, Osmanlıların bir gözü, İran eyaletlerinde, Azerbaycan’da, Kürdistan da, Van Gölü bölgesinde, Tebriz’de oldu. İran’la olan bu savaşlar, birer din savaşıydı aynı zamanda: Çünkü, İranlılar Şiî idiler, yani «sapkındılar; oysa Osmanlılar, ortodoks müslüman, yani Sünnî idiler, İranlılar, pek etkin bir din yayıcılığının içindeydiler. XVI. yüzyılın

başlarında, Şah İsmail, Osmanlı İmparatorluğunun doğu eyaletlerinde Şiîliği yaymaya çalışıyordu.

Şiîlerle Sünnîler arasındaki kin dinmez durumdaydı. Her an İstanbul'daki sultan, gözünü Batı'dan doğuya çevirip, İran'a karşı savaşmak zorundaydı. Yavuz Selim, Şah İsmail'in propagandasına, Osmanlı İmparatorluğundaki 40.000 Şiînin öldürülmesi ile yanıt verdi (1513); arkadan da, 140.000 kişilik bir orduyla İran'ın üstüne yürüdü. Ateşli bir Sünnî olan Kanunî Sultan Süleyman, Şiilere, karşı 1535, 1548, 1554 yıllarında seferlere girişti. Kendisinden sonra gelenler de sürdürdüler bunu; III. Murat, Tebriz'i, Şirvan'ı ve onun Hazar denizine açılan kapılarını, Gürcistan'ı ve Luristan'ı aldığında, 1590 yılında geçici bir barış dönemi başladı. Ne var ki, 1602-1627 yılları arasında, Osmanlı Sultanları, Büyük Şah Abbas'a sefer açacaklardır; 1630-1638 yıllarında ise, IV. Murat'ı, Şah Safi'ye karşı açtığı seferlerde görüyoruz.

Bu savaşların sonu gelmemiştir ve Batı'nın kurtulmasına da hizmetleri dokunmuştur. Osmanlıları, çoğu kez İranlılara karşı zafere götüren topçuları olmuştur; İranlılarda ise piyade zavallı durumdaydı ve başlıca dayanakları da ok ve yay kullanan süvari idi. Ne var ki, Türkler, hiçbir zaman kesin sonuçlar elde edemediler. Burada da, yine mesafeler girmişti işin içine. Tartışması yapılan güç aşılır dağlarla dolu bölgelerde, pek dizginlenememiş yığınla küçük senyör, bağlılıklarını bir imparatordan ötekine değiştirip duruyorlardı. Osmanlılara ise, İran'la Avrupa arasında koşup durmak düşmüştür. Büyük Şah Abbas'tan başlayarak. İranlılar da topçu birliklerine kavuştular ve Şah Abbas zaferler kazandı.

Son olarak, Osmanlıları yollarından alıkoyan, İmparatorluktaki **iktisadi bunalım**la, **Portekizlilere karşı savaş** oldu.

> *Dönem dönem ortaya çıkan kuraklıklar, imparatorlukta, kıtlığa, açlığa, fiyat yükselişlerine, iktisadi ve sosyal bunalımlara yol açıyordu. Daha önce Avrupa için söylediklerimize benzer bir süreci burada da görüyoruz. Bu bunalımlar, Kuzey Afrika için olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu bakımından da, Portekizlilerin Afrika dolaylarına yerleşmelerinin sonucu olarak şiddetlenmişe benzerler. Öyle görünüyor ki, Portekizliler, Afrika altını ile öteki Afrika ürünlerini topladılar ve bundan çıkan sonuç da, Magrip'e, Tripolitaine'e ve Mısır'a gidecek kervan ticaretiyle, Doğu Afrika*

kıyısıyla Arabistan arasındaki deniz ticaretinin azalışı, Müslüman Akdeniz dünyasında altının seyrekleşmesi oldu. Türklerin Portekizlilerle savaşa kalkma zorunluluğu da burdan geliyor belki.

Öte yandan, Kızıl Deniz ve Mezopotamya'daki fetihlerle, Süveyş ve Bassorah'a yerleşmiş olmalarının da bir sonucu olarak, Hint Okyanusunda bir güç haline gelmiş olan Osmanlı Sultanları, Portekizlilerin kurbanı Hint ve Sonda adalarındaki müslüman dünyaca işe müdahale etmeye itelendiler. Portekizlilerin bir kentini elinden aldıkları Gucerat prensi Bahadır'ın elçisi 1538'de İstanbul'a gelip destek rica eder; 1563'te Assi kralının elçisi, Portekizlilere karşı kullanılmak üzere, topçu birlikleri ister; Hindistan'dan, Sonda adalarından elçiler, hediye behiyelerle arka arkaya gelirler. Müslüman dayanışması, dinsel ilgi, kendini saydırma; Hind'den Mekke'ye gelen müslüman hacılarla dolu gemilerin yanı sıra. Hind Okyanusundan Cidde'ye baharat, Çin porselenleri, vb. getiren gemileri Portekizlilerin isteklerinden kurtarma kaygısı; Doğu Afrika kıyılarının altının, Portekizlilerin elinden çekip alma gereksinmesi; son olarak da, Türk donanması Hint Okyanusu'na açılır açılmaz, Kızıl Deniz ve İran Körfezi limanlarında ancak Afrika'nın sağlayabileceği keresteyi elde etme zorunluluğu, işte bütün bunlar Osmanlı Sultanını müdahaleye itiyordu. 1538'de Aden ele geçirildi ve Kızıl Deniz kesin olarak bir Türk gölü haline geldi. Kuzey-Batı, Hint'de bir Portekiz kilidi olan Diu'ya karşı saldırıya geçildi ve Portekizlilerce, 1538 ve 1546 yıllarında -mucize kabilinden- püskürtüldüler. 1542'de, Portekizliler, hıristiyan Habeşiştan'ı güçlükle ellerinde tutabildiler. 1551 ile 1553'te, Türkler, İran Körfezinde Portekiz kilidi olan Hürmüz'ü ele geçirmeyi deniyorlardı; Osmanlı donanması iki kez yenilgiye uğratıldı.

1575'ten başlayarak, para bunalımı, arkasından da II. Philippe'in Portekiz'i kendi İmparatorluğuna katması, Türklerin yüzünü Akdeniz'den başka yöne çevirmeye götürdü Akdeniz'deki donanmaları, hıristiyanları oldukları yerde tutmakla yetinip, Hint Okyanusundaki Portekizlilere karşı savaşları yoğunlaştırdılar. Altına sahip olmak amacıyla, 1585-86 yıllarında, bir Türk donanması, kıyıyı, hemen hemen bütün noktalarda, bu arada Monomotapa'nın altın madenlerinin bir limanı olan Sofala'yı ele geçirdiler. Monbasa prensi, kendisini, Osmanlı Sultanının vassali ilân etti. Öte yandan, bir

başarısızlık oldu bu. 1589'da, Thome de Suza'nın donanması, Monbasa ırmağında Türk filosunu bozguna uğrattı. Mücadele Okyanuslara doğru yön değiştiriyordu; büyük politika, Okyanus boyutlarına erişiyordu. Ne var ki, tehdit, böylece biçim değiştirerek Avrupa'dan da uzaklaşıyordu.

OSMANLILARIN DURAKLAMA VE GERİLEME YILLARI

Kanunî Sultan Süleyman'dan sonra, XVI. yüzyılın sonlarıyla XVII. yüzyılda daha da belirginleşen bir duraklamanın ilk işaretleri ortaya çıkar; onu, karşı konulmaz bir gerileme izleyecektir.

Nedir nedenleri bunun?

İlk göze çarpanlardan biri, **müslüman ailesinin yapısı, çok-karılılığın** ve **haremin varlığı.** Aynı babadan ve farklı analardan olan oğullar arasında tahta mirasçılık hakkı belirgin değildi. Kendi oğullarını mirasçı kılabilmek amacıyla, tahttaki sultanın fikrini çelebilmek uğrunda yapılan entrikaların kaynağı bu; ve yine bu nedenledir ki, oğul haremde yetiştirilirken, tembelliği ve zaafları gıdıklanırken etki altına da alınmış oluyordu. Üstünde bu denli durulan oğul, bir kez tahta geçip de sultan olunca, artık kadınların, harem ağalarının, vezirlerin oyuncağı oluyordu. Tahtta onun kadar hakkı olan kardeşleri, bu kararı her zaman kabul etmiyorlardı; başkaldırıyor ve bu da iç savaşlara yol açıyordu. Böylesi çekişmeler, örneğin II. Selim tahta çıkmadan, daha babası Kanunî Sultan Süleyman yaşarken patlak vermişti. Kardeşlerin mutlaka ortadan kaldırılması ise kuraldı: III. Murat, beş kardeşini boğdurdu; III. Mehmet, on dokuz kardeşinin kanına girdi.

Sultanların yeteneksizliği de gerileme nedenlerinden biri idi.

Gerçekten, aslında bir Rus olan annesi Hürrem Sultanın entrikalarıyla, kendisinden daha yetenekli kardeşlerini saf dışı ederek tahta çıkan -«sarhoş» diye adlandırılan- II. Selim (1566-1574), günlerini, sarayın derinliklerinde kafayı çekmekle geçiriyordu. Bereket versin, çevresinde babasının seçtiği yardımcıları vardı; onlardan yararlandı. Ondan sonra, birçok sultan, çocuk olarak tahta geldiler. I. Ahmet (1604-1617)'le II. Osman (1618-1621), iktidara geldiklerinde, 14 yaşında idiler; IV. Murat (1623-1640) 12, IV. Mehmet (1648-1687) 7 yaşındaydılar. Öyle olunca, naiplik işin içine giriyor ve kadınların büyük rol oynadığı bu durumlar karışıklığa yol açıyordu. Ayrıca, bütün bu sultanlar, kadın delisi idiler; genç yaşta içkiye düşüyorlardı, giderek dikkat, karar ve eylemlerinde yeteneksiz hale geliyorlardı. III. Murat, tam 102 kez baba oldu, sonra da sar'aya

tutuldu; I. İbrahim, cinsel saplantılar içindeydi ve düpedüz deliydi, sonunda da boğularak öldürüldü. Son olarak, bu sultanlar, çoğu kez yeteneksizdiler: Sarayın bir köşesine çekilip, uyruklarından uzakta yaşıyorlardı; hiçbir işe el sürmüyorlar, vezirlerin toplantısına başkanlık etmiyor, yakınmacıların yanlarına yaklaşmalarına izin vermiyor, bizzat adalet dağıtmıyor, ne vezirleri ne de öteki yöneticileri denetlemiyorlardı. Özellikle hiç savaş yapmaz olmuşlardı. Kanunî Sultan Süleyman'dan sonra, orduların başına geçen üç sultan görüyoruz: III. Mehmet, Karasztes seferine çıktı, II Osman da Hotin seferine; sadece IV. Murat gerçekten bir savaş adamı oldu. Ancak zaferler kazanmış sultanın saygınlığı vardı; ortada zaferler de olmayınca, yeniçeriler, sultanları umursamaz oldular. 1621'de yeniçeriler, pintiliğinden yakındıkları, ama asıl önemlisi, orduda kimi değişikliklere gitmesi olasılığından ürktükleri II. Osman'ı tahtından indirip öldürerek, yerine bir zavallıyı, Mustafa'yı geçirdiler. Sultanın uyrukları, ilk kez bir sultanı öldürmüş oluyorlardı. O tarihe değin, yeniçeriler, hanedandan birinin işareti üzerine ve onun adına ayaklanırlardı. Şimdi ise, anlaşılıyordu ki, askerler ve ulema, hanedanı kuran Osman'ın kanına olan saygıyı yitirmişlerdi.

Sultanların zayıflığı, Osmanlı İmparatorluğu için, bir Avrupa monarşisinin başına kötü bir kralın geçmesinden çok daha tehlikeli idi. Niçin? Gerçeği söylemek gerekirse, devlet bir aileydi, ya da daha çok Osman'ın ailesinden biri idi ve ordunun temsilcisi idi. Doğuda aile, Avrupa'daki aile gibi, kişisel ve sürekli bir varlığı olan bir gerçeklik değildir. Ailenin adı bile yoktur; kişiler, sadece ön adlarıyla bilinirler ve filânın oğludurlar. Aile geçicidir; baba için ortaya çıkmıştır ve, onun ölümüyle de dağılır. Sultan ortadan kalkınca, her şey de yok olur; sultan güçsüzse, her şey dağılmaya başlar. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu da ağır ağır çözüldü.

Büyük vezirlerin de değeri düşmüştü. Bunlar, harem ağalarının ve kadınların etkisiyle atanıyor, her türlü entrikayla karşı karşıya bulunuyor; ve İmparatorluğun yönetimi, uygulamada harem ağaları, köleler ve zencilerce yerine getiriliyordu böylece. **Maliye de yağmalanmaya başlandı**; öyle olunca da, halkı vergilerle ezmek gerekti: Her ev başına 40 ya da 50 akçe almak yerine, şimdi nüfus başına 250 akçe alınıyor; dolaylı vergi olarak 40 akçe yerine, 300; koyun başına yarım akçe yerine, 7 ya da 8 akçe... (1632). Vergiler yetersiz hale geldiler; öyle olunca da, paranın değeri düşürüldü, İmparatorluk mülkleri devredilmeye, kamuya ait ne varsa onlar satılmaya

başlandı. **Görevlerin parayla satılması** usulü girdi İmparatorluğa: Yeniçerilerle ilgili görevler satılır oldu ve IV. Murat döneminde, Yeniçerilerin hıristiyanlar arasından toplanması usulü terkedildi. Osmanlılar, hiç kan vergisi almadılar. Zanaatçı ve dükkâncılardan, sağladığı ayrıcalıklara bakıp yeniçerilerle ilgili görevleri satın alanlar görüldü. Yeniçerilerin sayısı 12.000 iken, 46.000'c çıktı. Ancak, asker giysisindeki bu sivillerden çoğu için, savaş bir felâketti; savaştan önce orduyu terkediyor ya da düşmandan kaçıyorlardı. Yeniçeriler, disiplinsiz ve kafa tutan bir yığıntı idi artık.

Medreselerdeki, yani üniversitelerdeki rütbeler satılmaya başlandı ve, satış fırsatlarını arttırmak için de, imamlar, kadılar, öğreticiler, yaşamboyu atanacak yerde, gerekçe gösterilmeden azledilir oldular. İnceleme çabası ve meslekî bilinç azaldı.

1582 yılından başlayarak, tımarlar satılığa çıkarıldı, ya da para karşılığında, haremağalarına, siyahilere, cücelere, delilere, kadınlara dağıtıldı. Yöneticiler, vezirler de satın aldılar bunlardan: kendilerine tımar verilmesi için baskı yaptılar ya da zorbalıkla el koydular. «Çiftlik» adı verilen böylesi senyörlük mülkleri büyük bir yekûna ulaştı ve, sultanın onları geri almaması için, vakıf haline getirildiler; ne var ki, gelirlerinden yararlanma sürüyordu. Böylece, disiplini olmayan bir feodalite boy atıp büyüdü ve ordu mevcudu düştü. Önceleri. Rumeli 70-80.000, Arnavutluk 30.000, Diyarbakır ve Kurdistan 20.000, Erzurum 20.000 süvari çıkarıyordu; şimdiyse (1632), her birinden olsa olsa 7-8.000 süvari geliyordu ve, çoğu da bunların, köle, ücretli asker ve düzmece askerdi.

İmparatorluğa **anarşi** girdi: İstanbul'da, Yeniçeriler, Sipahiler, esnaf kuruluşları, ulema, sultanların küçük yaşta olmalarından yararlanıp iktidar kavgasına giriştiler. Askerler yağmalıyor, adam öldürüyor ve yangın çıkarıyorlardı. Sultanın, haremağalarının ve kölelerin yandaşlarıyla, öteki taraflar arasında anlaşmalar yapılıyordu.

Bir entrika ve çürüme ortamıydı bu.

Yöneticiler de başkaldırmaya başladılar, ya da sadece emirleri ciddiye almıyorlardı. Büyük mülklerin sahibi, eyaletleri ellerinde tutan kimseler olarak kanunsuz vergi salıyorlardı. Osmanlıların, yeniçeri yapmak amacıyla, en dinç ve en atılgan çocukları almayı artık bırakmasından sonra, ya da terkettikleri ölçüde haydutluk yayıldı. Türkler, dağ köylerine, başında bir hıristiyanın olduğu bir milis ayırmak zorunda kaldılar; ve Mora'da,

Yunan adalarında, belediyelerin ve bir tür eyalet kurullarının oluşmasına razı oldular ister istemez. Bir Yunan, bir hıristiyan rönesansı gibiydi bütün bunlar.

Gerçi, zaman zaman, 1632-1640 yılları arasında IV. Murat gibi sert ve gözüpek bir sultan; Arnavut kökenli Köprülüler'de olduğu gibi yetenekli ve derleyip toparlayıcı bir büyük vezir, iş başına gelip, vezirlerin, defterdarların, yöneticilerin, kadıların, yeniçerilerin kellesini uçurdu, başkaldıran eyaletleri yola getirdi, hakkı olmadan adını yazdırmış yeniçeri ve sipahileri görevden attı, fief listelerini gözden geçirip yargıçların ve sorumluların rüşvetçiliğine karşı savaş açtı, İmparatorluk gelirleriyle ordu mevcudunu arttırdı, zaferler kazandı ya da başarısızlıkları sınırladı.

Sonra? Sonra, her şey kaldığı yerden başladı.

Böylece, Osmanlıların ilerleyişi yavaşladı, giderek durdu. Kandiye'yi ele geçirmek için yirmi yıl uğraştılar (1669). Avrupa'nın başında terör estirmişlerdi; ne var ki, sonuçta XVII. yüzyılda, Hıristiyanlıkla aralarında -güçlükle de olsa- bir **denge** kurulup yerleşti. Bu duraklama, Türklerin teknik gerilemesine de yol açtı. Artık, kendilerine zafer sağlayacak zanaatçılar, toplar, savaş esirleri ve ganimet yoktu ellerine. Avrupa teknisyenlerini İmparatorluğa getirip sokuyorlardı. Müslüman uygarlıkla hıristiyan uygarlık, aralarında birleşip, birbirlerinin içinde erimeden, yüzyüze bakar hale gelmişlerdi. Son olarak, gün geldi Türklerin gerileyişi, apaçık ortaya çıktı. 1683'te, Viyana önündeki başarısızlıklarından sonra, ciddî yenilgiler sökün etti ve, 1699'da, **Karlofça Andlaşması**yla, Osmanlılar, Macaristan'ı, Slavonya'yı ve Transilvanya'yı terketmek zorunda kaldılar.

Magriplilerin İspanya'dan sürülüp çıkarılmalarının sonucu olarak, İslâmın batıdaki geri çekilişinden sonra, doğudaki çekilişi de başlamıştı.

KLÂSİK OSMANLI KÜLTÜRÜ

«Osmanlı İmparatorluğunun altın çağı», ya da «**Kanunî devri**» denilen şey, yalnız siyasal ve askerî başarılar dönemi değil, edebiyat ve özellikle de sanatta olağanüstü bir yaratıcılık dönemi. Bu parlaklık, büyük ölçüde Kanuninin kişiliğine bağlı: Kendisi de şair olan bu büyük sultan, edebiyatçı ve sanatçıları yüreklendirmesiyle de ünlü; ne var ki, üç kıtaya yayılan fetihlerin zenginleştirdiği mali kaynaklar da böyle bir eylemi kolaylaştırdı. Sultan ve çevresinin «bilim ve sanat koruyuculuğu», Osmanlı edebiyat ve sanatının devlerini yetiştirdi. Hemen hatırlatalım: Sinan, dehâsını bu

dönemde ortaya koydu. Bu olağanüstü atılım, Kanuniden sonra yavaşladı ve mimarlıkta. XVII. yüzyıl boyunca atılım sürerse de, daha önceki yüzyılın yoğunluğunu taşımaz. Şundan ileri gelse gerek bu: XVII. yüzyıl sultanları, I. Ahmet bir yana, düşünsel konulara pek meraklı değillerdi ve kendilerini, her şeyden önce maddî zevklere adamışlardı. Ancak, hemen eklemeliyiz: Osmanlı İmparatorluğunun o yüzyılda artık parlak askerî başarıları da yoktur; fetihler dönemi sona ermiş, iktisadî ve malî güçlükler başlamıştır; olağanüstü giderlere ayrılacak para yoktur; nadir istisnaların dışında, «bilim ve sanat koruyuculuğu»nun kaynağı da kurumuştur ve onunla beraber, hemen her alanda büyük eserlerin ortaya çıkışı seyrekleşmiştir.

Şunu da söylemeli: XVII. yüzyılda olduğu gibi, XVI. yüzyılda da, dikkati çeken, kimi parlak adlar bir yana, **düşünsel yeniliğin** olmayışıdır. Nedeni ne acaba? Bu eksikliği, düzenin kendisinden gelen nedenler bir yana, Araplardan ve İranlılardan alınan öğretim sistemi ile, edebî geleneklerin gücünde aramalı. Müderrislerin biçimci öğretimi, konu olarak ilahiyatta gelip karar kılmıştı ve bu alanda yeni bir tavır almaya gerek duymuyordu; felsefe ise, bu gereği hiç duymuyordu. Bunun sonucu olarak da yapılan genellikle şu oldu: Eski eserleri alıp, onlara hemen hiçbir yenilik katmadan yorumlamak. Edebiyat da, geçmiş yüzyılların büyük ustalarını izledi; Arap ve İran sözlüğünün etkisine girerek, gelenekselleşmiş bir yığın deyim ve imgeyle doldu ve giderek arabizm ve persanizmle yüklü, içinde türkçenin pek az yer tuttuğu ve ancak çok okumuşların anlayabileceği bir şiir dili çıktı ortaya. Bununla beraber, XVI ve XVII. yüzyılların Osmanlı edebiyatçıları, bu dille, biçimde ve içerikte, yetkin ürünler ortaya koymasını bildiler.

XVI ve XVII. yüzyıllar, Osmanlı edebiyatında «klasisizm» yüzyıllarıdır.

Bu saptamalara şunları da eklemeli: **Edebî eserlerin yayımı pek sınırlı kalıyordu**, çünkü sadece el yazmalarıydı kullanılan; İmparatorlukta basılan ilk Türk eseri 1729 tarihlidir. Öyle olunca, edebî ve bilimsel kültürün yayılması zorlaşıyor, giderek dar bir çevrenin dışına çıkamıyordu. Bereket belleklere; kitabın erişemediği yerlere o götürüyordu götüreceğini. Öte yandan, bu dönem boyunca, İstanbul, İmparatorluğun düşün ve sanat merkeziydi: Şairler, yazarlar ve sanatçılar, Osmanlı dünyasının her yanından oraya akıyorlardı ve, özellikle Kanunî Sultan Süleyman döneminde, kendilerini koruyacak olanları buluyor, konaklarda, tekkelerde yaşamlarını sürdürüyorlardı; kahvenin İmparatorluğa girmesiyle

kahvehaneler İstanbul'un başlıca edebî çevreleri olup çıktılar; pek sık uğranılan yerler olarak, Galata meyhanelerini de unutmayalım!

Osmanlılarda, iki edebî tür özellikle gözde oldu: **Şiir ve tarih**. Her ikisi de, yazara, yapma ve karmaşık bir dilde de olsa, büyük hünerlerin kapısını açıyordu. Şiirde gözde biçimler ise gazelle kasideydi; seyrek olarak da, mersiye ile mesnevi Kanunî döneminin şiirde en büyük adları Fuzulî ile Baki oldu.

> *Ne var ki, Bağdat'ta doğup ölen (?-1556), özellikle* Leylâ ile Mecnun*un dev şairi **Fuzulî**, sultandan yardım görse de İstanbul'a hiç gelmedi; bununla beraber, ünü, pek haklı olarak, yalnız Osmanlı dünyasının da değil, bütün Türk dünyasının, o yüzyılda ve ondan sonraki yüzyıllarda her köşesine ulaştı. Buna karşılık **Baki** (1526-1600), tam bir İstanbulludur. Bir müezzinin oğlu olarak alçakgönüllü bir aileden de gelse, öğrenimini sürdürüp, önce şair Zatî'nin, arkasından da zaferle biten bir İran seferini vesile yapıp Kanunî'ye sunduğu bir kaside ile sultanın dikkatini çekti. Pek kültürlü, edebî dili de olanca inceliğiyle kullanmasını bilen Bakî, döneminin yıldızı, «sultanüş şuara» oldu. Şiirinde, kimi mistik duygulara yer vermiş de olsa, aslında maddî dünyanın zevkleriyle doludur söyledikleri. Kanunî'nin ölümünde yazdığı mersiye ise, Türk edebiyatında başlı başına bir anıttır.*
>
> *XVI. yüzyılın öteki şairlerinin edebî değerleri biraz gölgede kalır: Bunlar arasında, yaşam zevklerinin yüceltildiği* İşretname'*nin yazarı Revanî (ölümü 1523'te); Zatî (ölümü 1546 da) ile -Bakî'nin rakibi- Hayalî (ölümü 1556'da), yine de anılmaya değer.*
>
> *XVII. yüzyılda, şairler, aynı edebî geleneği, kişiliklerini -belki- daha da ortaya koyarak sürdürdüler. En önde gelenler de şunlar oldu: Cinsel zevkle mistik eğilimlerin içiçe bulunduğu gazelleriyle ünlü ve Bakî'yi sürdüren bir kişi olarak tanınan **Şeyhül islâm Yahya** (ölümü 1643'te); keskin zekâsı, kimseyi umursamayan acı diliyle ünlü Nefi (ölümü 1635'te). Yönetimin önde gelen kişilerine yergisinin oklarını birçok kez fırlatıp saplayan, söylediklerini de geri almayan **Nefî**, bu onurlu şair, IV. Murad'ın emriyle ölüme mahkûm edildi. Eleştirilerini rahatça dile getirdiği kasidenin, zamanındaki en büyük yazarı odur. XVII. yüzyılın son büyük şairi **Nabi** (ölümü 1712'de)dir. Sadrazam*

Kara Mustafa Paşa'nın dostu olan Nabi, İran geleneğine en çok bağlı şair oldu.

Şiirde tutuculuk, giderek öğütçülük de onunla başlar.

Nesir de gözdeydi, özellikle de tarihçilik. Yazarlar, genellikle önemli olaylara ve Osmanlı hükümdarlarının büyüklüğüne yer verdiler; böylece, asıl anlamıyla tarihçilikten çok, bir tür resmî tarihçilikti söz konusu olan. Bu türün XVI. yüzyılda başlıca temsilcileri şunlar oldu: Bir asker ailesinden gelen **Kemal Paşazade** (ölümü 1535), kişilerin ve olayların edebiyata bahane olduğu, abartma ve Doğulu söz sanatıyla dolu *Tevarih-i Al-i Osman* (Osmanlı Hanedanı Tarihi)'ı yazdı; bir dönmenin oğlu olan Sa'di, I. Selim onuruna *Selimname'yi* kaleme aldı; şeyhülislâm ve müderris **Cemali** (ölümü 1550), eski kronikçilere lâyık bir ad oldu; **Lütfi** (ölümü 1569), *Asafname'sinde*, yavan bir dille büyük vezirin görevlerine eğildi; İran kökenli, ama İstanbul'da III. Murat'ın eğiticisi olan **Sadeddin**'in (ölümü 1599) kaleme aldığı *Tac üt Tevarih* (Tarihlerin Tacı), içinde Arapça ve Farsçanın harmanlandığı pek süslü bir dille de yazılmış olsa, dönemin belli başlı edebî anıtlarından biridir. XVII. yüzyılda ise, tarihçilikte akla ilk gelenlerden biri, IV. Murat'ın danışmanı ve ünlü *Risale'nin* yazarı -1650'ye doğru ölen- **Koçi Bey**; (1600'de ölen) İstanbul'da ve eyaletlerde çeşitli görevlerde de bulunmuş olan **Âlî**, *Künh ül-ahbar* (Olayların Özü) adlı eseriyle ünlü: Bir tür genel tarih olan bu eser, özellikle XVI. yüzyılı tanımada yararlı; çünkü yazar, hem belgelere dayanıyor, hem gerçeklere -olabildiğince- bağlı kalıyor, hattâ belli bir eleştiri anlayışıyla hareket ediyor. Ali'nin girişimini, kendisinden sonra iki büyük tarihçi sürdürdü: (1691'de ölen) **Hazerfen**, derin bilgili bir kişiydi ve özellikle *Binbir Gece'yi* çeviren ünlü Fransız doğubilimcisi Antoine Galland'la ilişkisi vardı; yazdığı evrensel tarihte, Osmanlı tarihçiliğinde ilk kez olmak üzere, Eski Yunan, Roma ve Bizans tarihine yer verdi. 1716'da ölen **Naima** ise, kuşkusuz en büyük Osmanlı tarihçisidir. XVII. yüzyılın ikinci yarısında yaratılan vakanüvislik makamına ilk gelen o oldu. Yazdığı tarih, olayların ve insanların tartışıldığı ilk örnektir ve, sonunda da, Osmanlı İmparatorluğunda reform gereği üzerinde durur. Öteki tarihçiler, İbrahim Peçevî, Selâniki, Fındıklılı Mehmet Ağa, Solakzade, ikinci sırada yer alırlar, ama yine de ilginçtirler.

Şiirle tarihin dışında, öteki türlerde de önemli eserler yazıldı. XVI. yüzyılda, Osmanlıların Avrupa'da, Kuzey Afrika'da ve Doğu'da ilerleyişleri, **coğrafya** konusundaki eserlere özel bir ilgi uyandırdı: Kazwinî'nin, İbn al-Vardî ile Ebu'l-Feda'nın arapça eserleriyle, Ali Ekber Hitayî'nin Çin'e yaptığı yolculuğu anlatan farsça eseri türkçeye çevrildi. Ne var ki, asıl Türkler, coğrafya üstüne kitaplar yazdılar ve, İtalyan ya da Portekiz deniz haritalarından yararlanarak, haritalar yaptılar. Böylece **Piri Reis** (ölümü 1554), Akdeniz üstüne dikkat çekici bir çalışma olan *Kitab al-Bahriye'yi* (Deniz Üstüne Kitap) ve **Seydî Ali** (ölümü 1562), deniz astronomisi ve Portekizlilerle savaşmak için yakından tanıdığı Hint denizleriyle ilgili olarak *Muhit'i* (Okyanus) yazar; onun, bunun dışında, Hindistan'dan İstanbul'a dönüşünün öyküsü olan bir başka önemli eseri daha vardır: *Mifat ül-Memalik* (Ülkelerin Aynası). Bir başka coğrafyacı, **Macar Ali Reis**, Akdeniz dünyasının atlasını yapar. Avrupalı bir eserden alınan ve *Tarih-i Hind-i Garbi* (Batı Hint Tarihi) adıyla yayınlanan bir çeviri, 1582'de yayınlanır. Bu eserde, yeni bir bilime ve yeni ülkelere doğru belli bir düşünsel açılış çabasını görürüz.

XVII. yüzyılda, geleneksel edebiyatın dışına çıkan iki önemli yazar ortaya çıkar: Kâtip Çelebi ile Evliya Çelebi.

> *Hacı Kalfa diye de anılan* ***Kâtip Çelebi*** *(1609-1656), çeşitli konularda yazdı. Maliyede basit bir görevli olan bu büyük zekâ, hemen bütün düşünsel konularda -derinliğine- bir bilgi edindi: bilime olan merakı bakımından ise, yüzyılında tektir. Yığınla eserinin içinde özellikle şunlar dikkatimizi çekiyor:* Keşf ül Zünün *(Düşüncelerin Keşfi), adlı kitabı, arapçadai, farsçada ve türkçede yazılmış 1500'den fazla eseri içeren bir tür bibliyografya sözlüğü ve başında da arapça bir giriş var.* Cihan-nüması *(Dünyanın Yüzü), Asya'yı çizer;* Tuhfet ül Kiban *(Büyüklerin Armağanı). Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki deniz savaşlarının bir tarihidir; bir dönmenin de yardımıyla, Mercator'la Hondius'un* Atlas Minor*unu çevirdi.*
>
> *Kâtip Çelebi, her şeyden önce bir ansiklopedicidir.*
>
> ***Evliya Çelebi*** *(1611-ölümü 1684'e doğru), sarayda görevli birinin oğluydu; pek ciddî bir eğitim gördü ise de, ilk otuz yılını dikkat çekici herhangi bir şey yapmadan geçirdi; sonra, ileride büyük vezir olacak Melek Ahmet Paşa'ya bağlandı ve durup dinlenmeden yolculuk*

yaptı; Osmanlı İmparatorluğunda ve kimi yabancı ülkelerde yaptığı bu yolculuklardan Seyahatname *adıyla bilinen 10 ciltlik bir eser kaldı arkaya. Bu kitaba, zamanında, hele hele haremdeki kadınlarca, oyalanma için okunan bir eser gözüyle bakılmıştır. Bu görüş, sonraki yıllarda da sürdü, ve bugün de, Evliya Çelebi'yi hoş vakit geçirmek için okuyan yığınla insan vardır. Gerçekten Çelebi, sık sık imgelemi sokar araya ve kimi zaman, daha ileri gidip, görmediği ülkeleri de görmüşçesine anlatır. Ne var ki, eserinde, gerçeği gerçek olmayandan ayırmak mümkündür; gerçek olarak arkaya kalanın ise baha biçilmez bir belgesel değeri vardır. Örneğin, Seyahatnamenin ilk cildinin konusu olan İstanbul için anlattıkları, XVII. yüzyılda Osmanlı devlet merkezi için ilk elden bir kaynaktır. Şunu da ekleyelim: Evliya Çelebi, devrindeki öteki büyük yazarların tersine, alabildiğine yalın dille yazdı; kimi zaman, renkli yerel deyimler bile kullandı anlatırken.*

Her şeye karşın belli bir değer taşıyan yüksek düzeyde edebiyatın yanı sıra, geçmişteki Türk geleneğini sürdüren bir başka edebiyat vardı ki, iki görünüm altında ortaya çıkıyordu: **Dinsel nitelikte edebiyat** ve **halk edebiyatı.**

Halkın okuma yazması az katlarında yayılmış dinsel esinli edebiyat, yüksek zümre edebiyatından, önce kullandığı dil bakımından ayrılıyor: Bu dilde, arapça ve farsçadan alınmış çok az kalıp ve deyim vardır; kodları her şeyden önce mistiktir ve XIII ve XIV. yüzyıllarda Yunus Emre'nin işlediği türü alıp kullanır; hece veznine ve halk edebiyatının kendine özgü biçimlerin dayanan bu tür, özellikle tarikat ve derviş çevrelerince kabul edildi; bu türde, eski Türk Şamanizminin kalmalarına Ortodoks olmayan bir islâm anlayışı gelip karışır. Bu dinsel edebiyat, «ermişlerin yaşamları»nda, olağanüstü konuları işleyen öykülerde de belirtir kendini; Anadolu'nun eski canlıcı (animist) âdetleri, doğumdan ölüme, insan eylemlerine katılır, eşlik eder.

Gerçek anlamıyla halk edebiyatının ise, açıkça ulusal bir niteliği vardı; çünkü, türkçeyi asıl kullanan oydu ve daha önce kaç kuşağın kullanmış olduğu Türklere özgü şiir biçimlerine o başvuruyordu;

yeğlediği de yedi ya da onbir heceli mısralardı. En yaygın tür de mani ile türkü idi.

Halk edebiyatı destana da yer ayırdı.

Bu halk şiiri, pek seyrek olarak dinsel esine yer verdi. Avama hitap eden bir tür olarak görüldüğü için, okumuş-yazmış kişilerce ve yüksek zümre edebiyatınca horlandı, giderek bu iki çevrenin şairi arasında bir kopuş ortaya çıktı. Ancak, XIX. yüzyılın sonlarında, Türk milliyetçiliğinin doğmasıyladır ki, Osmanlı edebiyatçıları, halk edebiyatının konu ve biçimlerine yaklaşacak ve Arap ve Iran kültüründen bağımsız gelişmiş bir ulusal edebiyatı arayıp bulmak isteyeceklerdir onda.

Son olarak, halkın dehası, bir başka türde, tiyatroda kendini ortaya koydu. Çoğu kez gülünç olana yer veren bir tülûat tiyatrosunda, oyuncular, günlük yaşam ve olaylardan, çeşitli sosyal sınıflar arasındaki ilişkilerden çıkarıyorlardı konularını. Türklerde, tiyatronun iki türü gözde oldu: Orta oyunu ve özellikle de Karagöz. Karagöz, yalnız İstanbul'da ve Anadolu'da değil. Akdeniz havzasındaki bütün Osmanlı ülkelerinde büyük başarı kazandı; özellikle Ramazan gecelerinde, halkın başlıca eğince araçlarından biri oydu.

Bilim alanında, sözünü ettiğimiz coğrafya hakkındaki eserlerin dışında, ilgi, XVI ve XVII. yüzyıllarda, astronomiyede gösteriliyor. Ne var ki, bu konuda yapılan, daha çok arapçadan çevirilerdir; bununla beraber, İstanbul'da, 1576'da, 111. Murat'ın emri üzerine, bir gözlemevi yapımına başlandı ve bir Türk bilgini, **Takiyüddin** (Kahire 1526-İstanbul,?), kendi astronomi gözlemlerine dayanarak, değerli çalışmalar yapıp yayınladı. Önemli olduğu için eklemiş olalım: Bu gözlemevi, kısa bir süre çalıştı. Sonra, bir kuyrukluyıldızın görünmesi (1577), arkasından büyük bir veba salgınının ortaya çıkması (1578) gibi olayları, gözlemevinin getirdiği bir uğursuzluk olarak yorumlayan devrin uleması yüzünden, şeyhülislâmın verdiği bir fetva ile, gözlemevi yıktırıldı (1579). Bilim alanında çeviriler de yapılıyordu, ya da Aristotelesçi kuramlar hakkında, arapça felsefi eserlerden uyarlamalara gidiliyordu daha çok; kimya üstüne kimi eserlerin de bulunduğunu söyleyelim.

Ancak, bir ölçüde başarı kazanan özellikle **tıb** oldu.

Sultanların, başta da Fatih'le Kanunînin kurdurdukları medreselerde, tıp öğretimine özel bir yer ayrılmıştı; bu medreselere yakın hastanelerde de uygulama dersleri veriliyordu Fatih medreselerinden söz ederken, Evliya Çelebi, bunların yanı başında, içinde «yetkin üstadların, kan almada hünerli bilginlerin, hepsi de büyük hekimlerin etkinlikte bulunduğu» bir hastaneyi anlatır; ve, yine onun belirttiğine göre, Süleymaniye Camisi yöresinde kurulmuş yedi medreseden biri, «soylu tıp bilimi»ne ayrılmıştı ve yanında da bir hastane bulunuyordu. Aslında, II. Selim'e kadar, tıp öğretimi pek sınırlı ve düşük düzeydeydi. 1573'te II. Selim, tıp öğreticileri arasında bir ayıklama amacıyla, bir sınav konulmasını, öğrencilerin de, dersler sonunda sınava tâbi tutulmasını emretti. Bununla beraber, tıp alanında yayınlar, arapça eserlerin ya da, pek nadir olarak, Avrupa eserlerinin çevirileriyle sınırlı kaldı; Osmanlı tıbbının pek geleneksel, hattâ her türlü yeniliğe kapalı kaldığı bir gerçek. 1704 tarihli bir belgede. III. Ahmed'in bir fermanından söz edilir: Sultan, bu fermanıyla, Frenk hekimlerinin kullandığı yeni ilâçları yasaklıyor; İstanbul ve çevresinde bu Frenk hekimlerinin işlettikleri eczanelerin kapatılmasını emrediyordu. Şunu da söyleyelim: Osmanlı hekimlerinin çoğu, azınlıktan olan kişilerdi: başlıcaları Yahudiydi ve içlerinden kimisi Sarayda resmî hekim (hekimbaşı) olarak görevlendiriliyorlardı.

Hukuk ya da hukuk-din bilimlerinde, bu dönemde dikkat çekici hiçbir çalışma görülmese de, XVI. yüzyılda, kendini bilime vermiş üç kişinin, ulemadan **Kabız-ı Acemî, Hamza** ve **Nadajlı Sarı Abdurrahman**'ın mahkemeye verilip ölüme mahkûm edildiklerini de söyleyelim: Her üçünün de suçu, dine ve şeriata aykırı-kuramlar ileri sürmeleriydi! Örneğin Nadajlı, «âlemlerin sonsuz olduğunu, ve, evrende, doğa kanunlarından başkasının etkili olamayacağını» ileri sürmüştü. Bu üç kişiye, Osmanlı tarihinde özgür düşüncenin öncüleri olarak bakmalıyız. Ne var ki, onların verdikleri örnek, birer istisna olarak kaldı yine de; müminler ve onların manevî başları, yüzyıllardan beri sürüp gelen öğretim ve geleneklerden sıyrılıp çıkmak için, hiçbir aranış içine girmediler ve alışılmışı sürdürme mutlak kural olup çıktı.

Osmanlı kültüründe, esinde ve teknikte, gerçekten bir yeniliğin' olduğu belki tek alan, **mimarlık**. İmparatorluğun fetihlerden doğan zenginliği, XVI. yüzyıl sultanlarının adlarını elle dokunulur eserlere verme arzuları,

İslâmın vaktiyle hıristiyan olan topraklarda zaferini dile getirme ve yığınla mümine şanlı sultanlara lâyık görkemli yapılarda dua etme fırsatını verme isteği, bütün bunlar, bir yapı yapma coşkusuna yol açtı, ve XVI. yüzyıl başlarından XVII. yüzyılın ilk yıllarına değin sürdü bu. İstanbul'un fethinden hemen sonra, Kutsal Havariler Kilisesinin yerine yükseltilen *Fatih Camisi* bir yana bırakılırsa, bütün büyük Sultanî camiler ve en güzelleri, XVI. yüzyılda yapıldılar: *II. Bayezid Camisi* (1505), *I. Selim Camisi* (1522), *Şehzade Camisi* (1544-1548), Kanunî adına yapılan *Süleymaniye Camisi (1550-1557)*, II. Selim adına Edirne'de yükseltilen *Selimiye Camisi* (1569-1574) ilk akla gelenler; XVI. yüzyıl bitmeden yapımına girişilen, ama ancak 1665'te bitirilen *Yeni Valide Camisi* ile, XVII. yüzyılın başlarında kurulan *Sultan Ahmet Camisi*, XVI. yüzyılın sanatsal geleneğini sürdürürler.

Yüzeysel olarak bakanlar, bu camileri, Aya Sofya'nın basit birer öykünmesi olarak görmüş ve böylece, Osmanlı mimarlarının ortaya koyduğu her türlü özgünlüğü yadsımışlardır. İslâm dinindeki temel öğeleri hemen bütünüyle göz ardı eden, Anadolu'daki Türk mimarlığının geleneklerini görmezlikten gelen yanlış ve kaba bir tutumdur bu. Gerçi, Osmanlı mimarlarının Aya Sofya'dan ne denli esinlendikleri yadsınamaz; ancak, onların basit bir kopyacı oldukları da söylenemez; öyle ki, nesnel bir gözlemle konuya eğildiğimizde şunu görürüz: Yapıların hem kuruluşunda, hem de ayrıntılarında, pek açık farklılıklar kendisini gösterir. Bununla beraber, şunu da belirtmeli: Başlangıçta, Türk mimarlar, merkezî bir kubbenin egemen olduğu geniş bir salona dayanan Bizans anlayışını benimsediler. Buradan kalkarak, pek özgün girişimlerde bulundular, ve bu yolda ilk büyük deneyim de, mimarı -belki- Yakub Şah olan, II. Beyazid adına yapılmış *Bayezid Camisi* oldu; atılımı o başlattı ve onu başkaları izleyip, geliştirerek, o dev klâsik Osmanlı mimarlığını yarattılar.

Bunlar arasında, **Sinan** (1489-1588), en büyüğü ve en üretkenidir kuşkusuz.

> *Bazıları **Sinan**'ın, Grek kökenli olduğunu ileri sürmüşlerdir; genç yaşta Türkleştirilmiş ve eğitiminin sağladığı olumlu koşullardan yararlanmıştır derler. Aslında Sinan, Kayseri dolaylarında yaşayan bir Türk ailenin çocuğuydu. Genç yaşta İstanbul'a geldi; işçi olarak yapılarda çalıştı; orduya girip yararlı çalışmalara katıldı; sonra,*

yavaş yavaş bilgi ve yeteneği ortaya koydu ve kendisine önemli işler verildi.

Neler görüyoruz eserleri arasında?

Sinan, Rumeli'nde köprüler, çeşitli yapılar (cami, medrese, vb.) yaptı. Sonra, Kanunî Sultan Süleyman'ın çağrısıyla, İstanbul'a geldi ve XVI. yüzyılın büyük camilerinin yapımına koyuldu. Adını ebedileştiren eserleri, İstanbul'da Şehzade ve Süleymaniye camileriyle, Edirne'deki Selimiye Camisi ilk akla gelenler; kendisi de öyle der bunlar hakkında: «Şehzade Camisi çıraklık, Süleymaniye Camisi kalfalık, Selimiye ise ustalık zamanının eseridir.» O, bu camilere, ağırlıklarını hiçbir zaman hissettirmeyen kubbelerin egemen olduğu kitlelerdeki oranlarıyla, büyük bir mimarlık güzelliğini vermesini bildi; ayrıca, kubbelerin ve destek yarı-kubbelerin yayıp dağıtılması, ince minarelerin göğe doğru yükselişi, bu camilere öylesine bir zarafet verir ki. İslam dünyasındaki öteki camilerde nadir olarak görürüz bunu. «Camiyi cami, minareyi minare yapan Türklerdir» denir; bu sözü doğrulayan başta Sinan olsa gerek!

Sinan'ın eserlerinin yarattığı coşku öyle oldu ki, Osmanlı İmparatorluğunun hemen her köşesinde, onun yaptıklarına benzeyen ya da ondan alabildiğine esinlenen camiler boy attı. Bu coşku, onun talihsizliğidir de bir bakıma: Çünkü, Sinan'dan sonra gelenler, bir yenilemeyi, yeni bir biçem yaratmayı aramadan, onu tekrarlamakla yetindiler. Gerçi, XVII. yüzyıl başlarında yapılan *Sultan Ahmet Camisi*, klasik Osmanlı mimarlığının görkemli ve büyüleyici bir branşıdır; ama itiraf etmeli, kuğu kuşunun da son şarkısıdır. Nitekim, o tarihlerden başlayarak, başta iktisadî güçlüklerin ortaya çıkmasıyla, yapı coşkusu, XVII. yüzyılda hemen hemen bütünüyle sona erer; XVI. yüzyıl bitmeden yapılmasına başlanan *yeni Valide Camisi*, tam 70 yılda ve güçlükle bitirildi. O sıralıda yapılan kimi yapılarda hemen hiçbir özgünlük, hemen hiçbir özel aranış yoktur; büyük modeller tekrarlanmakla yetinilir. Eskiyip köhneleşme, yönetici çevreleri sardıktan sonra, sanat çevrelerini de gelip sarmıştır belli ki!

Aynı saptama, sanatın öteki dalları, özellikle süsleme için de geçerlidir. Oturdukları yerleri bezeme amacıyla, I. Selim ve Kanunî Sultan Süleyman, XIII. yüzyılda Konya'da, XIV ve XV. yüzyıllarda da Bursa'da gözalıcı bir gelişme ortaya koymuş olan o eski seramik sanatına büyük kapıları açtılar.

I. Selim, Tebriz’den seramik ustaları getirtip, İznik’te ve İstanbul’da işyerleri kurdurdu ve bu işyerlerinde, çiçek ya da arabeske dayanan enfes durulukta, zengin ve ince süslemeli çiniler yapıldı; egemen renkler mavi, lâcivert, sarı, yeşil, özellikle de «domates kırmızısı» idi. Bu çiniler, sarayda odaları, kimi camileri süslemekte kullanıldı; *Rüstem Paşa Camisi, Sokullu Mehmet Paşa Camisi* ile *Sultan Ahmet Camisi’nin* çinileri özellikle ünlüdür. Ne var ki, mimarlıkta olduğu gibi, seramik sanatçıları da, sadece modelleri «başarıyla» tekrarlar oldular sonunda; öte yandan, malî kaynakların eksilişi, yeni sanatçıları çağırmayı önledi, öyle ki, yavaş yavaş, yalnız teknikteki hüner değil, incelik de bozulup yozlaştı ve, XVII. yüzyılda, bu işyerlerindeki üretim düzeyi ortanın aşağısına düştü.

Öteki sanatlar arasında -«hat» denilen- **yazı sanatı**nın da üstünde durmalı. Müslümanların bu geleneksel sanatında, Türkler olağanüstü bir başarı gösterdiler; Avrupa’daki ressamlar gibi, Osmanlılarda da yazı ustalarına büyük sanatçı gözüyle bakılırdı. Bu sanatın en güzel ürünleri, Kur’an yazmalarında ve cami duvarlarında görülür. Öyle derler: «Kur’an, Mekke ve Medine’de indi, Kahire’de okundu, İstanbul’da yazıldı»; bu söz, Osmanlı hattatlarının ulaştıkları düzeyi belirtmek için ortaya çıkmıştır ve doğrusu bir gerçeği de dile getirmektedir. **Şeyh Hamdullah, Ahmet Karahisarî, Hafız Osman**, klasik yazı sanatının unutulmaz ustalarıdır. Minyatür de parlak bir dönem yaşadı. Ancak, yaratıcılık, bu alanda -bir ölçüde- sınırlı kaldı; çünkü, minyatür ustaları, çoğu kez İran minyatürlerinden esinlendiler; öyle de olsa, XVI ve XVII. yüzyılların, **Baba Nakkaş, Nigarî, Hüseyin Bali** gibi ustalarının eserleri birer şaheserdirler.

Özetle, XVI ve XVII. yüzyıllarda, edebiyatta, ondan da çok sanat alanında göz alıcı bir gelişmeyi temsil eden Kanuni Sultan Süleyman dönemidir. Bu gelişme, XVII. yüzyılın ilk yıllarına değin sürdü; ne var ki, sonra, içinde Kâtip Çelebi ile Evliya Çelebi gibi devler yer almış da olsa, **düşünsel ve sanatsal bir durgunluk** başladı. Bu durgunluk ile, imparatorluğun siyasal ve iktisadi bakımdan zayıflayışı arasında çarpıcı bir çakışma görüyoruz. Kültürün gelişmesi bakımından, «bilim ve sanat koruyuculuğumun pek gerekli olduğu bir zamanda, siyasal karışıklıklar, servetlere el koymalar, zenginliklerin azalışı, ve özellikle «kültürlü» denilen insanların kültüre git gide kayıtsız hale gelişi, bütün bunlar, yeteneklerin ortaya çıkıp parlamasını, derinliğine araştırmaların yapılmasını engelledi, giderek başarının yolları tıkanmış oldu. XVII. yüzyılın son yirmi yılında,

düşün ve sanat alanında dikkat çekici bir eser boşuna aranacaktır; esinlerin kaynağı kurumuştur ve klasik dönem, yeniye doğru gidişin hemen hiçbir tohumunu ekmeden, acı biçimde kapanmıştır. Ne var ki, bu yenilik, Batı'dan gelecek düşüncelerin etkisiyle, kendini daha sonra gösterecektir: Özellikle XIX. yüzyılda kıvılcımlarını saçmaya başlayarak bir edebî harekete yol açacak: içinde barokla rokokonun revaçta olduğu sanatsal gelişmeler ortaya çıkacaktır. Ancak unutulmasın, bunlar, Türklerin düşünsel ve sanatsal mirasından çekip alınmış şeyler değildir artık.

Nedir?

XIX. yüzyılı anlatırken söyleyeceğiz onu.

III
MAGRİP

Öyle görünüyor ki, XVI ve XVII. yüzyıllarda, Gabes körfezinden Atlantik'e değin, tüm Magrip'in üzerine, İslâmlığı kabul etmiş göçebeler yayılıp durdu. Bu İslâm tepkisine yol açan, hıristiyanların ilerleyişiydi kuşkusuz. Sahradaki kervan ticaretinin gerileyişi göçebeleri etkilemiş olmalı; çünkü Portekizliler, sonra da onların izleyicileri, yani Hollandalılar, İngilizler, Fransızlar, altın ve köle sağlayan yolların yönünü, Kara Afrika kıyılarına doğru çevirmişlerdi. Göçebeler, kıyılara yuvalanmış Avrupalı askerî birliklerin akın ve yağmalarının yanı sıra, belki hıristiyanlarla ticaret amacıyla tahıl tarımının genişlemesinden de etkilendiler. Bütün kötülük, tiksinti duyulan *rumi*lerden geliyordu. Dinsel kin, kıyı kentlerindeki bozuluştan uzakta kalmış güney vahalarındaki din merkezlerinde keskinleşti; körükleyen de, Afrika'ya sığınmış İspanyol Magriplilerin destekledikleri derviş takımı (murabut) idi. Ve dinsel kin, öfkesini, kentlilerden, sultanlardan ve korsanlardan çıkarmaya başladı önce, onların gönenci ile göçebelerin yoksulluğu göze pek batıyordu: ayrıca, bu çevreler, kurtuluş akçesi karşılığında tutsakları geri verdiği, hıristiyanlarla ticaret yaptığı ve onlardan yararlandığı için, kâfirlerle uzlaşmış olmakla suçlanıyorlardı. Cezayir'de ve Tunus'ta, göçebeler, Türk topları karşısında döküldüler. Fas'ta ise, sırayla, güneydeki bir hanedan iktidarı ele geçirip, yerleşip, hıristiyanlarla uzlaşmak zorunda kaldı: sonra, o çöküp gitti, yerini bir başkası aldı ve böylece yürüyüp gitti işler.

CEZAYİR VE TUNUS'TAKİ TÜRK EGEMENLİĞİ

XV. yüzyılın sonlarında, daha sonra Osmanlı İmparatorluğunun çöküşünü hazırlayacak nedenlere benzer nedenlerle, Magrip'teki müslüman

hükümdarlık, tam bir dağılış içindeydi. Hafsi hanedanı Tunus'a, Abdûl Vadî hanedanı Tlemsen'e sıkışmıştı. Cezayir ve Tunus, yığınla beylik, kabile federasyonu ve serbest limanlar arasında parçalanıp bölünmüştü. Bu limanlar, Tunis, Bizerte, Becaye, Cezayir, Oran, Hueyu, korsanlık amacıyla «cumhuriyet» olarak örgütlenmişlerdi ayrıca. Hıristiyanlara karşı cihada soyunmuş kolanlar kıyıları yağmalıyor, gemilere saldırıyor, İspanya'daki Magriplilere el uzatmak amacıyla, Sudan'la Magrip hükümdarları arasında bir birlik kurulmasından korkuyorlardı. Gırnata'daki müslümanlar ise, zaten daha 1501'de başkaldırmalardı.

Akdeniz'in batı havzasındaki ilişkileri üzerinde yoğunlaşmış bu tehdidin yanı sıra, İspanya'ya bir çıkartma olasılığını ortadan kaldırmak, kadırgaları için gerekli üsleri sağlamak amacıyla, İspanyollar, bir Haçlı seferine giriştiler: Arka arkaya Mers-el-Kebir'i (1505), Oran'ı (1509), Becaye ile Trablus'u (1510), Penon (Ager)'u ele geçirdiler ve kimi kabile şeflerini vergiye bağladılar. Ne var ki, İspanya'daki işler, onları sınırlı bir işgalle yetinmek zorunda bıraktı. Bu işgal yüzünden yerlilerle çatıma içine girdiler; çünkü, konakladıkları noktaları denizden donatmak düzensiz olduğundan, askerî birlikler çevreyi yağmalamak zorunda kalıyorlardı.

Müslümanlar, Cicelli'de yerleşmiş korsanların, **Barbaros kardeşler**in yardımını istediler. 1516'da, Barbaros Oruç, Cezayir kentine sahip oldu ve içeriye boyun eğdirmeye başladı. 1518'de ölümünden sonra, kardeşi Barbaros Hayreddin, eserini sürdürdü ve Cezayir Naipliğini kurdu. İspanyolların hakkından gelmek amacıyla, Sultan Selim'e sundu onu, ve ondan, *paşa* ve *beylerbeyi* unvanlarıyla, toplu tüfekli 2.000 kişilik bir birlik, arkasından da 4.000 yeniçeri aldı. Bunların da yardımıyla, Cezayirlilerin ve kabilelerin bir komplosunu ezdi, kimi kentleri aldı ve Cezayir'de bir liman yaptı; bu liman, Cebelitarık'tan doğu Akdeniz'e, güney İspanya'dan güney İtalya'ya ve Sicilya'ya giden yolları gözetleyip kesmekte pek uygun olduğu için, Türklerin başlıca üssü oldu. İspanyollar Oran'la Becaye'yi işgal ettiler; ve Cezayir, korsanlıkta bir tür tekel kurdu.

> *Cezayir devletini, Osmanlı Sultanının atadığı bir beylerbeyi yönetiyordu. 1587 yılından başlayarak, beylerbeyinin yerine bir paşa geçti ve Cezayir, Tunus, Trablus naiplik oldu. Beylerbeyi, sonra da paşalar, kendi kurullarının kararlarıyla pek bağlı olmasalar da. Yeniçeri Birliği ile Korsanlar Topluluğu'nun görüşünü gözününde*

tutmak zorundaydılar. 1587'den sonra, uygulamada, Yeniçeri ve Korsanların temsilcileri yönettiler. Osmanlı imparatorluğu, duraklama, giderek gerileme dönemine girince, Yeniçerilerle korsanlar arasında iktidar kavgası başladı. 1659'da Yeniçeriler iktidarı ele geçirdiler. 167Tde, ikinci Dayı Ali Çavuş, paşayı kabul etmeyi reddetti ve İstanbul'daki Sultanı, bu unvanı kendisine bırakmaya kandırdı. Böylece Cezayir, Osmanlı İmparatorluğu'nun sözde bir vassali haline geldi. Tunus'ta da, askerler, 1590'da, bir Dayı seçtiler; o da paşa yerine yönetimin başı oldu. Dayılarla Beyler arasında uzun mücadelelerden sonra. Sipahilerin Ağası Hüseyin Bin Ali, Bey ilân edildi ve. Dayılık unvanını kaldırarak, XX. yüzyıla değin sürecek -babadan oğula- bir hanedan kurdu.

Yeniçeriler, korsanlar, sipahiler, çoklukla Akdeniz'in yoksul eyaletlerinden gelen dönmeler ya da eskiden esir düşmüş kimselerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi, Magrib'in bu uzak eyaletleri de, yenilmiş yerlileri sömüren, köle ve dönmelerden oluşan bir askerî kastça yönetildi. Gerçekten «Türkler», Cezayir'i fethettiler, stratejik noktalara askerî birlikler yerleştirdiler ve, 1563 yılında, ***mahzen*** *kabilelerini yarattılar. Bu kabileler ve sefere çıkan sömürgeliler, vergiyi zorla topluyorlardı. Kentlerdeki Magripliler, görevlerin ve askerî hizmetlerin dışında tutuluyorlardı; Türklere ayrılmıştı bunlar. Bu Magripliler de, yenilmiş kabileler, murabutlar ve bağnaz müslümanlarla bağışıklık kuruyorlardı*

Cezayir kenti gelişti. XVI. yüzyılın ortalarına değin, kentin nüfusu 60.000 kişiydi; çoğu dönmeydi bunların, 25.000'den fazlası da hıristiyan tutsak. 1650'de, nüfusu, 25 ilâ 35.000'i hıristiyan tutsak olarak, 100.000'i aşıyordu. XVII. yüzyıl, korsanlığın altın çağı oldu; Cezayirliler, o yüzyılda, kadırgalarına, yüksek bordalı gemiler eklemek gibi bir akıllılık da ettiler. 1615-1616'da, ele geçirdikleri ganimetlerin değeri 2-3 milyon lirayı geçiyordu: En çok kazanç sağlayan da, esir ticaretiydi; en çok aranan da, «yazgıları pek acı» genç kızlarla genç oğlanlar ve gemi yapımında, liman ve topçuluk işlerinde uzmanlaşmış işçilerdi. Tarikatların etkinliğine karşın, hıristiyanlıktan dönenlerin sayısı fazlaydı. Ticaret yaşamı yoğundu. Avrupai, tacirler, Naiplikten izin alıp kente yerleşmişlerdi ve çıkış için de bir para ödüyorlardı. Yahudiler ve Marsilyalılar çoğunluktaydılar. 1685'ten

sonra, sığınmış Languedoc'lu Protestanların rekabeti ile karşılaştılar. Avrupalılar deri, balmumu, yün, hurma, deve kuşu tüyü, mercan, tahıl, ve Tunus'tan da sünger alıp götürüyorlardı; dışarıdan da, silah, şarap ve kumaş getiriyorlardı. Ganimetler azaldığında, vergi yoluna başvuruluyor, bu da karışıklıklara yol açıyordu. Böylece Cezayirliler, güçlerini koruyarak ilişkilerini sürdürüyorlardı; kimi uluslara karşı ise, git gide artan bir savaş içindeydiler. 1663'te Hollandalılarla barışı, Fransa'ya karşı yapınca da, İngiliz ve Hollandalılarla kopuş oldu aralarında. Böylece, sırayla şu ya da bu güç, gemilerini yollayıp Cezayir kentini bombalıyor, arkasından Cezayir'le anlaşma yapıyorlardı. Ancak, genel olarak, Fransızlar, ayrıcalıklı bir durum elde ettiler; Cezayir kentinde en önemli ticaret tezgâhları onlarındı, Tunus'ta da kalelerini kurmuşlardı.

BAĞIMSIZ FAS

İslâm dünyasının bir ucunda, Atlas dağlarının az-buçuk çevreden soyutladığı Fas, bir başına yaşıyordu; her şeye karşın, Akdeniz'deki İslâmın çalkantılarından etkilenerek. Fas, özellikle hıristiyan dünyadaki ilerlemelerin acısını çekiyordu.

Nasıl? Konuya başlardan girelim.

Berberîler, III ile VIII. yüzyıl aramda, deveyi Kuzey Afrika iklimine alıştırdıkları ve Sudan'la Magrip arasında bir kervan ilişkisi kurdukları tarihlerden başlayarak, Afrika altını Magrip'e geliyor ve orada Avrupa gümüşü ile değiştiriliyordu; Magrip'te altın ucuz, gümüş pahalıydı; Avrupa'da ise tersineydi. Altın, Gine dağlarından geliyordu. XI ile XIII. yüzyıllar arasında, altın ticaretinin merkezi, başkenti müslüman Gaoa olan Sahil ve Senegal İmparatorluğuydu. Gana İmparatorluğa XIII. yüzyıl başlarında yıkılmış ve yerine başkenti Mali olan bir başkası kurulmuştu; siyahilerin kurduğu bu yeni İmparatorluk, XV. yüzyılda büyük gelişme içindeydi. Mali kralı müslümandı. Mali'de kervanlar altın yüklüyor ve Kuzey Afrika'ya doğru yola çıkıyordu; Fas ise, Sahra yollarının başlıca mahreciydi. XIII. yüzyıldan başlayarak, Cenovalılar ile Venedikliler, Sudan altını almaya geliyorlardı. Portekizlilerin işin içine girip, Fas'ın Atlantiğe bakan yüzünü ele geçirmeye çalışmalarının birçok nedenleri varsa da, bunlardan biri, Sahra yollarının mahrecini sağlamak ve rakipleri saf dışı bırakmaktı; bir ötekisi de, Afrika altınının ticaretini ele geçirmekti. Nitekim, öyle de oldu: 1450 dolaylarından XVI. yüzyıl sonlarına değin, Protekiz karavelleri, Gine'deki ırmaklara yaklaşıp, tuz, bakır kaplar, ince

kumaş ve ipekli verip altın tozu aldılar. Mina altınına, Portekiz kralı tekel koydu. Artık bir iktisadî bunalımın pençesinde kıvranan Fas'ı altından yoksun kıldı.

Karavel, devenin elinden altını çekip almıştı.

1545-1552 büyük bunalımından beri, Portekiz altın ticareti düştü. Nedenlerinden biri bunun, Batı Afrika, özellikle Gine körfezine, İspanyolu, İngilizi, Fransızı, Hollandalısı ile öteki Avrupalıların doluşmasıydı. Ama asıl neden, İslâmdan gelen tepkiydi. Altın ticaretinin merkezi, kuzeye, Sahil'e doğru yer değiştirdi; Atlantik'ten Akdeniz'e kaydı.

Bu kez de, deve karavelden hıncını almıştı.

lslâmdaki çekiliş, dinsel yaşamın pek yoğun olduğu Fas'ta etkisini özellikle göstermişi Aynı zamanda manastır, okul, otel hizmetini gören yığınla zaviyenin başında mistik sufiler ve ermişler (murabut) vardı. Bu ermişlerden çoğu *şerif*tiler, yani Peygamber Muhammet'ten geliyorlardı. Bu çevre, özellikle tedirgindi ve müminler üzerinde büyük etkileri vardı; öte yandan, zaviyelerin başları, ya da *şeyhler* de bu müminleri yönlendiriyorlardı. Sufılerin hıristiyanlara karşı olan kinleri, **Vattasî hanedanı**na karşı çevriliyordu; bu hanedan ise, hıristiyanların ilerlemelerini engelleyemediği gibi, Faslıları resmî ulema aracılığıyla yatıştırmada da güçsüzdü. Şeyhler, Vattasilere karşı tahta adaylığını koyan tüm başkaldırıları desteklediler; öte yandan, baş eğmemiş dağlı Berberilerin de desteği sağlandı.

Temel rolü Güney oynadı: Beni Sa'id'lerin başını çektiği kabileler, Portekizlilere karşı cihadı sürdürmek üzere Fas'a girdiler. Portekiz'in Atlantik'e bakan yüzündeki Portekiz kaleleri birer birer düştü. Sudan altını, doğrudan doğruya Fas'tan İngiltere'ye ve Fransa'ca gitmeye başladı. 1553'te Vattasî hanedanının yerine **Sa'id hanedanı** geçmişti. **Ahmet el-Mansur**, El-Ksal el-Kebir'de, Portekizlileri ağır bir yenilgiye uğrattığında (1578), hanedan da doruğuna ulaşmıştı. El-Mansur, Fas'a, XX. yüzyıla değin sürecek bir örgütleniş de sağladı. Ayrıca, Avrupalılarla ilişki kurdu, saygınlığını kabul ettirdi onlara. Başkent olarak Merakeş'i seçmişti; çölün kapısıydı bu ve göçebelerin de pek iyi gözetleyip denetlenebilecekleri bir noktadaydı. Altın ülkesi Sudan'ı zaptetmeyi ve Sahra'da geniş bir İmparatorluk kurmayı kafasına koydu. El-Mansur, bütün yaşamı boyunca, kendisini Avrupalılarla ilişki içinde bulunmakla suçlayan -o yola gelmez-*zaviyelerle* mücadele etti. Ölümünden (1603) sonra, hanedan taht

kavgalarıyla sarsıldı. Zaviyeler ve Berber kabileleri bundan yararlandılar; 1627'den sonra, şeyhler ve murabutlar Fas'a egemen oldular. Magripli ve İngiliz korsanlar, Sale'de, 1610'da bir «cumhuriyet» kurmuşlardı; bu cumhuriyet, 1627'de Sultandan bağımsız olduğunu ilân etti; tam bir yüzyıl boyunca da Fas'ın en önemli ticaret bölgesi oldu. Sa'id hanedanı 1654'te ortadan kalktı. Bir süre çekişmelerden sonra, bir başka hanedan kuruldu; 1672'de de **Mulay İsmail** Fas Sultanı oldu. Onun zamanında, Fas, iktisadî bakımdan güçlenirken, Portekiz ve İspanyolların elinden birçok yerler de alındı. Bununla beraber, Sultan, Avrupalılarla iyi ilişkilerin zorunlu olduğunun da farkına vardı; bu ilişkilerde, önce Fransızlar tuttu baş köşeyi, sonra da İngilizler.

Böylece, Fas, Afrika'nın kuzey-batısında, hıristiyan uygarlığın karşısında İslâm dünyasına bir kararlılık getirmeyi başardı. Pek uzakta oluşu ve kendine özgü dinsel bir özellik taşıması yüzünden, Osmanlı İmparatorluğunun dışında, Cezayir ve Tunus'tan çok daha fazla yaşadı. Osmanlıların, Hıristiyanlığa karşı İslâmı birleştirmedeki güçsüzlükleri, Hıristiyanlığın da kurtuluşu oldu kuşkusuz.

IV
İRAN

İran'ın, bütün müslüman Doğu'da saygınlığı büyük de olsa, kendine özgü nitelikleri, İslâmı alabildiğine zayıflatıyordu. Dağların çevrelediği, bozkırlar ve çöllerle kaplı bu büyük yayla, müslüman dünyayı ikiye bölüyor ve, Hazar Denizi ile İran Körfezi arasında sıkışmış haliyle, Uzak-Doğu ve Hint dünyasından Avrupa'ya değin belli başlı yolları denetliyordu. Merv'den Herat'a uzanan geçit, Çanakkale'ninkine benzer tarihsel bir önem taşımıştır. Meşhed'den kalkıp, dağların kıyısından bucağından, Tahran, Kazvin, sonra Tebriz, Diyarbakır, Halep ya da Erzurum ve Trabzon'a uzanan çizgi, uygarlıkların belli başlı yollarından biri olmuştur.

İran körfezini bir yana bırakıyoruz.

İRAN'IN KENDİNE ÖZGÜLÜĞÜ. ŞİİLİK VE İRAN MİLLÎCİLİĞİ

Oysa İranlılar, **İslâm dünyasında düşman** bir **kitle** oluşturmuşlardır. Sünnîlerin ortasında Şiî «sapkınlardır bunlar. Şiîler, Peygamberin damadı Ali'nin yandaşı olarak kalmışlardı. Onlara göre, Peygamber, kendi yerine geçecek kimse olarak, Ali'yi açıkça belirtmişti. Ali ve kendisinden doğrudan doğruya gelen 12 evlâdı, Peygamberin görevlerinin mirasçıları olan gerçek halifelerdi; tâ Âdem'den başlayan, bir peygamberden ötekine

geçen, Hz. Muhammed’in aracılığıyla belirginleşen, tanrısal bir atama idi bu. Ali’nin soyu, 12’nci halifede ya da imamda durmuştu. Ne var ki, bu imam ölmemişti: «Saklı İmam»dı o, kimsenin bilmediği bir yere çekilmiş, yeniden ortaya çıkıp, yandaşlarının başına geçeceği saati bekliyordu. Yandaşları ise, ona bağlılık andı içmişlerdi ve dönüşünü bekliyorlardı.

Bu görüşten, Şiîleri Sünnîlerden ayıran **temel farklılıklar** çıkıyordu: Şiîler, her şeyi Peygamberin ailesi üzerine kuruyorlardı; sıradan yoldaşların Muhammed’e mirasçı olabileceklerini ve bunların VII. yüzyılda Emevî hanedanını kurduklarını kabul etmiyorlardı. Bunun gibi, insanların seçimine dayanan bir halifenin de olabileceğini kabul etmiyorlardı. Onlara göre, imamı atayan, miras yoluyla geçen tanrısal belirleyişti. Böylece, onlara göre, sünnet, sadece Peygamberin ailesi üyelerinin otoritesine dayanıyordu. Sunnîlerin tanıdığı, Peygamberin arkadaşlarının tanıklığını reddediyorlardı. Dahası, Şiî imamlar, bu tanrısal belirleyişten yararlandıkları için, yetkin ve yanılmazdılar. Böylece, Şiî topluluğu, onaşmaya dayanan Sünnî topluluktan farklı olarak, otoriteye dayanıyordu. Şiilere göre, akıl, dogma konusunda güçsüzdü; geçerli olan, imam yoluyla gelen vahiydi. «Saklı İmam», Şiî yüce bilginlerin ağzından konuşurdu ve herkes de bu esinlenmiş söze uymakla yükümlüydü. Şiîler, gerçekten çetindiler; içlerinde öyleleri vardı ki, karşı görüşte olanlarla her türlü ilişkiyi kesiyor ve onların dokundukları vazoları bile gidip kırıyorlardı.

Dahası var: İranlılar, pek ateşli birer **millîci** idiler ve şahlar şahının bütün halklara egemen olması gerektiğini ileri sürüyorlardı. Bir İranlı, daha çocukluğundan başlayarak, Firdevsî’nin *Şehname*’sini okurdu; bilginin özeti idi bu onlarda ve, *İlyada* ile *Odisea* Yunanlılar için ne idiyse, bu eser de o idi onların gözünde. Okuması yazması en kıt olanlar bile, kendilerini, dünyanın en eski ulusu olarak, başka halkların üstünde görüyorlardı. Hepsi de, geleneksel düşünce ve sözlere bağlılıklarını sürdürüyorlardı. XIV. yüzyılda yaşamış Hafız ve Ermiş Louis zamanında yazmış Sadî gibi şairler, XVI ve XVII. yüzyıllarda bile, aydın takımından kervan sürücülerine varıncaya dek, zevk veriyordu; bu sürücüler, yolda giderken, onların gazellerini okur dururlardı. İran, sert bir bireyselliğin yurdu idi. Dili, bütün müslüman dünyada şiirin ve edebiyatın dili idi; türkçenin ordu ve yönetim, arapçanın din ve bilim dili olması gibi. Osmanlı Sultanının, Büyük-Moğol’un, Hint’teki müslüman hükümdarların saraylarında, farsça konuşuluyordu. İranlılar, en önemli görevlerde kullanılıyorlardı. İran şiiri

çevriliyor, yorumlanıyor ve öykünülüyordu ona. Ne var ki İran, komşularını, hıristiyanlara karşı mücadeleden alıkoyuyordu. Sünnîlerle Şiîler, bir din savaşı yapıyorlardı birbirlerine karşı. Komşuları, en güzel ticaret yollarına egemen olmayı istiyorlardı; İran'ın ulusal gururu ise, bir fatih olmasını bekliyordu şehinşahtan!

SAFEVÎ HANEDANININ DOĞUŞU

XVI ve XVII. Yüzyıllar, Safevî hanedanının yükselişini, zaferini ve çöküşünü gördü. İki yüzyıla yakın bir zaman da, bir İran hanedanı için normal bir süre. Hanedanın kurucusu, **Şah İsmail** (1497-1524) oldu. Babası Türk, anası Grek olan Şah İsmail, kutsal ve şehit olarak görülen 7. imamdan gelen bir ailedendi. İran sınırlarında göçebe dolaşan kabilelerden birinin şefiydi başlarda. Bir fırsatını yakalayıp, bir avuç adam topladı çevresine, Baku'yu ve Şirvan'da Şamaha'yı aldı. Arkasından, yığınla insan katıldı kendisine. Timuroğulları hanedanının soysuzlaşmış kalıntılarını tepeledi. Kahraman olunca, kabileleri egemenliği altında bir araya getirdi. Şah olarak ilân edildi ve adamlarını fetih savaşlarına götürdü. Dağları aşıp zengin Mezopotamya'ya indi; ve Bağdat'ı, Musul'u, Diyarbakır'ı aldı.

İran'da alışılmış bir şeydi: Bir hanedan haremde tükenir biterdi. Çevrede, dağların karlı yamaçlarındaki otlaklardan alçak vadilere ya da ovalara yaylağa çıkıp inen ve kervan yollarından birinden haracını alan göçebe kabilelerden birinin şefi, o sağlam, ayağına tez, ama yorgunluktan canına tak demiş çobanlardan asker toplardı. Kabilenin ticaret yaptığı yabancılardan da ders alır, malzeme edinirdi. Sonra da, başında bir yaşlının ya da ergin olmayan birinin bulunduğu komşu kabileye, bir su kaynağı, bir hayvan hırsızlığı, ya da ekinlerin çiğnenmesini sorun yapıp, saldırırdı. Bu kabileye baş eğdirince, bağışlara boğup yandaşlar edinirdi içinde; öteki kabileleri de, kendisine katılan gönüllüler bir yana, tepeler, bağımlı hale getirirdi birer birer. Karşısında kimi kabilelerin birleştiğini görürse, sonucu bir savaş belirlerdi; aslında, çok kan akıtmadan yapılan göstermelik bir tutuşma idi bu. Karşılıklı sövüşülür; sonra bir yükleniş, panik ve kaçış. Kimi zaman, dehşete düşen iki hasım ters yönde kaçıp uzaklaşırlardı; adamlarını daha önce çekip toparlayan yenmiş olurdu. Yıkıntı halindeki, askerden boşalmış bir başkentte, içine tıka basa haremağası, kadın ve servet doldurulmuş bir sarayın kuytuluğunda, aptallaşmış bir yaşlı ya da vaktinden önce tükenmiş bir çocuk bulurdu.

Tacı başına koyardı.

Haremine yendiği kabile şeflerinin kızlarını ve kızkardeşlerini toplar, boyun eğmiş kabilelerin yiğitlerini de muhafız birliğine asker olarak alırdı. Ne var ki, iktidarının başta gelen dayanağı, kendi asıl kabilesi ile hısım kabilelerdi: Yöneticilerini, kâhyalarını, sürekli birliklerini onlardan alırdı; bağışlara boğardı onları; çocukluğunu ve yeni yetmeliğini göçebeler arasında geçiren oğlunun eğitimini de onlara emanet ederdi. Şah İsmail ve kendisinden sonra gelenler için, bunları yerine getiren, yedi Kızılbaş Türk kabilesi oldu; şaha da kutsal bir kişi olarak bakıyorlardı.

Hükümdar, göçebe ve yaylak yaşamını sürdürüyordu: Kışın Dicle ovalarındaydı, yazın Hazar ormanlarına çekilirdi; sonbaharla ilkbaharda dağların yemyeşil vadilerinin konuğu olurdu. Bir yerden bir yere, çadırları, mobilyaları, halıları, altından kap kaçağı, yiyecek içeceği, kurşundan boru ve leğenleriyle geçip gidilirdi. Yedi bin deve taşırdı bütün bu eşyayı. Her akşam, çadırlardan oluşan bir kent çıkardı ortaya. Hükümdarın çadırı, 20 metre uzunlukta, 12 metre genişlikte, 10 metre yükseklikteydi. Beş büyük sütun sırtlanırdı bu kitleyi. İçerde, bölme duvarlardan işlemeli kumaşlar sarkar, halılar altın elmalarla tutturulurdu. Çadırın önünden geçmesi için derenin yolu değiştirilirdi; çevreye boydan boya çiçekler dikilirdi. Daha uzakta hareme, hizmete, koruyuculara, dinleyicilere, yıkanmaya ve saray halkına ayrılmış çadırlar kurulurdu. Daha da uzaklarda, şahın bahçeli küçük eğlence evleri bulunurdu. Kabilesinin sömürdüğü kervan yolunun üzerinde, sarayları, kalesi, kervansarayları ve çarşısı ile bir başkent kurardı. Göçebe yaşamının zevklerini orada da tatmak için, büyük bahçeler yapılırdı kentte: Çimenlere serilir gevezelik edilirdi; yenilir, içilir ve gündüz uykusuna dalınırdı. Neydi devlet bu insanların gözünde?

Zafer kazanmış bir orduya dayanarak yenilenlerin sömürülmesi!

Gerçekten, şah ve kendisine bağlı olanlar için, iktidarın kullanılması, hemen bütün Doğu'da olduğu gibi, topluma yapılması gereken bir hizmet değil, kişisel çıkar sağlamanın bir aracıydı. Şahtan, yakınlarından, yöneticilerinden bir istekte mi bulunulacaktı? Az çok dolu bir ufak torba iliştirilirdi bir yere. Şah, imparatorluğa, sömürülecek bir mülk olarak bakardı; fetih hakkına dayanan bir mülkiyet sahibi olarak görürdü kendisini.

Gümrük ve geçit gelirlerini arttırmak, gerektiğinde yüklüce bir parayı bulabilmek için, şah, tacirleri destekliyordu. Yolları güven altına alıyor, su depoları, dinlenme evleri ile donatıyor onları, köprüler kurduruyor, geçitler açıyordu. Mektup için postayı örgütlüyor, atlı menziller kurduruyordu.

Göçebelerin yağmacılığını önlüyor, çarşı pazarı, üşüşen yankesicilerden temizliyordu. Dış ülkelerden tacirleri çekiyordu. Böylece, yağlı gümrük haklarını yöneticilere kiralıyordu. Ne var ki, geçiş haklarının çoğu, yolları korumakla yükümlü göçebe kabilelerin şeflerine gidiyordu. Hükümdar, her zaman para sıkıntısı içindeydi. Niçin? Çünkü, tacirlerden çok şey satın alması gerekiyordu; kendisine bağlı olanları ödüllere boğması şarttı. Kur'an, ancak toprak gelirlerinin onda birini meşru tanımıştı. Kentliler, yalnızca kent çevresindeki ürünlerinden ya da hükümdarın para karşılığında kendilerine terkettiği köylerden aldıkları ödentiler üzerinden bir şey ödemek istiyorlardı. Göçebeler ise, otlaklarından herhangi bir şey ödemeyi reddediyorlardı. Öyle olunca da, vergilerin bütün ağırlığı, sarayın, ordunun, kentlerin, tacirlerin bütün bakım yükü, yerlilerin, giderek köylülerin sırtına biniyordu. Burada da, zafer kazanmış bir ordu ve onun çevresindekiler, tarlası başındaki insanın alınterinden asalak olarak yaşıyordu. Ne var ki, hükümdar, köylüleri fazla sıkıştırmıyordu. Eksik olan toprak değil, kol gücüydü; toprak her yanda vardı ve alabildiğine verimliydi. 8 ya da 10 kavak ağacından direğin üstüne tutturulmuş damıyla, bir toprak ev, sekiz günde kuruluyordu. Köylülerin eşya diye, 2 ya da 3 halısı, 4 ya da 5 sandığı, birkaç da küpü vardı. Hükümdar adına toprak vergisini toplayan fief sahibi, bu sıfatla da vergiden yararlanacak kentli, fazla açgözlülük gösterirse, köylünün yaptığı tek şey vardı: Parasını kemerine sıkıştırıyor, karısını ve eşeğini yüklüyor ve kaçıyordu. Köylerin boşalması, vergi baskısını sınırlıyordu; vergi ise, üretken olmayan sınıfın, üreticinin iliğini damarını emmesinin bir aracından başka bir şey değildi.

Kendine bağlı olanları besleyip doyurmak, din koruyucusu ve zenginliklerin dağıtıcısı olarak taşıdığı çifte sıfatın gereğini yerine getirmek, hükümdarın savaş yapmasını gerektiriyordu. Şah İsmail ve kendisinden sonra yerine geçen oğlu **Şah Tahmasp** (1524-1576) durmadan savaş açtılar. Ne var ki, üç cephede savaşmak zorunda kaldılar: Batıda Osmanlılara, doğuda Türkistan Özbeklerine, güneyde de Portekizlilere karşı; Osmanlılar ve Portekizliler topçu ve tüfek üstünlüğüne sahiptiler. Gerçi, Şah İsmail, Özbeklerden Horasan'ı aldı (1510), Buhara'ya doğru ilerledi; ancak, Orta Asya'da tutunamadı ve yerine geçen, Özbeklerin Horasan üstüne sürekli akınlarını önleyemedi. Batıda Türk istilâsı dur dinlenmek bilmiyordu. Güneyde Portekizli Albukerk, Hürmüz adasını almış, oraya bir kale yaptırmış (1515), bütün İran körfezinin ticaretini denetliyordu.

SAFEVİ HANEDANININ DORUĞU: BÜYÜK ABBAS

Kızılbaş kabileleri arasında, her birinin tahta kendi adayını sürdüğü bir iç savaş döneminden sonra, Tahmasp'ın torunu **I. Şah Abbas** iktidarı ele aldı. Safevî hanedanı, «büyük» sıfatıyla anılan bu hükümdar zamanındadır ki, doruğuna vardı (1587-1629). Kızılbaş kabileler arasında yetiştirilen Şah Abbas, göçebeliğin niteliklerini korumuştu: Cesurdu, etkinlik içindeydi, yorgunluğa dayanıklıydı. Boylu boslu, gür bıyıklı, güzel bir adamdı. Canlı gözlerinden zekâsı okunuyordu; üstün bir yargılama ve karar gücü vardı. Herat'ta Özbekleri yendikten sonra (1597), onların Horasan üzerine yıllık yağmalarına son vermiş oldu. Bu sınırı korumak için, Kürdistan'dan, aileleri ve sürüleriyle beraber binlerce Kürdü alıp Horasan'ın kuzeyine yerleştirdi; onlar da orada sınır bekçiliği yaptılar. 1602 ile 1627 yılları arasında, Osmanlılara karşı başarıyla sonuçlanan bir dizi savaş açtı; Tebriz'i, Erivan'ı, Şirvan'ı ve Kars'ı aldı, Azerbaycan'ı, Kürdistan'ı, Bağdat'ı, Musul'la Diyarbakır'ı yeniden fethetti. Osmanlı sultanına ödemek zorunda olduğu vergiyi, 100 ipek yüküne indirtti.

Gerçekten, Büyük Şah Abbas, birçok cephede birden savaşmanın olanaksızlığını farketti önce. Özbeklerin üstüne rahatça yürüyebilmek için, 1590'da Osmanlılarla -koşulları ağır- bir barış andlaşması yaptı: onları kesin olarak yendikten sonra da Türklere çevirdi yüzünü.

Ayrıca, iktidarını, giderek gelirleriyle ordularının gücünü pekiştirmek amacıyla, İran kurumlarından ustaca yararlanmasını bildi. İran monarşisi **despotik**tir: Hükümdar, manevî ve maddî alanda egemendir, uyruklarının canının da malının da sahibidir; ne ki emrediyor, sarhoş da olmuş olsa hemen yerine getirilecektir. Her türlü kanunun üstündedir; emrettiğinde, oğul babasının cellâdı olmalıdır. Hükümdar, dine aykırı hareket etmedikçe ve şarap içmeyi emretmedikçe, kendilerini hükümdara boyun ekmekle yükümlü görürler; sert ve adaletsiz olmayı, hükümdarların doğasından sayarlar. «Birine zulmetmeyi ve adalete aykırı davranmayı» mı anlatmak istiyorlar? «Şah dedirtmek» diye nitelerler onu. Yargıçlar önünde, kendisine yapılan ağır bir sövgüden yakınanın söylediği şudur: «Benimle Şah yaptı».

Nereden geliyor bu despotluk?

İki kökeni var onun: Bir yandan, İran, fethedilmiş bir ülkedir. Askeri yöneticiler, her yanda keyfî olarak davranırlar ve astığı astık, kestiği kestiktirler. Öte yandan, hükümdar, Muhammed'in naibidir: Doğa-üstü erdemlere sahiptir, hastaları sağaltır ve böylece de dünyanın efendisidir. Şah

Abbas, bu koruyuculuğu ile Şiîliğin savunuculuğu niteliklerinden ustaca yararlandı. Horasan'da Meşhed'de, bir cami yaptırdı; içine de, kutsal bir kalıntı. Muhammed'in devesinin ayaklarından birini (!) koydu; sonra, saray halkıyla gidip secdeye kapandı önünde, arkasından mucizeler sökün etti. İranlılar, Mekke yerine Meşhed'e hacca gittiler. Böylece, Şiilerin haccı, Sünnîlerinkinden ayrılıyordu. Şah Abbas, aynı zamanda iktisadî bir amaç da güdüyordu bununla; hacıların dışarıya altın çıkarmasını önlemiş oluyordu. Ayrıca, Necef'i ziyaret etmekten de geri kalmadı; gitti, atası Ali'nin mezarının tozlarını sildirdi orada.

Hanedanı «ulusallaştırma» çabasına girişti. Gerçekten, Şah Abbas. Kızılbaşlara güven duymuyordu; gerçi iktidarının dayanağıydı onlar; ancak, iktidarı tartışmak için azınlıklardan yararlanıyor ve ayrıcalıkları da öteki kabileleri kızdırıp ayaklanmaya götürüyordu. Şah Abbas, «Şahın Dostları» diye yapma bir kabile kurdurdu: Her kabileden binlerce insandan oluşuyordu bu; gönüllü olarak geliyorlardı; bütün İranlı kabilelerle de ilişki içindeydi. Böylece, hanedan daha «ulusal» olmuş oluyordu. Bunu yaparken, Kızılbaşların sağladığı birliklerin sayısını da azalttı; 60 binden 30 bine indirtti verdikleri askeri. Şahın vassalleri olan kendi hanlarınca kumanda edilmelerini isteyen kabile birliklerinin yerine, ücretli askerleri yeğledi: 10 bin süvari, 12 bin piyadeden oluşan bu birliklerin subaylarını kendisi belirliyordu ve gerektiğinde görevden alıyordu. Ordusunun temeli «gulam»lar oldu: Çeşitli halklardan, özellikle de Gürcülerden gelen, esirler ya da esirlerin çocuklarıydı bunlar. Yöneticilerin ve subayların çoğunu onlar arasından seçti. Osmanlı İmparatorluğundaki gibi, **ordu, devletin temsilcisi oldu.**

Bütün bunlara, **yönetimi merkezîleştirme** eşlik etti.

Son olarak, Şah Abbas'ın zaferlerini, **Avrupalılarla kurduğu ilişkiler** destekledi. Güneyde, Hürmüz yolunu zaten Portekizliler tutmuştu; kuzeyden de, Rusya yoluyla, Moskova İngiliz Kumpanyası'nın temsilcileri geldiler. Özellikle iki İngiliz, Antoine ve Robert Sherley, şahın hizmetine girip, topçuluğun gelişmesinde, ordunun eğitim, ve savaş yöntemlerinde yol gösterici oldular. Bu Avrupalılar ve Avrupa malzemesi sayesindedir ki, Şah Abbas, o denli nefret ettiği Sünnîleri yenebildi. Ayrıca, «merkantilist» bir çaba içine de girdi: Şah Abbas, gelirlerini arttırmak kaygısıyla, ipek üzerine tekel koydu; dışarıya satışlarını da arttırmak ve Osmanlılara gümrük ödememek için, bunu, güneyde körfez yoluyla gerçekleştirmek istiyordu.

Ancak, güneyde Portekizliler vardı: 1622'de, İran ordusu ile İngiliz donanmasının ortak çabası sonucu, Portekizlilerin elindeki Hürmüz düştü; ve Hürmüz'de, bir İngiliz ve bir Hollanda ticaret şubesi kurulup yerleşti. Şah Abbas, hıristiyan tacirlere ayrıcalıklar tanıyor ve ticaretin gelişmesi için de elden geleni yapıyordu. Bu sayede İran ipeği, tâ Hindistan'a, Cava'ya, Filipinler'e, Tonkin'e ve Batı'da da Avrupa'ya değin yayıldı. Karşılığında da, Hollanda ve İngiliz kumaşları, Venedik cam eşyası, saatler, vb. İran'a akıyordu.

Şah Abbas, her İran hükümdarı gibi, İsfahan'da bir başkent kurdu. İsfahan yaylada, İran körfezinden Tahran'a giden kervan yolunun üzerindeydi ve Çin-Avrupa yolu oradan geçiyordu. Kenti, ayrıca görkemli bir sarayla süsledi. Sarayın çevresinde Hint'ten, Çin'den, Avrupa'dan gelen, işçiler ve zanaatçılarla dolu bir çarşı şenlenmeye başladı. Daha ilerde de, binlerce göçebenin kulübesi toplaştı. İsfahan, bir sanat merkezi oldu: Çinlilere öykünen bir porselen fabrikası kuruldu ve ürünlerini, Hollandalılar, Avrupa'da Çin porseleni olarak sattılar. Kimi Şiî, kimi Sünnî anlayışını dile getiren halılar dokundu. İşlemeli şallar, brokarlar, kadifeler üretildi. Duvarlar, Avrupa'dan gelen sanatçıların yaptıkları ya da çeşitli Avrupa saraylarından şaha yollanan tablolara öykünen resimlerle donandı. İranlıların, Gürcülerin, Çinlilerin yanı sıra, kendi giysileri içinde dolaşan kadın-erkek Avrupalılar görüldü. Tüm etkiler kendini belli etti. Ne var ki, İranlılar, onları belli bir **ulusal sanatın** içinde eritmesini bildiler; boyutları bakımından Asyalı, orantıları ve düzenlenişi bakımından Avrupalı olan bu sanat, aslında, her şeyden önce İranlı idi.

SAFEVÎLERİN ÇÖKÜŞÜ

Büyük Şah Abbas'tan sonra, Safevî hanedanı çabuk çöktü, kendisi, kuşkuya kapılıp dört oğlunu kör ettirmiş ve hükümdar soyundan gelen prenslerin, silahlı talimden uzakta, haremde haremağaları ve kadınlarca eğitilmelerini emretmişti. Böylesi bir eğitim de sonuçlarını çabuk verdi: Gecelerini içerek geçiren prensler, içkiye düştüler; daha yeni yetmelikten kadınlarla kurulan ilişki, sonunda kadından tiksintiye götürüyordu onları ve erkek gözdeleriyle iğrenç ilişkiler kuruyorlardı. Şah Safi (1629-1642), II. Abbas (1642-1667), Süleyman (1667-1694). Şah Sultan Hüseyin, birer gölge hükümdardılar sadece. Kamu hizmetleri de parayla alınır satılır oldu ve miras yoluyla geçmeye başladı. Ordunun subaylarına ödeme düzeni bozuldu. Yöneticiler ve vergi mültezimleri rüşvet yemeğe başladılar. Kamu

gelirlerinin üçte ikisi yolda kayboldu. Orduda düzen bozuldu. Osmanlılar, IV. Murat'la Bağdat'ı ve Mezopotamya'yı yeniden ele geçirdiler (1638). Özbekler, Horasan üzerine yağma akınlarını yeniden başlattılar. Bereket versin, Özbekler de gerileme içine girmişlerdi. Umman imamı, Portekizlilerin elinden Maskat'ı aldıktan (1651) sonra, İran limanlarına saldırılarını sıklaştırmıştı.

Avrupalılar da, İran'la ticareti aralarında tartışmaya başlamışlardı. İngilizler, iç savaşın sonucu olarak. 1645'ten sonra eski durumlarını yitirince, İran'la ticareti Hollandalılar ele geçirdiler: Her yerden ipek satın almak ve gümrük ödemeden onu dışarıya götürmek hakları vardı. XIV. Louis, kendi ticaret politikasını uygulamaya başlayınca, Fransız rekabeti tehlikeli olmaya başladı. 1664'te Fransız Hint Kumpanyası, İsfahan'a iki adamını gönderdi, sıfatları da «Avrupa'nın büyük kralının generali ve elçisi» idi. Elçi, Kumpanya için, yılda 30.000 lira karşılığında, gümrük bağışıklığı elde etti. XIV. Louis, arkasından, Ermenistan, Kaide ve Suriye hıristiyanlarının koruyucusu olma hakkını tanıttı (1683). Şah, Maskat'a karşı bir Fransız donanmasının gönderilmesini istiyor, Maskat'ta iki kale, Bender-Abbas'a yakın bir liman ve gümrük bağışıklığı öneriyordu (1689). Ne var ki, İspanya «tevarüs» savaşı her şeyi engelledi. 1708'de, Fransa kralı ile İran Şahı bir ticaret anlaşması imzaladılar; onun da uygulanmasını savaş engelledi. 1715'te Versay'a, İran elçisi Muhammed Bey geldi ve, yine aynı yıl, Fransa kralı ile bir ticaret ve dostluk andlaşması imzaladı. Ne var ki, o sıralarda, İran'a karşı Doğu'da bir saldırı hazırlanıyordu. Uysal ve sofu Şah Sultan Hüseyin, kendisine gözüpek askerlerin gerektiği bir anda, haremağalarını, hocaları görevlere yerleştiriyordu. 1708'de ve 1715'te iki Rus elçisi gelmişti ve Ruslar saldırıya hazırlanıyorlardı. Erişilmez dağların ardında -hiç bir zaman tam anlamıyla boyun eğmemiş- o yolundan dönmez Sünnîler olan Afganlılar ayaklanmaya başlıyorlardı.

İran, anarşiye doğru gidiyordu.

*

İslâm bahsini bitirirken ne söylemeli son olarak?

Başta Osmanlı İmparatorluğu ile İran İmparatorluğu örneklerinden hareket ederek belirtmiş olalım: XVI ve XVII. yüzyılda, İslâm, Avrupa'ya karşı bir reddiyede bulunuyordu; ne var ki, hiçbir zaman vazgeçemeyeceği

bir dünyaya karşı bir reddiye idi bu. «Teolojik» çağda donup kalacak bir İslâm uygarlığı, cehenneme lâyık gördüklerinin, «Tanrı'ya ortak koşanların uygarlığını reddederken, o tiksindiği uygarlığa, yine «pozitif» Avrupa zekâsının yarattığı teknik araçlarla karşı çıkıyordu ve gelecekte de öyle olacaktı.

BÖLÜM III
AVRUPA VE ESKİ DÜNYA: (2)
HİNT VE AVRUPA

XV. yüzyılın sonlarında, müslümanlar, fethedilmiş ülkelerde karargâh kurmuş ordular olarak, Hint dünyasını da eziyor ve sömürüyorlardı. Hindistan, çeşitli devletlere bölünmüştü. Çoğu, müslüman şefler ve ordularınca yönetiliyordu. Bunlardan çoğu da, Hint-Ganj ovasında idi; aralarında belli başlıları olarak, Lahor ve Bengal'deki Afgan krallıklarını görüyoruz. Ortada, Dekkan yaylasında, Handeş, Ahmednagar, Golkonda, Bidjapur ve Bidar müslüman krallıkları yayılıyordu. Yalnız, güneyde Vijaynagar Hint İmparatorluğu bağımsız kalmıştı; ne var ki, o da çöküş içindeydi ve çok geçmeyecek, 1565'ten sonra, imparatorun sözde otoritesi altında *nayak* adı verilen senyörlerin egemen oldukları prenslikler halinde dağılacaktır. Bu müslüman devletler, ülkeye yerleşmiş yabancı ordulardı; Afgan dağlarından ya da Türkistan bozkırlarından gelen eski göçebeler ya da yarı-göçebelerdi; milyonlarca müslüman Hintliyi ezdikleri gibi, Hindu dinindeki Hintlilere de çektiriyorlardı.

Konuya, asıl Hind'i tanımakla girelim.

I
KASTLAR SİSTEMİ VE HİNDUİZM

Hindistan deyince, akla iki şey gelir önce: Kast sistemi ile Hindu dini, yani Hinduizm.

FATİHLER VE KASTLAR SİSTEMİ

Fatihler, deniz ortasında bir adacıktı sadece. Hint uygarlığı, onların varlığı ile pek değişmemişti. Bu uygarlık, toplam -belki- 100 milyona varan halk kitlelerince kendisini savunuyordu; bu yekûnun yaklaşık 30 milyonu Dekkan'lı Viyaynagar İmparatorluğunda ve 60 milyon kadarı da Kuzeydeydi. Savunmada kendisini daha da koruyan, dinsel inançlarındaki güç ve **kast rejimi** idi. Kast, ırk ya da soy anlamına, Portekizce bir kelime. Kelimenin Hint dünyası için dar anlamda kullanılışı 1563 tarihinde. Garcia de Orta öyle yazıyordu: «Hiç kimsenin babasının mesleğinden farklı bir mesleği yoktur; ve kunduracı kaslından olan herkes kunduracıdır». Goa'daki din görevlisi de, 1567'de öyle diyordu: Hint soyluları «farklı

ırklara ya da kastlara bölünmüşlerdir; hıristiyanlara daha aşağıda insanlar olarak bakmakladırlar ve kendi örflerini öylesine bağnazca korumaktadırlar ki, bir yüksek kasttan olan hiç kimse, daha aşağıdaki kasttan olanlarla yemez ya da içmez».

Böylece, kastlardan oluşan toplum, birbirine kapalı guruplara, birbirinden bağımsız küçük dünyalara bölünmüştü.

Temelinde de dinsel saflık kaygısı yatıyordu bunun.

> *Bu dinsel saflık kaygısı, başta evlilik konusunda sert kurallar dayatıyordu. O kuralların başında da* ***içeriden evlilik*** *geliyordu. Hintliler, aralarında kimi kastlar çokkocalığı uygulasa da, çok karılı idiler. Ne var ki, kendi altındaki kasttan evlenmek zorundaydılar. Hiçbir bahaneyle kendi ailelerinden, kendi kabilelerinden biriyle evlenemezlerdi. Alt-kasttan evlilik ve aile dışından evlilik: Tersine hareket, saflığı bozuyor, gözden düşürüyor ve kasttan atılma ile sonuçlanıyordu.*
>
> *Dinsel saflık kaygısı,* ***yemekle*** *de ilgili katı kurallar koyuyordu; çünkü yemek, kutsal bir eylemdi. Hintli, ancak kendi altındaki kasttan olanlarla yiyebilirdi: belli dinsel kuralların yenmesine izin verdiği ve o kurallara göre pişmiş şeyi yiyebilirdi. Evinden uzaktaysa, kendi mutfağını kuracak, sobasını yakacak ve yiyeceğini ayrıca pişirecekti. Bir brahmansa, önce yıkanmalı ve temiz giysiler giymeliydi. İçinde su olan topraktan bir kaba dokunamazdı; dinsel saflığı, olmayan birinin değdiği bir pamuk parçasına da. Ne bir eşeğe dokunabilirdi, ne bir domuza, ne de bir köpeğe, deriden ve kemikten bir nesneye de. Yemeğe başlamadan önce, yemek yemekte olan, ya da yemeğini henüz bitirmiş bir Brahmana dokunmamaya dikkat etmeliydi. Yerken, aşağı kasttan birinin gözü tabağına ilişmişse, kirlenmişti o, atılmaydı, vb.*
>
> *Dinsel saflık kaygısı,* ***günlük ilişkiler*** *bakımından da sert kurallar getiriyordu. Genellikle, temastan kaçmak gerekiyordu: özellikle çamaşırcılar, mezar kazıcılar ve deri işçileri ve Pulayanlar gibi, hem çiftçi, hem dokunulmaz olan kimi çiftçilere el değmemeliydi. Bir Pulayanın değdiği kadın, kast dışına çıkmış sayılırdı: Yuvasını, kocasını ve çocuklarını terketmeliydi; çünkü öylesine kirlenmişti ki, her şeyi de kirletebilirdi. Bir Pulayanın dokunduğu bir Brahman, bedenini ve ruhunu kirlilikten kurtarmak için, yıkanıp paklanmalı,*

yığınla kutsal kitabı okumalıydı. Bir aşağı kasttan olanın yukarıdakine yaklaşacağı mesafe belliydi; tersi olursa, yukarı kasttan oluşan kirlenmiş sayılıyordu.

Saflık ya da kirlilik derecesi, miras yoluyla geçiyordu ve belli bir sosyal görevde -yine miras yoluyla geçen- bir uzmanlaşmanın karşılığıydı. İlk olarak, her kasta, belli bir meslek ayrılmıştı; insanlar, doğuştan ve babadan oğula, rahip, savaşçı, balıkçı, duvarcı, çiftçi, ya da hırsızdılar. Ne var ki, genel iktisadi bunalımlarda ya da bir mesleğin bir an için yerine getirilmesinin güç olduğu sıralarda, alt-kastlar, kast dışına atılma tehlikesi olmadan, daha az onurlu bir işi yapabiliyorlardı

Dinsel saflık ya da kirlilik derecesine göre, kastlar, mertebeleniyordu: Hint toplumunun tepeninde, **Brahmanlar** kastı geliyordu; bunlar, babadan oğula rahiptiler; kendilerini din ve eğitim hizmetlerine adamışlardı; Tanrı'nın ağzından doğmuş diye bilinirlerdi. İkinci sırada, **Kşatriyalar** kastı geliyordu; askerlik mesleğinde uzmandılar ve siyasal iktidarı kullanıyorlardı; Tanrı'nın kollarından yaratılmış olduklarına inanılırdı. Ne var ki, İsa'dan önce 600 ile İsa'dan sonra 300 yılları arasında Brahmanlarla giriştikleri rekabette yenilmişlerdi, git gide gizli bir yaşam sürüyorlardı; hattâ, 1100 yılından sonra, ortadan kalkmaya yüz-tutmuşlardı. Üçüncü olarak, **Vaisyalar** kastı geliyordu; tarım ve ticaretle uğraşıyorlardı bunlar ve 1100 yılından sonra çoğu kez Sudralarla karıştırılıyorlardı. Son olarak, alt mertebede, bütün öteki kastların hizmetinde olan Sudralar kastı vardı; kirlenmiş, **dokunulmaz kişiler** olarak görülenlerin görevi de buydu.

Bu dört kategori, kendi içinde de yığınla kasta bölünüyordu; XVIII. yüzyılın sonlarında, yaklaşık 200 kast vardı ve onlarda da kendi içlerinde 2000'e yakın alt kasta bölünmüşlerdi.

Doğaldır ki, bu toplumda bireysel ve sosyal hareketlilik yoktu. Herkes, doğuştan kastının içine hapsolmuştu ve onun sosyal kılıfı ile çerçevelenmişti. Ancak, bir kaslın içinde bir alt-kast, bir yukardakinin örflerini, mesleğini kabul ediyorsa, bütün halinde yukarıya çıkabilirdi. Örneğin, deri işçileri olan Şamarlar, dericiliği terkedip, onun üstündeki bir alt-kasta, dokumacılığa yükselebiliyorlardı.

Bir alt-kast, saflığını görüp gözetecek sorumlulara sahipti. Kastın başında, babadan oğula geçen bir şef bulunuyor; ona da bir yaşlılar kurulu

yardımcı oluyordu. Şef, önemli sorunlar söz konusu olduğunda, alt-kastın tüm erkeklerinden oluşan bir meclis topluyordu; meclis, kastın yaşamı ile ilgili kurallara uyulup uyulmamasına göz kulak oluyor, kuralların çiğnenmesi halinde de yaptırımını gösteriyordu. Yaptırımlar, arınmalardı: Oruç tutma, hacca gitme, Ganj’da yıkanma, topluca yemek yeme gibi; daha ağır durumlarda, kast dışına atılıyordu suçlu: Herkes onu terkediyor, hiçbir ilişkide bulunmuyordu, karısı ve çocukları bile.

Hint’te, kast sistemi, alabildiğine çeşitli ırkların, kabilelerin, uygarlıkların, **ortak iyilik** adına, bir arada bulunmalarına ve işbirliğine olanak sağlıyordu. Saflıkla ilgili kurallar, her gurubun, örf ve âdetlerini korumada yardımcı oluyordu. Böylece, her kabile, her halk, kendi özelliklerini koruyarak, bu geniş bütüne katılabilirdi. Her alt-kast, bir karşılıklı yardımlaşma topluluğu olduğundan, kast sistemi, bir bakıma bireyi de koruyan bir çerçeveydi aynı zamanda. Sistem, bir gurubu öteki grupların rekabetine karşı koruyordu: Her meslek, ötekilerle, ürünlerin ve hizmetlerin örflerce düzenlenmiş değiş-tokuşu temeline dayanan bir ortak-yaşama içindeydi; en yüksek kazancı sağlamak amacıyla bir pazarda rekabet ilkesine göre hareket edilmiyordu. Son olarak, kast sistemi, Hint toplumuna, uğradığı her istilâda, varlığını sürdürme olanağını sağlıyordu. Sayıları fazla olmayan istilâcılar, kendi örf ve inançlarına sıkı sıkıya yapışmış bir halk karşısında, başkaldırı olmasın diye, kast sistemine saygılı davranıyorlardı. Moğol ya da Avrupalı, bütün istilâcılar, özünde hiçbir değişiklik yapmadan, bu kastlar denizin üstünde yüzdüler.

Ne var ki, kast sistemi **Hint toplumunu donduruyordu** da. Kastların birbirini itmesi, Hintlilerin bir ulus oluşturmalarını engelliyordu. Mesleklerin saflığını koruması ile ilgili kurallar, onları belli bir teknik alışkanlık içinde hareketsiz hale getiriyor, üretimde çeşitliliğe gitmelerini önlüyordu. Bir imalathaneye göz kulak olmayı ve dev mekanik çalışmalarda bulunmayı büyük günah sayan Manu kanunlarındaki anlayış, aşağı kastlara dayatılan savurganlık yasağı, Ahima öğretisi, üretimi kısıtlayan şeylerdi; öte yandan, dinsel törenler, özellikle de evlenme ile ilgili törenleri görkemli biçimde kutlamak, kast gururu, gereksiz harcamalara götürüyordu.

Böylece, Moğollar ve Avrupalılar geldiklerinde, Hint toplumu bir durgunluk içindeydi.

HİNDUİZM

Kastlar sistemi, Hint dinine bağlıydı; XVI ve XVII. yüzyıllarda, **Hinduizm**, zamanla daha da sıklaşıp yoğunlaşmış bir ormandı.

Neydi Hinduizm?

> *Kutsal kitapların başında, İsa'dan önce ikinci binin başlarından birinci binin ortalarına değin oluşan, Sanskritçe yazılmış* ***Vedalar*** *geliyordu. Vedaların içinde, Tanrılardan her birine söylenmiş 1028 ilahiyi içeren ve Hint dininin temelini oluşturan* Rigveda, *sihirli şarkılar, içeren* Atharvaveda; *dinsel şarkıları bir araya getiren* Samaveda; *kurban törenlerinde gerekli formüllerin toplam, olan* Yapurveda *bulunuyordu.*
>
> *Bunları* ***Brahmanalar*** *izliyordu. Brahmanalar. Vedaların nesir halindeki yorumlarıydı; İsa'dan önce 1500 ile 500 yılları arasında, kast sisteminin doğduğu devirde oluşmuşlardı Brahmanaların yanında* ***Upanişadlar*** *yer alıyorlardı: İsa'dan önce birinci bin yıl boyunca, dünyadan el etek çekmiş olanlarla, dilenci keşişlerin ortaya koydukları mistik metinlerdi bunlar.*
>
> *Sonra* ***Smriti****, yani «Gelenek» geliyordu: Bu metinler, İsa'dan önce birinci bin yılın ortalarıyla sonları arasında hazırlanmıştı. Gelenek, daha önce belirttiğimiz metinleri incelemede işe yarayan bir tür gramer, tecvid, ölçü, etimoloji, astronomi, hukuk kitapları olan Şaştra'ları içine alıyordu. İçlerinde en tanınmışı* Manu kanunları*dır. Sonra, hep yeniden yazılan büyük epik poemler geliyor: En başta, kabilelerin savaşını, tanrıların ve kahramanların efsanelerini anlatan* Mahabarata *var; Tanrı Kirişna'nın, kendisine tutkun Arjuna'ya, bu dünyadan kurtuluşun, ve Tanrıya katılmanın yolunu öğrettiği -o ünlü-* Bhagavadgita*, işte bu Mahabarata içinde. İkinci büyük epik poem* Ramayana, *Tanrı Vişnu'nun temsilcisi kral Rama'nın yaşamıyla, Devlerin kralı Ravana'ya karşı Rama'nın savaşlarını anlatıyor. Gelenekte, ayrıca dünyanın yaradılışı ile sonunu, Tanrılarla Şoytarıların mücadelesini anlatan* Puranalar*, patriarşların ve peygamberlerin yaşamı, ilahiler ve felsefi tartışmalar var.*
>
> *Kadınlarla çocuklar sadece bu Geleneği okuyabilirlerdi.*
>
> *Son olarak, bütün bunlar* ***Darçanalar****la tamamlanıyordu: Vedaları, Brahmanaları ve Upanişadları yorumlamak için hazırlanmış felsefi sistemlerdi bunlar; ve İsa'dan sonra 800 ile 1500 yılları*

arasında ortaya çıkmışlardı. XV ve XVI. yüzyıllarda, Vallhaba (1479-1531) ile Caitanya (1436-1534), Vedanta sistemini öğretiyorlardı; Vasudeva ile Sarbana, 1500'e doğru Mathuranata'yı, 1600'e doğru da Nyaya sistemini; Bhatta, 1590'a doğru Vaicesika sistemini; Anirutha 1500'e doğru, Vijnanabikhsu da, 1550'ye doğru -o zaman için temel- Samkhya sistemini; Shandodeva, 1665'e doğru Miramsa sistemini; Nagesa da, 1650'ye doğru Yoga sistemini yayıyordu.

XVI ve XVII. yüzyıllarda, Hindu dini, geçmiş yüzyılların öğreti ve inançlarından hiçbir şey yitirmemişti. İsa'dan önce 2000 ve 1500 yılları arasındaki Vedalar dini, bir çok-tanrıcılıktı; bir üstün tanrılar penteonu kurmuştu ve -belki- bütün bu tanrıların tek bir Tanrı'nın görünüşleri olduğu düşüncesi de doğmuştu o sıralar. İsa'dan önce 1500 ile 500 yılları arasındaki Brahmanalar, her devirde Hinduizmin temelleri olarak kalmış beş ana kavramı ete kemiğe büründürmüştü. Önce şu inanç geliyordu: Tapanların kurban ve sihirli formüllerle isteklerini, ancak **Brahmanlar** Tanrılara dayatabilirlerdi; böylece onlar, toplum için askerlerden ve üreticilerden daha önemlidirler ve topluma da onlar egemen olmalıdırlar. İkinci olarak, bütün tanrılar, bir temel ilkeden, Brahmandan çıkmıştır: Her şeyin kendisinden doğduğu «mutlak Bir»dir o; aynı zamanda Atman, sonsuz ve evrensel ruhtur. Üçüncü kavram, **Karma**dır: Bütün eylemlerimiz, düşüncelerimiz, duygularımız, hattâ niyetlerimiz, bizimle nesneler arasında; ölümden sonra da süren ince bağlar kurar. Bu kavram, bir dördüncüsüne, **Samsara** kavramına bağlar: Ona göre, ruh, bedenden bedene bir göç halindedir. Ne var ki, bu göçler, Karmaya bağlıdır: Dürüst, saf, iyiliksever düşünce, niyet ve eylemlerden doğan bir Karma ile, bir Sudra, bir Brahman bedeninde yaşam bulabilir; hattâ, Tanrı'yı coşkuyla arzulamışsa, bir Tanrı bedeninde de yeniden doğabilir. Açgözlülük, şehvet düşkünlüğü, kızgınlık, hırsızlık, yalandan doğan kötü bir Karma ile, Brahman, yeni yaşamını, bir domuz, bir tırtıl, bir solucan bedeninde sürdürür. Sonuncu kavram, Yoga ise, kurtuluş yoludur. Yaşam bir acıdır; öyle olunca da ruhtan ruha göç de bir acıdır. Ne yapmalı? Samsaradan kurtulmaya bakmalı. Bunun da yolu, Karmanın kaynağı olan her türlü isteği söndürmektir. Neyle? Dünyadan el etek çekerek, çile ile, düşünceyle, duayla. Ne zamana değin? Kişiliğin bilincini yitirinceye, Brahmanda eriyinceye, bütünde tükenip yok oluncaya değin.

İsa’dan önce 500 ile İsa’dan sonra 1000 yılları arasında, Smriti döneminde **Hint panteonu** kurulmuştu. Başta Brahman geliyordu. Kendini açığa vurma gücü, Shakti’si, Prakriti’si, Maya’sı kendinden doğuyordu. Shakti, Brahman’ı, tanrılıktan, mutlaktan, teklikten, varolmaya, ikiliğe, ilişkiye götürüyordu. Brahmandan, böylece kişisel bir Tanrı, bilinçli, her şeyi bilen, her şeyi yapabilen, yetkin lshvara çıkar. İshvara’dan, ezelden beri var olan yığınla tanrı, Ajanadevalar doğar. Onlar arasında en önemlileri, Hint üçübirliğini (trimetri) oluşturan şu tanrılardır: Brahma, yaratış gücüdür; Vişnu, koruyucu güçtür; Shiva, birliğe dönüş, başka bir deyişle, varlıkları yoketme gücüdür. Bu Tanrıların Avatarları olabilir, yani insan ya da hayvan biçimlerinde ortaya çıkabilirler: Vişnu, Rama ya da Krişna olur; onlar da, ebedî olarak, belli bir yerde ve tarihte yeryüzüne gelirler ve kendilerini düşünen, seyreden ve imdada çağıranların yardımına koşarlar; özellikle Krişna, kimi zaman yüce Atmandır, yani her şeyi yapabilen, ebedî, sonsuz, yetkin, müminden ayrı da olsa ona yakın kişisel tanrıdır.

Bu Hindu dini, bize önce dilin açıkladığı bir psikoloji ile ilgilidir. Senart’a göre, Avrupa dilleri, özdeşlik ya da çelişmezlik ilkesine dayanan kesin önermeleri birbirine bağlarken, Sanskritçe ve Hindu dilleri, düşüncelerin bulanık öğelerini yan yana koyarlar. Hint’teki büyük poemlerin ne bir düzeni vardır, ne de plânı. Bunlar, başını alıp giden birbirinden kopuk olaylar dalgasıdır. Oysa, bir Yunan ya da Fransız trajedisi, belli bir merkezî düşüncenin çevresinde örülür. İşte, bu farklı düşünce biçimlerinden farklı dinler doğmuştur: Hindu dininin pozitif dogmaları yoktur; **hareket halinde bir panteizm**dir bu; belirsiz bir bağdaştırıcılık halinde de olsa, bütün zıtlıklar, çelişmeler, bu panteizmin içinde erir, kaybolur. Bu farklılıklardan kast sistemi doğar; nitekim, onun da belli bir yapısı, örgütü yoktur: «Hint poemi, Yunan trajedisine göre neyse, Hint sosyal örgütlenişi de Antik Siteye göre odur».

Masson-Oursel’e göre, Sanskritçe ve Hint dilleri, Avrupalıların bir cümlede anlattıklarını, bir tek bileşik kelimede ortaya koyarlar. Hindu, doğrudan gerçeklikte, bir cevherin iki niteliğini aynı anda birden yakalar; ancak onu çözümlemez, farklı kavram ve terimleri birbirinden ayırmaz; özelden genele, genelden özele, tekilden evrensele ve evrenselden tekile duraklamadan geçmez. Avrupalı, farkına varmasa da, tasım, düşüncesini hep yönlendirir. Örneğin, okul kitaplarına geçmiş tasımı alalım: «Her insan

ölümlüdür -Sokrates de bir insandır- o halde Sokrates ölümlüdür». Avrupalı, evrensel «insan» kavramıyla işe başlamış oluyor; sonra bir niteliğe, evrensel «ölümlü» kavramına geçiyor; ve iki kavram arasında kısmî bir özdeşlik kuruyor. Öte yandan, Avrupalı, bir bireyin, yani Sokrates'in, «insan» kavramına sokulması olanağını bize veren bütün nitelikleri kendinde topladığına hükmediyor. Avrupalı, özel Sokrates düşüncesi ile, evrensel «insan» düşüncesi arasında kısmî özdeşlik kuruyor. Yeniden tekilden evrensele yükseliyor. Sonuçta ise, Avrupalı, özel Sokrates düşüncesi ile evrensel «ölümlü» niteliği arasında kısmî bir özdeşlik kuruyor. Oysa, bir Hindu için, bu tasım şöyle olacaktır: «İşte, ölümlü bir insan, sokrates!». Hiçbir usavurma yoktur; sadece idrak etmekten gelen bir hüküm vardır ortada. Evrensel düşünceler arasında hiçbir ayrıma gidilmediği gibi, evrensel düşüncelerle özel düşünceler arasında da hiçbir mertebelenmeye başvurulmamıştır. Bağlantı yoluyla yalın bir bilgiye varılıyor: Bu bilgide, bütün gerçeklik tek kalemde aynı plânda ele alınıyor; koşullanan «Sokrates»ten, koşullayan «ölümlü bir insan»a geçiliyor. Böylece, Hindu düşünce biçimi, bunlarla **dünyanın birliğini**, panteizmi birbirine karıştırırken, Avrupa düşünce biçimi, tersine, bir ikliliği (dualizm), genelle özelin ikiliğini, evrenselle tekilin ikiliğini, Yaratıcı ile yaratılmışın ikiliğini içeriyor.

Böylesi bir psikolojinin, mantığın ve dinin ilk sonucu şu: Hindu, her şeyi **ebedîlik görünüşü altında** ele almaya gitmiş oluyor. Hinduyu, belli bir zaman saptamaya, giderek zaman dizinine karşı tiksinti duymaya götüren belki de bu. Öte yandan, Hindular için, çok eskiden olanların, geçmiş zamanların gecesinde kaybolup gitmişlerin bir değeri vardı ancak. Böylece Hinduların ne tarihi vardı, ne de sosyal bilimleri; çünkü, sosyal bilimlerin temelinde tarih vardır.

Hinduların bilimi de yoktu. Gerçekten bilim, olayların incelenmesidir. Oysa, bir Hindu için, olaylar, **geçici görünüşlerin akıp gitmesi** idi. Bunun da bir yararı yoktu. Onları incelemek, tehlikeli de olurdu üstelik; çünkü, bu nesnelerle bağlar çoğaltılmış, Karma kazanılmış, Samsara uzatılmış olurdu. Gerekli olan, dış dünyayı tanımak değil, dua yoluyla ondan **kaçıp kurtulmak**tı.

Evrengzib'in saltanatının ilk yıllarında Hindistan'ı ziyaret etmiş olan Fransız hekimi Bernier, öyle yazıyor: «Anatomiden hiçbir şey

> *anlamıyorlar. Bu konuda zır cahil olmalarında şaşılacak bir şey yok. Ne insan ne hayvan bedenini açıp bakıyorlar. Bu konuda öylesine bir korku içindeler ki, bir keresinde, Ağamın önünde, canlı keçi ve koyunların göğsünü yarıp, kan dolaşımını ve öteki damarları göstermek istedim, hepsi korkudan tir tir titriyorlardı. Bununla beraber, kalkıp insanda beşbin damarın bulunduğunu söylemekten de geri durmuyorlar; beşbin, ne bir fazla, ne bir eksik, sanki saymışlar!»*

Dinleri, giderek saflık kaygısı yüzünden, Hintliler, dış dünyayı incelemiyorlardı. Bernier zamanında, tıp diye, bir reçeteler tomarı vardı ellerinde. Hindular, mutlağı ararken, olaylara sırtlarını çeviriyorlardı. Geçmiş olanı horladıkları için, ilerleme düşüncesine varamamışlardı. Bir insanın Hindu doğduğuna inanırlardı; ama zaman içinde Hindu olacağına akılları ermediği için, Havarilik düşüncesi de yoktu kafalarında. Ortadan kaldırılamaz bir çelişmenin olmadığına inandıklarından, dinden dönmeyi de anlayamıyorlardı. İsa mı? Bir İsthadeva, Tanrı’nın görünüşlerinden birinin bir «avatar»ı idi bu. Ona dua edilebilirdi ve onun tek gerçek Tanrı olduğu da söylenebilirdi. Ama sonra, kalkıp Krişna’yı ilâhilerle yüceltmeye ya da Kali’ye tapınmaya gidilirdi, bunda bir çelişme de yoktu onlara göre. Hindu için hıristiyan olmak, İsa’nın Yoga’sını, kurtuluşa götüren İsa’nın yolunu kabul etmek demekti. Ne var ki, başka yığınla Yoga’ların içinde bir Yoga idi bu; öteki Yoga’larla da uzlaşabilecek bir Yoga. Oysa, Avrupalı için bir çelişme idi bu; panteizm, bir sapkınlık, hemen hemen bir tanrıtanımazlıktı. Avrupa ile Hint arasında tam bir zıtlık vardı özetle.

İslâmla Hint arasında da.

II
MOĞOLLAR VE HİNT

XVI. yüzyılın başlarında, Hindistan’da, yeni bir Moğol hanedanı yerleşti ve, hemen hemen aynı nedenlerden dolayı, Safevîlerin gelişme çizgisini izledi o da.

Nasıl?

YENİ MOĞOL HANEDANI. EKBER

Yeni hanedanı **Babür** (1483-1530) kurdu.

Baba yönünden Timurlenk’ten, ana yönünden ise Cengiz Han’dan gelen Babür, Türkistan’da Fergana’da, babasının yerine, 1494 yılında hükümdar oldu. Özbeklerce tahtından indirilince, o da bir serüvenci takımını çevresine

toplayıp, Kabil'i ele geçirdi; ve, oradan da, İranlılarla birleşip, Fergana'yı yeniden almayı denedi. Şiilerle olan bağlaşıklığı yüzünden, Sünnî bağnazlar karşısına geçtiler. Semerkand'ı üç kez alıp yitirdikten sonra, bu işten vazgeçti. Altın ve gümüş olarak zenginliği, zanaatçılarının -görece- sayı ve hünerinin kendisini çektiği Hindistan'a çevirdi yüzünü. Delhi'deki Afgan Krallığına, arkasından Lahor'a saldırdı; Afganları Paniput'ta ezdi (1526), Delhi'yi ve Agra'yı ele geçirdi. Delhi camisinde, adı, 27 Nisan 1526'da «Hindistan İmparatoru» olarak okundu.

Aslında, Hindistan İmparatoru olmaktan uzaktı. Ne var ki, Moğollara direnecek olan da yoktu ortada. 100.000 kişiye karşı, hiçbir zaman 25.000 kişiden fazla askeri olmamıştı. Ancak, Türk taktik ve topçusu, Afgan ve Rajput süvarilerine karşı zaferi kazanmasını sağladı. Ordusunun cephesi, birbirine bağlı yüzlerce arabadan örülüyordu; aralarına da, başlarında Türk topçularının bulunduğu toplar yerleştiriliyordu. Topçu, bu müstahkem cephe karşısında zaten güçsüz düşmanı bölüyor; yanlara yerleştirilmiş süvariler, düşmanı ok atışıyla kalbura çeviriyor ve bir çevirme hareketiyle her şey bitiyordu.

Bu Hindistan İmparatoru, Hindistan'ı horluyordu. Yazgısı, en az direnden yere getirmişti onu. Ne var ki, göçebe yüreği dağlar için atıyordu. Ne bulmuştu Hint'te? Hindu, yeteneksiz, davranışlarında kusurluydu; ve Hindistan'da, ne küheylân atlar, ne iyi cins köpekler, ne şeker gibi kavunlar, ne üzüm, ne has ekmek, ne taze su vardı ve ne de bahçelerinde akarsular. Özetle, Hint ve Hinduda iyi adına hiçbir şey yoktu. Müslüman olarak tiksiniyordu onlardan ve tuttu özel bir baş vergisine, cizyeye boğdu onları ve hac ziyaretlerine de vergi koydu. Kinle nefret karşılıklıydı. Hindular, Moğollardan kaçıyor, köylüler köyleri, kentlilerle kentleri boşaltıyorlardı; tarlalar ekilmiyordu, buğday yetmez olmuştu, yolları silahlı haydutlar kesiyordu.

İmparatorluk, bir gerçek haline getirilmeliydi.

Babür'ün yiğit oğlu Hümayûn'dan sonra, İmparatorluk, torunu **Ekber** (1542-1605)'in eseri oldu. Ekber, 1562'de tahta çıktı: Önceleri, anasının ve vezirlerinin oyuncağı idi; 1562'de, bir yumrukta başvezirini öldürünce, kendisi hükmetmeye başladı. Gençliğini avda geçirdiğinden, büyük bir beden gücü ve direnişi vardı; bunlarla yiğitliği de birleşince, «Doğu'nun dehşeti» olup çıktı. İskender'i hatırlatıyordu: 14 yaşındayken, en azgın filleri güdebiliyordu; bir gün, tek başına, ayaklanan bir köyü basmış,

başkaldıranları yakmıştı; bir kaplanın karşısına çıkıyor, bir kılıçta öldürüyordu onu.

Hint, bu genç adamın kişiliğinde efendisini buldu. Orta boylu, geniş omuzlu, çarpık bacaklı, pek parlak ama biraz çekik gözlü, ince bıyıklı, sıcak tenli, gür sesli idi; ağırbaşlılığı, ilk bakışta bir hükümdar havası veriyordu ona. Her zaman ciddî, ama sevimli, genellikle kendine hâkim ve sinsiydi; korkunç taşkınlıkları da vardı. Öte yandan, güçlü de olsa, kaygılı bir yaradılıştaydı; o yüzden, şaraba ve esrara düştü git gide.

Ne okuması vardı, ne de yazması; ancak, Hindu şefleri, başkalarına söyleyip yazdırmaya alışıktılar: Yazmak, bir fatihe pek uygun bir uğraş olarak görülmüyordu. Başkalarına çok okutup dinlemişti; korkunç bir belleği vardı; müslüman şair ve tarihçileri tanıyor, İncil'i, Hıristiyanlığın ana çizgilerini, Hinduizmin, Cainizmin, Zerdüştçülüğün ilkelerini biliyordu. Bütün bunları derinliğine ve aydınlık olarak tartışabiliyordu. Pırıl pırıl dev bir zekâydı; genişliğine bakıyor, ancak ayrıntılara inmeyi de başarıyordu. Çok düşünmüştü; üçüncü kuşaktan hükümdar da olsa, hâlâ göçebe alışkanlıkları içindeydi; ama, buna karşın Babür'le Hümayûn'da eksik olan şeyi görmüş, politika ve devlet hakkında bütünlüğüne bir görüşe varmıştı. Hint'te Moğol egemenliğinin koşullarını pek iyi anlamıştı.

Ne yapmalıydı?

Ordusunun hep kılıç elde olması ve doyurulması gerekiyordu; onun için de durmadan fethe çıkmalıydı. Öte yandan, saldırmasa, kendisine saldıracaklardı. Bütün hükümdarlığı boyunca savaştı, Hind'i bir boydan bir boya katetti; Gucerat'ı (1572), Surat'ı (1573), Bengal'deki Afgan krallığın (1574), Orissa krallığını (1592), Belucistan ve -İran'ın kapısı- Kandehar'ı (1595) fethetti; Ahmednagar sultanlığını istilâ etti ve dönüşte Rajputların, Bengal'in ve Bihar'ın (1580), Timuroğullarının ayaklanmalarını bastırdı; Özbek serüvencilerin saldırılarını püskürttü, Kâbil'i yeniden aldı (1586), Keşmir'i kattı İmparatorluğuna ve kendi özel bahçesi haline getirdi (1586). Savaş, İmparatorluğunda ve komşu bölgelerde sürekli bir uğraş olup çıktı.

Kendisi de, bir fatih ve ganimet dağıtıcısı saygınlığına erişti.

DEVLET. EKONOMİ VE SOSYAL SINIFLAR

Ordusu, görevlilerini de sağlıyordu ona: Çoğu bunların, Beyazlardı; esmer bir renk alan ve Hint'in hantallığına düşen çocukları horlanıyordu. İyi bir mevki edinmek için, Afgan dağlarına, İran, Türkistan, Moğolistan çöllerine gitmek gerekiyordu. Görevlilerinden %70'i, babası Hümâyûn

zamanında, ya da kendisi tahta çıktıktan sonra Hind'e gelmiş ailelerin çocuklarıydılar; %15'i müslüman Hindulardı, %15 de öteki Hindulardı ve pek azı bunların yüksek mevkilere gelebiliyorlardı.

Ülkenin iktisadî durumu bakımından, yetenekleri olan bir insan için tek meslek, sarayda ve orduyu dile getiren kamu hizmetlerinde görev almaktı. Ordu ve onun temsilcisi devlet de, üretimin iliğini damarını sömürüyor, onları ellerinde tutan **kısır sınır ve zümreler** de, kamu hizmetleri adına üreticilere hemen hiçbir şey vermiyorlardı.

> *Bu kısır çevreler pek çoktu: Bütün Hindistan için, toplam bir milyonu aşan mevcuduyla ordular vardı. Tam bir hiyerarşi hüküm sürüyordu. Soyca prensler 10.000 süvarinin başıydılar; sonra, sırasıyla 5.000, 3.000, 2.500, 1.000, 400, 50 ve 10 süvarinin başları geliyordu. Bu subaylar, ya da* ***mansıbdar****lar askeri topluyor, onları atlandırıp, donatıyorlardı. Bunun için de aldıkları bir ücret vardı. Ekber, sivil hizmetler için görevlilerini onlar arasından seçiyordu. Doğrudan doğruya sivillerden görevli atadığında ise, onlara, mansıbdar mevkiini veriyor, yükümlülükleri yüklüyordu.*
>
> *Ekber, başvezire gereksinme duymadan kendisi bizzat yönetiyordu. Yardımcıları olarak, 4 veziri ve sarayının görevlileri, saray kumandanı, mutbaklar amiri vardı; Kurul bunlardan oluşuyordu. Başkalarının görüşünü soruyor, ama kendisi karar veriyordu ve iradesini sınırlayan yazılı hiçbir yasa yoktu. Her gün, işleri denetliyor, başvuruları dinliyor, uyuşmazlıkları çözüyordu. Kâtipleri, hemen bütün kararları yazıyorlardı. İdare pek karmaşıktı; her işlem bir sicile geçiriliyordu, bunun için de bir kâtip ordusu gerekiyordu; ne var ki, bunlar askerî hiyerarşiye girmiyorlardı. Ürünlerin istatistiğini tutmak için ölçücüler ve yazıcılar vardı; vergiler için, hiyerarşiye tabi bir tahsildarlar ve haznedarlar yığını görüyoruz. Gümrükleri, binlerce müfettiş denetleyip, envanterini çıkarıyorlardı; ve binlerce katip, günü gününe, vergileri, hükümdarın giderlerini, olayları, gelen yabancıları, adlarını, ülkelerini, ziyaretlerinin konusun kaydediyorlardı.*
>
> *Hükümdarın hekimleri, sanatçıları, şairleri vardı.* ***Zenana****sında, yani hareminde 5.000 kadın bulunuyordu; her birinin dairesi ve hizmetçisi vardı. Bütün bunlar için de, kadın muhafızlar, haremağaları, bir köleler kalabalığı.*

> *İmparator, uyruklarının gücünü alabildiğine tüketiyordu: Nerede bulunuyorsa. Ganj'in suyu da oraya getirilirdi; koşucuları ve postacılar, dağların karını, Keşmir'in, Kabil'in, Semerkand'ın yemişlerini ayağına bırakıyorlardı. Her file 4 ilâ 7 bakıcı ayrılmıştı. İmparator, binlerce kılıç oyuncusu, yığınla güreşçi, köpekli av takımına bakanlar, şahbazlar, vb. besliyordu. Saraylar, mezarlar, camiler yaptırıyordu; kentler kurduruyordu. Ekber, her eyalete (suba), yönetici olarak bir* ***mansıbdar*** *yolluyordu; her eyalet de, ilçelere (sarka) bölünmüştü ve başlarında da, biri silahlı birliklerin kumandanı, öteki haznedar olmak üzere, iki* ***mansıbdar*** *bulunuyordu. Kentlerin ve limanların ayrı bir yönetimi vardı: Bu yönetimde yer alan* ***kotual****, güvenliği korumak, suçluları cezalandırmak, fiyatları saptamak, ağırlık ve ölçüleri denetlemek, tembelleri çalışmaya zorlamak, imparatorluk emirnamelerinin yürürlüğünü sağlamakla görevli idi. Her imparatorluk görevlisinin, yüzlerce kâtibi meşale ve tahtırevan taşıyıcısı, soylu delikanlıları, müzikçileri, her türden köle hizmetçileri vardı. İmparatorluk görevlileri, imparatorun bütün yetkilerine sahiptiler. Görevlerini kiralıyorlardı ya da ücret diye bir* ***jagir*** *veriliyordu kendilerine, yani bir köy, ya da bir köy topluluğu; onlar da, kendi mülkiyetlerindeki bir şeymiş gibi yönetiyor bunları ve üzerlerinden de ücretlerini alıyorlardı. Her eyalette, görevli, yerel giderleri yaptıktan sonra, kalanı imparatora yolluyordu. Gümrükler, ayrıca kiralanıyordu.*
>
> *Son olarak, her yanda soylu* ***zemindar****lar vardı; Bunlar, gelirden bir ödeme karşılığında geniş toprakları yönetiyor ve orada tüm yetkileri kullanıyorlardı. İmparator, bu toprağı her an alabilirdi onların elinden; ne var ki, uygulamada, toprak, ömür boyu ya da mirasçılara geçecek biçimde kendilerine terk ediliyordu.*

Böylece, her yanda, etkinlikleri üretken olmayan ve alabildiğine tüketen bir insan yığını bulunuyordu. Soylular, görevliler ve *zemindar*lar, ancak düşlerde görülebilecek bir lüks içindeydiler ve yanlarında da bir asalak sürüsünü besliyorlardı. Toplumdan aldıklarının karşılığında da hiçbir şey vermiyorlardı: Ne yol, köprü, su yolu, depo, sulama kanalı gibi kamu hizmetleri, ne ticaret güvenliği, ne de yatırım. Hiçbir şey!

Sermaye birikimi ve yatırımı olanaksızdı. Hiçbir soylu, bir şey biriktirmenin cesaretini duymuyordu; çünkü, biriktirdiğine el konulması korkusu vardı. Soyluların ölümünde, hükümdar, mirasına el koyuyor ve, her aile, bir hiçden yola çıkmak zorunda kalıyordu sonunda. Zengin tacirler için de aynı şey yapılıyordu ve tacir dünyasının her üyesi, borç vermeye zorlanıyor, ama alınan hiçbir zaman verilmiyordu kendisine; elinde şöyle yüklüce bir para olduğuna inanıldığında da vergi biniyordu tepesine. Zanaatçılara gelince... Soylular, kendileri için çalışsınlar diye sopayla zorluyorlardı onları ve normal fiyatın ancak yarısını ödüyorlardı, ya da hiç ödemiyorlardı. Zanaatçılar, âlet ve hammadde satın alabilecek kadar bir para biriktirebiliyorlardı kazandıklarından. Öylesine yoksul idiler ki, dokuyacakları ipliği, ya da tezgâhı bile ödünç alırlardı kimi zaman. Her türlü sermaye birikimi, zanaatçılara yasaklanmıştı; soylulara ve tacirlere de.

Sonuç olarak, her türlü ilerleme olanaksızdı.

Devlet görevlilerinin bildikleri tek şey vardı: Köylülerin sırtına toprak vergisi yüklemek, zanaatçılara vergi salmak, bütün ırmak ve yollardan geçiş parası almak; her türlü satışa, hattâ doğumlara bile vergi koymak. **Her şey vergiye bağlanmıştı**. Kendileri açısından bunları denetlemek güç olduğu için, imparatorun koyduğundan dört kez daha fazlaydı salınan vergiler. Tacirler ve zanaatçılar, adaletin kapısını çaldıklarında, pahalı armağanlar karşılığında açılırdı kapılar.

Böylece, **ticaret sınırlanmıştı.** Güvensizlik, 4 ilâ 500 kişinin katıldığı kervanlara başvurmayı gerektiriyordu. Uzun mesafeli taşımalar da, fiyatları öylesine yükseltiyordu ki, buğdayın ya da başka herhangi bir malın, büyük bir kentin ticaret çevresi olan 200 ya da 250 kilometrenin ötesinde, yanına yaklaşılmaz oluyordu. Öyle olunca da, uzun mesafelere ticaret, yükte hafif bahada ağır nesneler için mümkün olabiliyordu.

Sanayi, tezgâh aşamasındaydı. Zanaatçılar, ısmarlama üzerine çalışıyorlardı; enten püften araçlarla ve tembel tembel. Ellerinde, daha önceden bir şey imal etmek için yeterli hammadde hiçbir zaman olmuyordu; ve öte yandan, beslenmeleri yetersiz olduğundan güçsüzdüler; karınlarını doyurur doyurmaz da çalışmayı bırakıyorlardı.

Ekonomi, küçük üreticilerin yerel bir ortam için çalıştıkları bir **tarım ekonomisi** idi özellikle.

Ya köylüler?. Onların üretimi ve yaşam düzeyi?

Aslında, devlet ve ordu denilen asalağın bakımı, köylünün sırımdaydı. Köylü, kötü biçimde koşulmuş, öyle olduğu için de yürürken boğulacakmış gibi olan cılız öküzlerin çektiği, tekerleksiz, ağaçtan sabanla sürüyordu tarlasını. Çoğu kez, tahtadan belle ve çapayla çalışıyordu; çünkü, sermayesiz zanaatçıların ürettikleri bir liralık demir, on liralık buğdayın karşılığıydı. Köylünün gübresi pek azdı. Kuzey-batıda sulama kötüydü. Sonra, elindeki toprağa da güvenemiyordu: Çünkü görevli, çoğu kez kovuyordu onu tarlasından; ya kendisine daha çok armağan sunacak birine veriyordu, ya da alıp kendisi ekip biçiyordu. Böylece köylü, tarımı ilerletmeye, göl göletini bakıp onarmaya yüreklendirilmiyordu. 1614'te ödediğinden çok daha fazlasını vergi olarak ödüyordu; kimi zaman elde ettiğinin yarısıydı bu. Kötü besleniyordu: Sadece akşamları yiyordu ve yediği de, içine az-buçuk tereyağla sebze karıştırılmış pirinçli bir şeydi; bütün gün boyunca da, midesindeki kıvranışları dindirmek için kurutulmuş birkaç tahıl tanesiydi çiğnediği. Sırtında pamuktan bir gömlek vardı. Bacasız, penceresiz, çerçöpten örtülü topraktan bir evde barınıyordu; eşya diye de, birkaç toprak testi, iki çarşaftı kullandığı ve, gecenin soğuğuna karşı direnmek için de, evin önünde küçük bir tezek ateşi yakıyordu. Kötü bir hasat ölüm demekti. Her yerde, tarlalarda, yollarda, cesetler, başıboş dolaşan insanlardı görülen; gözleri çökmüş, dudakları solmuş ve köpüklü, kemikleri derilerini delen, karınları boş bir torba gibi sarkan, ve açlıktan uluyan insanlar. Kadınlar, çocuklarını satıyorlardı; kendilerini köle diye satışa çıkarıyorlardı. Aileler bütün halinde kendilerini zehirliyorlardı; analar evlâtlarını yiyorlardı. Bir ateşin kenarına çömelmiş, kol ve ayak pişirenler görülüyordu.

İnsan eti, pazarda satılır olmuştu özetle.

EKBER'İN REFORMLARI

Ekber, hem maliyeyi, hem de bu durumu düzeltmeye kalktı. İlk yapabileceği şey şuydu: Çiftlik ve *jagir*lerin yerine bir miktar para vermek; kiralama yerine maaş bağlamak, çiftlik kiracısı ya da vassalin yerine devlet görevlisi koymak. Hind'in birçok yerinde, **yeni bir vergi sistemi** uygulamaya başladı. İlke olarak, sadece toprak vergisini saklı tutuyordu. Ekim alanı ölçüldü. Darı, buğday, indigo, pamuk ekiminde, her toprak birimi için, ortalama ürün miktarı hesaplandı. Çiftçi, yaptığı tarımın çerçevesine göre, belli bir miktar ödeyecekti her yıl. Devlet ve çiftçi için kimi olasılıklar da öngörülüyordu: Bütün ürün üzerinden üçte birini devlet

alacaktı; çiftçinin zorunlu giderleri, tohumluğu ve kendini geçindirmesi için gerekli miktar da hesaplandı; geri kalan, köylünün yaşam biçimini düzeltmek, ya da kötü bir mevsim için ihtiyat payı olarak ayrıldı. Ne var ki, Ekber, iktisadî yaşamın da bağlı olduğu siyasal ve sosyal örgütlenişin temellerinde bir değişiklik yapmayı düşünmedi bile. Yakınmaları dinledi, rüşvetin üzerine yürüdü; ancak, uzak eyaletlerdeki görevliler, gözetiminden yakalarını kurtarabiliyorlardı.

Ekber, toprak vergisindeki reformla yetinmedi.

Köylü, din ve mistik edebiyatın dışında düşünülemezdi; cahil köylüler, kendi dillerinde yazılan bu mistik edebiyatı, akşamları, heyecanla okuyorlardı. Gerçekten Ekber, Hindulara yaklaşmak, devletini bir tür «ulusallaştırmak» zorunluluğunun farkına Vardı. 1562’de, bir Hindu prensesiyle, Amber racasının kızıyla evlenmişti. Böylece, müslümanların olduğu kadar, Hinduların da padişahı olma niyetini açığa vurmuş oluyordu. 1563’te, Hinduların yaptıkları hac ziyaretlerine konmuş vergileri kaldırdı; 1564’te, onların dinsel bakımdan aşağılanmalarının işareti olan bir başka vergiye, cizyeye son verdi. Hinduları, dinlerini uygulamakta serbest bıraktı; örflerini, Hindu düşünce biçimlerini destekledi ve eski Hint edebiyatı hakkında bilgi edindi. Sanskrit edebiyatını Farsçaya çevirtti; Hindu şiiri, dine sıkı sıkıya bağlı olduğundan, edebiyatta gerçek bir rönesans oldu. 1574’ten 1614’e kadar bir Brahman, **Tulsidas**, *Ramayana’*yı yeniden yazdı. Kendisi kurtarıcı, eşi Sita da kadınlığın simgesi olan -insan bedenine bürünmüş- Tanrı Rama’nın destanıydı eser. Bu kitapta, Hindu dini, Hıristiyanlığa o denli yaklaşıyordu ki, Rama’nın yerine İsa’nın adını koymak yeterdi ve eserdeki çoğu uzun dualar, bir hıristiyanın da dua kitabında pekâlâ yer alabilirdi. Hindular, bu poemi okumakla, bir kutsal gölün sularında yıkanmış gibi, günahlarından arındıkları inanandaydılar. «Bu poem, Kuzey Hint’teki Hindular için, Kutsal Kitab’ın Britanya’daki sıradan hıristiyanlara olduğundan çok daha fazla bir anlam taşır».

Hinduizmde bir **rönesans** oldu.

Bir başka büyük girişimi, **din yolunda attığı adımlardı**.

> *Gerçekten, Ekber, 1574 yılına değin, tam bir Sünnî müslümandı. Sonra, Tanrıya inancını ve ibadetini sürdürmekle beraber, gitgide kuşkucu bir hale geldi. Ne var ki, çeşitli inançların yer aldığı bir ülkede rahat değildi. Gerçek nerededir, bilemiyordu. Bununla beraber,*

sorunu çözebileceğine inanıyordu. «Hükümdarlık, Tanrıdan gelen bir ışıktır»; Ekber, kendisinin Tanrının bir yansıması olduğuna içtenlikle inanıyordu. 1575'te, bir «ibadet evi» yaptırdı; burada çoğu zaman kendi başkanlığında, Tanrı ile ilgili sorunlar üstüne uzun tartışmalar yapılıyordu; 1578 yılından başlayarak, Hindular ve hıristiyanlar da kabul edildi bu tartışmalara. 1578'de, Goa'daki Portekizlilerden, misyonerler gönderilmesini istedi. Kendisine üç Cizvit yollandı ve Ekber, hemen hemen şu sağlam kanıya vardı ki, dünyanın en yetkin dini Hıristiyanlıktır Ne var ki, çok geçmedi, üçübirlik dogması ve çok evlilikten vazgeçmek yükümlülüğü yüzünden, hıristiyan tekelciliğiden tiksindi.

Bir ***evrensel din eğilimi*** *içine giriyordu gitgide; her dinin en iyi yanları alınacak ve imparatorluğundaki tüm inançlar tek bir inançta birleştirilecekti. 1579 Haziranı sonlarında, Fetpur-Sikri'deki büyük camide vaizin yerine geçti, duasını yaptı ve sonunu «Allahu Ekber» diye bitirdi; tanrısal öze katıldığını ilân etmiş oluyordu böylece. 1579 Eylülünde, yanılmazlığı konusunda ferman çıkardı: Kendi dinsel görüşü, ulemayı ve bütün halkı bağlıyordu; karşı koymak, bu dünyadaki malları yitirmek ve öte dünyada da lânetlenmekle sonuçlanacaktı. İmparator, kendine özgü bir bağışlaması olan, bir Tanrı naibi idi. Ekber, panteizme boyanmış, Güneşe tapınmayı, Ateşi kutsamayı, yığınla Hindu, Caini, Parsi törenlerini içine alan bir tektanrıcılık dayatıyordu. 1587'de, nasıl tek bir Tanrı varsa, bir erkeğin de tek bir karısı olması gerektiğini ilân etti. Aslında, bütün dinlere izin verilmiş oluyordu. 1593'de, İmparator, bir genel hoşgörü fermanı yayınladı. Böylece, Ekber'in dini, bir yeni inanç olmaktan çok, imparatorluğun dinsel düzeni ile ilgiliydi. İmparatorun kendisi de, 1590 ve 1594 yılları arasında Goa'dan, yeniden misyonerler getirtti. Portekizlilerden topçu takımı istemiş olması da mümkündür. Ne var ki, müslümanlara zulmedildi: Muhammed adını taşıyan çocuklar adlarını değiştirmek zorunda kaldılar; bir Hindu kadın bir müslümanla evlenemeyecekti; şeyhler köle olarak satıldılar: saray halkı ve görevliler, sözde de kalmış olsa, yeni dini kabul ettiler: imparatorun resmini taşıyor ve «Allahü Ekber» diye selâmlıyorlardı birbirlerini. Başka yerlerde, yeni dine katılanlar pek az oldu.*

Neye vardı işin sonu?

Şuraya: Bu karma inanç, Ekber'le birlikte kayboldu ve Hind'in bütün halklarını tek bir ulusta birleştirip kaynaştırma yolundaki bu büyük girişimden, sonunda hiçbir şey kalmadı ortada.

MOĞOL HANEDANININ ÇÖKÜŞÜ. HİNDU TEPKİSİ

Ekber'in İmparatorluğu, hoşgörüye, Hindularla anlaşmaya, -daha sonra İngilizlerin de uygulayacağı sisteme benzeyen- paylı toprak vergisi sistemine, kamu hizmetlerinin memurlaştırılması gibi modern devlete giden bir eğilime dayanıyordu. Kendisinden sonra gelenler, **Cihangir** (1605-1627), **Şah Cihan** (1628-1657), **Evrengzib** (1659-1707), onun politikasını anlamadılar ve her şeyi bozdular. Cihangir, kendini içkiye vurmuştu; gençliğinde ciddî bir asker olan Şah Cihan da, bir tarihten sonra zevke ve sefaya daldı; Evrengzib, perhizin bitirip tükettiği sofunun biriydi, kötüye gidişi düzeltebilecek yetenekte değildi. Hükümdarlar, uyruklarının her gün yakınmaların, dinlemek ve adaleti hemen yerine getirmek konusunda Ekber'in koyduğu âdeti terkettiler. Toprakların gerçek durumu hakkında bir şey bilemez duruma düştüler ve görevlileri daha az yakından denetler oldular. Görevlilerin hizmetine karşılık *jagir* usulüne, dahası çifttik sistemine döndüler. Ekber'in toprak vergisinde yaptığı reformla koyduğu -bir bakıma çiftçi yararına da olan- kurallardan da vazgeçtiler. Öte yandan, paraya olan gereksinme yüzünden, İmparator, görevleri de satmaya başladı; ve yöneticilik, babadan oğula geçer oldu git gide, ve yöneticiler de, eyaletlerinde, kendi küçük krallıklarındaymışçasına hareket etmeye başladılar. Tropikal Hint'te Moğollar gerileme içindeydiler: Lüks, sarhoşluk, uçkuruna düşkünlük başlamıştı; Babür, otuz yıl süren sefer yaşamında, karşısına çıkan ırmakları yüzerek geçiyordu; oysa, Evrengzib'in çevresindeki soylular, ince muslinden gömlek giyip, bir yerden bir yere tahtırevanla gidiyorlardı. Vergiler de, git gide daha ağır hale geliyordu köylüler için; köylüler, boğazlarından keserken, kötü hasat olasılığı amacıyla bir şey de alıkoyamaz oluyorlardı. Doğaldır ki, sonu felâketle bitiyordu bunun. Hazine, kendi gereksinmesi için, onları, ürünlerini daha hasat zamanında, yani düşük fiyatla satmaya zorluyordu. Kentlerde, aslında, köylülerin zararına elde edilmiş şaşırtıcı bir ucuzluk başlamıştı. Ezilen ve yoksulluğa düşen köylüler, iş bulmak için köylerini terkediyorlardı.

Tarımdaki çöküşe sanayideki çöküş eşlik etti. Sık sık gelen açlık, zanaatçıları öldürdü. Koromandel dokumacıları, 1646'da açlıktan öldüler. Racputana, 1647'de hemen hemen boşaldı. Ne var ki, en korkunç açlıklar,

1630 ve 1650 yıllarındaki açlıklar oldu: 1630 yılında dokumacıların ve kumaşları ağartan işçilerin çoğu Masulipatam'da öldüler. 1634'te, tarımda durum az-buçuk düzeldiği halde, ticaret, pamukluların pek yüksek fiyatı yüzünden felç halindeydi: Çocuklara iplik eğirmek öğretilememişti henüz. 1632'de Gucerat'ta, pamukluların niteliği 1629'dakinden aşağıydı; mesleğinin erbabı işçiler öldüğü için, yerlerine onlar kadar hünerlisi geçememişti. 1653'te, Dekkan, büyük açlıktan önceki durumunu henüz elde edememişti.

Hint, yoksullaşmıştı özetle.

Öte yandan, Moğol hanedanı, Hindulardan koptu. Başlarda, Hindu soylular, Sarayda büyük hizmetlere alınıyorlardı; git gide uygulanmaz oldu bu. Sofu Evrengzib, Sünnîliği, giderek bağnazlığı yüzünden, Hindulara zulmetmeye başladı. Tapınakları, okulları yakılmaya başlandı; üstelik, cizye yeniden kondu. Bütün bunlar, bir **Hindu tepkisini** başlattı: Önce **Mahratlar** başkaldırdı, onu **Sikhlerin ayaklanışı** izledi.

> ***Mahratlar***, *Goa ile Godaveri arasında yaşayan bir halktı. Bu kısa boylu dinç insanlar, hafif süvarilikte büyük hüner gösteriyorlardı. Müslüman hükümdarlar, onları kullanıyorlar ve şefleri önemli mevkilere geliyorlardı. İşte o görevlilerden birinin oğlu olan* ***Sivaji*** *(1627-1680), müslümanlara karşı bu Hindu halkın başkaldırısında öncülük etti. Mahratların şefleri, kastların sonuncu katmanı olan ve yukarı kastlara hizmetle yükümlü Sudralardan geliyorlardı. Mahratlar, kasta önem veriyorlar mıydı? Hareketleri, Hinduları kastların zulmünden kurtarıp, onları bir ulus halinde birleştirme amacını güdüyor muydu? Bu soruların yanıtını bir yana bırakarak söyleyelim: Mahratların, Hindu köylüleri arasında büyük saygınlıkları vardı; onlara, ulusal kahramanlar ve müslümanların istilasına karşı Hinduları savunan insanlar olarak bakıyorlar; düşmanın hareketlerinden haberdar edip donatıyorlardı. Evrengzib, onlara karşı tam yirmi altı yıl savaştı: baş edemedi. Bütün Dekkan Hinduları. Mahratlardan yana olmuştu.*
>
> *Hareket, Hindularda* ***ulusal uyanışı*** *başlatmıştı.*
>
> *Müslümanlara karşı bir başka Hindu tepkisi, kuzey-batıda* ***Sikhlerin hareketi*** *oldu. Hareket, Hinduizmin yeni bir yorumundan*

doğmuştu. Gerçekten İslâm, XV. yüzyılla XVI. yüzyılın başlarında. Hinduizmin tektanrıcı eski bir eğilimini uyandırmıştı; sonuçta, çoktanrıcılık, putataparlık reddediliyor, rahiplerin egemenliğine son verilmek isteniyor, kasta karşı çıkılıyor, ibadetin dünyadaki görevlerle uzlaşır olduğu savunuluyordu. Bu ideolojinin palazlanmasında Gorakh'la ***Kabir****'in büyük rolü oldu.*

Bu gelişmeler, ***Nanak*** *(1469-1539)'ın evrensel din görüşüne yol açar: Kur'anla Şaştralardan yola çıkan Nanak, aslında Hinduizmin temel kavramlarını sürdürmekle beraber, kastlara karşı çıkar, inananların eşitliğini savunur.*

Hint'te bir devrimdir yaptığı gerçekten.

Bu ideoloji, bir yerde Sikhilerin örgütlenişinde de rol oynayacaktır. Ne var ki, Cihangir'le, müslümanların Sikhlere karşı zulmü başladı; Evrengzib zamanında daha da azgınlaştı zulüm. Müslümanlara karşı hareketin başına ***Gobind Singh*** *geçti bu kez. Hindulardan, tam yükseliş içinde yeni bir halk yaratmak istiyordu. Kendine inananlardan bir ordu kurdu. 1695 yılından başlayarak, bir Sikh krallığı kurma yolunda, Evrengzib'e karşı sonuna değin savaştı. Yenilmişleri uyuşukluktan kurtarıp, insan olmanın onurunu kazandırdı onlara ve özgürlük duygusunu aşıladı.*

Evrengzib, 4 Mart 1707'de, 89 yaşında ve hükümdarlığının ellinci yılında öldüğünde, Hindu ulusu uyanmıştı. İslâm dininin ve Moğol devlet örneğinin döllediği, ama asıl önemlisi, sömürülen Hindu emekçilerinin uyarıp harekete geçirdiği Hinduizm, İslâmın önüne dikilmeye başlıyordu.

III
HİNDU DÜNYASI VE AVRUPA

Her şeyden önce, Asya dünyasını hıristiyanlaştırmak ve müslümanların elinden ticaret üstünlüğünü çekip almak amacıyla hareket eden Portekizliler, Hindistan'ı fethetmek kaygısına düşmediler; amaçlarına ulaşmak için, kıyılarda iyi seçilmiş noktalarda üsler yetiyordu onlara. Böylece, bir liman ve adacıklar zinciri oldu İmparatorlukları. Baştan aşağıya kıtaya bağlı Hint hükümdarlıkları, Portekiz donanmaları ile, Avrupa istihkâm ve topçularına karşı güçsüzdü. Bunun sonucu olarak da, Hint dünyası bölüşüldü: Kara, Moğollarla Hindulara bırakıldı; denizler de Avrupalılara.

HİNT OKYANUSU VE PORTEKİZ İMPARATORLUĞU

Vasco de Gama, 1498 yılında Koşin’e vardığında, Hint Okyanusunda ticaret alabildiğine örgütlenmişti ve, 1715 yılına değin aralarında yer değiştiren Avrupalılar, XV. yüzyıl tacirlerinin yerini almaktan başka bir şey yapmadılar; bunu gerçekleştirdikten sonra da, temelde hissedilir bir değişikliğe gitmeden, birbirlerine devrettiler nöbeti. Deniz ticareti, Arap ve İranlı olmak üzere müslümanların elindeydi; gemilerin çoğu onlarındı ve kara ticaretinin hatırı sayılır bölümüne de onlar egemendi. Onları, Gucerat Parsîleri ile Koromandel Şettileri, sonra da Çinliler ve Japonlar izliyordu. Ticaret, iki aşamada yapılıyordu: Üstünde en önemli liman olarak Kalikut’un bulunduğu Malabar Hint kıyıları ile Malakka. **Malakka** kenti ve sultanlığı bir müslüman eseriydi ve, Hint Okyanusu ile Çin denizleri arasındaki tüm ticaretin de deposu durumundaydı. Araplar, İranlılar, Parsîler ve Şettiler, Çinliler ve Japonlarla orada gelip buluşuyorlardı; Çinliler ve Japonlar ise, Malakka boğazını geçmezlerdi pek. Herkes değiş tokuşunu orada yapardı. Uzak-Doğu’nun ürünleri, daha sonra Kalikut’ta ve komşu limanlarda toplanmaya başladı; ve bütün bunlar, Kızıl Deniz ve İran Körfezi yolu ile, Akdeniz İslâm dünyasına ve Avrupa’ya dağılıyordu ve oralardan da başka şeyler alıp getiriliyordu.

Bir limanda yerleşmek için, tacirler, ülkenin yetkilileriyle anlaşmak zorundaydılar. Yönetimden izin alınca da, belli ulusun insanları, başlarında kendi uluslarından bir yönetici, kendi örf ve kanunlarına göre yönetiliyorlardı. Kurdukları tezgâh, bir ayrıcalıktan da yararlanıyordu. Tacirler, kendilerini daha da güvence altına almak için, tezgâhtan kaleye geçiyorlardı. Ne var ki, Hint’te ve Malakka yarımadasında, müslüman tacirler tezgâh kurmakla yetindiler; daha az uygar olan Doğu Afrika kıyılarında ise kaleler kurmuşlardı. Çeşitli nedenlerden dolayı limanlarda fazla kalınmıyordu; ticaretin takvimini de Musonlar düzenliyordu. Müslüman tacirlerle, Parsîler, Şettiler ve Çinliler, deneyimliydiler: Alış-verişin kanunlarını biliyorlardı, anlaşmalar ve tekeller uyguluyorlar, sigortaya başvuruyorlardı. Bunalım ve iflâslar olağandı, krediden yararlanıyorlardı; faiz de sigortalanıyordu. Kıyılarda, deniz yoluyla taşımayı kolaylaştırmak amacıyla, büyük pazarlar kurulmuştu.

Portekizliler geldiğinde, Hint Okyanusunda ticaretin durumu buydu.

Portekizliler, bu temel koşullarda hemen hiçbir değişiklik yapmadılar. Sadece, ticaretin kimi dallarını kendi tekellerine aldılar; öteki dalları ise,

müslüman tacirleri kovmayıp sömürebilmek için, çeki düzene soktular. Topçuluktaki üstünlükleri sayesinde, müslüman gemilerini ele geçirip, içindekileri açıkça kesip doğrayarak, çevreye dehşet saldılar. Kurallar koydular: Portekiz gemilerinin dışındakilere, Hint'le Afrika'nın doğu kıyıları ya da Çin'le Japonya arasında ticaret yasaklanmıştı; yasağa uymayan yokedilecekti. Portekizliler, ayrıca deniz üslerini ele geçirdiler: Malabar kıyılarında, 1510'da, Koşin'le -imparatorluklarına merkez yaptıkları- **Goa**'yı aldılar; 1511'de de, Albukerk, Malakka'yı aldı. Sonra da, büyük ticaret bölgelerinin mahreçleri olan «kilit» noktalara sıra geldi: Albukerk, 1515'te, İran Körfezinde Hürmüz'e el koydu, onu başkaları izledi. Gerçi, Aden'i sonuna değin ellerinde tutamadılar; ancak, Bab-el-Mandeb boğazının çıkışındaki deniz yollarını yine de denetim altında tuttular. Sömürecekleri bir ticaret gördükleri her yana küçük kaleler serpiştirdiler. Afrika'nın doğu kıyılarında **Arapların yerine geçtiler**, Molük adalarında, Baharat adalarında da aynı şeyi yaptılar. Son olarak, Ganj ağzında, Çin'de **Macao**'da ve Japonya'da ticaret tezgâhları kurmakla yetindiler. Portekizlilerin **vassalleri** oldu: Kimi, para olarak yıllık bir vergi ödüyordu; kimi de, mal olarak ödemesini yapıyordu. Ayrıca, çeşitli yasaklar dayattılar vassallerine: Savaş gemileri olmayacaktı, Portekizlilerin hasmı gemiler limanlara giremeyecekti, Portekizliler de gümrükten bağışık tutulacaklardı; 1534 tarihli bir andlaşma ile, Gucerat'ın elinden gemi yapımı hakkı alındı. Ne var ki, Portekizliler, bu senyörlük ve ticaret egemenliği ile yetindiler; öteki vassalleri olan racalarla sultanları, uyruklarını yönetmekte serbest bıraktılar. Sadece, kendilerinin olan yerlerde, örneğin Goa'da, Koşin'de, Malakka'da tek başlarına hareket ettiler. Goa'da, bir kral naibi, Yüksek Mahkeme ve Piskoposluk vardı; başka yerlerde kaptan yöneticiler. Toplum, köleci idi oralarda ve Brezilyadakine benziyordu. Böylece, Portekiz İmparatorluğu, Umut Burnu ile İran Körfezi arasında 7 ilâ 8.000 kilometre ve Afrika kıyılarında Molük adalarına kadar da 11.000 kilometrelik bir alan üzerinde yayıldı.

Kara İmparatorlukları da bu duruma göre kendilerini ayarladılar.

Portekiz geleneğine göre, İmparatorluk, Tacın geniş bir ticaret işletmesiydi. Kral, krallığının en büyük taciriydi ve, baharat, boyama maddeleri ve ilâçlar üzerinde tekel kurmuştu; lâstik, koku ve değerli taşlar ticareti serbestti. Kral, Lizbon'da, rıhtım üzerinde, kendi sarayının yanında, hem yönetim hem de depo olarak kullanılacak bir merkez, Casa da İndia'yı

kurdu. Hint'ten getirilen bütün ürünleri orası satıyordu; fiyatları istediği gibi saptıyordu. 1494 yılında Anvers'te açılan bir şube, Portekiz'le Kuzey Avrupa ve Orta Avrupa arasında aracılık yapmaya başladı. Buna karşılık, Casa da İndia, Anvers'te, Hint Okyanusundaki donanmalarının gereksinmesi için, top, silah, bakır, yelken, kumaş ve hırdavat satın alıyordu.

Hint Okyanusuna giden kafilede, kralın kendi gemileri vardı. Ancak, ticaretini etkin kılabilmek için yeterli sermayeye sahip olmadığından, Hint Okyanusuyla ticaret yapmaları için İtalyan ve Alman tacirlerine de izin verdi; Portekiz armatörleri, amiral ve kaptanlarına, daha doğrusu herkese bu hak tanındı. Bütün bu kişiler, satıştan %25'ini krala ödüyorlardı.

Kazançlar korkunçtu.

Büyük güçlük, Hint'te baharat alanındaydı. Hinduların, Avrupa mallarına rağbetleri pek azdı; hükümdarlar ve senyörlerin istedikleri altın, Hindularınki de -günlük ticaretleri için- gümüş ve bakır paraydı. Hindistan, değerli maden üretmiyordu; ancak, Avrupa'yı, Kuzey Avrupa'yı, Osmanlı İmparatorluğunu ve İran'ı içine alan o dev para ekonomisi bölgesinin bir parçasıydı. Hint, altın ve gümüş olarak, işte bu bütünün paralarını çekmeye başladı. XVI. yüzyılın ilk otuzlu döneminde, Avrupa'nın Doğu'ya doğru, her yıl 1750 kilo altın ya da 20.500 kilo gümüş gönderdiği tahmin ediliyor. Anadolu'ya ya da Mısır'a para, ve değerli madenlerin büyük bir bölümü de, Hind'e geçip dağılıyordu. Portekizliler de, Hint ticareti için değerli maden yokluğu pek çekmiyorlardı; bunun için, başta Afrika ile Gine altını kullanıyorlardı. 1519'da, Portekiz kralının adı, Venedik'te «altın kralı» idi. Ne var ki, bu altınların bir bölümü, Anvers'ten gümüş, bakır, buğday, top, Sicilya'dan buğday, Milano'dan silah, Portekizlilerin Magrip'teki istihkâmlarının desteklenmesi amacıyla Endülüs'ten çeşitli nesnelerin alımında kullanılıyordu.

Daha fazla da yoktu.

Böyle olduğu için de, Portekiz hükümeti, Umut Burnu yoluyla Hind'e pek az değerli maden gönderilmesine karar verdi. Onun yerine, öteki madenlere ağırlık verildi. Ayrıca Portekiz, XVI. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak, Hint'le ticaretinde, bir ölçüde poliçe ve bonoya da yer verdi. Böylece, Portekiz ekonomisinden değerli maden sağılması önlenmiş oldu. Portekizliler, başka yerlerden de Hind'e altın akıttılar: Müslümanların

elinden aldıkları Doğu Afrika altınını, tâ Japonya’ya değin Uzak Doğu altınını.

Bununla, Hindu ekonomisi de bir ölçüde yenileniyordu.

Portekiz İmparatorluğu, 1545-1552 yılları arasında, -dünya çapında olduğu sanılan- bir **iktisadî bunalım**la sarsıldı. Bu bunalımın belirtileri her yanda görülüyordu: Anvers’te, Londra’da, Lizbon’da, Brezilya’da, Hürmüz’de, Malakka’da, Macao’da. Anvers’e giden Portekiz gemilerinin sayısı azaldı; Hürmüz ve Malakka gümrüklerinin geliri düştü. Bunun bir nedeni, Güney Amerika’da Potosi’den gelen İspanyol gümüşü dolayısıyla, altının uğradığı bunalımsa, bir başka nedeni, İslâmın Portekizlilere karşı başlattığı tepkiydi: Osmanlıların 1546’da giriştikleri yeni saldırı, her şeye karşın Portekiz’e pahalıya mal oluyordu; Magriplilerin saldırısının sonuçlarını ise daha önce gördük.

Bütün bunlar, Portekiz İmparatorluğunun iktisadi yapısında büyük değişikliklere yol açtı.

Öte yandan, Fransız ve İngiliz rekabeti de artmaya başlamıştı. Ekber, Moğol İmparatorluğuna kararlılık getirdikten sonra, Çin’e ve İran’a doğru, baharatın kara yolundan gönderilmesini desteklemişti; Malabar karabiberinin büyük bir bölümü de Orta Asya’ya doğru çevrilmişti. Bütün bu nedenlerle, baharat, Portekizlilere pahalıya gelir olmuştu. 1595 yılından sonra ve **Hollandalıların gelişiyle**, Portekiz İmparatorluğundaki çöküş tartışılmaz hale geldi.

HİNT OKYANUSU VE HOLLANDALILAR

XVII. yüzyılda, Hollandalılar, Hint Okyanusunda yükselen bir güç olarak, Portekizlilerin yerine geçtiler. 1594’te, II. Philippe, Lizbon limanını, Hollandalılara ve İngilizlere kapamıştı. Karar, pek iyi uygulanmadı gerçi; ancak, zaman zaman bu iki ulusun gemileri tutuklandı, mallarına da el kondu. Özellikle Hollanda ekonomisini sarsacak tam bir kesintinin gerçekleşmesi korkusu, İngilizlerle Hollandalıları, Hint Okyanusu ile doğrudan ilişkilerde birleşmeye götürdü. Gerekli bilgileri, Goa’da beş yıl kaldıktan sonra 1592’de Hollanda’ya dönen Van Linshoten getirmişti; bir de, Lizbon’da gizli bir görevde kalmış Cornelis Houtman. 23 Haziran 1596’da, dört Hollanda gemisi, Cava’nın kuzeyinde, bir müslüman sultanlığı olan Bantan’a varıyordu.

Koşullar da elverişliydi Hollandalılar için: Portekizlilerin elinde kala kala birkaç kale kalmıştı ve müslüman sultanlıklarla da sürekli savaş

halindeydiler; bu sultanlıklar ise, aynı zamanda baharat taciriydiler ve başka tacirleri de kabul edebilecek durumdaydılar. Öte yandan, Hollandalıların ilerleyişine köstek olabilecek kadar büyük yerli imparatorluklar yoktu. Cava, Sumatra ve Borneo çevresindeki bir yığın boğaza egemen olmaya çabalayan sultanlıklar kalmıştı yalnız. Bütün bu sultanlıklar, birbirlerine karşı olsun, Portekizlilere karşı olsun -aralıksız yürüttükleri- savaşlardan bitkin düşmüşlerdi.

Hollandalılar, 1598 yılından başlayarak, Banda adalarında, çevredeki birçok yerde ticaret tezgâhları kurdular. Zırhlı başlıklar, zırhlar, cam eşya, kadife, Nuremberg'in tahta oyuncaklarını getiriyorlardı; pek rağbetteydi bütün bunlar. Oralardan da, karabiber, karanfil ve ceviz götürüyorlardı Avrupa'ya. Ne var ki, Hollanda kumpanyaları rekabet halindeydiler birbirleriyle. Baharat fiyatları adalarda yükselip duruyordu; Amsterdam'da pazar, doymuşluk noktasına varma tehlikesi karşısındaydı. Bütün bunların sonucu olarak, 1602'de, **Doğu Hint Hollanda Kumpanyası** kuruldu.

Ne var ki Hollandalılar, Portekizlilerle uyuşmazlığa düştüler aynı zamanda. 1605'te, Hollanda Kumpanyası, kimi kaleleri ele geçirdi; bir baharat ülkesiyle yaptıkları andlaşmayı da yenilediler. İşte bu vesileyledir ki, **Hugo Grotius** (1583-1645) ünlü kitabı *De Jure Praedae* (Ganimet Hukuku Üstüne)'yi yazdı: *Mare Liberum* (Serbest Deniz)'u bundan çıkarıp, 1609'da yayınlayacaktır. Ona göre, denizlerin özgürlüğü, serbest ticaret, insanın doğal ve zamanaşımına uğramaz haklarındandı, giderek ulusların kanunları arasındaydı; böyle olduğu için de, Portekizlilerin, baharat adalarıyla ticaretten Hollandalıları uzaklaştırmak istemelerinin hiçbir dayanağı yoktu. Bu kitap, modern uluslararası hukukun temel eserlerinden biri olmuştur; bu hukukun, bir bölümüyle, Avrupalıların denizaşırı halklarla temasından doğmuş olduğunu da belirtelim.

Doğu Hint İngiliz Kumpanyası ise 1600'de kurulmuştu ve Hollanda Kumpanyasının sermayesinin sekizde biri kadar bir sermayesi vardı; öyle olduğu için de, İngilizler, her yerde Hollandalıların arkasından gittiler. Hollandalılar, Avrupa ticaretini kabul ettirdiklerinde, İngilizler, onların hemen yakınına yerleşiyorlardı. Her iki Kumpanyanın adamları el ele idiler. Hükümetler 1613'te, 1615 ve 1619'da görüşmeler yaptılar. Hollandalılar, tekel kurmak istiyorlardı; İngilizler protesto ettiler: Ne oluyordu *mare liberium* ilkesi? Hollandalıların yanıtı şu oldu: Ticaret, andlaşmalardan ve sözleşmelerden önce serbesttir, sonra değil; çünkü, andlaşma ve

sözleşmelere saygı da uluslararası hukukun ilkelerindendir. Öyle diyorlardı: Amboine'la, Ternat'yla, Bantam'la sözleşmeleri önce biz yaptık. Böylece, Yerlilerin, size baharat vererek bu andlaşmalara aykırı davranma hakları yoktur ve sizlerin de, onları böylesi aykırılıklara itme hakkınız olmaz. Öte yandan, yığınla giderimiz oldu, bir temel attık; bundan yararlanmamamız ahlâka da sığmaz.

Her iki Kumpanyanın bir kartel oluşturmasına kalkıldı. Ne var ki, Hollanda sömürgecileri bunu kabul etmediler; 1619 ve 1623'te İngiliz donanmasını hatırdılar ve sekiz İngilizi de, Amboine'daki Hollanda kalesini, Japon ücretli askerlerin yardımıyla Hollandalılardan almayı istemekle suçlayıp ölüme mahkûm ettiler.

«Amboine kırımı» diye adlandırılır bu.

Hollanda İmparatorluğu, genel yönetici Coen'in görüşlerine göre gelişti. Coen, İmparatorluğun gönencini, Avrupa-Asya ticareti üzerine kurmak yerine, bir **Asya ticareti** kurmayı öneriyordu; Avrupa-Asya ticareti, bu Asya ticaretinin bir dalı olacaktı. Karşı çıkanlar olduysa da, bu plân uygulandı. Hollandalılar, 1617'de Jacarta limanını ele geçirdiler; orada küçük bir kale ve bir Hollanda kenti meydana getirdiler ve hepsini -Hollanda'nın eski adı olan- **Batavia** diye adlandırdılar. Arkasından, çevredeki adaları ele geçirdiler: Banda, Amboine ve Molük onların oldu. Sonra, çoğu Portekizlilerden alınan başka yerlere sıra geldi: 1636'da Seylan'da Kolombo'yu, Malâbar kıyılarında Negapatam'ı (1642), Malakka'yı (1641), Koşin'i (1662) aldılar. 1652'de Afrika'nın güneyine yerleştiler. Kurdukları bu imparatorluğun dışında, İran'da Büyük Sofı'den, Hint'de Büyük Moğol'dan, Çin İmparatorundan, Japon Şogun'undan, ülkelerinde tacir olarak yerleşmek iznini kopardılar; İsfahan'dan Nagazaki'ye değin yüzlerce ticaret tezgâhı zincirlendi birbirine. İşler daha da gelişti ve Kumpanya, tâ Filipinler'in güneyine değin bütün Endonezya'nın ve Hind'in de bir bölümünün senyörü olup çıktı.

Hollandalılar, Batavia'da -ırkçı olmayan- hıristiyan bir toplum yarattılar. Kendilerine bağımlı olmayan bütün Asyalılara, özellikle tacirlere karşı pek hoşgörülü ve nazik davrandılar. Çinliler, bir tür ayrıcalıklı idiler. Onların dışında kalanlara ise, olanca vahşilikle davrandılar: Adalardaki halkı kırıp geçirdiler; kalanları borçlandırıp köle haline getirdiler. Hollanda rahipleri, Asya halklarına Calvin'ciliği kabul ettirmekte pek çaba göstermediler; Yerliler ise, tersine, kendilerini yenenlere tepki olsun diye İslâmlığı kabul

ettiler. Hindu uygarlığından olan Endonezya, XV. yüzyıl başlarından beri, İslâmlaşma sürecine girmişti. Bununla beraber, adaların içleri Hindu dininden olmayı sürdürdü; kimi yerlerde Hinduizmin de dışında pagandık ve animizm yaşadı.

Bu müslümanlar, Avrupalılara karşı savaşa giriştiler.

Endonezya'daki müslümanlık da, İslâmın bir Hindu yorumu idi.

ASYA TİCARETİ VE AVRUPA

Avrupalıların Asya ticareti üzerindeki etkisi, özellikle Hindu ekonomisine yaptıkları **değerli maden ve para şırıngası** yoluyla derin olmuştur. Bu şırınga, bütün bir XVI. yüzyıl boyunca arttı durdu. Büyük bir bölümü bunun Hind'e gidiyordu. Avrupalılar, birkaç ticaret akımının yerini değiştirdiler; daha önce bulunmayan birkaç başka akım da yarattılar: Hollandalıların Hint'ten Sonda adalarına doğru başlattıkları ticaret, bu sonuncuya bir örnektir. XVII. yüzyıl boyunca, öyle görünüyor ki, Hollandalılar, İngilizler, Fransızlar, daha önce Portekizlilerin ellerinde tuttukları ticareti, bütününe bir artış getirmeden, aralarında paylaştılar. Belki, 1660 yılından sonra arttı bu: Çünkü Bengal, Avrupa'ya ipek yollamaya başladı ve Avrupa'da musline rağbet başladı; ayrıca, güherçile istemi, XIV. Louis'nin savaşlarından dolayı, daha da fazlalaştı. Öyle de olsa, 1701 yılında, Doğu Hint İngiliz kumpanyasının Asya'da sâdece 14 gemisi vardı. Bu gemiler, 75.000 Sterlin tutarında İngiliz malı, 438.000 Sterlin tutarında da yabancı malı taşıyorlardı.

Hiç de fazla değildi bu.

Hint'ten Hind'e ticaret, kumpanyalar için, Asya'dan Avrupa'ya ticaretten çok daha kazanç sağlayıcı oldu. Bunun bir örneği de, Doğu Hint Hollanda Kumpanyasıdır. Hollandalılar, İran'dan Japonya'ya değin arayıp durdukları bütün malları, Batavia'da topluyorlardı; hesaplar da orada merkezîleştirilmişti. 1630 yılından sonra, Hollandalılar, Portekizlilerle İngilizleri silah zoruyla saf dışı edince, Hint'ten Hind'e ticaret, pek ciddî kazançlar bırakmaya başladı. 1613 ile 1654 yılları arasında, ticaretten 101 milyon lira kazanmışlardı; bunun 76 milyonu giderdi, 25 milyonu ise kazançtı. Bu 25 milyondan sadece 9.700.000 lira Avrupa'ya gönderildi; geri kalanı, Asya-içi ticarette kullanılmak üzere yerinde kaldı.

Böylece, metropolün baharat ticaretinden elde ettiği kazanç, orta halli olmuştur. Çoğu kez tekrarlananın tersine, XVII. yüzyılda Pay-Bas'nın zenginliği, Asya ile olan ticaretinden gelmiyordu; onların **Avrupa'da ve**

Amerika'daki deniz taşımacılığından doğmuştur bu zenginlik. Bunu, kuşkusuz XVI. yüzyılın ilk yarısındaki Portekizlileri bir yana bırakmak koşuluyla, bütün öteki Avrupa ülkeleri için de söyleyebiliriz. Avrupa'nın Asya'yla ticareti, Avrupa ekonomisinde az önem taşıdı; ve, Avrupalı ülkelerin kendi içlerinde olsun, kendi aralarında olsun, ağırlıkta bir ürün olarak sadece buğday ticaretinin yol açtığından çok daha az bir hareketlilik getirdi paraya. Avrupalıları zenginleştiren, önce «Avrupa'daki Avrupa» ticareti oldu; onu, Avrupa'nın Amerika ile olan ticareti izledi.

«Hint'ten Hind'e» Avrupa ticaretinin, özellikle Asyalılara yaradığını söyleyebiliriz.

Dışarıdan gelip ticarete ve sanayie sokulan değerli maden ve paranın, zanaatçı ve tarımcı olarak Hindunun yazgısını ne ölçüde değiştirdiğini bulup göstermek güç gerçi. Ancak Hindu, Malezyalı, İranlı büyük tacirlerin, Avrupalılar arasındaki büyük rekabetten yararlandıkları, fiyatları alabildiğine artırıp zenginleştikleri de bir gerçek. Banker ve tacir olarak bu insanlar, Hindu hükümdarlar ve eyalet yöneticileri, gümrüklerden vergi alırken ve, kimi zaman bir ürüne, kimi zaman da ötekine tekel koyarken, Avrupalıların çabalarından büyük yararlar sağlıyorlardı.

HİNDU DÜNYASI VE HIRİSTİYANLAŞTIRMA

Portekizliler, hıristiyanlaştırmak için geldiklerinde, Hindistan hıristiyan değildi. Daha önce, Suriyeli rahiplerin hıristiyanlaştırdıkları 150.000 dolayında Nesturi vardı. Bunlar, Malabar kıyılarında ve Koromandel'de dağınık haldeydiler. Babil'deki Nesturi patriği, onlara piskoposlar yolluyordu. O uçsuz bucaksız Hindu denizinde kaybolup gitmemek için, onlar da kast oluşturmuşlardı ve hiçbir yayılma gücü de göstermemişlerdi.

Papa VI. Alexandre ile II. Julius, 1493 ve 1506'da yayınladıkları bildirilerle, dünyayı ikiye ayırıp, Hint Okyanusu ile Çin Denizleri üzerindeki egemenliği Portekizlilere bırakınca, piskoposluklar kurma, giderek hıristiyanlaştırma tekeli onların oldu. Goa da, işin yönetimini ele aldı. Portekizliler, büyük çaba harcadılar. Aslında, her ulustan misyonerlerin gelmesine göz yumuyorlardı ve destekliyorlardı onları. Goa'da ve yöresinde, 300.000 kadar hıristiyan Hindu vardı. Asıl yerli kitleye oranla sayılara hep az oldu böyle. Üstelik, sadece Portekizlilerin ellerindeki topraklarda yaşıyorlardı ve hıristiyan olarak düzeyleri de ortadan aşağı idi.

Nedenleri vardı bunun: Portekizliler, İncil'deki, «Onları içeriye girmeye zorla» sözünü kötü yorumlayıp, hıristiyanlaştırmada zora başvuruyorlardı.

Sonra, kimi rahiplerin uyguladığı kitle halinde hıristiyanlaştırma, biçimde kalıp, özde Hıristiyanlıktan habersiz bir yığın ortaya çıkarıyordu. Bunların, fırsatı bulduklarında paganlığa ya da İslâma dönmelerine şaşmamak gerek. Ayrıca, Portekizliler, Portekizli erkeklerin Hindu kadınlarla evlenmelerini destekliyorlardı. Böylece, aşağı kasttan yığınla kadın, hıristiyan olup, Portekizli erkeklerle evlendiler. Ne var ki, Hıristiyanlık, kast insanları yanında yüksekte bir şey olarak görülüyordu. Son olarak, Portekizliler, hıristiyanlaştırmayı Portekizlileştirmekten ayırmıyorlardı; hıristiyan olmak, dilinden kılığına değin, her şeyiyle Avrupalı olmak demekti.

Bu da, korkutuyordu insanları.

Bu başarısızlığa bakıp, Portekiz kralı III. Jean, 1540’ ta, İgnase de Loyola’dan Cizvitler istedi; **François Xavier**’nin, 1542 yılında Goa’ya gelişi bu nedenledir. Girişim, Cizvitlerin eline geçmiş bulunuyordu. İlkelerde, yani zor kullanmada ve kitle halinde hıristiyanlaştırmada hiçbir değişiklik olmasa da, François-Xavier, Hıristiyanlığı yaymada büyük rol oynadı. Onu **Valignani**’nin, daha da önemlisi **Robert de Nobili’**nin çabaları izledi. Varılan sonuç, 100 milyon Hinduya karşılık, birkaç yüz bin hıristiyandı.

Aslında bir başarısızlıktı bu.

Böylece İslâm, onu daha da geriden izleyerek, Avrupa, Hindu dünyasını değiştirememişti.

BOLÜM IV
AVRUPA VE ESKİ DÜNYA: (3)
UZAK DOĞU VE AVRUPA

XVI ve XVII. yüzyıllarda, Uzak-Doğu'da, Avrupa ile ilişkileri bakımından, iki toplumdaki gelişmeler dikkat çekici: Bunlar da, Çin ve Japon toplumları. Çin, bir içe kapanışı yaşayacaktır bu yüzyıllarda; Japonya ise, yeni sınıfların doğuşu, giderek sınıflar dengesinin değişmesiyle beraber, içinden XIX. yüzyıl Japonya'sının doğacağı tohumların ekilişini.

Önce, her iki toplumun temellerine eğilelim.

I

ÇİN VE JAPONYA

XVI ve XVII. yüzyıllar, Çin'de, **Ming Hanedanının saltanatı**na ve 1644'te de onun yerine **Mançu Barbarları**nın, Tsing'lerin geçişine tanık oldu. Çin, bu dönemde, bir köşede, kendi üzerine kapanmış bir halde yaşadı. 1368'de, Moğollardan Yuan hanedanını kovup, onun yerine Ming'leri geçiren başkaldırı, Çin'de, Barbarlara karşı ulusal bir tepkiye yol açmıştı. Millîci hareket, yavaş yavaş yemişlerini vermişti: Çinliler, geçmişlerine, geleneklerine dönmek istiyorlardı; dış dünyaya karşı güvensizlik ve kuşku içindeydiler. Bu eğilim, saray ve harem yaşamının çekiciliğine yakalanmış hükümdarların zayıflığı ile de birleşince, Çin gücünde geri çekiliş başladı. 1431'de, Arabistan kıyılarına ve Hürmüz boğazına son Çin seferi yapıldı; Çinliler, Cava, Sumatra, Seylan, Malabar hükümdarlarından son kez vergi istediler. 1432, 1449, 1452 tarihli fermanlar, Çin sularından çıkmayı yasaklar. 1459'da Çin yelkenlileri son kez görünür Koşin'dei 1453 yılından başlayarak, Çinliler Moğolların işlerine karışmaz olurlar. O tarihten sonra da, bir duvar örerler çevrelerine ve **kendi kendilerine seyretmeye** başlarlar.

O yüzyıllarda Çin'de dikkatimizi ilk çeken, aile oluyor.

ÇİN AİLESİ VE SOSYAL YAPI

Çin'de sosyal yapının temeli, **baba-merkezli bir aile**nin oluşudur. Söz konusu olan da, aynı atadan geldiğine inananların ve aynı adı taşıyanların oluşturdukları **büyük aileler**dir. Bu aileler, aynı çatı altında yaşayan 30 ilâ 40 kişiyi içeriyordu çoğu kez: Ailenin başı, kardeşleri, yeğenleri, amca,

dayı, hala ya da teyze çocukları, eşi, hısımlarının eşleri, onların çocukları, nikâhsız kanları, dinsel ayine katılan ve öyle olduğu için de aileden sayılan hizmetçiler ve köleler. Daha kalabalık aileler de vardı; yüzlerce insandan oluşan, kimi zaman 1500, 1800, hattâ daha fazla insanı içine alan aileler. Bunların hepsi de aynı yerde ya da aynı ilçede otururlardı. Bu aileler, «filân atanın tapınağı» diye genel bir ad taşırlardı. Böylece, bu insanlar, kan ve hısımlık yoluyla belli bir ataya bağlanan ve kendini atalar kültüne adamış kişilerdi. Aile, baba sevgisi üzerine kuruluydu; aynı zamanda toplumun belirgin özelliklerinden biri de bu olmuştu.

Çinlilerin -o pek bulanık- inançlarına göre, insanın birçok ruhu vardı. Bunlardan ikisi bizi özellikle ilgilendiriyor. Bir «yüce ruh», Cehennemden geçiyor ve belli bir insanın bedeninde ortaya çıkabiliyordu; ölülerin dirilmesi pek doğaldı. Ancak, bir de «aşağı ruh» vardı ki, cesetle beraber yeryüzünde kalıyordu: Bu ruh, cesetten ayrılabiliyor, görünmez biçimde havaya karışıyor, eve ya da dolaylarına sinebiliyordu; böylece, ne ki olup bitiyor, görebiliyor, evlâtlarının yapıp ettiklerini izleyebiliyordu. Bu ruh, yaşayanların varlığına katılıyordu. Mutlu bir biçimde yaşayabilmesi için de, onların sevgi ve saygısına, onların sungusuna gereksinmesi vardı. Evlâtlarını alabildiğine aydınlatıyor ve yardım ediyordu onlara. Ancak, hastalıklar ve felâketlerle belini de bükebilirdi onların. Gerçekten, bu ruh, yaşayanlardan daha güçlüydü; çünkü, bedensel bağlardan sıyrılmıştı ve adını aileye vermiş olan ataya herkesten daha yakındı. Oysa, yaşam kutsal bir ilkedir; insanlara Gökten verilmiş ve atalar da evlâtlarına geçirmişlerdir onu. Atalar, kökenlerine ne denli yakınsalar, bu ilkeyle de o denli doludurlar; ne denli eskiyseler, o denli de güçlü, bilge ve yetkindirler. Atalara öykünmek, onlara saygı duymak, onlarla uzlaşma içinde olmak, akla uygundur bu bakımdan.

Böylece, **atalar kültü** temel külttü. Evin asıl odası, onur ve kabul salonu olan «t’ang»dı; bir tapınaktı bu. «T’ang»ın sonunda bir yerdedir sekinin üzerinde, birkaç Tanrı heykelciği ile beraber, içinde ataların ruhlarının bulunduğu tabletler yardı. Sabah akşam, ailenin başı, buhur sunardı onlara. Evden çıktığında, onlara haber verir ve nedenini açıklardı; döndüğünde de, olan biteni söylerdi. Böylece, ailedeki gelişmeler hakkında onları bilgilendirirdi. Onlara sungular sunar, kokular sürer, çay ve şarap ikram eder, balmumundan, ipek ve gümüşten armağanlar verirdi. Başlıca ayin, belli zamanlarda kutlanan kudas ayini idi. Peykenin üzerinde, solda, kurban

edilmiş domuz ya da koyunun karaciğerini kızartmak için fırınlar bulunurdu; sağda da, şarap ve kutsal vazolar. Sekinin altında, bütün ailenin üyeleri, kuşaklara göre ve en eski kuşaktan olanlar da en başta olmak üzere toplanıyorlardı. Ailenin başı, hayvanı kurban ediyor ve kızartılmış karaciğerinden bütün ev halkına dağıtıyordu. Ataların ruhları da, kendilerine sunulan bu yemeğe katılıyorlardı. Canlılar ve ölüler, bu aile yemeğinden bir arada yiyorlar ve beraberlikleri daha da sıkılaşıyordu.

Çinlilerin bütün yaşamı bir ayindi: Aile tanrılarına ve yarının tanrısı olacak aile babasına bir saygının ayini.

Çeşitli sonuçlar doğuyordu bundan.

İlk sonuç, **babanın mutlak otoritesi** idi. Aile babası, en yaşlı büyük oğuldu; öldüğünde de, büyük oğul kuralına göre, evlatları içinde en büyük olanı yerine geçecekti. Ailenin tanrıları olan atalardan doğrudan doğruya gelen, ataların ruhlarıyla ilişkileri sağlamakla yükümlü olarak aileye rahiplik eden, üstelik geleceğin tanrısı olan aile babası, aynı atalar kültüne katılan herkes üzerinde mutlak bir otorite uyguluyordu. Yalnız atalar önünde sorumlu idi; ancak, kendisine bir Yaşlılar Kurulu yardım ediyordu ve kendisi karara varmadan önce onların oyunu alıyordu. Daha yaşlı beş ya da altı kişiden oluşan aile mahkemesine başkanlık ediyordu: Kırbaçlatıyor, sürgüne gönderiyor, aileden çıkarıp atıyor, ölüme mahkûm ediyordu. Yeni doğmuş bir çocuğun yetiştirilmesini reddedip, onu boğdurabilirdi; gereksinme halinde çocuklarını satabilirdi.

Tek başına söz sahibiydi özetle.

Her şey **baba sevgisi** üzerine kuruluydu. Bu sevginin yirmi dört büyük örneğinden biri, hasta yatan babasının canı balık istediği için, kışın ortasında, delecek yerde, ırmağın buzunu eritsin diye sırtüstü buzun üstüne yatan oğulun hareketiydi; bir bambulukta ağlayıp, babası yesin diye gözyaşlarından bambu filizi yeşerten oğul da örnek davranışta bulunmuş oluyordu; genç oğluyla yaşlı babasının ikisine birden bakamayacağını anlayıp, oğlunu babasına kurban etmek gerektiğine hükmeden ve bu amaçla da oğlunu gömmeye kalkarken kuyunun dibinde saklı bir hazine bulan oğulun hareketi de örnek bir hareketti. Çocuklar, hangi koşullarda olursa olsun, babalarına karşı saygı göstermek ve içlerinden geçeni açığa vurmakla yükümlü idiler. Oğul, babasının önünde, alçak sesle konuşmalıydı. Babası ayaktaysa, oğul, babasının ayaklarına bakmalıydı; oturmuşsa, dizüstü çökmeliydi, babasının önünde, oğul, ne tükürebilir, ne kaşınabilir, ne

esneyebilir, ne de hapşırabilirdi. Babasının tasından kalanı içmeli, tabağında kalanı yemeliydi. Babasının bastonuna ve terliklerine bile saygılı davranmak zorundaydı.

En yüce erdem, **sınırsız başeğme** idi. Babaya uyma, bunun gibi atalardan gelen kurallara da uyma, Çin yaşamında, ilkeydi. En yüce bilim, işte bu kuralların bilgisiydi. En yüce görev, bu kuralları yerine getirme, yani herkesin yüzyıllardır yaptığını yapma idi. Hoş görülen tek gariplik, bunları başkalarından daha iyi yapmaydı.

Yenilik suçtu.

Böylece, Çinli aileler, İmparatorun sözde iktidarı altında, baba otoritesine dayanan, hemen hemen bağımsız küçük cumhuriyetler oluşturuyorlardı; ortakçı uygulamalar ve geçmişe saygı içinde donup kalmışlardı. Bunlardan birçoğu, XVI ve XVII. yüzyıllarda, her biri binlerce insanı içine alacak biçimde, başlı başına bir ilçeyi kaplıyordu. Yalnız aile başının satabileceği toprakları, ambarları, okulları, budist kültüne ayrılmış manastırları, kanunları, tarihi ve tapınaklarıyla, her biri gerçek bir devletti bir bakıma; ve kendi kendilerine de yeter durumdaydılar. İmparatorluk yönetiminin bürokratik yapısı, mandarenler, vergi ve asker toplamak için, aile başlarıyla ilişkide bulunmakla yetiniyorlardı; düzeni, adaleti ve asayişi sağlamayı onlara bırakıyorlardı. Başkent Pekin'den uzakta, Çin'in güneyinde, bu küçük aile devletleri, birbirlerine karşı sürekli savaş halindeydiler; ve güçsüz İmparatorlar da, kendi hallerine terketmişlerdi onları.

Orta Çağ'da, örneğin Fransızlar için feodal örgütleniş gibi, Çinliler için de böylesi bir aile örgütlenişi, **düşünsel bir çerçeve** yaratıyordu; öyle ki, başka türlü düşünemiyorlardı toplumsal örgütlenişi. Bunun sosyal sonuçları -doğaldır ki- pek ağır oldu. Bütün Çin ahlâkı, babaya sevginin bir defteri olup çıkmıştı; ahlâk, «salt ailevî» idi böylece. Ailenin dışında, Çinlinin, hiç kimse karşısında görevi kalmıyordu ve bunun sonucu olarak da, başkalarının acıları karşısında tam bir kayıtsızlık gösterebilecekti. Tehlike ve özveri duygusunu da alıp götürüyordu bu. Bir Çinli, hiçbir konuda, hattâ boğulmakta olan birini kurtarma söz konusu olsa bile, yaşamını tehlikeye atmayacaktı; çünkü, onun yaşamı, atalar kültü ve ailenin sürekliliği içindi. Yine bundan dolayı, hiçbir yurtseverlik duygusuna, ulus düşüncesine, manevî kişiliğe yer yoktu bu ortamda; çünkü, Çinli yalnız ailesiyle ilgilenecekti. Bunun gibi, yine bu Çin ailesi yüzünden, bireysel özgürlük düşüncesi de ortadan siliniyordu.

Ve ilerleme düşüncesine de yer yoktu.

ÇİN'DE SOSYAL SINIFLAR

XVI ve XVII. yüzyıllarda, Çin toplumu, hatırlatmaya gerek yok, egemen sınıfla onun sömürdüğü halk kitleleri ilişkisine dayanan bir toplumdu. Bu toplumun özelliği şurada: Kendi içinde yarışma halinde olan mertebeli bir **Okumuşlar** (Lettres) gurubunun sosyal üstünlüğü var; siyasal iktidarı elinde tutan yöneticiler bürokrasisi bu gurubun içinden çıkıyor ve sosyal saygınlık, onur, giderek zenginli de onun elinde. Egemen sınıfın içinde, şunları görüyoruz: İmparator ve ailesi; ücretli soylular; yöneticilerle, gözü yöneticilikte üniversite hocalarının oluşturduğu bir seçkinler gurubu. Sömürülen, giderek ezilen sınıf, tarımcılar, zanaatçılar, tacirlerden oluşuyor. Bu sınıfın içinde, pek bayağı uğraşılara koşulmuş «İğrençler» diye de bir gurup var.

Bu sosyal bölünüşü, bir felsefe de haklı göstermeye çalışıyordu. Bu felsefe, tarımcı Çin toplumunun dayandığı, ama pek az egemen olabildiği bir doğadan esinlenerek ortaya atılmıştı: Doğanın öğelerini gözlemlemek ve onların belli aralıklarla tekrarlanan hareketlerini izlemek gerekiyordu; doğal sürecin içinde yer alınmalı ve kendimizi onlara terketmeliydik.

Bundan bir evrenbilim ortaya çıkacak, o da bir siyaset felsefesine yol açacaktı.

Az-buçuk okumuşlar arasında yaygın, hattâ halk kitlelerine değin gidebilmiş resmî evrenbilim **Çu-tzi'**ninki idi. İsa'dan sonra 1200 yılına doğru ölen **Çu-tzi**, Konfiçyüs ile Mençius'un yazdıkları, metni gibi yorumları da okullarda ezbere öğretilen Kutsal Kitapların bir yorumcusu idi. Ona göre, bütün doğa, Tai-ki adlı bir yüce varlığın eylemi üzerine kuruludur: Bu yüce varlık, ebedî, yarı-maddî, zekâsız ve iradesiz, ama aynı zamanda temel ilke, üstün kanun ve evrensel düzendir. Tai-ki, ebedî doğayı, ezelden beri, belli aralıklarla düzenler durur: Bu düzenleme süreci, bir yayılışı (ya da Yang aşamasını), bir çekilişin (ya da Yin aşamasının) izlemesi biçimindedir. Yin ve Yang, biri olumlu, öteki olumsuz iki cevherdirler ve nöbetleşe hareket ederler. Ortaya koydukları beş öğe, su, ateş, ağaç, maden ve topraktır; nesneleri oluşturan beş tözdür bunlar. Doğaya her biri sırayla egemen olan dört mevsimi yaratanlar da Yin'le Yang'tır. Tai-ki ile Yang ve beş öğenin -aşkın- birliği erkeklik gücünü, Göğü ortaya çıkarır; Yin'le olan birleşme ise, kadınlık gücünü, yeryüzünü yaratır. Onların karşılıklı etkileşmelerindendir ki, bu dünyada gözle

görülüp, elle tutulan tüm nesneler meydana gelir; bu doğuş, nöbetleşe bir yayılış ve çekiliş, bir oluş ve dağılış sürecine göre gerçekleşir ve ebedî olarak sürecektir bu.

İnsan, işte hareket halindeki bu öğelerin en güzel yanından dünyaya gelir. Bütün varlıkların en zekisidir o. Doğası, baştan aşağıya iyidir, saftır, ve beş erdemle donanmıştır insan: İyi dileklilik, doğruluk, tutarlılık, bilgelik, içtenlik. İnsan, kendi katıksız doğasına uyduğunda, Tai-ki ile uyuşma halinde hareket eder; Evrende ahenk hüküm sürer; insanın eylemleri iyileşir; hasatlar bereket kazanır ve barış sürer. İnsan, maddî dünyanın etkisine kendini terkettiğinde ise, Tai-ki'den farklı hareket etmiş olur; Evrende uyumsuzluk başlar ve insan eylemleri kötüleşir: Kötülük, sefalet, su baskını, çekirge salgını, bereketsiz hasatlar, istilâlar, haydutluk, düşmanlık sürer her yerde.

Böylece, temel siyasal sorun çiftedir: İnsanları, Evrenin düzeni ile uyuşma halinde yönetmek; siyasal iktidarı kullanmak üzere de, Tai-ki'nin eylemini farkeden ve kendini ona uyduranları seçmek. Siyaset felsefesinin iki okulu, Kanuncularla Konfuçius'cular birbirlerini desteklediler ve bu amaç adına ahenk içinde yürüdüler.

> *Kanuncular, tüketim mallarının seyrekliğinden hareketle, şöyle diyorlardı: İnsanlar, bunları elde etmek için, yarışma halindedirler ve onların rekabeti, düzensizlik getirir, o da felâkete yol açar. Eşitlik yoluyla rekabete çare bulma olanağı yoktur: Herkese yetecek kadar mal olmayacak. Ne yapmalı o halde? Eşitsizliği kabul edip yerleştirmeli; sıraları mertebeleştirmeli. İnsan, ne kadar erdem sahibi ise, sırası da o denli yüksek olmalı; sırası yükseldikçe de ücreti artmalı. Sosyal düzen, tek biçimli ve herkes için eşit bir kanunun yanı sıra, bir ödüller ve cefalar sistemiyle kendini dayatmalıdır. Sert ve acımasız cezalandırmak gerek: çünkü, insanları inandırmak pek zaman alır.*
>
> *Konfuçius'çular da, eşitsizlikte ısrar ediyorlardı çünkü nesnelerin doğasında vardı o. Eşitleştirmek akıl dışıdır; sosyal işbölümünü yıkmaktır bu. En zeki ve en erdemli insanlar, zihnî çalışmada kullanılmalıdır; okumuş kişi ve yönetici olmalıdır; ötekiler ise, zekâsıyla çalışanlara hizmet etmek ve onlara bakmak için, beden çalışmasına ayrılmalıdır. Zekâsıyla çalışanlar, yani bir toplum için en*

gerekli olanlar, en yüksek ücreti alacak ve en rahat koşullar içinde yaşayacaklardır. Bedenleriyle çalışanlara, bir kaba giysi, bir çorba, bir kulübecik yeter. Doğanın kanunu budur. Sosyal düzen, kanun, ödüller ve cezalandırmalarla sürdürülecektir gerçi; ancak, bunu sürdürmede, ayin ve törenlerde dile gelen davranış kurallarına da özellikle dikkat etmeli. Uyuşumlara saygı, yürekleri eğitimle düzelterek elde edilecektir. Okumuşları, yöneticileri, imparatoru, tek kelimeyle «Büyükler»i örnek göstererek, halkı inandırmalı.

Devletin başı **İmparator**du. En yetkin ve en bilge kişinin yönetmesi gerektiği için, İmparator, kendi yerine geçecek oğullarından en yeteneklisini seçecektir; en büyük oğulu seçme diye bir kaygısı olmamalıydı. İmparatorun yetkileri mutlaktı: Gerçekten, halkı ve ailesi için, Gökten bir vekâlet almıştı; kendisi de «Göğün Oğlu» idi, Tai-ki ile Yang'ın birleşmesinden doğmuştu, olumlu tözün seçtiği idi ve temsilcisiydi. Ülkesine barış ve gönenç sağladığı sürece, Göğün vekili idi ve iradesi kanun demekti; yeter ki, yöneticiler bürokrasisinin yorumladığı Kutsal Kitaplara uysundu bu kanun. Böylece, söz konusu olan, bir despotluk değil, bir mutlakiyetti sadece. Ancak, salgınlar, açlıklar, depremler, yöneticilerin bozukluğu, Sarayın aşırı giderleri, pek ağır vergiler, askerî felâketler, haydutluklar ortaya çıkmışsa, o zaman hiç kuşku yoktu: Gök, İmparatordan vekâleti geri almış demekti. Bu halde, ne olacağını Mençius söylüyordu: Halk başkaldırmalı ve hükümdarını değiştirmelidir. Başkaldırı başarıya ulaşmışsa, başkaldıranlar Göğün iradesini yerine getirmişlerdir. Her 250 ile 400 yılda bir, böylesi değişiklikler oluyordu. Çinlilere göre, bir işaretti bu: Yalnız İmparator değil, ailesi de «Göğün vekâleti»ni yitirmişti. O zaman da, İmparatorluğa adaylığını koymuş bir şefin arkasında toplaşıyorlardı, o da yeni hanedanı kuruyordu. Bu hanedan, yeni bir değişikliğe kadar, geleneksel kurallara uyacaktı. «Hanedan dönemi» deniyordu buna. Başkaldırı, yöneticiyi değiştiriyordu; ancak, yönetim biçimi ve onun üzerine kurulu olduğu ilkeleri korumak amacıyla idi bu. Böylece, başkaldırı bir devrim değildi, tersine, yerleşik düzenin bir parçasıydı; çünkü, belli aralıklarla bu düzeni onarıp eski haline getiriyordu.

Sınavla alınan, geleneklere bağlı ve dediğim dedik bir bürokrasiye karşı, İmparatorlar, yetenekli ve iradeleri güçlü de olsa, kendilerine ve İmparatorluk ailesine bağlı kişiler arıyorlardı; bunlar, bürokraside olan

bitenler hakkında bilgi vermek ve İmparatorun emirlerini onlara dayatmak için görev alacaklardı. Bu iş için **hadımlar** bulundu. Ming'ler devrinde, hadımlar, bürokratlarla rekabet edecek bir güç oluşturuyordu: 1644'te, yalnız Saraydaki sayıları 70 bin kişiydi ve 100 bini de İmparatorluğa dağılmıştı. İmparator, bir alışta 3000'den fazlasını alıyordu. Çoğu, bir meslek edinmek amacıyla, bilerek hadım olmuşlardı. Yoksul köylülerden, serserilerden, görevlerinden kaytarmayı arayan -babadan oğula- asker ailelerden, son olarak da, İğrençler arasından çıkıyorlardı. Hadımların, özel bir kuruluş içinde resmi görevleri vardı. Gerçekte ise, İmparator, danışman ve denetleme işlerinde yararlanıyordu onlardan.

Siyasal polisi de denetliyorlardı.

Hadımlar, bürokratlarla rekabet halindeydiler. **Bürokrasi**yi, Ming'ler, sosyal bakımdan daha da yüceltmişlerdi. Yıllıklara göre, 1496'da İmparator, bürokratlara, daha genel olarak da diplomalılara, ilk kez olarak «Efendilerim» diye hitap eder. Yalnız onlar böyle çağrılıyorlardı. Bir Çinlinin en çok arzuladığı şey, İmparatorluk bürokrasisi içinde bir görev edinmek, uzun yaşamak ve atalar kültünü sürdürmek için erkek evlât sahibi olmaktı. Kamu görevleri, en büyük saygınlığı ve en çok geliri de getiriyordu beraberinde.

Sivil ve asker görevliler, üniversitelerden diploması olan **Okumuşlar** arasından seçiliyordu. Rütbeler, sınavla verilirdi. Sınavlar, aslında tüm erkek Çinlilere açıktı. Toplum, yeteneklere kapılarını açık tutuyordu bir bakıma. Sıradan bir köylü bile, bir gün Bakan olmayı aklından geçirebiliyordu ve Çinlilerin ruhuna işlemişti bu anlayış. Öte yandan, eğitim pahalı değildi: Az sayıda temel klasikler, bir ya da birkaç tarih kitabı, birkaç da el kitabı yetiyordu. Köylerde ve ataerkil topluluklarda ilkokullar vardı; her kantonda ve ilde, bedava ve Konfuçius'culuğu öğreten kamu okulları bulunuyordu. Ünlü Okumuşların ve büyük görevlilerin, halka açık dersler vermesi ve parasız akademiler açması âdetti. Küçük köylüler, kömürcüler, tuğlacılar, duvarcılar, tuzla işçileri bu dersleri izler ve klasikleri okurlardı. Devlet, gelecek vaad eden öğrencilere burs veriyordu.

Diplomalılar, işe alınmıyorlardı. Görevlerden çok daha fazla diplomalı bulunurdu her zaman. Sıralarını beklemeleri gerekiyordu; bu arada, öğretimle uğraşır, bir yöneticiye kâtiplik ederlerdi. İçlerinde bir bölümü, «Devlet Öğrencisi» olarak, belli ama güdük bir maaş da alırdı. Diplomalılar, halktan ayrı ve onun üstünde kişilerdi. Halka, uygun davranışları ve

kanunları açıklamakla yükümlü idiler. Toplum içinde kendilerini belli edecek simgeleri vardı: Şapkalarında bir düğme taşır, sarı renkte elbise giyer, törenlerde öncelikleri olurdu; kanunların özel olarak koruduğu, her türlü kol çalışmasından bağışık kişilerdi. Farklılık ve ayrıcalıklarıyla. Seçkinler arasında bir «katman»dılar.

Her yönetici, alabildiğine mertebelendirilmiş ve merkezîleştirilmiş bir bürokraside, belli bir kademede, bütün yetkileri elinde topluyordu.

> *Her birinin 500'le 1000 arasında kâtibi vardı; ve ayrıca, emirlerini yerine getirmek amacıyla, 500'le 1500 arasında odacı, haberci, polis görevlisi, gardiyan, okçu, kapıcı, kent çavuşu bulunuyordu. Yönetici, bu yardımcılarını; sınavlara hazırlanan diplomalı özel kâtipleriyle denetlerdi. Kurullara ve yerel Seçkinlerin yardımına başvururdu. Maaş alırlardı ve özellikle de yönetilenlerin bağışları inerdi ceplerine. Aralarından pek azı büyük toprak sahibiydi. Yukarıdan aşağıya sosyal hareketlilik, sınavlar nedeniyle, büyüktü: 1610'da, sınav sonucu yöneticiliğe alınmış 230 diplomalıdan, %26'sı, üç kuşaktır hiçbir diplomalı çıkarmamış ailelerden geliyordu; %16.5'i bir diplomalı, %57'si alt ya da orta düzeyden yönetici çıkarmış ailelerin çocuklarıydılar; %7.8'i ise, yüksek düzeyde yönetici yetiştirmekle öğünen ailelerde doğmuşlardı.*

Devlet hizmetinden sonra, **tarım**, en çok saygınlığı olan uğraştı. Köylü, yönetici ve diplomalıdan sonra geliyordu saygınlıkta. Ne var ki, uygulamada, toplum, diplomalıların hemen altına »engin tacirleri yerleştiriyordu. Tacirler, madenlerden, tuz sanayisinden, çay ticaretinden, yabancı ülkelerle ticaretten, ordu donatımından büyük servetler ediniyorlardı. Ancak, bütün bu etkinlikler, devlet tekelindeydi, ya da denetim altındaydı. Tacirler, bu alanlarda, kamu görevlilerinin yardımcısı durumundaydılar. Devlet ticarete, üretimle ilgili bir sorun olmaktan çok, bir «zabıta» olayı olarak bakıyordu; öyle olduğu için de, tacirlerin her türlü gelişimine el koyuyor ve onları serbestçe rekabet eder durumda bırakmıyordu. Ming'lerin son dönemlerinde, Çin'de ticaret kapitalizmi doğmuş muydu?

Tartışmalı bir konudur bu.

Kırsal kesimde, toprak mülkiyeti ikiye ayrılıyordu: Yüzeyinden mülkiyet ve toprak-altı mülkiyeti. Her ikisine birden sahip olan tam bir malikti. Yalnız toprak-altının sahibi, görünürde olmayan malikti. Sadece yüzeyinden malik kiracı idi. Görünürde olmayan malikler. Seçkin zümrenin üyeleriyle komün üyeleriydiler; bunlara, tarım işçileri ya da yoksul kiracıları kullanan büyük mülkiyet sahipleri de katılıyordu. Ne var ki, bu büyük mülkiyet sahipleri, Ming'ler zamanında. Seçkin zümreden; çıkarılmışlardı. Yöneticiler ve diplomalılar tepeden bakıyorlardı onlara. Onların altında, toprağı, kendi ailelerinden olanlarla, kendi ailelerine yabancı -değişken sayıda- tarım işçilerinin yardımıyla işleyen tam mülkiyet sahibi köylüler geliyordu. Sonra, sadece kiracı olan köylüler geliyordu; bir bölümü, büyük çiftlik kiracısı olabiliyordu bunların, ancak çoğunluğu ev işletmelerinin yöneticileriydiler. Onları, aslında kiracı olup, ellerindeki topraklar ailelerini beslemeye yetmeyen ve öyle olduğu için de, el emeklerini, çiftlik kiracılarına ya da büyük toprak sahiplerine kiralayanlar izliyordu. Çoğu kez çiftçi ve tacir olan köylerdeki zanaatçıları da, aynı sıraya koymak gerekiyor. En alt basamakta da, topraksız, araçsız, parasız tarım işçileri bulunuyordu.

Son olarak, sosyal mertebeleşmenin en altında yer alan ve «**İğrençler**» diye adlandırılan katmanı görüyoruz. Bunlar, bayağı olarak görülen uğraşlara kendilerini adamış ve ayrıca uygunsuz insanlar diye de karşılanan kişilerdi. İçine tıkıldıkları zümrenin dışına, ne evlilik, ne de sınav yoluyla çıkamazlardı. Esirler, fahişeler, şarkıcılar, müzikçiler, yönetimde ayak işlerini görenler, hizmetçiler, aşçılar, hamallar, kayıkçılar, balıkçılar, istiridye toplayıcıları, inci avcıları, hırsızlar, katiller, dilencilerdi bunlar.

Harem de bilinen eserini koydu ortaya. XVI. yüzyılda, Ming hanedanı, tam bir çöküş içindeydi. Bilgisiz, yeteneksiz, gevşeyip kağşamış hükümdarlar, kadınların arasında bir köşeye çekilmişlerdi. Kadınları birbirine düşüren çetin mücadeleler oluyordu: Çünkü, her biri kendi oğlunu İmparatora mirasçı olarak seçtirmek istiyordu; hadımlarla bürokratlar da kendi adaylarını ileriye sürüyorlardı. Sarayda, hadımlarla bürokratları karşı karşıya getiren çetin kavgalar görüyoruz. Bütün bunların sonucu da, İmparatorlukta karışıklıklar, haydutluk ve korsanlıktı.

Wang-Yang-Ming'in öğretisinin yayılışı, Budizmle Taoizmin yeniden başarı kazanması, bu koşulların sonucu belki de.

WANG-YANG-MİNGİN FELSEFESİ. BUDİZM İLE TAOİZMİN GELİŞMESİ

Wang-Yang-Ming, 31 Ekim 1472'de, Çe-Kiang'da, Ning-Po yakınlarında doğdu. İçişleri Bakanı olan bir Okumuşun oğluydu. Kendisi de, bütün sınavları geçip, görevli oldu. Ne var ki, daha gençken, bir ahlâkî yetkinlik arkasındaydı. Budizm ve Taoizme girdi, dünyadan el etek çekip, bir mağaraya sığındı. Sonra. Taocu ve Budist keşişlerin herkesten uzak yaşamını, insana yakışmayan ve sosyal görevlerle bağdaşmayan bir davranış olarak gördü. 1502-1504'e doğru Konfuçius'çuluğa döndü ve Pekin'de Savaş Mahkemesi dairesine müdür oldu.

Ancak Konfuçius'culuk, soğuk, donmuş ve bayağı göründü ona. Ming İmparatorluğunun -sınavlarla da dayatılan- bu resmî öğretisi, Song'lar döneminde, **Çu-Hi** (1130-1200)'nin yaptığı bir yoruma dayanıyordu; Ming'ler ona dönmüşlerdi, çünkü Yu-anlardan öncesine ait bir yorumdu bu. Çu-Hi'ye göre, güçlü varlık Wu-Ki'den, Tai-Ki doğuyordu; arı, sonsuz, mutlak, her yerde var olan, alabildiğine erdemli, alabildiğine bilge bir varlıktı bu. Bilgelerin bilgeliği, ermişlerin erdemi, onun yüce bilgelik ve erdemine bir katılıştı. Ancak Tai-Ki, ayrı kişiliği olan bir Tanrı değildir. Maddeyle varlık kazanan bir ilkedir o. Tai-Ki, maddeyi, doğanın kanunu olan Li aracılığıyla yönetir. Li, madde K'yı uyandırır; hava halinde bir tür gaz, yoğunluğu, alabildiğine azalmış bir soluktur o. Bu uyandırma ile beraber, etkilerini nöbetleşe duyuran Yin, yani çekilme ve Yang, yani yayılma ile, tüm nesneler yaratılmıştır. K'nın elle tutulmaz öğeleri boşlukta, Kaost birikir; Kaos, Kosmos halinde örgütlenir: Merkezde hareketsiz duran Dünya vardır, sonra gökler, yıldızlar, insanlar. Kozmos yetkinliğine ulaşır, sonra geriler Kaosa döner; o da K halinde çözülür. K ile Li, birbirinden ayrılmaz biçimde Tai-Ki'ye dönerler; o da, Wu-Ki'ye döner ve her şey, sonu gelmemecesine yeniden başlar.

Ebedî dönüş kanununa bağlı evrimci bir kozmoloji bu.

İnsanın iki ruhu vardır: Biri duyusal ve kabadır, ölümle de toprağa düşer; öteki, zeki ve manevîdir, ve Göğün incelmiş maddesi içinde erir. Kişisel ölümsüzlük diye bir şey yoktur. Bilge, tümüyle ölür. O, bu dünyada mutluluğu, ahlâkın kanunlarına uyarak bulur. Bunun için de, varlıklara erişmesi, «bilgilerini geliştirmesi, düşüncelerine içtenlik kazandırması»,

«yüreğini arıtması», «bedenini düzene koyması» gerekir. İnsan gibi, toplum ve dünya da ahenk halindedir; küçük evren, büyük evrenin bir suretidir; kendi kendini yetkinliğe ulaştırma, ailede, devlette, tüm Evrende iyi yönetime götürecektir, mevsimlerin düzenini, bol hasadı, ırmakların bilgeliğini, yetkin düzeni sağlayacaktır. Ancak, «varlıklara erişmek» derken, Çu-Hi, bundan, «Evrenin varlıklarını inceden inceye araştırma»yı anlamak gerektiğini söylüyordu. Böylece, «düşüncelerine içtenlik kazandırmaktan, her türlü ahlâkî çabadan önce eksiksiz bir bilgiye varmak; çünkü, bizim kendi davranışlarımızın kuralı olan ahlâkî gerçek, bizim dışımızdadır. Ahlâkî gerçekleri önce soyutta tanımalı ve sonra davranışlarımıza uygulamalıyız onları. Bu eksiksiz bilgiyi edinmenin tek yolu vardır: Yetkinlerin kitaplarını tanımak, onlar üzerine yapılan yorumları, yazılan denemeleri okumak.

Çu-Hi'nin sistemi, görüldüğü gibi, aristokratik bir nitelik taşıyordu. Okumuşlara hitap ediyordu ve, yetkinlik diye de, kamu işleriyle yükümlü insanlara gerekli olanı anlıyordu. Her şeyi felce de uğratıyordu; çünkü, eskilerin kitaplarına eğilmek gerekiyordu. Cesaret kırıcıydı da: Ahlâkî yetkinliğe erişmek için eksiksiz bir bilgi istemek, olanaksız kılmaktı onu. Nitekim, Okumuşlar ilgilenmiyordu onunla; böylesi bir amaç arkasından koşanlarla da alay ediyorlardı ve insan doğasının en zararlı eğilimlerine terkediyorlardı kendilerini. Wang-Yang-Ming öyle anlatır onları: «... kitabî anıların yığınıyla gururları kabarmış; bilgilerinin genişliği dillerini açmış ve biçemlerindeki zenginlik, yalanlarını süslemekte yalnız...».

Ne var ki, 1506'da, Wang-Yang-Ming, İmparator U-Song'a bir uyanda bulunduğunda, gözde hadım Lieu-K'in, kırk sopa attırdı ona ve bir yıl hapse mahkûm ettirdi. Sonra da, bir posta menzil şefliğiyle, Long-Ç'ang'a, yarı-uygar Mios'ların yanına gönderdi; Wang, tuğladan evini kendisi yapmak zorunda kaldı orada; birkaç tarlasını da kendisi ekip biçti. Bir gece, aydınlandı ve öğretisinin ilkesini buldu. Lieu-K'in ölüme mahkûm edilince, onu da çağırdılar ve görevine kaldığı yerden başladı. 1519'da, Kiang-Si'de, bir prensin ayaklanmasını bastırdı; ancak, öylesine entrika, komplo, horlama, hakaret ve iftiralara uğradı ki, yaşamı, Long-Ç'ang'da olduğundan daha çileli hale geldi. Öğretisinin asıl özünü, 1521'de işte o zaman buldu: Bir **ahlâkî sezgi** (Liang-çe) idi bu. 9 Ocak 1529'de öldü. Hiçbir kitap yazmamıştı; sadece mektuplaşmalar ve konuşmalar yoluyla manevi bir

doğrultuda yürümüştü. Bunların ilki 1518’de yayınlandı, bütün eserleri de 1572’de.

> *Wang-Yang-Ming, bir metafızikçi değil, bir eylem adamı. Öğretisi, doğrudan doğruya kişisel deneyiminden ve eyleminden doğdu. Ahlâka yaklaşımı, Çu-Hi’nin zıddı; her şey, kişisel sezgiden çıkarıyor. Ona göre, kural, yüreğimizde kendiliğinden mevcut, «yürek, kural bu, kendisinde hiçbir şeyin eksik olmadığı görsel kural» Onun için de, tıpkı Pascal gibi, yürek, düşünen varlık olarak benim, başka hiç kimse. Kural, böylece dış varlıktan bağımsız bulunuyor; düşünce eyleminde bile o var. «Varlıklara erişmek», Evrendeki varlıkları dikkatle incelemek değildir; benim kişisel eylemimi, öz duygumu düzeltip eskilerin kitaplarını incelemekle olmaz; bir ahlâkî hükümle manevi bilgiyi gerçekleştirmekle olur. Eylemimizin, asıl duygumuzun manevî değerinin yargıcı yürektir: bize bugünkü görevimizi de o tanıtır.*
>
> *İnsan, ahlâkî gerçeğe akıl yoluyla varmaz: ahlâkî bir sezgi götürür ona. Bu sezgi, tanıtlanamaz, duyulur sadece. Herkeste bu sezgi vardır: Doğruyla yanlışın, iyiyle kötünün duygusu, doğuştan herkeste vardır bu. Bu duygu, üzerinde düşünmeden tanır ve öğrenmeye gereksinmeden hareket eder. Bu ahlâkî sezgi doğamızdan gelir bizim; böylece doğrudan doğruyadır ve yanılmazdır. Herkeste vardır o; bulanık biçimde de olsa, bir hırsızda, bir katilde de vardır. Ve dışarıdan gelmiş hiçbir bilgi onun yerini tutamaz. Ahlâkî sezgimizle onur duymalıyız: ve onun hükmünü her şeye, herkese karşı zenginleştirmeliyiz.*
>
> *Tanımak için de eylemde bulunmalıyız.*
>
> *Ahlâkî sezgiyi gerçekleştirmek için, bencil duyguları ve gururu kaldırıp atmalıyız; alçakgönüllü olmalıyız. İçimize eğilmek gerek; kendimize dönmek, boş düşünceleri bir yana bırakmak, imgeleri dizginlemek, başıboşluktan kaçınmak gerek. İyiliği uygulamak için güçlü bir niyet sahibi olmalı: Eskilerin kitaplarındaki gerçekleri kendinde bulmak için, kişisel bir çabaya girişmeli. Vicdan muhakemesi ve manevî mücadele, sürekli olmalı. Durmadan, bencilliği, açgözlülüğü, tutkuyu kendinde arayıp bulmalı ve bulunca da hemen kökünden söküp atmalı onları. Günlük uğraşlarımızın içinde de yapılabilir bu: çünkü, her uğraş, ahlâkî sezgiyi gerçekleştirmede bir*

malzemedir. Tek zorunlu olan budur. Böylece, ne bir köşeye çekilmeli, ne kitabî bilgileri yığmaya bakmalı, ne başkaları ne der kaygısına düşmeli!

Wang-Yang-Ming, bir kurtuluşa götürüyordu: Eskilerin kitapları, Eskilerin gelenekleri karşısında bir kurtuluştu bu; resmî öğretilerle otorite ve sosyal mertebe karşısında bir kurtuluştu bu. Serveti ne olursa olsun, herkes yetkinliğe erişebilecekti; çünkü, yetkinlik bilgiye bağlı değildi, herkesin sahip olduğu o doğru ve yanlış duygusunu izlemede dikkatti önemli olan. Wang-Yang-Ming'in felsefesi, Eskilere kölece öykünmekten uyuşup donmuş olan Çin'de, herkes için, sınırsız bir ilerlemenin kaynağı olabilecekti. Bireysel yargılamayı azat ederken, insan kişiliğini de kurtarıyordu.

Wang-Yang-Ming'in yığınla seçkin çömezi oldu; hepsi de ünlü ustalar olarak bir okul kurdular. Öğreti, Çin'de, 1630'a doğru pek yaygınlaştı. Ne var ki, bu çömezler, İmparatorluğun hadımlarının ördüğü duvara çarptı. Çu-Hi'nin sistemi, yine sınavlarda başvurulan öğreti olarak kaldı ve Wang-Yang-Ming'in felsefesi onu altedemedi.

Budizm ve Taoizm, halk kitleleri arasında alabildiğine yayıldı: O denli ki, hadımlar, budist tapınakları yapmak ve hac yerlerinde sunaklar kurmak için, büyük paralar harcamak zorunda kaldılar. Şurası bir gerçek ki, kalabalık, budizmde bir avuntu arıyordu; çünkü, budizm, özellikle **amidizm** biçiminde yayılıyordu. İlkel budizm, bir ölümlünün, Budha Çakyamuni'nin bulduğu bir teknikti: Amacı da, yaşamın acılarından ve ölümden sonra bedenden bedene geçişlerden kurtulmaktı. Acılardan kurtulmak için, arzuyu, yaşama isteğini ortadan kaldırmalı ve kişiliği «Nirvana»da tüketip yok etmeliydik. Elle dokunulur bir avuntu arayan insanların çoğu için biraz sert bir öğretiydi bu. Öyle olduğu için de, Bengal'den çıkıp Tibet'e, Çin'e ve Japonya'ya kadar yayılan **Mahayana**, Budha'ya, bir Tanrı olarak bakıyordu. Her yerde var olan, gücü her şeye yeten ebedi bir bilgelikti o; geleceğin Budhaları suretinde zamanda ve mekânda sonsuz olarak çoğalıyordu. Mümin, mistik bir seyre dalışla bir Budhayı görebilmişse, bu hayal, bir Dhyani-Budha ya, yeni bir kişiliğe dönüşüyordu. Amida bunun örneğiydi: Budha biçiminde ortaya çıkmış kelâmdı o; bir acıma, bir aşk Tanrısıydı; insanları bedenden bedene geçişlerden kurtarıyor ve yanı sıra, göksel bir mutluluk veriyordu onlara. Amida, Çin'de, XVI ve XVII.

yüzyıllarda büyük başarı kazandı: Bir kadın kişiliğinde, pek acıyıcı Koan'in olarak çıkıyordu ortaya; bir erkek çocuk arzulayan annelere bir çocuk uzatan ana olarak temsil ediliyordu.

Taocular da, bütün yazdıklarını yayınladılar ve, 1522 ile 1566 yılları arasında, İmparator Şe-Tsung bile korudu onları.

İMPARATORLUĞUN XVII. YÜZYILDAKİ DAĞILIŞI VE MANÇULAR

Ming'ler devrinin ikinci aşaması, git gide artan karışıklıklar, iktisadî, sosyal, siyasal, düşünsel karışıklıklar dönemi oldu.

Göçebe Tatar sürüleri, Şah-Si ile Şen-Si'yi yakıp yıktılar ve 1550'de tâ Pekin kapılarına değin dayandılar; öte yandan, Japon korsanlar, kıyıları vuruyor ve 1555'te, Nankin'e kadar geliyor ve, 1551 ile 1570 yılları arasında, Yang-Tse'nin denize döküldüğü yerde birçok kez karaya baskın yapıyorlardı.

XVII. yüzyılın başlarında, İmparatorluğun çözülüşü, git gide belirgin hale geldi. Hadımlarla Okumuşların çekişmeleri, kanlı çarpışmalara dönüştü. Hadım Wei-Thong-Kien'in zalimliği sonucu, Okumuşlar, Akademiyi kendilerine paravana yapıp, bir savunma örgütünde birleştiler: Tong-Lin partisi böyle doğdu. Parti, hadımlara, yani hükümete karşı korkunç bir mücadeleyi sürütüyordu. 1619 ile 1640 yılları arasında, her yanda ayaklanma vardı. Bürokratlar, hadımların üstünlüklerine karşı mücadele etmek amacıyla, gizli dernekler kuruyorlardı. Köylüler de aynı biçimde hareket ediyor ve vergi ödemeyi reddediyorlardı; devlet görevlilerinin haraçlarına başkaldırıyor ve kendilerini borçlandırıp topraklarını ele geçirmek isteyen burjuva spekülatörlere karşı ayaklanıyorlardı. Köylü yığınları, ülkenin altını üstüne getiriyorlardı. Kumandanlar, birliklerinin paralarını yiyor ve, onları yatıştırmak için de, soyguna sürüklüyorlardı; bu soygunculara karşı da hükümete sadık birlikler göndermek gerekiyordu. Bir içsavaş, bir anarşi idi bu; ve üstelik, Çin sınırlarının yeni barbarlarca tehdit edildiği bir anda oluyordu bütün bunlar.

Nereden geliyordu asıl tehlike?

Kuzey Çin kapılarında, Tunguz kabileleri olan **Mançular** dolaşıp duruyorlardı. XVII. yüzyılın ilk yarısında, bu kabileler uygarlaşmaya, yani Çinlileri kopya etmeye başladılar. Geniş müstahkem alanlar ve köyleriyle, yerleşik tarıma geçiyorlardı yavaş yavaş. Onların şeflerinden biri, **Nurhaşu** (1559-1626), kabilelerini bir federasyon halinde bir araya getirip, bir devlet çıkardı ortaya. Ming'lerin sınır örgütlenişini kopya ediyordu. Mançu'lar, 8

idare birimi halinde örgütlendiler; bu sancaklarda, Mançu’ların yanı sıra, Moğollar, Koreliler ve Mançurya Çinlileri de gelip birbirlerine karışmışlardı. Nurhaşu’nun oğlu, **Tai-Tsong**, 1631’de, Çin örneğine dayanan sivil ve askerî bir hükümet ve idare örgütledi ve sınavlar sistemi ile Konfuçius’cu siyasal ideolojiyi kabul etti. Daha şimdiden, Göğün Oğlu olarak, tarım onuruna, büyük İmparatorluk törenlerini uyguluyordu. Birçok kez, Çe-Li’yi istilâ etti ve, Çinli soyguncu birliklerle, 1629’da ve 1634’te gelip Pekin’i tehdit etti. 1643’te oğul bırakmadan öldü. Mançu’lar, onun yeğenini, **Şuen-Çe**’yi seçtiler.

1651’e değin soylulardan oluşan bir naiplik yürüttü işleri.

Bununla beraber, halktan bir şef, **Li-Tsen**, Sseu-Çuan’da başkaldırmıştı (1637). Köylülerin desteklemesiyle, tâ Pekin’e değin geldi. İmparator Çuang-Li-Ti tahtından ayrıldı ve arkasından da canını kıydı (1644). Sınırı savunmakla yükümlü, general Wu-Seu-Kuei, bunun üzerine, Mançu’ları yardıma çağırdı, kendisi de Mançuryalı bir Çinli aileden gelen general, en kötü olasılıkla, bir Mançu egemenliğinde aynı durumun Olacağını biliyordu. 7.000 kişilik bir Mançu birliği ile desteklendi. Öte yandan, Li-Tsen, Okumuşları kendisine katamamıştı; çünkü, Okumuşlar, köylülere hasımdılar ve -Li’den daha Ortodoks Konfuçius’cular olan- Mançu’lara kötü gözle bakmıyorlardı. İki kez yenilgiye uğrayan Li-Tsen, Pekin’i terketmek zorunda kaldı ve öldürüldü. O zaman da, Wu-Seu-Kuei Mançu’ları geri çekilmeye inandırmayı denedi. Ne var ki, zorla ilerlediler onlar. Şuen-Çe, İmparator ilân edildi (1644). Mançu’lar, bütün Çin’i fethettiler. Ming’lerden geriye kalanlar, bir imparator, HungKuang’ı seçmişler, Nankin’de bir hükümet oluşturmuşlardı. Böylece, direniş güneyde sürdü. Direnişi, Kansu’da başkaldırmış müslümanlar, Hıristiyanlığı kabul etmiş İmparator Ming-Kuei-Wang, bir Çinli baba ile bir Japon anadan doğan ve Formoza ile Yang-Tse’nin ağzını elinde tutan korsan Koringa yönetiyordu. Mançu’lar, yabancı durumuna düşmüş milliyetçi Çin direnişine karşı Konfuçius’cu Ortodoksluğu üstlendiler. Üstün süvarileri ve Pekin Cizvitlerinin topçularıyla iyice donanmış olarak Nankin’i (1645), Kanton’u (1650) aldılar ve gerçekte Çin’in sahibi olup çıktılar. Koxinga’nın torunu 1683’te boyun eğdi. Şuen-Çe de 1661’de öldü: Ölürken, kendisine mirasçı olarak üçüncü oğlunu, **Kang-Hi**’yi seçmişti. İktidar, 1667’ye değin soyluların oluşturduğu bir naiplikçe kullanıldı.

Nasıl bir egemenlikti Mançu’ların kurduğu?

Mançu'lar, Çin'i, **ırkçı bir temel** üzerinde yeniden örgütlediler; bununla, yenilmiş Çinliler üzerinde egemenliklerini sürdürürken, onlarla her türlü kaynaşmayı da (inleyebiliyorlardı. Mançu sancakları, Çin'e getirildi ve stratejik noktalara yerleştirildi. Mançu'lar, askerî niteliklerini sürdürmekle yükümlü tutuldular. Çiftçi-asker mesleğinden başkası yasaklanmıştı kendilerine; subayları da, asker ve idareciden başka bir şeydi. Açıkça Çinlilerin üstünde bir durumdaydılar. Mançu'lar, vergi ve angaryadan bağışıktılar. Çinliler, o çetin sınav sistemine tâbi tutulurken, onlar resmî görevlere kolayca girebiliyorlardı. Okuma ve yazmayı horluyorlardı. Her Çin görevlisinin yanı başında, bir Mançu subayı, yenenin çıkarlarına göz kulak oluyordu. Resmî belgeler, hem Mançu dilinde, hem de Çince kaleme alınıyordu. Böylece, fethedilmiş bir ülkeyi sömüren zafer kazanmış ordu niteliği sürdürüldü. Ancak, bu ordu, aynı zamanda üstün bir ırktı; ve bu ırkın saflığı da özenle korunuyordu. Mançu'lara. Çinli kadınlarla evlenmek yasaklandı. 1645 tarihli bir kanun, yenilenlere saç örgüsü dayattı. «Biri barbar öteki Çinli, iki toplum, birbirinden bağımsız kalıyor ve asla karışmıyorlardı birbirlerine. Fatihler kitlesi, kendilerini ilgilendirmeyen bir uygarlığın bilgisizliği içinde kaldılar». Yaşam biçimlerindeki farklılık, bedensel tiplerle davranışları arasındaki farklılıkları da belirginleştirdi. Fetihten çok sonra bile, Pekin'de, sakallı bıyıklı, «geniş omuzlu, boğa enseli, çıkık çeneli, dişleri et yiyen hayvanlarınkine benzeyen», tüysüz ve kadınsı Çinlileri -horlayarak- itip kakan Mançu'lar, yabancıların dikkatini çekiyordu.

Ne oldu sonraki gelişmeler?

Aslında, **Çin için pek sert oldu sarsıntı**. Mançu'lar, Nankin'e girdikten sonra, binlerce Okumuş, görevli ve feodal, canlarına kıydılar. Sonra, zamanla, Çinliler boyun eğip yazgılarına razı oldular ve Okumuşlar da toplaşıp bir araya geldiler. Önce, bir Çinli için İmparator, bilge olmalıydı; bilgelikten ayrılmışsa, İmparatorluğun üzerine felâketleri ve İmparatorun üzerine de halkın nefretini çekip, kınandığını gösterirdi. O zaman, İmparatoru tahtından kovan kişi, Göğün seçtiği kişiydi ve ona boyun eğmek de akla uygundu. Bu gerekçe, son Ming İmparatoru ile onun yerine geçene de uygulanıyordu. Öte yandan, ne demişti Konfuçius? «Hükümette resmen yer almayanın, bu hükümetin plânlarını görmek ve üzerinde hüküm vermek hakkı asla yoktur». Çinli, eğer bir mandaren değilse, ailesiyle ve mesleğiyle uğraşmalıdır; geri kalan ilgilendirmez onu. Böylece, milliyetçilik ve

yabancı düşmanlığı kitlelerde güçlü de olsa, yurtseverlik ve devlet duygusu zayıftı.

Mançu'lar, düzeni ve barışı sağlayarak, giderleri kısıp defleri de yıkarak **köylü kitleleri**ni hoşnut ettiler. Bu politikanın karşılığı, nüfusun artışı oldu: artış ise, besin maddelerinin miktarından çok daha hızlıydı. Aradaki farkı kapatmak amacıyla, Çin tarımı, modern nitelikler kazanmaya başladı, yoğun bahçecilik gelişti ve Çin mutfağı -örümcek reçeline varıncaya değin- yenilebilecek her şeyi içine aldı.

Ticaret ve maliye burjuvazisi, kendi gelişmesini de sürdürmüşe benzer: Kang-Hi zamanında, Ning-Po lu Fang, Pckin'de dört büyük banka kurdu: bu bankalar, XX. yüzyıl başlarında parlaklıklarını hâlâ koruyorlardı. Öte yandan, zanaatçı korporasyonları, tüzüklerini işte bu sıralarda kaleme aldılar. İpek dokuyucuları, bütün zengin dokumaların üretilmesini kendilerine ayırdılar. Ancak, sıradan ipek dokumacılığı, tekel altına alınmış değildi: aile içinde çalışan binlerce köylü ve kentliye bir ek kazanç sağlıyordu. Bu sanayinin ticarî yönden merkezîleştirilmesi, ağır ağır biçimlenmiş göründüğü kadarıyla. Önemli imalâtçılar, küçük atölye şeflerine ve kendi evlerinde çalışan emekçilere siparişlerde bulunmuşa benzerler.

Bunlara bakarak ne diyeceğiz?

Mançu fethi, bir iktisadî ve sosyal devrime mi yol açmıştı? Siyasal sistemdeki değişiklik, para ekonomisinin ve belli bir ticaret kapitalizminin malikâne ekonomisi üzerinde kesin zaferiyle mi sonuçlanmıştı? Ve aynı değişiklik, Mançu'ların budayıp alçalttıkları aristokrasi üzerinde Çin burjuvazisinin zaferine mi yol açmıştı?

Düşünülmeye değer.

Okumuşlara gelince... Kang-Hi, Konfuçius'culuk karşısında saygısını ortaya koymakta özen gösterdi. İktidara pek uygun gelen Çu-Hi'nin yorumuna hükümet sahip çıktı ve sınavların konusu oldu. Wang-Yang-Ming'in öğretisi ise, unutulmaya terkedildi. Mançu'lar, sınavlar sistemini ve Okumuşlara kazançlı bir meslek yolunu açan kamu görevlerindeki her türlü mertebelenmeyi sürdürdüler. Sadece, idare sistemi, yenenlerin hesabına işledi. 1665'te, Okumuşların hadımlar üzerindeki üstünlükleri açıklık kazandı: Hadımların kamu işlerine karışmaları, ölüm cezası tehdidiyle, yasaklandı; yığınla hadımın işine son verildi; gerçi, bunlar, sonra yeniden işlerine döndüler, ancak hiçbir üstünlükleri kalmamıştı artık.

Bununla beraber, Okumuşlar, Çu-Hi'nin -o felce uğratan- öğretisine bağlı kaldılar. Her türlü yaratıcı yetenek kayboldu. Konfuçius'culuğa Çu-Hi'nin getirdiği yorum, budist ve taocu idealizmin Çin imgelemine ektiği tohumları kuruttu. Çu-Hizm, yenenin emrinde bir araç olarak, her türlü etkinliğin ve düşüncenin, iktidarın dayattığı -önceden saptanmış- formüllerle belirlenmesine yol açtı. Kin, her türlü bireysel özgürlük gösterisinin arkasına düştü; düşünce hantallaştı ve sanat geriledi.

> *Mançu'lar, «edebiyat adamlarının resmi»ni öneren* ***Bunjiga okulu****nu desteklediler. Bu kuramcılar, resimle yazı arasında her türlü ayrımı ortadan kaldırmak istediler. Artık doğaya bakmıyorlar, eski ustaların kopyalarını kopya ediyorlardı. Tang ve Song dönemindeki ustaların yöntemleri, bir resim ansiklopedisinde usuller ve öğütler halinde saptandı;* Bir Hardal Tanesi Kadar Büyük Bahçe Resmi Öğretimi *adını taşıyan bu ansiklopedi, 1701'de yayınlandı. Resimlenmiş eser, bir el yazmasında mürekkep çizgilerinin tekrarladığı değişikliklere benzediği ölçüde hayranlık topladı. Çin sanatının uçsuz bucaksız, alanı terkedildi.*
>
> *Tek bir sanat, barbar fatihlere uygun gelen Seramik, yetkin bir teknikle, belli bir değer taşıdı.*
>
> *Edebiyat propaganda oldu. Roman ve tiyatro eserleri, yenenlerin hizmetine yaradığı ölçüde, erdemi yüceltti. Bunun gibi, ana-babaya boyun eğme göklere çıkarıldı; İmparatorlukları üzerinde bir baba otoritesine sahip olduğu için, hükümdara bağlılık öğütlendi. Kang-Hi, bütün bir pratik edebiyatı bir araya topladı: 44 cilt halinde ansiklopedi, 36 cilt halinde klasik edebiyat ve Çin sözlüğü ortaya çıktı. Kendisi de, yığınla mısra ve resmin yanı sıra,* Kutsal Fermanı, *16 manevî özdeyiş yazarak (1670) okumuş kişi saygınlığı, edindi. Bununla beraber, asıl değerli eserler, bağımsızların yazdıkları oldu;* P'an-Sung-Lang, *resmî mesleği ve yürünmüş yollarda yürümeyi reddetti. 1679 yılına doğru* Garip Öyküler'i *yazdı: Eser, söyleyişinde en son çizgisine vardırılmış bir gerginliği, kelimelere o zamana değin işitilmemiş bir güç veren yeni biçimleri, eğretileme ve figür bolluğu ile çok büyük bir başarı kazandı. Babasını Mançu'ların öldürdüğü Şu-Yung (1617-1689) da, kamu mesleğine girmeyi reddetmişti; küçük bir cilt halinde yayınladığı* Özdeyişler *çabucak ün kazandı.*

Ne var ki, resmî baskıdan yakasını kurtaramayan her eser soysuzlaştı. Çin'de XVII. yüzyılın sonlarında kendini gösteren esrar çekme alışkanlığını, yenilen ve aşağı ırktan sayılan insanın durumundan doğan -o yaygın- iç sıkıntısına mı vermeli?

Bununla beraber, Kang-Hi, Çinlinin gururunu okşayarak, halkın rağbetini kazandı. Her yıl, birkaç ayını, bozkıra gidip, at sırtında ve çadır altında geçiren bu göçebe, kendisini başka göçebelere tanıtarak, İmparator olduğuna inanabilirdi. Orta Asya'nın vassalleştirilmesinin yanı sıra, son Ming'lerle beraber, Çin'e o denli acılar çektirmiş olan Barbarlar üzerinde egemenlik kurma politikası güttü.

Özetle, Barbar Mançu'lar zamanında, Çın, devlet olarak pek güçlendi; ama Çin uygarlığı geriledi.

JAPONYA

Avrupa'dan, o koca Asya kitlesiyle ayrılan Japonya, yine de -kendine özgü- bir feodal rejimi yaşadı. İlke olarak, bir merkezî yönetim vardı: «Güneşin Oğlu» diye bilinen ve Kioto'da oturan İmparator, ya da **Mikado**, iktidarın kullanılmasını, bir saray nazırına, **Shoguna** bırakmak zorunda kalmıştı. Bu makamı, -babadan oğula- Ashikaga ailesi elinde tutuyordu. Shogun, devleti, **tam bir hiyerarşi**ye dayanarak yönetiyordu: Başta bir Devlet Konseyi, 8 Bakan görüyoruz; sonra, her birini Shogunun atadığı bir yöneticinin yönetimindeki 66 eyalet geliyordu; onun altında, yöneticinin önerisi üzerine atanmış başkanlarca yönetilen 572 ilçe, en altta da köyler.

Aslında, ne İmparator, ne Shogun, hattâ ne de büyük senyörler, kamu görevleriyle donatılmış da olsalar, kendilerine boyun eğilmiş kişiler değillerdi. Çevrelerini «beslemelerinin ya da **samuray**ların aldığı bir sürü senyör, ya da **daimiyo**lar, kendi malikânelerinde tüm otoriteyi ellerinde tutuyor ve, görünüşe bakılırsa, Büyüklere, pek gevşek vassallik bağlarıyla bağlı bulunuyorlardı. O devirden kalmış, portrelere bakıldığında, bu daimiyolarla samuraylar, Avrupa'daki savaşların kurtlarına benzerler: Hoyrat yüzler, kaba ve sert çizgiler, derin ve acılı kırışıklar, tutkulardaki şiddeti ve açlığı ortaya koyarlar.

Budist manastırlarının da büyük malikâneleri vardır ve başlarındaki papazlar, senyörlerin yetkileriyle donanmışlardı.

Neydi iktisadî görünüşü bu toplumun?

Askerî ve dinsel sınıf ve zümreleri **köylüler** besleyip duruyorlardı. Japon ekonomisi, tam anlamıyla bir tarım ekonomisiydi ve kapalı ekonomiye doğru eğilimliydi.

Pirinç tarımına dayanıyordu bu ekonomi.

> *Ekilecek toprağın pek az oluşu, suyun bolluğu, 2 ya da 3 hektarlı, küçük parçalı bir işletmeye yol açıyordu; çapa ve belle, yoğunluğuna bir çalışmaydı toprakta. Hayvan azdı: Öküz ve at, otlaklar az olduğu için ahırda besleniyordu; koşum takımı yoktu. Para azdı; çoğu köylüler onu hiç görmemişlerdi bile. Değer birimi ve başlıca alış-veriş aracı, pirinçti. Samuraylara ve hizmetçilere pirinçle yapılırdı ödeme. Vergiler de pirinç olarak ödenirdi. Köylüler, tarlalarını gübrelemek için balığı da pirinçle alırlardı balıkçıdan. Aslında, satın aldığı pek az şey vardı fukaranın. Kullandığı araçların çoğu, ağaçtandı. Kadınlar örüyor, dokuyor ve boyuyorlardı. Aile, bir iktisadî birimdi.*
>
> *Köylüler, dağınık evlerden oluşan küçük köylerde oturuyorlardı. Köy, bir kişilikti: Sözleşme yapabiliyor, mülkiyeti, ormanları ya da odakları oluyordu. Bir vergilendirme birimiydi de; kişiler, zincirleme sorumluydular vergiden. Köyü bir **nanuşi** yönetiyordu: Kimi zaman seçiliyor, kimi zaman babadan oğula geçiyor, kimi zaman da senyörce atanıyordu. Nanuşi, senyörün emirlerini köylülere, köylülerin dileklerini de senyöre iletirdi. Nanuşi, toprağın, her köylünün üretiminin, doğum ve ölümlerin sicilini tutuyordu. Çalışmalara göz kulak oluyor ve ufak çapta davaları hükme bağlıyordu. Her köy, başlarında bir başkan, beşer kişilik gruplara bölünmüştü. Vergiden karşılıklı olarak sorumlu olan bu gruplar, tarlaların miras yoluyla bölünmesini önlüyor, büyük çalışmalarda birbirlerini denetliyor, biri hasta olduğunda ötekiler tarlasını ekip biçiyorlardı.*
>
> *Senyörün görevlisi, zaman zaman tarlaların yüzeyini ölçüyordu: Onları, toprağın niteliğine, sulanmasına, güneşe karşı durumuna, evden uzaklığına göre sınıflandırıyordu. Her yıl, toprağa, yüzölçümüne göre üretimi hesaplıyordu. Senyör; en az 2/5'ini alıyordu üretilenin; ayrıca, görelisi için bir yüzdelik ve armağanlar alırdı; bu görevlinin bakımı ve aldığı kanun dışı vergileri saymıyoruz, Köylüler, pirinci bir torbaya koyuyor ve senyörün ambarına götürüyorlardı; tohumluk*

ayrıldıktan sonra, açlıktan ölmeyecekleri bir miktarı da kendileri için alıkoyuyorlardı.

Tahıl, ot ve kök karışımı bir şeydi yedikleri de.

XV. yüzyılın sonlarından XVI. yüzyılın sonlarına değin süren dönem, Sengoku, yani «savaş halindeki ülke çağı» diye adlandırılır. Gerçekten, daimiyolar, iktidarlarını vassaller üzerinde sağlamlaştırmışlar ve egemenliklerini, öteki senyörlere de yaymışlardı. 1467'den 1600'e kadar, 260 feodal aileden 248'i, ortadan silinir ya da her türlü iktidarı yitirirler. 1560'a doğru, ötekilere hükmünü geçirmiş altı aile vardır ve aralarında iktidar kavgası yapmaktadırlar. 1600'e doğru da içlerinden biri egemenliğini tanıtır. Japonya'ya boyun eğdiren, arka arkaya Oda Nobunaga, Hideyoshi ve Tokugana İeyasu oldu. Owari eyaletinden bir feodal şefin oğlu olan **Nobunaga** (1534-1582), komşuları aleyhine bir malikâne edindi; öteki baronları yendi ve Shogun olmayı istedi. Ashikaga'lara karşı hüküm süren İmparator, kendisini çağırdı; o da gelip 1568'de yendi onları. Ashika'nın saygınlığını yeniden sağladı ve 1597 yılına değin de onu korudu; ne var ki, 1568'den beri, Ashikaga'ların artık gerçek bir iktidarı kalmamıştı. Nobunaga, zaferlerini sürdürdü. 1582'de öldürüldüğünde, Kioto dolayındaki Japon eyaletlerinin yarısına egemen durumdaydı. Yerine generali **Hideyoshi** geçti (1582-1598). Başlanmış esere o devam etti: Kiu-Siu'yu fethetti ve bir bakıma bütün Japonya'nın sahibi oldu. Hideyoshi, daimiyoları hoşnut etmek için de, alıp Çin'in fethine götürdü onları: ancak, Kore'den öteye geçemedi. Ondan sonra da, Nobunaga ile Hideyoshi'nin bir yoldaşı, **Tokugana İeyasu** (1542-1616), başkaldırmış baronları ezdi, rejime kararlılık getirdi ve Japonya'ya, yine Shogun yönetiminde, tam 250 yıl sürecek bir örgütleniş sağladı. Öldükten sonra, yerine oğlu **Hideta**, sonra da **İemitsu** ve onun mirasçıları geçti.

Shogunluk, bu kez Y**okugana'lar**ın elindeydi.

Böylece, Japonya, tâ 1854 yılına değin, çevreden soyutlandı. Tokugana'lar, bu kapalı dünyaya kararlılık getirmeye giriştiler; arkasından gittikleri görüş, kazanılmış durumları, yani kendi durumlarını destekleyen Konfuçius'culuğun Çu-hist yorumu idi. Toplum, **shogunun askerî diktatörlüğü** altında, **sert bir mertebelenmeye** tâbi tutuldu. Tokugana'lar, Japonya'yı, barış zamanında, kendilerine güç veren savaş zamanı senyörlük kurumları içinde uyuşturup dondurdular. Tokugana'lar, daimiyoları iki

guruba ayırdılar: Kendilerine bağlı olan **Fudai**ler ile, kendilerine karşı direnenler olarak **Tozama**lar. Devlet görevlerini Fudailere ayırdılar. Onların yardımıyla, merkeziyetçilik yeniden gerçekleşti. Daimiyolar, Devlet Konseyinin ve -büyük malikânelerde, büyük kentlerde ve stratejik noktalarda yerleştirilmiş olan- komiserlerin otoritesine tâbiydiler; bilgi vermekle görevlendirilmiş kişiler de göz kulak oluyorlardı kendilerine. İlke olarak, Shogun, daimiyo, tozamaların topraklarına, düzen hüküm sürdüğü sürece karışmıyorlardı. Ancak, birkaç büyük daimiyo, Maedalar, Şimadzular, Datlar, gerçekten özerktiler. Shogun, onları, Shogunluğun bulunduğu merkezde, Yedo'da, iki yılda bir oturmakla yükümlü tutuyordu; aileleri ise sürekli orada oturuyordu. Bu tutsaklığın dışında, yol ve oturma giderleri, sürdürdükleri görkemli yaşam, onların iktisadî gücünü düşürüyor ve başkaldırmaları tehlikesini azaltıyordu. Tokugana'ların kendileri ise, topraklarını git gide arttırıyorlardı. Mirasçı bırakmadan ölen, ya da bir hışmı kusur işlemiş olan daimiyoların fieflerini ellerinden alıyorlardı.

1601'den 1651'e değin 61 aile fieflerini kaybettiler.

Her biri, sınıfının içine hapsolmuştu. Her daimiyonun bakıp beslediği yığınla samuray, silahlı meslekten başkasına giremez, edebiyat ve sanattan başka şeyle de uğraşamazdı. Tacirlere, samuraylar gibi giyinmek ve saç yaptırmak yasaklanmıştı; yolda bir daimioya rastladığında yerlere kadar eğilmek zorundaydılar. Köylüler, yük hayvanı derecesine düşürüldüler. Yönetim, okuma ve yazmayı öğrenmelerinin karşısındaydı. Aşağı insanlar olduğu düşüncesi yerleştiriliyordu kafalarına. Shogunların yayınladıkları fermanların başlarında şöyle deyimler geçer: «Köylüler ahmak oldukları için...», «köylüler sağduyu ve uzgörüşlülükten yoksun kişiler olduklarından...». Onları sürekli çalışmaya zorlama ve kafalarından her türlü ayaklanma düşüncesini çekip almak için, vergiler altında ezdiler.

> *Vergi miktarı, ürünün kabası üzerinden 2/3'üne ulaşıyordu. XVII. yüzyılın başlarında, tüm ülkede 28 milyon koku ([4]) pirinç üretiliyordu: Bunun 8 milyonunu Shogun Tokugana alıyordu; Maeda, Şimadzu, Date, her biri birer milyonuna el koyuyordu; en küçük daimiyo -en az- 10.000 koku alıyordu 150 daimiyo fudayiden her biri 100000 koku alıyordu. Daimiyolar samurayların ücretini pirinç olarak ödüyorlardı. Bunlardan kimisi, 10.000 koku alıyordu; çoğunun 100 koku geçiyordu*

eline, ötekiler 40'la 50 koku alıyorlardı. Önde gelen köylüler bir otuz kadar koku alıyorlardı. Ancak, Tokugana'lar senyörlere, onbeş yıldan ya da yirmi yıldan beri toprağı ekip biçer, köylünün elinden bunun alınmamasını dayatmışlardı. Kanunla, bir tür köylü mülkiyeti tanındı. Bununla beraber, toprağın satılması köylüye yasaklanmış olarak kaldı

Bütün sosyal ve siyasal ilişkiler, vassallik bağlılığı üzerine kuruldu; bu bağlılık ise, yalnız senyörle vassal arasında değil, çiftlik kiracısı ile tarım işçisi, tacirle yanında çalıştırılan işçiyle çırak, özetle bütün sınıflar ve zümreler için bir davranış kuralı, bir ortak ülkü haline geldi. 1900 yılından sonra *Bushido* adını alan **şövalye ülküsü** ete kemiğe büründü; ancak, tacirlerin ve sıradan insanların da ülküsü oldu bu. Doğruluk, içtenlik, âdil olanı yapma cesareti, özellikle zayıflar ve yenik düşmüşler için iyilik, olabildiğince incelmiş nezaket, kendini denetleme, ölünceye değin sadık kalma: Savaşçının yükümlülükleri bunlardı. Samuray, onurunu lekeleyen bir kusurundan ötürü, karnını yararak, yani harakiri yaparak, kendi cezasını kendisi vermek zorundaydı. Mutlağı arayış ve dünyanın kanunlarına sessizce boyun eğişiyle Budizm, hükümdar karşısında meşruiyetçiliğin kaynağı olan Şintoizm, Eskilere ve yukardakilere saygısıyla Konfuçius'çuluk, son olarak da -eyleme verdiği yerle- Wang-Yang-Ming felsefesi, hepsi birden, şövalye ülküsünü güçlendirdiler; Çu-hizm ise, devlet hizmetine doğru yönlendirdi bu ülküyü.

Ne oldu sonraki gelişmeler?

Tokugana'lar, toplumun değişmesini önleyemediler. Kendi kurdukları sistem de, bir para ekonomisinin -hem de tam sosyal sonuçlarıyla- gelişmesine katkıda bulundu. Yedo'daki görkemli saray, daimiyoların Yedo'dan *fief*lerine olan yolculukları, tacirleri ve zanaatçıları destekledi; bunlar, Shogunun oturduğu merkezde ve daimiyoların yolları üzerindeki kentlerde dükkânlar açtılar. Alış-verişleri için daimiyolar, değerli madde madenlerinin işletilmesine önem verdiler. Shogun İeyasu, paranın birliğini sağladı ve altından ve gümüşten para bastırdı. Tacirler ve zanaatçılar desteklendi. Daimiyolar, ürünler üzerindeki vergileri parayla ödemeyi dayatarak, değerli maden dolaşımını canlandırdılar: XVII. yüzyılın başlarında giren çay, laka, pamuk, tütün üzerindeki vergiler böyleydi; sadece pirinç vergisi, mal olarak ödeniyordu. Daimiyolar, son olarak, ellerine geçen kendi pirinçlerini satmayı aradılar, onların samurayları da

öyle yaptı. Gelecek hasat üzerinden borç almaya başladılar. Verdikleri senetler ticaret konusu olup dolaşmaya çıktı.

Bir **tacirler zümresi** palazlandı ve zenginleşti; yalnız toprak ürünleri bir zenginlik olarak görüldüğünden, tacirler başlarda vergilendirilmiş değildi, bu da zenginleşmelerini hızlandırdı. Ye-do, Osaka, Kyoto, Nara, Fushimi, vb. kentleri vergiden bağışık kaldılar. Tacirler ve zanaat ustaları birlikler kurdular; Shogundan ve onun yüksek görevlilerinden, ayrıcalıklar satın aldılar; üretimi, çırak ve işçi sayısını sınırladılar; fiyatları -olabildiğince- yüksek tuttular. Tekeller kurdular. Osaka borsasında, bütün Japonya pirincinin fiyatını aynı tutup satın almak için anlaşıyorlardı. Armağanları ve ödentileri işin içine girince, hükümet gözlerini kapıyordu. Halk, felâket bir duruma düşünce, hükümet de celallenip ilânını şart koşarak fiyatları vergilendiriyor, istiflere el koyuyor, tekelleri yasaklıyordu.

Ama sonra her şey kaldığı yerden başlıyordu.

Vaktiyle kale olan kentler, ticaret merkezi haline gelip büyüdüler; hiç yoktan başlayan Yedo’nun nüfusu, 525.317 kişiye çıktı (1723). Kentler tacirlerle, zanaatçılarla, barış içinde işsiz güçsüz kalmış samuraylarla, serserilerle, oyuncular ve maceracılarla dolup taştı. En ünlü merkezi Yedo’da Yoshiwara olan, fahişeler mahallesi gelişti.

Şehvet düşkünü yeni bir sanat boy attı.

Köylü ailesi, ayrı bir birim halinde yaşamaktan vazgeçti. Vergi altında ezilen köylü, çocuklarını kente, çırak ya da hizmetçi olarak gönderdi. Onların çoğu kentte kaldı. Köylü, üretimini yoğunlaştırmak zorundaydı: Nadastan yararlanamadı; daha çok miktarda gübreye gereksinme duydu. Kendi aralarında uzmanlaşan tacirlere başvurmak zorunda kaldı. Yoğun biçimde çalıştığından, giysilerini, torbalarını, kendisi yapacak yerde, zanaatçılardan satın almaya başladı. Tacirlerin sömürdüğü, devletin ve senyörün ezdiği, borca batmış köylü, toprağını, kanuna hile yapıp ipotek etmek ve satmak zorunda kaldı. Bunun sonucu olarak, toprağı başkalarına kiralayan bir büyük **toprak sahipleri** sınıfı oluştu.

Tacirler, hukuksal yasaklamalara karşın, kılıç taşımaya, samurayların adlarını almaya, soylular ve savaşçılar sınıfına girmeye başladılar.

Ticaret etkinliği öylesi boyutlara erişti ki, nakit yetmez oldu. Bunun sonucu olarak, 1688’de, değerli maden çıkışını engellemek amacıyla, Japonya’ya kabul edilen Hollanda ve Çin gemilerinin sayısı azaltıldı. Sonra Shogun, 1695 te paranın değerini düşürdü; arkasından, birkaç kez tekrarladı

bunu. 1695'le 1712 yılları arasında fiyatlar bir misli arttı. Samuraylarla daimiyolar bunalımın kurbanı oldular.

Böylece, yeni sınıflar çıkmıştı ortaya. Sınıflar dengesi de değişmişti. Para ekonomisinin gelişmesine, ticaret kapitalizmi ile bir burjuva sınıfının ortaya çıkışına, nüfusun artışına yol açarak, Omei felsefesini hoşgörüyle karşılayarak, Tokugana rejimi, bir şeyin de tohumlarını ekiyordu; XIX. yüzyılın Japonya'sı bu tohumlardan çıkacaktır.

Ve Avrupa uygarlığıyla ilişkinin sonucu değişmiş olarak.

II

AVRUPALILARIN ÇİN VE JAPONYA İLE TİCARET İLİŞKİLERİ

Son Ming'lerle Mançu'lar zamanında, Çin, resmî olarak yabancılara kapalı kaldı. Çinliler, yalnız sınırlarda, Kanton'la Su-Çeu'da, birkaç açık pencere tutmaya razı olmuşlardı; elçiler, oralardan gelip saygılarını sunarken vergilerini de veriyorlardı. Bir varsayımdı bu. Aslında olan şuydu: Yabancılar, sözde bir elçinin çevresinde, o zamanlar diplomatik ayrıcalıklardan yararlanan tacirleri topluyor ve, onların sözde armağanları, daha değerli mallarla değiş tokuş ediliyordu. Yüksek görevliler bunun farkındaydılar; ancak, önemli olan, «Çin İmparatorluğunun evrensel egemenliğinin görünüşünü sürdürmekti. Çin'i, yabancılara daha fazla açmaya gelince, düşünmüyorlardı böyle bir şeyi. Onlara göre, yabancılar, uygarlığı edinebilecek yetenekte değillerdi genellikle ve, Çin'in de, dünyanın uygar merkezi olarak, Barbarlardan öğrenebileceği hiçbir şey yoktu.

PORTEKİZLİLERİN UZAK-DOĞU'YA GELİŞİ

Portekizliler geldiğinde, Çin'le Japonya, Malezya ve Hindi-çini arasındaki ticarette tutulacak bir yer vardı. İmparator **Ming Yung Lo** (1403-1429) zamanında, Çin donanmaları İran Körfezine ve Somali kıyılarına kadar gitmişlerdi. Ancak, ondan sonra, Ming imparatorları, uyruklarına, açık-denizle ticaret yapmayı, ya da dışarıya göçü, ölüm cezası tehdidiyle yasaklamışlardı. İmparatorlar, Uo Ko korsanlarının adam toplamalarının kökünü kurutmak istiyorlardı. Kiu-Siu bölgesindeki Japon samurayları idi bunlar; kendine özgü kayıklarıyla Çin kıyılarındaki haliçlere sokuluyorlardı. Tayfa diye de, gereksinmelerini, Malezyalı, Filipinli ve özellikle Çinlilerle tamamlıyorlardı; adamlarının 2/3'ü işte bu Çinlilerdi. Koruma örgütleri güçsüz kalıyordu. Çin yönetimi, Japon yönetiminin

gölgesinden hiçbir şey elde edememişti. Bu Ou-Ko'lar, 1559'da, Nankin önlerine kadar ilerlediler.

Ticaret güçleşti, ama sürdü yine de. Daimiyolar, Çin ipeği ile, bir gümüş ülkesi olan Japonya'da pek tutulan Çin altını istiyorlardı. Çinliler içinse, açık-deniz ticareti, onların toplam ticaretinin küçük bir parçasıydı sadece ve donanmaları, kıyılarda ve ırmaklarda dolaşanlara oranla pek küçüktü. Ancak, Saray ve yüksek görevliler, Malezya baharatı ile öteki lüks maddelere pek düşkündüler; ve, bütün Çin, bir altın ülkesi olarak, ekonomisi için Japon gümüşüne gereksinme duyuyordu.

Böylece, ticaret, üç yoldan sürdü: **Elçiler, izinler** ve **kaçakçılık**.

> *Çin vassalleri, her yıl, Pekin'e, bağlılıklarını belirtmek ve vergi vermek amacıyla bir elçi heyeti göndermeye resmî olarak izinliydiler. Elçi, bunların karşılığında, ticaret pasaportları elde ediyor ve bağlı olduğu yönetim de kendi tacirlerine dağıtıyordu bu belgeleri. Bu tacirler de, onlarla Çin'e girebiliyorlardı. Bu belgeler, çeşitli yönlerden gelişlerine göre, üç büyük «Deniz Yelkenlileri Daireleri»nce denetleniyorlardı. Tacirlerin gemileri, ırmak ağızlarında ya da komşu adalarda demir atıyorlardı ve mallarını depolara yığıyorlardı. Ayrıca, limanın dış mahallelerine değin uzanabiliyorlardı; ancak, kente giremezlerdi. Kendi ülkelerinin örf ve kanunlarına göre kendi kendilerini yönetiyorlardı; sadece, fiyatları saptayan Çin tacir birliklerinin aracılığıyla ticaret yapabilirlerdi.*
>
> *Yerel yüksek görevliler, kral naipleri ve yöneticiler, kimi çin tacirlerine, gidip yabancı ülkelerde ticaret yapmaları için izin belgeleri veriyorlardı; ne var ki, pek pahalıya mal olan şeylerdi bunlar.*
>
> *Son olarak, kaçakçılık, bu ablukayı kırıyordu. Bunu uygulayanlar da, Çin yelkenlileri patronları, Uo-Ko korsanları, ya da Riu-Kiu denizcileri ile Portekizlilerin Gor'larıydı. Gor'lar, XV. yüzyılda, Çin, Japonya ve «Güney Deniz Ülkeleri» arasındaki ticarette başlıca aracılardı. Ancak, XVI. yüzyıl boyunca, onların bu rolü gitgide azalacaktır.*

Albukerk, 1511 yılında, Malakka'yı fethettiğinde, orada bulduğu Çinli tacirlere, Malakka Sultanının ellerinden aldığı iki yelkenliyi geri verdi ve yüklerini taşımalarına da yardımcı oldu. Çinliler, «Folangi» diye

adlandırdıkları Portekizlileri göklere çıkararak döndüler. Portekizliler, Çinlilerin Kanton'a getirdikleri karabiberde, 1 üzerinden 4 kazandıklarını öğrendiler ve, öteki baharat çeşitlerinde, 1 üzerinden 20 ilâ 30 arasında kazançtan söz edildi kendilerine. Malakka yöneticisinin emrine uyarak, Georges Alvarez, 1514'te, Kanton'da, Si-Kiang ırmağının ağzına geldi ve mallarını rahatlıkla sattı. Bunun üzerine, Portekiz Kralı Manuel, Çin İmparatoruna bir mektup yazıp, bir parça toprağın kendilerine verilmesini istedi. Elçi **Tome Pires**, 1517'de Kanton'a gidip, Pekin'e geçme iznini bekledi. Portekizliler pek pahalıya satmadıkları karabiber de getirmişlerdi beraberlerinde. Yüksek görevliler, genellikle Malakka tacirlerinin gelip durakladıkları Tuen-Men adasında bir ev yapmaları iznini verdiler Portekizlilere.

Ne var ki, «hoyrat ve kavrayışsız bir asker» olan Simon de Andrade, Portekiz topraklarındaymış gibi hareket ediyordu: Toplarla donanmış bir tabya yaptırdı, bir darağacı kurup bir mahkûmu ipe çekti, kendisinden yabancıların ödemekle yükümlü oldukları vergileri isteyen bir yüksek görevliyi vurdu. Çinliler, Pires 1520'de Pekin'e vardığında, mektuplarının, saygıdan ve vergi vermekten sözedecek yerde, eşit ticaret andlaşmaları ile toprak devredilmesinden bahsettiğini -dehşetle- gördüler. Çinlilere göre, böyle yol yöntem bilmeyen insanlar, casus, korsan ve istilâcı olabilirlerdi ancak. Saray, Portekizlilerin Çin toprağına ayak basmalarını yasakladı. Diego Calvo'nun donanması saldırıya uğrayıp, çekilmek zorunda kaldı. Tome Pires ve arkadaşları, Kanton'a gönderilip, 1524 yılına kadar hapiste tutuldular; çoğu da orada öldü.

Onu izleyen yıllarda, Portekizliler, kaçakçılık ve geçici ilişkiler içinde göründüler.

1542 yılından başlayarak, Portekizliler, Japonya'ya ayak basıyorlardı. Portekizliler, birkaç yıl içinde, Malakka, Çin ve Japonya arasında büyük bir ticaret başlattılar. Onları Çinliler izledi. Ancak, bir üs yoktu ellerinde, 1577'de, Çinlilerden onu elde ettiler; Çin İmparatorunun vassalleri olarak görülüp bir koya yerleştiler: **Makao**'yu kurdular. Bir kale yapmamak ve gümrük ödemek koşuluyla, hoşgörüyle karşılandılar orada. Başka yabancılara oranla ayrıcalıkları da vardı. Makao'da, kendiliğinden ufak çapta bir yönetim oluştu. Makao'lular, daha sonra Kanton'la -aracısız-ticaret yapma olanağını elde ettiler; ayrıcalıkları da genişledi. Böylece,

1584-1602 yılları, Makao için, Uzak-Doğu Okyanus ticaretinin bir merkezi olarak, doruk yılları oldu.

Portekizliler, uzun aranışlardan sonra, Japonya'da da pek güzel bir liman, **Nagasaki**'yi buldular. Bir daimiyonun Cizvitlere devrettiği Nagasaki, 1571'den başlayarak, Portekiz ticaretinin merkezi oldu. Her yıl, Goa'dan bir büyük gemi, *nao*, Lizbon'dan gelmiş ve Japonların pek tuttukları Avrupa mallarını yükleyip yola çıkıyordu; yol üstünde, Koşin'den karabiber ve değerli taşlar, malakka'dan öteki nesneler ve Makao'dan da Çin ipeklisi ve başka mallarla Çin altınını alıyordu. Japonya'dan dönüşte de, Japon gümüşü ve lâk cilâsı yüklüyor; sonra Çin'den Hind'e de, demir, misk, porselen, ipekli ve kumaş taşıyordu. Bunların büyük bölümü Hindu prenslerinde kalıyordu. Bir bölüm lâk cilâsı, porselen ve ipekli de Avrupa'ya doğru yola çıkıyordu.

Bu ticarette önemli olan, Japon gümüşüydü.

Uzak-Doğu'daki bu Portekiz ticareti, **Avrupa ile ilişkilerden** hemen hemen **bağımsızdı.** Avrupa'dan pek az şey geliyor ve pek az şey gönderiliyordu oraya. Bir küçük Avrupa kolonisi, Uzak-Doğu'ya, girişim ruhu ile deniz ve ticaret teknikleri getirdi ve orada hemen hemen bağımsız yaşadı. Ancak Portekizliler, öyle görünüyordu ki, **bütün Uzak-Doğu Asya ticaretini uyarıp etkilediler:** Japon gümüş ve bakır madenlerinin gelişmesine ve Çin'de büyük tacir kuruluşlarının açılıp serpilmesine bakarak, rahatça söyleyebiliriz bunu.

İSPANYOLLAR FİLİPİNLER'DE

İspanyol, **Legazpi**'nin sefer heyeti, Filipinler'de, 1565 Nisanında Cebu'ya vardı. Her yıl, Fu-Kien'den kalkan on iki ya da on beş Çin yelkenlisi, Luçon adasında **Manilla**'ya geliyorlardı. Kimi Japonlarla beraberlerinde, ipekliler, pamuklular, porselenler, kalay getiriyor ve dönüşlerinde altın ve balmumu alıp götürüyorlardı. İslâma donmuş olan Filipinler'den Moro'lar, bu Çin ve Japon ürünlerini de adalarda dağıtıyorlardı. Legazpi. 1571 Mayısında, Manilla'da bu Moroların başlıca yerleşme merkezini ele geçirdi ve Filipin şeflerini kendine bağımlı hale getirdi. Legazpi, bu yeri, Japonya. Çin, Cava, Borneo, Moluk adaları. Yeni-Gine ile ticaret için pek uygun gördü. Çinlilerle ilişkiler gelişti. Çin yelkenlilerinin sayısı arttı ve hattâ kral naibi, Fu-Kien'den, 1574'te bir İmparatorluk yelkenlisi gönderdi oraya; yelkenli, dönüşünde birkaç İspanyol getiriyordu ve dilekleri de bir liman ve İncil'i vaazetme izniydi.

İspanyol heyetinin başı bir fransisken olan **Martin de Rada** idi; Çin dini hakkında ilk bilgileri o gelirdi. Ne var ki, sonraları uyuşmazlıklar çıktı ortaya. Yeni İspanyol yöneticisi burnu havada ve hoyrat bir kişiydi. Resmî ilişkiler 1576'da koptu.

Ancak, ticaret eskisi gibi sürdü.

XVI. yüzyılın son çeyreğinde, «**Manilla Kalyonu**», Acapulco'dan hareket ediyor ve düzenli olarak Meksika gümüşü getiriyordu. Çin yelkenlileri de her yıl Manilla'ya gelip ipek, ipekli, porselen, buğday, Çin madenleri getiriyor ve bunun karşılığında bu gümüşten alıp götürüyorlardı. 10.000 ilâ 20.000 Çinli, Manilla'nın yanında, Parian mahallesini oluşturdular. Gelen ipeği, «Manilla Kalyonu», Meksika'ya götürüyor, oradan da Avrupa'ya yollanıyordu. Bu ticaret, tâ 1630 yılına değin git gide arttı. İspanyol gümüş paraları, Çin'de pek revaç kazandı. İspanyollar, %200 ilâ 300'lük bir kazanç sağlıyorlardı.

Çin yelkenlileri de, sayıları her yıl çoğalarak, Manilla'ya akıyorlardı.

HOLLANDALIIARIN ARAYA GİRİŞİ VE SONUÇIARI

Hollandalıların 1601'de Makao'yu farketmeleriyle, altüst oldu her şey. 1602 yılından başlayarak, Malakka boğazını abluka altına aldılar ve Makao ile Gao'nın ilişkisini kestiler. Çeşitli yollardan da, Portekizlilerin Uzak-Doğu ticaretinin mekanizmasını öğrendiler. 1622'de, Makao'ya saldırdıysalar da, kanlı bir yenilgiye uğradılar. Arkasından, Makao'yu Japonya'dan koparmak ve Manilla ile de Çin'in ilişkisini kesmenin çarelerini aradılar. Formoza'da Tayvan'a yerleştiler; İspanyollar da Tan-Şuei'ye. 1641'de, Hollandalılar Malakka'yı, 1642'de de Tan-Şuei'yi ele geçirdiler.

Çin ve Japonya ilişkilerinin sahibi oluyorlardı böylece.

Bu olaylar, Portekizlilerin Japonya ile ilişkilerinde değişikliklere yol açtı. 1618'den başlayarak, büyük yara almış olan *nao'nun* yerini, daha hafif gemiler aldı. Portekizlilerin, topları ve adalarla olan ticaretinde kullandığı paralar için bakıra gereksinmesi vardı; çünkü gümüş, Hindu ve Çin girdabında kaybolup gidiyordu ve Yeni-Dünya'dan gelen gümüş miktarı azalıyordu git gide. Bakır, Japonya'dan Manilla yoluyla gelebilirdi. Makao'dakilerin de Avrupa mallarına gereksinmesi vardı; bu mallarsa, doğrudan doğruya Goa'dan gelemediği için, Manilla yoluyla getirtilmeleri zorunlu olmuştu. Böylece, onlar da bu İspanyol kenti ile ilişkilerini geliştirdiler. Daha önce, yasaklamalara karşın, İspanyollar, içme suyu ya da

yiyecek satın alma bahanesiyle limana yaklaşıyor ve, gece olunca da, Makao kayıkçıları, onlara Çin ipeği ile ipeklilerini taşıyorlardı. 1602 ilâ 1620 yılları arasında, Manilla ticareti doruğuna çıktı: Manilla, Çin ipeği ile ipeklilerinin Acapulco'da, Mexico'ya Vera-Cruz'a, Sevilla'ya doğru yola çıkması için zorunlu bir geçiş noktası oldu ve 1640 yılına değin öyle kaldı.

Makao'lular, Avrupa ticaretinin etkisiyle, İspanya'da para ekonomisindeki gelişmelerden yararlandılar: İlk Japon kapitalistleri, ellerindeki sermayeden doğrudan doğruya kendileri yararlanamıyorlardı; çünkü, bunun için, Shogunluğun -elde edilmesi hayli de güç olan- izni gerekiyordu; ve, 1636'dan başlayarak da, Japonların Japonya'dan çıkmaları ve bizzat ticaret yapmaları kesinlikle yasaklandı. Öyle olunca da, Kiu-Siu ile Japonya'da kimi güney bölgelerinin daimiyolar, ellerindeki sermayeleri, %25 ile 50 arasında bir faizle, Makao'lulara verdiler. Makao'lular, XVI. yüzyılda yaptıkları gibi, ortaya kendi gümüşlerini sürecek yerde, git gide Japon gümüşünü sürdüler.

Oysa, 1636'dan başlayarak, Japon hükümeti, ilk kez olarak, Portekizlileri Deshima adası ile sınırladı. Dahası, **hollanda rekabeti** artıyordu: 1636'da Hollandalıların Japonya'ya getirdikleri ipek miktarı 1.421 ölçü iken, Portekizlilerinin 250 ölçüydü sadece. Bununla beraber, Avrupalıların ticarete getirdikleri atılım, özellikle Asyalılara yarıyordu: 1636'da, Japonya'ya, 4 Portekiz ve 12 Hollanda gemisine karşılık, her yıl 50 ile 60 arasında Çin yelkenlisi geliyordu. Sonunda, misyonerler ve onların siyasal etkileri korkusuyla, 1639'da Shogun, Portekiz gemilerini, yüklerini boşaltmalarına izin vermeden gerisin geriye yolladı. Bütün Portekizlileri, çocukları ve Japon karıları da içinde olmak üzere, Japonya'dan kovdu. 1642 yılından başlayarak, yalnız Hollandalılar Deshima'da hoşgörü ile karşılanıyorlardı. Çin denizlerindeki tüm ticaretin anahtarı olan Japonya ile ticaret, yavaş yavaş Avrupalılara yasaklandı.

1640'ta Portekiz, İspanya'ya başkaldırın Makao'lular, yeniden Portekiz kralı ile ilişki kurarlar. Makao ile Manilla arasındaki ilişkiler resmî olarak yeniden kesilmiştir. Ancak, uygulamada da hayli azalmıştır. Manilla, Fu-Kien kıyısıyla ilişkilerini sürdürmektedir gerçi; ancak, Meksika gümüş üretiminin azalışına ve Hollanda rekabetine bağlı olan bu siyasal olay, Çin'le Avrupa arasındaki büyük aracı rolünü artık yasaklamaktadır ona.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında, Çin **denizlerindeki Avrupa ticareti,** git gide bölüşülmüş ve, görünüşe bakılırsa, git gide azalmıştır da. Japonya'nın

kapılarının kapatılması, ticaret çevriminin önemini iyiden iyiye düşürdü: Hollandalıların, yılda 12 yerine, 2 ilâ 4 gemisinin limanlara girmesine izin veriliyordu; korsan Koxinga da, 1662'de Formoza'dan kovmuştu onları ve ayrıca, Kantonla Nagasaki, Ning-Po ile Manilla arasındaki ticaret yolları üzerindeki egemenliklerini de yitirmişlerdi. İspanyollar, onlar da, 1669'da, Manilla'nın Kanton ve Ning-Po ile ticaretini düzenlemek için, Mançu'larla bir tür ticaret andlaşması yapmayı başarmışlardı. Çin yelkenlileri düzenli olarak Manilla'ya geliyordu. Ne var ki, İspanyol gümüş paralarındaki azalış ticareti hayli azaltıyordu.

Bu olayları izleyen yıllarda, **İngilizlerin ve Fransızların** Çin'le ilişki kurmak amacıyla yollara döküldüklerini görüyoruz.

1700'den başlayarak, Çin ticaret tarihinde **yeni bir dönem** açılır. Bir Çinli tacir gurubunun aracılığıyla olmak koşuluyla, bütün yabancılar Kanton'a kabul edilirler. Ne var ki, Avrupa, XVII. yüzyılın büyük iktisadî durgunluğu içindedir hep. Hükümetler, XIV. Louis zamanının büyük savaşları içinde boğulmuşlardır. Avrupa ticareti, dağılma ve gerileme izlenimi vermektedir.

Kara yönünden ise, **Ruslar** ilerlemelerini sürdürüyorlardı.

> *Ruslar, Orta Asya'da, hemen her noktada, Çin'den, bir göçebeler perdesiyle ayrılıyorlardı. Ne var ki, Moğolistan'ın kuzey-doğusunda, Çinlilerle karşılaştılar. Amur ırmağının Poyarkov'ca keşfinden (1643-1646) sonra, Ruslar, ırmak üzerinde Albasin kalesini (1651), sonra da Nerçinsk kentini kurdular (1658). Çinliler, Çin'e giriş kapılarına egemen olmak istiyorlardı. 1685'te, Çinliler, Rusların 3 topuna karşılık, Cizvitlerin döktükleri 200 topla, Nerçinsk'i kuşatıp yaktıktan sonra çekildiler. Ruslar, 1686'da yeniden ele geçirdiler kenti. Çinliler tekrar kuşattılar. Ancak, her iki taraf da bir anlaşma istiyordu: Kuzey Çinlilerinin kürke gereksinmesi vardı ve Mançurya ile Moğolistan'dakilerden çok daha güzellerini de Sibirya sağlıyordu onlara; Ruslar ise, kürk ticaretine dayanıp, Hâzineyi değerli madenlerle beslemenin arkasındaydılar. Ruslar, ne Mançu, ne Çin dilini biliyorlardı; Çinliler de Rusça tek kelime anlamıyorlardı. Pekin'li bir Cizvit, P. Gerbillon aracı oldu. 1689'da,* ***Nerçinsk Andlaşması*** *yapıldı: Ruslar, Amur ırmağı havzasını terkediyor, ama*

karşılığında, Çin’de ticaret hakkını elde ediyorlardı. Bunun sonucu olarak, Pekin’e her yıl bir kervan yola çıktı.

Çinlilerin, bir Avrupalı ulusla yaptıkları ilk andlaşmaydı bu.

Özetle, bütün bu ticaret, XX. yüzyıldakine oranla, pek küçük miktarları harekete geçirmişti. Kimi Avrupalılar, Uzak-Doğu’da bununla geçimlerini sağladılar; kimi Avrupalılar da, Avrupa’da, sağladıkları kazançlarla daha büyük rol oynayabildiler. Avrupa bakımından, bu ticaretin sonuçları özellikle şu oldu: Bu ticaret, Çin ve Sonda adalarından gümüş para ve maden olarak **gümüş çağrısı**nda bulundu; bu çağrı ise, Avrupa’da dolaşan değerli maden miktarının çoğalmasını ağırlaştırıp, XVII. yüzyılın büyük iktisadî durgunluğunu daha da arttırdı. Asya bakımındansa, kuşkusuz daha da önemli oldu bu ticaret: Avrupalılar, özellikle Çinlilerin, Japonların, Filipinlerin, Malezyalıların yararlandıkları bir ticaretin açılıp serpilmesinde uyarıcı bir rol oynadılar. Japonya’ya, özellikle 1569’dan sonra, para ekonomisinin girişi, büyük sosyal etkileriyle, bunun sonucu olmuştur. Çin’de, para akışının ekonomi üzerindeki etkisini ölçmek güç. Ancak, deniz ticaretinin genişlemesi, bir tacir burjuvazisinin gelişmesi, böyle bir etkinin büyük olduğunun işaretleri. Ne Uzak-Doğu uygarlıkları, ne de -kuşkusuz-Avrupa uygarlığı, bundan doğrudan doğruya etkilenip derin değişiklikler içine girmediler. Ancak, Yeni-Dünya’daki değişiklik ve iktisadî bunalımlar üzerinde etkili oldular hiç kuşkusuz; ve yine hiç kuşkusuz, Uzak-Doğu’daki değişiklik ve iktisadî bunalımlar da Avrupa’dakileri etkiledi.

Bütün dünyaya yayılan bir ticaret ekonomisinden şimdiden bahsedebiliriz.

III
JAPONYA İLE ÇİN’İN HIRİSTİYANLAŞTIRILMASI

1547 Aralığında. Malakka’da, Japonya’dan gelen Portekizli gemiciler, François-Xavier’ye, **Yajirö** adında bir samurayı getirip tanıştırırlar. Adam korsandır ve yaptıklarından pişmanlık duymaktadır; ülkesindeki budist rahipler de iç dünyasını huzura kavuşturamamışlardır. François-Xavier, adamı hıristiyan yapar ve 1548 yılında da Paul de Sante-Fe adıyla Goa’da vaftiz eder. Hıristiyan olmuş ilk Japondur bu. François-Xavier, ilk kez, tartışan ve düşünen bir insanla karşılaşmıştı üstelik. Hind’in Paraverlerinin kayıtsız uysallıkları, Magriplilerin kin ve düşmanlığı ya da Brahmanların horlayışı ile öylesine de bir zıtlık vardı ki ortada, François-Xavier, bir Japon

Hıristiyanlığı olasılığı üzerinde durdu; bu Hıristiyanlık, oradan bütün Uzak-Doğu'ya misyonerler gönderecekti. Öte yandan, Yajirö, bütün iyiniyetiyle, birtakım yüzeysel benzerliklerden de söz edince, François-Xavier şuna inanır oldu: Japon dini Hıristiyanlığa yakındı ve Hıristiyanlığa döndürmek de kolay olacaktı.

JAPONYA'NIN HIRİSTİYANLAŞTIRILMASI VE AYDINLIKLAR FELSEFESİ

Aslında Hıristiyanlıkla, Japon dinleri, yani Şintoizmle Budizm arasında bir **uçurum** vardı.

> *Şintoizme inananlar, Evrenin onbinlerce **kami**den oluştuğuna inanıyorlardı; Güneşte, Ayda, rüzgârda, fırtınada, kaynaklarda, akarsularda, kayalarda, ağaçlarda, vb. bulunan ruhlardı bunlar. **Kami**ler arasında, daimiyoların ataları olan kahramanların da ruhları bulunuyordu. **Kami**ler mertebelenmişti. Hükümdarları, Güneş Tanrıçası Amaterasu idi. Bu tanrıça, bir görevle, insanlar arasına Ninici-Nomikoto'yu yollamıştı; ilk Japon imparatoru Jimu-Tenno'nun atası idi bu. İnsanlar **Kami**ler üzerinde otorite kurabiliyorlardı; dua ile, arınma ile, abdestle ve beş buyruğa uyarak oluyordu bu; zina etmemek, dermansız hastalıktan telâşa kapılmamak, sövgüleri bağışlamak.*
>
> *Budizm, Mahayanist yorumu ile yürürlükteydi; X. yüzyılda gelmişti bu. Şintoizmi tamamlıyordu. **Kami**ler, Budha'nın geçici görünüşleriydi. Yığınla mezhebe yol açmıştı. Sosyal ve siyasal açıdan incelediğimiz dönem bakımından önemli olanlar -kuşkusuz- **İkko, Hokke** ve **Zen** mezhepleriydi. İkko ile Hokke'ye inananlara göre, Budha'nın değerlerini kazanarak kurtuluşa ulaşılabilirdi. İkko mezhebinde, mümin için Budha Amida'yı, acımasına içtenlikle sığınarak bir kez yardıma çağırmak yetiyordu; onun bağışlaması ile, ölümden sonra, aydınlanma gerçekleşecek, «Arınmış Dünya» elde edilebilecekti böylece. Kurtuluş, sıradan insanlar için de mümkündü; çünkü yürekten davranış yetiyordu. Böylece İkko toplulukları, alabildiğine eşitçi, ayinsiz, ruhbansızdı; yandaşları da, aşağı-halk tabakalarından, başta da köylülerden oluşuyordu. Hokke mezhebinde, kurtuluşa, şu formülü sürekli ama içten inanarak okumakla varılıyordu: «Yetkin Gerçeğin Lotüsüne hamd olsun!»; bununla,*

Shaka'nın kitabında vahyedilmiş gerçekler belli oluyor ve mümin, ebedî Budha'nın kozmik ruhuyla özdeşleşiyordu. Pek yalın olan bu tapma, Japonların birliğini, giderek devletin iktidarını sağlayabilirdi. İçinde halktan yığınla öğeyi toplayan Hokke mezhebi de, Japon yurtseverlerinin mezhebiydi.

Zen mezhebinde, mümin, düşüncesini, ***Zendo*** *adı verilen ve «Düşünce Evi» anlamına gelen, bir manastırda, Budha'nın öğretisi üzerinde yoğunlaştırma çabasındaydı. Bu manastırda, mümin, çile ve itaat yoluyla açlıklarından ve arzularından sıyrılmayı arıyordu. «Boşluk»la, yani tüm nesnelerde bulunan mutlakla özdeşleşmek için dua ediyor ve düşünüyordu. Ne var ki, kelimeler ve mantığın biçimleri, gerçekliğinden bir bölümünü koparıyor, hareketsizleştiriyor ve öldürüyordu onu. Gerekli olan, yaşayan gerçekliği, her nesnede bulunan mutlağı, bir sezgi yoluyla doğrudan doğruya yakalamaktı. Birden aydınlanış işte o zaman oluyordu: Mümin, Budha Çakya Muni'nin gördüğü gibi, dünyayı görüyor ve kurtuluyordu. Ne var ki, mümin, kişisel çabası ile aydınlanmaya ulaşabilirdi ancak. Üstad Zen'in yeteneği, müminin düşüncenin bütün biçimlerini aşabilmesi için,* ***koan****larda derece derece yükselmesini sağlamakta önemliydi.* ***Koan****, mantık ve akıl yoluyla anlaşılmaz bir formüldü. «Budha kimdir?» sorusuna, Üstad Zen şöyle yanıt veriyordu: «Bambu tepenin yanında çıkar». Üstadın amacı, mümini* ***koan****ların çetinliğine çarptırıp, kelimelerin, gramer kurallarının, biçimsel mantığın, bütün düşünce biçimlerinin boşluğunu birden farketmesi ve gözlerinin kamaşıp gerçeği görebilmesi idi. Bu aydınlanmadan sonra, mümin, dünyaya geri dönüyor, sosyal yaşama katılıyor, karşılık beklemeksizin iyilikte bulunarak ve her an, günlük yaşama Budha'nın baktığı gibi bakarak, olgunlaşıyordu. Böylece, Zen mezhebinden olan, Hindu Yogiden farklıydı: Çünkü, Yogi, kendinden geçerek mutlakta eriyip yok olmak için herkesten uzak bir yere çekiliyordu. Gerçi, Zen'e inanan da, mutlakla kaynaşmayı arıyordu; ancak, dünyada yaşayarak, kişisel eylemle, gönül gözü ile görerek oluyordu bu.*

Böylece, Zen mezhebi, bir bireycilik okulu idi; öyle olunca da özellikle Daimiyolarla Samuraylar arasında yandaş buldu.

François-Xavier, işin güçlüklerinden kuşku duymadan, 15 Ağustos 1549’da, beraberinde Yajirö ve İspanyol rahipleri Cosme de Torres ile Juan Ferandez, Kiu-Siu’nun güneyinde, Kagoşima’da karaya çıktı. Daimiyo Şimazu Takahisa’ya, Yajirö, Portekizliler arasında François-Xavier’nin ne denli saygın bir kişi olduğundan sözetti. Daimiyo, havarinin, limanına Portekiz tacirleri getireceği umuduna kapıldı. Bir ferman çıkarıp, vassallerine, hıristiyan dinini kabul edebilecekleri konusunda izin verdi. François-Xavier hıristiyanlaştırma işine girişti; ancak, yanlış bir yolda yürüdüğünü anlamakta gecikmedi: Budha papazları, başlangıcı ve sonu olmayan bir dünyaya inanıyor, bir insanın ruhunun ölmezliğini kabul etmiyorlardı; Japonlar, çocuk düşürmeye, çocuk öldürmeye, oğlancılığa ve putataparlığa alışıktılar. Ne dünyanın yaradılışı düşüncesi vardı kafalarında, ne de günah kavramı. Bir yılın sonunda, François-Xavier, sadece bir yüz kadar Japonu hıristiyan yapabilmişti. Sonra, 1550’de, Kiu-Siu’nun kuzeybatısında Hirado’ya bir Portekiz gemisi geldi. Şimazu Takahisa yakındı bundan; havari, Portekiz tacirleri üzerinde hiçbir yetkisi olmadığını söyledi. Bunun üzerine, daimiyo, ölüm cezası tehdidiyle, uyruklarına vaftizi ve misyonerlere de Satsuma eyaletini ziyaret etmeyi yasakladı.

1550 Ekiminde, François-Xavier’yi, daimiyo Matsura Takanobu, Hirado’da iyi karşıladı; böylece Portekiz tacirleriyle ilişkileri desteklediği umudundaydı. Hıristiyanlaştırmaya izin verdi. François-Xavier, bütün Japonya için geçerli bir hıristiyanlaştırma izni elde etmek için, 1551 Ocağında İmparator Mikako’yu ziyarete gitti. İmparatorun, ünvan satmaya kadar düşmüş zavallının biri olduğunu gördü. Gidip Shogunu görmeyi denedi o zaman. Nöbetçiler, bu lime lime giysiler içindeki adamı içeriye bırakmadılar.

François-Xavier de, buna bakıp yöntem değiştirdi o zaman, Yoksulluğu, sövgülere direnişi yüzünden, lâf atılmıştı kendisine, taşlanmıştı ve öğretisi de horlanmıştı. Artık ipekli güzel bir giysisi vardı ve alaylara meydan okuyabilirdi En güçlü Japon senyörünün. Suwo daimiyosu Ushi Yoshitaka olduğunu saptayıp, İç deniz üzerinde Yamagushi’de onu görmeye gitti: Daimiyo, Portekizlilerden altın ve ateşli silahlar elde edebileceği umudundaydı; misyonerlere, vaazda bulunmak ve vaftiz etmek iznini verdi. François-Xavier, Yagamushi’de, pek incelmiş, pek kültürlü, tartışma tutkunu bir saray buldu. Batı astronomisi hakkındaki bilgisi saygı topladı ve, Aristo mantığı ile tasımlara dayanan tartışma sayesinde, karşısındakileri

kurtulamayacakları bir çelişmeler yumağı içine hapsetti. François-Xavier, Japon ve hıristiyan dinleri arasındaki farklılığın bilincine vardı git gide. Tanrı'yı, Dayi-Niş'i, yani «nesnelerin ilkesi» diye çevirmişti. Ama gördü ki, «nesnelerin ilkesi», Yaratıcı Tanrı anlamına gelmiyordu; görünebilir her şeyde var olan *materia prima* idi bu. O zaman da, tamamiyle doğal bir felsefeden hareket etti. Yalnız akla dayanıp, kişi olarak Tanrı'nın varlığını, dünyanın yaradılışını, ruhun ölmezliğini tanıtlamaya kalktı. Japonlar karşı çıkıyorlardı: Tarın iyi idiyse, yeryüzündeki kötülükler nereden geliyordu o halde? Şöyle yanıtlıyordu: Tanrı yetkinliktir, böylece Tanrı olmayan bir şey yetkin olamaz; Tanrı'nın yarattığı dünya, Tanrı'dan ayrıdır, böylece yetkin olamaz, yoksa Tanrı'yla karıştırılmış olur; dünyada fenalık, tersine, kişi olarak ve yaratıcı bir Tanrı'nın varlığının kanıtıdır. François-Xavier, bir ikiciliği vaazediyordu böylece, ancak Ermiş Jean'a inandığından, onun gibi düşünüyordu: Hıristiyanlık, bütün bunların arkasından kendiliğinden gelecekti. İsa'dan hiç sözetmediği Japonları vaftiz ediyordu. Ancak vaftizden sonra, Hıristiyanlığın temelinden, İsa'nın görevinden, Tanrı'nın onun suretinde ortaya çıkmasından, İsa'nın bütün insanlık adına acı çekerek insanlığı kurtarmasından, çarmıha gerilmeden sözediyordu. Daha sonra Cizvitlerin, Avrupa'da olduğu gibi, tüm Uzak-Doğu'da ele alacakları bu yöntem, Aydınlıklar Felsefesinin bütünüyle doğal din anlayışının, yani deizmin kökenini oluşturmayacak mıydı?

Her şeye karşın, François-Xavier'nin, 1551 Temmuzundan başlayarak soylular, saray kadınları, Okumuşlar arasından Hıristiyanlığa çevirdikleri olur. Yine de bulanıklıklar vardır. Yeni dini kabul eden çoğu kişi için, Hıristiyanlık Budizmin yeni bir biçimiydi.

Budist papazların son kanıtları şuydu: Hıristiyanlık gerçek din olamazdı; çünkü, Çinliler onu öğretmiyorlardı. Böylece, François-Xavier, 1551 Ekiminde Çin'e hareket etti. Japonya'da otuz ay kadar kalmıştı; ama kişiliğiyle Japon hıristiyanlarını öylesine büyülemişti ki, XVII. yüzyılda, Japon din şehitleri, acılar içinde ve ölüm karşısında onu yardıma çağıracaklardır.

1551-1570 yılları arasında, **Cosme de Torres** geçti onun yerine. Hıristiyanlaştırma, Portekiz gemilerinin izledikleri yollar boyunca sürdü gitti. Japonya'ya yıllık geziyi, Portekiz makamları aracılığıyla düzenleyenler Cizvitler oluyordu; ve gemilerin, sadece hıristiyanlaştırmaya izin veren daimiyoların limanlarını ziyaret etmelerinde ısrar edenler de

onlardı. Bunun sonucu, bir ticarî rekabeti kırma amacıyla, kimi daimiyolar hıristiyan oldular. Cizvitler, bunun gibi, Go-Kinai'de, Osaka bölgesinde, Sakai ve Kioto'da ve Hondo adasında da yığınla Japonu hıristiyan yaptılar. Ne var ki, elde edilen sonuçlar hep geçici idi. Japon dünyasındaki anarşi yüzünden, bir daimiyonun yenilgisi, bir bölgenin elden gitmesine yetiyordu. Cizvitlerin elinde yeter derecede para da yoktu. Ticarete kalktılar ve Papalık da, kazanç amacıyla değil, Hıristiyanlığın amaçlarına hizmet ettiği gerekçesiyle, bu ticareti onayladı.

Japonya'da bir misyon heyetinin başına getirilmiş olan **Balthasard Gago**, Zen keşişleriyle uzun tartışmalara girmişti. Bunların sonunda, tuttu, *Japon İmansızlarının Yanlışları Üstüne Özetleme* adıyla bir kitap yazdı. Bu eserle, ilk kez Şintoizmle Budizm birbirinden ayırdediliyor ve Budizmin kavramlarının içine giriliyordu. Gago'ya göre Budizmle Hıristiyanlık birbirlerine bütünüyle zıt eğilimlerdeydi. Buradan kalkarak, Gago, yeni bir ilmihal kaleme aldı. Bunda, François-Xavier'den farklı olarak, Hıristiyanlığın kimi temel kavramları üzerinde ısrar ediyordu.

1570 yılından başlayarak, Cizvitler, arkalarından bütün bir eyaleti sürükleyecek daimiyoları hıristiyanlaştırdılar. Japonlar'da devletin yeniden yapılanması ile Hıristiyanlığın ilerleyişi de beraber gidiyordu; çünkü, bu yapılanma, senyör güçleri arasında olan büyük budist manastırların karşısındaydı. Bu arada, Japon Hıristiyanlığının ruhban sınıfı da oluşturuldu. XVI. yüzyılın sonlarından başlayarak, Japonya'da, 150.000 hıristiyan 200 kilise halinde örgütlenmiş bulunuyordu.

Japonya'da devletin yeniden kuruluşu, hıristiyanlaştırmayı destekledikten sonra, **engellemeye** başladı. Hideyoshi, Cizvitlerin, hıristiyan daimiyolar üzerindeki etkisinden korkmuştu. Bunun gibi, Cizvitlerin, senyörlerin muhalefetini desteklemelerinden de korkuyordu. Rahiplerin, bir Portekiz saldırısını kolaylaştırmaları olasılığı da korkuları arasındaydı. Son olarak, budist papazları öldüren ve tapınakları kökünden yıkan hıristiyan daimiyoların aşırılıkları da onu korkutmuştu. Hideyoshi, Şintoizmle ve onun büyük atalar kültü ile bütünleşmiş olan Budizmin ortadan silinmesini istemiyordu; bu büyük atalar kültü, devlet şefleri karşısında bağlılığın, meşruiyetin bir okuluydu ve şimdi, devletin başında kendisi bulunduğuna göre, kendi yararına kullanacaktı bunu. Devletin yeni yapılanışı, Japon yurtseverliğinin uyanışını da destekliyordu ve yabancılara düşman olan Hokke mezhebi yeniden canlılık kazanıyordu. Hideyoshi,

Filipinler'deki İspanyollarla ticaret yapmayı ve kendi gücünün merkezi olan Hondo'nun Kiu-Siu aleyhine gelişmesini istiyordu. Son olarak, Portekiz tacirleri, binlerce Japon satın alıyor, bunları Makao'ya, Filipinler'e, Çin'e götürüp köle olarak satıyorlardı. 1587 tarihli bir ferman, Cizvitler! Japonya'dan kovdu; ancak, ticarete zarar verir düşüncesiyle, uygulatmadı bunu. Hattâ, Manilla ile ticaret umuduyla, İspanyol fransiskenlerini bile kabul etti. Bununla beraber, bir ürküntünün arkasından Nagasaki'de, 1597'de, 6 fransiskenle 20 Japon hıristiyanı çarmıha gerildi.

Hıristiyanlığın ilk Japon şehitleriydi bunlar.

İeyashu, Hideyoshi'nin politikasını sürdürdü.

> *1602'de yabancılara ticaret özgürlüğü tanıdı, Hıristiyanlığı vaazetmeyi yasakladı; ancak, misyonerlerin etkinliğine de göz yumdu. Japon denizciliğini geliştirmek istedi; Japonlar, Avrupa gemileri edindiler; bu gemiler. Japon mürettebatıyla Hind'e ve Amerika'ya kadar gittiler. Japonlar, büyük okyanus ticaretine yönelmişe benzerlerdi. Ancak, Manilla yöneticisi, İeyashu'ya, gemi yapımcısı vermeyi reddettiği gibi, gemilerin Filipinler'e girmelerini de istemedi. Öte yandan, Hollandalılar ve İngilizler, Japonya ile andlaşmalar yaparak, çeşitli ticaret şubeleri açtılar. İeyasu'nun Portekizlilere ve İspanyollara gereksinmesi kalmamıştı pek.*
>
> *İkinci olarak, İeyashu, Konfuçius'culuğun Çu-hist yorumunu desteklemeye koyuldu. Meşruiyet ve hükümdara bağlılık konusunda, konfuçius'culuk da, Şintoizmin ilkelerine benziyordu. Böylece, İeyashu'nun Hıristiyanlığa gereksinmesi kalmamıştı; çünkü, budist manastırlara karşı çıkmada, bir Asyalı ve Japon öğretiye dayanıyordu. Bunun sonucu olarak, Çu-hizm, devletin resmî öğretisi olarak ilân edildi: Bütün ötekiler yasaklandı ve her türlü tartışmaya son verildi; buna uymayanlar, hapis, sürgün ve ölüm cezasıyla cezalandırıldı. Çu-hizmin başarısı şu bakımdan da kolaylaştı: Japonlar, Batılı bilim görüşünü hiç anlamamışlardı. Akıllarını uygulamaya takıp, metafiziği, biçimsel mantığı ve matematiği horluyorlardı; oysa, Batının teknik üstünlüğünün kaynağında bunlar vardı.*
>
> *Son olarak, İeyashu, Japonya'yı, zaferi için yararlandığı feodal kurumlar içinde uyuşturuyordu. Tacir ve burjuva sınıfının ticaret yoluyla gelişmesine gitgide daha az önem veriyordu.*

1614 yılında bir ferman yayınlandı: Halka, **Hıristiyanlığı terketme** emri verilmişti; direnenler sürgüne yollanacaktı. Ferman, hıristiyanların bir başkaldırısına yol açtı. Bastırıldı. 1616 yılında, bu yasak yeniden hatırlatıldı. Japon hükümeti, yavaş yavaş tüm ticareti feda ediyordu. 1633'ten 1640'a değin, her yıl birbirini izleyen fermanlar, Japonya'nın kapılarını kapadılar. Japonlara, yabancı ülkelere gitmek ve oralara herhangi bir Japon gemisi göndermek de yasaklandığı gibi, Japonya misyonerlere de yasaklanmıştı. Hıristiyan dini yasaklanmakla da kalmadı: Dışardan gizli olarak girebilecek hıristiyanlar, haber verecek olanlara ödüller kondu. Portekizliler ve İspanyollardan gelen kuşaklar sınırdışı edildi. Yabancı ülkelerden kitap getirtmek yasaklandı.

Bu fermanlar, Hıristiyanların yeni başkaldırılarına yol açtı. Başlıcası, 1637'de patlak veren Amakusa ayaklanmasıdır. Hıristiyanlar, Hollanda topları ve topçuları sayesinde yenildiler. Bu hizmetlerin bir ödülü olarak, 1639 tarihli bir ferman, Portekizlileri ve Kastilyalıları, İmparatorluğun düşmanları ilân ediyordu. Onların tacirleri kovuldu. 1623'te İngilizleri ezmiş olan Hollandalılar, yalnız onlar kaldılar; ancak Nagasaki koyunda, Doshima adacığıyla sınırlanmış durumdaydılar. Shogun, Hollandalıların getirdikleri ipeğin fiyatını artık saptadı; öteki malların fiyatlarını serbest bıraktı. Hollanda ticareti sürdü, ama alabildiğine de azaldı.

Japon Hıristiyanlığı, gizli olarak teşbih sayesinde sürdü. Birkaç okumuş ve meraklı Japon, Nagasaki yoluyla, Avrupa bilim kitaplarıyla bilimsel araçları kaçak olarak getirttiler. 1650'de *Güney Barbarlarının Astronomi Kitabı* yayınlandı, ve 1677'de de yeniden basıldı; kitap, Kopernik'in güneş-merkezli kuramını avamileştiriyordu. Böylece, Avrupa bilimi, Japonya'da bitkisel bir yaşam içine girdi; 1720 yılına değin sürdü bu: O yıl, Shogun Yoshimune, yabancı kitapları getirtme yasağını kaldırıyor ve Batı bilimine dayanan yeni bir takvim hazırlattırıyordu.

ÇİN'İN HIRİSTİYANLAŞTIRILMASI

XVI. yüzyılda, misyonerler, Çin gerçekliğinin bilincine pek ağır vardılar ve o dünyaya girmek için bir yöntem hazırladılar.

Çin, kapalı bir dünyadır. Çinliler, dünyada tek uygar halk olarak kendilerini görürler; ve onlara göre, bütün yabancılar Barbardır. Çin haritaları, dünyanın merkezinde Çin'i gösterir; bu dünyanın onda dokuzu Çin'dir ve çevresinde de Barbarların yaşadığı takımadaları serpilidir. Çin'e,

sadece saygısını ve vergisini sunan elçiler kabul edilir; bu arada kimi tacirler de görülür; son olarak da, Çin'in güzel şöhretinin çektiği, Çinlilerin yanında insanlığın erdemlerini kazanmak arzusuyla tutuşan ve, imparatorun uyruklarından biri olarak, Çinliler gibi yaşamak üzere gelenler vardır.

Misyonerler, girişimlerine 1552 yılında başladılar. Rahipler ve dindar kişiler, Çinlileri, bu açgözlü, küstah, hoyrat ve kendilerinden o denli farklı bu yabancılara karşı, pek önyargılı buldular: Bir Avrupalının, en sakin olanı bile, canlı, ateşli, taşkınken, Çinli ağır, yumuşak ve sabırlıydı; bir Avrupalının burnu iri, gözleri garip renkli ve yuvalarına iyice gömülmüş, sakalları da gürken, Çinli yassı burunlu, kara gözleri başının hizasında, yüzü tüysüz ya da seyrek sakallıydı.

Ermiş François-Xavier, Çin'in Hıristiyanlığa kazanılmasının, arkasından Japonya'yı da sürükleyeceği inanandaydı; çünkü, Japon uygarlığının, bir bölümüyle Çin kökenli olduğunu görmüştü. 1552 Ağustosunda, Japonya'dan dönüp, Macao yakınlarında, Çin'e girmek için bekleyip durdu; 1552 Aralığında bir gece bitkin öldü. 1554 yılından başlayarak, rahipler ve din adamları Macao'ya yerleştiler. Sayıları hiçbir zaman fazla olmadı; çünkü Macao, Japonya yolu üzerinde bir menzildi özellikle. Önce Gregorio Gonzales, 1554-1568 yılları arasında 5.000 Macao'lu Çinliyi hıristiyanlaştırdı; kullandığı yöntemler gelenekseldi: Özet bir bilgi ve kitle halinde vaftiz. 1560'tan başlayarak, Cizvitler ellerini uzattılar. Kanton'a girmek için her türlü çaba havaya gitti. İspanyollar, Filipinler'denyola çıkıp birtakım girişimlerde bulundular. Bir Fransisken olan Rada, 1547'de Fu-Kien'e girdi. İlk kez olarak Çinceyi inceleyip, bir yüz kadar Çince eser topladı: Çin İmparatorluğunu betimleyen kitaplar, eski yazarlar, Çin tarihi, Çin yönetimi, maliyesi, yasaması, tıp ve astronomi üstüne eserlerdi bunlar. Meslektaşı Gonzales de Mendoza, 1585'te Avrupa'da, avamîleştirilmiş bir derleme yaptı onlardan.

Ne var ki, İspanyollarla Portekizliler, birbirlerine yardım etmiyorlardı. Her biri, bir ulusal ayrıcalık olarak bakıyorlardı hıristiyanlaştırmaya; ve kendileri için bir etkinlik alanı çiziyor, başkalarını bırakmıyorlardı. Dahası var: Rada'nın çabalarına karşın, misyonerler, devirlerindeki Çin dininden hiçbir şey anlamıyorlardı: İlkel tarım kültünün, taoizmin, budizmin, Konfuçius'cu okumuşların çalışmalarının gelip birbirinin içinde eridiği bir bağdaştırmacılıktı bu.

XVII. yüzyılda katıksız taoist, katıksız budist vardı; ancak, Çin'de halk kitlesi, eski kişisel tanrılara, Budha'nın unvanlarını, ya da «Ulu Gök», «Ölümsüz» gibi taocu unvanlar vererek tapıyorlardı. Bütün bu tanrılara, birçok yaşamlardan geçerek, Tanrı saygınlığına erişmiş insanlar olarak bakıyorlardı. Gerçekten herkes, saf mantıkla bakıldığında, atalar kültü ile uzlaşmaz da olsa, ruh göçüne inanıyordu. Bu tanrılar, geniş bir mandarenler sınıfı olarak görülüyorlardı. Yükselişi kabul ediyorlardı. Görevlerini, heykellerinde, kendi yerlerine geçen ve ilişkilerini sağlayan adil ruhlara bırakmışlardı. Tanrıların başında, Gök (Şan-ti) vardı: Öte dünyanın efendisi, iyileri koruyup, kötüleri cezalandıran, dünyanın düzenine göz kulak olan, her şeyi işiten ve her şeye karar veren oydu. Sonra, onun emrinde, doğal olayların tanrıları geliyordu: «Rüzgâr Kontu», «Yağmurun Efendisi», Göğün Celladı olan «Yıldırım Bey», «Doğu Tepesinin Büyük imparatoru»; bu sonuncusu, ölülerin ruhlarının her insanın eylemini kaydettikleri sayısız dairelerin aracılığıyla, her insanın yazgısını çiziyordu.

Sonra, toprağın tanrıları geliyordu. Her ilin, ilin içinde de daha küçük birimlerin «Duvar Tanrıları ile Hendek Tanrıları» vardı. Bunlar, toprağı ve üzerinde yaşayanları koruyor ve yönetiyor; onlara barış, mutluluk, iyi hasat sağlıyor; ölülerin ruhlarını kabul ediyor ve haklarında ilk hükmü veriyor; sayısız küçük bölge tanrılarına, her birinin kendine özgü tapınakları olan yol, köprü, tarla tanrılarına emrediyorlardı.

Evde, Ocak tanrısı ile eşi, «Kapı Tanrıları», Kuyuların Tanrısı, ayakyolu çukuru Tanrısı, Süpürgeler Tanrısı, vb, Sonra, evin başlıca odasında, bir sekinin üstünde, tabletlerin içinde barınan ataların ruhları. Hepsine bir kült adanıyordu ve evde yaşayan herkes, ataların ruhlarıyla kutsal bir yemekte buluşup kaynaşıyorlardı.

Son olarak, yığınla dinsel bayram vardı.

Bütün bunları, Okumuşlar, maddeci Çu-Hi öğretisine göre, doğa gücünün oyunları olarak yorumluyorlardı. Ancak, dinin halk için iyi bir şey olduğu noktasından kalkıp, yorumlarını, hep eski dinin terimleri içinde dile getiriyorlardı. «Rüzgâr, yağmur, şimşek ve yıldırım varsa, tanrıların eseriydi bu; Rüzgâr dindiğinde, yağmur kesildiğinde, şimşek çakıp yıldırım düşmediğinde, şeytanlar karışmıştı işe». Böylece mandarenler, asla inanmadıkları bir dinle görünüşte anlaşmalarını sürdürüyorlardı.

Nasıl bir yöntem izledi misyonerler böyle bir ortamda?

Bu dini ve bu manderenleri iyice anlamadıkları için, misyonerlerin elde ettikleri sonuçlar hiç de parlak olmadı. XVI. yüzyılın sonlarında hayal kırıklığı tamdı. Makao'da öyle deniyordu: Bir zenciyi beyazlaştırmak, Çin'i hıristiyanlaştırmaktan daha kolaydır. 1577'de bir karara varıldı: Japonya'da ve Hint'de olduğu gibi, Çin'de de, aslında Hıristiyanlığa ters düşmeyen Ülkenin Örf ve âdetlerine uyulacaktı. Cizvitlere, Çince öğrenmeleri, «Çinlileşme»leri öğütlendi. Din adamlarının çoğu, böyle bir şeyi çılgınlıkla suçladılar; ama küçük bir gurup, meslektaşlarının alaylarına aldırmayıp, bu öğüde uydular.

Ve Çinlinin dünyasına girmek için bir yöntem hazırladılar.

> *Bir İtalyan Cizviti olan* ***Ruggieri****, 1580'den başlayarak, Çin nezaketine uymanın önemini belirtti: Silahsız çıkılmalıydı önlerine, mandarenlerin huzurunda diz üstü oturulmalı, birçok kez secdeye varılmalı, kendinden söz ederken alçakgönülü şeyler söylemeli, başkalarından bahsederken övücü sözler edilmeliydi. Çok geçmedi, mandarenler, Ruggieri'den hoşlandılar; her tartışmaya ve her genel toplantıya çağırdılar onu; onun aklı başında ve barışçı olduğunu söylüyorlardı ve silah taşımadığını belirtiyorlardı. Bu son nokta, askerlerden tiksinen Okumuş takımı için önemliydi. Ruggileri, Avrupalı gibi giyinmenin terkedilmesi gerektiğini farketti ve budist rahipler gibi giyinmeye başladı. Çinliler, onu Seng diye çağırmaya başladılar; yabancı budist rahiplere verdikleri bir addı bu ve -bir elçi göndermiş olan- Papa Büyük Seng oldu. Ruggileri, ayrıca Makao'da, «Saint-Martin Evi» adıyla, özel bir konut kurdu; orada, dine yeni dönmüşlerle beraber, Çin usulü ayrı bir yaşam sürmeye başladı. Son olarak kral naibine bir başvuruda bulundu: «Bizim mesleğimiz Tanrıya hizmet*

etmek ve çeşitli bilimleri öğrenmektir. Ülkemizdeyken, Çin halkının iyi, yumuşak, barışsever, aklı başında, pek güzel tören ve töreleri, yığınla bilimi, ahlâk üstüne şahane eserleri olduğunu işitmiştik. İşte bu yüzden, bütün bunları görme ve öğrenme, bu krallığın değerlerini tanıma, böylesine üstün bir halkın arasında yaşama arzusuyla tutuşup, ülkemizi terkettik» diyordu. Kral-naibi, uygarlığa karşı böylesine yetenekleri olan bu barbarın Çin'e girmesine izin verdi.

Ruggileri, 1583'te, Çin'de ilk Katolik kilisesinin temellerini attı.

Çok geçmedi, ***Ricci*** *ile tanıştı. İki Cizvit, mandarenlerin dikkatini. Batı bilimi ve tekniğine çekmeye başladılar; saatler, kitaplar, haritalar, onlara dünyanın büyüklüğünü ve her şeyin Çin demek olmadığını gösteriyordu; anahtarlar, camlar, siyah-beyaz perspektifli oyma kalıplar koydular önlerine. Roma kollejinin has öğrencisi Ricci, mandarenler için, güneş saatleri, dünya haritaları yapıyordu; aritmetik ve geometri öğretti onlara. Mantık ve çözümleme bilmiyorlardı; bir önermeler zinciri gözlerini büyüledi.*

Muhterem pederler, mandarenlerle dört ya da beş saat konuşuyorlardı. Ağırdan ağırdan sözü dine getirmek için de yararlanıyorlardı bunlardan. Ruggileri, Ermiş Paul ile Ermiş Jean'dan yararlanıp, yöntemini, ***Hıristiyan Öğretisini Açıklama*** *adlı eseriyle, 1584'te ortaya koydu. Çincede hıristiyan dini hakkındaki ilk açıklamadır bu. Eyalette, bin nüshadan fazla dağıtıldı. Bu maddeci Okumuşlara, dinin temellerinin akla karşı olmadığını tanıtlamak gerekiyordu. Ne var ki, hepsi de Wang- Yang-Ming'in sezgiciliğine aşina idiler; kendilerini yönlendirecek kuralları yüreklerinde bulmaya alışkındılar. Ruggieri de bu noktadan hareket etti; öyle anlatıyordu: İnsan, iyiliği yüreğinde bulur. Bu iyilik, açıktır ki, insandan gelmez; o, baştan aşağıya iyilik, iyiliğin yetkinliğe ulaştığı bir varlıktan gelebilir ancak. Yetkinlik, işte Tanrı budur. İyiliğin yetkinliği, bir başkasına elde olan bütün iyiliği yapmayı sürekli isteyiş: Bilinci ve iradesi olan kişisel bir Tanrıdan başka bir şey değildir bu. Doğa, açıkça insanlar için yaratılmıştır. Kanıtları mı? İnsanın hayvanlar üzerinde kurduğu otorite, dağların derinliğinde arayıp çıkardığı madenleri işleyişi. Ancak, doğa, kendi kendisiyle açıklanabilir mi? Hayır! Bir doğa olayının nedenini arıyor ve buluyorsak, bu nedenin de nedenini aramak ve şu anlayışı sonuna değin sürdürmek zorundayız. Ve, belli*

bir anda, öyle bir neden olmalıdır ki, kendi kendine yetebilsin ve bütün öteki nedenleri açıklayabilsin. Bu ilk, yüce neden, işte Tanrı budur. Doğanın yaratıcısı odur ve doğanın düzeni, bu nedenin yüce bir zekâ olduğunu gösterir bize; böylece Tanrı, bilinçlidir, irade sahibidir ve kişiseldir. İnsanın adalete gereksinmesi vardır. Bu adalet, yeryüzünde tam anlamıyla yerine gelmez. Böylece, bu gereksinmeye yanıt vermek için, bir başka dünyada adaletin olması gerekir.

O halde? O halde, insanın ruhu ölümsüzdür.

Böylece, akıl yoluyla kişisel Tanrının varlığını, dünyanın yaradılışını, ruhun ölümsüzlüğünü tanımlayan Ruggieri, şunu da gösteriyordu: Tanrı, insanın yüreğine, mutlu yaşaması için gerekli her şeyi koymuştur. Ne var ki, insan, bilinçli olarak, kötülüğü ve mutsuzluğu seçti. O zaman da, Tanrı, insanları kendi yaradılışlarına döndürmek üzere, bir kanun koyucusu, Musa'yı gönderdi bir gün. Ancak insanlar, yeniden kötülükler içine düştüler. Tanrı, insanları kurtarmak için, o zaman da kendi oğlunu, İsa'yı gönderdi; Bâkire Meryem'in bedeninde oluştu o, nasıl güneş bir şişeyi bütünlüğüne zarar vermeden ışığıyla doldurursa, öyle!

Hıristiyanlığı kabul eden ilk Çinli, 1585'te Paul adıyla vaftiz edildi. O yılın sonunda. 20 hıristiyan vardı; 1586'da sayıları 40 oldu. 1588'de Ruggieri, yorgunluktan bitkin, hareket etmek zorunda kaldı.

Yeni bir kral naibi ile arası açılan Ricci, Şiu-şov'a gönderildi. Ricci, orada bir Okumuşla, K'iu-Tai-Su ile tanıştı. Adam, gerçek bir hümanistti; Avrupa bilimlerine de tutkundu; ve ilmihal üstüne sorularıyla, Ricci'nin 1588-1591 yılları arasında, Çin dinini oluşturan şeyleri, paganizmi, budizmi, taoizmi, Konfuçiusculuğun Çu-Hi yorumunu keşfetmesine yol açtı. İlk kez bir Avrupalı Çin hümanizmasını buluyordu. Ve Ricci, şunu da anladı ki, bu üniversiteler ülkesinde, yüksek Çin sosyetesine girmenin tek yolu, zavallı ve horlanan bir budist papazı gibi değil, bir okumuş kişi olarak kendini kabul ettirmektir. Böylece, Çin edebiyatını incelemeye başlar. Konfuçius'a mal edilen dört eseri, Değişmeler Kitabını, Kutsal Kitabı, Mısralar Kitabını, Adetler Kitabını, Latinceye çevirir. Mandarenlerin çoğu, bunlardan sadece birini öğrenebilirken, Ricci dördünü birden öğrenir. Bu arada, Avrupa filolojisi ile donanmış olarak, Çu-Hi'nin yorumlarına takılıp kalacak yerde, doğrudan doğruya metinlere eğilir,

ve onlarda, Çu-Hi'nin verdiği anlamdan çok daha başka şeyler bulur: Tanrının kişiliğini, ruhun ölümsüzlüğünü, mutluların zaferini keşfeder. Avrupa zekâsının sağladığı bu yöntemle, Çinlilerin önüne, kendi metinlerinin canlı bilgi olanaklarını, bir ilerleme kaynağı olarak açıp sergiler. 1594 yılıyla beraber de, okumuşlar gibi giyinir bir yerden bir yere tahtırevanla gider; yanında bir kâtibi, iki ya da üç hizmetçisi vardır. Böylece, devletin ahlâkına saygı gösteren bir kişi gibi görülür çevrede.

Ricci, 1595'te, Orta Çin'de, edebî çevreler ve edebiyat akademilerinin bir kenti olan Nan-Şang'ta yerleşti. Çin edebiyatı hakkındaki üstün bilgisiyle, tüm yöneticiler ve rantlarıyla yaşayan Okumuşlarca pek iyi karşılandı. Çabucak şunun farkına vardı ki, onlar için aslı önemlisi, ahlâk felsefesi, kötülük, erdem, zalimlik, acıma, namusluluk, dostluk konularını, zarif ve güzel bir biçemle işlemekti. Bunun üzerine, Ricci, Lâtin yazarlarını pek iyi bildiği için, bütünüyle Cicero'dan aldığı 76 özdeyişli, Dostluk Üstüne İnceleme adıyla küçük bir kitap yazar. Öylesine çarpar ki Çinlileri eser, vali vekili, hemen bastırır kitabı ve yaydırır. Ricci, büyük bir Okumuş olarak görülmektedir şimdi. Onunla sohbet etmeğe gelirler; tartışmalar, din sorularına doğru kayar. Ricci, Ruggieri'nin yöntemini uygular. Ve şunu görür ki, kolejde öğrendiği skolastik mantık, tanıtlama sanatından habersiz olan bütün bu Çinli Okumuşlar üstünde büyük bir üstünlük sağlamaktadır kendisine. Çoğunu inandırır onların ve hıristiyan yapar.

Ne var ki, Cizvitlerin durumu, hiç de sağlam değildi. Hoşgörüyle karşılanıyorlardı gerçi; ancak bu, valinin ya da kral naibinin insafına kalmış bir şeydi. Şimdi, genel ve resmî bir oturma izni elde etmek gerekiyordu. Onu da, ancak İmparator verebilirdi.

Onu elde etmek XVII. yüzyılın eseri olacaktır.

Ricci, kolejde, Gregor takvimi reformunu gerçekleştirenlerden biri olan Clavius'un matematikle ilgili eserlerini incelemiş, geometriyi, güneş saati yapma sanatını, kozmografyayı, enlem ve boylamları belirlemeyi öğrenmiş iyi bir öğrenci olarak, pek hoş karşılandı. Gerçekten, Çinliler, insanın tüm yaşamının yıldızların durumuna göre belirlendiğine inanıyorlardı. Böylece, hükümetin başlıca görevi, her yıl takvimi saptamaktı. Hiçbir Çinli, günlük yaşamında, yıldızların elverişli olup olmadığını soruşturmadan herhangi bir

işe girişmezdi. Oysa, biri Çinli, öteki müslüman, iki astronomi dairesinin ikisi de, pek kötü durumdaydılar. Çinliler, matematiği savsaklamışlardı ve, bunun sonucu olarak da, Dünyanın düz ve dörtgen olduğuna, Güneşin de bir kovanın dibi gibi büyük olduğuna inanıyorlardı; onlara göre, Güneş battığında, bir dağın arkasına çekiliyordu ve Ay tutulması da Ay'ın Güneş'ten korkması yüzündendi. Böylece Moğollar, XIII. yüzyılda Çin'i fethettiklerinde, ve onların uygarlığını Çin'den Avrupa'nın sınırlarına değin yaydıklarında, İranlı müslümanlar, Çin'e, matematik ve astronomiyi getirmişlerdi. Sonra, 1360'a doğru, Batı'nın Türk-Moğolları, hoşgörüsü olmayan bir İslâmlığın içine kısılmışlardı. 1368'de, Çin'de millîci bir hareket, Moğolları kovup da Ming hanedanı yerleştiğinde, yeni yönetim, Müslüman Astronomlar Dairesini ortadan kaldırmadı; ancak, bu astronomlar, Eukleides geometrisinden önceki bir zihni aşamada kalmış Çin toplumunda, gerilediler. Kuramsal kitaplarını yitirdiler; ellerinde kala kala sayı tabloları kaldı; ancak, onları da, astronomi hareketlerine uygulayamaz oldular çok geçmeden. Takvimde yığınla belirsizlikler ve yanlışlıklar görülmeye başlandı. Hep olduğu gibi, bilim savsaklandığında teknik de geriledi.

Hıristiyan Bakanlar Paul Sin-Koang-Ki ile Leon Li-Çe-Tsao, Avrupa astronomisine dayanıp, Çin ve müslüman astronomilerini reforma tâbi tutmak için bir tasarı geliştirdiler. Ricci, 1607-1608 yıllarında, Eukleides düzlem geometrisini Çinceye çevirdi. Çinliler hayran kaldılar. Avrupalılar Çin'in, Kuzeyde 18-51 enlem derecelerinde ve Kanarya adalarının doğusunda da 128-177 boylam dereceleri arasında olduğunu sanıyor, yani doğu kıyısını Pasifik Okyanusunda Marshall adalarına doğru yerleştiriyorlardı. Ricci, Kuzey Yıldızının ufuktaki yüksekliğine bakıp enlemleri hesapladı; Çin'de ve Avrupa'da görülmüş bir Güneş tutulmasının saat farkına da dayanıp boylamları belirledi. Böylece, Çin'i, Kuzeyde 19 ve 42 derece enlem ve Kanarya adalarının doğusunda 112 ve 131 derece boylamlar arasına yerleştirdi.

Marko Polo, Kathay ve görkemli Kambalu kentinden sözetmişti.

Çin'le Pekin miydi bunlar?

Ricci, Cizvit Bento de Goes'i yolculuğa çıkardı. Adam, Ermeni tacir kılığında, kervanlara katılıp, Kâbil, Karband, Kaşgâr, Kogand yoluyla, 1607'de Su-Çeu'ya vardı. «40° paralel yolu» buldu ve gördü ki, her yerde, müslümanlar Çin'den Kathay, Pekin'den de Kambalu diye söz ediyorlardı.

Ricci, hıristiyanlaştırma yöntemlerini de aydınlığa kavuşturmuş bulunuyordu. Bir Çinliyi Tanrı'ya inandırmak gerektiğinde, güçlük, deizmden Hıristiyanlığa geçişte kendisini gösteriyordu. Öyle olduğu için, Ricci, dini eylem halinde sunuyordu. Kiliseleri, törenleri, ruhban takımı dışındaki hıristiyanların yaşamlarını, hastanelerde hastalara ve yoksullara gösterilen özeni, çeşitli öğretim ve yardımlaşma çalışmalarını gösteriyordu. Sonra, bu eylemlerden kalkıp, onlara esin veren inanca geçiyordu: İnsanların günahları için çarmıha gerilmiş İsa'yı anlatıyordu; çarmıha gerilmiş, ama sonra da dirilmişti; insanların arasında görünmeden, ancak her yerde hazır yaşıyordu; bu tapılası insanla bir arada kaynaşarak yaşamalı ve her şeyde ona öykünmeliydik.

Bir başka güçlük, Çin dinine ve âdetlerine uyum sağlamaktı. Ancak Ricci, Tranto Konsilinin görüşünden esinlenerek, bütün toplumların ve uygarlıkların, içlerinde iyi, giderek Hıristiyanlığa uygun bir yanın bulunduğuna inanıyordu. Çin hümanimasında, Çin klasiklerinde ve insanın ülküsünü gerçekleştirmek amacıyla kimi Çinlilerin harcadıkları çabada, hıristiyan dinine uygun olan şeyi bulmak. Öte yandan, Ricci, Çinlilerin bütününde görülen eksikleri hiç de gözardı ediyor değildi: Putataparlıkları, boşinançları, yoksullar ve sakatlar önünde, hattâ kendi aile bireyleri karşısında acımadan topyekûn yoksun oluşları, dikkatten kaçmayan şeylerdi. O, kendi hasta çocuklarını çöplüklere fırlatıp atan bu Çinli ana ve babalarını, Çinliler arasında adım başında hırsızlık ve aldatışı, kitlelerdeki kabalığı, her köşe başındaki oğlancılığı gösteriyordu. Ne var ki, ilk günahın bir sonucuydu ona göre bunlar. Ricci şuna inanıyordu: Çinliler, Âdem'den sonra gelenlerden bir Yüce Varlığın vahyini almışlardı; en eski çağlardan beri yaratıcı bir Tanrı kavramını saklayıp sürdürmüşlerdi. Ancak sonraları, bozulmuşlar ve boş inançların içine düşmüşlerdi. Öyle de olsa, İbranî halkının geçirdiği aynı gelişmeyi -olduğu gibi- onlar da izlemişlerdi; ve, eski Çin dininin temeli, Hıristiyanlığınkiyle aynıydı. Kendi öz atalarının düşüncesine uygun olanı bulup çıkarmalarında Çinlilere yardım etmek yetecekti; onlar için yüce değer bu düşünceydi.

Çoğu Çinliler için, atalar tanrılardı. Böylece, atalar kültü bir putataparlıktı ve Hıristiyanlıkla da uzlaşmazdı. Ne var ki, Ricci, Konfuçius'un kitaplarında şunu bulmuştu: Kült, toplumun yolunda yürüyüşünü sağlamaya has özdeyişlere ve kurallara katılışın dış görünüşüydü yalnızca, böylece, bütünüyle yurttaşlar arası bir işti. Bu, Ricci

zamanındaki maddeci Okumuşların bir görüşüydü. Konfuçius, avam için bir Tanrıydı; Okumuşlar için, bir insandı ve kültü de bir bilgenin anılmasıydı. Böylece Ricci'ye göre, hıristiyan Çinlilere atalar kültüne uymaları olanağı tanınabilirdi pekâlâ; yeter ki, bunu bütünüyle siyasal bir olay olarak görsünler ve içlerinden hıristiyan imanıyla karşı çıksınlar buna.

Ya Tanrılar kültü?

Okumuşlar, Tanrılara doğal güçler ve küllerine de yurttaşlıkla ilgili törenler olarak bakıyorlardı. Böylece, öyle görülüyor ki, Ricci de bunları hoş karşıladı; yeter ki, hıristiyan Çinli, kült niyetini, dilinden dökülen tüm kutsal formülleri, yaptığı bütün hareketleri İsa'ya, haca yada giysilerinin altında sakladığı kutsal bir surete mal etmiş olsun.

İşte, «**Çin törenleri**» diye adlandırılan, bütün bu uyumlardır.

Bunlar sayesinde, 1608'de Pekin'de, yüksek görevli, mandaren, Okumuş olarak 300 hıristiyan vardı. Ricci, 1610'da öldü; ölürken öyle diyordu: «Sizi, açık bir kapının önünde bırakıyorum». 1616 yılından başlayarak, Cizvitlerin oturdukları yer sayısı yediye yükselmişti: Pekin, Nankin, Çe-Kiang-Si, Kanton. Yirmi iki Cizvit, 13.000 hıristiyanı yönlendiriyordu.

Takvim, Çin'de devlet işiydi. Ricci'nin yerine, Çin Cizvitlerinin genel amiri olarak geçen Longobardo, Avrupa'dan matematikçiler ve astronomlar getirtti: Galilei'nin dostu **Terentius** ile, **Adam Schall**, 1630'da Pekin'e geldiler. 22 Haziran 1629'daki güneş tutulmasını, Çinli ve müslüman astronomlar yanlış hesaplamışlardı yine. Hıristiyan Bakan Paul Siu-Koan-Ki, İmparatordan, bir üçüncü astronomi dairesinin kurulması iznini elde etti; takvimdeki düzeltmeleri yapacak ve gökgünlüğünü tutacak Avrupalı bir daire olacaktı bu. Muhterem Pederler, bunun üzerine, Çin'e, teleskopla Galilei'nin buluşlarını soktular. Ptolamcius'unkini izleyen Ricci'nin astronomisini terkederek, Tycho Brahe'nin karma sistemini kabul ettiler; bu sisteme göre, gezegenler Güneşin çevresinde dönüyorlardı, ancak Güneş de Dünyanın çevresinde dönüşünü sürdürüyordu. Muhterem Pederler, takvimi düzene koydular ve sayı tablolarını da yeniden yapıp, 1635'te İmparatora sundular. Son olarak, Schall, Mançu'lara karşı kullansın diye, İmparatora, Avrupa usulü kale topları döktü.

Schall, 1640 yılında, Çin'de misyonların genel amiri olmuştu. Ve, Ermiş Paul'dan esinlenerek, Mançu'ların 1644'te kenti almalarından sonra da Pekin'de kaldı ve ilk Mançu İmparatoru Çuen-Çe'nin dostu oldu. Yeni İmparator, onu, birinci sınıftan bir mandaren yaptı, atalarını soylulaştırdı,

kendisine doğrudan doğruya dilekçe vermesini kabul etti ve Astronomi Dairesinin başkanı olarak atadı; Avrupalılar, 1825 yılına değin bu makamı ellerinde tutacaklardır. Schall, Mançu'lar için toplar döktü ve Çin ay takvimi ile gregoryen güneş takvimini uzlaştırdı; büyük ilerlemeler kaydetti bu eser. Böylece, bir imparatorluk buyrultusu, hıristiyan dinini iyi diye ilân etti ve, 1650'de, Pekin'de ilk hıristiyan kilisesini kurma iznini elde ettiler. O sırada, İmparatorlukta 150.000 Çinli hıristiyan vardı; 1667'de, Schall'ın ölümünden bir yıl sonra da, 300.000'e yükselmişti bu sayı.

Çuen-Çe, 1661'de öldü. Kendi yerine geçen Kang-Hi'nin erginliğe erişmediği dönemde, müslüman astronomlar, Cizvitleri devlete ihanetle suçladıkları için, gözden düştüler. Ancak müslümanlar, takvimdeki yanlışları çoğalttılar. Kang-Hi ergin olunca 1666'da, Schall'in yerine, İmparatorluk Kurulu'na Verbiest'i getirtti. Verbiest, müslümanların takvimde araya bir ay fazla soktuklarını söyledi. Müslümanlar, bu fazlalığın gerekli olduğunu ileri sürdüler. Kime inanılmalıydı? Kang-Hi, bir güneş saati getirtti ve, Verbiest'le müslümanlardan, ertesi günü öğle vakti gölgenin nerede olacağını hesaplamalarını istedi. Verbiest, hemencecik yaptı hesabını; müslümanlar bir sonuca varamadılar. Avrupalılar açıkça üstün durumdaydılar. Verbiest, takvimi düzene koydu. Astronomi Dairesi'nin başkanı oldu; altıncı sıradan mandaren, matematik ve astronomi konularında İmparatorla yüksek görevlilerin de profesörü. Cizvitler mühendis ve mekanisyen, topçu oldular; ve, Verbiest'in toplarıyla, Mançu'lar, Wu-San-Kai'de başkaldıranlarla, Amur ırmağı seferinde Rusları yendiler. Cizvitler, diplomat oldular; Verbiest Hollandalılarla görüşmelerde bulundu. Fransız Gerbillon, Nerçinsk andlaşması imzasına müsaade etti. Verbiest 1688'de öldü. 1688'den başlayarak, Portekiz'in gerilemesi karşısında, Fransa'nın yardımını istemişti; ölümünden on gün sonra ise, Fransız Cizvitleri gelmeye başladılar ve, Portekiz kralının otoritesine tâbi Cizvitlerin yanı sıra, bir ikinci misyonu oluşturdular onlar da.

Cizvitler, öylesine hizmetlerde bulundular ki, Kang-Hi, 1692 yılında yayınladığı bir fermanla, ilk kez olarak Çin balkının, Avrupalıların kilisesine gidip Tanrı'ya hizmet edebileceklerine izin verdi. Bu izin, hıristiyanlaştırmaya da izindi aynı zamanda. Böylece, o zamana değin sadece hoşgörüyle karşılaşmış olan Hıristiyanlık, o tarihte kanunsallaşıyordu da.

Cizvitler, 1693 yılından başlayarak, İmparatorluk sarayına yerleştiler. 1703'te bir kiliseleri oldu orada. Fransız Cizvitleri, 1706-1716 yılları arasında, İmparator için. Çin İmparatorluğunun haritasını yaptılar; bu haritayı, coğrafyacı d'Anville avamileştirip, 1737'de *Yeni Çin Atlası* adıyla yayınladı.

ÇİN'İN AVRUPA'DAKİ GELİŞMELER ÜZERİNDE ETKİSİ

XVI. yüzyıl Amerika'yı keşfetmişti; XVII. yüzyıl Çin'i buldu. Avrupalı düşüncelerle, Avrupalıların Çin'den aldıkları düşüncelerin karşılaştırılması, Mekanistlerle Aydınlıklar felsefesinin çoğu temel düşüncelerinin gelişmesine katkıda bulundu.

Çin, Avrupa'da, önce -1589'da Fransızcaya çevrilen- Gonzales de Mendoza'nın kitabıyla tanındı; onu, Ricci'nin notlarına dayanılarak yazılmış ve 1616 yılından başlayarak yayılan Trigault'nun anıları izledi; arkasından da, öteki Cizvitlerin anı ve mektupları yayınlandı.

Bu yazılar, çetin sorunlar ortaya attı ya da yeniledi onları.

Nelerdi bunlar?

Başta, insanın iyiliği ve ilk günah sorunu geliyordu. Cizvitler, Konfuçius'un ahlâkını, hıristiyan ahlâkına benzer bir şey diye sunmuşlardı, Peki, öyle olunca, bu ahlâka uyan Çinliler, kurtulmuş oluyorlar mıydı? Cennete gidecekler miydi? **La Mothe le Vayer**, 1642'de yayınladığı *Paganların Erdemi* adlı eserinde, olumlu yanıt verdi bu sorulara. Ona göre, Havarilerin gidip Hıristiyanlık vaazında bulunmadıkları, ama doğal kanunu izlemiş ve erdemli kalmış uluslarda bütün bilgeler kurtulmuşlardır. Büyük Arnauld, bu öğretinin taşıdığı zehri bulup gösterdi; şu anlama geliyordu bu: İlk günahtan sonra, insan doğası iyi kalmıştı; insan, güzel şeyler ortaya koyabilir ve Tanrı'ya lâyık kişi olabilirdi. Pelajianizmin içine düşmekti bu; ilk günah inancının, giderek Tanrı'nın bağışlamasının zorunlu olduğu inancının dibini oymaktı.

İkinci sorun, Tanrı vahyinin yanı sıra, Tanrı'nın esin verdiği ve insanlığın en eski tarihini içeren Kutsal Kitabın koruyucusu, -Âdem'den gelen- Yahudi halkının ayrıcalığı ile ilgiliydi. Oysa, Çin uygarlığının eskiliği, Kutsal Kitap'ta tüm anlatılanlardan daha öncesine gidiyordu. Çin tarihi, **La Peyere**'in dikkatini, Âdem'den önce halkların olup olmadığı noktasına çekti. 1655'te *Âdemöncesiler Kuramı* adlı eserini yayınladı. Orada, ortaya attığı yığınla sorudan sonra şunu soruyordu ister istemez: Kutsal Kitap, öteki birçok halklardan sonra gelmiş küçük bir halkın tarihinden başka bir

şey değilse, giderek bu kitaba insanlığın tarihi olarak bakamayacaksak ve, onun ileri sürdüğü gibi, insanlığın Tanrı'yla ilişkilerinin bir tarihi değilse bu, nasıl olup da Tanrı'nın esini olan bir kitap diye gösterilebilirdi? Üstelik, aklın erişmekte güçlük çektiği ya da aklın erişemeyeceği onca gerçeklerle dolu olduğu da düşünülürse! Bütün Hıristiyanlık sarsılmış bulunuyordu bu soru karşısında. Kitap, Fransa'da, Hollanda'da, Almanya'da, İsveç'te skandallara yol açtı. Ne var ki, 1669'da, Cizvit **Martini**, Çin'in eski tarihi ile ilgili bir kitap yayınladı: Eserinde, ilk Çin İmparatorunu İsa'dan önce 2952 tarihinde yaşamış gösteriyordu; bu tarih ise, Kutsal Kitabın Tufan için saptadığı tarihten 660 yıl öncesine gidiyordu. Yazarın gösterdiği tarihte, demek oluyor ki, bütün Çin'de insanlar yaşıyordu ve Çin astronomisi de gelişmişti. Martini, -hiç istemese de- La Peyrere'in kuramını ve ondan çıkarılacak sonuçları güçlendirmiş oluyordu.

Son olarak, «Çin törenleri» sorunu ortaya geliyordu. Dominikenlerle Fransiskenler için, Çin törenleri putataparlıktan başka bir şey değildi. 1645'te, Papadan, bu törenleri, özünde Hıristiyanlığa karşı oldukları gerekçesiyle mahkûm eden bir karar elde ettiler. Cizvitler ise, 1656'da, bu törenlere izin veren bir başka Papalık kararı çıkarttılar. Aslında, çelişme yoktu. İlke olarak, Çin törenleri kötüydü. Ne var ki, daha büyük kötülükleri, kin ve düşmanlıkları, insan zaafına geçici ödünler vererek saf dışı bırakmak için, onlara hoşgörüyle bakılabilirdi. Böylece, 1669'da, bir Papalık kurulu, 1645'le 1656 tarihli kararların her İkisini de onayladı.

Bu ilahiyat sorunu, Pascal'in 1656'daki *Beşinci Taşralı'sı* ile, bir başka yergi kitabı, *Cizvitlerin Uygulamadaki Ahlâkı* adlı eserleriyle, talihsiz değişikliklere uğratılıp, genel okuyucunun önüne çıkarıldı. Cizvitlerin yöntemi anlaşılmamıştı. Çarmıha gerilmiş İsa öğretisini saklamakla, putataparlığı uygulamakla, ahlâksızlığa izin vermekle suçlanıyorlardı.

Çu-Hi sisteminin, K'nin -Yin'le Yang'ın etkisi altında yaptığı- dairesel hareketlerin, Descartes'a, çevrintiler sistemini düşünüp oluşturmasında yardımcı olduğunu da söyleyebiliriz.

Leibniz, bilime, bütün insanları birleştirecek bir evrensel uygarlığı gerçekleştirme aracı olarak bakıyordu. İnsanlar, bu evrensel uygarlığı, insanlığın çeşitli uygarlıklarını birleştirerek yaratacaklardı. Ve, Pekin'deki Cizvitlerin örneğinden yola çıkarak, 1670'de, bir «Filadelfik Toplum», uluslararası bilginler topluluğunun kurulmasını öneriyordu; ilk görevi de bu topluluğun, Çin'de ve Japonya'da haberleşme dairelerinin kurulması

olacaktı. Leibniz, bunun yanı sıra, düşüncelerin seslerle değil, resimlerle anlatımına dayanan Çin yazısından evrensel bir dil çıkarmayı deniyordu. Daha sonra, İmparator Kang-Hi örneği, «aydın despot» düşüncesini esinletecektir ona. Çin misyonerlerinin, Avrupalılara, Çin ahlâk ve siyasetini öğreteceklerini düşlüyordu. Kang-Hi'nin egemen olduğu uygarlık alanını, Büyük Petro'nun hüküm sürdüğü uygarlık alanı birleştirecekti. I-Şing ya da *Değişmeler Kitabı* ile Çu Hi sisteminin Leibniz'in örgenci felsefesinin ve Monadlar sisteminin yaratılmasında etkili oldukları, olasılık dışı değil. Gerçi Leibniz'e özellikle esin veren, döneminin doğal bilimlerindeki ilerleyiş, Leuwenhock'ların, Swammerdam'ların ve Malpighi'lerin buluşları, canlı varlığı Dekartçılığın mekanizmi yoluyla açıklamaktaki güçlük olmuştur; ancak, Leibniz'in, o daha baştan kurulduğunu söylediği ahenk düşüncesiyle, Çu-Hi'nin önceden varolduğunu ileri sürdüğü evrensel düşünce arasında, Leibniz'in «gelişmeler» ve «yer değiştirmeler»iyle, Çu-Hi'-nin -Yin'le Yang'ın birbirine izleyen etkileriyle- oluşan «değişmeler»i arasında benzerlikler vardır.

Çin, **hıristiyan dininden yakasını sıyırmış bir ahlâk** arayan yığınla Avrupalıyı etkiledi. Hıristiyanlıktan uzaklaşan, insan-severlik üstüne kurulu bir ahlâktı istenen. Aynı zamanda, Çin hakkında yazılanlardan anlıyoruz ki, insansever bir ahlâk yeterli de görülüyordu. Çin üstüne 1687'de *Confucius Sinarum Philosophus* adlı bir eser yayınlayan Couplet, önsözünde, Çinlilerin Tanrıtanımazlık ve materyalizmini itiraf ediyordu. Longobardi, 1701 yılında aynı noktanın üzerine parmak bastı. Bunun üzerine, Bayle de, öteden doğrulup şunları söyledi: «Halkların evrensel rızasından kalkıp Tanrı'nın varlığını ileri süren kanıt böylece hükmünü yitirmiştir; öte yandan, Çinliler, yeryüzünün en ahlâklı halkı olduklarından, sonuç olarak Hıristiyanlık dini de, ne ahlâk için gereklidir, ne de yüksek bir uygarlık düzeyi için».

1699'da **Lecomte**, *Çin'in Bugünkü Durumu Üstüne Yeni Anılar*'ında, Cizvitlerin, Çin dinine dayanarak elde ettikleri olumlu sonuçları açıklıyordu; ve ona göre, bu din. «Tanrı'nın ilk insana vahyettiği ilk gerçekleri, yüzyıllar boyunca bozulmadan ve olanca duruluğuyla korumuştu.», ve gerçek Tanrı bilgisini, 2000 yıl boyunca el değmeden sürdürmüştü. Kitabı, Paris İlahiyat Fakültesi ile Roma sansür etti ve Paris Parlamentosu da, yakılmasına karar verdi (1702). Lecomte'un bu

düşüncesini, okuyucuları daha da genişlettiler ve şuraya vardılar: Çin, hıristiyanlara örneklik edecek biçimde Tanrı'yı yüceltmişti; Çin dini, en saf olanıydı bütün dinler içinde; Çinliler alçakgönüllü idiler, iç dünyaları vardı, ermiş kişilerdi; Çin, tüm uluslar içinde, Tanrı'nın lütfuna en sürekli mazhar olan bir ulustu. Bütün bunlardan sonra, Yahudi halkının ayrıcalığı da ne demek oluyordu? Ne gerek vardı Musa'yla İsa'ya? Neye yarayacaktı Tevrat'la İncil?

İşte o sırada, 1697'de, Cizvit **Musnier**, «felsefi günah» kuramını ortaya attı: Tanrı hakkında hiçbir bilgisi olmadan işlenmiş bir felsefi günah, Tanrı'ya bir sövgü değildir. Böylece, Konfuçius'la bütün eski Çinliler, lanetlenmiş kişiler olamazlar. Şu sonuç çıkıyordu bundan da: İnsanın kendi gücüyle uyguladığı doğal erdemler, yalnız bunlar, kurtuluş için yeterdi. Hıristiyanlık hiçbir şeye yaramazdı; deizm kâfiydi. Yine o sıralarda, «Çin törenleri» kavgası yeniden gündeme geldi. 1658 yılından başlayarak, Papa, ağır ağır üç vekil seçip yollamıştı Çin'e; bunlar, Çin'deki Kilise ve ruhban takımının yönetimini aralarında paylaşıyorlardı. Onlardan biri, papazlara bir buyrultu çıkarıp, Cizvitlerin düşüncelerini mahkûm ederek, Konfuçius'a ve ataların ruhlarına bağlanmayı yasakladı. 13 Ekim 1700'de Sorbonne, Cizvitlere maledilen birçok önerileri, «sapma ve Tanrıtanımazlık» olarak mahkûm etti. Papa, 1705 yılında, Çin'e bir de elçi gönderdi: İmparator Kang-Hi, elçiyi kabul etti; ancak, aradan çok geçmedi, Papa XI. Clementius'un, 1704 yılının sonlarında, Cizvitlerin ilkesini mahkûm etmiş olduğunu öğrendi. Öğrendi ve adamakıllı irkildi: Çünkü, 1697'de, Cizvitlerin önerisiyle, Konfuçius kültünün yurttaşlar arasında yalın ve olağan bir tören olduğunu belirtmişti. Bunun üzerine, Papalık vekili ile elçisini Çin'den kovdu. Vekil, 1707'de Nankin'de bir buyrultu çıkardı: Bütün Çin törenleri yasaklanmıştı. Çok geçmedi Kang-Hi bir ferman yayınladı: Ellerinde çağrı mektubu olmayan Avrupalılar Çin'de kalamayacaklardı. 1715'te de, Papa bir bildiri yayınlayıp 1704'teki kararında ısrar etti ve titizlikle uyulmasını emretti.

O tarihten sonra, Çin'de Hıristiyanlığın gelişmesi -hissedilir ölçüde- yavaşladı. Bunun bir sonucu olarak da, Çin. Çu-Hizmin çerçevesinde, törelerin baskısı altında, ataların ezici adetlerinin kalıpları içinde hareketsiz kaldı. Buna karşılık, Avrupa'da, Çin üstüne görüşler, Aydınlıklar Yüzyılının kimi temel düşüncelerine güç ve genişlik getirdi. Nelerdi bu düşünceler? Deizm, İnsanın doğuştan iyiliği, yararcı doğal ahlâk, aydın despotluğu, vb.

Çin dondu. Avrupa ise, yüzyıllar öncesinden başlayan ve **git gide yenileşen değişmeler** içindeydi: XI ve XII. yüzyılın skolastikleri başlatmıştı bu değişikliği; arkadan, XIV ve XV. yüzyılların «modernler»i gelmişti; son olarak da, Mekanistler ve Descartes.

Git gide hızlanıyordu değişmeler ve git gide hızlanacaktı.

BÖLÜM V
ASYA, AVRUPA'YI REDDEDİYOR

Asya içindeki birkaç yüz bin insanı bir yana, Avrupa'nın kendisini değiştirmesini kabul etmedi. Katolik dinini reddetti. Avrupa biliminde, sadece merakı kurcalayan şeyi görmek istedi. Avrupa'dan birkaç teknisyen aldı, ama beraberinde teknik anlayışı da edinmeden yaptı bunu. Avrupalı tacirlerle kimi alış-verişe razı oldu; ancak, geleneksel yapısında köklü bir değişikliğe gitmedi o oranda. XVI ve XVII. yüzyıllar boyunca, gelişti elbet; ne var ki, Avrupalılarla ilişkilerinden çok, kuşkusuz kendi güçlerinin etkisiyle oldu bu gelişme; ve uygarlığının temelinde büyük ölçüde bir değişikliğe de gitmeden. Hindistan'a elmas ticareti için 1665'te yola çıkıp, Hind'i ve İran'ı gezip görmüş olan ünlü Fransız gezgini ve filologu Jean Chardin (1643-1713), Avrupalıların izlenimlerini ne kadar da güzel dile getirir. Öyle der o: «Bizim Avrupamızdan başka bir dünyadır Asya. Avrupa'da, giydiklerinde, evlerinde, her şeyde, moda adı altında az çok bir değişme görürsünüz. Doğu'da öyle değildir. Her yerde ve her şeyde bir süreklilikdir görülen; giysiler, yüzyıllardan beri nasıl biçilip dikilmişse bugün de öyledir. Buna bakıp, dünyanın bu parçasında, nesnelerin dış görünüşü, örfler, âdetler, hattâ konuşma biçimi, bugün nasılsa, iki bin yıldan beri de öyledir diye inanacağınız gelir. Değişme adına, -belki- dindeki devrimlerin yaptıklarını bu hükmün dışında tutmalı; ancak, o da ahım şahım bir şey değildir».

Böylece, Asya, bir hareketsizlik izlenimi veriyordu o yüzyıllarda.

Nasıl?

AVRUPALILAR ASYA'YI NİÇİN FETHETMEDİLER?

İlk sorulması gereken şu: Avrupalılar, niçin, Amerika'da olduğu gibi, zora başvurmadılar Asya'da da?

Avrupalı gezginler, silah üstünlüğü, disiplin ve taktiğin, Asya'da bir fethi kolayca sağlayabileceğini sanmışlardır. Hint'de, 1655'ten 1661 yılına kadar kalmış, üstelik zeki bir gözlemci olan Fransız hekim Bernier, öyle yazar: «Bu dev ve görkemli ordular kimi zaman büyük şeyler yapıyorlar; ama bir dehşet ve karışıklık içine girdiklerinde, neyle önü alınabilir bunun? Setlerini yıkmış bir büyük ırmaktır bu; düzlükte her yana yayılması gerekir ve hiçbir

çare de yoktur. Böylece, düzenden nasipsiz ve koyun sürüleri gibi ilerleyen bu ordulara bakıp, çoğu kez şöyle düşündüğüm olmuştur: Karşılarında Prens hazretleri ile Turenne’in kumandasında o gün görmüş Flandralılardan 25.000 kişilik birlikler olsaydı, hiç kuşkum yok ki, sayıları ne olursa olsun, bu orduları çiğner geçerlerdi. İlk darbeye karşı direniniz, -ki hiç de zor olmaz bizim için-, şaşkına döner hepsi; ya da Büyük İskender’in yaptığı gibi, bir noktaya sertçe vurunuz, karşılık görmemişseniz, -ki alabildiğine güçtür bu onlar için- inanın, olan olmuştur: Geri kalan hepsi, altına kaçırıp, dehşet içinde kaçmaya başlayacaktır».

Çinliler de aynı durumdaydılar. Filipinler’deki İspanyol makamları, misyonerleri orduyla desteklemek için, II. Philippe’e Çin’in fethini önerirler, İspanya ve İtalya’dan 10-12.000 gün görmüş askere 5 ilâ 6.000 Japon askerinin katılmasının ve top dökmek için de 3 ya da 4 uzmanın yeteceğini tahmin ediyorlardı. Doğrusu, pek de haksız sayılmazlardı. Dikkate şayandır: Çin’i fethe kalktıklarında, Mançu’ların tek başarısızlıkları, Kuei-Lin’deki ilk kuşatma oldu; orada, Makao’daki Portekizlilerin gönderdikleri, toplarla donanmış 300 Avrupalı askerle karşılaşmışlardı. Haydi haydi denecektir ki, Avrupalılar, Ming’ler zamanında da zafere ulaşabilirlerdi: Çünkü, Çinliler, düşman güçleri ortadan kaldırmayı hedef almayıp, onurlu bir barış sağlamak adına, her iki tarafın da durumunu kurtaracak bir savaş biçimi yürütüyorlardı. Bu savaş biçiminde, dört yanlı bir kaleye, kuşatılmış olanlara kaçmak olanağı sağlamak ve göğüs göğüse bir savaştan kaçınmak için, dört bir yandan değil, sadece üç yandan saldırıyorlardı. Düşmanın attığına, gösterdiği şiddetten utansın ve hoyrat bir çıkışta bulunmasın diye yanıt verilmiyordu. Düşmanınız birkaç darbe yemişse, anlaşmaya girişmek zorundaydı. Böylece, birliklerinizi bulundukları noktadan çekiyor ve barış görüşmelerini beklediğinizi göstermiş oluyordunuz. Bütün bu taktiğe toprak falı egemendi: Örneğin birlikler, bir kaleden, ilkbaharda Doğu kapısından, yazın Batı kapısından çıkmak zorundaydılar hep, vb.

Evet, Çinliler, Turenne karşısında tutunamazlardı gerçekten.

AVRUPA’NIN SOSYAL TEMELLERİ VE DEVLET

İlk zaferden sonra gerisi kolaydı, diye düşünüyorlardı Avrupalılar. Bu büyük İmparatorluklar, birden yıkılıyorlardı; İran’da ve Hint’de, senyörler, yenileni terkediyor ve yenenin safına geçiyorlardı. Sosyal yapı, güçlü bir direnişe olanak sağlamıyordu. Bırakalım, o güçlü gözlemci Bernier

anlatsın: «Fransa'da ve öteki hıristiyan devletlerde olduğu gibi büyük toprakların sahibi ve onların getirdiği büyük gelirlerle yaşamlarını -kendi kendilerine- bir süre sürdürme olanağı elde eden senyörler sözkonusu değildir Hint'de. Senyörlerin sadece ödenekleri vardır bu ülkede... Kral, her an çekip alabilir bunu ellerinden ve birden sipsivri kalıverirler ortada, borç alacak bir başkasını da bulamaz olurlar. Krallığın bütün toprakları O'nun (Büyük Moğol): sadece, uyruklarına, kimi ev ve bahçeleri -istiyorlarsa- aralarımla paylaşmak ya da alıp satmak izni verir. O kadar! Bizim Avrupalı hükümdarların, uyruklarının malları olan bütün toprakların böyle sahibi kesilmesini Allah göstermesin; yoksa, ülkeleri bugün bulunduğu durumda olmazdı: Ne böyle ekili biçili ve insanla dolu, ne böyle mâmur, zengin, nazik, ne de böyle gelişme içinde olurlardı. Bizim krallarımız, gerçi olduklarından da zengin ve güçlü olurlardı; ve itiraf etmeli ki, hizmetlerine daha iyi ve hükümdarlara yakışır biçimde koşulurdu. Ne var ki, çok geçmeden, çöllerin ve ıssızlığın, dilencilerin ve barbarların kralları olup çıkarlardı; o demin anlattıklarıma dönerlerdi: O her şeye sahip olup da sonunda her şeyi yitirenlere, kendini daha da zenginleştirip sonunda meteliksiz kalanlara; ya da -en azından- kendi kör tutkuları yüzünden, Tanrı'nın ve doğanın kanunlarından daha fazlasına göz dikip de zenginlikten alabildiğine uzaklaşanlara. Bu prensler, bu yüksek rütbeli papazlar, bu soylular, bu zengin burjuvalarla büyük tacirler, ve bu ünlü zanaatçılar, bu Paris, Lyon, Toulouse ve Rouen kentleri ve istiyorsanız ekleyelim, bu Londra kentiyle, öteki yığınla kent nerede olurlardı o zaman?..». Kralın ordusu yok edilince, kendine özgü gücü olan hiçbir şey de kalmaz ortada; hükümdara etkili bir savunma oluşturma zevk ve araçlarını sağlayabilecek bir şey de.

Çin'de İmparator, ilke olarak bütün toprakların sahibi de sayılsa, aile mülkiyeti çok daha sağlamdı. Ne var ki, bu İmparatorlukta -daha önce gördüğümüz gibi- ulusal direniş zayıflamıştı; bu da, herkesin sadece kendi çıkar alanıyla uğraşmasından, siyasal ve ulusal sorunlara olan kayıtsızlığından, bağımsız bir cumhuriyet gibi yaşayan büyük ataerkil ailenin varlığından ileri geliyordu.

AVRUPA'NIN TEKNİK VE BİLİMSEL ÜSTÜNLÜĞÜ

Savunma, zanaatçılarla olamazdı. Bütün Asya hükümdarları, Avrupalı topçu, fişekçi ve askeri mühendislerini çağırmak zorundaydılar. Asya'da teknik, alabildiğine zayıftı. Avrupalıların kullandıkları yüzlerce âlet vardı;

Asyalıların elindekiler ise pek azdı. İran'da, gerçek anlamıyla, ne marangoz vardı, ne de dülger. İşçiler, yalnız balta, destere ve makastan yararlanıyorlardı; örneğin kollu matkabı bilmiyorlar, yaylı ve ipli bir matkapla açıyorlardı delikleri. İşçiler, sipariş verilen yere gidiyorlardı; ve kendilerine gösterilen bir odanın köşesine çekilip çalışıyorlardı. Kalaycı, yanında çırağı, kömür torbası, körüğü, birkaç kalay parçası ile çıkıp geliyordu; avlunun bir köşesine yerleşip, ateşini yakıp çalışıyordu. Hindular için de aynı şey söz konusuydu. Avrupalıların yüzden fazla âlet kullandıkları yerde, iki ya da üç âletten yararlanabiliyorlardı. Avrupa yapımı nesnelere pek güzel öykünüyorlardı; ancak, Avrupalı işçinin üç günde yaptığı şeye onlar bir aylarını veriyorlardı. Dülgerlerin tezgâhı yoktu: Yere oturuyor, odunları ayaklarının arasına yerleştiriyor, en kaba parçalara bile makasla girişiyorlardı; Avrupalı bir işçinin bir saatte yaptığını o üç günde yapıyordu. Demirci, müşterisinin evinin önüne yerleşiyordu: Ateşini yakıyor, kerpiçten küçük bir duvar yükseltiyor ve ocağını da önüne koyuyordu. Ateşin karşısına oturup, ayağıyla madeni iteleyip körüğünün alevine tutuyordu. Demir ısınıp kızardığında, ayağa kalkmaksızın ufak bir örsün üstünde, küçük çekiçlerle onu doğuyordu. Kötü beslenmiş olan bu iş çiler, hep oturmuş olarak ve alabildiğine ağır çalışıyorlardı.

Çin, az-buçuk ilerdeydi, ama en iyi durumda da değildi pek. Tek tekerlekli arabası kötü bir kaldıraçtı ve dengesi de bozuktu. Yükü boynunda taşıyordu çoğu zaman, vb. Tarım, daha da fazla emek istiyordu: Çiftini hayvan koşup süren, iki saban ortasını ata terkeden Avrupalı köylü, Çinli ya da Japon köylüden daha az emek harcıyordu; oysa ötekiler, başlardaki birkaç iş bir yana, hemen her işi elleriyle yapıyorlardı: Toprağın düzeltilmesi, setçikleri koruyup dikleştirme, durmadan çapalama hep böyleydi. Çinlilerin ya da Japonların manda, inek ya da eşeği, Avrupalının öküzünden daha kötü beslendiği için, çalışma gücü de o oranda azdı.

Asyalılar, bütün yeni usulleri reddediyorlardı. Avrupalıların getirdikleri rendeyi, pek kötü kullandılar. Avrupa'da XVI ve XVII. yüzyıllardaki teknik buluş tutkusu ile çelişmeli bir durum görüyoruz Asya'da: Asyalılar, Avrupalılardan, saat, top, vb. satın almayı yeğliyorlardı; hükümdarlar, Avrupa'dan kuyumcu, ince işler yapan marangoz, mineci, ressam getirtmeyi daha çok seviyorlardı. Hint'de, Büyük Moğol'un gözleri büyüleyen tahtı, bir Fransız kuyumcusunun eseriydi.

Neydi bu teknik durgunluğun nedenleri? Bu nedenler, İran'da ve Hint'de, dövülen, sövülen, hak ettiği ücreti alamayan zanaatçının ve işçinin çalışmaya karşı duyduğu tiksinti idi; Çin'de ise, tersine, çalışma onurlu bir iş olarak görülüyordu ve Çinliler, yorulmadan, sabırsızlık ve can sıkıntısı göstermeden, olağanüstü bir dayanıklılıkla çalışıyorlardı. Öyle de olsa, orada da, o devrin bütün Asya'sı için geçerli bir öğe giriyordu işin içine: Zihinsel çalışmaya karşı tiksinti! Asyalıların düşünsel merakı yoktu: Sadece dikkatlerini ve görüntüye dayanan belleklerini kullanabildiklerinde, taklit ediyorlardı; ne çözümleme ve soyutlama anlayışları vardı, ne de kişisel araştırma. Öte yandan, harflere değil, bir tür düşüncenin resimleştirilmesine dayanan Çin yazısı, binlerce biçimi belleğe yığmaya, işaretleri tanımaya, onları tekrar ve tekrar kopya etmeye, ezberlemeye dayandığı için, bilimsel yetileri de geliştirmiyordu; oysa Avrupa yazı ve dilleri, bir çözümleme, bir birleştirme ve ayrıştırma araçları olarak, kendiliğinden bilime kapı açıyorlardı. Asyalıların dinleri de, dış dünyaya tiksinti duymayı aşılıyordu onlara. Bir'i ve Mutlak'ı arayan, ya da *Kur'an'da, Şastra'*larda, *Se-Şu'*larda yaşam için gerekli bütün bilgileri işleyen Asyalı, olayların kendi öz niteliğine ilgi duymuyor, incelemiyordu onları. Ünlüdür: 1715 yılında Paris'e gelen İran elçisi, Avrupa uygarlığını görüp tanıma konusunda kılını bile kıpırdatmadan, kendisine ayrılan otele kapanıp *Kur'an'*ını okur; ve Parisliler hayretler içinde kalırlar. Asya, açık söylemek gerekirse, düşüncenin ikinci aşamasında kalmıştı: Eski Yunanlıların niteliksel akılcılığından önceki bir aşama idi bu ve, düşünce, nitelikler bütününün her şeyden önce sezgisindeydi henüz. Hindu ayakkabıcı, ölçü almıyor, müşterisinin ayağını eline koyuyor öyle ölçüyordu; yani, belli bir hacmin zihinsel biçimini ediniyordu. Ayakkabıyı da işte buna göre yapıyordu. Yaptığı ayakkabının iyi gidip gitmediği -doğaldır kibir sorundu. İranlı, tacir olarak hünerli idi; ama sayması kötüydü: Orantılardan haberi yoktu; yaptığı aritmetik işlemlerinin doğruluğu, üç ya da dört nazik meslektaşı da aynı sonuca vardıklarında ortaya çıkıyordu. İranlılar, Hindular, Çinliler, her bilimin temeli olan kavramlar mantığını, tasımı ve tanıtlama sanatını bilmiyorlardı. XVII. yüzyılın sonlarındaki Avrupalılar, bu farklılığın tam bilincindeydiler. «Çinliler, Eukleides'in *öğeler* adlı eseri kendi dillerine çevrildiklerinde hayran kaldılar; tanıtlama sanatını henüz öğreniyorlardı; her sonuca, uygulama ile varılıyordu; Çinlilerin dehası pek de üstün olsa, Avrupalılarınkinden aşağıdaydı ve icat etmeyi ya da yetkinleştirmeyi pek az

biliyorlardı. Böylece, İranlılar, Hindular, Çinliler, koyu bir büyünün içine gömülüp kalmışlardı: Tılsımlar, muska ve nazarlıklar, hastalıklara karşı büyülü ilâçlar, göz hastalıklarına karşı *Kur'an*'daki âyet; oturup kalkmaktan, yiyip içmekten, karı-koca ilişkilerine değin, yaşamın her durumu ile ilgili astroloji... O yüzyıllardaki İran'la ilgili bir gözlemciyi dinleyelim: «İyi hatırlıyorum, 1668 yılında, Hazar denizine bir donanma indirmek için karar alınmıştı; çünkü, kıyıları Kazaklar vurduğundan, onlara karşı çıkmak gerekiyordu. Ne var ki, bu tasarının yürürlüğe konması zamanı için bir ay yitirildi. Nedeni de, Ay, Akrep burcundaydı. Halk «imdat!» diye haykırıyordu, ama onlara soğukkanlılıkla verilen yanıt şuydu: Ay, Akrep burcundadır; Peygamber buyurmuştur ki, hayra alâmet değildir bu ve, ne ki yapılacak tehlikelidir, her şeyi ertelemek gerekiyor ve hiçbir şeye girişmemeli». Gerçi, Avrupalılar da, büyü ve astrolojinin pençesinde kıvranıyorlardı hâlâ ve, «Zehirler dramı»nda görüldüğü gibi, tâ XIV. Louis'nin sarayına değin bulaşmıştı bu; ancak, bu görüşler, onların yaşamını egemenliğine almamıştı.

Böylesi düşünme ve hareket etme de Asya'nın fethini kolaylaştırabilirdi.

Öyleyse, niçin girişmediler Avrupalılar buna?

ASYA'NIN FETHİNİN ÖNÜNDEKİ ENGELLER

Avrupalılar, tanımakta hayli geciktikleri bu büyük Asya İmparatorluklarının etkisinde kalmışlardır ve Asya serabı Avrupa hükümdarlarını yanıltıp durmuştur. Avrupalıların Asya üstüne bilgisizlikleri, uzun zaman hayali de aşan bir şey olmuştur: Pere Barzee, Goa'dan, 1551 yılında, Çin'in, ya da -hiç olmazsa- Büyük Tataristan'ın Almanya ile komşu olduğunu ileri sürüyordu; 1582'de, Goa'daki Saint-Paul kollejinde, Cizvitler, Himalaya ile Hindukuş'un varlığından habersizdirler; 1583'te, haritacılar, Çin'i hâlâ Pasifik Okyanusunun ortalarına kadar yayıyorlardı. Ancak Mathieu Ricci'dir ki, 1598'de, Çin'i, Kuzeyde 19 ve 42 enlem dereceleri arasına yerleştirdi; ve, Paris'in doğusunda 120 boylam derecesini aşmadığını belirtti. Ve yine o, Pere Bento de Goes'in, -Çin'e hâlâ Kathay ve Pekin'e de Kambalu diyen- Orta Asya müslümanları diyarına yaptığı yolculuğun (1602-1607) arkasından, Çin'in Marko Polo'nun Kathay'ıyla aynı şey olduğunu söyledi.

Bu bilgisizlik, Asya'nın gücü üstüne hayalleri besleyip durmuştur uzun süre.

Öte yandan, Avrupalılar, Avrupa'da ve tüm denizlerin üzerinde, birbirlerine pek düşmüşlerdi. Hiçbir devlet, Bernier'nin istediği o 25.000 kişiyi bir araya getiremedi. Kaldı ki, getirseydi bile, İran, Hind, Hindiçini, Çin ve Japonya için ayrı ayrı bu 25.000'er kişilik güçler gerekecekti. Sonra? Sonra mesafe, Avrupalıların karşısına dikiliyordu. Roma ile Makao arasında, bir mektubun yerine ulaşması için -birkaç ay da fazlasıyla- iki yıl gerekiyordu. Ricci'nin 1586'da yazdığı mektuplarından biri ancak 1593'te ulaşmıştı yerine; yanıtı ise, 1595'te eline geçmişti. Papa'ya gönderilen Japon elçisi, Nagasaki'den 20 Şubat 1582'de yola çıkmış, Lizbon limanına ise 10 Ağustos 1584'te varmıştı. Açıktır ki, Muson'ların esişinden yararlanamamıştı. Ve, o 25.000 kişilik orduyu, savaş alanına getirebilmek için ve götürdükten sonra da desteklemek için, arada kaç tane deniz ve kara üssü gerekecekti? Asya'nın mesafesi ve dev boyutları, üzerinde yaşayan sayısız halklar, bütün bunlar, birleşmiş bir Avrupa'nın dışında bir güç için topyekûn bir başarı umudunu engelliyordu. Avrupa ise, birleşik değildi. Son olarak, Amerika, Avrupa'nın elindeki çok önemli araçların yolunu değiştirmişti. Daha önce hesapta olmayan bir engeli aşmak için, Avrupa, Asya'ya, bu iki yüzyıl boyunca gönderdiğinden çok daha asker, sömürgeci ve misyoneri Amerika'ya gönderdi.

Ve belki de, Asya'yı kurtaran, Amerika'nın sömürgeleştirilmesi olmuştur.

AVRUPA ASYA'YI NİÇİN İNANDIRAMADI?

AVRUPADAKI HAREKET, ASYA'DAKI DURGUNLUK

Avrupa, Asya'yı fethetmedi; onu, Avrupa yaşam biçimine sokamadığı gibi, Avrupalı dinlere de inandıramadı. Nedir Avrupalı bir yerde? Sürekli hareket: Ülküsü mücadele, eylem, yayılma, ilerleme ya da değişmedir onun; yenilik karşısında dindirilmez bir merak içindedir; ister doğadan, ister insanlardan gelsin, engeller önünde sabırsızdır ve başeğmez. Ya Asyalı? Asyalı, sürekli bir düş, çaba karşısında tiksinti içindedir; yerleşik kanunlara ve iletilmiş düşüncelere tapar; yeniye karşı güvensizdir; ister insanlardan ister doğadan gelsin, bütün dış güçlere karşı saygılıdır; olacağa, yazgıya boyun eğer. Asyalılar, deli diye baktılar Avrupalılara, İranlılar, gezinmeyi anlamsız bir şey olarak görüyorlardı; dolaşma, duygusuz insanların işiydi. Merak uğruna yolculuğu akılları almıyordu. Chardin, öyle diyor: «Merak için yolculuk yapan Dünyada yalnız Avrupalılardır»». İnsan, evinin dışından başka nerede erdeme kavuşabilir, ya da tutkusunu dindirebilirdi? Maddî bir şey elde etmek: Yolculuk. Asyalı için sadece bu halde iyiydi.

«Tacir ya da zanaatçı değilse, her yabancının bir casus olduğuna inanırlar». Hindular da, böyle düşünüyorlardı; o kadar çalışkan Çinlilerin görüşü de buydu: Onlar için de, yolculuklar, beden hareketleri, bir çıkara dayanmayan araştırmalar, bunlar çılgınlıktı. Yaşam, şölen ve sohbet demekti; şairce, sanatça ya da dince düş ve seyre dalıp gitmeydi.

Harekete, zorunluluk halinde kalkılmalıydı.

Böyle olduğu için, uyuşturucu madde kullanma zevki İran'da ve Hint'de bütün toplumu pençesine almıştı. Daha olumlu ve daha pratik olan Çinliler, ancak XVIII. yüzyılın sonlarında bu alışkanlığa kapıldılar. İranlılar ve Hindular, hiç durmadan tütün içiyorlardı. Bir zanaatçı, elinde harcayacağı beş kuruş varsa, bunun üç kuruşunu beslenmek yerine tütüne veriyordu. Tütün kadar yaygın başka uyuşturucular da kullanıyorlardı: Afyon çiğniyor, haşhaş tohumu ve kenevir yaprağı kaynatıp içiyorlardı; tütün yerine kenevir yaprağını sarıp içtikleri de oluyordu. İran yönetimi, afyon çiğnemeyi yasaklamaya kalktı. Ancak boşa gitti denemesi; çünkü, öylesine yaygın bir eğilimdi ki bu, on kişinin içinde, bu iğrenç alışkanlıktan yakasını sıyırabilmiş bir kişi güçlükle bulunabilirdi.

Böyleydi, çünkü bunsuz yaşamak, zevki olmayan bir yaşamaktı onlara göre.

ASYALILARIN HIRİSTİYANLIK KARŞISINDAKİ TİKSİNTİSİ

Sonuç olarak, misyonerlerin Asya'yı hıristiyanlaştırmaları boşa gitti. Pek azdı sayısı bu misyonerlerin; çünkü çoğu. Amerika'ya gidiyordu. Ne var ki, özellikle Hıristiyanlığın özü, çoğu Asyalının itirazıyla karşılaştı ve itti onları. Neydi Hıristiyanlık? Misyonerlerin Asya'ya gelişlerinden on altı yüzyıl önce, İsa adında bir Galile'li Kudüs'te çarmıha gerilmişti. Aradan birkaç yıl geçmiş, Roma'lı bir görevli, doğan Hıristiyanlığı şöyle anlatıyordu: «Paulus'un yaşadı dediği İsa adlı biri hakkında Yahudiler arasında bir tartışma var». Hıristiyanlık önce bu! Hıristiyanlık, Tanrı'nın insan olarak meydana çıkışına, insanlığı günahlarından kurtarmak amacıyla, tıpkı bir hırsız, bir haydut, bir köle gibi çarmıhta öldüğüne inanma; ve ayrıca, bu ölünün dirildiğine, göğe çıktığına, Kilisesinin varlığında, yüzyılları aşarak yaşamakta olduğuna, her an aramızda bulunduğuna inanmak.

Oysa, bu Tanrı'nın Oğlu ve Tanrı'nın kendisinin de Babayla bir ve aynı cevherden oluşu düşüncesi; Yüce Varlığın bir dülgerin kişiliğinde, kendi halinde, yoksul ve gizli bir yaşam sürdürüp, sonunda, herkesin tükürükleri,

hakaret ve alayları altında, yalnız başına, çıplak, kanlar içinde, utanç verici bir işkenceyle son buluşu düşüncesi, İncil'de aykırı görünen, paganların hoşgöremeyecekleri bir şeydi. Haç, bir skandal, bir delilikti onlara göre. Tiksinti, Çin'de ve Japonya'da, başka yerde olduğundan çok daha fazlaydı. Bu ülkelerde, gönenç, kadınlar, güzel yemekler, pahalı giysiler, onurlar, kamu görevlerinin kullanılmasıyla elde ediliyordu ve, bu görevler de, bilgeliğin, sosyal ahlâka saygının bir ödülü olarak görülüyordu; başarısızlığa uğrayıp düşen, yoksul, bahtsız, yenilmiş insan, Eskilerin kurallarını bozan, insansal ve tanrısal kanunlara uymayan ahlâk dışı bir varlıktı. Öyle olduğu içindir ki, Cizvitler, haçı gizliyorlar ve birisi Hıristiyanlığa kazanıldığında, vaftiz anında, ancak o zaman haça saygı gösteriyorlardı. Ama, bu arada nice vaftiz edilmiş kişi de paganlığa dönüyordu; Ermiş François-Xavier'nin hizmetçisi, o ilk kez Hıristiyanlığı kabul etmiş Japon da onlar arasındaydı!

Böylesi yeni, yepyeni kavramları açıklayıp kabul ettirmek, sınırsız derecede güçtü. Hıristiyan din anlayışını Asya dinlerinin terimleriyle anlatmanın hemen hemen olanağı yoktu. Yarattığı dünyadan ayrı ve her yerde hâzır ve nâzır kişisel bir Tanrı düşüncesi; her insanın, bedeninden, giderek maddeden ayrı ve kendisini yaratmış olan Tanrı'dan da ayrı ve ölümsüz bir ruhu olduğu ve, bu insanın, öldükten sonra, eğer kurtulmuşsa, ebedî olarak, temaşa edeceği, yetkinliğinden yararlanacağı, ama hep kişi olarak dışında kalacağı bir Tanrı düşüncesini açıklayıp inandırmaktı söz konusu olan. Böylece, Avrupalı din anlayışı, temelinde «ikici»» idi: «Bir»e, «sürekli»ye dayanıyordu. Çu-Hizm'le Tao-izm'den daha önce sözetmiştik biraz. Şimdi, kısaca Hint düşüncesine bir göz atalım: Hinduizmin temeline eğildiğimizde ne görürüz? Kendiliğinden var olan, tek mutlak *Brahman* vardır. Bu *Brahman* bir *Atman'dır,* yani sınırsız, evrensel, sonsuz bilinçli bir ruh. *Atman,* kendi düşündüğü ölçüde Dünyayı yaratır. Bütün nesneleri *maya*'ya, düşe dayanarak oluşturur. Evrenle Tanrı düşüncesi arasında bir ayrılık yoktur. İnsanın, düşünen varlık olarak, kendi içine eğilip yakaladığı ruh, evrensel olarak. *Atman'ın* bir görünüşüdür aslında. Bireysel ruhla evrensel ruh arasında özdeşlik vardır böylece. Öte yandan, insanın *Atman'ını* da, olgu olarak kendisi ile karıştırmamalı; olgu olarak insan da, duygu olarak, düşünce olarak, gerçekte madde olarak insanın, çeşitli bilinç hallerinin birbirini izlemesinden başka bir şey değildir. İnsan, kendisinin dışında, gerçek «ben»i, yani Tanrısal ruhu seyretmelidir. O zaman insan,

Brahman’a dönmüş olarak, ebedî huzuru tadar ve, ölümünden sonra da**,** *Atmanı* gidip *Brahman’da* eriyip kaybolur.

İnsan kişiliği silinip yok olmuştur.

Hıristiyan anlayışın tam zıddıydı böylesi bir din görüşü. Ve sonuç olarak da Hindu düşünce ve yaşamını, Avrupalı yaşamdan bütünüyle ayırıyordu. Eğer dış nesneler ve insan, evrensel *Atman’ın* değişmez özünün değişik görünüşlerinden başka bir şey değilse, duyguların tanıklığı ile öğünmek niye? Dış dünya, geçici düşlerin bir dalgasıdır sadece; olaylara sırt çevrilebilir, giderek bilim boşuna bir düşüncedir, tarih de kuruntu. Elle tutulur tek gerçeklik, düşünen insanın kendisidir. Buradan kalkarak, Hinduların neden Avrupalılar gibi bilim yaratmadıklarını, ve XVI ile XVII. yüzyıllarda, Avrupa biliminin ne olduğunu pek de kavrayıp araştırmadıklarını açıklayabiliriz.

Bu söylediklerimiz, birer «tekçi» olan Çinliler ve Japonlar için de geçerli.

Bütün varlıklar arasında derin bir özdeşlik varsa, ruh göçü ve bedenden bedene geçiş de anlaşılmaz olmaktan çıkar. Ancak, bedenden bedene geçişten ve bu bedenlerin çektikleri acılardan kurtulmak için, ruhun, çile ve mistik kavuşma ile, kişiliğini yitirmesi gerekir. Öyle olunca da, kişiliğini ortaya koymak için mücadelenin anlamı ne? Kişilik, olsa olsa bir kötülük. Sosyal ilerleme için çabada bulunma niye? Her insan daha önceki yaşamında lâyık olduğu bir varlığı sürdürür ve, mutluluk denen şey, bu değişen düşler dünyasında daha iyi olmak değil, tersine «ben»i yoketmektir. Bir Hindunun gözünde, Rönesans insanı ne kadar korkunç ve tiksinti verici bir varlıktır! Bir Çinli için de öyle. Dünya, Tanrı, gelecek yaşam, bugünkü yaşam anlayışı bakımından, Asya ile Avrupa, tepeden tırnağa birbirinden farklıydılar.

Hıristiyanlık, yüzyılların akışı içinde, Avrupa uygarlığı ile içiçe geçip kaynaşmıştı. Bu dinin yayılışı, Avrupa uygarlığının fetihleriyle aynı hızda olacağa benzerdi. Ne var ki, XVI ve XVII. yüzyıllardaki sorun, Hıristiyanlığın, temel niteliklerinden hiçbir şey yitirmeden, bütünüyle farklı uygarlıklarla bağlaşıklığını kurmaktı. Gerçekten Hindular, Çinliler, Japonlar, alabildiğine güçlü sosyal gurupların içinde hapsolmuş durumdaydılar: Kimisinde kast, kimisinde aile, günlük yaşamın tüm akışına ayrıntılı kurallar dayatıyordu. Bir Avrupalıyı ezip tüketecek olan bu guruplarda, Asyalı bir hoşluk, ortak bir yaşam buluyordu: Bu yaşamda, insan destekleniyor, yardım görüyor, yönlendiriliyordu ve bunun için de ne

özgürlük çabasına gerek vardı ne de onun tehlikelerine. Bu kurallardan kaçmak, toplum dışına atılmak demekti; alabildiğine acılar ve felâketlerle dolu bir serüveni davet ederdi böyle bir girişim. Asyalıların çoğu da, zaten böyle bir şeyi ciddî olarak düşünmüyorlardı: Bütün duyarlıkları, bir bakıma et ve kanları haline gelmiş olan âdetleriyle bağlarının üzerinde yoğunlaşmıştı; hiçbir şey onları bozmamalıydı. Brahman, bir «dokunulmaz»a değdiğinde, ter basıyordu kendisini ve midesi bulanıyordu. Homeros’un çağdaşlarının şu kadar yüzyıl önce görüp tanıdıkları, o ataerkil büyük aile içindeki Çinli, atalarının ruhlarıyla ilişkisini sürdürdüğü aile kültünden vazgeçemezdi: Boşlukta yaşayan, evde ne ki olup bitiyor gören bu ruhlar, aileyle yaşıyorlardı; kendi döllerinden gelmiş olanların neler yapıp ettiklerini izliyorlardı; yaşayanların saygılarına gereksinmeleri vardı ve bu yerine getirilmediğinde felâket yazdırabilirlerdi üstlerine. Eve girişte çıkışta, oturmada kalkmada, başkasına bakıp konuşmada, konuk ağırlayıp uğurlamada, özetle, yaşamın tüm eylemleri için konulmuş kural ve formüllerden kaçılamazdı. Ataların, giderek yarının tanrısı olacak olan babanın baskısı da öyleydi: Çinli, onun önünde nefesini tutacak ve alçak sesle konuşacaktı; çünkü, ailenin en yaşlı kişilerinden oluşan Yaşlılar Kurulunun yardımıyla, o babanın, tüm aile bireyleri üzerinde mutlak iktidarı vardı ve, öylesine bir iktidardı ki bu, bir oğula ölüm cezası biçebilirdi. İşte bu yüzdendir ki, çoğu misyonerlerin hıristiyanlaştırma ile özümsemeyi birbirine karıştırmalarını önlemek için, Papalık, Çin’de işlerin yürüyüşüne göz kulak olsunlar diye, çeşitli yetkililer atamıştı. Katolik misyonerin görevi, dinseldi; ulusal bir görev verilmemişti kendisine. Hıristiyanlaştırma, dine döndürülecek olan halkın yaradılışına uygun olmalıydı; bu halklara Batı uygarlığını dayatmak söz konusu değildi. «Din ve iyi örflere açıkça zıt düşmedikçe, bu halklara, örf ve âdetlerini değiştirme konusunda, her türlü çabadan uzak durunuz ve öğütten kaçınınız» deniyordu. Ne var ki, gecikmişti bu hatırlatmalar: Nice kötü izlenimler daha önce gerçekleşmişti. Nice örnek bize, Hıristiyanlığın Asya uygarlıklarına uymada karşılaştığı güçlüğü ve ortaya atılan sorunun çözülmeden kaldığını gösteriyor.

Son olarak, bir başka güçlük de, şuradan geliyordu: Asya dinleri, o temellerindeki «tekçilikken vazgeçmeyen, her insanda yaşamın manevî açlığını giderip doyurabilecek tanrısal kişilikler de ortaya koyabilmişti. *Brahman’ın* görünüşlerini dile getiren Hinduların *İsthadeva*’ları, evrensel

cevherin kişileşmesi demek olan Budistlerin *Amida*'sı, koruyucu, iyilik ve yardımsever, ermişliği nedeniyle alabildiğine sevimli bir Tanrı olarak sunuluyordu insanlara; yığınla insanın, o sınırsız şefkat ve aşk susuzluğunu gidermek için vazgeçemeyeceği tanrılardı bunlar. Yığınla Hindu kadını, Hinduizmde, haklarını ve yaşamlarını, tek kelimeyle, her şeyi kocalarına, eş ve tanrı olarak sunulan *Patideva*'ya feda edecek gücü buluyorlardı. Nice Hindu anası, çocuklarına, çocuk-tanrı *Krişna'nın* huzurunda, onun gibi düşünce ve eylemde safça yaşamalarını öğütlüyorlardı. Yığınla koca ve baba, aile erdeminin koruyucusu ve örneği Rama'nın yaşam ve eylemlerine öykünüyorlardı sürekli. Nice Çinli ve Japon, şefkati dile getiren *Amida'ya* tapıyorlardı; bütün varlıklar için iyilikle dolu olarak, namusluluk ve saflık içinde yaşıyorlardı. Misyonerler, tanrısal gerçeklerin izlerini, ilkel Vahyin kalıntılarını görüyorlardı bunda ve büyük bir umuda kapılıyorlardı. Şimdi, bütün bunlar böyleyken, bu dindar Asyalılar, ne denli cana yakın olursa olsun, ne diye İsa'yı içlerinde duymak istesinlerdi? Ya da onu bir *İsthadeva* olarak görmeyeceklerdi de ne yapacaklardı? Oysa, misyoner için, yalnız İsa, bu Asyalı kültlerin ortaya çıkardığı özlemlere tastamam yanıt verebilirdi.

Özetle, Asya, Avrupa'ya yabancı ve kapalı kaldı; onun asıl iyi diye sunmak istediği şeyi bütün gücüyle itti. Avrupalıların ülküsüne de karşıydı, mutluluktan anladığına da.

Notlar

[←1]

Calvin mezhebinden Fransız Protestanlarına verilen ad.

[←2]

Bugün Güney Afrika'daki **Boerler** (Boer. Hollanda dilinde köylü demek), vaktiyle Cap'a yerleşmiş Hollandalı kolonlardan geliyorlar.

[←3]

Tanrıyı yalnızca bir ilk neden olarak kabul eden ve ona başkaca hiçbir nitelik ve güç tanımayan, tüm dogmacı dinleri yadsıyan görüş.

[←4]

(1) Bir Japon ağırlık birimi.

Table of Contents